

મા ન સી

સર્જન અને ચિંતનની ગ્રંથશ્રેણી

વર્ણ-પ્રયાક

૩-૧

પુસ્તકાલય

૯

માર્ચ ૧૯૩૮

પ્રકાશનસ્થાન

આનંદ પ્રેસ : સ્ટેશન રોડ : સાવનગર

ઇન્ડિયન ગ્લોબ

પોતાનું અગ્રસ્થાન નોંધાવે છે

છઠ્ઠી વાર્ષિક જનરલ સભાએ પ્રકાશમાં મૂકેલ નીચેના આંકડાઓ જ આપોઆપ તેનું નક્કર સમજાવે છે:—

વસુલ થએલ થાપણ	રૂ. ૩૧૬૭૮૫-૦-૦
ગ્રેર હોલડરોનાં જુમ્મેદારીની રકમ	રૂ. ૬૦૦૦૦૦-૦-૦
પ્રીમીયમની આવક (૧૯૩૬)	રૂ. ૭૨૨૬૭૭-૧૪-૪
અનામત ફંડ	રૂ. ૩૧૦૩૧૯-૭-૨
૧૯૩૬ મુધી લરાએલ કલેક્ટમ	રૂ. ૭૮૫૨૩૫-૮-૮
૩૧મી ડિસેમ્બર ૧૯૩૬	
મુધીમાં રવતાં મિલકત	રૂ. ૯૪૯૩૪૩-૩-૦

સારા આખરૂદાર, લાગવગ ધરાવનાર અને દરેક સ્થળના સંબંધવાળા ગૃહસ્થોની ઓરગેનાઇઝર, ચીફ એક્ઝન્ટ અને એક્ઝન્ટની પગાર અગર કમીશનથી કામ કરનારની જરૂર છે.

હેડ ઓફિસ—ધી ઇન્ડિયન ગ્લોબ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ.

૩૧૫-૩૨૧ હોર્નબી રોડ, કોટ-મુંબઈ

શાખાઓ—કલકત્તા, લાહોર, અમદાવાદ, રંગૂન,

હૈદરાબાદ(દક્ષિણ), મોમ્બાસા(આફ્રિકા).

વિષયદર્શન

વર્ષ ૩

અંશાંક ૧

સર્જન અને નિબંધો

સસ્પતી કંઠાશરણ	૧
રંગભૂમિપરિષદ (વર્તાત અને વિવેચન)	૪
ડૉ. રમણલાલ ક. પાણી	૪
સાહિત્ય અને પ્રગતિ (પ્રગતિનાદમીમાંસા)	૧૭
પ્રો. વિશ્વપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી	૧૭
શ્રી ગીતાનો ભક્તિયોગ (ભક્તિધર્મવર્થા)	૨૩
પ્રો. દયારામ પો. ભેષી	૨૩
માયકાલીન ગુજરાત (ઇતિહાસ)	૩૭
ચરાચર શાલ	૩૭
એક સ્મરણીય દિવસ	૫૬
ચ. ય. રામણી	૫૬
સ્વપ્રતીક્ષા (નાટિકા)	૬૮
દુર્ગેશ શાસ	૬૮
નર્મદ (વ્યક્તિ, વાક્ત્રય, યુગદર્શન)	૭૬
રમણલાલ ન. વર્ણી	૭૬
દ (નિબંધિય)	૮૬
ભગવત્ રા. બટ	૮૬
મહારાષ્ટ્રના કિલ્લે (રા. ડો. કેતકર દ્વિરો)	૯૫
નારાયણ ગ. ભેષી	૯૫
સ્વ. રા. ભુવનપ્રસાદ શિ. મહેતા (જાનપરિચય)	૧૧૧
' મહેતા '	૧૧૧

દેવનિ

૧. બાપા અને સાહિત્ય (પ્રો. વિ. ર. ત્રિવેદી; વિ;	૧૨૪
ડૉ. રમણ પસા)	૧૨૪

૨. પત્રકારત્વ (જ. કૃ. મહેતા)	૧૩૬
૩. વિજ્ઞાન (બ. ક.)	૧૪૦
૪. અનિયુક્તિ: સર પ્ર. પટ્ટણી (વિ.)	૧૪૭
નિકષ: પ્ર.સિ-સ્તીકાર	૧૫૦
મંજુષા: જાંઘિમ-સવાળદો	૧૫૧
મંદિરનો ઘંટનાદ	૧૫૨

માનસી મંગરોળી; મુ.આલક વિજયરાય ક. પેલ... લખાજમ (વાર્ષિક), ૩. ૫: દેસાવર, ૩. ૮: ૧૨૬, ૩. ૧૧...શાખાઓ : (૧) મુ.બાઈ, મેસરસ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કો પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; (૨) સુરત, લોકવાણી મુદ્રણાલય નોટા પ્રેસ; (૩) વાઘ્વા, ૩. મનુપત્ર મ. મ. ત્રિવેદી, સાંકડી સેરી; (૪) બટોદરા, પ્રી. ગોવિન્દલાલ ટ. બટ, શિયાપુરા; (૫) અમદાવાદ, ગુજરાત મંગરોળ કાર્યાલય, માંખીરાડ : (૬) કવંચી, નૂતન સાહિત્યખંડાર; (૭) રાજકોટ, મ. ન્યુ સ્ટોર્સ, ટાઉન ટોલ સામે; (૮) લખમનગર, ૩. શમશંકર જોશી, જોશીનો ડેપો; (૯) લૂનાગઢ, પ્રી. શંકરલાલ મં. રાજી, વાજાચી નાવ; (૧૦) પેરબંદર, ૩. જ્યોત્સ્નાય મ. ગાઠક રામકેરી રોડ.

મધ્યકાલીન ગુજરાત (શુદ્ધિપત્ર)

૫. ૪૦: સંગ્રામ્ય ઇતિહાસવિદોનાં; ૫. ૪૧: નભમંડળ; ને દર્શકતા; ૫. ૪૩: ગુરૂઓ; ૫. ૪૫: દુર્ગા; ૫. ૪૬: ખાદાત્રે; બળુતા; ૫. ૪૮: સામાજિક જીવન ન પત્રાચું; દ્રાંચક; ચાલબટ; ૫: ૫૧: આપાતે આપ્યા જામેન્નેએ.

ભાદેર ખખરો:—(ઉપક્રમાં પ્રયો ૫૨): ભારત દાર્દસ; થી લાઈ; સાધુરજ પાલનજ; દરજવનદાસ મોદનદાસ; સુરજમલ લક્ષ્મીભાઈ; જ્યોતીવનિવાસ: દ્વિનિદિશિંબર સિદ્ધિદેવ; રાય એંડ કંપની; જેએ કાન્થો. ઉન્નય. સોશાયટી; તાંદુર એંડ માદાબાદ રોડન કંપની.

સાન રા

સર્જન અને ચિંતનની ગ્રંથશ્રેણી
વર્ષ ૨૦૦૦ થી ૨૦૦૧

સરસ્વતીકંઠાભરણું

[રસાલંકારના એક સંસ્કૃત ગ્રંથના આ નામનો વિનિયોગ અહીં એવી રીતે કર્યો છે કે, એ મયાળા હેઠળ, સરસ્વતીનું કંઠાભરણું થવાને પાત્ર એકેક રાખરત્નહરરૂપ અવતરણુ જગતના વાક્યમયનિધિમાંથી વીણીને મૂકવું. આ રીતે હમણાં સુધીનાં ધ્યાનમંત્ર તથા પત્રકારસૃષ્ટિ-વાળાં પૃષ્ઠોની ગરજ પણ હવેથી આ પહેલાં બે પૃષ્ઠ સારશે; જેમ, અહીં ને અધ્યાત્મચિંતનના પ્રયોગ (' પુરાણાં નવલાં તો ચે ' એ લેખમાળામાં) થતા, તેવું પણ કેટલુંક (પણ પ્રયોગદરાણું નહિ, સિદ્ધિરૂપણું) આવશે.]

૧. સૌથી સાચું સખ્ય

૧

દ્વા સુપર્ણા સયુજા સસ્રાયા
સમાનં વૃત્તં પરિવસ્ત્રજાતે ।
તયોરન્યઃ વિપ્પલં સ્વાદ્વચ-
નશ્ચન્વોડમિચાક્યોતિ ॥

સુપંખાળા સનોડ સખા બે
એક ન વૃથે વિગળ્યા-મૂક્યા છે;

તેમાંથી એક પેપડા^૧ મીઠી ખાય,
ખીન્ને ન ખાતો નીરખી રહ્યો છે.

હમેશ એકલાં રહેનારાં, પરસ્પરનાં મિત્ર એવાં, બે પક્ષી
(જીવાત્મા અને પરમાત્મા) એક જ વૃક્ષ ઉપર (વિશ્વમાં)
મળીને રહે છે; તેમાંનું એક (જીવાત્મા) રસયુક્ત કર્મકૃણનો
ઉપભોગ લે છે અને ઉપભોગ નહિ લેનાર ખીલું (પક્ષી : પરમાત્મા)
સ્વયંપ્રકાશ-સ્વતંત્ર રહે છે.

૨

સમાને વૃક્ષે પુરુષો નિમગ્નો-
ડનીરાયા શોચતિ મુષ્મન્નઃ ।
જુટં યદા પરયત્વન્યમીરા-
મત્ય મહિમાનમિતિ થીતચોકઃ॥

એક જ વૃક્ષે વસ્તીન તે પુરુષ
અનીચતાથી શોચતો મોઢ પામી,
પેખે ન્યારે પૂજ્ય એ અન્ય ઈરાને,
મહિમાય એનો, ત્યાદરે શોક શામે.

તે (વિશ્વરૂપી) વૃક્ષ પર લુપ્ત થએલ અને પરતંત્રપણાને
લીધે મોઢ પામનાર (જીવાત્મા) દુઃખ પામે છે. તે ન્યારે ઉપા-
સના કરતા ખીલને (પરમાત્માને) દેખે છે અને તેનું સામર્થ્ય
વિશેષે છે ત્યારે દુઃખયુક્ત થાય છે.

૩

યદા વદ્વઃ વરવત્તે જામવર્ણે
ચ્છાર્મીર્થં પુરુષં મદ્રવોનિમ્ ।

૧. પીપરનું ફળ.

તદા વિદ્વાન્પુણ્યપાપે વિઘ્નય
નિરંજનઃ પરમં સામ્યમુપૈતિ ॥

જ્યારે જ્યારે જણે પુણ્યપાપોને,
કર્તા અને ઈશ, પુરુષ, બ્રહ્માનું મૂળ;
ત્યારે વિદ્વાન, ધોવાઈ પુણ્યપાપથી,
નિરંજન થઈ પરમ સામ્ય પામે:

જ્યારે આ જોનાર (જીવાત્મા) તેજોમય, સૃષ્ટિકર્તા, સર્વ-
સત્તાધારી, બ્રહ્માનું એટલે વેદનું ઉત્પત્તિસ્થાન એવા પુરુષને
(પરમાત્માને) જુએ છે, પ્રત્યક્ષ જાણે છે, ત્યારે તે જ્ઞાનવાન થઈ પુણ્ય-
પાપનું નિરસન કરી નિર્દોષ થઈ, (પરમાત્મા સાથે) અત્યંત
સામ્ય એટલે એકરૂપતા પામે છે.

: સુદૃઢકોપનિષદ્: મુ. ૩, ખં. ૧; શ્લો. ૧-૩૧

૧. પદ્યભાષાંતર રા. ન્દાનાલાલ દ. કવિનું અને ગદ્યભાષાંતર
ગુજ, વ. સોસાયટીએ પ્રકાશિત, રા. મણિલાલ છે. બદલું વાપર્યું છે.

રંગભૂમિપરિષદ

અમદાવાદને અભિનંદન

આ પછી રંગભૂમિના પિતા રવ. રમણલાલ ઉદયરામની જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે અમદાવાદની સાહિત્ય-સમાજે સદ્ગતને આ રીતે અંજલિ આપવાનો નિર્ણય કરી, ઉજ્જવળ રીતે પાર ઉતાર્યો તે માટે એ સંસ્થાને અભિનંદન ધટે છે. ગુજરાતી સાહિત્યની વાર્ષિક અભ્યાસપૂર્ણ સમાલોચના પ્રકટ કરીને એ સંસ્થાએ જે અનોખી જાત પાડી છે તે સર્વવિદિત છે. આ રંગભૂમિ-પરિષદને જન્મ આપવામાં તેજે ખીજ સુંદર સેવા ગુજરાતની સાધી છે. અને, અમદાવાદમાં શું નથી? ગુજરાતના કેન્દ્રસ્થાનમાં વ્યાપારઉદ્યોગનાં પૂર સાથે દેશદેશાવરની સમૃદ્ધિ ઠલવાય છે; સામ્રાજ્યના સાધુએ નવજારતનો ઇતિહાસ ધડનાં એવી કુમકુમ-પગલોએ પાડી છે કે ત્યાંથી પુણ્યપરિમલ પ્રસરે છે; 'લક્ષ્મી-ગદ્યા' લક્ષ્મીનાં ધામ' ત્યાં વિસરે છે. શિક્ષણની વિવિધ સંસ્થાઓ સંસ્કાર સીંચે છે અને અનેક પ્રકારની બુદ્ધિશક્તિની ખોટ નથી. તો પછી ગુજરાત પોતાની રંગભૂમિનો વિશાસ સાધવા એ પાટનગરી તરફ દષ્ટિ કરે તે યોગ્ય છે.

વિશાસતમાં આવી સંસ્થાની વાર્ષિક એકઠમાં એક પ્રતિ-નિધિ તરીકે જ્ઞાનો આ લેખકને પ્રસન્ન પડેલો તે ઉપરથી એવી કલ્પના બેઠાવતી કે ભાવણે ને દરાવે સાથે પ્રતિનિધિમંડળ સાથે બેસી ચાલ પીએ, જમે, અરમ્પરસ પરિચય કેળવે, વાર્તાલાપમાં ચર્ચા કરે, ભાષ્યારો વધે ને ઉત્સવને અનુકૂળ

વાતાવરણ પ્રસરે; ઉપરાંત આવી પરિપદમાં સવિશેષ આકર્ષણ તો રાત્રિના કલાનો નમૂના જેવા મનહર નાટ્યપ્રયોગો જ હોય ને ? ગુજરાતને સદ્ભાગ્યે, શ્રી ચન્દ્રવદન મહેતા કવિ, નાટ્યકાર, નટ અને પ્રોડ્યુસર (Producer) તરીકે મશહૂર હોવાથી તેમની પ્રતિભાની ઝાંખી ' નાગા બાવા 'ના રંગભૂમિ ઉપરના અવતારમાં જોવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી; પોતે પોતાના નટમંડળ સાથે મુંબાઈથી આવશે ને કલાનો ચમત્કાર દાખવશે; સાથે અમદાવાદનું શોખીન મંડળ પોતાના તરફથી-ગયા સાહિત્યસંમેલનની માફક-મનમાં રમી રહે તેવી વાનગી રચી કરશે વગેરે આશાનાં ઉડવાં અનંત હતાં. આ દૃષ્ટિથી નિરાશા બધા જ પ્રતિનિધિઓને ધણી જ ઘર્ષ. શ્રીયુત ચન્દ્રવદન કલાનો સાક્ષાત્કાર ના કરાવી શક્યા એટલું જ નહિ, પણ પોતે મુદ્દાં હાજર ના રહી શક્યા ! ચાલો, વિધિની ઘટના અગમ્ય છે ને ? અક્ષત, આઠ પીવા બન્ને દિવસ વીસ-પચીસેક સદ્ગૃહસ્થો ને સમારીઓ મળી કંઈક વાર્તાલાપનો સાજા દેખવના પણ જે છૂટથી મોટી સંખ્યામાં મળવાનો ખ્યાલ હતો તે બને તેવું ન હતું; પરંતુ, આપણો સમાજ હજી આવા સાંવેજનિક આનંદ સાથે ગાન કેળવતાં ધીરે ધીરે શીખશે.

આ પરિપદમાં બહારગામથી યોડાક જ પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા; રાજપરત્ન ટૅક મહાસુખભાઈ સુનીલાલ તથા શ્રી જયરાંકર મૂધરદાસ (' સુંદરી ') વિસનગરથી આવ્યા હતા; શ્રી નટવરલાલ વિભાવાળા સુરતથી અને શ્રી દર્પદરાય દેસાઈ મુંબાઈથી ખાસ આવ્યા હતા અને આ લેખક ભાવનગરથી. અમદાવાદ તળમાંથી સાહિત્યસભાના જૂના અને જાણીતા કાર્યકર્તાઓ સિવાય એક શ્રીયુત ગ્રામભાઈ દેરાસરી યોડા સમય પધાર્યા હતા અને સો. શારદાબહેન તથા લેડી ત્રિલાલબહેન પ્રસંગવચાત દરોન દીધાં હતાં. શ્રીયુત ચેતન્યપ્રસાદના સમય કુટુંબે ઉત્સાહથી ભાગ લીધો હતો તેની નોંધ લેવી ઘટે છે.

બાકી તો પ્રેક્ષકો મોટે ભાગે કૌલેજના આચાર્યદ વિદ્યાર્થીઓ હતા, અને, નવી રંગભૂમિનું વિધાન તો તેમણે જ ક્યેં છૂટકો છે એ પણ રપટ છે. ધંધાદારી નટમંડળમાંથી શ્રીયુત બાપુલાને પહેલે દિવસે સારો રસ લીધો હતો ને ટટલાક બોજક નટો થોડીક ચચાનો લાભ લેવા પુરસદે ઝાંખી કરી જતા હતા, એકદરે અમદાવાદે ઠીક શરૂઆત કરી એગ કદી શકાય.

પ્રમુખશ્રીનું ભાષણ

શ્રીયુત રમણલાલ દેસાઈનું આકરીસ પાનાનું ભાષણ જોતાં લાગ્યું કે કદાચ ઓતાજનો કંટાળી જશે; પરંતુ પ્રમુખશ્રીએ એક કલાકમાં અત્યના ભાગ એવી સરળ સુંદરતાથી વાંચ્યા કે સહુને એક સોકપ્રિય નવલકથા સરખું મોહક લાગ્યું; સહુએ પ્રેમથી વધાવ્યું અને જેઓ આ વક્તાની લાક્ષણિક ખૂબીઓ નહિ સમજતા હોય તેમને પણ દારૂ-કટાદનાં ઇંટણું આકર્ષક લાગ્યાં. પહેલેથી છેલ્લે મુધી નાટ્યકળાના રોખીન પ્રેક્ષકની દૃષ્ટિથી રસાયણું એ ભાષણ માર્મિક શુદ્ધિ ને ઉરના ભાવ—ઉભયને મનદર રીતે સ્પર્શવું હતું. ઓતાજનોના મનમાં એ અનોખી ભાત પાડી ગયું—આત્રા પ્રસંગે, પ્રમુખનું ભાષણ આવું ગીકું ને મર્માનું જ જોઈએ એમ લાગ્યું હતું.

નિદ્રાતાની દૃષ્ટિથી જોઈએ, નાટ્યકળાની ચચા વિશે તેર મુદ્દા પ્રકટ થયા હતા તેના સંબંધમાં વિચાર કરીએ તો કેટલીક ઊંચુપો તરી આવે છે. એક વિષયના તત્તરપર્ષી અભ્યાસને પરિણામે, જે ગુજરાત, અન્ય પ્રાંતો, અન્ય દેશો તથા કળાનાં તત્ત્વો તરફ સૂક્ષ્મ તથા વિપુલ દૃષ્ટિ જોઈએ તે લાગતી ન હતી; પરંતુ બહુ બચસાથી નવલકથાકાર, થોડા દિવસમાં, ઈંગ્રેજી ભાષાનાં થોડાં પુસ્તકોમાંથી સાર ખેંચી, એને પોતાના સમય રસિક અનુભવથી રસી, મોહક ફેલીમાં પોતાનું મંતવ્ય રજૂ કરે—તે રીતે ભાષણ વિલસવું હતું. પોતાનું તત્કાળ વાંચન પોતે એવી રીતે પોતાના અનુભવ સાથે વધી દીધું હતું કે ન્યાં રપટ ખીજ વ્યક્તિના

સંશોધનનો લાભ લીધો હોય ત્યાં પણ એ પુસ્તકને પાતાંનો આધાર આપવાની આવશ્યકતા હતી જ એમ કોઈ રીતસર પુરવાર ના કરી શકે. આથી લાપણી ફિંગતમાં કંઈક ઘટાડો ચાલે છે.

હતાં આ લાપણે ગુજરાતની રાંક રંગભૂમિની જિંદગી અને વિવિધ સેવા સાધી છે—ચિરંજીવ તરવોની ચર્ચા આ સ્થાને કરવાની ઈચ્છા નથી, 'કલા અને નૃત્ય', 'અભિનય અને સમાજ'માં ઠીક ચર્ચા કર્યા પછી, ભરતના નાટ્યગૃહમાંથી અમુક ઈપ્સ-છુપી શીખામણુ-લઈ, આજની રંગભૂમિ સાથે તેને હાસ્યજનક શૈલીમાં વણી દીધી છે (પૃ. ૯). નર અને નારીનો પ્રથમ ગંભીરતાથી ચર્ચા સિવાય, હાલની રંગભૂમિના પુરુષ નટો સ્ત્રીસ્વાંગ ધારણ કરતાં કેવા વિચિત્ર, હાસ્યજનક તથા ધૂણાપ્રેરક લાગે છે તેનું પરિચિત ચિત્ર દોર્યું છે. પરંતુ એમની ભવાઈતરફની તલસ્પર્શી ચર્ચા મનનીય લાગે છે—એ ખીલતપણા નીચે “ધણું હાસ્મ, ધણો કટાક્ષ, કેટલીક સરસ કવિતા અને માનસવ્યવહારનું ભવાઈમાં નજરે પડે છે.” આ ભવાઈએ સંગીત અને અભિનયની આપડત સૈફાં સુધી અમુક કોમોમાં જળજવી રાખી, “નીતિધર્મ અને ચમકાવવાની સામાજિક વૃત્તિમાંથી જાગેલો અન્ય સાહિત્યપ્રકાર સરખો આ નાટ્યપ્રકાર...આપણી રંગભૂમિના મહત્ત્વના અંગકોડાને સંકલ્પભૂતિથી સમજવા” જેવો જરૂર છે.

‘વર્તમાન રંગભૂમિ’ ઉપર છૂટાછવાયા વિચારો જેમ સૂચ્યાં તેમ બહુ સરસ રીતે રજૂ કર્યાં છે; ખાસ કરી પોતાનાં રમરણીયાં રસી કેટલીક દક્ષીકતને સુંદર સ્વરૂપ આપ્યું છે, અંદરની ‘નાટક અને સંગીત’ ઉપરની ચર્ચામાં, Realism in drama વાસ્તવવાદ-ઉપર બહુ ગ્રીણવટથી પ્રકાર પડ્યો નથી પણ જાણીતી વાત મનમાં રમી જાય તેમ લાક્ષણિક શૈલીથી આકર્ષક બની છે (‘મરતે મરતે વાધે એકાદ માલકેસ ગાઈ નાખ્યો કે નહીં’ પૃ. ૨૩). આપણી રંગભૂમિના રાગદાળના અનેક અખતરાઓ માટે તેની પ્રયત્ના યોગ્ય છે. પ્રમુખશ્રીએ જે આપણી રંગ-

ભૂમિની ખામીઓ દેખાડી છે અને જે સામા રંગભૂમિને પ્રમો પૂછે છે તે શાંતિથી વિચારવા જેવા છે. 'એમેટ્યુર' - શોખીન, અવેતન નટોએ ભજવેલાં નાટકોનો કેટલોક દાર્શનિક ઉલ્લેખ કરી, શ્રી ચન્દ્રવદન મહેતાની યોગ્ય પ્રશંસા કરી છે અને રવ. રણછોડલાલ, કાન્ત તથા વિલાકર એ ત્રણ સાહિત્યકારોની નાટ્યસેવા તરફ લક્ષ્ય જેમ્મું છે. સાથે બહુ ઉપયોગી એ સૂચન કર્યું છે કે કવિ રધુનાથ, વૈરાટી, પાગલ, જામન (અને પ્રભુલાલ, ત્રાપજકર વગેરે)ની ઉપેક્ષા ઘટતી નથી કારણ કે તેમનાં નાટકોએ દર્જરો સ્ત્રીપુરુષનાં મન-રંજન કર્યાં છે; જો કે એમાંનું એક પણ સાહિત્યની કૃતિ તરીકે સાંગોપાંગ જાપી શકાય નહિ; અને સત્ય છે કે: "સાહિત્ય અને રંગભૂમિ એ બેનો સંવાદ સધાશે ત્યારે આપણે ત્યાં નાટક કલાના ભવ્ય રવરૂપમાં વ્યક્ત થશે." (પૃ. ૩૩) અંતમાં, રંગભૂમિની ઉન્નતિ માટેની યોજનાના બારે ખિંડુ અત્યંત ઉપ-યોગી નીવડશે તેમાં શંકા નથી. એકંદરે, આવા સુંદર બાપણુ માટે શ્રી રમણલાલને અભિનંદન ધટે છે.

ખીજત વક્તાઓ

શ્રી રામકલાલ પરીખનું બાપણુ તદ્દન ખીજ જ લાત પાડતું હતું. 'ચંકિત હૃદય' લોકપ્રિય નાટકના કર્તાને જે કવિ, નટ કે પ્રેક્ષક તરીકેનો રંગભૂમિ સાથે સીધો સંબંધ હોય તેવો આ સ્થાને ન હતો. સારા સંસ્કૃત અભ્યાસીને યોગ્ય તેમજે કેટલીક વિદ્વાત્સલી ચર્ચા કરી અને રેનેરિસ્ટવાસ્તિક અભિજ્ઞ ડ્યુક્સ જેવાનો ઉલ્લેખ કર્યો અને છૂટાછવાયા વિચારો રમ્યું કર્યાં ને નાટ્યવિદ્યામંદિરની બાવના વ્યક્ત કરી; પરંતુ ફાઇ જુદી જ સદીમાં જુદા સંયોગોમાં આ ચર્ચા થતી હોય તેવું પ્રથમ દૃષ્ટિએ લાગ્યું; અલગત રીતસર બાપણુ પ્રસિદ્ધ ના થાય ત્યાં લગી તેવું મૂઝ્યાંકન જરાજર ના થઈ શકે; છતાં એટલું તો ખરું જ કે બાપણુ એક પ્રાપ્ત ધર્મરૂપે કરીને પોતે

આગળ કશે જ રસ પરિવદમાં લીધો નથી તો પછી આવા મુખ્ય વક્તાની વરણીનો અર્થ શો હશે ! કદાચ પ્રો. રામનારાયણ પાઠક વિશેષ ઉપયોગી નીવડત એમ લાગે છે.

શ્રી હરિપ્રસાદ-દાકતરે પોતાની રીત પ્રમાણે છુલ્લુંદ અવાજે ગુજરાતને હાકલ પાડી હતી કે ' ગુજરાતની સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર-સ્થાન તમારી રંગભૂમિને બનાવો. ' બહુશ્રુત અને અનુભવી હોવાથી, પ્રકૃતિ આનંદો ને લાવના દેશસૈનિકની હોવાથી, તેમના કહેવામાં તથ્યાંસ જણાય છે; છતાં-ઓચિત્મલંગ, આપણી રંગ-ભૂમિ માફક, વ્યાસપીઠ ઉપરથી ઘણી વાર થાય છે. પ્રો. રામનારાયણ પાઠકે ટૂંકું પણ મુદ્દાસર લાપણુ સાફ કયું હતું. નાટક જ્યાં લગી રંગભૂમિ ઉપરથી બજવાય નહિ ત્યાંમુધી જીવંત સ્વરૂપ ધારણ કરતું નથી, એ તેમનું મુખ્ય મંતવ્ય હતું.

શેઠ લાલબાઈ કેલેજના પ્રિ. રાવે ઇંગ્લેન્ડમાં એક તત્ત્વ તારવી સ્તુત્ય ગ્રીણુવટથી તેને ઇષ્ટુ હતું. 'શ્રમજીવી વર્ગ' માટે રંગભૂમિ એ એક વિનોદનું સુંદર સાધન છે. ખાસ તેમને માટે લખેલાં, બહુ થોડા ખર્ચમાં ઉતારેલાં નાટકો તેમના લક્ષ્યાંમાં લજવાવાં જોઈએ. થોડી ક્ષણ પોતાના જીવનનું દર્દ બહી જાય અને પોતે નાનકડા પાઠો લખવે ત્યારે એક વ્યક્તિ તરીકે, એક માનવ તરીકે, મજૂરને પણ પોતાનું ગૌરવ સમજાય તે મોટી સેવા છે; આનું જીવંત દર્શન રચિય છે. પ્રો. પુરાણિકે ઇંગ્લેન્ડમાં આપણી અત્યારની રંગભૂમિને વિલાયતની ઇલિઝાબેથ રાણીના વખતની નાટકશાળા સાથે સરખાવી હતી. પ્રો. જોષીએ પણ ઇંગ્લેન્ડમાં પોતાના વિલાયતના અનુભવ ઉપરથી ઓગણીસમી સદીમાં રોમન્ટીસમ અને પિતરે પછી નાટ્યકળાને કેવો ઓક મળ્યો અને કેમિલિન આર્ટ યિયેટરમાં નવું નેપથ્યવિધાન ૧૯૧૪થી કેવું થવા માંડ્યું તે સમજાવ્યું હતું; અને અત્યારના ખુલ્લા ચેંગાનમાં થતાં નાટકો (રિજન્ટ પાકેના જેવાં) તરફ સફ

ખેંચ્યું હતું. પ્રો. મરચંટે પણ, ઇંગ્લેન્ડમાં, રશિયામાં બાળનાટકો ને બાળનાટ્યગૃહો કેવી રીતે શરૂ થયાં અને ૧૯૧૨થી આ પ્રવૃત્તિ કેવી પ્રગતિ સાધ્યે જાય છે તે સ્પષ્ટ ક્યું હતું; પણ વિલામતમાં તો હજી નાતાલમાં અમત્કારિક કથાઓનાં દર્યોથી જ સંતોષ મનાય છે. આ ચારે અધ્યાપકોને વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓ રજૂ કરવા માટે અભિનંદન થતે છે.

ધંધાદારી નટોમાંથી શ્રી બાપુલાલ તથા નિવૃત્ત થયેલા મી જયશંકરે હોંસથી બાગ લીધો હતો-ખીજ કાષ્ટ વ્યક્તિઓ જણાતી ન હતી. શ્રી બાપુલાલ તો રંગભૂમિના વિકાસના માર્ગોથી કંઈક ગભરાયલા લાગ્યા; એમને એવો ભય લાગે છે કે બધા જ આ કલા શીખી જશે તો બિચારા ધંધાદારીનું શું થશે ? કલા કરનારનો અસહ્ય જ વર્ગ જુદો છે માટે તે કામ જ સફળતાથી કરી શકે તેમ માનતા પોતે લાગે છે. ખીજું, શ્રીઓના પાઠ શ્રીઓ કરે તે એમને ગમતું નથી; બાપ કે બાઈ પોતાની દીકરી કે બહેનને ખીજની સાથે શૃંગાર કે એવો અભિનય કરતાં કેમ જોઈ શકે ? અને સંયમ કેમ જળવાય ? અને ચારિત્રનું શું ? ત્રીજું, ધંધાદારીની સહુ ટીકા કરે છે પણ મદદ કોણ કરે છે ? સંસ્કારી સાક્ષરો તો વિનંતિ કરીએ તો મહેમાન તરીકે પધારે-આ ધંધાનો નિર્વાહ તો અસંસ્કારી પ્રેક્ષક જનને જ આભારી છે; અને મુસિક્સિન લેખકો લેખો આપવાની પણ ક્યાં તરદી ભે છે ?

બાઈ જયશંકરનામાં સહૃદયતા તથા ધન્ય તરી આવતાં હતાં. તેમણે સ્વ. રણકોડભાઈને સુંદર અંજલિ આપી હતી. પોતાની તરગાથા કામની હતી. વર્તની સેવા તરફ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી સચોટ રીતે ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. અસાદિત હાકોરના વખતથી ભવાઈની સંસ્થા કેવી રીતે ધરાઈ અને આ કામે ત્રાયકો, વાદકો અને અભિનેતાઓ કેવા ઉત્પન્ન કર્યા તે જણાવ્યું હતું. આપણી હાલની રંગભૂમિ કંઈ સ્વતંત્ર સંસ્થા નથી; તેની ઉપર પુષ્કળ

અસર બવાઇની છે (૨૫. નરોસંહરાવ સાથે તેમને ગતભેદ છે); અનેક વેધોનો વિચાર કરતાં, બુદ્ધિ, હૃદય કે કલ્પનાને સ્પર્શે તેવાં કેટલાં બધાં તરવો નીકળે છે !

શ્રી-પ્રતિનિધિઓમાંથી ફક્ત લેડી વિદ્યાબહેને આ ચર્ચામાં ભાગ લીધો હતો; એક જ બિંદુ ઉપર તેઓ બહુ અસરકારક રીતે બોલ્યાં હતાં: ધંધાદારીની વાત બાળુએ રાખતાં, શોખીન યુવાનો ને ધુવતીઓ જમારે પોતાની સ્વતંત્ર રંગભૂમિ રચે છે ત્યારે બહેનોએ તેમાં સારા ભાગ લીધા સિવાય ઉદ્ધાર મવાનો જ નથી. મુશ્કેલી તો રહેવાની જ; પરંતુ ' દુનિયામાં જોખમો ક્યાં નથી? ' કોલેજોમાં છોકરા છોકરી ભેગા બણે છે જ ને? રનેદલગ્નો ચાલે છે ને કવચિત અધઃપતન ચાલે છે; છતાં, એ દિશામાં પગલાં બર્ષા વિના કંઈ મવાનું નથી. જો આજના નાટકની કૃત્રિમતા દૂર કરવી હોય તો પારકા ધરની દીકરીઓ નાચે કે ગાય કે નાટક કરે તે જોઈ દરખાવાનું નથી, પણ પોતાની જ દીકરીઓને ઊતારવાની વૃત્તિ કેળવવી પડશે તે તદ્દન સત્ય છે.

શ્રી નટવરલાલ વીગાવાળાએ પ્રેક્ષકોની રસવૃત્તિ ઉપર સારું પ્રવચન કર્યું હતું. કહેવાતા શિક્ષિતવર્ગની વૃત્તિ ધણી વાર દલકી લાગે છે અને શિક્ષણની સંરચાઓ પણ કેટલીક વાર દલકા પ્રહસનો કરે છે--નાનો વયનાં બાલકો અયોગ્ય એણા કરે છે. ધંધાદારીમાં જ સ્વંતર્ય ગણ્યાપ તે શિક્ષિત ને શોખીનવર્ગમાં લજ્જાસ્પદ બને છે; માટે રસવૃત્તિ કેળવો. ... શ્રી જયંત દલાલે દાકલ કરી કે જે ભાગલા પાડી નાંખવાથી કંઈ વળવાનું નથી; ધંધાદારી સાથે પૂરો સહકાર સાંધી, બારેક નટો અને બે-ત્રણ બહેનો મળી એક નાની મંડળી કાઢે ને ગુજરાતમાં રથજે રથજે ફરી સારા પ્રયોગો બજાવે તો સારી અસર ચાલે તેમ તેઓ માને છે. લોકસેવક શ્રી વલ્લુભાઈ શાહ, સાત લાખ ગામડાંની શ્રદ્ધિથી, ધન્યથી, તાળીના મગગડાટ વચ્ચે બોલ્યા. કરોડોના જીવનમાંથી રસ-કસ ઊડી ગયાં છે તેમના માનસનું પ્રતિબિંબ

પાડે તેવી રંગભૂમિની માગણી તેમણે લાવપૂર્વક કરી હતી ... શ્રી મંગળપ્રસાદ ખુદાલદાસે લોકની સાચી સેવા કરનાર, ભોજક ને બનાવતી સ્તુતિ કરી હતી. ... શ્રીમુત નવલરામે દેવળ પ્રેક્ષકની દૃષ્ટિથી આનંદ લેવાનો અનુપમ લદાવો છે તે દૃષ્ટિબિંદુ નહિ બૂલવા આશ્ચર્ય થયો હતો. ... શ્રી દિવાનજીએ મંગળ લાપજ ઉચિત શબ્દોમાં કહ્યું હતું; શ્રી ગૌરીચંદર ('ધૂમકેતુ') જોષી એ અને સેખકે પણ ચર્ચામાં ભાગ લીધો હતો ... અને પ્રમુખશ્રીએ અંતમાં, પોતાની લાક્ષણિક મીઠાશથી સહેલી લીધું કે ચર્ચા રસિક થઈ છે.

ઠરાવો : ગુજરાતનાટ્યમંદિર

જે આઠ ઠરાવો પસાર થયા તેમાં આપણી રંગભૂમિના પિતા રજીંદાભાઈને સ્મરજીવંતિ આપવાનો ઠરાવ, કલાવિવેચક કનેપાલાલ વહીલને માટે શોકનો ઠરાવ, તથા આ ઠરાવો બદલે રથાને મોકલવાનો ઠરાવ પ્રમુખરથાનેથી મુદ્દાયા હતા; અને છેલ્લો ઠરાવ તો સ્વાભાવિક રીતે પ્રમુખશ્રીની મીઠાશ ને કુનેદથી કામ કરવાની યક્ષિ માટેનો હતો, જે પ્રસંગે શ્રી 'ધૂમકેતુ', શ્રી પ્રાણલાલભાઈ, શ્રી વીમારાજા ને શ્રી હર્ષદરાય દેસાઈએ ચારાં, પ્રાસંગિક, ટૂંકાં લાપજ ક્યાં હતાં.

સદ્ગુથી મદત્વનો ઠરાવ તે ગુજરાતમાં નાટ્યમંદિર (Academy) સ્થાપવાનો હતો; એ ઠરાવને રજૂ કરવાનું માન આ સેખકને ગળ્યું હતું તે ઠરાવના શબ્દો આ રહ્યા: "ગુજરાતની અભિનય તરફની રુચિ જોતાં, ગુજરાત માટે આ પરિપક્વે કાયમનું સ્વરૂપ આપવાની અને એક નાટ્યમંદિર (Academy) ની કાયમ સ્થાપના કરવાની જરૂર ઊભી થઈ છે. આ પરિપક્વે આશુ રાખી, નાટ્યમંદિરની કાયમ સ્થાપના કરવા માટે તેના ખર્ચ અને કાર્યપ્રદેશની રૂપરેખા બંધવા, તેમ જ તેને આશુ કરવાની સઘળી પ્રવૃત્તિ કરવા, નીચેનું મંડળ, સભ્યો નધારવાની સત્તા સાથે, સ્થાપનામાં આવે છે: (૧) પ્રમુખ શ્રી

રમણલાલ દેસાઈ; (૨) ડૉ. રમણલાલ યાસિક; (૩) જયશંકર (સુંદરી); (૪) શ્રી ચન્દ્રવદન મહેતા; (૫) શ્રી રસિકલાલ પરીખ; (૬) શ્રી હિમાશંકર જોષી; (૭) શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા; (૮) શ્રી ચાંપશી; (૯) શ્રી ગજેન્દ્રશંકર પંડ્યા, (૧૦) શ્રી જામન; (૧૧) શ્રી ઇન્દુલાલ ગાંધી; (૧૨) શ્રી ચૈતન્યપ્રસાદ દિવાન; (૧૩) શ્રી કનુ દેસાઈ; (૧૪) શ્રી કંચનલાલ મામાવાળા; (૧૫) શ્રી ત્રિભુવનદાસ (સુંદરમ); (૧૬) શ્રી જયંત દલાલ; (૧૭) શ્રી વીમાવાળા; (૧૮) રાજ્યરત્ન મહાસુખભાઈ; (૧૯) પ્રો. ડોલરરાય માંકડ; અને, (૨૦) શ્રી શયદા—આ વીસ સભ્યોમાંથી ચાર મંત્રીઓ તરીકે નીમવામાં આવે છે:—

- (૧) ડૉ. રમણલાલ યાસિક, (કાલેજ બંગ્લો, લાવનગર),
- (૨) શ્રી ચૈતન્યપ્રસાદ દિવાન, (શાહીબાગ, અમદાવાદ);
- (૩) શ્રી ત્રિભુવનદાસ હુદાર (સુંદરમ) (જ્યોતિસંઘ, અમદાવાદ);
- ને (૪) શ્રી જયંત દલાલ (ઝવેરીવાડ, રતનપોળ, અમદાવાદ).

આ ઠરાવ રજૂ કરતાં, લેખકે, વિભાગતની 'બ્રિટિશ ફ્રમા હીગ'ના એક સભ્ય તરીકેનાં પોતાનાં અવલોકન તથા અનુભવમાંથી એક મળંગ યોજના મૂકી હતી. અમદાવાદ અને સમસ્ત ને બૃહદ ગુજરાતમાંથી સભ્યો (ચોડી વાર્ષિક ફી સાથે) સંખ્યાબંધ નોંધાય; નાટ્યમંદિરના મુખ્ય કાર્યાલયમાં નાટક અને રંગભૂમિને લગતું સાહિત્ય આપણા પ્રાંતનું, સમગ્ર દેશનું ને પરદેશનું બેચું ચાય; સારું પુસ્તકાલય અને સામયિકનું સંગ્રહસ્થાન બને—Theatre Arts Monthly, Theatre World, Drama જેવાં વિદેશી પત્રોમાંથી ઉપયોગ માહિતી સભ્યો મેળવે; સ્ત્રીઓ. જાજવવાનાં નાટકો વિશે મંડળો કે સંસ્થાઓને ઉપયોગી સૂચના મળે; સભ્યો માટે સારા નાટ્યપ્રયોગો જેવા પ્રયત્નો યોજાય; પ્રતો—ઉત્સવો ઉજવાય અને વિદ્વાનો કે નિષ્ણાતો બધી લલિત કલાઓ ઉપર લાપણો સભ્યો સમક્ષ આવે; કોઈ વાર રંગભૂમિને લગતાં પ્રદર્શનો ગોઠવાય; વિવિધ સંસ્થાઓ અમુક સમયમાં પોતાના નાટ્યપ્રયોગો

રજૂ કરે અને તેમની ઊંચી દરીયાઈમાંથી નિષ્ક્રાંતો અમુક ચન્દ્રો કે પારિતોષિકો અર્પે; અને ક્રમે ક્રમે વાતાવરણ નવી રંગભૂમિને અનુકૂળ થાય.

મુખપત્રની અગત્ય

સાથે આ નાટ્યમંદિરને પોતાનું મુખપત્ર-પછી માસિક કે ત્રિમાસિક-પ્રસિદ્ધ કર્યે જ છૂટકા છે; અમદાવાદમાં અને બહાર તો જ નાટક ને રંગભૂમિના વિકાસ વિશે ઉપયોગી માદિતી તથા પ્રેરણા મળ્યા કરે. સંસ્થા પગભર યતાં, પોતાની જવાબદારીથી ઉપયોગી ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરવાનું માથે લઈ શકે. ગુજરાતી રંગ-ભૂમિનો જ નેવો છે તેવો ઇતિહાસ રજૂ થાય-તેના નટો, લેખકો, કવિઓ, ચિત્રકારો, ગાયકો બધાને પૂરતો ન્યાય મળે તેવું માદિતી-પૂર્ણ પુસ્તક (Who is Who) પણ દણુ તૈયાર કરવાનું પણ બાકી જ છે ને ! આપણે જંગાળી અને મરાઠી રંગભૂમિની આવી પરિપદો ને સંસ્થાઓમાંથી બહુજ ઉપયોગી તરવો તારવી લાગ લેવો ધરે છે.

આ તો વાતાવરણ ઊભું કરવામાં અને લોકમત કેળવવાની ગંજગ દિશામાં પ્રથમ કુમકુમ-પગલાં છે. વિવિધ લલિતકલાના મનદર સ્પ્રુચ્ચ નેવી રંગભૂમિની અનોખી કળા દોવાથી, આપણા નાટ્યમંદિરમાં આપણે દિશ્નું અને તાલોમ આપવા વિશાળો ખોલવા પડશે; સદૃશી પદેલાં શુદ્ધ ઉચ્ચારની જરૂર છે; આને માટે નિષ્ણાત દિશ્નું નોંધણે; સંગીત અને ચિત્રતા, રચાપત્યના વિચારો, રંગભૂમિની દૃષ્ટિથી, નટો તૈયાર કરે; રંગભૂમિ ઉપર ક્યાં, ક્યારે, ક્યા પાને કેવો, કેટલો ને કેવા પ્રકારનો પ્રકાશ કદ રીતે સિદ્ધ કરવો તથા પોતાક કદ દગથી પદેરવો તેના પણ રસિક જાખ્યકારો નોંધણે; તેથી વધારે અભિનયપદુ દોષ તે અસ્પષ્ટ પ્રકારના અભિનયના દર્પણ સમેા બને તો એક પણ કલામાં પારંજન યતું કેટલું વિચમ છે, વર્ષોની સખન મદેનન પછી કલા કેમ સિદ્ધ થાય છે તેનો આપણાં

હીગર્તા જ ભાઈ-બહેનોને ખ્યાલ આવે. અતિશય કષ્ટસાધ્ય એવી આ કેન્દ્રસ્થ કલા છે. ન્યાં લગી કુલત્રીઓ ભાગ, વિનાં સંકોચે, લઈ શકે તેવું વાતાવરણ ના કળવાય ત્યાં લગી પુરુષો પોતાને માટે જ લખાવેલાં નાટકો આ નાટ્યમંદિરમાં પહેલાં બંધવે-એ નાનકડી શિસ્તથી આપતી રંગભૂમિ (Little Theatre) ઉપર સફળતાથી ભજવાય પછી જ લોક સમક્ષ નવી જાવના રજૂ કરે અને વિવિધ રચને પોતાનું મંડળ પછી પર્ફેક્ટન પણ કરી શકે. આવા અવેતન-એમેટ્યુર-નટમંડળમાંથી જેમને સાચો પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય તે ધંધાદારી યદ્ય પોતાની ને દેશની લલિત કલાવિષયક સેવા સાધી શકે. મદ્રાસની 'સુગુણ વિલાસ સભા'એ બહુ સારું કાર્ય ત્યાં કર્યું છે, અને બંગાળાનો નમૂનો આપણી નજીકમાં જ છે; અને આપણે ત્યાં શ્રી ચન્દ્રવદન મહેતા જેવા કવિ, નાટ્યકાર, નટ ને પ્રયોજક પ્રતિભાસંપન્ન ક્યાં નથી. ?

આ ઠરાવને યોગ્ય શબ્દોમાં શ્રી રામનારાયણ પાઠકે, શ્રી ચિત્રન્યપ્રસાદ દીવાને તથા રાજ્યચરણ મહાસુખભાઈએ ટેકા આપ્યો હતો. બીજો ઠરાવ નાટકો તથા સિનેમા ઉપરના અંકુશ-*Censorship*, કાઢી નાંખવાનો હતો. આવા અંકુશથી રંગભૂમિનો વિકાસ કુંઠિત થાય છે. બાદ બહુ હરિપ્રસાદે જણાવ્યું તેમ અસ્તીત્વ વાત ઉપર અંકુશ નથી મુકાતો-દેશ રાજકીય ગંધ સહેજ પણ આવી કે નપાસ કરવામાં આવે છે. નવી કોંગ્રેસ સરકાર ધીરે ધીરે સુધારો કરી, કલાને પોપણ આપશે એમ માનવામાં આવે છે. શ્રી નવલરામે પણ અસરકારક રીતે બે શબ્દ કલા હતા ને સગાનું મનરંજન કર્યું હતું. ત્રીજો ઠરાવ નાટકો જે ભજવાય છે તે પ્રસિદ્ધ યતાં નથી તે વિશે શ્રી જયરાંકરે તથા આ લેખકે એવો પેશ કર્યો હતો કે—“ ભજવાતાં નાટકો સંપૂર્ણ હાવાની પ્રસિદ્ધ કરવા માટે રંગભૂમિના સંચાલકોને આ પરિપદ આગ્રહ કરે છે.” સ્વ. રણુછોડભાઈ સારી જિંદગી સુધી, આ નાટકો પ્રસિદ્ધ થાય ને પછી ભજવાય, અર્થ-

વિનાનું, મૂળ વસ્તુ સાથે સંબંધ વિનાનું, ' કારસ ' આપણાં નાટકોમાંથી નીકળી જાય અને નિઃશ્વંગારનો ત્યાગ થાય ને સુરુચિ વિકસે તે માટે, નિરંતર, અવિરત શ્રમ સેવતા. આ ત્રણમાંથી પ્રથમ મુદ્દો સિદ્ધ થાય-નાટ્યકારોનાં નામ પ્રસિદ્ધ થાય, તે મંડળીના માલિકોને જવાબદારીનું જ્ઞાન થાય અને તે નાટકો ને રંગભૂમિની ધોરણસર ચર્ચા થઈ શકે વગેરે અત્યંત આવશ્યક છે-અત્યારની મૂર્ખાઈ તો પારાવાર લાગે છે. અને બાકીનો દરાવ તે આમજનતાના ઉદાર માટે ખાસ આમ-જીવનને સ્પર્શતાં નાટકો રચાય અને ભજવાય તે આવશ્યક છે એને લગતો હતો. એ મુદ્દા ઉપર રાજ્યરત્ન મહામુખભાઈ તથા શ્રી વલ્લુભાઈ શાહ ઉત્સાહથી બોલ્યા હતા ને આ મુખને અનુકૂળ ચેતન પ્રસરી રહ્યું હતું.

x

x

x

આમ ફરવો થયાં-અને નાટ્યમંદિર સ્થાપવા સમિતિ નિર્માણ અને યોગ્ય વાતાવરણ પ્રસરવા માંડ્યુંઃ આથી હવે ગુજરાતમાં નવગેતન પ્રકટે, અને અમદાવાદ એવો રત્નપ્રયાસ કરે કે, એ અમર જ્યોતમાંથી બીજી જ્યોતો પ્રસરે અને બૃહદ્ ગુજરાતમાં ઉજ્જવલ પ્રકાશ પ્રસરી રહે, તેથી શુભ ભાવના સાથે વિરમું છું.

પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ રણડેડાલાલ ત્રિવેદી

સાહિત્ય અને પ્રગતિ

આ જે 'પ્રગતિશીલ સાહિત્ય'ની છેલ્લામાં છેલ્લી વ્યાખ્યા લાગી. "આ સંસ્થા (અજરાત પ્રગતિશીલ સાહિત્ય-મંડળ) માને છે કે જે સાહિત્ય માનવીને વારત્તવિક જીવન તરફ અભિમુખ બનાવે, સમાજની પ્રગતિ સાધનાર બળોની તરફદારી કરે, મનુષ્યત્વને ખીલવવાનું જળ આપે તે સાહિત્ય પ્રગતિશીલ છે અને તેના ઉદ્દેશપૂર્ણ સાહિત્યનો પ્રચાર કરવાનું આ સંસ્થાનું ખ્યેય છે." આવી છિન્નત વસ્તુમાં કશી અણુગમતી વાસ કેમ આવતી હશે? કેટલીક વસ્તુઓ, કેટલાક વિચારો, કેટલાંક માણસો વગરસમ-જણે, વગરપરિચયે, અજખામણાં લાગે છે. દાખલા તરીકે 'મે' ક્રિષ્ણિંગ વાંચ્યો નથી અને મને વાંચ્યો ગમતો નથી. કાષ્ઠ એમ કહે કે એના હિન્દવિરોધી પૂર્વગ્રહથી આ અણુગમો પહેલેથી જ બંધાઈ ગયેલો. એ કારણ હશે. પણ રકોટનું રું? તે વાંચવો પણ ગમતો નથી. પૂતાનાં 'બહેર' મકાનો પણ ગમતાં નથી, કેમ કે તેનાં મુખ્ય બારણાં પ્રમાણુમાં મને પહેલી નજરે સાંકડાં જણાયાં, અને બારણાં સિવાય મેં કદાચ કશું જીલું એ મકાનોમાં જોયું પણ નહિ હોય. વેપારીઓ માટે અણુગમો છે, જો કે મારા બે-ત્રણ બાળમિત્રો વેપારી છે; વક્રીઓ માટે અણુગમો છે, જો કે મારા અવ્યાસસમયના લગભગ બધા જ મિત્રો વક્રીઓ થયા છે અને કોર્ટમાં મારે કોષ કેસ લડવો પડ્યો નથી, રૉરમાં કમાઈ જવાની લાલચને હું રોકીશકતો નથી, પણ રૉર જગારનો દોલતગતદો અપ્રામાણિક રસ્તે પૈસાને પ્રાપ્ત કરનાર લાગે છે, અને મહેતાજી

માટે મને પક્ષપાત છે. જિંદગીમાં સફળ થનાર નકામે લાગે છે, અને નિષ્ફળ થનાર તો નકામે છે જ !

“પ્રગતિશીલ સાહિત્ય”ના વર્ણનારા પેલી સીતા જેવી શાણી વ્યાખ્યામાં કશું છુપાવે છે એવું મને લાગે છે, એ લાસ ખોટો ઠરે તો મારો અણગમો જતો રહે. પણ એ લાસ ખોટો ઠરે એમ નથી. પ્રગતિશીલ સાહિત્યના વિચારના પ્રચાર પાછળ બેત્રણ ગુપ્ત ભાવનાઓ કામ કરી રહી છે, અને તે ભાવનાઓ આપણા સાહિત્યિક તેમ જ સામાજિક જીવનને યોગ્ય સમયમાં ખૂબ રૂંધી દેશે એમ લાગે છે.

એક તો એવી સમજણ પ્રસરતી જાય છે કે જે સાહિત્ય સમાજવાદને પોતે તે પ્રગતિશીલ, બીજું, જે સાહિત્ય એ રીતે પ્રગતિશીલ તે જ સાહિત્ય નામને લાયક, આ બંનેને પોષતી વ્યાજની બજવાન વ્યાપક ભાવના કે રાજકીય મુક્તિ માટે જે સંસ્થા અવિરત શ્રમ કરતી હોય તેણે દેશની પ્રવૃત્તિમાત્ર ઉપર કબજો મેળવવો, એટલે સુધી કે એ સંસ્થાદ્વારા જ નિપુણતા કે કૌતિંતી છાપ મળી રહે, આ ત્રણે ભાવનાઓ રપટ બ્યક્ત નથી, પણ તેમના મિશ્ર પ્રવાહો ‘પ્રગતિશીલ સાહિત્ય’ના નૂતન વાદને પોષી રહ્યા છે. આવી સમજણમાંથી આ વાદ ન જન્મ્યો હોય તો પણ એવી ગેરસમજ ને ઉત્પન્ન કરે એમ છે. તેથી સાહિત્ય વિશે યોગ્ય મૂલ્યાંકન રપટ કરવા આવશ્યક છે.

પ્રગતિશીલ સાહિત્યવાદીઓનો ખરો હેતુ તેમની સાહિત્ય-વિષયક વિચારણા કરતાં કેટલીક કલાકૃતિઓ વિશેના તેમના અભિપ્રાયોથી વધારે રપટ થાય, અને તો જ આપણું તેમના તરફનું વલણ શુદ્ધ થાય. જેના પરિચયથી સૌન્દર્યદર્શન થાય, રસસ્વાદ થાય, આપણી સામજીઓ કેળવાય, તે કૃતિ તેથી પ્રતિનિધાયક ગણાવી જોઈએ, આવો પ્રગતિનો બહુ ઉચો અર્થ જતો કરીએ અને સીધો પ્રશ્ન પૂછીએ કે કુમુદ સરસ્વતીચન્દ્રનું નથી પરણતી તેથી ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ પ્રવાધાતી સાહિત્ય છે? તેથી

તે ઉત્તમ સાહિત્યકૃતિ મટી જાય છે? બોટાદકરનાં 'પ્રયાણ' જેવાં કેટલાંય કાવ્યોમાં શ્દિના અનુસરણમાંથી રસસર્જન થયું છે, તે કાવ્યો પ્રત્યાધાતી તમને લાગે છે કેમજે એમાં એવા જૂનવાણી આચારને રસનો ગિલેટ આપી પોપણ અપાયું છે? 'વ્રતચિત્રાવલિ' પ્રત્યાધાતી કલાકૃતિઓ છે? વ્રતચિત્રાવલિ, બોટાદકરનાં કાવ્યો અને સરસ્વતીચન્દ્ર એ પ્રતિભામી કૃતિઓ છે એમ કહેશે તો મારો વિરોધ છતાં હું તમને સમજાવું શકીશ, કેમ કે કલાકૃતિઓ કલાકૃતિઓ ઉપરાંત સામાજિક કર્મો છે અને તમારા વિવેચનને સામાજિક વિવેચન ગણાશે. પણ તેથી આગળ વધી વિધવા-અવિવાહથી કે કુચુભસરસ્વતીચન્દ્રના લગ્નથી સરસ્વતીચન્દ્ર ઉચ્ચ સાહિત્ય મટી જાય છે એમ તમે ગણાવો તો-ખીજું તો શું કહું-તમે કંઈ જાંત જૂલ્યા છો.

પ્રારંભમાં આપેલા વ્યાખ્યામાંના શબ્દો એના એ રહેશે અને કાળક્રમે તેમાં જુદો જુદો અર્થ બરવામાં આવશે એ સાહિત્યનો ઇતિહાસ જોતાં નિશ્ચિત લાગે છે.

"It is a little bewildering to the student of literary history to find that Pope, Johnson and Wordsworth each and all regarded themselves as the champions of a Return to Nature." (Raleigh) આ અંગ્રેજ સાહિત્યની દૃષ્ટિકત આ વિષયમાં માર્ગદર્શક થવી જોઈએ. વાસ્તવિક જીવન તરફ આંગળી ચીંધી વ્યક્તિવાદનો પક્ષ ૧૯મી સદીના પ્રારંભમાં ઇંગ્લાંડમાં ફરી શકાતો, આજે વાસ્તવિક જીવન ઉપર બાર મુકી સમાજવાદનો પ્રચાર થાય છે. અને સાહિત્ય તો જ્યાં જળવાન લાગણી કે કલ્પનાતું ખાતર મળ્યું-પહોં તે આ વાદમાંથી કે તે વાદમાંથી હોય, સખીપ્રેમમાંથી કે દેશપ્રેમમાંથી હોય-ત્યાં ઊગી નીકળે છે. આજના સાહિત્યના ખાતર લેખે સમાજવાદની કિમત જેવી તેવી નથી.

પ્રગતિશીલ સાહિત્યની ઉપલી વ્યાખ્યા કરતાં કદાચ વધારે લાંબો વગત ટકે એવી, પ્રગતિશીલ સાહિત્યવાદીઓના ઉદ્દેશને લક્ષમાં રાખતી તથાપિ તેમને કદાચ ન રુચે એવી એક વ્યાખ્યા સૂચવાય : તત્કાલીન સામાજિક (તેના સર્વાંગી અર્થમાં) ધ્યેય તરફ જે સાહિત્ય વાંચકના, વિચાર લાવ કે ક્રિયા પ્રેરે તે પ્રગતિશીલ, પ્રગતિશીલ શબ્દમાં સમાજના ઉદ્ધારને લક્ષીને ગમે તે અર્થ પૂરો પણ અમારું રપટ મન્તવ્ય છે કે આ અર્થની ' પ્રગતિશીલતા ' એ સાહિત્યનો સાહિત્ય લેખે ગુણ નથી; તેની હાજરી તેની મહત્તા નથી, તેમ તેનો દોષ પણ નથી. ઊત્તર પક્ષે ' પ્રગતિશીલતા 'નો અભાવ એ પણ સાહિત્યકૃતિનો ગુણ વા ઊણપ નથી. સાહિત્યનો આવશ્યક ગુણ તે સાહિત્યત્વ-આનન્દ આપવાની શક્તિ-વાહુમય રસસર્જન. તેનો વિષય કેવળ તરંગ, શુદ્ધો, હોય, કે નરી નિર્ભેળ અનુભવની હકીકત હોય. સાહિત્યે સમાજને તત્કાલીન ધ્યેય તરફ પ્રેરવું જ જોઈએ, પ્રેરે તો જ સાહિત્ય વા ઉત્તમ સાહિત્ય એ વિચાર વાદ તરીકે કાના બિન ગાના નહીં, કે રામ નામ જેમાં નહીં તે સાહિત્ય નહીં એવી જૂની વિચારણાની બહુ નજીક જાય છે. દયારામના અજગિલ આખ્યાનને તો શું પણ તેની ધૂતોને પણ સાહિત્યમાં અપાવનાર ગુજરાતમાં કયાં નથી ! તમે એક પ્રકારના ઉદ્દેશને અનુલક્ષીને અમુક સાહિત્યકૃતિઓને મહત્તા આપો, તો ખીજો અન્ય ઉદ્દેશોને અનુલક્ષી ખીજા સાહિત્યકૃતિઓને મહત્ત્વ આપશે, તો ઉદ્દેશવિષયક તારતમ્ય-નિર્ણય શી રીતે થવાનો ? વળા એક ઉદ્દેશનું સાહિત્ય વિરુદ્ધ વા બિન ઉદ્દેશોના સાહિત્યના ઉદ્ભવ અને પ્રચારનું નિમિત્ત બનવાનું, અને આ ઉદ્દેશોના યુદ્ધમાં પ્રગતિશીલ સાહિત્યવાદીઓની ગમે તેટલી અનિચ્છા હશે તો પણ ધીમે ધીમે આપણા સમગ્ર સાહિત્યમાંથી સાહિત્યત્વ ઓછું થઈ જશે.

અત્યારની પ્રગતિશીલ સાહિત્યની મારગણી એ વ્યક્તિવાદ ઉપર સૂક્ષ્મ આક્રમણ છે. આજે નહિ તો કાલે એ આક્રમણ

સ્પષ્ટ સમજશે. દેશની દરેક વ્યક્તિની લોગણી અને કલ્પનાએ અમુક સાર્વાત્રિક એવને અર્થે વહેવું પડશે એવી માગણી તેમાં છુપાઈ છે. આપણાં સૌનાં ચિત્ત એ પણ પ્રબળપ્રાય મિલકત છે એવા ભાવમાંથી આ નવો વાદ જન્મ્યો છે, તેથી જ તે કાલક્રમે સાહિત્યનો પ્રાણ હરી લેનાર યશી, કેમ કે સાહિત્યનાં જીવનતત્ત્વ કલ્પના અને 'ભિન્ન જોટલું' કશું વ્યક્તિગત વ્યક્તિચિત્ત નથી. મનુષ્યનું શુદ્ધ વ્યક્તિત્વ તેના ચિત્તતંત્રમાં. અને એને જ કબજે કરવાની, ગ્રાસીત બનાવવાની વાત આ વાદમાં છે.

સમાજવાદનો જ નહિ, દરેક ચંડ નવા વિચારના પ્રવાહનો લય આવો જ હોય છે. એકદેશીય મટી તે અનેકદેશીય બની જાય છે. જીવનતા અનેક અંગોને સ્પર્શતો દરેક મહાન મોલિક વિચાર પોતાને હચિત મર્યાદાઓની બહાર પણ ધૂમી વળે છે અને ત્યાં પણ પોતાનું સાર્વભૌમત્વ સ્વીકારાવવા ઉત્તુજ થાય છે. ચંદ્રનું પૂર જાણે કે દિગ્દિગંત સર કરું, પણ ખેતરો માટે પૌષ્ટિક માટી પાયરી જવામાં જ તેની હિપયોગિતા સમાપ્ત થાય છે, અને ગર્વ-કરેલ ઘોડાપૂર તો જોતજોતામાં ઓસરી બન્ય છે. પ્રાચીન કાળમાં ભારતમાં અહિંસા એવો દિગ્વિજય કરવા મથેલી; મધ્યકાળમાં આર્તનાથુલિસુકતા, સ્ત્રી-બહુમાન, ટેક આદિની સ્મૃતિઓએ સળંગને નિર્બળ બનાવ્યા, તેમનો અતિરેક ચવાયો. હેલાં જોતજોત સંક્રાંતિ હેતુવાદ સર્વ-સત્તાધીશ ચવા માગે છે, પણ તેનું માપ પણ નીકળવાની તૈયારી છે. ...

આ સાહિત્યની તરફદારી છે, પ્રત્યાષ્ઠાતી સાહિત્યની નહિ; કેમ કે અમારી-જોડલે માટી અને ચારા જેવી ધણીકની દૃઢ માન્યતા છે કે સાહિત્ય જવલે જ પ્રગતિવિરોધી હોઈ શકે. કેવળ સમાજની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પણ સામાન્યતઃ સાહિત્ય

નામને પાત્ર સર્વ કૃતિઓ સમાજનો ઉત્કર્ષ કરાવનાર જ હશે. વ્યક્તિના ચિત્તતંત્રની સ્વતંત્રતા એ સાહિત્યનો પ્રાણવાયુ છે, અને તેને રૂંધે એવું સાહિત્યકાર લાગ્યે જ લખશે. ન જ લખે એવો નિયમ ન બાંધી શકાય: આપણા સામાજિક કે રાજકીય ધ્યેયની વિરુદ્ધ જતું લાગે છતાં સાહિત્ય લેખે જાણું પણ કેક લખી જાય. તથાપિ અમારી સમજ છે કે સાચા સાહિત્યનું વલણ સ્વતંત્રતાની, પ્રગતિશાસનની કે સર્વોદયની વિરુદ્ધ જવલ્લે જ હશે.

સંગીતનો પ્રભાવ

મનુષ્યના જીવનને ઉન્નતિ અર્પનાર, મનુષ્યના હૃદયને દયાદ્ર અને પ્રેમશીલ બનાવનાર, મનુષ્યના આત્માને વિશાલ અને ઉદાર દર્શાવનાર, એકંદર પ્રકૃતિને કોઈક નરમાસ, દયા, ભાવિકપણું, શ્રદ્ધા, ઉદારતા આદિનો વિનિત શાવ અર્પનાર સંગીત જેવી બીજ કોઈ કલા નથી એમ સર્વ કોઈ સ્વીકારે છે. એટલા જ માટે એને દિવ્ય કલામાં ગણી છે, અને બીજ ત્રણ સહચરીઓ શિલ્પ, ચિત્ર, કાવ્ય, તેના કરતાં પણ એ કલાની શ્રેષ્ઠતા મનાઈ છે. દેવતાઓ અને ગર્ભવૈ સંગીતપ્રિય જણાવ્યા છે એટલું જ નથી, પણ નાદના ધ્વનિને આશ્રુ વિશ્વ વશ છે એમ કહેવાતું આવે છે.

[સુ. ગદ્યા. પૃ. ૬૯૯]

—મ. ન. દ્વિ.

પ્રો. દયાશંકર ચોપટલાલ જોષી

શ્રી ગીતાનો ભક્તિયોગ^૧

વિષયને યથાસ્વરૂપ નિહાળતાં પહેલાં આપણા પ્રાચીન વેદધર્મે ઋગ્વેદથી માંડી ઉપનિષદો સુધીમાં કેવી પ્રગતિ સાધી છે તેનું આજુબાજુ જ્ઞાન આપવું અરથાતે નહિ ગણાય. વેદિક ધર્મનું અત્યંત પ્રાચીન સ્વરૂપ કેવળ કર્મપ્રધાન હતું. આપણા મંત્રદ્રષ્ટાઓએ મંત્રો રચી ઈદ્ર, વરુણ આદિ દેવોની સ્તુતિ કરી છે અને જો સ્તુતિના બદલામાં ધન, ઢોરદાખર ઇત્યાદિ દુનિયાની હમેશની જરૂરીઆતમાં ઉપયોગી વસ્તુઓની તે તે દેવો પાસે માગણી કરી છે. એટલે ઋગ્વેદનો ધર્મ આ દૃષ્ટિએ મુખ્યત્વે કર્મને આપ-લેનો જ ધર્મ કહી શકાય. પ્રાચીન આર્યો યજ્ઞ કરતા, દેવોનું યજ્ઞમાં આવાહન કરતા અને દેવો પાસે જીદી જીદી દુ-યવી સ્ત્રીઓની યાચના કરતા. આ હતો સંદિત્રાયુગ. ત્યાર પછી આબ્યાં આહરણો, જેમાં યજ્ઞ અને યજ્ઞમાં જોડતી સર્વ વસ્તુઓનું બહુ જ વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન છે. વેદી કેવી હોવી જોઈએ ? ક્યાં જોખી કરવી જોઈએ ? જોખી કરવામાં ક્યાં સાધનો જોઈએ ? યજ્ઞમાં વપરાતાં જીદાં જીદાં સાધનો ક્યાં દ્રવ્યનાં હોવા જોઈએ ? કેટલાં લાંબાં પહોળાં હોવાં જોઈએ ?—એ સર્વનો વિધિપૂર્વક વિચાર આ આહરણોમાં કરવામાં આવ્યો છે. આ યજ્ઞ અને સવિસ્તર યજ્ઞવિધિનું કથા સ્વર્ગપ્રાપ્તિ બતાવવામાં આવ્યું છે, સમયના વહેવા સાથે આ યજ્ઞ અને તેનાથી પ્રાપ્ત થતું સ્વર્ગ ધીમે ધીમે જાણકારી આધ્યાત્મિક મૂખને સંતોષવા

૧. રાજકોટમાં ગીતાજયંતી પ્રસંગે ૧૯૩૫માં આપેલું બાધ્યાન.

અસમર્થ નીવડ્યાં, જેના પરિણામે આરણ્યકો આવ્યાં. તેમાં અત્યાર સુધી કેવળ ક્રિયાત્મક રહેલ વેદધર્મમાં ચિંતનનું તત્ત્વ ભેળવવામાં આવ્યું. આ દિશામાં પ્રગતિ ચતાં છેવટે આવ્યાં ઉપનિષદો, જેને વેદાંત એવું નામ પણ આપવામાં આવે છે. આપણા પૂર્વજોની આધ્યાત્મિકદૃષ્ટિ આમાં પૂર્ણપણે ખીલેલી દેખાતી છે અને એમાંનું બ્રહ્મજ્ઞાન આજ સેંકડો વર્ષ થયાં ભારત-વર્ષને જ નહિ પરંતુ જડવાદમાં ગળા સુધી દુબેલા પાશ્ચાત્ય દેશોને પણ મુગ્ધ કરી રહ્યું છે. શોપનહાવર જેવા પાશ્ચાત્ય પંડિત તો કહે છે કે ઉપનિષદો તો મારો અંતિમ દિલાસો છે.

વેદધર્મના આટલા ઊંડતા અવલોકન પછી આપણે વિચારવાનું એ રહે છે કે ભક્તિમાર્ગનો ઉદય હિંદુતત્ત્વજ્ઞાનમાં ક્યારથી થયો. વેંબર નામનો એક પાશ્ચાત્ય પંડિત એવું કહે છે કે હિંદુસ્થાનમાં ભક્તિતત્ત્વ હિંદુસ્થાન બહારના કોઈ દેશમાંથી આવેલું છે અને ખ્રિસ્તી દેશમાંથી જ ભક્તિની કલ્પના આવી શોકાને સૂઝેલી છે. ભાંડારકર, ટિળક આદિ સમર્થ પંડિતોએ નિર્વિવાદ સાબિત કરેલું છે કે આ ભક્તિતત્ત્વ બુદ્ધ પહેલાં અને ઉપનિષદો પછી હિંદમાં જ ઉદભવેલ છે અને પાલીના ક્રેત્ય પંડિત સેનાતેં ભક્તિતત્ત્વનું બુદ્ધ ઉપરનું આ ઋણ સ્વીકાર્યું છે. વળી આ તત્ત્વ ભારતવર્ષના સમર્થ વૈયાકરણી પાણ્ણિનિે પણ જાણીતું હતું એ પણ પુરવાર થઈ ચૂક્યું છે અને બુદ્ધ અને પાણ્ણિનિ ઇસુ ખ્રિસ્તના પુરોગામી છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. પંડિત વેંબરનો મત આ દૃષ્ટિએ પરિપૂર્ણ રીતે અંડિત થાય છે. વળી બેંગ્લીયોનીઆના સંશોધન પરથી હવે કેટલાક વિદ્વાનો પણ એમ માનવા લાગ્યા છે કે ઇસુખ્રિસ્તે પોતાના જીવનનો થોડોક ભાગ બુદ્ધના શિષ્ય તરીકે ગુજારેલો હોવો જોઈએ. ઋગ્વેદનો ઊંડો અભ્યાસ કરતાં એમ પણ જણાઈ આવશે કે ભક્તિનાં કેટલાંક તત્ત્વો તો ઋગ્વેદના જમાનામાં પણ અસ્તિત્વમાં હતાં. દાખલા તરીકે ઋગ્વેદના સાતમા મંડલમાં વરુણને

ઉદ્દેશીને એક ઋષિનું સૂક્ત છે; તેમાં એ ઋષિ વરુણની ઋકૃપાના ભોગ યજ્ઞ પડ્યા છે અને એ ઋકૃપા દૂર કરાવવા આર્દ્ર સ્વરે વરુણને પ્રાર્થના કરે છે કે “ વરુણદેવ, ખાસ કંઈ પણ જૂલ યજ્ઞ ગઈ હોય તો તે સુરપાનથી કે એવી કોઈ રીતે મર્ધ દશે માટે ક્ષમા કરો તમારા સાન્નિધ્યમાં ફરીથી સ્થાન આપો.” આ આખું જે સૂક્ત ભક્તહૃદયના ભાવથી ભરપૂર છે એમ હરકોઈ વાંચનારને સહેજમાં જણાઈ આવશે.

ભક્તિનું સ્વરૂપ

આમ ગીતામાં બતાવેલ ભક્તિયોગ પ્રાચીન છે એ આપણે જોયું. હવે આપણાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં ભક્તિનું સ્વરૂપ શું બતાવ્યું છે તે જોઈએ. શાંડિલ્યયજ્ઞમાં (શાં. સુ. ૨) ભક્તિની વ્યાખ્યા “ સા (મક્ષિ) પરાનુરક્તિરીશ્વરે । ” એમ આપેલ છે એટલે પ્રભુ પર નિરતિશય પ્રેમ એનું નામ ભક્તિ. ભક્તિને વધારે પવિત્ર અને સાર્વિક બનાવવા માટે ભાગવત ઉમેરે છે કે ભક્તિ એટલે કેવળ પ્રભુ ઉપર નિરતિશય પ્રેમ નહિ પણ નિરતિશય નિર્હેતુક પ્રેમ. ‘અદેતુકવ્યવહિતા યા મક્ષિઃ ।’ (ભા. ૩-૨૯-૧૨). દૂંકમાં, પ્રભુ ઉપર નિસ્વાય પરમ અનુરાગ એનું નામ ભક્તિ. ગીતામાં પણ ભક્તિનું આ સ્વરૂપ માન્ય રાખવામાં આવ્યું છે; જો કે, સકામભાવે ભક્તિ કરનારને પણ ગીતામાં ભક્તનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે એમ નીચેના શ્લોકમાં ભક્તના ભગવાને વર્ણવેલ ચાર પ્રકાર પરથી જણાઈ આવશે:

ચતુર્વિધા મનન્તે માં જનાઃ કુહૃતિનોડ્યુન ।

ભાતો જિજ્ઞાસુરર્થાર્થો જ્ઞાની ચ મરતર્પન ॥

(મ. ગી. ૭-૧૬)

ગીતામાં દર્શાવેલ ભક્તિયોગ ઉપનિષદના જ્ઞાનયોગમાંથી ધીમે ધીમે બીજી આવ્યો છે એ વસ્તુનું હવે આપણે પૃથક્કરણ કરીએ. ભારતનું તત્ત્વજ્ઞાન ઉપનિષદકાળમાં પૂર્ણતાના શિખરે

પહેચ્યું હતું. આપણો જીવાત્મા એ જ બ્રહ્મ છે અને એ જીવાત્માનું બ્રહ્મ સાથે તાદાત્મ્ય-સાધવું એ જ સર્વશ્રેષ્ઠ પુરુષાર્થ છે એમ તે કાળમાં મનાતું અને આજ સૈકાએ યદા ભારત-વર્ષમાં હજી મનાતું આવ્યું છે. આ તાદાત્મ્ય સાધવા માટે બ્રહ્મનું જ્ઞાન આવશ્યક હોય એમાં નવાઈ નહિ. તે કાળમાં બ્રહ્મપ્રાપ્તિ માટે કેવળ જ્ઞાન એ જ સાધન ગણાતું, પણ એ જ્ઞાન કેવા બ્રહ્મનું ? પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં જ્યાં જોઈશું ત્યાં બ્રહ્મનું વર્ણન નકારાત્મક Negative શૈલીમાં જ છે. 'અજન્મમ્, અરૂપમ્, અપાણિપાદમ્' વગેરે વર્ણનો ઉપલબ્ધ કથનનું સમર્થન કરે છે. ભલભલા જ્ઞાની પુરુષોને પણ બ્રહ્મનું નિશ્ચયાત્મક વર્ણન મુશ્કેલ વાત હતી એમ ઉપનિષદોમાં ઠેરઠેર આવતી વાતો પરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાંના યાદવલ્ક્ય અને ગાર્ગીના સંવાદમાં (બુ. ૧૩-૧-૧) યાદવલ્ક્યને આખરે કહેવું પડે છે કે હે ગાર્ગી ! તું આગળ પ્રશ્ન કરીશ તો તારું માથું ધડ પરથી પડી જશે.

એક ખીજે ઠેકાણે બાબકલિ નામના ઋષિને કોઈ બાહ્ય નામના શિષ્યે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ એ ત્રણ વાર પૂછ્યું છતાં તેઓ શાંત જ રહ્યા. શિષ્યે આથી આનો છુલાસો પૂછ્યો ત્યારે બાબકલિએ કહ્યું કે “ભાઈ, મેં તો ક્યારેનો એ તારા સવાસનો જવાબ આપી દીધો છે. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ શું એ પ્રશ્નનો જવાબ તે માત્ર શાંતિથી ચૂપ રહેવું એ જ, ખીલું કંઈ નહિ.” કહેવાની મતલબ એ કે ભલભલા જ્ઞાની પુરુષોને બ્રહ્મના મયાર્થ સ્વરૂપનું વર્ણન એ મુશ્કેલ વસ્તુ હતી, અને એટલે જ છેવટે બ્રહ્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ તેઓએ ‘નેતિ નેતિ !’ એ શબ્દોમાં જ કર્યું છે. બ્રહ્મનું વર્ણન જ જો આટલી મુશ્કેલીથી ભરપૂર હોય તો જ્ઞાનમાર્ગે એવા અરૂપ, અનંય, અન્યક્ત બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ આનાથી અનેકગણી વધુ મુશ્કેલ હોય તેમાં નવાઈ શું ? મનુષ્ય મનુષ્ય મટી બ્રહ્મ નથી થયો ત્યાં સુધી તો મનુષ્ય જ છે, એટલે બ્રહ્મપ્રાપ્તિના

માર્ગે એણે પોતાની બુદ્ધિ અને શક્તિ અનુસાર આગળ વધવું રહ્યું. અપવાદરૂપ કોઈક જ તીવ્ર બુદ્ધિશાળી મનુષ્યને શરૂઆતથી જ નિરવ્યય અવ્યક્ત બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર સંભવી શકે છે. પણ ધણી ખરાં મનુષ્યોનો તો, અવ્યક્તને બદલે કંઈક વ્યક્ત, અરૂપને બદલે કંઈક સરૂપ, હોય તો જ રરતો સરળ થાય. ઉપનિષદકારોએ પણ આ વાત સ્વીકારી છે. અને ધણી ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મનું નિશ્ચયાત્મક (Affirmative) વર્ણન કરેલું છે. "સત્યં જ્ઞાનમ્ અનંતં બ્રહ્મ ।" એ વર્ણન આ કથનની સાક્ષી પૂરે છે. આ વર્ણન છેવટમાં સત્યકામઃ સત્યસંકલ્પઃ એવા સગુણ બ્રહ્મના વર્ણનમાં પરિણમે છે. આટલું છતાં એ જ્ઞાનદારા આત્મ-સાક્ષાત્કાર એ કેવળ થોડા બુદ્ધિશાળી પુરુષોના અધિકારની વસ્તુ રહે છે. જો આમ છે તો સામાન્ય જનતાને માટે આત્મ-સાક્ષાત્કારનાં મંદિરો સદા-સર્વદા શું બંધ જ રહેવાનાં ? ના, એમ નથી. ઠેક પ્રાચીનકાળથી કેવળ બુદ્ધિજન્ય જ્ઞાનથી બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ અતિકઠિન વસ્તુ છે એમ સ્વીકારાઈ ચૂક્યું છે. માણસને મગજ ઉપરાંત હૃદય છે, અને મગજમાં રહેતી બુદ્ધિ જોટલી જ બદલે વધારે શક્તિ ધરાવતી હૃદયમાં શ્રદ્ધા પણ રહે છે એ સુવિદિત છે. કવિવર ટાગોરે એક ઠેકાણે લખ્યું છે 'A mind all logic is like a knife all blade. It makes the hand bleed that uses it.' કેવળ શ્રદ્ધારહિત બુદ્ધિ એ અરેખર સર્વાંગધારવાળી હશે છે. અને 'અચિંત્યાઃ કલુ તે માયા ન તોસ્તર્કેણ યોજયેત્' એ ઉક્તિ પણ શ્રદ્ધાની આવશ્યકતામાં ડોકિયાં કરતી દેખાય છે. શરૂઆતમાં આ ઉપાસના અવ્યક્ત રૂપની છે પણ વ્યક્ત રૂપની ઉપાસના અનેક દૃષ્ટિએ કઠિન છે એ નિવિવાદ છે. ભગવાન કૃષ્ણચંદ્રે પણ ગીતાના બારમા અધ્યાયના પાંચમા શ્લોકમાં આ વસ્તુનો સ્વીકાર કર્યો છે.

કેશોઽધિક્તરસ્તેવામવ્યક્તસક્તચેતસામ્ ।

અવ્યક્તો હિ ગતિર્દુર્ધો દેહવદ્ભિરવાપ્યતે ॥

ઉપાસનાનું માહાત્મ્ય

આમ ઉપાસકને ઉપાસ્ય વસ્તુ જેમ વધારે મૂર્ત સ્વરૂપ-વાળી તેમ ઉપાસનનું કાર્ય વધારે સરળ બને છે. આથી કરીને જ ઉપનિષદોમાં પણ કેવળ જ્ઞાનથી બહારસાક્ષાત્કાર કરી શકવા અસમર્થ મનુષ્યોને માટે બહારનાં જીવંત જીવંત પ્રતીકો દ્વારા ઉપાસના સૂચ-વવામાં આવી છે. કોઈમાં સૂર્યરૂપે કોઈમાં સૂર્યરૂપે, કોઈમાં આકાશરૂપે તો કોઈમાં ઉદ્દમીય સામરૂપે. છેવટે ઉપાસ્યનું આ મૂર્ત સ્વરૂપ Personal God એટલે ઇશ્વરમાં પરિણમે છે.

શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાંના, “ માયા તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાત્ માયિનં તુ મહેશ્વરમ્ । ” અને “ જ્ઞાત્વા દેવં મુચ્યતે સર્વપાપીઃ । ” વગેરે કથનો આ વસ્તુને પુષ્ટિ આપે છે. છેવટેવદમાં તૃસિંહતાપની, રામતાપની, ગોપાલતાપની વગેરે ઉપનિષદોમાં તો મનુષ્યદેહધારી ઇશ્વરને જ ઉપાસ્ય મણે છે. ગીતામાં વર્ણવેલ ભક્તિયોગનો ઉપાસ્ય દેવ પણ એવો જ છે.

“ ગર્તિર્મર્તા પ્રભુઃ સાર્થો નિવાસઃ શરણં મુદ્ધત્ । ”

ભક્તિમાર્ગના અવાસીને આમ એકાદ ઉપાસ્ય લઈને મજલ કાપવાની ચરૂઆત કરવાની વાત તો આપણે નક્કી કરી. હવે સવાલ એ જોડે છે કે ઉપાસ્ય એ વધુ અગત્યની વસ્તુ છે કે તે પાછળ રહેલો ઉપાસકનો ભાવ. ગીતા સ્પષ્ટતાથી કહે છે કે ઉપાસકનો ભાવ જ વધુ અગત્યનો છે. અલખત, સંસ્કાર પરત્વે આ ભાવ જીવે પડે છે. ગીતા કહે છે:

યજન્તે ધારિવક્ષા દેવાન્યક્ષરક્ષાંસિ રાજસાઃ ।

પ્રેતાન્મૃતગણાન્વાન્યે યજન્તે તામસા જનાઃ ॥

મ. ગી. ૧૭-૪

ઉપાસનાનું ફલ પણ એ ભાવને અનુરૂપ હોય છે એમ ગીતા ‘ યાન્તિ દેવમતા દેવાન્ ’ એ શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કહે છે (મ. ગી. ૬-૨૫). આ જગ્યાએ એક વસ્તુ ખાસ સ્પષ્ટતાથી

ગીતામાં કહેલ છે. દરેક ભક્તને તેની ઉપાસનાનું ફળ તેને ઉપાસ્ય મારફત આપનાર તો પરમાત્મા પોતે જ છે. કેવળ ફળ નહિ પણ ભક્તિમાં જોઈતી અચલ શ્રદ્ધા પણ પ્રભુ પોતે જ આપે છે—

યોયો નાંયાં તનૂ મક્તઃ શ્રદ્ધાવિતુમિच्छति ।
તસ્ય તસ્માચ્છાં શ્રદ્ધાં તામેવ વિદધામ્યદમ્ ॥

મ. ગી. ૭-૧૧

કારણ કે શ્રી કૃષ્ણચંદ્રને મતે ગમે તે ઉપાસ્યની ભક્તિ અંતમાં તો તેની જ ભક્તિ છે, એમ ગીતા કહે છે—

યેડપ્યન્યદેવતા ભક્તા યજ્ઞન્તે શ્રદ્ધાન્વિતાઃ ।
તેડપિમામિવ કૌન્તેય । યજ્ઞન્ત્યવિધિપૂર્વકમ્ ॥

મ. ગી. ૧-૨૨

અર્થ નોંધ સેવા લાયક વસ્તુ એ છે કે જો કે દેવ, યક્ષ વગેરેની ભક્તિ પાછળથી શ્રદ્ધા તથા તે ભક્તિનું દેવપક્ષાકલિલોક-પ્રાપ્તિરૂપ ફલ પ્રભુ પોતે જ આપે છે છતાં એ તો નિશ્ચિત જ વસ્તુ છે કે આ ફલ વિનાશી છે અને ‘અન્તવત્તુ ફલં તેષામ્ ।’ (મ. ગી. ૭-૨૩) એમ ગીતામાં પણ કહેલ છે. ઉપાયુક્ત ફળમાં પ્રવળનો ક્ષય યતાં પ્રતઃ શ્રુત્યુલોકમાં આવવું પડે છે એ પણ ‘છીણે પુણ્યે મૃત્યુલોકં વિશન્તિ’ એ શબ્દોમાં ગીતા સ્પષ્ટપણે કહે છે. આ ઉપરથી એક વસ્તુ એ ફલિત યાય છે કે મોક્ષરૂપી શાશ્વત ફલ મેળવવા માટે છેવટ તો ‘અક્ષાતમેકતાનું’ જ્ઞાન અનિવાર્ય છે. એટલે કે વ્યક્તની ઉપાસનાથી સાર થતી ભક્તિને અંતમાં તો અવ્યક્ત સ્વરૂપનું ‘યથાર્થ’ જ્ઞાન આવશ્યક છે. પ્રભુ પોતે જ ગીતામાં કહે છે કે વ્યક્ત સ્વરૂપ તે મારું ખરું સ્વરૂપ નથી:

અશ્વર્ગ્યં વ્યક્તિમાપન્ને મન્યન્તે મામશુદયઃ ।

પરં માત્રમજાનન્તો મમાવ્યયમનુક્તમમ્ ॥

મ. ગી. ૭-૨૪

જ્ઞાનમાર્ગનો અંત જેમ પ્રજ્ઞાપ્રાપ્તિ છે તેમ ભક્તિમાર્ગનો પણ આખરી અંત તો તે જ છે. એટલે ભક્તિમાર્ગના પ્રવાસીને પણ આખરે પ્રજ્ઞાત્મૈકતાના જ્ઞાનની જરૂર રહેવાની એમ ગીતા કહે છે:

ભક્ત્યા મામભિજાનાતિ ચાવાગ્યધ્વાસ્મિ તત્ત્વતઃ ।
તતો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિશતે તદગન્તરમ્ ॥

મ. ગી. ૧૮-૫૫

આથી જ જે ભક્તને પોતાની ભક્તિથી અંતે જ્ઞાન મળી ચૂક્યું છે તે સર્વપ્રેમ ભક્ત છે અને આથી જ ગીતામાં ભક્તોના ચાર પ્રકાર વર્ણવતી વખતે શ્રી ભગવાને જ્ઞાની ભક્તને પોતાનો પ્રિય એટલું જ નહિ પણ પોતાનો આત્મા કહ્યો છે—

પ્રિયોઽદિ જ્ઞાનિનોઽલ્પર્યમહં સ ઘ મમ પ્રિયઃ ।
હદારા સર્વં એવંતે જ્ઞાનીત્વાત્મેવ મે મતમ્ ॥

મ. ગી. ૭-૧૬-૧૭-૧૮

ભક્તિમાર્ગમાં પણ અંતમાં જ્ઞાનની જરૂર પડે છે તો તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ભક્તે ભક્તિમાર્ગમાં અમુક મંજલ ક્યાં પછી કંઈ વિશેષ પ્રયત્ન કરવો પડે છે કે કેમ તે પ્રશ્ન સહેજે ઉપસ્થિત થાય છે અને આ પ્રશ્નનો ખુલાસો પણ શ્રી ભગવાને ગીતામાં કહેલ છે. શ્રી ભગવાન ૨૫૯ રીતે કહે છે કે ભક્તને આ ભાવ્યતમાં કશો પ્રયત્ન નથી કરવો પડતો, કારણ કે ભગવાન કહે છે કે હું પોતે જ અંતે ભક્તમાં એવી જ્ઞાનપ્રુદ્ધ ચૂકું છું જેથી તે પરમ મતિને પામે છે:

તેષાં સતતયુક્તાનાં મજત્તા પ્રીતિપૂર્વકમ્ ।
દદામિ પુદ્ધિયોર્મં તં યેન મામુપયાન્તિ તે ॥

તેષામેવાનુકમ્પાર્યમહમજ્ઞાનજં સમઃ ।
નાશયમ્પ્યાત્મમાવર્યો જ્ઞાનદીપેન ભારવતા ॥

જ્ઞાનપ્રાપ્તિ ભગવદ્દુષાધી

આ ઉપરથી દક્ષિત થાય છે કે દરેક ભક્તને આંતે તો 'સર્વભૂતેષુ યેનૈકં ભાવમવ્યયમીક્ષતે અવિમલં વિમલેષુ ।' એ ગીતામાં કહેલ સાત્ત્વિક જ્ઞાન સહેજે ધન્યરૂપાથી પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રભુના પરમ ભક્તોના જીવન-ધૃતિદાસ તપાસતા આ વસ્તુના સત્ય વિશે આપણને જરાય શંકા નહિ રહે. ભક્ત નરસિંહનાં પદો ત્યો. અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક ધ્રુવ શ્રી હરિ જૂજને રમે અનંત બાસે' એ 'અવિમલ વિમલેષુ ।' કે 'એકં સદ્વિપ્રાં બહુધા વદન્તિ ।' પરમજ્ઞાનની જ ઉક્તિ નથી તો બીજી શું છે ? આ તો માત્ર એક જ દાખલો લીધો પણ નરસિંહ મહેતાનાં પદોના અભ્યાસીને એક પ્રખર તત્ત્વજ્ઞાનીના જેવું ગ્રીહ જ્ઞાન એમનાં પદોમાં સહજ ભરેલું દેખાઈ આવશે; અને આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે નરસિંહ મહેતાએ શાસ્ત્રીય રીતે ઉપનિષદોનો અભ્યાસ કયો ન હતો. તેઓ તો કેવળ ભક્તિને પંથે પરવર્ષો હતા. ત્યારે આ જ્ઞાન આપ્યું ક્યાંથી? એ પ્રશ્નનો એક જ જવાબ હોઈ શકે કે ગીતામાં શ્રી ભગવાને કોલ આપેલ છે કે દરેક ભક્તને આંતે એ બ્રહ્મજ્ઞાન હું જ આપું છું. અલગત ભક્તિને પંથે પશ્ચા પછી એ જ્ઞાન એકાદ જન્મમાં પ્રગટ નથી થતું, કારણ કે ભક્તિમાર્ગની એ છેલ્લી ટૂંક છે અને એક જન્મમાં મનુષ્ય ત્યાં સુધી ન પહોંચી શકે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ અનેક જન્મ પછી એ જ્ઞાનનો ઉદય જરૂર થશે એમાં શંકાને રથાન નથી એમ ગીતા કહે છે—

મહતાં જન્મનામન્તે જ્ઞાનવાન્માં પ્રવચતે ।

અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥

મ. ગી. ૭-૧૬

આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં જ મુંડકોપનિષદ કહે છે તેમ 'મિચતે હૃદયમનિષઃ દિવ્યન્તે સર્વસંશયાઃ ।' એમ ભક્ત પરમ દશાને પામે છે.

આમ ભક્તિમાર્ગથી પ્રાપ્ત થતી દશા 'વાસુદેવઃસર્વમ્'

અને જ્ઞાનમાર્ગથી પ્રાપ્ત થતી જુદાસરના ક ઉપનિષદમાં વર્ણવેલી ‘ સર્વમ્ માત્રા એવં અમૃતં ’ એ દશા સરખી જ છે, એમ આપણે સ્વીકારવું પડશે. ગીતાના ખીન્ન અધ્યાયમાં જ્ઞાનમાર્ગે રિયતપ્રત્યુ વર્ણન કરતાં શ્રીકૃષ્ણે તેને સર્વ કામોનો ત્યાગ કરનાર, મુખ્યદુઃખને સમ મણનાર, રામ, ભય, ક્રોધ એ વસ્તુઓનો પરિત્યાગી, નિરપેદ, નિર્મમ અને નિરદંકાર કહેલ છે. (૨-૫૫-૫૬; ૭૧) સમજમ એ જ વિશેષણ બારમા અધ્યાયમાં તેમણે પરમ ભક્તને વિશે પણ વાપર્યા છે. પરમ ભક્ત પણ તેમને મતે સર્વ આરંભનો પરિત્યાગ કરનાર, દર્શ અને અમર્શ એ બંને ઉદ્દેશથી મુક્ત, સુખ અને દુઃખમાં સમભુક્તિ રાખનાર, સંતુષ્ટ, નિર્મમ અને નિરદંકાર હોવો જોઈએ (મ, ગી. ૧૨; ૧૩-૧૪-૧૫-૧૬) આમ ગીતાના બારમા અધ્યાયમાં ભક્તિમાન પુરુષની ઉવદની રિયતિત્વું વર્ણન અને ખીન્ન અધ્યાયમાં રિયતિપ્રત્યુ વર્ણન-એમ બંને વર્ણનો એકસરખા જ છે એમ તે વર્ણનો વાંચતાં સહેલાઈથી લક્ષમાં આવે છે.

ભક્તિ માર્ગની મહત્તા

જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગનું અંતિમ ફળ તો એક જ છે એ આપણે જાણીએ. જ્ઞાનમાર્ગે જુદાજુદા દોષોથી સામાન્ય જનો મારે તે કલેશમય છે એટલું જ નહિ પણ સમજમ અસકય છે, જ્યારે ભક્તિમાર્ગ “ પ્રદામૃષક અને પ્રેમમય ” દોષ વધારે મુક્ત છે. એમ પણ આપણે જાણીએ. ભક્તિમાર્ગની જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં આમ એક વિશિષ્ટ મહત્તા સિદ્ધ થઈ. આ સિવાય એક ખીજ એવાયે વધુ વિશિષ્ટ મહત્તા ભક્તિમાર્ગની છે એ હવે આપણે જાણીએ. પૂર્વમીમાંસના કર્મ-કાંડમાં કે ઉત્તરમીમાંસના વેદાન્તજ્ઞાનમાં ક્ષત પદેલા ત્રણ વર્ણોના પુરુષવર્મનો જ અધિકાર જાણિત માન્યો છે એમ વેદાન્ત-મુવના ત્રીજા અધ્યાયનાં કાંઈક કહ સૂત્રો પરના ચાંકરભાષ્યના વિવેચન પરથી આપણને જણાય છે. આમ કર્મ અને જ્ઞાનનાં દાર કો અને યજ્ઞોને મારે હિંદુ ધર્મે સદાસર્વદા બંધ રાખ્યાં

છે પણ ભક્તિના રાજમાર્ગ ઉપર વિદરવાની તો સર્વ કાંઈને છૂટ છે, - પછી બલે તે સ્ત્રી હોય કે શ્વર હોય એમ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ કહે છે:

“ માં દ્વિ પાર્યં વ્યપાશિત્ય ચેડપિ સ્યુ પાપયોનયઃ ।

હ્રિયો વૈરયાસ્તયા શ્લેષ્ટેડપિ યાન્તિ પરાંગતિમ્ ॥ ”

મ. ગી. ૯-૩૧

આપણા આર્થોના પ્રાચીન વેદધર્મમાં જે શુદ્ધિયુક્તતા હતી તે આમ પહેલી જ વખત ગીતામાં નોંધ પામે છે અને પ્રશ્નના દ્વાર સર્વ જનોને માટે, વર્ણ કે જાતિનાં ભેદ વિના, ગીતા ખુલ્લા કરે છે. આથી જ શ્રી કૃષ્ણને ‘સર્વોદ્ધાર-પ્રયત્નતાત્મા’ કહેવામાં આવે છે.

ભક્તિમાર્ગના આઠલા અવલોકન પછી આ જ પ્રશ્ન તપાસવાનો રહે છે કે ગીતાના મતે ભક્તને છેલ્લી દશા મળ્યા પછી તેણે કંઈ કાર્યો કરવા કે નહિ. ગીતામાં કેવળ જ્ઞાનમાર્ગનો ઉપદેશ છે કે કેવળ ભક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ છે એમ સાંપ્રદાયિક પક્ષમાં જઠરાએલાએ દાલની એક જ બાણુ લુએ છે. જ્ઞાનભક્તિ-યુક્ત કર્મધોગ એ જ ગીતાનું ખરું તાત્પર્ય છે. લોકમાન્ય ટિળકના શબ્દોમાં કહીએ તો “ પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં જ્ઞાનમાર્ગનો જ વિચાર કરેલ છે અને શાંતિદ્યાદિ સૂત્રો કિંવા ભાગવત આદિ ગ્રંથો ભક્તિમાર્ગનું જ માહાત્મ્ય ગાય છે પણ જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ એ બન્નેના સાધન તરીકે અધિકાર પરત્વે ભેદ બતાવી બન્નેનો આખરે નિષ્કામ કર્મમાં મેળાપ કરી આપવાનું કામ ગીતાની પેઠે સમજીદિધી બીજા કાંઈ પણ પ્રાચીન ધર્મ-ગ્રંથમાં કરેલું જડી આવતું નથી. ”

ગીતાની રચના પાછળનો ઉદ્દેશ તપાસતાં પણ નિષ્કામ કર્મ એ જ તેનો આખરી સંદેશ છે એમ માલૂમ પડ્યા વગર રહેશે નહિ. ગીતા શા માટે ઉદ્ભવી એ પ્રશ્નનો જવાબ સૌએ

એક જ આપવો પડી કે અલુનને સ્વધર્મથી પ્રાપ્ત થતાં કર્મ કરવામાં જે દતાશા થઈ તેને નિવારી, અલુનને યોગ્ય કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરવા માટે ગીતા જન્મી છે. અનાસક્તિ અને ફલાયાના ત્યાગપૂર્વક કરેલાં કર્મ મનુષ્યને નિર્લિપ્ત રાખે છે માટે અનાસક્તિથી ફલાયાનો ત્યાગ કરી આમરણાન્ત મનુષ્યે, પછી તે યાત્રી હોય કે ભક્ત હોય, કર્મ કર્યે જવાં એ ગીતાનો સ્પષ્ટ આદેશ છે. મીતામાં ત્યાં ત્યાં ત્યાગ શબ્દ આવે છે ત્યાં ત્યાં ત્યાગ એટલે કર્મત્યાગ નહિ પણ કર્મફલત્યાગ એમ શ્રી ભગવાને સ્પષ્ટ બતાવેલ છે—

“ પર્યર્થમકલત્સાગં પ્રાદુરસ્થાગં વિચક્ષ્ણાઃ ।

યસ્તુ કર્મકલ્મસાગી ચ સ્વાગીત્વમિષીયતે ॥ ”

(મ. ગી. ૧૮-૧૧)

કારણ કે શ્રી ભગવાન કહે છે કે ‘ ન દિ વેદમૃતાં શક્યં
સક્તું કર્માણ્વિશેષતઃ । (૧૮-૧૧) અને માટે જ તેમણે સ્પષ્ટ
શુદ્ધોર્મા કહ્યું છે કે :

“ દુતાન્મયિ કર્માણિ પત્રં સ્થવત્વા પક્ષાણિ ચ ।

કર્તૃમ્વાનોતિ મે વાર્યં નિર્વિતતમુત્તમમ્ ”

(મ. ગી. ૧૮-૬)

જે કાંઈ કર્મ આપણે કરીએ છીએ તે ઇશ્વર જ આપણને
નિમિત્ત બનાવી આપણી પાસે કરાવે છે માટે આ મેં ક્યું કે
આ કું કરું છું એ બાવજ સદંતર નહ થાય એટલે પત્યું.
ગીતા આ વસ્તુ બદ્ધ સ્પષ્ટતાથી કહે છે—

“ ર્શ્વરઃ કર્મમૂળાનાં હરેરોડ્ઠનં વિઘ્નતિ ।

બ્રમસ્તુ કર્મમૂળાનિ કન્યાસ્વાનિ માયવા ॥ ”

(મ. ગી. ૧૮-૬૫)

અને આટલા માટે જ, ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે
' મયૈવૈતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ । ત્રિમિત્તમાત્રં મય સખ્યસાચિન્ન । '
(૧૧-૨૨) ભગવાનનો અર્જુનને ગીતામાં ઠેર ઠેર ઉપદેશ
' તત્માત્મઃ સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુધ્ય, ચ ' પણ ખ્યાનમાં લેવા
જેવો છે. ગીતાને અંતે પણ અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને કહે છે કે:—

" નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લેન્ધ્રા ત્વત્પ્રાસાદાન્મયાદ્યુત ।

સ્થિતોઽસ્મિ ગતસંદેહઃ કરિષ્યે વચનં તવ ॥ "

(મ. ગી. ૧૮-૭૩)

અર્જુનને કહેલું આ વચન તે યુદ્ધ કરવાનો આદેશ જ છે,
એ ભાગ્યે જ કહેવાની જરૂર રહે છે. કાંઈ અહિં એ પ્રમ
ઉપરિધત કરશે કે યાની કે બકને પરમ દરા પ્રાપ્ત કર્યા પછી
કંઈ જ મેળવવાનું કે કરવાનું રહેતું નથી, તો શા માટે તેણે
કર્મ ક્યે જવાં. આ પ્રશ્નનો જવાબ પણ ભગવાને આપ્યો છે કે
કેવળ લોકસંમદ માટે. ભગવાન પોતે પણ આત્મકાય છે અને
તેણે લોકમાં તેમને કંઈ જ કરવાનું નથી છતાં પોતે સકળ જગત-
ની ધડભાંગ ચલાવે છે અને સાધુઓના રક્ષણ માટે અને દુષ્ટોના
નિમદ માટે વખતોવખત અવતાર સુદ્ધાં ધારણ કરે છે, તો
પછી એ ભગવાનના ભક્તોએ કેવળ લોકહિતાયે કર્મો ક્યે જવાં
જોઈએ એમાં શંકાને રચાન નથી.

. અંતમાં સમર્થ યાત્રી યવાની શક્તિ, વાયક, તારામાં કે
મારામાં ન હોય પણ શ્રદ્ધાપૂર્વક ભક્તિને માગે તો આપણે સૌ
કાંઈ પરવરી શકીએ છીએ.

સર્વં ધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં પ્રજ ।

અહં ત્વાં સર્વપેખ્યો મોહમિપ્યામિ મા શુચ ॥

(મ. ગી. ૧૮-૬૬)

એ પ્રલોકમાં અર્જુન દ્વારા શીઘ્રજૂનો સમય જગતને દોષ
 છે કે એક વખત મારે યરવે આવો, બાકીનું કું સંભાળી લાઇય
 ' નમે મણઃ પ્રણમ્યતિ ' એ શી ભગવાનનાં વચનમાં થદા રાખી
 બકિપંથે પડનાં પરમ મુહિત આપણી છે એમાં શંકાને જરા
 પણ સ્થાન નથી.

મધ્યકાલીન ગુજરાત

સામાજિક ને ધાર્મિક દષ્ટિએ

વાલી દત્તરાણીની સાથે આકાશને પહોંચવા મયતા કનકવાની મોજ છોડીને ગદ્યગુજરીને સંભારવા આવેલાં ઇતિહાસશોખીઓને આવહારવાનું મને ખૂબ ગમે છે તેથી પતંગ ચગાવવી મને ગમતી નથી એમ નહિ પણ બાપણ ચગાવવું વધારે ગમે છે એ જ. અને મારા વિષયની છણાવટ કરવા હું મંડી પડું તે પહેલાં ચોડાક પ્રતાવવેડા પણ કરી લઉં.

એક સામાન્ય હકીકત છે કે જે વિષયમાં, સૌને વધતો ઓછો પણ રસ નથી પડતો તે વિષય ધરડો મનાય છે અને જેમના વાળ ખરાબ તેલને લીધે નહિ પણ એમ ને એમ સફેદ બની ગયા હોય તેમને જ તે સોંપાઈ જાય છે. મારા એક મિત્ર શ્રી. ભોળીલાલ સાહેબરાને ઇતિહાસ ને પુરાતત્ત્વનો ઝીણવટભર્યો અભ્યાસ છે. તેમને વીશ જ વર્ષ ચલાં છે એમ આજથી દોઢ વર્ષ પર મેં મારા બીજા એક મિત્રને કહ્યું ત્યારે તેમણે અચાંખે પામીને કહ્યું: “મેં તો તેમને છપ્પન વરસના ધારેલા.” આમ ધરડા વિષય પર પ્રેમ હોવાથી ધરડાપો લદાઈ જાય તેવી દેશાતને લીધે મારે રપટ્ટ કરવું જોઈએ કે મને ધરડાપો ગમતો નથી. ખરેખર ધરડો યાઉં ત્યારે પણ યમાતિ રાજાની માફક

૧. દત્તરાણીને બીજે દિવસે (તા. ૧૫-૧-૩૮) સુરતના સાહિત્યમંડળની સભા સમક્ષ પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદીને પ્રમુખપદે વાંચેલું વ્યાખ્યાન.

મારે મ એકાદ એવો દીકરો હોય જે મારો ધરડાપો સધને તેની જીવાની અને હિજીની આપે તો તેની જીવાની સઘ લીધા પછી તેની ધરડી ખોખરી પીઠ પર “ શબ્દાશ બેટા ” કહી હું હાંસયા ધપ્યો મારું. પણ ઇતિદાસ વૃદ્ધોનો વિયય. મનાયો. છે તેથી તમારી સમક્ષ રાત્રી રાત્રીની ગાંઠ જેવો હું બિભો છું તો મ મારે ધરડું મગજ દરી એવું માનવાનું તમને મન થાય તો પણ કહી દઉં કે હું ઇતિદાસનો બિટો અબ્યાસી છું જ નહિ. એમ માની ભો કે બાપથ્ય કરવાનું મને ગમે છે ને સાદિત્યમંડળે મને તે મારે તક આપી એટલે આકુંબવણું બેધા વિના એ તક મેં ઝડપી, પણ તકની જોડે વિયય આવેભો તે પણ ઝડપાઈ ગયો. એ વિયય છે મધ્યકાલીન ગુજરાતઃ ધાર્મિક ને સામાજિક દૃષ્ટિએ. મારે પડેભો બાર બિંચકવા મેં મારાથી બનવું કહ્યું છે ને એ બાર તમને પાછો સોંપતી વેળાએ તમે કચરાઈ ન જાઓ તેની પણ મેં સંભાળ રાખી છે, પણ ધરડું માણસ ગમે તેવું મગજનું દોષ તેથી ઠાઈ તેના જોડે પ્રેમ કરવા ન જાય એ દેખીવું દોવાથી થોડો કંટાળો આવે તો દરગુજર કરજો. દવે હું આપણા વિયય પર આવું.

જે સમયનું હું નિરૂપણ કરવાનો છું તે આશરે ઇ. સ. ૧૦૦થી ઇ. સ. ૧૨૦૦ સુધીમાં સમાઈ જાય છે, એટલે કે વસન્તી સમયથી માંડી સિદ્ધરાજ સોલંકીના સમયનું ગુજરાત હું આજે જોગબાવવાનો છું. વચ્ચે આવડઃઓ, દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટો અને કનોજના પ્રતિદારો દેખા દઈ જશે. હું તવારીખના અનુક્રમને વળગી રહીશ પણ સાધારણ ને રાજાઓની વંશાવળીઓ ને રૂબરૂ આપી દઈશ. જ્યાં તેમની ખૂબ જરૂર પારી ત્યાં જ તેમનું નામ સર્લ્લ કેમ કે ઇતિદાસ રાજાઓનો કે વ્યક્તિઓનો નહિ પણ પ્રજાઓનો ને પ્રજાજીવનનો જ દોષ થશે. જ્યારે વ્યક્તિએ પ્રજાજીવન પર અપ્રતિમ હાથ સારી કે ખોટી રીતે પાડી દોષ ત્યારે જ તેને ઇતિદાસમાં સંભારવાની. આમ હું

મૂળરાજ કે સિદ્ધરાજનાં નામ લઈશું. મધ્યકાલીન પીળાનું કે ગોવિંદ ત્રીજાનું નામ નહીં કે જ લઈશું અને હું આશા રાખું છું કે અહીં ચિંતાદિત્ય છતાં કાંઈ સચું આવી ચઢ્યું હશે તો પણ તે તેનું સગપણ તો હવે બૂલી જ ગયું હશે.

હું નાનો હતો ત્યારે નાના ગોઠિયાઓ સાથે કાષ્ટને ઘેર એકઠા થઈને અમે કાગળ, વાંસની ચીપો અને લોપીયા પતંગો બનાવતા, તેને કૂમર્તા લગાવતા અને ગંભીર મોં રાખીને છતાં હિસાહબરપૂર હેયે પતંગમાં કિના બાંધી, ઘેર પાયેલા દોર આપી ચલાવતા. હું જ્યારે જ્યારે માનવસમાજનો કે સમાજ-જીવનનો વિચાર કરું છું ત્યારે ત્યારે નાનાં નાનાં માણસો એકઠાં મળી જાતજાતના ને બાતબાતના પતંગો સરજીને તેને ઉડાવતા દીસે છે. એ પતંગો તેમનું સર્જન છે તે એ સર્જન બાવનાના કે પૂણીતાના આકાશને બેઠવા જતું હોય તેમ પ્રવૃત્તિદોરે જાયે જાડે છે. કાષ્ટની પતંગ જાયે ચડે છે તો કાષ્ટની કપાઈક કારાઈ જાયે: કાષ્ટનો દોર હાથથી તૂટી જાય છે તો કાષ્ટની અતિકૂળ પવનથી કે જિનઆવડતથી ચઢતી જ નથી. કાષ્ટ પતંગો અદર અવકાશમાં પેચ પાડે છે. સર્જન કાષ્ટકાર આપડે છે. દોરનો મૂળો વેગ વધે છે ને જખ્ખર કીકીઆરી વચ્ચે “કાષ્ટો ઝીંકે” જૂમ સંભળાય છે ત્યારે કાષ્ટનાર સ્વરય ગૌરવથી સહેજ હસે છે, તેના વિજયનો પ્રતિ-હાસ તે જ જાણતો હોય છે. જમાને જમાને સર્જન થાય છે ને એવું સર્જન વહેતું મુકાય છે. સર્જનના પ્રકારો જુદાજુદા હોય છે પણ પદ્ધતિ ને આશય એ ને એ જ રહે છે. એવા સર્જનપતંગનો ને તેની બાવનાના આકાશનો પરિચય કરવા માટે આપણે પતંગોના તહેવારમાં એકઠા થયા છીએ ત્યારે મારે સહેજ દિલગીરીથી કહેવું પડે છે કે જે જમાનાના પતંગની હું વાત કરું છું તે તો ઝસપી મયો છે. તે હવે જાડો નથી.

૧: 'કાષ્ટ' એ 'ક' કાષ્ટો'ના સુરતી અવતાર.

તેના એક ચીપ અહીં તો ખીજ ત્યાં એમ - છૂટીજવાઈ રખડે છે. તેના દારના કટકા ક્યાંક ક્યાંક મળી આવે છે ને તેના ચીરાએલ કાગળની કરચોમાંની કેટલીક ગૂમ થઈ છે ને કેટલીક બહુ જ થોડી મળી આવી છે. આટલા સાધનથી આખા પતંગનું ચિત્ર કદપવાનો ઇતિહાસકારનો પ્રયત્ન ખૂબ મુશ્કેલીમાં મૂકે તેવો છે જતાં સામાન્ય ઇતિહાસ વિશેનાં સંશોધને પતંગનું જે કદપનાચિત્ર મને ઊછીનું આપ્યું છે તે હું અહીં પેશ કરું છું.

ઉપમાના પ્રદેશને છોડીને હું સીધી વાત કરું તો આપણો ઇતિહાસ જાણવાનાં સાધનો બહુ જ આછા છે. આપણા બાપદાદાએને સિલસિલાખંધ ઇતિહાસ લખતાં મુસલમાનોએ ધીખગ્યું. પોતાના અનુયાયીઓ માટે તે જે મૂકતા ગયા છે તે છે: શિલાલેખો, દાનપત્રો, સિક્કાઓ, પ્રબંધો, દંતકથાઓ ને સમકાલીન સાદિત્ય. ઉપરાંત મળે છે પરદેશી પ્રવાસીઓનાં પ્રવાસવર્ણનો. આ બધું ચાળાચાળીને તેમની સત્યતાની તુલનાત્મક ખાતરી કરીને આજનો ઇતિહાસકાર સર્જન ઇતિહાસ ગોઠવે છે ને ગોઠવતાં ગોઠવતાં મતભેદોનાં તુમુલ મુદ્દો મચી રહે છે. આમાંથી શિલાલેખો દાનપત્રો ને સિક્કાઓ સમયાનુક્રમ વિશે તથ્યબધ્ધ ધણું આપી શકે. આપણા ઇતિહાસનો અંધારપડો ઉઘડનારો ક્ષત્રપવંશ આખો ને આખો કાઠિયાવાડમાંથી મળી આવેલા સિક્કાઓને આધારે જ ગોઠવાયો છે. અને વલ્લભીવંશ તથા રાષ્ટ્રકૂટો ને સોલંકીવંશ સંબંધી ઘણી માહિતી દાનપત્રો આપી દે છે. ચાવડાઓએ આરાં સંસ્મરણે મુક્યાં નથી પણ તેમના વિશે 'પ્રબંધચિંતા-મણિ,' 'રત્નમાળા' 'વિચારશ્રેણી' જેવા પ્રબંધોએ, અવનિજનાશ્રય પુલકેશીના તામ્રપત્રે કે ખીજ અહીંતહીંના ઉદ્ભવેઓએ આપેલી અધકચરી માહિતી મળે છે. દંતકથાઓ પર તો ભરોસો રખાય જ નહિ. તે તો ચૌહુક્ય-સોલંકીવંશને બ્રહ્માના મુહુર-ખોજામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો કહે છે ને કૂતરા પર

સસલાએ આક્રમણ કર્યું ત્યાં અણદિલપુર પાટણ વચ્ચે એમ કહે છે; કે પછી શીલગુણસુરિએ જૈન બનાવવા ધારેલા વનરાજે દેવસ્થાન રક્ષતા ઉદરગ મારવા માંડ્યા તેથી ક્ષત્રિયગુણવાળો છે એમ કહીને સુરિજી તેને પાછો મૂકી ગયા એમ પણ કહે છે. શ્રી. દુર્ગાચંદર શાસ્ત્રી દંતકથાઓને હમણાં જ પ્રસિદ્ધ થયેલા તેમના “ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ”માં અધિશાસની આખંધી લુએ છે તેથી શ્રી. જ્વેરચંદ મેઘાણી ‘કલમ અને કિતાબ’ વિભાગમાં નારાજ પણ થયા છે. પણ આખરે દંતકથા એ દંતકથા છે ને સારી પેઠે આળીઝાટકીને સાફ કપાઈ વિના ઇતિહાસના ખપમાં તે બાજ્યે જ આવી શકે. આ બાણ દાનપત્રો ને શિલાલેખોમાં આત્મપ્રશંસા ઠાંસીઠાંસીને ભરેલી હોય છે. તેમાં રાજાઓ રાત્રીની ગજમટાનું નિકંદન કરતા હોય છે અથવા “સમજાવત વાદળમાંથી બહાર નીકળતા શશિના કિરણથી બગૃત થયેલા ઋતે કુમુદ જેવી યશની વેલીથી નવમંડળ છાંયી” નાખતા હોય છે. આવા લેખોમાંથી પણ અધિકારીઓનાં નામ, રાજ્યવ્યવસ્થા, અને હવનક્રમની રીતે હકીકતો મળે છે તે તો નક્કર હોય છે જ અને તારીખો મળવાથી સમયના છૂટ અંકોડા સાંધવામાં તે સહાયબૂત થાય છે. વળી પ્રચલિત ધર્મેને રાજની સત્તા હેઠળનાં પ્રદેશ ને ખીજી સંસ્થાઓ વિશે પણ માહિતી તેમાંથી જ મળી રહે છે. પ્રખંધો ઐતિહાસિક સાધન વરીકે સહાયબૂત ખરા, પરંતુ તેમાં ય સ્વધર્માનુરાગથી ઇતિહાસ ન સ્વીકારે તેવી હકીકતો દાખલ થઈ ગઈ છે. વળી ઇતિહાસદષ્ટિ તે જમાનામાં દત્તી જે નહિ એટલે મેરુતંગની ‘પ્રજાધરિતામણિ’ કે હેમચંદના ‘દ્વયાશ્રય’ જેવા ગ્રંથોમાં પણ સમયાનુક્રમ કે ઇતિહાસસાત્ત્વ નથી જળવાયાં. શિયિલ શેઠી, રંજનનો હેતુ, દંતકથા પર રાખેલો

૧. ‘જન્મમુખિ’ વા. ૨૯-૧૨-૩૭ (મુબઈ બહારની બેની આવૃત્તિમાં, તા. ૩૦ મી.)

આધાર, આશ્રયદાતાની રત્નિ ને દેવી દેવીકતોની અવમણનાથી તેમનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય આંકતાં છતાં પણ તેમને ઇતિહાસમયો હરી ચઢાય તેમ નથી. આમ છતાં પણ સૌક્યજનન જણવા માટે આપણને સાચા સાધનો મળી રહ્યાં છે ને આખરે ઇતિહાસ સોંકાનો જ છે.

ગુજરાત એ નામ કયારથી ?

એ પ્રદેશ નવમી સદી સુધી ગુજરાત નામ નહોતો પામ્યો. એ વખતે તો દાસના જોધપુર રાજ્યના હિતર હજાઓથી આરંભી મારવાડનો ભાગ ગુર્જરદેશ કહેવાતો. સંસ્કૃતમાં તેને ગુર્જરા કહેતા-પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી ગુર્જર રાષ્ટ્ર રાજ્યથી ગુજરાત ઉપજાવે છે તે તો રાજસામ્યની દ્રષ્ટિ છે. આપણે દાસનો પ્રદેશ ગુજરાત નામ પામ્યો મૂળરાજ સોલંકીના સમયમાં. તેનો પિતા રાજિ દમણી જેની વાત યહ તે ગુર્જરદેશનો, કનોજના પ્રતિદારોના તાબા હેઠળનો, સામંત હતો ને મૂળરાજે અણહિલપુર ખાટણનું રાજ્ય નિ. સં. ૬૯૮ માં સીધું તેથી મૂળરાજે જ ગુજરાતને નામ આપ્યું, પરંતુ તે પહેલાં અને ત્યાર પછી પણ દાસના ગુજરાતના જુદા જુદા વિભાગો જુદા જુદા નામથી ઓળખાતા. આર્ય વસાહતોના સમયમાં ગુજરાત દેશ આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર અને અપરાન્તનો બનેલો હતો, પછી વસમી સમયમાં આપણે સુરાષ્ટ્ર, આનર્ત અને લાટ એવા ત્રણ વિભાગોનો પરિચય કરીએ છીએ. વસમી સમયમાં દાસના ગોદિલવાડની જગાએ વસમી અને દાસના સૌરઠ પ્રાંતની જગાએ સુરાષ્ટ્ર દેશ, અને તે વસમીને તાબે દેશ. લાટની સામાન્ય સીમા મહીથી તાપી મુખીના પ્રદેશ સગી અંકાર્ષ છે છતાં રાષ્ટ્ર રાજ્ય ગોવિંદ મોથાના દાનપત્રમાં ખેટકમંડલ એટલે કે દાસના ખેડાને પણ લાટમાં લઈ લીધું છે. ત્રણ આનર્ત એટલે ઠાઠિયાવાડને સામે લઈને મધ્ય તથા હિન્દ ગુજરાતનો આખો પ્રદેશ પણ ખરા

અને હિતર ગુજરાત એકલું પણ આનર્ત જ કહેવાય. યાદ એટલું રાખવાનું કે ઇસવીસનના સાતમા શતક સુધી તો દાક્ષિણ ગુજરાતનો કોઈ પણ પ્રદેશ ગુજરાત નહોતો કહેવાતો. ગુજરાતની દાક્ષિણી વિશાળ સીમા પહેલવહેલી નક્કી કરનાર હતો સિદ્ધરાજ સોલંકી; જે કે તેણે તો જોડે માળવા, ચિતોડ, કચ્છ, છુલેલખંડ અને આખા કાઠિયાવાડને ગુજરાતમાં સમાવી મૂક્યો હતો. પાંછળથી મોગલ સમયમાં ગુજરાતની જે સીમા નક્કી થઈ તે બહુ જ થોડા ફેરફાર સાથે જળવાઈ રહી છે.

આવા ગુજરાત મારે મી. ઉમાશંકર જેથી સાથે આપણે ગાવા લાગીએ છીએ કે, “ગુજરાત મોરી મોરી રે.” પણ જંરાક ગાયા બનીને આપણે પૂછવા મંડીએ કે ગુજરાત કાની કાની રે? તો જાણવા પામીશું કે ગુજરાતનો સમાવેશ તો માદવો, મૈથો, ઇરાનીઓ, યવનો, રાકો, કાવળો, હેલ્યો, કુણો, મૈત્રેયો, ગુર્જરો, રાષ્ટ્રકૂટો વગેરેએ ખાંખો છે અને એ તો બધાં રાજવંશોનાં નામો છે. તેમની સાથે આપણે નથી ઓળખતા એવી મધ્યી જાતિઓ આવી હશે અને આપણો આજનો ધાટ ધડવામાં પોતાનો દિરસો નોંધાવી ગઈ હશે.

વિષયારંભ વલ્લભી સમયથી

જે સમયથી આપણે શરૂઆત કરવાની છે તે વલ્લભી સમય છે. પણ એમ અંદર શરૂઆત કરવાથી આપણે પરિચિતિની સાંચી કદપના કદાચ ન કરી શકીએ. વલ્લભીઓના રાજ્યકાળમાં બૌદ્ધ ધર્મનું પતન થતું ‘ચાલુક્ય’ હતું અને રાંકરાચાર્ય અને કુમારિલ બદ્ધના પ્રયાસોથી પ્રાચીન હિંદુ ધર્મનું પુનરુત્થાન થવા લાગ્યું હતું. બૌદ્ધધર્મ વેદ તથા ઇશ્વર પરની અનાસ્થાને સીધે, વર્ણાશ્રમના અનાદરને સીધે અને લોકોની રુચિ પર આક્રમણ કરવાને સીધે અકારો થયો. બૌદ્ધભિક્ષુઓએ માહિમાદિ લઈવા માંડ્યું ને જે શુદ્ધ ઇશ્વરના અસ્તિત્વને નહારતા હતા તેમની જ મૂર્તિઓ પૂજવા લાગી. રાંકરાચાર્યે તક ઝડપી ને બૌદ્ધધર્મની

અહિંસાને નવા દિંદુધર્મમાં કાલવી લીધી તેમ જ સંન્યસ્તને મોખરે કરી, અદ્વૈતવાદનો જોશભેર પ્રચાર કર્યો. આ નવો બ્રાહ્મણધર્મ રાજ્યાશ્રય પામ્યો તે છુદ્ધ એક વાર વિશ્વના અવતારમાં ખપી ગયા કે બૌદ્ધધર્મ દિંદિમાંથી ભાગવા લાગ્યો. બૌદ્ધધર્મ નષ્ટપ્રાય થયો છેક ઇ. સ. ની બારમી સદીમાં. ત્યાં સગી કરુણપર્યવસાથી નાટકના નાયકની પેઠે ધીમેધીમે તે તેના અનિવાર્ય બાવિ તરફ ધકેલાઈ રહ્યો. છતાં તેની અસર નવા બ્રાહ્મણ ધર્મ પર જેવી તેવી નહોતી. અહિંસા તે મઘમાંસનિષેધ, યજ્ઞધર્મને બદલે સમાજોપયોગી પૂર્વધર્મ,^૧ તે ઉલ્લે મૂર્તિપૂજા: આટલું બધું તે આપણને સોંપતો ગયો.

જૈન ધર્મ પણ બૌદ્ધ ધર્મની સાથે સાથે જ પાંગરતો હતો. તેનો જન્મ પણ સગમગ સાથે જ થયેલો પરંતુ વધુકંકળ અને તપસ્યામય હોઈ તે એકદમ ભોંકાદર પામ્યો નહિ. દક્ષિણ-માં તો શૈવધર્મના પ્રચારકોએ તેને ખૂબ ધેડો પહોંચાડેલો અને અત્યાચારો પણ થયેલા. ઉવટે તે પશ્ચિમ તરફ આવવા માંડ્યો અને રાજપૂતાના, માળવા અને ગુજરાતમાં લાંબા રાખ્યોની ધર્મસંવિધનાથી પોળાયો અને પ્રસર્યો.

ધાર્મિક પુનરુત્થાન

સાતમી સદી એ ધાર્મિક પુનરુત્થાનની સદી હતી. વૈશ્ણવ સંપ્રદાય, શૈવ સંપ્રદાય, શક્તિપૂજા, ત્રિદેવપૂજા, મણિપૂજા અને સૂર્યપૂજા ઝડપભેર પ્રસર્યા, અને મૂર્તિઓની કલ્પનાનો પ્રવાહ એવો આવ્યો કે માત્ર દેવતાઓ નહિ પણ મદ, નદાત્ર, સમય, નદી વગેરે સૌની મૂર્તિઓ રચાવા લાગી. આ બધી વિશિન્ન શાખાઓમાં તેમ છતાં પણ એકતા હતી. એ બધાને મોક્ષ મેળવવો હતો. ખુદ કોણકો જોએ સ્ત્રીના પોતિભાગની પૂજા કરતા, તેને ધૂપદીપનૈવેદ્ય કરતા અને નૃત્યગીતથી ભારે ધમાલ

૧. જગાસયો બધાપવાનો ધર્મ.

મયાવતા તેઓ પણ કવિ રાજશેખર આપણને સમજવા દે છે તેમ કહેતા કે “ મન્ન” પિઆમો, મહિલ” રમામો, મોકખ” ચ જામો, કુલમગ્ગ લગ્ગા.” મતલબ કે દારૂ પીએ, ઓગમન કરીએ ને કલમાર્ગનું પાલન કરીને મોક્ષ પામીએ. આવો કમકર્મા ખવરાવે તેવો સંપ્રદાય પણ મોક્ષની નિરાંતે આશા કરતો.

આ સમયમાં વેદ બણાતા પરંતુ તેમનું મહત્ત્વ ન રહ્યું. બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો જ વેદ બણવા લાગ્યા, એટલે કે અલગથી લખે છે તેમ સમજ્યા વિના ગોંધી જવા લાગ્યા. એટલે વલમીએનાં દાન-પત્રોમાં પણ બ્રાહ્મણોને જમીનનું દાન થતું તે પંચમહાયજ્ઞ માટે-એટલે કે, બલિદાન, ચરહોમ, વૈશ્વદેવ, અગ્નિહોત્ર અને અતિથિ નામના પાંચ યજ્ઞ કરવા માટે થતું. આથી પુરાણોનો પ્રચાર થવા લાગ્યો અને ગ્રાહ, તર્પણ અને બોદો પારોથી લીધેલી રથ-યાત્રાની વિધિ અને બોદો તેમ જ જૈનો પારોથી ઘત ઉપવાસ કરવાની પ્રથાનો પ્રચાર વધી ગયો. દેટલાક તહેવારો ખાસ રીતે માટે પણ ઉપસી આવ્યા. નવી સ્મૃતિઓ રચાઈ તેમાં પ્રાંતશ્રિતનાં તરવો ઉમેરાયાં અને દિંદુધર્મમાં સંકીર્ણતાએ પ્રવેશ કર્યો; તે ધીરે ધીરે વધતી ગઈ.

આમ છતાં ધર્મમાં અસહિષ્ણુતાનાં તરવો નહોતાં. સર્વધર્મને પોપણ આપવાનું રાજાઓએ પણ કર્તવ્ય માન્યું છે. વલમીરાજાએ શૈવધર્મના હતા, અને પરમ માહેશ્વર કહેવાતા છતાં એ જ વંશનો ધરસેન પોતાને પરમ ભાગવત (વૈષ્ણવ) કહેવડાવે છે. અને તેનો નાનો ભાઈ ધરપટ પરમાદિત્યભક્ત હોય છે. વળી પરમમાહેશ્વર ધરસેન બાપપાદીય વિહારને દાન આપે છે તો મુવસેન ૧ લાની બહેનની દીકરી દુદ્ધા વિહાર રચાંપે છે ને સદ્ધર્મનાં પુરતકોનું પુરતકાલય પણ વિહારને સોંપે છે. છુએન્સાંજ કહે છે કે એકલા વલમીદેરામાં જ સેંકડો સંધારાગો છે જેમાં ૭ ૭ દર્ગર બોદ સાધુઓ રહે છે.

સામાજિક સ્થિતિ

આવી દત્તી આપણી વલમી સમયની ધાર્મિક સ્થિતિ. સામાજિક સ્થિતિનો વિચાર કરીએ તો વર્તુલવ્યવસ્થાની દિવાલ ઉપર સમાજનું ઘર બિભેલું માલમ પડે છે. બૌદ્ધો અને જૈનોએ વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થાનો વિરોધ કરેલો, પરંતુ તેઓ કાબ્યા નહિ. દિંદુષર્મના પુનરબુદ્ધયથી આ વ્યવસ્થાનો પણ અબુદ્ધય થયો. પ્રાહારો, ઝણુતા અને બધાવતા. તે ન કાવે તો ખેતી કરતા કે કરાવતા. કવચિત શિષ્યો કે દુક્કાનદાર પણ બનતા. છતાં તેઓ મોભો જાળવવામાં પાછા ન પડતા. મૃચ્છિન ગણ્યાર્તા કામો તેઓ કરતા નહિ એટલે બીજા વર્ણો પર તેમનો પ્રભાવ પણ પડતો.

દાત્રિયોનું પણ સમાજમાં જીંસું રથાન હતું. તેમનું મુખ્ય કર્તવ્ય પ્રતપાસન, દાન, યજ્ઞ, અધ્યયન વગેરે હતું; જો કે પાછળથી તેમણે પણ બીજા ધર્માઓમાં બેકારીને લીધે દાય મારેલો ખરો. તેમને ચંદ્રવંશીઓ કે સૂર્યવંશીઓ કહેવાના વવાનો ખૂબ શોખ હોય તેમ લીસે છે. તેઓ જુએન્સાંગ કહે છે તેમ શુદ્ધ, બાબાડંબરથી દૂર, છવનમાં સરલ, પવિત્ર અને મિતવ્યથી હોય તેમ લાગે છે. અલમસઉદી પણ લખે છે કે "જો કાષ્ઠ રાજા ચરાજ પીએ તો તે શાસન કરવાને યોગ્ય નથી ગણાતો."

વૈશ્યો પણ પાસન, દાન, યજ્ઞ, અધ્યયન, વાજિન્ય વગેરે કાર્યો કરતા. બૌદ્ધો અને જૈનોએ કૃષિકાર્યને પાપ ગણેલું તથા તેઓએ સાતમી સદીની શરૂઆતથી જ ખેતી કરવી હોડી લીધેલી, છતાં તેઓમાં પણ યુદ્ધમિત્ર વ્યક્તિઓ દત્તી અને રાજગાંત્રી કે સેનાપતિનાં કાર્યો ક્યારેક તેઓ પણ ઉપાડી લેતા.

શુદ્રો સેવા કરતા, પણ તેઓ અરપૂરવ ન દતા. તેમને પણ પંચમદાપદ કરવાનો શરૂઆતમાં અધિકાર હતો. દાયકારીશરીનાં કામ જેમ જેમ હોંચા વર્ણોએ નીચ ગણીને હોડી લીધાં તેમ તેમ આ વર્ગ તેમને અપનાવતો ગયો અને ખેડૂત, કુદાર,

કડીઆ, ઘોળી, રંગરેજ, વણકર, કુંભાર આદિનું કામ તેઓ કરવા લાગ્યા.

તેમની પછી અંત્યજો આવે છે અને અલખરની કહે છે તેમ ચાર વર્ણથી અલગ રહેવા તેઓ ગામ બહાર વસતા હતા. ઘોળી, ચમાર, મહારી, ટોપલી ને દાલ બનાવનારા, નાવિક, ધીવર, પશુઓ ને પક્ષીઓનો શિકાર કરનારા ને વણકર-આસૌ અંત્યજો-માં અપ્પા ને ચાર વર્ણો સાથે 'તેમનું' જીવન ભેગું છતાં અલગ રહી ગયું, છતાં અસ્પૃશ્યોમાં અંપતી તો બેજ નીતિઓ હતી. એક ચાંડાલ ને બીજી મૃતપ. ચાંડાલ શહેરની બહાર રહેતા. શહેરમાં આવતી વખતે વાંસની લાકડીને જમીન પર ઠોકતા ને જંગલી પશુપક્ષીઓ ઉપર ગુજરો કરતા; મૃતપ રમણાનોની યોગી કરતા ને ચંબનાં કપડાં લેતા.

જ્ઞાતિના વાડાઓ નહોતા

છતાં પણ દૂતજાત આછી હતી અને ચારે વર્ણ પરસ્પરનું ખાતા. ત્યારે જ્ઞાતિઓના વાડા નહોતા બંધાયા અને લગ્ન અને ભોજનને એ વાડાઓમાં નહોતું પૂરા દીધું. બ્રાહ્મણ-તે, વખતે નાગર ઓદીઅ ૬ ખેડાવાળા નામથી નહોતો ઝોળખાતો પણ ગોત્ર, વેદ અને ગામના નામથી ઝોળખાતો, બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણની દીકરીને પરણી શકતો એટલું જ નહિ જમે તેની દીકરીને પરણી શકતો. તેને બધા ય વર્ણનો કન્યાઓ અપતી. આજે લાણે અપતી કન્યાઓને પરણવાને પણ જ્યારે ચારે બાજુએથી દિંમન એકડી કરવી પડે છે ત્યારે વ્યાપણા બાપદાદાઓ અનુલોમ અને પ્રતિલોમ વિવાહો કરી બેસતા હતા. બ્રાહ્મણ કવિ રાજશેખર ચોદાણુ કન્યા અવંતિસુંદરી સાથે લગ્ન કર્યું હતું અને ખુદ કવિ બાણુ જેવો પ્રતિષ્ઠિત બ્રાહ્મણ શ્રદ્ધ ઓથી ઉત્પન્ન થયેલા પોતાના બે પારશવ લાઈઓનો 'દર્પચરિત' માં ઉલ્લેખ કરે છે. રાજશેખરને આજે જો અવંતિસુંદરી સાથે પરણવું હોત

તો પહેલાં તો સંકેત કરીને બન્નેએ નાસીને અગદાવાદ જવું પડ્યું હોત ને શીમતી વિદાબહેન નીલકંઠના બંગલામાં ઝટપટ પરણી જવું પડ્યું હોત.

સમાજનું એક શબ્દચિત્ર

એક વસ્ત્ર પહેરેને ને એક વસ્ત્ર ઓરીને ઊધાડે પણ ફરતા તે જમાનાના નાગરિકોનું ચિત્ર મારી આંખ આગળ તરવરે છે. હું જોઉં છું બીની ચોટલી એક હાથે ઝાલીને બીજે હાથે ઊટકારતા ને એક કરતાં વધારે પત્નીઓ સાથે વાત કરતાં બહુસન્તાનો; ને જોઉં છું એક વસ્ત્રથી શરીર ઢાંકીને છાતીએ કાપડું વિટાળેલી પ્રતિભાશીલ સ્ત્રીઓ; ઉધાડે શરીર કે રેશમી, સુતરાઉ કે લીનનું વસ્ત્ર પહેરીને બેઠેલા દુકાનદારો; સેંધા જેવું કશુંક પહેરીને નાચતી ઊંચા કુળની કન્યાઓ; પાઠશાળામાં વેદ્યોપ કરતાં કે બીજું ત્રીજું શીખતાં બાળકો; વળી જોઉં છું જંતરમંતર કરતા ભુરાઓ કે નાનાં બાળકોનો વિવાદ ગોઠવી રેના ચિતાનુર વડીલો. બધા ખામ છે, પીએ છે, શુભે છે, દામ કરે છે. ધર્મને આવડે તેમ અનુસરે છે : યોગ્ય વહેમ માને છે, યોગ્ય ફરતા પણ બતાવે છે. પણ આખરે તેઓ એક ઝીરવણી સંસ્કૃતિનાં સર્જકો છે જેઓએ શાસન, વાણિજ્ય, સજ્જ અને ધર્મનો એવો સમન્વય કર્યો કે મરોને નદિ પણ હીનીને તો મોટા મેળવેલો જ. એજ વિગ્રાહસાધી સોદાગ્રું શુભ જોઈ જુએન્સાગિ ને અલગની તેમનાં વખાણ કરે છે. હા ! ત્યારે દાસપ્રથા હતી પણ દાસ તરફની વર્તણૂક કુટુંબી જેવી હતી. ત્યારે સ્ત્રીઓ સદા યતી પણ તેમાં જાગજ્વરા નહોતી. ત્યારે અગ્નિ, જળ વગેરે દિવ્યોની શાહીઓ ન્યાયપથ મામની - અને તેનો અ્યાવ કરવો પાલવે તેમ નથી-બાં ચારિત્ર્ય ઉત્થું રાખતાનો તેમનો પ્રયાસ તો કાદુનું દનો એ કાપરાનો જમાનો નહોતો. રાજ સર્વસલાધીય હોયે છતાં પત્ની અને

મહાજનોને તેણે ય માન આપવું પડ્યું. આટલાં આટલાં પરિવર્તનો છતાં સામાજિક જીવન પલટાયું તેનું કારણ એ મહાજનો ને પંચોની દિવાલોમાં એ જીવન સુરક્ષિત હતું તે.

સ્ત્રીઓનો દરજ્જો તે વખતે પુરુષો જેટલો ઊંચો નહિ હોય તથાપિ તેઓ વારંવાર નીકળી શકતી અને ધાર્મિક ને સામાજિક કાર્યોમાં પુરુષોની જોડાઓડ ઊભી રહેતી. તેઓ વિદ્યા પણ પ્રાપ્ત કરતી. રાજસોબરની પત્ની અવંતિસુંદરી વિદુષી પણ હતી. તેઓને નૃત્યવિદ્યા પણ શીખવવામાં આવતી. તેમની સ્વતંત્ર મિલકતના પ્રકારો પણ સ્મૃતિઓએ નહો કયાં છે અને જો કે તેઓ પુરુષોની દરોજમાં ઊભી નહિ રહી શકી હોય તથાપિ તેમનું મૃદુજીવનમાં માન હતું અને તેમનો પ્રભાવ પણ હતો.

રાજ્યવ્યવસ્થા

વલ્લભી સમયની શાસનવ્યવસ્થા પણ જાણવા સરખી છે. તેમનાં દાનપત્રોથી જ એ કળી શકાઈ છે. એ વખતમાં હકુમતના પ્રદેશને વિષય, આદાર, પથક ને સ્થલીમાં વિભક્ત કરી નાખવામાં આવતો. વિષય એટલે પ્રાંત કે મંડળ, આદાર એટલે જિલ્લો, પથક એટલે તાલુકો અને સ્થલી એટલે ગામ અથવા ઘોડાંક ગામડાંઓનો સમૂહ. તેમના પર અધિકારીઓ નીમાતા. તેમાંના કેટલાકનો અર્દો ઉલ્લેખ કરીશું:

૧. આયુક્તક કે વિનિયુક્તક રાજ્યે ખાસ નામેલો અધિકારી.
૨. ફૅંમક નગરરક્ષક, અથવા કોટવાળ.
૩. મદત્તર ગામનો મુખી
૪. આદમટ ચોરકગવોરેને પકડનાર સિપાઈઓનો અધિકારી.
૫. મુર તલાટી
૬. અધિકરણિક ન્યાયાધીશ.
૭. દંડપાસિક પોલિસનો વડો.
૮. ચોરોધરણિક ચોર પકડનાર.

૧૦. રાજસ્થાનીય	રાજપ્રતિનિધિ, સૂબો કે તહસીલદાર.
૧૧. અમાત્ય	મંત્રી.
૧૨. અનુત્પન્નાદાનસમુદ્ધાહક—	ચઢી ગયેલો રાજહક વસૂલ કરનાર.
૧૩. શૌલિકક	જકાતખાતાનો ઉપરી.
૧૪. ભોગોદ્ધરશ્રુક	ભાગખટાર્થ ઉધરાવનાર.
૧૫. વર્તમાલ	ચોક્કીઆત.
૧૬. પ્રતિસરક	રાતની રોન કરનાર ચોક્કીઆત.
૧૭. વિપયપતિ	કમિશ્નર જેવો સૂબો.
૧૮. રાખૂપતિ	ગવર્નર જેવો સૂબો.

આ પરથી રાજ્યવ્યવસ્થા દોઢળી નહિ હોય તેવી પ્રતીતિ થાય છે. તે વખતે કર લેવાતા ને જમીન મપાતી. જમીન પગલાં બરીને મપાતી કે ઉત્પન્નના ટોપલાના અંદાજથી મપાતી. જમીન ઉપરાંત ખીજા કરો લેવાતા અને રાજ્યની આંતરિક વ્યવસ્થા કરવા ઉપરાંત પરરાજ્યો સાથે સંબંધ ધરાવવા સંધિ-વિગ્રહકો નીમાતા. લશ્કર સાધારણ રીતે હાથી, ઘોડા અને પાયદળનું બનેલું રહેતું. હથિયારમાં ધનુષ્યબાણ તથા તરવાર લાલા વગેરે વપરાતાં.

વિદ્યાલક્ષાની ઉત્પત્તિ

આ બધું આજની આંખને નયું આલિશ, નયું અધકચરું લાગે છતાં જ્યાં બધે જ આપું હતું ત્યાં મુકાબલે આ સ્થિતિમાં સુરક્ષિતતા હશે. જો કે પ્રગ્નનું રક્ષણ ચારે કોરથી નહિ થતું હોય છતાં પ્રગ્ન પણ હીરવાળી હશે જ. આમ છતાં પણ આપણને આજે આલિશ નહિ લાગે તે છે વિદ્યાલક્ષાની એ સમયની ઉત્પત્તિ. વિદ્યા ત્યારે રાજ્યાશ્રય પામતી ને કલા પોષાતી. અહીં અતિ વિસ્તાર માટે મોકળાશ નથી છતાં શ્રી. ગૌ. હી. મોજાનું “મધ્યકાલીન ભારતીય સંસ્કૃતિ” નામનું પુસ્તક આના ઉપર ઘણું જ પ્રકાશ નાખે છે. ત્યારે પ્રગ્ન સુખી અને આબાહ હતી. એકલા વલમી શહેરમાં જ સૌ તો કેવલધિ-

પતિઓ હતા. દૂર દેશાવર સાથે વ્યાપારોજગારની જગ્ગર આપણે થતો ને ભરત્ય જેવાં બંદરેથી જળમાર્ગે પણ વ્યાપાર ચાલુ રહેતો. ધરો માટીનાં ને લાકડાનાં બનેતાં છતાં તેમાંયે કોતરકામ કલામય હતું. આપણા આપદાદાઓએ જ્યોતિષ, ગણિત, આયુર્વેદ, કાવ્ય, તર્ક અને દર્શનોમાં અદ્ભુત પ્રગતિ સાધી હતી એ પણ કહેવું પડશે.

આ બધું લંબાણથી એટલા માટે કહી ગયો કે આ ને આ જ સિયતિ છેક રાષ્ટ્રકૂટોના રાજપકાળ સુધી ચાલુ રહી. અને સોલંકીઓએ પણ આમાં નહિ જેવા જ ફેરફાર કર્યા. આપણો જીવવાનો આદર્શ સમયના પરિવર્તનથી ધ્રુજ નથી ઉઠ્યો. આપણી જીવનપદ્ધતિમાં કહો કે જીવવાના આદર્શમાં કહો પણ જખરા આધાતો આગ્યા. અંગ્રેજોએ હથિયારોથી નહિ પણ વિચારોથી આપણા જીવન સમક્ષ પ્રશ્નો ધર્મા ને પ્રજા નહોતા પૂછતા ત્યાં લગી જે સાચવી રાખેલું તે ધડાધડ તૂટવા માંડ્યું. આજે આપણી સમાજરચના શિથિલ થઇ ગઈ તે છે, આપણી પ્રજા પૂછવાની ને જવાબ જોળવાની આગ્રહભરી ટેવને લીધે, નહિ તો મારા ધરની સામે આજથી બસો વર્ષ પહેલાંનું એક જૈન મંદિર છે તેના બંધાવનાર શેઠની પ્રતિમા ધોતિયું ને ખેસ પહેરીને ઉભી છે તે મને બહુ જ સૂચક લાગે છે.

મૈત્રક પછીના રાજવંશો.

વલ્લભીઓનું પતન થયું વિ. સં. ૮૨૨ની આસપાસમાં. એ પતન બહુ જ વિચિત્ર છે. સિંધથી ક્ષત્રી આવેલાં આરબોનાં ટોળાંએ તેનો વિનાશ કર્યો એવા ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો છે. એ વલ્લભીનો મૈત્રકવંશ સેનાપતિ બટ્ટાકે રચાથો વિ. સં. ૫૬૦-માં, ને લગભગ અઢીસો વર્ષ ટક્યો. આ જ અરસામાં વિ. સં. ૧૩૬૫થી વિ. સં. ૮૬૪ સુધી ગુજરાતની સત્તા લાટગાં હતી. અને તેગની વચ્ચે રા. શાસ્ત્રી કહે છે તેમ ફાત્તરની પેઠે વિ. સં. ૬૮૮થી ૭૬૬ સુધી દક્ષિણના ચાલુક્યો આવી ગયા. વલ્લભીના

પતન પછી ચાવડાવંશ જોર પર આવ્યો તે વિ. સં. ૮૦૨માં પાટણની રચાપના થઈ. આ ચાવડાઓ મહાન રાજાઓ નહિ પણ નાના ઠાકોરો હતા અને ચોરલૂંટારામાં ખપતા હતા. તેમના મૂળપુરુષ વનરાજથી ચાલેલા વંશે કનોજના પ્રતિહારોની ને પાછળથી દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોની સામંતગિરી જ કરી હશે. તેમણે સંરમરણે મૂક્યા નથી તે આડકતરા ઉલ્લેખોથી જ તેમની તવારીખ ધડી શકાય તેમ છે. તેમના જ સમયમાં આવેલા રાષ્ટ્રકૂટોએ પહેલાં તો દક્ષિણમાં સત્તા જમાવી હતી અને ધીરેધીરે ગુજરાતનો દક્ષિણ ભાગ હાથ કરીને લાટ અને ખેડાનો પ્રદેશ પણ હસ્તગત કર્યો હતો. તેમની સત્તાનાં આશરે બસો વર્ષો દરમિયાન તેમણે કનોજના પ્રતિહારો-જેઓને તે ગુર્જરો કહેતા તેમની સાથે લઘ્વા જ કીધું છે. તેઓએ પરસ્પરને હરાવ્યા છે ને પરસ્પરથી હાર પણ ખાધી છે. છતીને તેઓએ અઢગક દાન આપ્યાં છે ને તેવાં દાનપત્રો આપણને તેઓને ઝાળખવાની તક આપે છે. તેમના સમયમાં લોકોની સ્થિતિ સાવ નર્ચિંત તો નહિ જ હોય, તથાપિ વલ્લભી સમયમાં જે જીવન જીવાતું હતું તેમાં બહુ જ ઓછા ફેરફારો થયા છે. તેમના વખતમાં ગુજરાત ખૂબ વસી ગયું હતું. પ્રજા સુખી અને સમૃદ્ધ હતી. માત્ર દેશની વિદ્યા ને કલાશક્તિ નીચી ઊતરવા માંડી હોય તેમ લાગે છે; ને કે એલોરાનું કૈલાસમંદિર રાષ્ટ્રકૂટ સમયનું કલાકાર્ય છે.

સંસ્કૃત તો ક્યારનું ચે ખોલાતું બંધ થયું હતું, પરંતુ મહારાષ્ટ્રી કે શૌરસેની જેવી પ્રાકૃત ભાષાઓ પણ કટાક્ષ મઠી હતી. એ વખતે અપભ્રંશ જેવી ભાષા ખોલાતી હશે એવું વિદ્વાનોનું અનુમાન છે. તથાપિ દાનપત્રો તો સંસ્કૃતમાં જ લખાતાં. આદાર અને પહેરવેશમાં પણ ફરક પણો નથી લાગતો. અલગસુદી વિ. સં. ૧૦૦૧માં તેમણે છે કે જોયા વર્ણના હિંદુઓ જેઓ પીળા તાંતણા (જનોઈ) પહેરે છે તેઓ મોસને આડકતા નથી.

રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તાની ઓખેર ગૌરવવંતી છાપ હશે એમ સમકાલીન ઉલ્લેખોથી સમજાય છે. ચારણ વેપારી સુલેમાન દુનિયાના

આર મોટા બાદશાહોમાં બદલારાને પણ મણુવે છે. વલ્લભરાજ
એ રાષ્ટ્રકૂટોનું 'ગિરદ દત્ત' અને આરબોએ તેનું બદકારા બનાવી
દીધું હતું.

વલભીયી રાષ્ટ્રકૂટ સમયની ખાસ ક્ષિત્રતા કોષ્ટ હોય તો
તે એ છે કે વર્ણોત્તર લગ્નમાં મર્યાદાઓ પેસી જવા લાગી છે.
બીજું બધું જેમ ને તેમ છે.

સોલંકીકાળ એ સુવર્ણયુગ

પરંતુ ગુજરાતના સુવર્ણયુગનાં પગરણુ તો સોલંકી સમય-
થી જ મંડાય છે. મૂળરાજ સોલંકીએ અચ્યુદિતપુરનું રાજ્ય
પડાવ્યું અને તેને આણું અધકચરું વિકસાવ્યું. આગળ કહી ગયો
તેમ મૂળરાજનો પિતા રાજિ ગુર્જરદેશમાં રાજ્ય કરતો હતો અને
પ્રતિદારોનો સામંત હતો. સોલંકીઓ ગુર્જરા નહોતા હતા
ગુર્જરા કહેવાયા અને ગુર્જરેશ્વરનું ગિરદ પણ પામ્યા. વિ. સં.
૯૬૯માં મૂળરાજ પાટણની ગાદીએ બેઠો ત્યારે તેની પાસે જૂજ
પ્રદેશ હતો. રાજ્યાતમાં તે ય સ્વતંત્ર નથી લાગતો, પણ મુંજનો
સામંત લાગે છે. પરંતુ વિ. સં. ૧૦૩૦માં રાષ્ટ્રકૂટ વંશનો
તૈલપ બીજાએ અંત આણ્યો ને માળવાનો મુંજ વિ. સં. ૧૦૪૮-
ની આસપાસમાં મરાયો ત્યાર પછી તેણે માથું ઉંચકીને સત્તા
વધારી દીધી લાગે છે. ત્યાં લગી તેણે આંતરખંડરૂપા જાળવી
રહે એવું અનુગાન તારવી શકાય. તેણે સોલંકીવંશનો મજબૂત
પાયો નાખ્યો ને સામ્રાજ્ય વિસ્તાર્યું. અને તેના વંશજ બીમ-
દેવ પહેલાના સમયમાં વિ. સં. ૧૦૮૦માં મદમૂઃ ગઝનવીની
વટેભ્રમણાએ ઉદકાળાત મચાવ્યો, છતાં સામ્રાજ્ય વૃદ્ધિ નહિ,
મદમૂઃ આપ્યો ગયો ને બીમે રાજ્યવિસ્તાર તરફ લક્ષ આપ્યું.
તેના અનુયાયી કર્ણે વડવાણ સુધી પહોંચી જઈ પછી આવનાર
સિદ્ધરાજ ગાદિ સોરઠની હતી તેના માર્ગે ગોકળો કર્યો ને લાટ
હત્યું. આમ મૂળરાજે ઉત્તર દિશામાં, બીમે પશ્ચિમમાં ને કર્ણે
દક્ષિણમાં ગુજરાતની સીમા વધારી ને સિદ્ધરાજ જયસિંહે તો

સોરઠ, માળવા, મેવાડ, બુદેલખંડ અને કચ્છને પણ ગુજરાતમાં મેળવી દીધાં. અને તેના અનુયાયીઓએ 'વાઘેલાવંશ' સ્થપાતાં સુધી તે સાચવ્યાં.

પણ વ્યક્તિઓના જયપરાજય સાથે આપણે શી લેવાદેવા હોય ? આપણે તો લોકસ્થિતિ જ અવશોકીયું. ગઝનવીના આક્રમણથી સોમનાથનું ભગ્નમંદિર તૂટ્યું પણ તેના જીર્ણોદ્ધાર (સાકડાને બદલે) પત્થરનો ઉપયોગ કરીને જીમ પહેલાંએ કરાવ્યો. ગુજરાતની સ્થાપત્ય કળાનું આ નવીનતર પગલું હતું, અને રાજાઓના પૂર્તધર્મે સ્થાપત્યકળાને બારે વેગ આપ્યો. સિદ્ધરાજે સ્થાપત્યો માટે એવી નામના કાઢી કે આજે પણ જેનું મૂળ નજડતું હોય તે સિદ્ધરાજને આરોપાય છે. સોલંકીઓ દાનચર ને પ્રજા-વત્સલ હતા. તેઓ શેવ દતા છતાં જૈનોનું ને છતરધર્મોનું રાજ્યમાં જોર હતું એ તેમની ધર્મસદિષ્ઠતા સૂચવે છે. આથી જ નહિ પણ ઇસલામ પણ પોપાગો. ખતીબને પજવનારા દ્વિંદુઓનો ન્યાય તોળનાર સિદ્ધરાજ રા. મુનશીને હાથે 'ગુજરાતના નાથ'માં ઠીક ઠીક ત્રિચારાઓ છે. તેમના વિદ્યારેમને સીધે દેશ-દેશની સંસ્કૃતિ ગુજરાતમાં આવીને ગુજરાતના લોહીમાં બળી ગઈ. હેમચંદ્રસુરિ, વાઝાટ, સોમેશ્વર અને નાઠ્યતેબક રામચંદ્ર આ જ સમયમાં જન્મ્યા ને ગુજરાતને ગણનાપાત્ર કૃતિઓ આપી.

છતાં જે સામાજિક ફેરફારે યથા તે અતિ મદત્તવના છે. તેમાં મોટો ફેરફાર એ છે કે આ સમય દરમિયાન નાતોના વાડા બંધાવા લાગ્યા છે અને જો કે નાયરોનો વિ. સં. ૧૦૦૫માં ઉલ્લેખ માગ છે ને વિ. સં. ૧૦૮૬માં ઔદીચ્યેનો જીમના દાનપત્રમાં ઉલ્લેખ મળે છે તથાગિ તે પછીનાં દેહસો બસો વર્ષોમાં તો રાયકવાળ, પોરવાડ, થીમાળી, મોઢ વગેરે અનેક શાંતિઓ ફૂટી નીકળે છે ને પરિણામે લગ્નસંરચાની સ્થિતિ-સ્થાપકતા વજ્રસે છે. વર્ણો વાડા કરે છે ને મંદી લગના ફૂલ

જોડે છે. બાળવિવાહોનો પ્રચાર પશ્ચ આની પહેલાં હતો જ એટલે અધૂરું હતું તે પૂરું થાય છે.

છતાં સગનમાં રાજિયા જેવા આ કરુણ સૂર ઝાઢીને પશ્ચ ઠહેવાતું રહે છે કે ગુજરાત ત્યારે જ તેની સાંસ્કારિક અસ્થિતા પામ્યું તે ઉદયભાગ્યસોની આખી પરંપરા છતાં એજ અસ્થિતા આજે જીવી રહી છે તે માટે સોલંકીઓનો આભાર માનવો રહ્યો.

આવું ગુજરાત જન્મ્યું, વિકસ્યું ને જીવ્યું. તેણે આઘાત ત્રીસ્યા છતાં આઘર્શ હોડ્યો નહિ. ને બગ્ગતાના ગગનસુખી મિનારા જેવું તે અચૂનમ જીંચું ને જીંચું જ ગયું. વલમીઓએ તેનામાં જીવ મેલ્યો, રાષ્ટ્રકૂટોએ તેનામાં લોહી ને જેલદિસી બેળવી ને સોલંકીઓએ તેના શરીરને આત્માનું ગૌરવ આપ્યું. ગુજરાત-એવું સંસ્કારધન પામેલું ગુજરાત આજે મ તેની મદત્તા ભગવી રક્તું છે; ને આપણે એક વાર શ્રી હિમાશંકરની સાથે ગાઈશું કે,

મળતાં મળા ગઈ માવડી કે,
ગુજરાત મોરી મોરી રે.

એક સ્મરણીય દિવસ

ચોંટીચરી

તા. ૨૧-૨-૧૯૩૭

ઊંઠકાલે જ્યોરે ચા પીને પાછો ફરતો હતો ત્યારે રસ્તામાં અહીંના મારા ધરધણી રા. કૃ—મળ્યા હતા. ત્યારનું જ તેમને કહી મૂકેલું કે કાલે અમારે શ્રી અરવિન્દનાં દર્શનનો દિવસ છે માટે મને વહેલો ઉઠાડજો. એ વખતે ખબર નહોતી કે મારે દર્શન માટે જવાનો વારો તો બાર વાગ્યા પછી આવશે એટલે રોજની જેમ સાતે ઊઠું (કે આઠ લગી સૂઈ રહું) તો પણ વધી આવવાનો નથી. પણ તેમણે તો ઉઠાડવાનું સ્વીકારેલું તે પ્રમાણે સવારમાં સંલગ્નાયું: “મિષ્ટર! ઈટ ઇઝ સિફ્ટ ઓફલોક.” તેમને જવાબમાં “યસ, આઈ’મ ગેટિંગ અપ” કહીને પાછો સૂઈ ગયો, કેમ કે એટલો વહેલો ઊઠીને શિરામણી માટે ભોજનગૃહે જઈ તો પણ (એ આપવાની શરૂઆત સાત વાગે જ થતી હોવાથી) કાંઈ મને કેડા, બેડ અને કેળું આપવાનું નહોતું. ઊઠવાનું મોકું ચાપ તો હવે બેફિકર એટલા માટે પણ હતો કે કાલે સાંજે જોએલી યાદી પ્રમાણે, દર્શનકાર તરફનો મારો નંબર હતો ૨૨૩ અને એ તથા આસપાસના નંબરો માટેનો વખત હતો બારથી સાડાબાર દરમ્યાનનો.

એ બેફિકરીને પરિણામે, થોડી વાર પછી બિહાનું છાત્રીને ધડિયાળ તપાસી તો છ ને ચાલીસ થએલી. “રોજ કરતાં તો

વહેલો છું” એમ મનમાં બેલી સંતોષ લીધો. જીલ્લા પહેલાં, પ્રાતઃસ્મરણસ્તોત્ર^૧ તો ઉતારણું ઉતારણું મનમાં જીલ્લા લીધું હતું. એની અસર હેઠળ, “તદ્વક્ત્ર નિષ્કલમદં ન ચ ભૂતસંધઃ” એ એમાંની પંક્તિમાંના સત્યને અનુભવવાની કોશિશ કરતાં કરતાં પેસ્ટની ટયુબ, અથ તથા ઓલ્ય ઉતારવાનું ઓલિયું બારીમાંથી લીધાં; રૂમની બહાર નીકળી અગાસીમાં ગયો; ત્યાં વરસાદના આછેરા છાંટાથી ભીંજાતાં દાંતમાંત સાફ કર્યા, કોગળા કર્યા; અંદર પાછો આવી, ટુવાલને ધટ્ટી તસદી આપ્યા બાદ, પહેરણ પર ગરમ કાણું ભકીટ ચંદાબુ અને ગળે નાંખ્યો ગરમ ગુલાબી રૂમાલ, “જત્રી લઈ કે ન લઈ?” પણ અહીંનો આ વક્ત્રનો વરસાદ મણી વાર આપણને બનાવી ભય છે તેવું જ આજે પણ થયું હોવાથી, વરસવાનો ગાળો કરીને માથે આવેલી પાતળી રી વાદળાં વેરાઈ ગઈ હોવાથી, છાંટા બંધ થયા હતા તે જત્રીએ ઓરડીમાં જ પુરાઈ રહેવાનું નિર્માણ હતું.

૨

નીચે જીત્યો તો રા. કુ—ની સાથે આચરીમાં કોઈક વાત કરતું હતું. ઓળખીતાંની વાતચીતમાં પણ વિનાકારણ ખ્યાન નહિ દેનારો હું અભણ્યાં વાત કરતાં હોય તેમની સામે પણ શાંત જોઈ? એટલે નીચું મોઢું રાખીને જ બહાર નીકળી ગયો. ત્યાં, ઓટલેથી નીચે જીતરી રસ્તે પહોંચવાની સાંખી હીપરે પગ ફેલે છું ત્યાં નજર ખેંચાણી જમણી પાસના આકારો : “આ શું? સવારમાં ધનુષ્ય?” એ પીગળવા માંડતું

૧. આ સ્તોત્ર ધર્મિષ્ઠ મનોરત્નના માણસોને તો પરિચિત છે જ; અખર્મીઓના લાભાર્થે જણાવવાનું કે તમારાં દિલમાં એ વિશે જિજ્ઞાસા બને, તો સ્તોત્રારત્નાકરના છેલ્લા વિજ્ઞાનમાં “પ્રાતઃ સ્મરણમિ હૃદિ સંસ્કેરદાત્મવત્” એ રાખોથી રાત્ર મધ્ય સ્તોત્ર ભેરો.

ઝાંખું ધનુષ્ય હતું. એવો એવો ય એનો કટકો જ દક્ષિણેથી થોડો ઊંચો ચઢી, પશ્ચિમમાંનાં આછાં કાળાં વાદળોમાં મળી જતો હતો. એ દશ્ય સાશ્વત્ જોતો હતો ત્યાં મારી પાછળના બારણામાંથી, પેલી મેં ત્રાહિત ધારેલ વ્યક્તિ બહાર નીકળી, તેણે કરેલો પ્રશ્ન “શું જુઓ છો ?” સંભળતાં મેં ડોકું એમની તરફ ફેરવ્યું તો સાધક — બાઇની પડછંગ આકૃતિ નજરે તરી આવી. “પેલું શું ધનુષ્ય છે કે ?” મેં ખાતરી કરવા તેમને પૂછ્યું; કારણ, ધનુષ્યના આકાર અને રંગોવાળું કોઈ સામાન્ય, વેશધારી વાદળું મને હેતરે છે એમ હજી લાગ્યા કરતું હતું. પણ તેમણે “હા હા, ધનુષ્ય જ છે” કહી મારો સંશય દાલ્યો.

અમે બંને વાતો કરતા આશ્રમની દિશામાં ચાલવા લાગ્યા. વાતો માટે અહીં સ્વાભાવિક રીતે જ એવું છે કે અધ્યાત્મવિષય હાથમાં આવે ત્યાં લગી અમે એને વિશે જ બોલતા હોઈએ છીએ; અનાત્મવિષયોને ચાલતાં લગી અડકતા નથી. અત્યારે પણ એક અધ્યાત્મવિષયક લેખકની વાત નાકળી. એ લેખક એ વિષય પર લખે છે ધણું અને સારી રીતે તેથી પ્રખ્યાત બહુ થયો છે પણ અધ્યાત્મનો સ્વાનુભવી કેટલે અંશે છે—એ વિશે મારા સાર્થાએ પોતાની શંકા રજૂ કરીને સૂચવ્યું કે ભોડો આવી બાજતમાં ભ્રમમાં બહુ પડે છે. અમારી કેટલીક વધુ વાતનો નિષ્કર્ષ આ હતો: “શ્રી અરવિન્દ-વ્યક્તિ કરતાં શ્રી અરવિન્દ-તત્ત્વને જાણવાનો વધુ પ્રયાસ આપણે કરવો જોઈએ.” આ એક દૃષ્ટિએ—સામાન્ય કોટિની વ્યક્તિ-પૂર્ણ એ ઇષ્ટ વસ્તુ નથી એ દૃષ્ટિએ—ખરું છે; ખીજી દૃષ્ટિએ એમ લાગે છે કે તત્ત્વ વ્યક્તિમાં સાક્ષર યયું છે તે :એટલા માટે કે એ રીતે જ પૃથ્વી પરના આપણા સૌના સ્થૂલ જીવનને પણ પ્રસ્તુત તત્ત્વનો ખરો અને પૂરો લાભ મળે તેમ હોવાથી, વ્યક્તિને જાણુ ગણુવા કરતાં, આ

દાખલામાં તો, તત્ત્વ અને વ્યક્તિ બેઉને સમાનકક્ષ ગણવા એ વધારે યોગ્ય છે. વિજ્ઞાનમય ('સુપ્રામેટલ') ચેતનાતત્ત્વ ભવિષ્યમાં પાર્થિવ પદાર્થોમાં અને માનવનાં મન-પ્રાણ-દેહમાં આવિર્ભાવ પામી પ્રકટ થવાનું છે. એ ઘટનાના પુરોગામી પ્રતીકરૂપે શ્રી અરવિન્દનું વ્યક્તિત્વ, જીવન અને કાર્ય છે. એ તત્ત્વ એમનાં મન, પ્રાણ અને દેહમાં આવિર્ભાવ પામીને પ્રગટ થયું હોવાથી જ, અત્યારે પણ, પૂર્ણચેતના પૃથ્વીભરતા સાધકોને એમની મહાસિદ્ધિનો લાભ પાત્રતા અને અધિકારાનુસાર મળતો હોય છે; તો પછી, તત્ત્વની સરખામણીએ પણ વ્યક્તિને (અને તે, આ શબ્દના ઉચ્ચતમ શુદ્ધતમ અર્થમાં) ઓછામાં કેમ લેખવાય ?

આગ્રમનું મુખ્ય મહાન તો વચ્ચે આવી ગયેલ, એટલે હવે — લાઈનું રહેકાણુ આવતાં તેઓ છૂટા પડ્યા અને હું, ગયો ભોજનગૃહે. ત્યાં, આજે જમવા આવવાનું મોકું છે એ ધ્યાનમાં રાખી, માળીમાની બંધી વસ્તુઓ આરોગાવા દીધી-રાજ તેમાં પહેલેથી ધટાડો કરું છું તેમ કયાં વિના.

૩

ત્યાંથી બહાર નીકળી, ઉતારે પાછો પહોંચ્યા પહેલાં આજનું એક આવશ્યક કામ આટોપવા વચ્ચે રોકાયો સાધક જ્યો-ના સ્થાનકે. એ ધરતી જાને મોટી એાશરીઓમાં છ-આઠ માળીઓ પૂજ્ય કામમાં રોકાયેલા હતા-આજે શ્રી અરવિન્દ તથા શ્રી માતાજીને જામે સૌ અર્પવાના હીએ એ ફૂલહાર ગૂંચતા હતાઃ ગુલાબતા, જસમાષના, કમળતા, અંપો હાંગરી ગોરા અને પ્યારમાસીના મિશ્રિત-એમ રંગરંગતા અને સુગંધેસુગંધના દાર. મારા દાર માટેની વરદી નોંધાવી પ્યાર આતા કાલે ભગાં હોવાથી, મારે લેવાના જસમાષનતા બે હાર મને આપવાનું મેં ત્યાં બેઠેમા ઉપર કલા સાધકજંધુને કહ્યું. તેમણે પોતાની પાસેની માદીમાં જોઈ, મારું નામ તેમાંથી

ઉચ્ચાર્યું અને મેં જવાબમાં “યસ” કહેતાં પોતાંની પાસેનાં માળી-
ને તામિલમાં કેક કહ્યું એટલે જાને હાર મારી પાસે આવી પહોંચ્યા.

મેં હાર ખીજ કાઢ નહિ ને જસમાનના જ શા માટે
પસંદ કર્યાં? પહેલો વિચાર તો ‘ન્યુ અર્થ’ નામે ફૂલોના હાર
લેવાનો હતો કેમ કે અહીંથી અભિનવ દિજ બનીને જવાની
આશા સેવું છું, એ હકીકતનું પ્રતીક એ ફૂલોનો હાર બને.
પણ એ વિચાર ફેરવવાનું કારણ હતું. કાલે હારની વરદી
આપના જતી વખતે, કયો હાર મારે લેવો એ વિશેની
વાત સાધકમિત્ર વિ—સાથે થતી હતી ત્યારે તેમણે “જસમાનન
છઝ ફોર પ્યુરિટી” એમ કહેલું. એ ફૂલનું એવું ગુણલક્ષણ
જાણવામાં આવતાં મેં આમ વિચારેલું: “હું જસમાનન જ
લઈશ, ‘ન્યુ અર્થ’ નહિ: પાવિત્ર્યની મારે પહેલી જરૂર છે.
મન પર મેલના કેટલા બધા અને કેટલા ધાડા થર જામ્યા છે
તે એકલો હું જાણું; કે, હુંએ નહિ જાણુતો હોઉં. માટે,
જસમાનના અર્પણ દ્વારા પહેલો થાઉં પવિત્ર; નવો જન્મ
યાવ એ જો પાવિત્ર્ય પામ્યા પછી ને? માટે ન્યુ અર્થનાં ફૂલોનો
હાર લઈશ ખીજ વખત આવીશ તો ત્યારે.”

હારો લઈને એ મહાનમાર્થી બદાર નીકળતો હતો ત્યાં
કહેલીમાં સામા મળ્યા, જેમની ઝોજખાણ અહીં જ પહેલી વાર
બે દિવસ પર થઈ છે. તે મોંસ્યો જે. એચ. એકમેકને આમ
ફરવાજો અચાનક જોતાં જ અમે બંને ‘દરયા જરાક-મારાથી
“ગુડ મોર્નિંગ” પણ બોલાઈ ગયું. તેમણે જવાબમાં, કશું
મોંઝીથી બોલ્યા વિના, નમસ્કાર કર્યા; એટલે મેં પણ સામે
એ આપણો સ્વદેશી વિધિ એમના પ્રત્યે કરીને એમને સંતુષ્ટ
કયો. પછી તેઓ અંદર ગયા અને હું બદાર.

૪

એ મહાન આશ્રમની પાસે જ, તેથી મારા હાર મારી રમ

સુધી લઈ જવા-લાવવાની જરૂર નહોતી કેમ કે એનું કામ પડવાનું હતું આશ્રમે જ. એટલે આશ્રમમાંની અં—ની રૂમમાં પહેલો ગયો, હાર ઠેકાણાસર ત્યાં મૂક્યા અને પછી પહોંચ્યો ઉતારે. પોણાઆઠ થયા હતા. જે બાકી હતું તે બધું નિત્યકર્મ બનતી ઝડપે ક્યું તો પણ પરવારતાં લગભગ નવ થયા, આ બધો ય વખત મારો જીવ ઊંચો ને ઊંચો હતો, આજનો દર્શનનો મહાપ્રસંગ કેવો જશે તેની નકામી નકામી પણ વિમાસણમાં, મનમાં અચારનવાર ફૂટી નીકળતા અમુક વિચારો પણ સ્વચ્છ હતા કે નિર્દોષ હતા એમ ન કહી શકું. જીવાત્મા જ્યારે પરમાત્મા બધી વળવાનો પ્રયાસ શરૂ કરે છે—એ પ્રયાસને તે ઠેક લગી એના બોધ સુધી, બલે તુતમાં કે થોડાબધા સમયમાં પહોંચાડી શકે નહિ, પણ જ્યારે શરૂ કરે છે—ત્યારે જે તોફાનો જીવાત્મામાં મચે છે, તેમાંના કેટલાંક એ હતાં. એને શમાવવાનો યત્ન મેં 'એસેસ ઓફ યોગ', ગીતા તથા ગજેન્દ્રમોક્ષમાંની રત્નિ વાંચીને કર્યો. એમાં થોડીક સફળતા તત્કાળપૂરતી તો મળી એમ પણ કહેવાય. 'એસેસ'નાં શરૂઆતનાં પાનાંમાં, સાધનાપ્રારંભે મનોમય ચેતનાને અંકુશમાં લેવાની તથા વ્યક્તિગત ચેતનાને બ્રહ્માંડગત વિરાટચેતનામાં એકાકાર કરવામાં ઉતાવળ નહિ કરવાની સલાહ આપેલી છે તે પરથી, ખીજું કે ક્યાં પહેલાં, મનને જ સ્થિર કરવાનો પ્રયત્ન બપોર લગીના વખતના બધાખરા ભાગમાં કર્યો. તેમાં, "સાક્ષી નિત્યઃ પ્રત્યં ગાત્રા શિવોડહ" એ એક વેદાન્તસ્તોત્રમાંની પંક્તિનું રટણ કરતાં કરતાં, 'એસેસ'માં જેને "સાયલન્ટ પુરુષ" કહ્યો છે તેની હાજરી અનુભવવા મથતાં, જે યત્ન થઈ શક્યો તેનાથી થોડી મદદ મન શાંત થવામાં મળી પણ ખરી.

વાંચી રહ્યા પછી, ઉપર કહી તેવી જ મનોવૃત્તિમાં ઓછું-વધુ હતો ત્યારે ખ્યાન ધરવામાં મનને પરોવવાનું કરી બેસું; એ છેક નકામું નથી ગયું. એમ અનુભવે જણાયું.

પછી ઊભો થઈને ધોએલું ઇંત્રીજાંધ પહેરણુ તૈયાર કર્યું. તેની હેઠળ, અંદર, ધોળા કોલર ને એવી જ બગલપટ્ટીનું લીલું બોડિસ પહેલું. તેની ઉપર પહેરણુ શાલ્યાલને રૂપસદ આ ટાંકણે. ઇત્રી લઈ, જોડા પહેરી, ઊતરી, બહાર પડ્યો તો જમણા હાથના ખાંચાને નાકે ગાય ઊભી હતી. એ શુભ શુકનથી આનંદ થયો.

ચાલવા માંડ્યું. મનમાં એ વખતે બાલિશ અને અર્ધ-બાલિશ સવાલો થયા કરતા હતા: “ત્યારે અંતે ચાલ્યો છું શ્રી અરવિન્દનાં દર્શન કરવા? ત્યાં શું થશે? ત્યાંથી પાછો આવીશ ત્યારે આ બધું-આ રસ્તો, આ ગરનાળું, આ જૂનાજપનાં લાંગ્યાંતૂલ્યાં મકાન, આ ‘હાંસા કાસ’નું પાટિયું, બધું-દશે તો અહીં જ ને? આવું ને આવું જ ને? હોવાનું એ તો. પણ મને એ ત્યારે કેવું દેખાશે? કોઈ જુદી રીતનું બનીને? જુદી રીતના બનવાનું છે તે તો તેણે કે મારે? એમ દર્શનમાત્રથી નવો અવતાર થોડો જ પમાય છે? સિવાય કે અસાધારણ પ્રભુપ્રસાદ પામીએ અને આ આપણી હાલની મેલીધેલી ચેતનાનું આમૂલ્યમ રૂપાન્તર કરીએ.”

૫

એવા વિચારો કરતો આશ્રમે પહોંચ્યો. એના લંબચોરસ ઊંચા મજબૂત સાગલાકડાંના પિત્તળકડાંના દરવાજામાંથી એના સુષ્ક પથ્થરજાંધ રૂઝિયામાં, ત્યાંથી એ પગથિયાં ચઢી ઝોશરીમાં; જમણે હાથે વળીને એ ત્રણ ડગલાં આગળ; ત્યાં ડાબે હાથે છે બારણું, સ્વાગતખંડમાં પ્રવેશવાનું; પણ પ્રવેશની જરૂર નહિ; અંદર સામેની ભીંત પાસે અને લાકડાની એક ધોડી- (‘સ્ટેન્ડ’) પર શ્રી અરવિન્દની ‘બરહ’રૂપ છબિ ગાંભીર્ય અને શાન્તિ કેવાં વહાવે છે; અહીં ઝોશરીમાં બહાર જ ફાળેક થોભી, એ છબિને નમન; પછી ત્યાંથી આગળ આગળ અને આગળ; સાંકડો ચોક્ક; મોટો ખુસ્તો ચોક્ક; ચોપાસ ફૂંડાંમાંના

ફૂલરોપની આહ્વાદક મનોહરતા; એક નાની શી ગલી જેવી ચાલ, બે ઝોરડીઓ વચ્ચેની; એમાં યજ્ઞને વધુ આગળ, સુવિશાળ સૌથી મોટા ચોકમાં, જેને સામે ખૂણે છે પથ્થરની સીડી. આ સીડીને પગથિયે બેઠેલા વિ-એ ખગર આપ્યા કે મારે ઠરાવેલા સમય કરતાં મોટું યજ્ઞ કે દર્શનકારોને, તેમને માટે ઠરાવેલી એકેક મિનિટ કરતાં જરા વધુ પારદર્શન કરવામાં સ્વાભાવિક રીતે લાગતી હોવાથી, હવે જનારાં ખીજાંની જેમ મારો વારો બાર ને સાડાબાર વચ્ચે નહિ પણ એક વાગ્યાની આસપાસ આવશે. આ જાણી, મેં વચ્ચે જમી આવવાનું ધાર્યું, પણ ત્યાંનાં કમાડ ખૂલવાને હજી લગભગ કલાક હતો. એટલે સીડી આગળ ડાબે હાથ વળી, ત્યાં આવેલી અં—ની રૂમમાં ગયો. ત્યાં પડેલાં છાપાંમાં જરાક ડોકિયું કર્યું પણ વાંચવામાં મન લાગ્યું નહિ. બહાર નીકળ્યો. ચોકમાં આગળ વધ્યો. ત્યાંથી ધ્યાનશાળાની બહારથી ઝોરારીમાં દાખલ થઈ, ધ્યાન ધરતા અને ખીજા સાધકોની વચ્ચેથી આગળ વધી, એક ખાલી જગ્યા જોઈ, ત્યાં બેસી ધ્યાનમાં પરોવાવાનો પ્રયાસ કર્યો. ત્યાંથી પોણી કલાક બાદ ઊઠી, જમવા ગયો.

ધ્યાનનો પ્રયાસ તો કર્યો, પણ એ એકાગ્રતાથી યાચ શેનું ? સામેની સીડી પરની દર્શનકારો તથા અંતેવાસી સાધકોની અકલિતર વગેરે પ્રત્યે દષ્ટિ, અને એ જ્યારે કામ કરતી ન હોય ત્યારે શ્રુતિ, જતી હતી. આપું યતું. છતાં, યથોચિત સ્લોકપંક્તિઓ બોલતાં બોલતાં, ભમતા ભાવો-વિચારોને સુવરાવી દેવાનું કર્યા કરેલું; (અથવા, આપણો એક દેવનેજલ વાદ્યપ્રચાર વાપરું તો, સુવરાવી દેવાનું કરી રહ્યો હતો.)

૬

એમ આશ્રમે એવું બન્યું કે હું દર્શન માટે તૈયાર હતો પણ દર્શન મારે માટે તૈયાર નહોતાં તો ભોજનગૃહે એવું બન્યું કે હું ભોજન માટે તૈયાર હતો પણ ભોજનપ્રાપ્તિ હજી મારે માટે નહોતી. ત્યાં

પહોંચીને અંદરના ખંડમાં પ્રવેશીને આત્મ વધવા બેઠું હતું.
 “ઈડિઝ નોટ યટ ટાઇમ, ધીઝ!” સંભળાયું. પાતળા બિંદુ નર
 ભાવી જરા ‘બોબ્ઝ’ જેવા પણ ભર્યામર્યા કેથરાળા સ્વર તં
 ‘ઝહિન્દર’ જેવા બિંદા ટેગલ પાસે બિંદા રહીને કહે
 અને આમનુકોના ભોજનકાર્યનું તંત્રવહન કરતા હોવા છે, તેમ
 એ વાક્ય. “આઈ’મ સોરી” કહીને હું પાછો ફર્યો; પણ ત્યાર
 જોટલે પહોંચ્યો ત્યાર લગીની અમારી વાતની જાણ
 પ્રુધાસો યદ્ય ગચ્છેલો કે મારી ઘડિયાળ કેટલીક મિનિટ વરદે
 ને તેથી ખરી રીતે જમવા આવવાની સફાઈ ને કદ
 અગિયારે યાવ તેને હજી બે મિનિટની વાર છે; માટે જ્યાર
 જરાજર થવાની ઘંટડી વાગે ત્યારે મારે અંદર આવવું. જ્યારે
 પ્રસંગ બે બીજી કોઈ સંસ્થામાં બન્યો હોત તો પણ મને
 એવું યાત કે જોઈવધુ અતઙાઈ તોછઙાઈ કે ઘુમવડ
 જમવા આવનાર સાથે વાત મર્ષ હોત; અહીં, પૂરી નમન માં
 સ્પર્શિક મનોવૃત્તિથી મને સ્થિતિ સમજાવવામાં આવી.

બહાર બિંદા રહેવું પડ્યું જરાક જ વાર પશિલને
 ટકારો અને ઘંટડી, બંને એક જ સ્વરે સંભળાયાં હું જાણ
 ગયો. કબાટમાંથી મારા નામ ઉપરની યાળી લઈ, જ્યાર
 બેસવાની જગ્યાએ જઈ “વત્કરોપિ વદમાસિ” એ રંગેડ
 રાજ યતા ગીતાસ્લોકમાંનો ભાવ અનુભવવાના, તદ્વત્કાર માં
 આચરણ કરવાના, પ્રયાસસહિતના મારા નિયમ પ્રમાણે જ
 શક્ય વર્તા, ધીમેધીમે જમી લીધું.

૭

લગભગ સવા બારે પાછો આઘમે પહોંચ્યો ત્યારે
 અં—ની રૂમને ઉજરે બેઠેલાં એમનાં પુત્રી—અંદરની પુત્રી ને
 છડીએ મારે માટે ઉમળકાબેર આછી આપી અને મેં કદરે
 મારે અર્પણ કરવાના બે હાર એ રૂમમાં મૂક્યા હતા તે હો

લીલા, એટલે “આસો હું તમને જતાવું તમારે કોની પછી જવાનું છે એ” કહીને તેઓ મને ધ્યાનચાળાની અંદરની ઓશરીમાં દારખંધ બેઠેલાં દર્શનાતુર નરનારીઓ હતી, ત્યાં લઇ ગયાં. (દર્શને જનારાંની યાદીમાં મારું નામ ક્યાં છે, કોની પછી છે, એ તેમણે પોતાની મેળે જ જોઇ રાખેલું; કદાચ, માત્ર કુતૂહલથી જોઇને યાદ રાખ્યું હશે, પણ એનો આમ સરસ ઉપયોગ સ્વેચ્છાએ કર્યો; બાકી, મને દોરીને લઇ જાઓ એવી માગણી મેં તો કરી નહોતી. જે થયું તે બધું એમના બાલોચિત મીઠા સદ્ભાવનું, હૃદયગત શ્રદ્ધાતાનું પરિણામ.)

જે પંગતમાં મારે જોડવાઇને મારા વારાની સહ જોવાની હતી તેમાં ચાર જણ હતાં : ત્રણેક આંગળ પહોળા, સોનેરી પટ્ટાની કોરવાળા, ધેરા લીલા રંગના સાણુમાં સજ્જ એક યુજરાતી યુવતી; તેમની પછી, દૂકા ગોરા અને ચાંત, અતડા લાગે એટલા બધા શરમાળ, વાળમાં સેંચે માયાની વચમાં પાડેલા, સ્વેત રેશમી ખમીસધારી, મુંબાઈવાળા — બાઈ; કાષ્ઠક બીજે પુરુષ; રૂપેરી વાળવાળા, થોડી ટાલવાળા, જૂદ થવા માંડેલા ડો. બ — એમની બધી આંગળી ચીંધી — બહેને મને કહ્યું : “તમારે આમની પછી જવાનું; અહીં બેસો.” કાલે મારે બ — ની થોડી ઓળખાણ થએલી, તેથી એમની પ્રત્યે સહેજ રિમત કરી, એમની પડખેની ખાલી જગ્યાને મેં બરી; બેસીને મોં આગળ બંને દાર, ફૂલની છડીઓ અને માતાજીને અર્પવાનું (ખીસામાંથી હમણાં જ કાઢેલું) એક રૂપિયા સહિતનું પરખીડિયું — એમ બધું મૂક્યું.

૮૦

એમ થોડી વાર બેઠા, મનેમોંહણ કેટલીક અચળતા અનુભવતો. ઉપર દર્શને જવાની સીડી મારી બરાબર સામે અને પાસે જ હતી. તેની પર ચંદ્રતાંબીતરતાં દર્શનાલિલાધીઓને બેઠો બેઠો જોવા કરતો હતો. થોડી વાર પછી બ — બિઠ્યા

અને મને નિશાની કરી સાથે આવવા. ઊભો થતાં પેડું બધું હાથમાં લઈ, અર્ધી મિનિટ ત્યાંને ત્યાં જ ઊભીને સ્થિર થવામાં ગાળી, દાદર ચઢ્યો બ—ની પાછળ પાછળ. એનો પહેલો ભાગ પૂરો થઈ, વાંક વળે છે ત્યાં પહોંચ્યો તો અમારી આગળ જનારની દાર દેખાઈ. એ લોકો આગળ વધ્યાં તેમ તેમ દાર ધીમે ધીમે ટૂંકી બની. ઉપર પગથિયે અમે પહોંચ્યા ત્યારે બ—એ પડખે ખસી મને જરા આગળ કર્યો એટલે, વચ્ચેના લાંબા અજવાળે ભર્યા ખંડની ચેલી પાર, સામે, થોડે દૂરના ઓછા અજવાળાવાળા ખંડમાંના સોફા પર, વિવિધરંગી ફૂલપાને શાભાપમાન મંડપિકા નીચેના સોફા પર, શ્રી અરવિન્દનું લગ્ન અને પ્રશાન્ત, કો નાયિવર સમોત્તર, સ્મશ્રુવન્ત, છૂટા પ્રલંબકેશવન્ત પ્રદગલ દલિથયમાં આવ્યું.

મારો વારો આવતાં હું પથ, વચ્ચેના લાંબા ખંડ ઓળંગી, એ અંદરના ખંડના ઉંબરે પહોંચ્યો. વાતાવરણમાં એક ભતની પરમ શાન્ત વિદુત્ત અનુભવાતી હતી; મનની અચળતા આપમેળે જ ઓસરે તેવું હતું.... ..

બ— દરોન કરી આસતા થતાં, હું જઈ ઊભો શ્રી અરવિન્દ અને તેમની જમણી પાસ બિરાજતાં શ્રી માતાજીની સમક્ષ.... ..

શ્રી અરવિન્દનાં વિશાળ પ્રેમઝરતાં નયન અને હોઠે આધું પ્રેમલ રિમત; માતાજી ધ્યાનરથ.

મેં એકે ફલજી બનેને એક પછી એક આપી. એનો સ્વીકાર થયો—અદ્યુત આહ્વાદક ચાન્તિયા. એ લખને માતાજી ફરીથી ધ્યાનલીન.... ..

હું બને દાર વારાફરતી બનેની બાલુમાં મૂકું છું (શ્રી અરવિન્દનાં ચરણે એમનો દાર અડકાવવો લેઈએ, એ કરવાનું વીસરીને); અને માયું એમની સુવિશાસ ઉર પર નાંખું છું.

કેટલો શમતાંપ્રેરક સ્પર્શ !... ... એમનો હાથ મારા નમેલા માથાને અડે છે, ઊપડે છે

હવે મસ્તક માતાજીની પહોંડી પર; ત્યાર પહેલાં એમનાં દુઃસહયજ્ઞે તેજીમાં નેત્રામાં—નેત્ર એવાં પશુ એમને વંદને સ્મિતજ્વલં— મારાં નેત્ર પરોવવાનો કાચેકાચો પ્રયાસ કરીને. તેઓ પશુ મને મારે નમેલે મસ્તકે સ્પર્શ, આશીર્વાદ આપે છે.

ફરીથી શ્રી અરવિન્દને નમન, જાને એમનાં અરણ્ય આલીને; ફરીથી આશીર્વાદ.

મિનિટ થઈ ગઈ હોવી જોઈએ. ઊભો થઈ, સહેજ પાછળ ખસી, જાને હાથ જોડી ઊભો રહું છું. આંખો ખંધ કરીને.... ... એવી પળેકં પછી, હાથે હાથે વળાને પકડેના ખીળા ખંડમાં— અધ-મારે, અધ-હળવે હેયે ચાલતો ચાઉં છું.

શ્રી ગીતા—લક્ષ્મિયોગ (મુખ્ય છાપબૂલો)

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૭	૨૪	બ્યક્ત	અબ્યક્ત
૩૩	૧૧	પ્રયત્નતાત્મા	પ્રયત્નત્મા
૩૫	૧૧	લક્ષને	લક્ષને
૩૫	૧૪	આસકામ	આસકામ

સ્વ પ્ર લી લા

[ત્રેમિધારવૃક્ષની પવિત્ર ભૂમિ પાછલી રાત્રિને અંકે શાન્તિપૂર્વક નિદ્રા લે છે. ઋષિઓના જીવન-રહસ્ય લોકેલવા આત્મસ્વરે ગવાયલા મંત્રો પણ બહુ ધડીબર જગ્યા લાગે છે. આકાશપટમાં પલકતા તારલા વિરાટ પૃથ્વીના તમસઝીન દેગે, પ્રકાશ રેડવા મયતા ટમટમે છે. સરિતાની સપાટીને સ્પર્શી, હળવે સાદે રડતી તરુડાળનાં નયનને સરિતા પાણીની આછી છાલક મારી સ્વચ્છ કરતી હોય છે. દિવસભર પોતાની જડતા બદલ પરિતાપ કરતા પરપરો યે અત્યારે શાન્ત છે. મૌપિતા અને પૃથ્વીમાતા વિશ્વપુત્રને વદાલથી પોદાડી રહ્યાં છે.]

એને સમયે એક અશાન્ત પુરુષ જમીન પર પદ્માસન લગાવી બેઠો છે; ત્રિરિરાજના શ્રુદાહૃદયમાંથી જીકતા અગમ્ય ધ્વનિ સાંભળી રહ્યો છે. એનાં હોયનમાં નિદ્રા નથી, હૃદયમાં શાન્તિ નથી, કરાલ પ્રશ્નમાલા ભૂતમણ્ સમી સામે જોલી જોલી એને ડરાવતી હોય છે.]

પુરુષ-રજનીનું અંધારું તો મારા જીવનની પળેપળ ભરી રહ્યું છે. કાળમૂર્તિ અંધકારે મારા જીવનચંદ્રના પ્રકાશને સદંતર ખૂંટતી નાખ્યો છે. તથા યોજન પ્રકાશ પાથરતો મણિ મૂકીને ચારો ચરવા જતા નાગરાજ જેમ, કોઈ રાજપૂત કુમારે ઢાંકેલી દાલ જેવી આ બધાનક અંધકાર-દાલ ઉપર, ફેણ પછાડી પછાડી મરણું રહ્યું. હવે તો. (પળભર યંત્રી) કૃપાનિધાન ! જીવનનો ચેતનઅણુ તે કયાં સુધી રજનીની અંધકારઝાપટ ઝીંઘે ? હૃદયપુષ્પની સુકુમાર પાંખડી દરદમ ફૂલકદમ કયે જતા આ કરાલ પ્રશ્નમાલાના કઠોર પદાપાત તે કયાં સુધી ખમે ? (નિરાશાપૂર્વક ચિર દલાવી) આઠાપંખીની પાંખોમાં જોર રહ્યું નહિ, તે બીચારું તરુડી ટેકું પડ્યું. હું યાવ બીજું ?

(દિશાએના અધકારમાં દષ્ટિપાત કરી)

દિગ્ગજોના હૃદયનું આધિપત્ય લઈ બેઠેલા અધકારની જિહ્વા અસ્પૃશ્ય એવું કંઈક ઉત્પન્ન કરી છે. શું હશે એ ? કાંઈ વિરાટ પુરુષના પદાધારે અંકુશપૂર્ણ અવકાશમાં નિયંત્રિત ગતિ કરી રહી છે; એ કોણ નર્તન કરી રહ્યું હશે ? પ્રકૃતિના સુંદરીવર્ગને છેડતા નદ્દકટ અનિલકુમારથી ત્રાસેલી જલકન્યા, શીર્ષે શ્રીલી હેથે ચાંપવા છત્તતા દિમગિરિની ચે અવગણના કરી, સાગરતાલમાં શંભી જવા દોડી રહી છે; શું શું જતી જાય છે એ ? તાત ! બેઠે જઈને બેઠે છે, સાથેસાથે જીવન પણ અસહ્ય બનતું જાય છે.

(શાંતિના સરવરમાં ધડીબર ફૂળી)

મારું જીવનરવન ક્યાં વિકસે છે, એ મને સમજતું નથી. ઉધડતી કસિકા સમાં બાળકની વદનપાંખડી પર પથરાતી લાલિમાને મારા સ્વપ્નોદયની સુરેખ રક્તિમાં માની દરખાઉં, ત્યાં તો વૌવનસૂર્યના અયાગ પરિશ્રમતાપે એ લાલિમા લુપ્ત કરી! પ્રિયાનાં નયનહૃદયથી અમતાં અમૃતવર્ષણો શ્રીલવામાં સ્વપ્ન-સિદ્ધિ માની રાત્રી ત્યાં તો અકલ્પ્ય એવા કો વિષાદભારે મૃદુ પાંદડી સમાં પોપચાં તથે પ્રિયાનાં લોચનપદ્મ છુપાયાં. અને સાથે મારાં સ્વપ્નકુસુમ પણ વેરાયાં. વિવિધ અનુભવે જાણેલી વ્યવહારશુદ્ધિને જીવનમંદિરના સિખરે અજાણતા સુવર્ણ કળશ સમ માનું. હાં તો રે ! કરાલ મૃત્યુરાહની હાથમાં એ સુવર્ણ-કળશો ગ્લાન પડતા નજરે પડ્યાં !

(નયનમાં નીર વધે છે)

આ અગમ્ય પ્રશ્નમાળા, આ તીવ્રમંથન, આ પારાવાર વેદના, આ અતલના તાગ લેવાની અદમ્ય કંપના મારા હૃદય-સાગરને હેલે ચડાવે છે. કાયાના કાંઠે શીપણ મોજાંની વજ્રછાંટ પછડાય છે, અંગાંગ એ ખારાં પાણીમાં ગળતાં જાય છે. છતાં હજીયે તારાં કૃપાકિરણ મારા અધકારને શાને નથી અજવાળતાં ?

તારી સ્મિતછટા મારા વિષાદપૂર્ણ અંતરમાં કેમ નથી અવતરતી!

(પુરુષના પ્રશ્નો અવકાશમાં છવાઈ, વેરાઈ રાખી બચ છે; પાળી નીરવ રાત્રિ. થોડી વારે જમણી બાજુએ પદસંચાર થતાં પુરુષ એ દિશામાં દૃષ્ટિપાત કરે છે. એક યુવતી હાથમાં નાની એવી દીપિકા લઈ, દીવડીવાળી ભાતનો સાણુ પટેરી ધીમે પમલે પ્રવેશે છે; બહે વારકની દીવડીભાતના સાણુમાં રજનીરાણી.)

પુરુષ-(ચમકી) કોણુ છે એ ?

રજની-(ચમકતી ચંબી ઊભી રહી) તમે કોણુ છો ?

પુરુષ-તમે જ કહોને પ્રથમ ?

રજની-(એની હાંને દસીને) હું રજની !

પુરુષ-(વિચારમાં પડી) રજની !

રજની-(સસ્મિત) કેમ કેવું નામ છે ? ન ગમ્યું ?

પુરુષ-(ઝોળખાણુ પડતાં દોઢ ખીંડે છે) હં ! ક્યાંથી ગમે ? 'સતદા પદ્મમાં પોદેનો પરિગલ' ખીંડાયલી પાંખડીઓમાં ગૂંચળાઈ રહે, તેમ તમારી અધારછાયાને પ્રતાપે મારા જીવનપ્રશ્નની ઉપાને ઊગવાનોએ અવકાશ નથી મળતો. તમને તો વરોધી ઝોળખું છું.

રજની-(મધુર દસની) ઝોળખો છો એટલું બસ છે. બાકી એ તો મારા વિશે તમારા ખોટી કલ્પના છે. દૃષ્ટિ બદલાશે ત્યારે અધકારની નાડીમાં એ એતનની ધબક સંભળાશે. આટલું નથી સમજતા ત્યાંલગી કાચા.

પુરુષ-(પોતાને કાચો કદનાર યુવતી તરફ જરા રાગથી) હું શું કહું છું તે તમે જાણો છો કેંઈ ?

રજની-સારી રીતે.

પુરુષ-(જરા ચીકણ) આટલું ખોટું શા માટે બોલતાં દોઢા ! મારા અંતરની તમને શી ખબર પડી મ્હં તે ?

રજની-રજનીરાણીને અંકે તો માનવતું અંતઃકરણ સ્વચ્છ-
નિર્મળ બની રહે છે. એની મધુરતમ કે અધમ બધી વાંછના
એ હલવી દે છે, પછી મારાથી શું અગાધયું રહે, કેવ !

પુરુષ-(સહજ ગર્વથી) મારી અંખના કેટલી ઉદાત્ત, લગ્ન
અપૂર્વ છે એ તમને કેમ સમજવું ?

રજની-એની હું ક્યાં ના કહું છું ? હું તો તમે રજનીને
સાપો છો તેથી કહું છું, કે જરા ક્ષમાશીલ થાવ. અધકારની
ગર્ભમાં જોડે પડછાયા વિના પ્રદીપ મામવાના ક્યાંથી હતા ?

પુરુષ-(નિરાશાપૂર્વક) પછડાપ પછડાપને હું તો અકળાઈ ગયો.

રજની-(વદાલથી) એમ અકળાયે કામ લાગશે ?

પુરુષ-(ઉજળતો) નહિ તો શું કરું ? મારાં લોચનમાં કૃષ્ણ
નથી, હૃદયમાં હામ નથી, મારા ઉમળકામાં ઉખા નથી, બાહુમાં
ચેતન નથી. અકળાઈ નહિ તો શું કરું ? મને જીવનનું રહસ્ય
સમજવું નથી એ સમજવા વિના જીવન એવું નિરર્થક, અશક્ય
બની ગયું છે.

રજની-સમજશે એ તો ધીરે ધીરે. આમ અધકારથી
અકળાયે કંઈ જ વળવાતું નથી. સ્થો ચાલો, હું જાઉં.

પુરુષ-(ચમકી) ક્યાં ? ક્યાં જશો ?

રજની-ભગવાન રોપણીની સેવામાં જ તો. મોહું થશે તો
ઉપાને એટલી મોડી ઊગતું પડશે, જપ્તને છૂટી કરીશ ત્યારે
આવી શકશે ને !

પુરુષ-કેટલી વાર હશે પ્રાતઃકાળને ?

રજની-આ હોંચો સમજો ને. (સસ્મિત) સાથે તમારા
જીવનનો એ પ્રાતઃકાળ ઊગે એમ ધ્રુવું છું.

(રજની આગળ ચાલી નય છે. પુરુષનાં
અંતરમાં આશાનો સંચાર થાય છે.)

પુરુષ-હી પટના ! રજની ઊતરી આવી, પણ એ તો

અધિકારને બદલે તેજોદધિ રેલાવતી ગઈ. આચાર્યની પાંખોમાં નવોત્સાહ ભરતી ગઈ. તિગિરને પેને-પાર વસતી તેજો-મૂર્તિના દર્શનની અંખના જગત્તી ગઈ. શી દેવની વિચિત્ર ઘટના! (પગરવ સાંભળી) આ કોણ આવ્યું વળી ?

(એક સોળેક વર્ષની કન્યા યનમનતી આવે છે, રજની ગઈ હતી એ ડાખી બાલુએથી. એણે થતા અધિકારમાં એની સુરૂપ દેહવેશ સ્પષ્ટ જણાય છે. પ્રતાપ અને રમતિયાળ સ્વભાવનો સંગમ એની ટકાર કાયામાં જણાય છે. એ ભાવના, રાત્રિના જોળે અંતરમાં ભેગે છે તે, પુરુષ આકર્ષાય છે.)

ભાવના-(નજીક આવી) તમે મને જોસાવી, નહિ ?

પુરુષ-(વિરમમુગ્ધ) કોણ છે તમે ?

ભાવના-મને ન જોળખી ? હું ભાવના. તમને બતાવી બાએ કહ્યું કે જા, એમના હૃદયની અંખી પડતી કસા સતેજ કરી આવ. એટલે અહીં દોડી આવી.

પુરુષ-મારી જીવનકસા સતેજ થશે તો તમારે ચરણે ઢળીય, બાળા, પણ તમારાં માતા કોણ ?

ભાવના-રજનીઆને નથી જોળખતા ? હજી હમણું જ અહીં દત્તાં તે ? હું એમની લાડખી છું. એમને જોળે મારું જોર પણ વધારે.

પુરુષ-અહીં ખેડ્યા જ કરો છે કે ?

ભાવના-(ઉજળતી) હાં ! બસ ખેડ્યા જ કરવાનું.

પુરુષ-તમારી તો મને ઇંધ્યાં આવે છે. કેવી અવિરામ શાન્તિ. કેવી સનાતન શાશ્વત જીવનસંરેખા ! અમારે મનુષ્યોને તો બધું જ અશાશ્વત, ખંડિત, જીવવાનું તો એ સમત્યા વિના.

ભાવના-(હસતી) સમત્યા વિના તે કોઈ જીવનું દરો !

પુરુષ-એ જ દુદેવ છે ને ? સમજવો મને કેસીએ છતાં એ અગમ્ય રહે છે, પ્રયત્ન કરીએ તો નિષ્ફળ જઈએ છીએ. જીવન જાણે દુઃખ, નિરાશા, નિષ્ફળતા, વેદનાની પરંપરા ન હોય ? તું જાણે છે, ભાવના ? શેષશાયી વિષ્ણુ કાર્તિકેશ્વરમાં પડ્યા હશે અને કદાચ વિષ પ્રસારતાં શેષનાગે અમારા જીવનનું આધિપત્ય લીધું હશે.

ભાવના-(હસી પડી) જુહું રે જુહું ! ભગવાન શેષ-શાયીનાં પોપચાં તો પીડાતાં હશે ? આ વિશ્વરત્નની જાળમાંથી એને વળી મુક્તિ કેવી ?

પુરુષ-(હસી કાઢી) ને એને વળી રત્ન કેવું, ભાવના ?

ભાવના-(રૂપાણું શ્રોં મલકાવી) ના, ત્યારે આપણે જ સ્વપ્નની સોડે ઢળતાં હશું. (સ્વપ્નનું ગાંભીર્ય લાવી) નિપંતાનું અવકાશદેયું એકલતાથી યાદી ગયું; અને એના પ્રણયકુસુમની સુકુમાર પાંખડીઓ નિર્જનતાના કરાલ હિમભારે ગળતી ચાલી, ત્યારે 'એક છું, બધું ચાલું છે,' એવી જાંખતા એને હૈયે જાગી. તેણે એક સુમધુર વિશ્વ રચ્યું.

પુરુષ-(ભાવના પ્રતિ આકર્ષાતા, અંજાતા) સુમધુર કેવું એ !

ભાવના-(મધુર કવિતાપ્રકૃતિ ગાતી જાણે) સુમધુર, અપૂર્વ, ઉપાના રિમત સમું તાઝગીજાયું એ વિશ્વ ! એના એ વિશ્વમાં, ઝાકળની ફરફર પૃથ્વીના અંકમાં ઊગતાં અંકુરોને સ્વપ્નતાં કરી રહી. માતાનાં નયનોમાંથી ફૂટતું અમીઝરણ નિષ્પાપ બાળકને નિંદમાં ચે હસાવી રહ્યું. પ્રિયતમના પદરવે કન્યાના અગ્નિન અંતરમાં વ્યક્ત થવા અમતી વાણી જન્મી. નિષ્પ્રાણ પડેલા વૃદ્ધના હૈયામૃદંગે ગતસ્મરણનો હાથ પડતાં મોહાશભયાં જ્વનિ પ્રગટાવ્યા.

પુરુષ-વિશ્વની સુંદર બાજુનું તમે દર્શન કરાવ્યું. કહો તો, અસુંદરું દર્શન કરાવવાનું દુસરું કું માથે લઉં.

ભાવના-અસુદર લાગે છે, એટલું તમારું ભાવનાબળ
ઓછું. પ્રચંડ ભાવનાશાળી માનવ તો રુદ્રમાં શિવસ્વરૂપ, દુર્ગતિમાં
ગતિ, અસુદરમાં સૌન્દર્યતત્ત્વનું દર્શન કરે.

પુરુષ-(નિરાશાપૂર્વક) અંતરિક્ષ સ્થાને રહ્યાં રહ્યાં એમ
લાગે ભાવના. બાકી અહીં પૃથ્વીમાં પગ માંડી જોજો કોઈ વાર.
કાળાં કાળાં મેઘદલ જેવી અસુદરતત્ત્વોની ઝડી જીવનાકાશ કેવું
ભરી દે છે એ સમજાશે.

ભાવના-બૂઝો છો તમે. પ્રત્યેક મનુષ્યજીવન પરમાત્માની
સુખદ સ્વપ્નલીલા છે. જેટલે અંશે આપણી જીવનકલાનો વિકાસ
આપણે પ્રયત્નપૂર્વક આદરીએ તેટલે અંશે પ્રભુના આશ્ચર્ય
સ્વપ્નસિદ્ધિનું આનંદરિમ્ત પ્રગટશે. નિષ્ક્રિયતાના આ સૃષ્ટિસ્વપ્નને
સફળ બનાવવું એ માનવીને હાથ છે.

પુરુષ-(વિચારમાં ડૂબતો) જીવન શું ત્યારે શેષશાધીની
સુખદ સ્વપ્નલીલા હશે ?

[એક સાતેક વખતે કૂલસમો કુમાર દોડતો આવે છે, અને
પુરુષની સામે આવી ઊભો રહે છે. પુરુષ વિસ્મયપૂર્વક એના પ્રતિ
નિદાને છે. આકાશ ધીમે ધીમે અંધકારથી સ્વચ્છ થઈ હોય છે.]

ભાવના-કેમ આવ્યો, સ્વપ્ન ?

સ્વપ્ન-મને બાએ મોકલ્યો (પુરુષનાં નેત્ર બતાવી) મારે
આમાં સમાઈ જવાનું છે. (કૂદતો) એવી મજા આવશે ને ?
(ભાવનાને) પણ હાં ! તું અહીં ક્યાંથી, બહેન ?

ભાવના-(પુરુષના હૃદય પ્રતિ અંગુલીનિર્દેશ કરી) મારે
ત્યાં સમાઈ જવાનું છે. ખીચારું એકાકી રહી રહી સાવ
અકળાવું પડે છે.

કેવી સનાતનકાર જેવું થાય છે. ભાવનાના હૃદયમાંથી અને સ્વપ્ન-
અશાંતિમાંથી તેજબિંદુ નીકળી પુરુષમાં પ્રવેશે છે. પુરુષ વ્યક્ત
સા થઈ નય છે, એનાં નેત્રો સ્વપ્ન ભેટાં બંધ છે, એનો હાથ

શ્રમણાદ હૃદય જગવે છે. સાગ નેઈ સ્વપ્ન ભાવનાનો હાથ પકડી એને ધીમે પગલે રંગભૂમિ પરથી લઈ જાય છે.]

પુરુષ-(સ્વપ્નમાં હર્ષ અને ભક્તિભાવનો રશ્મિકાર છે.)
ભાવના ! સ્વપ્નકુમાર ! ક્યાં છો ? જુઓ તો, મારું હૃદય ભાવના-
ભરતી અનુભવે છે, મારાં લોચન અકલિત લીલા નિહાળે છે.
જીવનના બે ય કાંઠા ભીંજવતી સાક્ષ્યની સરિતા કિલકિલ નિનાદ
કરતી, જાણે વહી જતી હોય એવો સુખદ અનુભવ થાય છે.

(આંખો બંધાઈ, ચેતરફ નિશ્ચયપૂર્વક નેઈ વળે છે.)

આલ્પા ગયાં બન્યાં ? ત્યારે મારા અંતરમાં વસી રહી છે,
એ પ્રસન્ન મૂર્તિઓ કોની ? મારા હૈયાને સજર ભરી રહી છે એ
પ્રાણુદા પ્રમા કોને પ્રતાપે ? તમારે જ તો, આવી વંસ્યા, તો
ચિરકાળ વસશે મારા અંતરમાં, ભાવના ! સ્વપ્નકુમાર !
કે તમારે બળે, શેષશાશીની સ્વપ્નલીલા સમું આ જીવન : સફળ
રીતે જીવી રહું ; અને પિતાને મુખકમળે સ્વપ્નસિદ્ધિના શિખરની
સુરેખ રેખ પ્રગટાવવા શક્તિમંત બનું.

[આકાશમાં શ્લોક ગાતા મહર્ષિ પ્રાતઃકાલ જાય છે. પુરુષ
કર નેડે છે.]

શી તારી દયા, દેવાધિદેવ ! રજનીની અંધારપછેડીએ
જ્યારે મગનનું ગૌરાંગ આવરી લીધું ત્યારે પેલાં તેજશિંદુઓ
ક્યાંથીએ ઊપસી આગ્યાં. પૃથ્વીમાતાના પ્રાગલ્ભ્યકાળે જ્યારે
તમસલીન વિશ્વ હતું, ત્યારે પેલી મહાતેજોગથી પૂર્ણ પ્રપુલ્લ
પ્રજ્વાળી મૂર્તિ સાકાર યજ્ઞ ગર્વિષ્ઠ રાષ્ટ્રના સત્તામહે પડતા મૃત્યુ-
દાયી ચરણો તળે ગુલામ આત્મા કચરાવા લાગ્યા, ત્યારે પેલી
નવોત્સાહ પ્રેરતી જીવનકલા શી કાન્તિ પ્રગટ યજ્ઞ. મારા હૃદયે
જ્યારે નૈરાશ્યઝડી અનુભવી ત્યારે આશામયી કિરણાવલીનો હૃદય
થયો. શી તારી કૃપા, કૃપાનિધાન !

[સ્થળે સ્થળે ચેતન-જેડ, પ્રાતઃકાલના પ્રકાશમંત્રો પથરાય છે
કૂહડાં પર અમેલું આકળ પ્રકાશ બીલી જગમગવા લાગે છે.]

નર્મદ : વ્યક્તિ

વાઙ્મય અને યુગદર્શન

[આજી ચરણમાં-હમી ફેલુઆરીએ-કવિ નર્મદાશંકરની બાવનમી પુણ્યતિથિ હતી. એ પ્રસંગને કારણે આ લેખનું આકર્ષણ સવિશેષ છે. સં. માનસી.]

ૐ વિ નર્મદાશંકરની ટોઠ પણ કૃતિનું મૂલ્યવિધાન કરતાં એક વાત ઉપર ખાસ લક્ષ આપવાનું છે. નર્મદના સમયની અવગણના કરી ટોઠ પણ એને પૂરતો ન્યાય ન જ આપી શકે. નર્મદ જન્મ્યો, શ્રુત્યો અને ધૂમ્યો તે કાળ ગુજરાતના સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક અને સાહિત્યવિષયકં જીવનનો મન્યન-કાળ હતો. ઉપાનાં સુવર્ણકિરણો ફૂટવાં માંડ્યાં હતાં; અને ઉપાના આગમન સાથે અન્યકારના ઓળા ઓળાગળા હતા. આગ એ યુગની સન્ધ્યાએ એ મદાપુરુષ જન્મ્યો. હજી એ મન્યનકાળ પૂરો થયો નથી. જે મન્યનયુગના મધ્યાન્હે આપણે જીવીએ છીએ, તે યુગના ઉપકાલે નર્મદ જન્મ્યો હતો.

જેટલે અંશે સમય મદાપુરુષને ઘડે છે, તેટલે અંશે મદાપુરુષ સમયને દોરે છે, ઘડે છે. જેમ રાષ્ટ્ર કે સમાજનું જાતિધ્ય મદાપુરુષના જીવન અને કાર્ય ઉપર અનુસરે છે તેમ મદાપુરુષના જીવનનું ધડતર જૂનકાળના સંપર્ક અને આગળ-પાછળના સંયોગ અને સાધન-ઉપર આધાર રાખે છે. એ રીતે

સમય અને મહાપુરુષ બંને એકમેકના ગ્રહણી છે. આમ જ યુગને નર્મદ ઉપદેશતો, દોરતો તે જ યુગે-કે તેની આગળના યુગે-નર્મદને ધડ્યો હતો.

પાશ્ચાત્ય સંપર્ક સાથે એ સંસ્કૃતિની ભરતી ધીમે ધીમે ગુજરાતના સંકુચિત જીવનમાં સરતી હતી. વહેમનાં વાદળ બેઢી જ્ઞાનસૂર્યે ડોકિયાં કરવા માંડ્યાં હતાં. કુરુદિગ્ગોનો આછો ખ્યાલ લોકોને આવવા માંડ્યો હતો. ભારતવર્ષના જીવનમાં નવચેતન ઉતારનાર પ્રથમ સુધારક રાજા રામમોહન રાય ખ્રિસ્તીમાં સનાતન તેજ ઝંખતા મૃત્યુની તૈયારી કરતા હતા. દયારામ જીવનની સન્ધ્યાએ પોતાનું 'હંસગીત' (Hans-song) લલકારતા હતા. નવયુગને પ્રભોધવા દલપતરામ પોતાના પ્રથમ પાઠ શીખી રહ્યા હતા. કેળવણીકારોએ કંપનીસરકારને કારકુનો પૂરા પાડવા અંગ્રેજી ભણાવવાનું શરૂ કર્યું હતું. ખ્રિસ્તી પાઠરીઓ પોતાના ધર્મના પ્રચારાર્થે બાઇબલના ગુજરાતી ભાષાન્તરની યોજનાઓ ધડી રહ્યા હતા. જગતના વિશાળ જીવન સાથે ગુજરાતના જીવનને જોડવા પ્રથમ ગુજરાતી વર્તમાનપત્ર કઢાઈ ચૂક્યું હતું. ઘેર ઘેર અક્ષરજ્ઞાનના પ્રચાર માટે જાપખાનાં નંખાવા માંડ્યાં હતાં. સતી વગેરે સામાજિક કુધારાઓ દાખી દેવા સરકારી પગલાં લેવાઈ ચૂક્યાં હતાં. આન્તરપ્રાંતીય કછળા પતાવી પોતાના મહેનતાણા તરીકે અંગ્રેજોએ લગભગ આખું હિન્દ સ્વાધીન કરી લીધું હતું, ગુજરાતમાંથી મરાઠા અને નવાબી સત્તાની જેહુકમી અદશ્ય થતાં, સૌ કોઈ શાન્તિની આશા સેવતા—“એ ઉપકાર મળી ધન્યરનો”—અંગ્રેજો સામે ઉપકાર-ભરી દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યા હતા. રેલ્વેથી ભારતનાં તન્દનવન ઉઠ્ઠેદવાના મનસૂઆ થઈ ચૂક્યા હતા. પરદેશી આગળોટો ભારતની સમૃદ્ધિ સ્વદેશ ભણી ધસડી જવા મુંબાઈના બારામાં હંમેશાં હાજર રહેતી.....આમ, ભારતવર્ષના અને ગુજરાતના સમસ્ત જીવનમાં પસટો ચઢી રહ્યો હતો ત્યારે (૧૮૭૩)

એક વીર નરને : ગુજરાતે ગુજરાતને નવે જન્મે જન્માવવા જન્મ આપ્યો.

મહાપુરુષને જન્મ આપતા ગુજરાતનો એ અઘાગ પ્રસવશ્રમ-સેંકડો વર્ષોની ગુલામગીરી, અવનત દશામાંથી ઊઠવાને મંડાએલી તપશ્ચર્યા કે પ્રાયશ્ચિતસત્ર-નિરર્થક ન જ નીવડ્યો, આજે આપણે એનાં ફળ પામીએ છીએ બાલિધની પ્રગ્ન એથીએ વિશેષ પ્રમાણમાં એના ફળ પાગશે. ગુજરાતના અનેકવિધ સન્તાપ ટાળવાના નિશ્ચય સાથે જ જન્મ્યો હોય એવા એ અનિરુદ્ધે (સૂર્ય) ચિત્રલેખા (રાત્રિ) નો ઓળો અદસ્ય થતાં જ કામાતુર ઉપા સાથે સંવનન શરૂ કર્યું. બાવીમાં શું બધું છે તે તે કાળે તે ન જાણતો, છતાં જાણ્યું ત્યારે ભોગળ લેતાં ચૂકે. એવો એ ન હતો. ભોગળ લઈ ઝૂમવા માટે જ એ બડવીરનો જન્મ નિર્માયો હતો. ઉપા સાથેના પ્રાયમિક ભોગવિલાસ એ બાવી જીવનસંક્રામની તૈયારી હતી. પ્રેરણા હતી, દશ તો મૂછનો દારો ચે નહોતો ફૂટ્યો હતો. એકલો અને અસહાય, સામે ચતુરંગી સેના જોડવાઈ ગઈ હતી, છતાં એ યુવાન ડપોં નહિ. પોતાના ગુજરાતના અનેક રિપુને સંહારવા એ એક જ હથિયાર લઈ સામે ધસ્યો. જીવનના પ્રથમ સંક્રામે પશુ એ ગદારથી જ ઠયો. એની કલમના પ્રદાર ઝીલી શકે એવી અભેદ દાસ હજી સર્જાઈ ન હતી. એની વીરહાડે ન કમ્પી બેઠે એવાં દેવાં હજી ભાવીના ગર્ભમાં ચૂર્તા હતા. એ એક જ અસહાય યોદ્ધાએ એક જ હથિયાર લઈ દમ્ભર કસીને “યા હોમ” કરી ઝૂકાવ્યું. “જય જય ગરવી ગુજરાત” ના પ્રયજ્ઞ જ્વનિએ વાતાવરણ ગાળી રહ્યું.

હા, ઈસરી તો ચે અસહાય-એકલો, કાળથી તે પશુ પર ન હતો. એનાં અમિત જગ અને સૌર્યની ચે અનિશ્ચિત સીમાઓ હતી. એની જીવનશક્તિને ચે ભરતી તે ઝોટ હતી. એની મર્જના હતી બીજા પશુ તે બધિર ગુદામાં અથગાઈ પાછી આવતી-એને કશુંભર ડારતી. એની પ્રતિજ્ઞા હતી બીજમ, પશુ

પોષનાર પ્રેરણાજલ કર્યાં જે ન હતાં. એકલો, અટ્ટલો એ 'રણ'— (desert)—કેસરી બૂખમરાથી ને ટાઢતડકાથી ત્રાસ્યો, તો જે છેક હતાશ ન થયો. જીવ્યો ત્યાંસુધી એણે ઘેરું ગર્જન કર્યું. મરતાં પોતાના પ્રાણે ગુજરાતને સજીવન કર્યું.

સારા જે ગુજરાતી લેખકમંડળમાં નર્મદનું વ્યક્તિત્વ નોખું છે. એની ઉદ્ધતાઈ, બેપરવાઈ, બંડવૃત્તિ, અશક્ય ટેક, યુવાની-સહજ જૂથો, અતિતીવ્ર રસવૃત્તિ અને સાહસનો શોખ એને ધીર-ગંભીર સ્વરૂપ ન આપવા દે. પણ એ સર્વ એના વ્યક્તિત્વને વધુ માનવભાવી બનાવી વધુ જ્વલંત બનાવે છે. યુવાનીનો સહજ અને વ્યાપક સ્વભાવ એટલે ઉદ્ધતાઈ; એ વગર નર્મદ કલ્પી ન જ શકાય. એ નીડર વીરનાં યશોગાન ગુજરાત યુગોના યુગો સુધી ગાશે. કાલક્રમે એનાં લખાણુ વિરમરાઈ જશે, પણ તેણે ગુજરાતના જીવનમાં રેડેલાં ભાવના અને જોમ ગુજરાતના જીવનમાં એવાં તો ઓતપ્રોત યજ્ઞ ગયાં છે, કે કાળ પણ એ બેને છૂટાં પાડ્યા અસમર્થ નીવડશે. એનું સ્પષ્ટ વક્તવ્ય અને એની સહૃદયતા સમય આવતાં વધુ સમજાશે. વિચાર અને પરિશીલન માણુસને કાર્ય કરતાં અટકાવે છે. નર્મદ મહાવિચારક. હોત તો નર્મદ નર્મદ! યજ્ઞ શક્યો હોત નહિ. એના પૂર્વજીવન અને ઉત્તરજીવનના વિચારોમાં આપણને અસંગતતા લાગેજ, કારણુ નર્મદના સાહિત્યજીવનનો નદ એના મનમાંથી નહિ પણ એના હૃદયમાંથી જન્મ્યો હતો; ખીજો પક્ષે, દલપતરામનો સાહિત્યમવાહ એમના મનમાંથી ઉદ્ભવ્યો હતો.

પશ્ચિમના સંપર્કે, નવીન વિદ્યાના પ્રતાપે આપણું દૃષ્ટિબિન્દુ બદલાયું. દેશમાં સુધારાની ધગજ જગૃત થઈ. રાજ રામમોહન રાયે ભારતવર્ષનાં બંધ નેત્રો ઉઘાડ્યાં, સહુને દિશા સૂચવી. તેમના સમકાલીન અને અનુગામી વિચારશીલ પુરુષોને એ નવીન જગૃતિ સ્પર્શી શકી. પણ સૌના પન્યથી નર્મદનો પન્ય જુદો હતો. તે ૧૮૫૭ના ભારતીય રાજકીય સ્વતન્ત્રતાના પ્રથમ

યુદ્ધના પૂર્વગામી વાતાવરણમાં ઊછર્યો હતો. તાત્કાલિક સાહેબ, નાનાસાહેબ, ઝાંસીની રાણીનો અંશ તેણે જીવનમાં ઉતાર્યો હતો, કે આપોઆપ જિત્યો હતો. તેણે જગતના ઇતિહાસનો અભ્યાસ અયાગ શ્રમે કર્યો. હતો. એ ઇતિહાસે એને અનેકવિધ પ્રેરણા પાઠ; એની દ્રષ્ટિ વિશાળ બનાવી અને તેને ભારતીય રાજકીય સ્વતંત્રતાના પ્રથમ ગુજરાતી દ્રષ્ટાને પદે સ્થાપ્યો. ભારતની નાડી તે પારખી શક્યો, જે કે સમયની સંકુચિતતાએ માર્ગદર્શક યવાનાં સાધન એને પૂરા ન પાડ્યાં.

નર્મદના સમકાલીન-ટેટલેક અંશે પૂર્વગામી-દલપતરામની પ્રેરણા શ્રદ્ધા અને સન્તોષમાં હતી. નર્મદની પ્રેરણા અશ્રદ્ધા અને અસન્તોષમાંથી જન્મી હતી. દલપતરામ એ જમાનાની માફક અંગ્રેજો તરફ દયાળી અને સહાયતાની આશાથી જોતા. નર્મદા-ચંકર દ્રષ્ટા હતા, આજના સંજ્ઞાચક્રને તો આ માફક તે સ્વાશ્રયી હતા, એનું બધું આત્મશ્રદ્ધામાં હતું. એના માનસનું ધક્કર જ ક્રાન્તિકારી હતું. “સત્યજન સંજ્ઞાવળે રે । ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર.” એ દલપતરામના ઉપદેશમાં એની સાદસવૃત્તિ શ્રદ્ધા ન મૂકી શકે. એને એમાં એક પ્રકારની નૈતિક નિર્મલતા દેખાય, સદનશીલતા અને પ્રયત્નશીલતાની જિજ્ઞાસુ દેખાય, એમાં શી નવાઈ ? “યા હોમ કરી ” એક જ અંગદૂદકે બચંકર સિન્ધુ ફૂદી જવાની એના હૃદયમાં મહેચ્છા જન્મી હતી. કારણ એની અસન્તોષજન્ય ધગરા અતિશયતાએ પહોંચી ગઈ હતી.

રાજકીય, ધાર્મિક, સાહિત્યવિષયક કે સામાજિક સુધારણામાં નર્મદ અને દલપતનું જોડ તો એક જ હતું. જન્મેનાં માર્ગ અને સાધન જુદાં હતા, પોતપોતાની પ્રકૃતિ અને રુચિ અનુસાર એક સામાન્ય જોડ સાધવા જન્મેણે વિવિધ પંથ સ્વીકાર્યા. દરેક, અનુભવવૃદ્ધ દલપતરામે માંખો પણ સુગમ રસ્તો આપોળ્યો, મસ્ત અને સદાયુવાન નર્મદે વિકટ પણ દૂર પંથ પસંદ કર્યો. જીવનખેડને પંથે પળતા આ જન્મે અમર યાત્રાળુઓ પોત-

પોલીકા સંઘના વિધાતા હતા. જીવનની એ દશાઓ યૌવન અને વાર્ધક્ય, જુસ્સો અને હઠાપણ, એનાં એ એ પ્રતિનિધિ-નેતા હતા. બન્નેનો સુયોગ વિરલ હોય છે. બન્ને દશા અને ભાવ વિરોધીપણાનો આભાસ ઉત્પન્ન કરે છે; છતાં કિંતુ દશામાં એક જ છંછામાંથી જન્મેલા એક જ ભાવના એ એ વિરોધાભાસી વ્યક્તિ રૂપે છે.

સાહિત્યકારની સર્વ પ્રવૃત્તિનું મૂળ સુધારણાની અંતઃસ્ફુરણમાં છે. માનવજીવન-સુધારણા એ સાહિત્યનું 'કેવળ' નહિ પણ પરમ ખ્યેય છે, એ સદુ યથાશક્તિ યથામતિ સાધે છે. સદુના માર્ગ અને સાધન કિંમત હોઈ શકે. વ્યક્તિ પ્રમાણે એ ધમરાનું પ્રયાણ પણ વધે ઘટે. શ્રી. કવિ-ન્દાનાલાલે સાચું જ કહ્યું છે—'દલપતરામે મંગળાની આરતી ગાપ સૂતેલા જગતને કહ્યું પ્રજાત થયું હવે જોડો ! નર્મદે ઢોલ ધાધુધણાવ્યું'—જુજરાત હવે ક્યાં સુધી રહ શકે. નર્મદ જપે એમ નહતું; એણે જુજરાતને જોડાયું. એ જુજરાતને ગોવર્ધનરામે વિચારવનું કહ્યું; મ. ગાંધીજીએ એ જુજરાતને કર્તવ્યનિષ્ઠ થવા ઉપદેશ્યું—વાણી અને વિચારનો એક ટાણો દેરાનો બોધપાઠ આપ્યો. અત્યારે રા. ન્દાનાલાલ ને રા. મુનશી જુદી જુદી રીતે જીવનને સુન્દર ને કલામય બનાવવાનો પ્રત્યક્ષ (direct) કે પરોક્ષ (indirect) બોધ આપી રહ્યા છે, આમ આ બંધાન સાહિત્યકારોમાં જીવનસુધારણાની ધમરા વત્તા કે ઓછા અંશે છે.

x

x

x

અર્વાચીન જુજરાતના ત્રણ મહાજ્યોતિષરે તે નર્મદાચંકર, દયાનંદ સરસ્વતી અને મહાત્મા ગાંધી. સમસ્ત જુજરાતના સમગ્ર જીવનને ઉદ્ધારવાનું એકે સ્વરન 'સેવ્યું'. બીજાએ ભારતવર્ષની

* કવિશ્રીનું આ અક્ષરસઃ અવતરણ નથી. પુસ્તકના અભાવે મેં માત્ર રાબ્દોમાં એ કાવ્ય ઉતારવા ચત્ત કર્યું છે.

રચનાબદ્ધ થએલી આર્યસંસ્કૃતિનો પુનરુદ્ધાર કરી ધાર્મિક પુનર્પટનાનું સ્વપ્ન સેવ્યું. ત્રીજા જગતના આધ્યાત્મિક ઉદ્ધારનું સ્વપ્ન સેવે છે, નિરવધિ કાલમાં ક્યારેક પણ એવો સમય આવશે જ્યારે આ ત્રણે સ્વપ્નદ્રષ્ટા સત્યદ્રષ્ટા ઠરશે.

ગાંધીજીને સાહિત્યકાર કહેતાં ઘણાં સાક્ષરો ખેંચાય છે. સાહિત્ય એ જેનું ધ્યેય ન હોય, સાહિત્યના પ્રચલિત નિયમને અવગણી સમાજની જરૂરિયાત પ્રમાણે લખનારા સાહિત્યકાર યથાના દાખલા ઠંઠ ઝોછા નથી. ખીજે પક્ષે ગાંધીજીના લખાણમાં કેટલાક ‘ગાંધીબક્તો’ સાક્ષરત્વ અને જ્ઞાનની પરિસીમા જુરે છે, આવાં બે વિરોધી મન્ત્રોનું મૂળ દૃષ્ટિબેદમાં જ છે. આવું જ ઠાંઈક નર્મદાચંદર માટે પણ છે. (એટલે જ આ રૂંપીતું વિષયાન્તર) ગાંધીજી અને નર્મદ એ બંનેની કૃતિઓનું સાચું મૂલ્યવિધાન કરવા આપણે શુદ્ધ સાહિત્યવિશ્લેષક વિવેચન (pure literary criticism)નું ધારણ ધોડી વાર બાજુએ ધૂડી ઐતિહાસિક વિવેચનનો આશરો લેવો રહ્યો. એ બંનેના સમયનું માનસ, સમયની જરૂરિયાત અને એમનાં જીવનધ્યેય કે હેતુ આપણે તપાસીએ નહિ તો ઉભયને અન્યાય થાય. બંને સાહિત્યવિષયમાં રૂઢિપૂજક કે રૂઢિપોષક નથી. વસ્તે કે ઝોછે અરો નવીન સાહિત્યપ્રવાહના બંને ઝરા છે.

શુદ્ધ સાહિત્યમાં લેખક સત્યને સુંદર રીતે મૂકવા યત્ન કરે છે. ગાંધીજી સત્યને સાદી અને સ્પષ્ટ રીતે મૂકે છે. ગાંધી-કૃતિઓનું સૌન્દર્ય એ સાદાઈમાં જ રહેલું છે. એમનાં પ્રત્યેક લખાણમાંથી સરળતા અને સત્યપ્રિયતાનું સૌન્દર્ય નીતરે છે. એ સૌન્દર્ય અતિ સૂક્ષ્મ પ્રકારનું છે એટલે સામાન્યજન-ગમ્ય નથી. મૂળ અર્થમાં સૌન્દર્ય-સર્જન એ સાહિત્યનું ધ્યેય છે. સાક્ષણિક અર્થમાં જીવનને ઉજાત બનાવવું એ કર્તવ્ય છે. જીવનને ઉજાત બનાવવું એ જીવનને સુંદર બનાવવા જરાબર નથી !

સાહિત્યનું આ ધ્યેય જોડે અંગે સ્વીકારાયે તેટલે અંશે ગાંધીજી સાહિત્યકાર છે.

ઘેર-ઘેર સંસ્કારિતાનો હીવો પ્રકટાવવો, હૃદયે-હૃદયમાં નવ-ચેતન રેડવું એ નર્મદ અને ગાંધીજી બન્નેનું ધ્યેય. સોડામાં શાન અને પ્રયત્નની તૃષ્ણા જગાડવા બન્નેએ જીવન સમર્પણ કર્યો. અપૂર્વ પ્રેરણા જલ પાવા બન્નેએ પરબ માંડી. સત્ય જ કહેવાનો અભિલાષ એ બન્નેનો સમાનધર્મ. સહૃદયતા, સ્પષ્ટતા અને સરળતા એ ઉભયના વિચારો અને શૈલીની વિશિષ્ટતા, સંવેદ્યતાની વર્તમાન-હીનતા અને પ્રાચીન ગૌરવનો વિરોધ એ બન્નેના પ્રેરક બળ ... એ યુગમાં રાજકીય પુનર્ધર્ટનાનો ચિંતાર નર્મદને આવવો છેક અશક્ય ન હતો; પણ એની સાધન અને સહકાર ન મળત. એટલે આણુ વસ્તુચિંતિના મૂળમાં જઈ એ વિચાર-વિશ્લેષ ન કરાવી શક્યો. એની ભાવના સંકુચિત ન હતી; એનાં શક્તિ સાધન અને કાર્ય સંકુચિત હતાં. નર્મદે માત્ર સાહિત્યવિષયક સંસ્કૃતિદ્વારા જીવનમાં સંસ્કારિતા લાવવા યત્ન કર્યો. ગાંધીજી સમયાનુકૂળતાને લીધે સમગ્ર જીવનને સંપર્શી શક્યા, પ્રાચીન આધ્યાત્મિક સંસ્કાર સચેતન કરી શક્યા.

નર્મદની સાહિત્યભાવનામાં, સમાજભાવનામાં, રાષ્ટ્ર-ભાવનામાં સૌન્દર્યના અંશે વિશેષ છે. ગાંધીજીની એ ભાવનાઓમાં બળ્યતાના અંશે વિશેષ છે. એકલા સૌન્દર્યની સાધનાએ આપણને ચંચળતા લાગે, એકલી બળ્યતા આપણને લૂપ્તી લાગે. બન્નેનો સંપૂર્ણ-સમપ્રમાણ-યોગ સાધી શકે એ ઉત્તમ સાહિત્યકાર. પણ થોડે વત્તે અંશે જોની કૃતિઓમાંથી આપણને આ બન્ને તરફો મળી આવે એ સાહિત્યકાર તો ખરા જ. બીજો બેદ એ કે: નર્મદની સર્વ શક્તિ એક પ્રચંડ જ્યોતિષ્યે પ્રકટ થાય છે. એટલે ધણી શક્તિ (energy) નિરર્થક જતી લાગે છે. ગાંધીજીની શક્તિ બાહ્યરતી નીચેની ભાટી માફક બળે છે. એથી (વરાળ) બળ ઉત્પન્ન કરવામાં એના પ્રત્યેક

અણુપરમાણુનું રૂપાન્તર થાય છે અને તે ઉપયોગમાં આવે છે. બીજું મરત નર્મદના પાને પાનેથી જીવનનો ઉદ્ધાસ નીતરે છે; ગાંધીજીના પ્રત્યેક શબ્દથી સંસ્કારી સંયમ ઝરે છે.

સાક્ષર શ્રી. નરહરામે નર્મદને 'સમયમૂર્તિ'નું નામ આપ્યું છે એ સર્વોંશે યથાર્થ નથી. એના યુગનું જીવન-ભાવના, રહેણીકરણી, રીતરિવાજો, ધાર્મિક-રાજકીય-સામાજિક વસ્તુરિધિતિ—એના સાહિતામાં પ્રતિબિમ્બિત થાય છે, એ ખરું; પણ એ સર્વંદા નર્મદના તિરરકાર ને વિરોધના રંગથી રંગાએલું છે. સમયમૂર્તિ કરતાં વિરોધોંશે નર્મદ દ્રષ્ટા (ecce-prophet) હતો. એણે “જય જય ગરવી ગુજરાત” ગાયું; એને સમકાલીન ગુજરાત રચતું હતું એ કારણે નહિ, પણ ગુજરાતની વસ્તુરિધિતિ જોઈ દયા કે ધુણાના ભાવથી જે આદર્શ ગુજરાત એણે જોયું એ જ ગુજરાતની પ્રતિમા એણે હૃદયમાં રચાવી. એના આદર્શનું ગુજરાત સમકાલીન ગુજરાતથી તદ્દન વિલત હતું એટલું જ નહિ કદિપુત્રક હતું એ અને ગુજરાત વિરોધી હતાં. એનું સમકાલીન ગુજરાત નમાતું હતું, અજ્ઞાન અન્ધકારથી છવાએલું હતું, એના આદર્શના ગુજરાતને કોઈ પરદેશી રાજસત્તા દબાવી રાકે એમ ન હતું; એના સતત વહેતા સદાચિત જીવનપ્રવાહને વહેમ કે કુરદિ કલુષિત કરી શકે એમ ન હતું. એ ગુજરાતનું આકાશ રાદાએ અરુણા પ્રભાતના રંગોથી મરેલું હતું. એ ગુજરાતમાં વ્યક્તિ-સ્વતન્ત્રતા સન્માનાતી ને યોગાતી, એ ગુજરાત એક અને અખંડિત હતું. એ હિન્દુ, મુસલમાન કે પારસીનું ગુજરાત ન હતું. એ સદૃનું ગુજરાત હતું.—ટૂંકમાં એ ગરવું બબ્બ ગુજરાત હતું. સમકાલીન ગુજરાતને પોતાના આદર્શનું ગુજરાત બનાવવું એ એનું જીવન ભ્રમ; એની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ એ જ દિશા મૂકે છે. એ માટે એને આજીવન બગીચ પ્રવર્તના કામો, સર્વ દિશામાં ધૂમી વજ્રો. સર્વ દેવગાં બાવી ગુજરાતના, એના આદર્શના ગુજરાત-

ના, પાપા નાંખ્યા. એના આદર્શની ધમારત તો ક્યારનીએ એણે કદપી હતી. પણ સહુને તેમ એને પણ આદ્યું અધૂરું મૂકી જવું પડ્યું (૧૮૮૬). આવી ભગીરથ કાર્યસાધના માટે તો સો જીવન એાછાં પડે. એ કાર્ય આ વીરે એક જ જીવનમાં આદરવા ઇચ્છ્યું, એ માટે અઆધિત પ્રયત્ન કર્યા, શક્ય તેટલા સાધન એકઠાં કર્યાં. એટલું એને માટે પૂરતું હતું. એના પ્રત્યેક અપૂર્ણ કાર્યમાં જ્યાં ને ત્યાં એની સ્મૃતિ છે, એનો વિજયધ્વજ છે. અનન્ત ઇચ્છા અને પરિમિત શક્તિ એ માનવતાની અપૂર્ણતાથી કોર પર છે ?

નર્મદ એ આધુનિક ગુજરાતી-જીવનની જીવન-ભાવનાનું મૂર્ત સ્વરૂપ છે. નર્મદ વિશેષાંશે યુગપ્રવર્તક છે, યુગપ્રતિનિધિ નથી, આ અર્થમાં "સમયમૂર્તિ" એ વિશેષણ દલપતરામને વિશેષ લાગુ પડે. હજી નર્મદ-યુગ આવે છે, એથી જ આજનો યુવાન નર્મદને પોતાનો કહેવડાવે, પણ હજી નર્મદ-યુગ પૂરો થશે તે પહેલાં આજનો યુવાન જુદો થશે, એટલે હજી નર્મદ તો આવતી કાલ માટે છે. એને રેડેલું નવચેતન, જીવન જીસેસો, જીવનસુધારણાની ધીગતી ધમણ, કસુંબી ધ્વજનો -ઝળહળતો પ્રકાશ એ નર્મદનાં હતાં, આજનાં છે કાલ માટે પણ હજી રહેશે. વર્તમાન વસ્તુચિંતિમાંથી ઉત્પન્ન થતો અસન્તોષ એ હજી આપણાં માનસિક અને હાર્દિક જીવનનો વિષય છે. એ અસન્તોષનાં વાદળ સર્વ દિશાથી ફૂંકાતા પ્રચંડ ધ્વજનો વિખરાઈ જશે, શાન્તિનો સૂર્ય મધ્યાહને પ્રકાશશે ત્યારે નર્મદયુગ પૂરો થશે. અસ્તુ !!

કંઈ ગાણિતિક કે ભવિષ્યપારખુ જ્યોતિષી નથી, પરંતુ મારા ખ્યાલ મુજબ જ્યોતિષશાસ્ત્રાનુસાર સમાન અક્ષરથી શરૂ થનાર એક જ નક્ષત્ર કે એક જ ચરણની લક્ષણાવાળાં નામનાં ગુણકર્મધર્મ એકસરખાં સમાન હોય છે. સાહિત્યમાં દથી શરૂ થનાર શબ્દો વિશે પણ આવો જ કંઈક મત પ્રદર્શિત કરી શકાય. મેં જન્મી અનેક પ્રકારનાં જાદુ દીદા હશે : કુદરતના, માણસના, વિજ્ઞાનના, આત્મ-બળ અને પરબળના, પણ અક્ષરોનાં જ જાદુયતા હશે એમ અત્યાર સગી જાણવામાં આગ્યું ન હતું દથી શરૂ થતાં સમ્રાજા શબ્દો જેટલા બધા અપ્રિય, અધોષ, કર્ણકટુ અને અસ્નિગ્ધ હોય છે કે એના જેવો બીજો શબ્દ ક્યાંય નિરખવામાં આવ્યો નથી. સાહિત્યચાટિકામાં નજર દોડાવવાથી દથી શરૂ થનાર જેટલા શબ્દો જોવામાં આવે છે તે સમ્રાજા ક્યાં તો પ્રત્યક્ષ વિષયવત્ હશે યા પરંપરાદ્વારા કંઈને કંઈ નાશકારક જ દેખા દે છે. દની આ દુષ્ટતા કોઈએ નિદાણી છે ! ગમે તે દષ્ટિકાણથી જુઓ, એનો અંતર્ગત અર્થ તો એકનો એક જ માલમ પડે છે. શું આ શબ્દોનો એક અકરમાત હશે ?

દુઃખ, દુષ્ટ, દુર્દેશી, દારમ, દૌર્બલ્ય, દંડ, દર્પ, દ્વેષ, દાનવ, દર્દ, દગો, દાગ, દેવ, દંદા, દોજખ, દમ, દુરમન ઇત્યાદિ એવાં વૈચિત્ર્યવાળાં સેંકડો શબ્દો જોવામાં આવે છે, જે વાંચવામાં અમક-

દાર હોવા છતાં દિલ ઉશ્કેરનાર હોઈ શરીરનાં ફંવાડાં ખડા કરી ક્રામળ હૈમાં કંપાવી નાંખે છે.

આ રીતે દ્વ પોતાની પરંપરા સાચવી દુષ્ટતાની હદ સુધી પહોંચ્યો છે તેથી જ તે તુચ્છ સંગ્રાવાયક, તિરસ્કારયુક્ત અને દુઃખદાયી નીવડે છે. દાદર કેવો ખરાબ રોગ છે? સુંદર અજવાળા વિજ્ઞાનાં કરેલાં વાસણો પર ચમાકાં પાડી ચામડીને બગાડી નાંખે છે. દ્વ પણ દરાજ જેવો જ છે. તેને જેમ વધારે ખણે તેમ વધારે રસ ઉપજાવે છે, અને વધારે રસ આવે તેમ વિકૃત બનતો જાય છે તે દ્વ અક્ષરથી બંધાવલા શબ્દોના પ્રાણમાં પરોવાઈ જઈ તેની મન, શરીર અને આત્મા પર ચતી ખાડી અસર તથા વિનાશકારક શક્તિનું જ્ઞાન રોગવત્ર પ્રયત્ન થાય તો રપટ પરખાઈ આવે એમ છે. કક્ષાવારીના મૂળાક્ષરોમાં આવતા દ્વ વિશે પછી બહેનવાં વિચાર, નવું ખંડ, કે નવી કાન્તિ થવા અવકાશ હોય, એમાં વિકાસનાં તરવો દાખલ કરી શ્રેષ્ઠતામાં ફેરવાય, વ્યાપ્તિ બહેતાવાય, વારંવાર સુઅર્થમાં લેવાય, સુકાર્યોમાં સડોવાય પણ દ્વ દુષ્ટ છે એની કાણું ના પાડી શકશે? એમ તો હવે સુપ્રજનન-સાહ્યાનુસાર ચીનાના નાકનું ચીઆપણું કે હબસીના ચોઠની જાડાશ મટાડી શકાય છે; તેમ દ્વની દુષ્ટતા દબાડે દબાડે દૂર કરી શકાશે. શબ્દના સંપૂર્ણ સ્વરૂપને ઇચ્છનારને વિરોધાભાસનું પારખું થવું આવશ્યક છે; દારિદ્ર્ય કેવી દુઃખદાયક દશા છે? દામ દુનિયામાં શું પાપ નથી કરાવતું?

“આપબળ, તપબળ, ઔર આદુબલ, ચોથા બલ હૈ દામ.” એમ સુરદાસજી પણ કહી ગયા છે. જ્યાં સૌ હાથ ખંખેરી ખાખી બાવા બની જાય છે ત્યાં-રાજદળારમાં લાઇ જવામાં દામ કદી પાછી પાની ન કાઢે. દામનું બળ ધરબાર વેચી દરબાર જતાં શીખવે છે. ‘સર્વે ગુણાઃ કાર્યનમાશ્રયન્તે’ એ એક જ સૂત્રમાં દામ પરનો ભેકાનો વિશ્વાસ જળવાતો આવ્યો છે. એ તો જેમ પપૈયું

અતિ મીઠું પણ છોતરે ને બીચે - કડવું તેમ દામ, બહુ લોભામણુ પણ કાર્ય તો પાછું તેનું કારમું-હલકું, દગો કોઇનો સગો થતો નથી. દંશ કેટલો બધો પ્રાણનાશક છે ? સર્પદંશ, વૃશ્ચિકદંશ, વગેરે એના અનેક પ્રકાર જ જુઓ તે !

દ્ દાસત્વસૂચક પણ છે. તેથી આહણોનું મંગળવાચક, ક્ષત્રિયનું બલાયુક્ત, વૈશ્યનું ધનવાચક પણ બિચારા ચંદ્રનું તો દાસત્વવાચક નામ હોય છે. જોયું, સમાજવ્યવસ્થામાં દ્ પહોંચી જમ કેવી ગરબડ કરી મૂકે છે તે ? આજે કામદાર-વર્ગના નેતાઓ કે દલિતોદ્ધારક ગાંધીજીને ત્રાહિ ત્રાહિ ચોકરાવે છે.

ત્યાં ત્યાં દુનો પ્રચાર આમ બાધક કેમ હશે એ એક પ્રશ્ન છે, જ્યાં ત્યાં દુનિયામાં સેવકદેવડો જ વ્યવહાર આવે છે. અર્થ-શાસ્ત્રીઓ માને છે કે એના વિના આ વિશાળ વિશ્વનો વ્યવહાર અટકી પડે. પ્રગતિ ત્યાં ને ત્યાં જ થંભી જાય. નામને ખાતર, ધણને ખાતર, સુંદર મનગમતી સામગ્રીને ખાતર, પિતરો-ને ખાતર, રાજ્યને ખાતર, કન્યાને ખાતર પણ ઘી ઘોની વાત ! પૂર્વે ઋષિમુનિઓ દયા, દાન, દમનને પાછું ધર્મનું પ્રથમ અંગ લેખી તેની ભાળવણી કરવાનું કહી ગયા છે. ઉપ-નિવદમાં પણ વાત આવે છે કે એક સમયે દેવતા, મનુષ્ય અને અસુરો પ્રજાપતિ બ્રહ્માજી પાસે શિષ્યભાવે ઉપદેશ ગ્રહણ કરવા ગયા. પ્રજાપતિએ ઉત્તરમાં એકાક્ષર વ્દમાં ત્રણે ક્રાંતિને ઉપદેશ દીધો. કહી વૃદ્ધ ન યનાર અને તેથી ઇન્દ્રિયાદિ વિષયોમાં ચકચૂર રહેનાર દેવતાઓએ એનો અર્થ દમન-ઇન્દ્રિયસંયમ કયો. લોભવશ ચમ્પ અર્થસંગ્રહ કરનાર કમચોનિ મનુષ્યે એનો અર્થ દાન અને હિંસકવૃત્તિવાળા અસુરોએ દયા અર્થ મનિ-અનુસાર કયો.

देव दनुज मानव सभी जहँ परम कल्याण ।
पालें जो 'द' अर्थको दमन दया जरु दान ॥

દમન વિનાનો પુરુષ અસંયમી કે વિલાસી કહેવાય, દાન વિનાનો નર કંજુસ, ગઠિ બાંધનાર ગણાય, દયા વિનાનો નર રાક્ષસ પ્રિયાય લેખાય. દરેક વસ્તુના મૂળ અર્થમાં દેવાની વાત; અને બદલામાં લેવાનું શું ? કે નહિ પછી દેશ દરિદ્ર કેમ ન થાય ?

આ પ્રકારે દનું જોર વધી પડવાથી તો જો ભારતવર્ષનાં સંસ્કાર, ઐશ્વર્ય અને લક્ષ્મીને મુસલમાનો સાતસો વર્ષથી અનેક ઉન્માદ, ઉત્પાદ કર્યો કરી પણ લક્ષ જઈ ન શક્યા, તેને માત્ર સો વર્ષમાં બીજાઓ ધીરેધીરે મળથી હાંસીખેલમાં જુદાંજુદાં નામોના ઓઠા નીચે સુઘેલસાંતિ અને વ્યવસ્થાના સામ્રાજ્યની શીતળ છાંયડી ઓરાડી ઘેનમાં-અફલતમાં રાખી લઈ ગયા. ખરૂં કહ્યું છે, “ જ્યાં દાતા વસે ત્યાં ધૂતારા બૂખે ન મરે. ”

સર્વદા બંધનરહિત હોવા છતાં પણ ભગવાનનું નામ દામોદર કેમ રાખ્યું હશે ? કારણ કે તેઓ પણ દોરડાવડે બંધાયા હતા. સ્વર્ગવિહારી દેવતાઓમાં જગતને હથેલીમાં મૂકી નાચવાની શક્તિ અને ચપટીમાં લઈ મસળી જગતનો ત્યાસ રૂંધવાનું સામર્થ્ય હોવા છતાં તેમને સદા દનુજકુળથી કેમ નાસવું પડતું હતું ? આ જ પણ નાસ્તિકવાદથી દેવતાઓને દૂર ભાગવું પડે છે ને ?

દુનિયાની નબળાઈની નિશાનીરૂપ હાથમાં સમશેર ધારણ કરનાર દેવીમાં દુર્ગોછ, સંયમવિહોળા ઋષિઓમાં દુર્વાસા, ઉછીની ખુદિ પર રાચનાર રાજાઓમાં દુર્યોધન : આ સૌ મહાન હોવા છતાં પણ ભયાનક છે. એ બધામાં મને તો દની પુરાણપરિચિત દુષ્ટતા જ માલૂમ પડે છે.

દંપતી એ વેદશાસ્ત્રપુરાણના ગ્રંથોમાં, આખ્યાયિકા, નાટક, વાલી, કાવ્ય વગેરે સાહિત્યનાં અંગોમાં, પરસ્પર સુખદાયક જોડું લેખાય છે. પરસ્પર સુદૃઢ પ્રીતિનું અદ્વૈત સાધી રસસાયુજ્ય અનુભવતાં

ખતાબ્યાં છે. આપણા સ્વ. સાક્ષર ગોવર્ધનરામભાઈ પણ એનાં ગુણગાન ગાતાં કવે છે:

અન્યોન્ય કરી ન્યૂનતા પૂરે અનુગ્રણ દંપતી,
વિનિમય કરી નિજ રસતણે ઉરુર આગળ ઉધડી;
સંસાર સ્વાર્થ અભિન્ન યાતાં ભેદનું કારણ નહિ,
તેથી જ જગમાં સ્ત્રીપુરુષની મિત્રતા ઉત્તમ કહી.”

છતાં દના પ્રાપ્ત્યને લીધે આજે એ ભાવનાસૃષ્ટિની માયા ખની તેમાં દુઃખનો દરિયો રેલાય છે.

દૂધ, દહીં ઉત્તમ સ્વાદિષ્ટ, બલયુક્ત સાત્ત્વિક પદાર્થો, ‘અમૃત પે’ અદકાં’ છતાં આજે શહેરમાંથી ગામડાંમાંથી નષ્ટ કેમ થઈ જવા લાગ્યાં હશે? સત્તાં આદિમાં કે અમલાગે ફરફ દકાર જ છે.

હમામમાં તો બસા! હોઠો સમજામા જ દબાઈ ગયા. તેણે એમનું ક્રિયાગળ લુપ્ત કરાવી યાનખળ રુંધાવી દીધું. જ્યાં મોટી જયદાદ અને માલમિલકતો હતી તે આજ અભરાઈએ ચઢી ગઈ. દોર કરવાથી તો નોકરચાકર પણ ત્રાસી જાય છે. મળ રાજની સામું થાય છે. આથી દોરને એક રીતે હોદીનિગાળ વિનાનું યુદ્ધ કે હિંસકવૃત્તિ કહી છે તે અક્ષરશઃ સાચું છે.

ફકાનદારોએ વેપાર જમાવ્યો. સુંદર રીતે દેશની ચીજોનો વેપાર કરી ન જાણવાથી પરદેશી ચીજોના વેપારથી દેશના વેપારનું ખૂન કયું” ત્યારે પરદેશીઓને પોતાની વસ્તુઓને વેપાર કરવાની તક મળી ને ? ‘ફાટલા ખાસડામાં સૌ કોઈ પગ ધાલે’ તેમ વેપારને નામે રાજ્યઅવસ્થા, સમાજઅવસ્થા અને ધર્મનીતિમાં પણ ડખલ ધાલી પગપેમારો કરી લીધો.

દલાહોએ પરદેશીઓ સાથે દેશના વેપારની દલાલી કરી વેપારને અવળે રસ્તે દોર્યો. આપણે ત્યાં ઉપજતી કાચી જથ્થા નીતિબદ્ધ થઈ પાછી આવી ત્યારે પણ પાછી દેશના દલાહોએ તેને મતકારી અને પ્રચારી. ‘વડ પડો, વડોદર પડો, પણ ગોરનું તરભાણું ભરો’-

તેમ દેશનું દારિદ્ર્ય છે વધી પડે, આર્થિક કે ઔદ્યોગિક રીતે બલે પીછેહઠ કરો, વેપારવાણિજ્યનું ગમે તે થાઓ પણ પોતાનું તળિયારું ટાકું રાખો એટલે જસ. પંછી દેશની પડી છે કાને ?

x

x

x

ભાષાશાસ્ત્રીઓ અગ્નિ, વેગ, અભ્યાસ, જિહ્વાદોષને શબ્દ-અગાડના મુખ્ય કારણરૂપ લેખે છે, પરંતુ દ વિશે વિચાર કરતાં એની ઉપર વર્ણવેલી દુઃસહ અસરને અંગે અને કેટલાક વાયડા સાહિત્યકારોએ કેટલીક જગ્યાએ તેને ઢમાં ફેરવી દીધો હોય એમ લાગે છે. દા. ત. દંશનું ડંખ, દાગનું ડાઘઃ કારણ કે આપણા કક્ષામાં દેવ જાણે ટ વર્ગ સર્વત્ર અને સર્વદા તિરસ્કારપાત્ર હોય છે. એમ મનાય છે કે મૂર્ધન્ય વણી મૂળની આર્યભાષાઓમાં ન હતા પણ દ્રાવિડ ભાષાઓમાંથી દેવામાં આવ્યા હતા; તેથી તો એ તિરસ્કાર-પાત્ર નહિ હોય ? ટકુંના ઢમાં ટકું હલકા ઘોડાના અર્થમાં વાપરવા ઉપરાંત અક્ષરહીનતાના અર્થમાં વપરાય છે. બેર ખાધા પછી ઠળાઆની શી ગતિ કરીએ છીએ એ સૌ કોઈ જાણે છે. તેવી જ ઠળાઆના ઠની ગતિ શબ્દવ્યવહારમાં મુખ્યત્વે થતી નિહાળવામાં આવે છે. ઢનું કંઈ ઢેકાણું જ નહિ. ડગલાની એ બોધ જેવો બન્ને બાજુની દોલકી વગાડતો હોય તેમ કદી દ તરીકે કદી પોતાના મૂળ સ્વરૂપ ઢ તરીકે વપરાશમાં લેવાય છે. અને જો કદિ મુદ્રારાક્ષસ (Printer's Devil) ની વિનાશક પ્રવૃત્તિને હાથ ચઢી ગયો ને ઢનું જમણી બાજુનું મોઢું ન રાખતાં ડબી બાજુનું ફેરવી દે તો તે વિચિત્ર રીતે ઢ જેવો પણ વંચાય છે. ઢ નો અર્થ મૂર્ખ તરીકે થાય છે. જ કોઈને નહિ. એટલે તટસ્થતા જાળવી બધા આપદ્ધર્મોમાંથી વેગળા છટકી જવા તરફીય રચવામાં પારંગત થવા જાય છે. આથી ઢની પુરાણપ્રારથિત દુષ્ટતા છુપાવવા એના સઘળા દોષનું આરોપણ તિરસ્કારયુક્ત ઢ વર્ગના અલ્પાંશે સમાન ઉચ્ચાર-વાળા . સ્થિત્યંતરસંલભ એકમાત્ર જપર કરી દેવામાં આવ્યું

દોષ એવું રપટ કાવતરું આજે પકડાયું લાગે છે. જેમ ચુસ્ત ધર્મીય વૈજ્ઞેવો દરજ્જાઓ સુદાં શિવજીના નામની ગધે ટાળવા આ કપડું સીવ ન કરેતાં જોડી આપ કે ટાંકા દઈ આપ કહે છે તેમ દની દુષ્ટતા નિવારવા તેના મસિયાઈ વાઈ જેવા અધર્મો સમાન ઉચ્ચારવાળા દનો ઉચ્ચાર કરવાનું પ્રચલિત થયું દોષ એ જનવાજ્ઞેય છે. ક્ષત્રયો અને આંધો, રાષ્ટ્રકેટો અને ચાલુક્યોનાં રાજ્ય દક્ષિણ અને ગુજરાતની સીમાને અનેક વખત એક જનાવી દેતાં દતાં; તેમ અજ્ઞાન મનુષ્યોને મન હ અને દના ઉચ્ચારેદની પરંપર અડતી સરદદ સમાતી ગાઈ છે. જિંદિં, જિંદાં, જંદાં, જંદાંદાં, એમ જ્ઞાંના પદોચિત અનેક રૂપ જની કહે તો હ પણ દનું જિહ્વેચિત રૂપ જને એમાં શી નવાઈ ?

પણ આથી ખીરા ભગત જેવા રાજદના ચોક્કીદાર કવિએ દને વારંતે ધણે ઢેકાણે દનો ઉપયોગ નિદાણી જેમ ઇન્દ્ર યજુ વૃક્ષાસુર અશુદ્ધ બળ્લાનાં દણ્ડો દતો; તેમ અનર્થવાળી બોલનારને દણે છે એમ ગાની બા'વાનું રક્ષણ કરનાર દંડ પાળ બાંધતા દોષ એમ પ્રાણીમાનને મૃત્યુથી ડારનાર કવિએ દને પણ ડારી વગોવવામાં-જાટકણી શટવામાં મળ્યા રાખી નથી :

દહાં દહેલે છું દદાપણ રે, દાજો દાજો થઈ; આને ૧
દાયા દુષ્ઠા ફરલા રે તેનું, એણ નવ લાગે.

આ કવિએ જીયારા ડહા પર દામાનો જરાય ગુણ કેળવ્યો દોષ એમ લાગતું નથી. વેદકાલીન ઋષિમુનિઓ અશુદ્ધ બોલનારને જપલ દહી વેદ બળાવતા નહિ, તેમની સંગાથે બેસી જગતા પણ નહિ, પરંતુ સેવા કરાવી દંડ કરવાનો ધર્મ કેરવ્યો દનો. એટલી દદ સુખી આ કવિ પદોચ્ચા નથી એટલી સતોષની વાત છે. એ તો દોષા પરદેશીઓ પારખી બોલી બોલે છે ત્યારે સેગમેગ ખીચડી ખૂન થની દોષ છે. આથી જ દશળી લોક, પારસી લોક, ઉર્દુ-શર્મી બોલનાર મુમતમાન નિરાદરો ગુજરાતી

બોલે છે, ત્યારે ઘણી રમૂજ પડે છે. એક ઘાટી ચાકર રહેવા આવ્યો ત્યારે પગાર ઢિપરાત બીજી સગવડ માગતાં તેમાં એમ પણ ઉમેર્યું કે “મારી હજમત શેઠ તમારે કરવી.” કહેવાની મતલબ એમ હતી કે હજમતનો ખર્ચ પણ તમારે આપવો.

મૂળાક્ષરના મારા જ્ઞાનની શરૂઆતના સમયે મેં આ દુઃખદાયક દ્વન્દ્વ જ્ઞાન દરવાજાના પ્રતીકચક્રી પ્રાપ્ત કરેલું. દરરોજ દરવાજાનો દ્વ મ ગોખતાં ગોખતાં આ દ્વ વિશે તો મેં એ વખત દરવાજા જેવા કેટલાયે ઉધાડા, જંગી, લગ્ય અને ઉમદા ખ્યાલો બાધેલા. ત્યાર બાદ અંગ્રેજી એથા ધોરણમાં પડતાં સંસ્કૃતનું પ્રાથમિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતાં સુખપ્રદ શબ્દ સાંભળીને પણ શબ્દને છેડે આવતા દ્વ થી દેવાની-આત્મત્યાગની બાવના જાગૃત થયેલી ત્યારે તો દ્વને મારું શિર નમી પડતું; કારણ કે વિચારસૌંદર્ય તરફ ન આકર્ષાઈ એટલો બધો હું વિદ્વાન ન હતો. અતિજ્ઞાન કષ્ટપ્રદ છે, તેમ દ્વ અક્ષરથી બંધાયેલા ધણા શબ્દ-સમૂહોનું અતિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું ત્યારે તેમણે જ દ્વની દુષ્ટતા વિશે ચાલી ખાધી, અને હું છોલીત્રો પડ્યો. મેં જોયું એમ પ્રથમ વહાલી લાગી આખરે કલંકરૂપ લાગે છે, તેમ દ્વ પણ જે મને પ્રથમ સોહામણો અને સખ્ય દીસતો તે હવે શબ્દસમાજના કલંકરૂપ પ્રતીત થયો, અને ભૂતિયા મહેલ જેમ મનમાં અનેક બિહામણાં ભૂત ઊપજવા માંડ્યાં. દ્વના સુંદર બાવથી અંગ્રાધ જતી આંખને ટાઢાં ચરમા વળ્યાં. એથી એનો પ્રભાવ મને પાતળો, આડંબરી અને તેજહીન લાગતો ગયો. શબ્દો પણ કેટલીક વાર વિચાર પ્રકટ કરવાને બદલે તે છુપાવવા પ્રયત્ન કરે છે તેની બાજુ તો ત્યારે જ યદ્ય, ને ત્યારથી જ વિકારી સ્ત્રીપુરુષો જેમ વિકારી શબ્દોનો પતીજ મારે મન ઘટવા લાગી.

ક્યાં લગી. ગણાવ્યા કરીએ? ખાટલાની પાટી કે પાથડીના પાલવનો વળ જેમ છેડે આવી જીવો રહે, તેમ દુનિયાબરની દંતકટાકટ દ્વમાં આવી સમાધિ જાય છે. અને સૌથી વિશેષ

દુઃખદાયક તો આપણે સૌ દેશીઓ પરદેશીઓની આંખે ધ્રુણિત, કાળી ચામડીવાળા, અભણ, જંગલી વગેરે અનેક અપમાનિત વિશેષણો દ્વારા બદનામ થઈ રહ્યા છીએ એ કાણુ ના પાડી શકે એમ છે? અને તે છતાં પણ મરણ કરતાં ચ આ વિષમ પરિસ્થિતિ મૂંગી ધીરજથી ભોગવી રહેલાં જોઈ પાકી ખાતરી થતી ગઈ છે કે વ થી રા ર :ચનાર દરેક અક્ષર વતી પુરાણ પરિચિત દુષ્ટતાના જ પ્રતિનિધિ છે. વમાં તોફાન, મંચન અને દર્દનો આવી ઢેલલીએ કરણકથની સમાવલી છે!x

x સૂચિત.

ખાદી—મહિમા

દુષ્ટસગવાનના પ્હેરવાના પીતાંબર યકી પુનિત ગાંધીની ખાદી, રાજ-મદારાજ-સમ્રાટના તાજથી સોમણી કીમતી સાદી ખાદી; દેરા-આબાદીનું મૂળ મસાદૂર સ્વાતંત્ર્યને જન્મ દેનાર ખાદી, સર્વ સામ્રાજ્ય ઢાંકણ ધનીગરી બનું. દિવદિવ રાજની રાજગાદી.

[ભાવનગરની સાહિત્ય-
પરિષદમાં: (૧૯૨૪)]

૨૨ પ્ર. પટ્ટણી

મહારાષ્ટ્રના દિદેરો

અર્થાત્ જ્ઞાનકોશકાર કેતકર

અંધારી રાત્રે વિસ્તીર્ણ આકાશમાં શુક્ર, મંગળ અને બુધ એવા ત્રણ મહાગ્રહોની યુતિ કાંઈ વાર થાય છે કે નહિ, એ ન્યોતિવિદો જાણે, પણ એવી યુતિ કાન્તિપૂર્વ ક્રાન્તિમાં થઈ હતી અને યુદ્ધપૂર્વ મહારાષ્ટ્રમાં થવાની સંધિ આવેલી હતી. શુક્ર જેવા તરલપ્રકાશી રસો, મંગળસમા તણુખા બિડાડી દેવાર પોલ્ટેઅર અને બુધની જેમ જ્ઞાનમૂર્તિ દિદેરો (Diderot) એવા જ્ઞાનકોશપ્રતિભા (Encyclopaedists) મહાગ્રહોએ જ જ્ઞાનજગતમાં યુતિ કરીને ક્રાન્તને “સ્વતંત્રતા-સમતા-અનુદા”-નો અમરસંદેશ આપ્યો, એવો જ યોગ મહારાષ્ટ્રમાં પણ આવત. પણ ‘વૈષમન્યઞ્ચ ચિન્તયેત્ !’ એ જ ખડે !

નહિ તો સોક્રમાન્ય ટિળક જેવા પ્રકાશધન શુક્ર, સ્વ. રાજવાડે સમાન પ્રેક્ષોભક ને તીક્ષ્ણધી અંગારક અને મૂર્તિમતી જ્ઞાનદેવતાસમ મહાપંડિત ડૉ. કેતકર વિદ્યુર્વા વરા-એવા ત્રણના બુદ્ધિકૌશલનો સંગમ ‘મહારાષ્ટ્રીય જ્ઞાનકોશ’માં થવાનો હતો તે કેમ રહી ગયો ! ‘પ્રમુખ રાષ્ટ્રાભિમાન’, ‘પ્રખર બુદ્ધિમતા’ ને ‘પ્રચંડ ઉદ્યોગ’ આ બધાનો ત્રિવેણીસંયોગ જોયાત તો અખિત્ર ભારતને જ નહિ પણ સકલ જગતને આકૃષ્ટ કરે એવી અમર નિર્મિતિ થઈ જાત. ભો. ટિળકે વેદવિદ્યા

ઉપર લખવાનું માથે લીધું હતું અને સંશોધનમૂર્તિ રાજવાડેએ
હતિદાસસાગરનું મંથન કરવાની દિદતા બતાવી હતી. પછી
લોકમાન્ય માંડલેએતના યાત્રાણુ થયા ને રાજવાડે પણ 'હું' સંકલન
કરવા માટે નથી, સંશોધન કરવા માટે હું,' એમ કહી દુરન્ત
સંશોધનસાગરમાં ડૂબી ગયા.

પણ આ સંલેખથી જેમ નિરોધરૂપ (negative)
નુકશાન થયું તેમ જ એક વિધિરૂપ (positive) કાયદો પણ
થયો. એવી સુતિ યાત તો વેદવિદ્યા, હતિદાસ, અને સમાજ-
ચાત્ર વિશક્ત થઈ જત. ડૉ. કેતકરના હાથમાં આ અંગો
રહેવાથી જ્ઞાનકોશના ચરીરમાં પ્રમાણુમદના આવી ગઈ અને
વેદોનો અભ્યાસ એક જુદા જ દષ્ટિબિંદુથી થવા માંડ્યો. આ
દષ્ટિકોણ જ ડૉ. કેતકરના જીવનકાળનો પ્રાણ છે. "સમાજ-
ચાત્રીય સંશોધન" એ છે એનું નામ.

હતાં ઉપરિનિર્દિષ્ટ ત્રિમૂર્તિની જેમ ડૉ. કેતકર (જન્મ
સને ૧૮૮૪) 'ગરમ' રાષ્ટ્રાભિમાની જ હતા-જીવનના પૂર્વાર્ધમાં
તો હતા જ હતા, પછી પોતે જાણે કહે. "મારો ધંધો જ્ઞાનસંશોધન
અને જ્ઞાનસંવર્ધન આ જ છે." જીવનના પરોઢિયે ડૉક્ટર
મદાચય ત્યારે અમરાવતીમાં નિયામકમાં હતા, ત્યારે બદુદ્ધત-
પણા માટે એના પંતોજી ને રનેલી એને "જ્ઞાનકોશ" "Encyclopaedia"
નામથી ઓળખના. પછી માતા ને જાગિનીના
મરણ પછી ત્યારે મુંજાદની વિદ્યુત કૉલેજના સ્વાતંત્ર્યયુક્ત
વાતાવરણમાં તેઓ પ્રવેશ્યા ત્યારે પણ એમનું હૃતરવાચન જ
વધારે ચાલતું, -એટલું જાણું કે મદાચય ઈંટર ને બી. એ.ની પરી-
ક્ષામાં અપવર્ણ થયા. બી. એ.માં રામનજનિદાસ ને કાયદો એ
એન્ડ્રીક વિંચય રાખ્યો દેનો. પ્રસિદ્ધ પ્રાચ્યવિદ્યાપંડિત સ્વ. ડૉ.
પા. દા. ગુણે એમના સદાખ્યાયી હતા ને મુંજાદના વિખ્યાત સંસ્કૃત
પંડિત પ્રો. પા. વા. કાણે એમની જરા આગળ દેના.

આમ કેતકરનું જ્ઞાનસિતિન પ્રથમથી જ બદુ વિશાળ

યયું હતું, છતાં તેઓ સન ૧૯૦૬માં અમેરિકા જતાં પહેલાં
લોકમાન્યપંથીય ગરમ રાષ્ટ્રવાદી જ નહિ પણ સશસ્ત્ર
ક્રાન્તિવાદી જેવા હતા. અમેરિકા જવામાં મુખ્ય ઉદ્દેશ લશ્કરી
શિક્ષણનો હતો એમ શ્રી. શેજવલકર (સલાદ્રિ જુન) આપણને
કહે છે. જ્ઞાન તરફ-વિશેષતઃ સમાજશાસ્ત્રીય સંશોધન તરફ-એમનું
ધ્યાન પશ્ચિમમાં ગયા પછો ખેંચાયું. ત્યાં કોર્નેલ વિદ્યાપીઠમાં
દાખલ થઇને સમાજશાસ્ત્ર-વિષય લીધો. ઉપરાંત સ્વતંત્ર રીતે
ખૂસ્તરશાસ્ત્ર, જીવાણુશાસ્ત્ર, ઇતિહાસસંશોધન, પુરાવસ્તુસંશોધન,
અંયસંદર્ભશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ અનેક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો. છેવટે
કોર્નેલ વિદ્યાપીઠમાંથી જ પી-એચ. ડી.ની પદવી લીધી, સંશોધન-
વિષય " History of Caste in India " " ભારતીય જાતિ
સંસ્થાનો ઇતિહાસ " એવો હતો. એનો પ્રથમ ભાગ ૧૯૦૬માં
અમેરિકામાં પ્રસિદ્ધ થયો; બીજો ભાગ An Essay on Hin-
doism નામનો ઇંગ્લંડમાં ૧૯૧૧માં છપાયો. પદવી ૧૯૧૨માં
મળી. અમેરિકામાં હતા ત્યારે શ્રી કેતકરને મહારાજ શ્રી ગાયકવાડ
શિક્ષણવૃત્તિ આપતા. ઇંગ્લંડમાં તેઓ " એથીનીઅમ્ " પત્રમાં
અંયાયલોકન કરતા, ત્યારે જ " આંકડાશાસ્ત્રીયમંડળ " Statisti-
cal Association, રાયલ એસિએટિક સોસાયટી, એવી સંસ્થા-
ઓની બેઠકોમાં જતા; તેથી ઘણા વિદ્વાનો સાથે એમનો ખૂબ
પરિચય થયો.

મણિકાંચનયોગ

દરમિયાન આ જ આંગલજૂમિમાં એક મંગલ ઘટના થઇ.
ત્યારનાં " કુમારી કોલન " સાથે The Nobodies Clubમાં
ડૉ. કેતકરની ઓળખાણ થઇ. પરિચયનો વિકાસ પ્રણયમાં
થવા લાગ્યો. કેતકરે ઇંગ્લંડ છોડ્યું ત્યારે કુ. કોલનના વિયોગથી
એમને દુઃખ થવા માંડ્યું, છતાં પ્રેમની પરિણતિ વિવાદમાં થશે
કે કેમ એ ત્યારે નહીં થયું નહિ. દિંદુસ્તાનમાં આવ્યા બાદ
ગાંધીશાસ્ત્રનાં કાર્ય નહીં થવા પછી ત્યારે જર્મન વાર્ષાતરની જરૂર

પણ ત્યારે કુ. કોહન હિંદુસ્તાનમાં આવ્યાં. એંડુજી વિદ્યાપીઠના પદવીધર કુ. કોહને “ દુલનાત્મક ધર્મશાસ્ત્ર ” વિષય સીધો હતો. અને તેઓએ ધંડનમાંની “પ્રાચ્યવિદ્યાસંસ્થા”ની કિશોરમા પણ સીધી હતી. શાનોકાશમંડળમાં કુ. કોહન પોતે જર્મન હોવાથી જર્મન મંથોનું સરસ અગ્રેજી ભાષાંતરો કરતાં. કલકત્તા વિદ્યાપીઠે પ્રકાશિત કરેલા ખ્યાતકીર્તિ પંડિત વિંટરનિટઝના “ સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ ”ના પ્રથમ ખંડનું ભાષાંતર એમાંનો જ એક ગ્રંથ છે. પછી ડૉ. કેતકર સાથે વિવાદ કરવાનું નક્કી થયું. પણ હિંદુસંસ્કૃતિના અભિમાની કેતકરે કુ. કોહનને તાત્પર્યતોમવિધિપૂર્વક હિંદુધર્મની દીક્ષા આપી, ને વધુનું નામ ‘ ધીસવતી ’ રાખ્યું. એમ કુમારી કોહન સૌ. ધીસવતી કેતકર બન્યાં ને અપૂર્વ એવો અણિકાંચનસંયોગ મદારાપૂના સાહિત્ય-જગતમાં થયો.

મહારાષ્ટ્રીય જ્ઞાનકોંગની રચના થઈ થયા પછી કેતકરનું જીવન સંશોધન-સાહિત્યમય બન્યું. ઉત્તરાખંડ પ્રયાંક કાચ તરીકે ‘પ્રાચીન મહારાષ્ટ્ર’ નામના સંશોધિત ઇતિહાસનું લેખન અને એક ખંડનું પ્રકાશન થયું. જ્ઞાનકોંગ મંડુલ્યાચા ઇતિહાસ, યિદ્યામેવક માસિક અને મૌલિક સમાજશાસ્ત્રીય વિવેચનથી પરિપૂર્ણ એવી નવસકથાઓ એનાં ઉપાગબૂત કાચોં છે. એમનો સોધો છેલ્લો પ્રકાશિત મંથ ભારતીય સમાજશાસ્ત્ર છે. ઉપરાંત ‘નિઃશાસ્ત્રાચે રાજકરણ’ નામની એક ચોપડીમાં પોતાની રાજકીય વિચારપ્રણાલી રજૂ કરી, જે જડુજી વિચિત્ર(માટે અગ્યવહારી) છે. અપ્રકાશિત મંથોમાં ‘પ્રાચીન મહારાષ્ટ્ર’ના ત્રણ ભાગ અને

છે કેમ કે જ્ઞાનકોશમાં આપેલા એ જ વિષયના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસથી કાયસ્થ પ્રભુએ બહુ જ ગરમ યર્ષા ગયા હતા. એટલામાં જ ડૉ. કેતકર “ગુજરાતી જ્ઞાનકોશ”ના પશુ સંપાદક થયા. અને એમનું કાર્યક્ષેત્ર વધવા માંડ્યું. બીજું ધણું જ લખાણ કેતકરે કર્યું છે, જેની નોંધ કરવા ‘પ્રતિભા’ના કેતકર-વિશેષાંકનાં બે મોટાં પાનાં પશુ પૂરાં પડ્યાં નથી. મહારાષ્ટ્રે આવા સાહિત્યક્ષેત્રીય કર્તૃત્વની કૃતગતા યોગ્ય રીતે જતાવી છે. પહેલાં પૂનામાં શારદોપાસક સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે ૧૯૨૬માં શ્રી કેતકર નિભાયા. અને ૧૯૩૧માં ‘મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યસંમેલનનું’ પ્રમુખત્વ તેમને આપીને મહારાષ્ટ્રે એમનું સૌથી મોટું સન્માન કર્યું. ડૉ. કેતકરનું હૈદરાબાદ-(દક્ષિણ)-સંમેલનનું અધ્યક્ષીય લાપણ સ્વશાધાભિમાનના રાજકારણથી ઓતપ્રોત બરેહું છે. ખરેખર આ ગરાડાએ અસા હજરત નિઝામસાહેબની બાગાનગરી (હૈદરાબાદ) ફરી વાર કંપિત કરી.

મહાત્મના ચાર અંથો

ડૉ. કેતકરના ગંભીર સામ્રાજીય અંથોમાં કે અંધાવ-હીઓમાં-ચારનો વિચાર ખાસ કરવો જોઈએ. ખાસ ‘સમાજ-દાસીય બે-“હિંદુસ્તાનમાંની જાતિસંસ્થાનો ઇતિહાસ”(બે બાગો) અને “ભારતીય સમાજશાસ્ત્ર”ત્રીજો. સંકલનરૂપ સંદર્ભધંધમાં જ્ઞાનકોશના પાંચ પ્રસ્તાવનાખંડો; અને એથો અંથ પ્રાચીન મહારાષ્ટ્ર. અગ્રેષ્ઠ “જાતિસંસ્થાનો ઇતિહાસ”માં જે સંશોધન થયું, તેનો જ વિસ્તાર-ધણી વાર પુનરુદ્ધાર પશુ-જ્ઞાનકોશમાં થયો છે, અને આ બધાનો સિદ્ધાંતરૂપ પુનરવતાર ભારતીય સમાજશાસ્ત્રમાં થયો. પ્રાચીન મહારાષ્ટ્ર પશુ એક રીતે સામાજિક ઇતિહાસ જ છે.

“જાતિસંસ્થાનો ઇતિહાસ”માં વિશેષતઃ મનુસ્મૃતિમાં જાતિસંસ્થા વિશે જે હિતલેખો આપ્યા છે તેનું વિવેચન અને પરીપત્રી અત્યંત જાતિસંસ્થા અને પ્રાચીન વર્ણસંસ્થા, એના

ઉપરના ઉદ્દેશોષક વિચારોનું પ્રથમ છે. કેતકર કહે છે: “ચાતુ-
ર્વર્ણ્ય” એ જાતિસંસ્થાથી જિન છે. તેનો જાતિસંસ્થા સાથે
જનકલ્પનો સંબંધ છે નહિ. અર્વાચીન જાતિઓ ધંધા, દેશ,
સંપ્રદાય ઇત્યાદિ ઉપરથી થઈ છે. જાતિસંસ્થાની રચના લગ-
ભગ પવિત્રાપવિત્રતાની દૃષ્ટિના ઉપર થયેલી છે. જાતિઓ
બ્રાહ્મણોએ પેદા કરી નથી એટલું જ નહિ, પણ વેદ-વેદગીથી
સુપરિચિત મનુને જાતિસંસ્થાના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન થયું, પરંતુ
તેનો વિસ્તાર કે કારણગીર્ધા સા માત્ર તેઓ જાણી શક્યા નહિ....

એમને ચાતુર્વર્ણ્યનું જ્ઞાન હતું, અને જાત્યુત્પત્તિ આપતી
વખતે તેમણે આ બે જ્ઞાનપટનાનો ઉપયોગ કરીને કારણગીર્ધાનું
પ્રતિપાદન કર્યું છે, અને તે જ બૂલભરી ગીર્ધા સા દજી સુધી ઢિંડુ
સમાજમાં કરવામાં આવે છે.” આ મંથનું વૈચિત્ર્ય એ છે કે એમાં
કેતકરની ઢિંડુ સંસ્કૃતિ સંબંધી ભૂમિકા સ્પષ્ટ થઈ છે. ઢિંડુ-
સમાજવ્યવસ્થાનું અધૂરું સમર્થન ને અધૂરું નિર્મૂલ્યન, તેમાં
જોવામાં આવે છે. જાતિસંસ્થાને એક ધાતક રોગ તરીકે ગણ્યો છે.
પણ પછી અનિમાન વખતે કહ્યું કે સિક્કાત રિપરેચ એમ થયો
કહ્યો, યો. કેતકર અંતે ઢિંડુ સમાજવ્યવસ્થાના પક્ષપાતી બન્યા.

. આ જ તર્કશુદ્ધ સામીય મંથમાં માનવવંશશાસ્ત્ર ઉપર
એક પરિચિત છે. એમાં જણાવ્યું છે કે વર્ણવ્યવસ્થા માનવવંશની
શિખતા ઉપર રચેલી નથી, તેથી જ જુદા જુદા માનવવંશનાં
ને વંશજાખાનાં નામો ‘આર્ય’, ‘એમિટ્રિક’, ‘ક્રિતિક’ એવાં ત્રણે દોવાં
જોઈએ; તે પ્રદેશદર્શક દોવાં જોઈએ, જેમ કે ‘ઉત્તરીય’ Notalic,
બૃમધ્યસમુદ્રીય Mediterranean. આ તરત જ્ઞાનમાં ન
રાખીને ‘આર્ય’ સંજ્ઞા મેરૂમમુલરે વાપરી ને પછી એ મંથાને
‘સમંવય’ (Germany) દેશમાં આવે કદલી મામમૂમ કરી
મુકા છે, એ જોઈને યો. કેતકરની મુદ્દમ મોખક ને વિચારી
દર્શિનું આપણને જ્ઞાન થાય છે.

“ હિંદુધર્મ : એની ધટના અને લવિવ્યક્ષણ ”-ખરી રીતે ઉપરના “ ઇતિહાસ ”નો ખીજો ભાગ-માં એમ જ એક પરિશિષ્ટમાં “ ધર્મ ” સંસ્થાનું યાત્રીય દૃષ્ટિયા કેવી રીતે પરીક્ષણ કરવું તે કહ્યું છે. જિનદેશીય સંપ્રદાયોનાં પૃથક્કરણની આવશ્યકતા શા માટે છે, અને “ ધર્મ ” કેને કહેવો, કેને ન કહેવો એ વિશે તેમાં વિવેચન છે. ખ્રિસ્તી ‘ ધર્મ ’ અને હિંદુ ‘ ધર્મ ’ આ બે શબ્દોમાં “ ધર્મ ” શબ્દના જિન અર્થ યવાથી તે તે સમાજમાં ધર્મનું સ્વરૂપ શું શું છે એ નિશ્ચિત કરવાની આવશ્યકતા બતાવાઈ છે. “ ધર્મ ” માટે સમાનાર્થક અંગ્રેજી સંજ્ઞા છે જ નહિ. Religion શબ્દ સંકુચિત અર્થ બતાવે છે. “ ધર્મ ” સંજ્ઞાનો મૂળ અર્થ પ્રકૃતિધર્મ એવી જાતનો છે, જે અર્થ “ પદાર્થોનો ધર્મ ” આ શબ્દસમૂહમાં પ્રતીત થાય છે. Religion શબ્દ ‘ સંપ્રદાય ’ ‘ મત ’, ‘ પંથ ’, ‘ માર્ગ ’ ઇત્યાદિનો સમાનાર્થી છે.

‘ ભારતીય સમાજશાસ્ત્ર ’

પણ એવી સૂક્ષ્મ અને સમતોલ તર્કપદ્ધતિ ભારતીય સમાજ-શાસ્ત્રમાં રહી છે કે નહિ એની વિશે બેગત છે. પાશ્ચાત્ય દૃષ્ટિવાળા સમાજશાસ્ત્રીઓ આ મંત્ર બેઠને વિષાદ પામે છે. તેઓ એની અંદર બે દોષો જુએ છે: એક ‘ આર્ય-મત ’ જેવા શબ્દો-માંનું ભાષાશૈથિલ્ય અને બીજો પ્રાચીન ભારત માટેના અતિ-રંજિત અભિમાનની સાગણી. એ દોષોને લીધે બીજા તરફ નિષ્પક્ષપાત વૃત્તિ રહેતી નથી. મિસરની (ઇજિપ્તની) સંસ્કૃતિ પ્રાચીનતમ છે, તેમ જ આસુરી-અસીરિયાની સેમાઇટ-સંસ્કૃતિ પણ પ્રાચીન છે, છતાં ભારતીય સંસ્કૃતિનાં ગુણગાનમાં બી. કેતકરને તેનું વિસ્મરણ થાય છે. આ દોષમાં ડોક્ટર મહાશય અને સર ઇલિયટ

૧. પ્રો. ડો. હરાવતી કેવે જેવાં; જુઓ લોકશિવણ વિશેષાંકમાંના એ વિદ્યુતીનો લેખ.

જ્ઞાનકોશ-એમનું જીવનકાર્ય

“મહારાષ્ટ્રીય જ્ઞાનકોશ” ડૉ. કેતકરનું જીવનકાર્ય છે. એની રચના ‘આંગ્લ જ્ઞાનકોશ’ Encyclopaedia Britannica જેવી હશે, પણ જ્ઞાનકોશ “વન. ચિદ.”ની સંક્ષિપ્તરૂપિણી છે જ નહિ: એનો નમૂનો (pattern) પાશ્ચાત્ય, હશે, છતાં અંદરની માહિતી પ્રાચીન છે. યુરોપીય સંસ્કૃતિ ગ્રીક અને ગ્રીકપૂર્વ ગ્રંથ એશિયાની સંસ્કૃતિનું ગાળક છે. એટલે યુરોપીય જ્ઞાનકોશોમાં તેનો વિસ્તાર હશે. ભારતીય જ્ઞાનકોશોમાં પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિનો જ વિચાર કરવો પડે, તેનો વિચાર નવીન દૃષ્ટિયા-એટલે સમાજશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિયા કેતકરજીએ કર્યો છે. પાંચ પ્રસ્તાવના-ખંડોમાંના ચાર ખંડો—“હિંદુસ્થાન ય જગ” “ધર્મવિષય” “યુદ્ધપૂર્વ જગ” અને ‘યુદ્ધોત્તર જગ’-એક જુદો અગ્રાત પ્રદેશ બતાવે છે. પાંચમો વિજ્ઞાનેતિહાસનો ખંડ ખીજી રીતે બહુ જ શોધક નીવડ્યો છે. સમાજશાસ્ત્રીય માહિતી માટે-જેમાં ખીજાં પણ સામાજિક શાસ્ત્રોનો (Social Sciences) અંતર્ભાવ થાય છે-મહાયુદ્ધોત્તર જગના જે અપ્રકાશિત ખંડો અગત્યના છે. પૂરણિકા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલો હિંદુસ્થાન ખંડ એ જ રીતે મહત્વનો છે. આ બધું જોઈને એમ લાગે છે કે આ પ્રસ્તાવના-ખંડ ને પૂરણિકાખંડોની સરખામણી હમણાં પ્રકાશિત થયેલા અમેરિકાના Encyclopaedia of Social Sciences સામાજિક શાસ્ત્રોના જ્ઞાનકોશ સાથે જ થઈ શકે, “એન. ચિદ.” સાથે નહિ.

પ્રત્યક્ષ સંદર્ભખંડોને “ગ્રંથાવલંક” સંગ્રહ આપી છે. તે પંદર છે. તેમાં પણ વિશેષ: હિંદુસ્તાન અને મહારાષ્ટ્રને ઉપયોગી થાય એવી માહિતીને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. “ગુજરાતી જ્ઞાનકોશમાં” ગુજરાતને વિશેષ ઉપયોગી થાય એવા અંદરો આપ્યા છે. હિંદુસ્થાન લંક ઇરીરખંડોનો જ ભાગ છે. એક બાવીસમો મહારાષ્ટ્ર-

હિંદુ કાઢવાનો વિચાર હતો પણ એ પૂરું થયો નહિ. તેને માટે બેગી કરેલી બધી સંશોધનસામગ્રી પછી પ્રાચીન મહારાષ્ટ્ર માટે ઉપયોગી થયું.

ઉપર મેં કહ્યું છે તેમ કેતકરજીનું ભારતીય સમાજ-ત્વના માટેનું અભિમાન બહુ જ પ્રબળ હતું, છતાં તેઓ વૃક્ષનાત્મક સમાજશાસ્ત્રમાં માનતા હતા. “હિન્દુસ્થાન ઘ જગ” માં એવું વૃક્ષનાત્મક વિવેચન છે. “અતિ-ઇતિહાસ” ના બધા સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ તેમાં છે. તેમ કેવળ વિશેષીકરણ (particularization) નથી. હિંદુધર્મશાસ્ત્રમાં આવી વિવેચનપદ્ધતિ નથી હતી. વેદવિદ્યામાં ધણું નવું વૈદિક સંશોધન થયું અને યજુસંસ્થાને અભ્યાસ સામાજિક માહિતી માટે કેવો અગત્યનો છે તે તેમાં અતાવેલું છે. જૂના ઉપેક્ષિત શાસ્ત્રી-પંડિતોનો નવી રીતે ઉપયોગ કરી કેતકરજીએ ભારતના સાંસ્કૃતિક જ્ઞાનમાં બહુ જ વધારો કર્યો છે. બુદ્ધપૂર્વ જગમાં પણ ઐતિહાસિક સંશોધન ધણું થયું છે તે ધણું નવા વિચારો રજૂ થયા છે.

જ્ઞાનકોશની બીજી કામગીરી એક જુદા જ ક્ષેત્રમાં છે. અખિલ વિજ્ઞાન જગતની માહિતી તદ્દન અદ્યતન (up to date) રૂપે આપવામાં સૌથી મોટો વાંધો શાસ્ત્રીય પરિભાષાનો હતો. જ્ઞાન-કોશમાં સહસ્રાવધિ નવા શબ્દો રચ્યા, અને રસાયન-પરિ-ભાષા જુદી જ છતાં ખંડના પ્રારંભમાં આપી દીધી. જ્ઞાનકોશની એ પરિભાષા પ્રગણ્યજૂત ચબ્દ બલે ન હોય પણ તે માર્ગદર્શક અવશ્ય થયું છે અને થશે.

હવે જ્ઞાનકોશની અંદરની બાજુ છાંડી જો તેની નિર્મિ-તિનો ઇતિહાસ જોશો તો મેં કહ્યું છે તેમ “પ્રચંડ” ઉદ્યોગની સાચી ખબર પડશે. જ્ઞાનકોશરચનાની કલ્પના ડૉ. કેતકર જીવારે પ્રકટ રીતે, રજૂ કરવા સાચા ત્યારે ધણું કાર્યકર્તાઓ અને સંશોધકો તેને અસકચ કરી છાંડી દેતા. ડૉ. ટિળકે

પણ એવી જ યંદા પ્રદર્શિત કરી હતી. ત્યારનો ડો. કેતકરનો ઉત્તર જેમ આત્મવિશ્વાસ બતાવે છે તેમ જ એક વિચિત્ર વ્યક્તિવિશેષ સૂચવે છે. કેતકરજીએ કહ્યું: “હું જ્ઞાનકાશની ચોજના સફલ થશે કે નહિ, એમ પૂછવા નથી આવ્યો; એ તો થશે જ. હું પૂછવા આવ્યો છું તે એ કે આપ કદાચ મદદ આપશો.” પછી લોકમાન્યે વેદવિદ્યા ઉમર લખવાનું સ્વીકાર્યું. ભારતના કુર્બાન્યે લોકમાન્ય માંડલે ગપા અને પછી લખી શરૂ પાડી નહિ. ઈતિહાસાચાર્ય રાજવાડેએ પણ એમ જ સંભળ બતાવ્યો. તેઓએ પૈસાનો અંદાજ કરી દસ લાખ રૂપિયા સાગશે એમ કહ્યું. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનકોશમંદલ સિમિટેડ ન્યારે રથપામું ત્યારે એક લાખના ભાગે (શેર) બહાર કાઢેલા હતા. પછી ખર્ચ ચાર લાખ સુધી વધ્યો. એકથી ચાર લાખ સુધીનો અણધાર્યો વધારો ડો. કેતકર કેવી રીતે પૂરો પાડશે એ વિચારમાં તેમના રોડીઓ અને બાગી-દારો હતા. પણ ડો. કેતકરનું પ્રચારસામર્થ્ય આ સંકટમાં સહાયક નીવડ્યું.

ઉત્તેજન કોનું ? કેટલું ?

મદારાષ્ટ્રેતર પ્રાંતમાં ઉત્તેજન કોનું ? કેટલું ? એમ સાગતું હશે કે મરાઠી સંસ્થાનો ડો. કેતકરને મદદ કરતાં હશે. સરકારી વિદ્યાપીઠ પણ કદાચ સાદામ્ય આપવા તત્પર હશે. ચાર લાખ-માંથી પાંચ હજાર રૂપિયા વડોદરાનરેશે વીસ પ્રતો વેચાતી લઈ આપ્યા. એક હજાર એવી રીતે જ હદોર દરબારે આપવાનું નક્કી કર્યું. પછી એટલા પણ આવ્યા નહિ. !! મુંબઈ સરકારે પંદર સેટો (૧૦૮૦) લીધા. એવી રીતે કેવળ દસ હજારની મદદ મળી. બાકી રહેલા તથા લાખ નેવું હજાર રૂપિયા મદારાષ્ટ્રના ગરીબ મધ્યમ વર્ગે આપી દીધા !

આ મધ્યમવર્ગીય શ્રાદ્ધોમાં વડોદરા, ડોહટરો, પ્રાધ્યાપકો તો આધારસ્તંભ જ હતા. પણ ડો. કેતકરે ઉપાદારશૂદ્ધતા માસિકો, ધોળી-ફુકાનવાળા, એક મુસલમાન સન્નતન, અને એક

કેશકર્તનાલયના માલિકઃ એવાને પણ આહક ક્યા!! જ્ઞાનકોશમાં મહામદ પેગંબર વિશે આપેલા લેખ માટે વાદવિવાદ શરૂ થયા પછી એક એવી નિષેધસભાના પ્રમુખને કેતરજીએ આહક બનાવ્યો, અને એક ઈસલામી પંથના ધર્મગુરુ પાસેથી એક ચાલતું પારિતોષિક મેળવી લીધું. તેઓ મોને કહેતા કે “હું એકચતુર્થાંશ સંપાદક અને ત્રણચતુર્થાંશ વ્યવસ્થાપક કે પ્રચારક છું,” અને એ સાચું જ છે. આશાવાદ અને પ્રયત્નવાદ તેમના સ્વભાવ-ધર્મો હતા. તેમાં જ સાહસગુણનો સયોગ થયો હતો, નહિ તો ફક્ત સૌ રૂપિયા ખીસામાં હતા ત્યારે જ્ઞાનકોશ માટે ચાર હજારનું મુદ્રણયંત્ર કેવી રીતે લીધું હોત ?

પૈસાની જેમ તદ્દવિદ લેખકોની તૈયારી પણ ડો. કેતકરે જ કરી લીધી. મંડળમાં ધણાખરા નવા ઉદ્યોગમુખ લેખકો જ હતા, છતાં આ લેખકવર્ગમાંથી જ જ્ઞાનકોશકારો પેદા થયા છે. જ્ઞાનકોશ પછી મહારાષ્ટ્રમાં એક કોશયુગની શરૂઆત થઈ છે. અને તે કોશોના સંપાદકો પ્રત્યક્ષ કે અપ્રત્યક્ષ રીતે જ્ઞાનકોશ સાથે સંબંધ છે. ‘મહારાષ્ટ્ર શબ્દકોશ’ જેવા મરાઠી બાષાના બૃહદ્કોશના; * “ઓલ ઇન્ડિયા રિપોર્ટર” નામની નાગપુરની કાયદાવિષયક વૃત્તસંસ્થાના^૧ “પ્રાચીન ચરિત્રકોશ”ના^૨ (જેની સરખો કોશ ખીજી બાષાઓમાં થયો જ નથી એમ તદ્દવિદો કહે છે), ‘સ્વાધ્યાય’ સંસ્થાના શ્રી બાપટ શાસ્ત્રીઃ એવા પંડિતવરોની શિક્ષણભૂમિ જ્ઞાનકોશસંસ્થા અને આચાર્ય ડો. શ્રીધર વ્યંકટેશ કેતકર જ હતા.

ઉપર એક ઠેકાણે એમ ઉલ્લેખ આવ્યો છે કે જ્ઞાનકોશનો એક મહારાષ્ટ્રપ્રેમી નીકળવાનો હતો, પણ રચાયો નહિ. પણ

* સંપાદક શ્રી દાતે ને કવે.

૧. શ્રી ચિતમે, ૨. શ્રી ચિત્રાવ શાસ્ત્રી, “જગન્નિદ : મરાઠી બાષાંતર”ના હતા.

ઇતિહાસની અમૂલ્ય માહિતી છે, તેની સાથે સમકાલીન પરદેશી મ પ્રવાસીઓના વૃત્તો, પુરાણવસ્તુચાન, જૂના સિક્કાઓ, શિલા-લેખો, તામ્રપટ્ટો દત્તાદિ સાધનોથી કાંટા મેળવીને નિશ્ચિત કરેલા સિદ્ધાંતો હવે સર્વમાન્ય થયા છે. એવું જ એક ખીજું મોટું સાધન 'બૃહત્કથા' છે. વિશેષતઃ તેની જ સાહાય્યથી ડૉ. કેતકરે આ કાળના ઐતિહાસિક સાધનો મેળવી એક અખંડ શૃંખલા તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. "

મહારાષ્ટ્રની પ્રાચીન વસાહતો વિષે તથ્ય મતો છે. એમાં શ્રી રાજવાડે મહારાષ્ટ્રિક કે રાષ્ટ્રિક લોકોની વસાહત થયા પછી 'મહારાષ્ટ્ર' નામ મળ્યું એવો મત આપે છે. આપર્તસાહેબ 'મસ્ત' કિંવા 'મારા' લોકોનું રાષ્ટ્ર એવી વ્યુત્પત્તિ કરે છે. આપર્ત એવો જ મત શ્રી કેતકરે આપ્યો છે. પણ આપર્તની વ્યુત્પત્તિ સામે શ્રી પી. વા. કાણેએ વાંધો લીધો હતો. તેઓ 'મહારાષ્ટ્રનો' 'વિસ્તૃત રાષ્ટ્ર' એવો અર્થ કરે છે. આપર્તનો મત માન્ય કરી કેતકર 'મહાર' વસાહતનો કાળ વરરચિ સુધી પાછળ લેવો પડશે એમ માને છે. પણ 'મહારાણું રાષ્ટ્ર' એવી વ્યુત્પત્તિ નહિ, તો 'મહાર' અને 'રદ્ધ' એ બે પ્રાચીન જાતિઓની વસાહત એવી રીતે વ્યુત્પત્તિ કરે છે, અને કહે છે: "તેનું પછી મહારાષ્ટ્રિક અને કાલાંતરે 'મહારાષ્ટ્ર' એમ સંસ્કૃતીકરણ થયું. "

તે વખતે 'મહારાષ્ટ્ર'માં અસ્મકોનું પ્રતિષ્ઠાન, ચંદ્રહાસનો કુંતલ દેશ, બીખકનો વિદર્ભ દેશ, અને કાય એટલે વર્ધા નદીનો પૂર્વ તરફનો પ્રદેશ એટલા રાષ્ટ્રકોનો સમાવેશ થતો એમ 'બૃહત્કથા' ઉપરથી જણાય છે. છતાં આ ગ્રંથમાં રાજ્યોની નોંધ કે હકીકતો જડતાં નથી એમ ડૉ. કેતકર પણ કહે છે. પણ એનું કારણ એમ છે કે બ્રાહ્મણવર્ગ સામાજિક પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્ર હતો, રાજ્યસંસ્થા નહિ. તેથી રાજ્યવિષયક ઉલ્લેખો બાક્યે જ મળે એમાં વિચિત્રતા નથી. ઊલટાની, બારતીય-સંસ્કૃતિ બ્રાહ્મણોએ વિકસિત કરી, રાજ્યોએ નહિ; તેનું રક્ષણ પણ બ્રાહ્મણોએ જ

કયું. " ... પૂજનવિષયક અત્યંત સ્વાતંત્ર્ય આપનારી, મત-વિષયક વૈવિધ્યમાં આનંદ માનવાવાળા સંસ્કૃતિ બ્રાહ્મણોએ પ્રયત્ન-પૂર્વક નિર્મોહ કરી, અને એ સંસ્કૃતિ જેટલી ઉદાર (tolerant) સંસ્કૃતિ જગતમાં ખીજ છે જ નહિ" (પૃ. ૩૦૦).

એવી રીતે જોતાં જણાશે કે પ્રાચીન મહારાષ્ટ્ર કેવળ રાજકીય ઇતિહાસગ્રંથ જ નથી, પણ સામાજિક અને સંસ્કૃતિક ઇતિહાસ પણ છે. * "તેમાં 'મહાર-રઠ્ઠ' જાતિઓનું વિવેચન, સેમેટિક કે આર્ય સંસ્કૃતિની કલ્પના, આસુરી ને ભારતીય સાહિત્ય ઉપરથી નીકળતાં અનુમાનો, વિદ્યાધર-સંસ્કૃતિ અને જૈનસંપ્રદાય, કીકટ અને મગધ દેશોની ચિકિત્સા, બ્રાહ્મણો અને પાંચાલ બ્રાહ્મણોનું વર્ણન, કેકય ને યવન સંબંધમાં વિવરણ, બ્રાહ્મણોની સમાજવિસ્તારક વિદ્યાનું સ્વરૂપ, પ્રાચીન મહારાષ્ટ્રનું જાતિવિષયક સ્વરૂપ અને કૌલિક, ભોજ, મહાભોજ અને કુંતિભોજની સામાજિક સ્થિતિની મીર્માસા, મહારાષ્ટ્રીઓનું શૃંગમંડળશાસ્ત્ર, તત્કાલીન રાજકીય વિવિધતા, ગણરાજ્યોની યટના, અને શાસનસંસ્થાઓની પ્રજ્ઞાસિકા ઇત્યાદિ સેંકડો સમાજશાસ્ત્રીય ને રાજકીય પ્રશ્નોની ચર્ચા આ દ્રાક્ષયાદ્યનર્પમાં આવી છે. તેથી તે તત્કાલીન ને તત્પ્રદેશીય લોકો વિશે અને લોકો માટે એક નાનો સરખો 'ઝાનકોશ' જ બન્યો છે" * * * છતાં લેખનવિષયક દોષો પણ રહી ગયા છે. "વ્યાકરણીય અશુદ્ધતા, ક્લિષ્ટ અને દુષ્ટ વાક્યપ્રયોગો, વિસંગત વિવેચન, પુરાવાની વિકીર્ણતા અને નિષ્કૃષ્ટતા સંદિગ્ધતા તેમ જ પ્રમાણક અનુમાનપદ્ધતિ" એવા શાસ્ત્રીય લેખનમાં ન આલે એવા દોષો તેમાં છે. પણ દોષો કરતાં ગુણસમુચ્ચય ઘણો જ મોટો દોવાથી "एकेर द्विद्वेपर गुणसंनिपाते निमज्जतीन्द्रैः किरणेष्विद्यंस्कः।

* શ્રી ઇ. ના. આપટે, લોકદિવ્ય વિરોધાંક.

લલિત વાઙ્મયની રચનાઓ

અત્યાર સુધી ડૉ. કેતકરના શાસ્ત્રીય અને ગંભીર લખાણની ટૂંકી નોંધ લીધી. હવે ઉપાંગમૂલ એવા લલિત વાઙ્મય તરફ દૃષ્ટિપાત કરવો પડશે. કેતકરે 'લખેલું' એક અધૂરું નાટક 'હ્રીસત્તાપરામવ'; 'વસંતવર્ણન' (પ્રસિદ્ધ) અને 'આંગિરસાંર્જે સત્ર' (અપ્રકાશિત મહાકાવ્ય) નામનાં કાવ્યો લલિતલેખન તરીકે સરસ નથી. તેમાં સામાજિક પ્રશ્નોની જ ચર્ચા છે. તેમની નવલકથા વિશે પણ એવો જ મત મહારાષ્ટ્રીય વિવેચકોમાં પ્રચલિત છે. 'બહિરંગ વિવેચન' (Formal criticism) ની દૃષ્ટિએ જોતાં તેમાં "ભાષા રક્ષ, રચના સિધ્ધિ અને કૃતિઓ પાંડિત્યના બારથી જાણ અને ઉમતા પામેલી" છે. "તથાપિ નવલકથા-ક્ષેત્રમાં પણ ડૉ. કેતકરે નામવંત કામગીરી કરી છે. મરાઠી 'કાદંબરી' વાઙ્મયમાં તેઓએ સરસ વધારો કર્યો છે, અને નવલકથાના વિવેચકોને પોતાના જૂના કલાવિષયક વિચારો તપાસી લેવા ફરજ પાડી છે એમાં જરાયે શંકા નથી." એવો અસંદિગ્ધ મત મરાઠી નવલકથાના સર્વશ્રેષ્ઠ *સર્જકે આપી દીધો છે.

શ્રી કેતકરે કુલ ૭ નવલકથાઓ લખી છે. મોંઢવનાંતીજ પ્રિયંબદા, પરાગંદા, આશાવાદી, માંચસાસુ-ગ્રાહ્યકન્યા અને વિચક્ષણા. આ બધામાં 'તત્ત્વપ્રતિપાદન અતિશય છે; વિશિષ્ટ (જ્યતા કે મૃત) વ્યક્તિઓના આલેખો, આસ્થાવિષયી-મૂલ પ્રતિપાદનનો અથવા તત્ત્વઘટનાની કે કાર્યની એકતાનો (Unity of Interest) અભાવ, લોકવિલક્ષણ નીતિપ્રતિપાદન' એવા વિશેષો છે, કે જે દોષરૂપે લેવામાં આવે છે. વિશેષતઃ છેવટનો વિશેષ પ્રક્ષોબક થયો છે, છતાં જો આપણે તટસ્થ-પણે સ્વીકારીશું તો એવા વિશેષો પણ ખાસ તિરસ્કાર્ય નહિ લાગે.

* પ્રો. વા. મ. ભેરડા: લોકશિષ્ટણ વિશેષાંક; હવે પછીનાં બધાં અવતરણો તેમનાં જ છે.

પ્રિયંવદામાં હરિભટ્ટા એક કુલીન સ્ત્રી સાથે અતિપ્રસંગ કરે છે, છતાં એની ઉપર રીસ આવતી નથી. ગાંધસ્તાસુમાં તે પ્રણયારાધનની આવશ્યકતા જ બતાવેલી છે; સૌથી વધારે વિલક્ષણ પ્રસંગો ને પ્રતિપાદનો દ્રાહ્મણકન્યામાં દેખાય છે, અને છતાં આ જ નવલકથા સૌથી વધારે સરસ લાગે છે. એમાં વેશ્યાસંતતિના વિવાહનો પ્રશ્ન આવે છે. ‘બ્રાહ્મણકન્યા’ કાલિંદીની માતા કલાવંત જાતિમાં જન્મેલી હતી. તે કાલિંદીના પિતાશ્રી સાથે વિવાહિત જીવનમાં આનંદ પામી. પણ પછી પ્રશ્ન આવ્યો તેઓની સંતતિના વિવાહનો. કાલિંદી એ છે બ્રાહ્મણકન્યા, તેનો ભાઈ આગા પણ બ્રાહ્મણપુત્ર જ છે, છતાં બ્રાહ્મણ જાતિમાં કાંઈ પણ એની સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર નથી. એથી કુદ થઈ કાલિંદી વિવાહ સંસ્થા વિષે જ સાચક થાય છે, ને પુરુષોની જેમ અવિવાહિત રહીને પણ ઢોટુ બિંક સુખોની આશા કરે છે. તે એક વેપારી સાથે રહે છે-પોતાની તત્ત્વમીમાંસા માટે-પ્રયોગ કરે છે. એટલે તેની યોગ્યતા ખરી રીતે એક સમાજશાસ્ત્રીય પ્રયોગકર્તાની છે. પણ પ્રત્યક્ષમાં વેપારી શીવસરણપ્પ તેમ જ આખો સમાજ તેને વેશ્યા તરીકે સમજે છે. એટલે પશ્ચાત્ત થઈ કાલિંદી એક મનુર નેતા સાથે વિવાહ કરી લગ્નસંસ્થાનો સ્વીકાર કરે છે. આતું લંબાણ કરવાતું કારણ એ છે કે તેથી ડૉ. કેતકરની વિચારપદ્ધતિ લક્ષણ આવશે. આ નવલકથામાં જ પણ પ્રસંગો ને પાત્રો ખરેખર સુંદર છે. મહારાષ્ટ્રીય બેને ઇસ્લામલ મદુદી સમાજનું પહેલું સાહિત્યવિષયક વિવેચન, એક સંસ્કૃત મદુદી કુમારીનો કાલિંદીના ભાઈ આગા સાથે મુખ્યપ્રણય, અને એનો દિંદુ પ્રિયારાધન કરતાં વધારે મોહક પ્રેમ-પરિણામ એટલે તેઓનો સુયોગ્ય વિવાહ કાલિંદીનું માનસમંચન, ઇત્યાદિ ઉપરથી આપણને ખબર પડશે કે કેતકરની કલાસુંદરી કાંઈ કેવળ “શૈવલેનાપિ રમ્ય” નથી, અમુક જાતના ચણગારો તે કરે છે, પણ તે ચણગારો પ્રચલિત નથી એટલે પણાને વિચિત્ર લાગે છે.

એમ ડો. કેતકરે ૧૯૨૬માં નવલકથાના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરી તેને વિધિવિધ વેશદેશો બતાવ્યા, અને સારાં કે ખરાખ કલ્પનાવિચારભાવનાનું અંતરંગ સૌથી વધારે સૂક્ષ્મતાથી અને વ્યાપક દષ્ટિથી જોવાનું શીખવ્યું..... કેતકરે કલાતરુ તરફ થોડું વધારે ધ્યાન દીધું હોત તો વિચારપ્રવર્તક અને ઉદાર ભાવનાના પોષણની દષ્ટિથી તેની નવલકથાઓની ચોગ્યતા ધણી વધી જાત.” કેતકરની નવલ સુંદરી નગરોદ્યાન જેવી પ્રમાણ્યુદ્ધ અને અનવદ્યકુળી નથી. પણ કેવળ બહારથી સુંદર રંગવાળી નિર્ગંધ ફૂલવેલડીઓની કુંજભૂમિ કરતાં તેની ઠાંકણની વાડીઓ જેવી નિર્સર્ગભયી, વૃક્ષાની, પવનથી દોલાયમાન, થંડા જલ-પ્રવાહોથી શીતસ્પર્શ અને ધણી વાર કુખ સાગરનું દર્શન કરાવનારી કે કવચિત સંધ્યાનું રમણીય પ્રતિબિંબ જેવા દેનારી એવી ‘કાદંબરી’ (નવલકથા) અધિક આદરણીય છે.

સ્વદેશપ્રેમ, સ્વભાષાપ્રેમ

આવી રીતે સાહિત્યશ્રીની ધારણા શ્રી. શ્રીધરે કરી છે. આ વિવિધ સાહિત્યસૃષ્ટિમાં એનું વૈશિષ્ટ્ય ચોખ્ખું દેખાય છે. પ્રોત્કતા અને પ્રચંડતા તો પગલે પગલે દષ્ટિગોચર થાય છે. પણ કેતકરના સ્વભાવમાં એક જાતનો બાલભાવ સદાનો હતો. શ્રી શીલવતી કેતકરે એક હૃદયસ્પર્શી સેખ લખીને વિગતપત્તિનું ‘વ્યક્તિદર્શન’ કરાવ્યું છે. તેમાં તે કહે છે, “તમે એક મોટું બાળક છો,” એમ અમે એને ધણી વાર કહેતા.” બાલસ્વભાવમાં જ સ્પષ્ટવક્તાપણાનો જન્મ થયો હતો, તેથી ધણી લોકો એના ઉપર નાખુશ થયા હતા. છતાં પોતાનો અપરાધ હોય તો માન્ય કરવા જેટલું પ્રમાણિકપણું પણ તેમનામાં હતું, એટલે જ તરત સમજીતી થઈ જતી. બીજો સ્વભાવવિશેષ સ્વદેશ અને સ્વભાષાનો પ્રેમ. તમે તેમનો પૂનાના વિદ્યાર્થીઓને આપેલા સંદેશ જુઓ એટલે તરત જ ખબર પડશે.

“ x x x આપણા આગળના આયુષ્યક્રમમાં મરાઠી વાક્યમયને અપકર્ષક થાય એની સરકાર તમે ટકવા દેશે નહિ. આપણે જે ભોંકોના હાથમાં રાજ્યસૂત્રો આપવાનાં તે ભોંકો મરાઠી વાક્યમયને હિતેજન આપે એવા જ હોવા જોઈએ, એની કાળજી અવશ્ય લેજો. સુશિક્ષિતોએ જંગલી સરકાર સહન કરવી જોઈએ નહિ. તેમ જ વાક્યમયપ્રેમી અને સ્વભાષાપ્રેમી ભોંકોએ, જે સરકાર અને જે રાજ્યતંત્ર પોતાની બાધાને અપકર્ષક થવું હોય તેને ટકવા દેવાં નહિ.

“ મરાઠી બાષામાં મહારાષ્ટ્રનો (તેવી રીતે જ બીજી દેશી બાષાઓમાં બીજા પ્રાંતોનો) રાજ્યકારભાર ચલાવવો, એને જ હું ‘સ્વરાજ્ય’ માનું છું. ...દેશી બાષામાં રાજ્ય ચલાવનાર સરકાર જેટલી ત્વરિત સ્થપાય તેટલી ત્વરિત સ્થાયિત કરો. આ કામ જો તમારી પેઢી કરી ચક્રો તો તમારી પેઢીએ પોતાનું કર્તવ્ય ક્યું ગણાશે, નહિ તો નહિ. ”

એવા સર્વકંઈ સાહિત્યવિધાતાનું નિધનવૃક્ષ જ્યારે એકા-એક ૧૧મી એપ્રિલના સવારનાં વૃત્તપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થયું ત્યારે મહારાષ્ટ્રીય જનતાને એક ધરતીકંપનો ધક્કો જ લાગ્યો. અને તેવો જ ધક્કો તેમના મૃતદેહના અંત્યસંસ્કારની વાર્તા સાંભળી તેને લાગ્યો હતો. *દિંકુસંસ્કૃતિના પરમ અભિમાની કેતકરજીનો મૃતદેહ અગ્નિસાત કરવામાં ન આવતાં, ખ્રિસ્તસંપ્રદાયોક્ત મંજૂષામાં સ્થાપવામાં આવ્યો. તેમનાં ધર્મપત્નીએ શ્રી. કેતકરની

[• પ્રો. પારસનીક, લોકશિલ્પ, વિશેષાંક.

ટીપ : આ લેખમાં લોકશિલ્પ માસિકના બે ‘કેતકર-વિશેષ’ોનો પૂરો ઉપયોગ મેં કર્યો છે, તેમ જ સદાશિ માસિકમાનો શ્રી. રોજવલ્લભના લેખનો પણ મને ધણો ઉપયોગ થયો. તે માટે હું કૃત-જ્ઞતાપૂર્વક આભારી છું; છતાં મેં નારિત્યનો પ્રયત્ન કર્યો જ છે, એમ અણકાર વાચકોને માહુમ પડશે. —લેખક.]

એવી તીવ્ર ધમ્મ હતી એમ આમઠપૂર્વક કહ્યું. ઉપાડી મંજૂષા પ્રથમ મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યપરિષદના નૂતનમંદિરમાં દર્શનાર્થે રાખવામાં આવી, અને અનેક સાહિત્યસેવકો ને સંસ્થાઓએ વાહુમનો અને સુમનમાલાઓ અર્પણ કર્યા પછી મોટી પ્રેત-યાત્રા હિંદુસ્તાનભૂમિ તરફ ગઈ અને રાત્રે ૮ વાગે વેદોક્ત મંત્રો સાથે મૃતદેહને મૃત્તિકાપર્ણ કર્યો. એવી રીતે મહારાષ્ટ્રનો આ દુર્દમ મદાપંડિત અને મહાવીર હવે પ્રશાંત ચિત્તથી વિશ્રાન્તિ લે છે !

દિલસૂઝ રાજા તરીકે

ત્યાં સુધી દિલસૂઝો રાજાઓ ન થાય, અને આ દુનિયાના રાજાઓમાં દિલસૂઝીનાં પ્રાણ અને શક્તિ ન વસે, તથા રાજપ્રકરણી મહત્તા અને દિલસૂઝીનો વિવેક એક વ્યક્તિમાં ન મળે, અને જે સામાન્ય સ્વભાવના લોકો એમાંથી એકને છોડીને માત્ર બીજાનો અભ્યાસ કરે છે તેમને બાળુ પર બિંતા રહેવાની (અંદર ડખલ ન કરવાની) ફરજ પાડવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી નગરરાજ્યોને અનિષ્ટામાંથી કરી શાંતિ નહિ મળે—નહિ જ, મારી માન્યતા અનુસાર આખી માનવ ભવને પણ નહિ; અને ત્યારે જ આપણું આ રાજ્ય છવંત બને—અસ્તિત્વમાં આવે.

[શ. પ્રાણજીવન
પાઠકર્તા બાપાંતર]

—પ્લેટો : ' રીપબ્લિક '

સ્વ. શંભુપ્રસાદ શિ. મહેતા

(મળેલું)

વિ. સં. ૧૯૨૬ના અષાઢ શુદ્ધિ ૧૩ને દિવસે સ્વ. શ્રીયુત શંભુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતાનો જન્મ ભાવનગરમાં વડનગરા નાગર કુટુંબમાં થયો હતો. સાધારણ સ્થિતિમાંથી આપજો જ પોતાની બુદ્ધિમત્તાથી તે સમયના રાજપુરોમાં પ્રકાશ પામેલા પિતાનું તેમ જ ભાંડુ ડાકાપણ તથા અડગ કાર્યદક્ષતાની ઉજન ભાત પડેલ વત્સલ માતાનું સદ્ગત પ્રથમ સંતાન હોઈ, સુસંસ્કારનાં બીજ તેમને ગળથુ-થીમાંથી જ સાંપડ્યા હતા એમ કહી શકાય. તેમનો બાલ્યકાળ ઘણાખરો મોશાળમાં સંયુક્ત કુટુંબમાં વ્યતીત થયેલ.

સદ્ગત શ્રીયુત “ગગા ઝોઝા”ના દારભારનો એ વિલક્ષણ સમય ! ભાવનગરનો પ્રચંડ સૂર્ય મધ્યાહને આવવા મંચી રહ્યો હતો અને શંભુપ્રસાદના જન્મથી ફક્ત વર્ષ એકના અલ્પ સમયમાં જ એટલે ૪. સ. ૧૮૭૦ અને પછીની નવમંડળમાંથી સંયુક્ત દારભારશ્રી ભાવનગરના સુવર્ણકળશમાં તેજ-તેજના અંબાર સમી વિમૂલિતો ત્રીક્ષ્ણ ! આવી વસ્તુસ્થિતિમાં કેટલી એક વખત સામાન્ય વ્યક્તિએને અંધકારનાં પડળ સાંપડે છે. પરંતુ સદ્ગાગ્યે ભાવનગરના સુવર્ણકળશમાંથી નીતરતાં પ્રજ્ઞ-વત્સલ રશ્મિઓએ પ્રજ્ઞના ઉત્કર્ષની અનેકવિધ સજવટો સજી ઉત્તમ બીજોમાં ઠંઈ અનેક પ્રાણમંગાર કપો હતા.

તે સમયના વિદ્યાર્થી શંભુપ્રસાદ તો “સાદિત્યસંગીત-દ્વાવિહીનઃ” ઇત્યાદિ પદને પર્ય સમજી પોતાના અભ્યાસ-

ક્રમમાં સાંપડતાં સાહિત્યનાં જ્યોતિ-કણો વીણી તેના સમૃદ્ધ સંગ્રહ કરવામાં પોતાનું સાર્થક સમજતા. તેમના તે કાર્યમાં પ્રોત્સાહન આપનારા સમગ્ર ઇલાકાના નામાંકિત અને અગ્રગણ્ય કેળવણીકારો તથા અધ્યાપકો જેઓની લાવનગરમાં સુખદ અને સુમેળ વરણી તે શહેરના સુયશનો પમરાટ છતર રથજોએ ફેલાવતી હતી તેઓમાંના કેટલાએક જેવા કે શ્રીયુત જમશેદજી નવરોજજી ઉનવાળા, પ્રિન્સીપલ કે. જે. સંજના, ગનીઅન સાહેબ, આગા સાહેબ, પ્રોફેસર દરગુરજી વગેરે વિદ્યાગુરુઓ હતા, અને તેઓના સદ્ગત પ્રિય શિષ્યોમાંના એક હતા.

સદ્ગત શંભુપ્રસાદના સમવયરકો જેઓ અત્યારે અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેઓમાંથી ધણા કહી શકે કે તેમની સંસ્કૃત ભાષા તરફની અસૌકિક પ્રેમભક્તિ તે ભાષા ઉપરના તેમના સચોટ કાજુમાં પરિણમી હતી. સંસ્કૃત ભાષામાં એવું એક મહાકાવ્ય કે નાટક નહિ હોય અથવા વેદ, ઉપનિષદો, ન્યાય, શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણો, ઇત્યાદિ એવું એક ઉપયોગી પુસ્તક નહિ હોય કે જે શંભુપ્રસાદે પોતાના પાઠશાળાના અભ્યાસ દરમ્યાન અને પછીથી પોતાના “જ્ઞાન-સત્ર”માં ખંતપૂર્વક અપનાવ્યું નહિ હોય. કંઈક નિસર્ગપ્રેરિત અનેક સંસ્કૃત શ્લોકો તો તેમને મુખપાઠ જ હતા અને અનેક રજિયામણી સાંઝિએ લાવનગરમાં શ્રીયુત ઉનવાળા સાહેબને ઘેર સદ્ગતના સંસ્કૃતપ્રેમી મિત્રો અને અધ્યાપકો એકઠા થઈ, આત્માશરી દરીદ્રાઈ રચી, તેની અરખલિત ધારાની ઝડીઓ વર્ષાવતા ! શંભુપ્રસાદનો જેટલો કાજુ સંસ્કૃત ભાષા ઉપર હતો તેટલો જ બલકે તેનાથી કંઈક અંશે વિશેષ કાજુ અંગ્રેજી ભાષા ઉપર પણ હતો. અંગ્રેજી ભાષાના શિષ્ટ સાહિત્યનું પણ એવું એક પુસ્તક નહિ હોય કે જે તેમણે વિચારપૂર્વક વાંચી પચાવ્યું નહિ હોય. પોતાના પાઠશાળાના અભ્યાસ દરમ્યાન અનેક પ્રકારના વાચનથી સચિત અભ્યાસ-પૂર્ણ લેખો લખવાનું તેમણે શરૂ કર્યું હતું. અને સદ્ગત સાક્ષર-

વર્ષ મજિલાલભાઈના “ સુદર્શન ” પત્રમાં તે સેવો પ્રસિદ્ધ કરવાની તેમને અનુકૂળ તક મળી હતી.

બી. એ.ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેઓની નિમણૂક ગોંડલ રાજ્યની દાહરકૂલમાં મદદનીશ શિક્ષક તરીકે પ્રથમ થયેલી પરંતુ નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે તે જગ્યા તેમને અલ્પ સમયમાં છોડવી પડી. તેમના ગુજોમાં જેવી સેવા, સહ-કૃપા તથા સત્યપરાયણતાની છાપ પડી હતી તેવી સ્વભાવમાં ઉમ્મતા અને ઉતાવળી પ્રકૃતિ તરીકે આવતી. ગોંડલ રાજ્યની નોકરી છોડ્યા પછી વડવાજી શહેરમાં “દાહરાજ દાહરકૂલ”માં તેઓ મદદનીશ શિક્ષક તરીકે નિભાયા. ત્યાંની શાળાના દેડમાસર સ્વ. શ્રીયુત કૃષ્ણચંદર પંડ્યા બી. એ. દત્તા, તેઓ વિદ્વાન, પ્રતિભાશાળી તથા સાહિત્યરસિક હોઈ, સંસ્કૃત બાંધા પ્રત્યે તેમનો અનુરાગ પણ અપૂર્વ હતો. અને “ સમાનશીલ્પ વ્યસનેષુ સખ્યમ્ ” એ ન્યાયે એક જ શાળામાં બન્ને સંસ્કૃતપ્રેમીઓનો સુમેળ-સમન્વય ચર્તા વડવાજીનું વાતાવરણ તેમને મઠિ બદ્ધ અનુકૂળ થઈ પડ્યું. તેમના બહોળા શિષ્યસમુદાયમાં તેઓ માનીના દત્તા અને તેઓમાંથી ફેટલાએક જેઓ અત્યારે પ્રસિદ્ધ પુરો તરીકે ઉચ્ચ રચાન ભોગવે છે તેઓ વિશ્વાસથી કદી છડશે કે તેમના આ બન્ને વિદ્યારુઓ કદી ન જૂંસાય તેવી જાંઠી વિદ્વાતાની છાપ તેઓ ઉપર પાડી ચક્રાવર દત્તા. વ્યાયામના ચંબુપ્રસાદ અચાક ઉપાસક દત્તા. જેનરેમાં ફૂટતા, નાનાં નાનાં જાડાં ફેકતા. “ ચંબુભાઈ મારતર ’નું’ રદરપ દહા અત્યારે પણ તેમના અનેક શિષ્યોની રમૂતિ તાજી કરી વિનોદ આપશે. પ્રખ્યાત ક્રિકેટર આયડચંદર તે વખતે શાળાના મુખ્ય વ્યાયામ-શિક્ષક દત્તા. તેમને ગાદ દશે કે શાળાના શિક્ષકોમાં કોઈ પણ “ક્રિકેટ”ની રમતમાં રસ લેતા હોય તો તે “ચંબુભાઈ મારતર” જ દત્તા. અને એક દાંયે નેટ પાડી રમત રમતાં શિષ્યોની વિનોદરૂતિ ઉત્તેજતાં અનેક સાંઝો તેમજે બનીત કરેલી.

વઢવાણમાં નોકરી કરતાં ભાગ્યે દોઢેક વર્ષ વીતેલ હશે, ત્યાં શાળાના વર્ગોમાં શિખવાતા “અન્ન-વિલાપ”ના શ્લોકોનું સુંદર શૈલીમાં ભાષાન્તર કરી રહય સમગ્રવનાર ભારતર શંભુપ્રસાદને ક્રમ જાણે વિધિએ પોતાના જીવનમાં જ તે કરણુ ચિત્ર ઉતારવાનું સંજ્ઞું ન હોય તેવી રીતે ૩૧ વર્ષની કુમળી પોતાની સદ્ધર્મચારિણી ખોવાને કુર્ધટ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. વજના પ્રકાર સમો સખ્ત આઘાત તેમને લાગેલો. એ નાના પુત્ર અને તેનાથી પણ નાની એ પુત્રીઓ ઉછેરવાની જવાબદારી પોતાને શિર આવી પડી! “લાવે અને આવે” તેવી સામાન્ય રિયતિવાળાઓના જીવનવ્યવસાયમાં આવી કમનસીબી કેવી દુઃખદ નિવડે છે તે તો તેનાં અનુભવીઓ જ સમજી શકે. શંભુપ્રસાદ પોતાની રિયતિ જરોખર સમજી નિશ્ચય ઉપર આવ્યા કે મમે તે યાપ પણ ફરી પરણવું નહિ અને વડીલો, મિત્રો, આત્મજનો વગેરેના પૂરા દયાણુ છતાં પોતાના અડંગ નિશ્ચયને વળગી રહી, જીવનના અંત સુધી તેઓએ વિધુરજીવન ‘ગાળ્યું’, ઇ. સ. ૧૯૦૬ની ‘સાલમાં પિતારૂં પી’ હત્ર તેમણે શુભાવ્યું અને કુટુંબના વડીલ તરીકે ભાવનગરના પોતાના બહેણા કુટુંબનો ભાર તેમને માથે પડ્યો. આર્થિક સંકડોગણ, વ્યવહારની શુચિવણી વગેરે વિટંબણા તે વખતે તેમના માટે વિષમ ધર્મ પડેલી, છતાં કર્તવ્યભાન અને સત્સનિધાનાં પ્રેરક બળોવડે તેનો જીકલ સફળતાથી તેઓ લાવી શક્યા હતા.

વિધુરજીવન દરમ્યાન સાહિત્યસેવા કરવાની અનેરી તક તેમને મળી. પૌરસત્ય અને પાશ્વત્ય પર્યેષણનો અભ્યાસ તેમણે સારા પ્રમાણમાં વધાર્યો અને પરિણામે આ વિષય ઉપર તેઓ એક પુસ્તક રચી શક્યા, જેની નોંધ નીચે લેવાશે. શુભરાતી સાહિત્ય પ્રત્યેનું તેઓનું ઋણુ તેમણે વસન્ત, બુદ્ધિપ્રકાશ સમાસોચક, “કાવ્યપ્રેમી” વગેરે માસિક સામયિકોમાં લેખોદ્ધાર કેટલેક

અંશે અદા કરેલ છે.* નરસિંહ મહેતો, ત્રેમાનંદ, અખો. દયારામ, શામળભટ્ટ, વલ્લભભટ્ટ વગેરે કવિઓની કૃતિઓમાંથી અર્થગાંભીર્યવાળી જે કૃતિઓ તેમને લાગતી તે ચૂંટી પોતાના શિષ્યો સમક્ષ તે મૂકી તેમની પરીક્ષા લેવાનો તેમનો શોખ અત્યંત દૃઢો. અને તે જો શિષ્યોને સુગમ ન થઈ પડે તો ધણી સાદી સરળ શૈલીમાં સમજાવતી તેઓનો આશીર્વાદ લેતા. આવો પરીક્ષા લેવાનો તેમનો શોખ શિષ્યવર્ગમાં જ મર્યાદિત નહોતો. ધરમાં, કુટુંબમાં કે આશ્રમમાં ગમે ત્યાં ગીત ગવાતાં હોય ત્યાં અશુદ્ધ ઉચ્ચાર થતાં એ ન સુધારે તો ચંદ્રપ્રસાદ નહિ અને તે સુધારે તેટલું જ નહિ પરંતુ તે ગીતનું મહત્ત્વ તથા સૂક્ષ્મતા અવલોકન તેના શ્રોતાઓ પાસે ક્યાં વિના તેઓ જાણે નહિ. એક દૃષ્ટાંત ત્યાં આવે છે. મુંબઈમાં ઇ. સ. ૧૯૧૫ કે ૧૯૧૬ની સાલ હતી. નવરાત્રીના ગરબાની રમઝટ બોલતી હતી. રજૂહાડી દિવાનકૃત ચંડીપાઠના ગરબામાં “શુંબે બાતનો પાત અવલોકીને” એ લીંટીથી ચર ચતુઃ કડતું ગવાતું હતું. શ્રોતાઓ તથા ગાવાવાળાં અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી બાણ ઉપર સારો એવો કાબૂ ધરાવવાવાળાં હતાં. ઓઓ તથા પુરો બોલો સાથે ગાતાં હતાં. નીચેની લીંટીઓ ગવાતી હતી:

“નામે વારિધાસની પેરે, સર દાનવકુળ-રાજન રે
દે વિખડે થયા જગવાદને, ચર-નમ-સંભવ બગવાન રે.”

ઉપરાંત

રવિનંદન તો અનુરૂપ થયો, પ્રતિકુળ નગેશ-દુસ્વારી રે
એ લીંટી પણ ગવાઈ. ગરબો પૂરો થયો. હવે ચંદ્ર-
પ્રસાદનો વારો આવ્યો. બધાંને સંબોધી કહ્યું કે ‘તમે ગરબો

* સદૃશ સારાવધી એવર્ધનસમ માધનસમ ત્રિપાદીનો ચંદ્રપ્રસાદના ગુજરાતી બાણના જ્ઞાન માટે દ્વયો અભિપ્રાય દેનો. જે તેમણે પોતાની દયાલીમાં તેમની ઉપર લખેલ પત્રોમાં ૨૫૪ વ્યક્ત કરેલ છે.

તો ગાઇ રહ્યાં પણ અર્થ સમજીને કે સમજ્યા વગર ?" સૌએ જવાબ આપ્યો. અર્થ સહેલો હોય સહુ સમજ્યાં છે. ઉપરની લોટીઓનો પૂરો અર્થ સમજાવનારને તેમણે પાંચ રૂપીઆ ઈનામ આપવાના નક્કી કર્યા. મહેનત કરવામાં ટાઇએ બાકી ન રાખી પણ પરિણામ તો યન્ય જ રહ્યું ! છેવટે તેનો અર્થ સર્વેને સુગમ થાય તેવી રીતે સમજાવ્યો અને પોપટીઆ ઘાનની નિરર્થકતા સાબિત કરી. આવા અનેક રમરણો તેમની જીવનચર્ચા સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવનારને યાદ હશે.

ઇ. સ. ૧૯૧૦માં તેઓ મુંબઈના વિશાળ ક્ષેત્રમાં પડ્યા પછી અનેક સાહિત્યકારો, કેળવણીકારો, પંડિતો, અંગ્રેજી તથા દેશી અમલ-દારો, વેપારીઓ વગેરેના બહોળા સહવાસમાં આવ્યા હતા. પોતાની પ્રવૃત્તિ પણ તેમણે ઘણી વધારી હતી. ગુજરાતી દૈનિક, અઠવાડિક તથા માસિકના તંત્રીઓને "S. S. Mehta" નાં લખાણોનો પરિચય કંઈ નવો નહોતો. રડુડંટસ બધરહુક, સોસાયલ સર્વિસ લીગ, ડો-ઓપરેટિવ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, એન્-ધ્રોપોલોજિકલ સોસાયટી, યુદ્ધ સોસાયટી વગેરે સંસ્થાઓમાં તેઓ સારો રસ લઈ સક્રિય ભાગ લેતા. એન્-ધ્રોપોલોજિકલ સોસાયટી સમક્ષ તેમણે કરેલ બાપજોના ઘણા લેખો પ્રસિદ્ધ થયા છે.

કાશીમાં Oriental Conference બરાવાની હતી. શંભુ-પ્રસાદે "Value of Sanskrit literature in India" નો અપૂર્વ વિદ્વાતાપૂર્ણ લેખ તે પરિષદ માટે તૈયાર કરી મોકલાવ્યો. બારતભૂષણ પંડિત મદનમોહન માલવીયાને એ લેખ મળ્યો કે તરત જ તેની પ્રશંસાનો તાર શંભુ-પ્રસાદને મોકલાવ્યો. તથા કાશી આવવાનું આગ્રહપૂર્વક તેમણે તેમને આમંત્રણ આપ્યું. શંભુપ્રસાદ કાશી ગયા. લેખ વાંચ્યો અને સભાજનોમાં વિદ્વાનોએ તે વખાણ્યો. ખાસ કરી કાશીમાં નિવૃત્તિનિવાસ કરી, રહેલ તેમના જૂના વિદ્યારુ ૨૫. જ. ન. ઉનવાળા જેઓ ત્યાં હાજર હતા તેમણે પોતાના એક વખતના

શિખાની આવી સરળતા ત્રેષ્ઠ સંબુપ્રસાદને ત્યાં ને ત્યાં બેઠી અનેક અભિનંદનો આપેલાં.

મુંબઈમાં તેમની આર્થિક સ્થિતિ પણ બહાર સંતોષકારક થઈ હતી. પોતાની પાકટ વય-૬૫ વર્ષ-સુધી તેઓ કેળવણી-કાર તરીકે જાણાવવાનો સ્વતંત્ર ધંધો કરતા હતા. અંગ્રેજોને દિન્દી જાપા તથા કેટલાએક આંગલ વિદ્વાનોને "Indian Philosophy" શીખવવાનો તેમનો મુખ્ય વ્યવસાય હતા. વિલ્સન કોલેજના પ્રિન્સીપલ ડૉ. મેકીન્ટ, ડૉ. મેકેન્ઝી, એવીઅર કોલેજના અધ્યાપકો, ન્યુ હાઇસ્કૂલના મહંમદ પ્રિન્સીપલ મી. જારડા તથા મહંમદાન, ઇન્દોરના એક વખતના Excise Minister Sardar Kibe, સ્વ. ડૉ. જીવનજી જમશેદજી મોદી, મિ. રાણીના તથા અનેક હિંદુ તથા મારવાડી વેપારીઓના તેઓ સારા પરિચયમાં આવી તેઓની વચ્ચે માનપૂર્વક સ્થાન ભોગવતા હતા. મારવાડી એમ્બર તથા દેથી વેપારી એમ્બરના સેક્ટરી તરીકે તેઓએ અમુક મુદ્દન સુધી કામ કર્યું હતું. તેઓએ પ્રસિદ્ધ કરેલ પુસ્તકોની યાદી નીચે મુજબ:

૧. રૂઠ્ઠા હાઈલ

૨. મેન્યુઅલ ઓફ રીસિલઅસ ટેકર બુક

૩. મેન્યુઅલ ઓફ વેલન્ટ રીસેસોર્સી એમ રીવીઝ હેનધી ઇપિગ્રાફ એન્ડ બેનરૂનીયા

૪. મીરાબાઈ

૫. એ હાઇસ-પ્રીફીંગ રીમ ઈન ધી ઇન્દોર સીટી

૬. એ બાયોગ્રાફિકલ સ્કેચ ઓફ વિજયસાગર જોશીસાગર જોશી

૭. મારી માનસિક મૂર્તિઓ (મૈયામણીન ગ્રન્. સાહિત્ય વિશેષ પુસ્તક)

બેલાં ત્રણ વર્ષથી તેઓ જાવનગરમાં, મુંબઈના પ્રતિભા જીવનમાંથી પ્રમાણમાં શાન્તિમય વાતાવરણમાં, વસવાટ

કરવાની ઇચ્છાથી આવેલા. ત્યાં તેમને શાન્તિ તથા અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ બંને સાંપડ્યાં હતાં.

શ્રીયુત વિદ્વતરાય મહીપતરામ મહેતા એમ. એ. એલ. એલ. બી. જેઓ ટૂંકે મુદત ઉપર જ ભાવનગરના પ્રસિદ્ધ વિદ્યાધિકારીના ઉચ્ચ સ્થાનેથી નિવૃત્ત થયા છે તેમના સહવાસથી શંભુપ્રસાદને પ્રવૃત્તિ મળી. શ્રીયુત વિદ્વતરાયભાઈના સદ્ગત જોટલા પૂજક હતા તેટલા જ શ્રીયુત વિદ્વતરાયભાઈ શંભુપ્રસાદની સંગીન વિદ્વતા માટે મુક્તકંઠે પ્રશંસકે રહ્યા છે; તેટલું જ નહિ પરંતુ સદ્ગતને પોતાના મુરબી તરીકે માન આપી “શિષ્યસ્તેષાં શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્”ની ઉત્તમ ભાવનાથી તેમના પ્રત્યે રમ્યાશા અનેક વખત લેખકે લેખ્યા છે. બંને જણાએ સાથે મળી પોતાની શાંતિના બી. એ, ઇન્ટર, પ્રીવિયસ તથા મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓને કંઈ પણ પુરસ્કારલીધા વિના સેવાભાવે અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત શિખવવાના વર્ગો કાઢ્યા અને સદ્ગતના જીવનના અંત સુધી આ કાર્યક્રમ તેઓએ કાળજીપૂર્વક જાળવી રાખ્યો.

હવે છે કે “ન હિ કલ્યાણકૃત્ કશ્ચિત્ દુર્ગતિં તાત ! ગચ્છતિ અને “Man exists, Man is rational and is the abode of knowledge and man has an in-born love for happiness.” સદ્ગત શંભુપ્રસાદ નિઃસ્વાર્થ સેવા એ જ ઐહિક સુખ સમજતા. પ્રભુ તેમના આત્માને શાન્તિ અર્પો !

દેવનિ

ભાષા અને સાહિત્ય

સ્વ. ચન્દ્રશંકર પંડ્યા

અને પાંચ-પચીસ શ્રોતાઓ અહીં બેગા થયા છે, પરંતુ જે કોઈ વક્તા અને ચન્દ્રશંકર જેવો હોત તો સો તો હાજર રહેત. ધરદીવડા તરીકે એમને મદત્ત આપીએ એ ઠીક છે, પરંતુ ધરદીવડા કરતાં તેમને વિશેષ મદત્ત ઘટે, કેમ કે આપણા વાતાવરણ ઉપર ચન્દ્રશંકરે વ્યાપક અસર કરી હતી. ધણી વખત એવું અને છે કે લેખકો રાજકારણની આંધને કારણે જલદી પ્રતિષ્ઠિત થઈ પડે છે ને તે મજવાનું ચાલુ રહે તો તેમની પ્રતિષ્ઠા પણ ટકી રહે છે. ધણીને આવી આંધ નથી મળતી. આજ પામેલા કવચિત્ જગાનાને અનુકૂળ થઈ શકતા નથી તો લોકપ્રિય મંત્રી જાય છે. ચન્દ્રશંકરને રાજકારણની આંધ તેમના જીવનના પાછલા ભાગમાં આપી થઈ ગઈ અને તેમની પૈવશ્ચિક આસિયતા વધતી ગઈ, જે નવા જગાનાને તેમ જ મિત્રોને ન રચી. તેમનાં વાપણોમાં ધણી અંગત સંરમરણો આવવા માંડ્યાં ને એથી યે આગળ વધીને પોતે જ તેમાં નાણક દોષ એવું થવા માંડ્યું. આવા લેખકોની સક્તિઓ વેદાય છે. જે મદાન થવા સમર્થલા છે તેઓ પોતાના જીવનનું શ્વેદ રપટ

૧. સૂરતના સાહિત્યમંડળ વરકૃપી મહેશી ચોકસુબાના પ્રમુખ-
સ્થાનેથી પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદીએ વા. ૨૩-૨-૧૯૩૮ને રાજ
આપેલું બાપત.

રીતે જીવનની સર્વઆતમાં ઓળખી જાય છે, અને તે તરફ અવિરત વહા જાય છે. એવાને સિદ્ધિ આવી મળે છે.

ચન્દ્રશંકર man of all jobs થઈ રહ્યા. તેમણે બધામાં જ રસ લેવા માંડ્યો. તેઓ વક્તા તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા એટલે બધા જ તેમને બોલાવે. સાહિત્યમંડળ, હોય, સેવામંડળ હોય, કોઈ ભગતની ઓળખાણ કરાવવાની હોય, કોઈ ગઢવીનો પરિચય કરાવવાનો હોય કે પુનાના કોઈ વિદ્યાવાચસ્પતિને ગૂંજરાતમાં ફેરવવા હોય તો એ બધામાં ચન્દ્રશંકર આગળ. આમ એમની શક્તિ વેડફાઈ ગઈ ને પાછલા ભાગમાં તો વિશેષે કરીને વેડફાઈ. અને જે અધૂરું હતું તે રોગે પૂરું કર્યું. આ જ કારણથી જીવનના પાછલા ભાગમાં તેઓ લોકોને તેમ જ સિદ્ધ વર્ગને રુચતા નહીં. ૧૯૧૭થી ૧૯૨૫ના ગાળામાં અને ખાસ કરીને ૧૯૧૭-૧૮ના ચન્દ્રશંકરને જોઈએ તો તેમની પ્રવૃત્તિ તરફ આદરથી જોઈ શકાય એમ છે.

તેઓ કવિ તરીકે નિબંધ હતા. તેમના જીવનનો એક હૃદયદ્રાવક પ્રસંગ એ તેમના પ્રથમ પત્નીનું મરણ. એ મરણ નિમિત્તે તેમણે જે કાવ્યો લખ્યાં તેમાં પશુ બરાબર ભાવ જીકતો નથી. ખીન્ને કોઈ સારો કવિ આવા પ્રસંગે તો ઉત્તમ કાવ્ય આપી શકત.

ગલકાર તરીકે તે વખતની શૈલી પ્રમાણે તેઓ સુંદર ને સુરપદ લખતા. એમનાં લખાણોમાં ચોક્કસ મુદ્દા, વિષયનું પૃથક્કરણ; સુસિદ્ધતા, અવતરણો, રસ પડે એવી અલંકારયુક્ત વાણી ને ચમત્કારી શૈલી જણાય છે. એ ઉપરાંત સ્વતંત્ર મતદર્શન પણ દેખા દે છે. દોલતરામ કૃપારામ પંચા, ઝગડિયાપાડાની નજીક રહેતા ને જાતે નાગર, એટલે નાગર તરીકે પદપાત છતાં એક ભેખમાં 'ચન્દ્રશંકર લખ્યું' કે દોલતરામમાં રાજનૈતિક દીર્ઘ-

દષ્ટિનો અભાવ હતો અને તેમણે તેમની ધણી સક્રિય સહાય બોલોને ખુશ કરવામાં વેણી હતી. ચન્દ્રચંદ્રના ધણા લેખોમાં સ્વતંત્ર વિચારો આપવાની છુટ્ટા ને સક્રિય દેખાય છે. એમનાં ગદ્યલખાણોમાંથી થોડાં ચૂંટાય ને પુસ્તકાકારે સંગ્રહાય તો ચન્દ્ર-ચંદ્રની સક્રિયતા ખ્યાલ આવે-વધારે સારો ખ્યાલ આવે.

એમનાં લખાણોમાં પણ વફાવતના શુભ દેખાતા. તેઓ ગદ્યમાં પણ વફાવતની મારફત લખતા, એટલે વફાવત તરીકે સૌથી વિશેષ સફળ થયા. નિર્બંધકાર કરતાં વફાવતની સફળતાનો આધાર વિષયની રજૂઆત અને ભાષણની તત્કાલીન અસરકારકતા ઉપર રહે છે. વફાવતને રજૂ કરવામાં તેમને તેમની વાણીનું માધુર્ય, વિષયને સરળ કરવાની રીત, મુદ્દા સુરપટ કરવાની આવડત અને સંસ્મરણોનો કથારસ ખૂબ હાથ આવતો. તેઓ ગદ્યકાર કરતાં વફાવત તરીકે વધારે સફળ થયા તેનું સ્વરૂપ આ. કેટલાક મહા-રાષ્ટ્રીયોની એવી માન્યતા છે કે મંરકારી, સુપક અને સંમાર્જિત શૈલીમાં જેવું મગડો બોલાય છે તેવું ગુજરાતી કાષ્ઠ બોલતું નથી. આવી માન્યતાવાળા એક ભાષ્યને ચન્દ્રચંદ્રને સાંભળી મત ફેરવ્યો હતો. ચન્દ્રચંદ્ર સુરપટ, મધુર, સંસ્કારી ને સં-માર્જિત શૈલીમાં બોલતા અને તેમનાં ભાષણો ધણાં રસપ્રદ નીવડતાં. તેમનાં ભાષણોની છાપ ઓતાગ્ને ઉપર મારી પડતી. હું માનું છું કે એમનામાં વફાવતના શુભ ગણા મોટા પ્રમાણમાં હતા ને તેમના જેવા વફાવત ગુજરાતમાં ઓછા છે. મેં સૂરતમાં એક જ એવા વફાવત જેવા છે તે રવ. બોમ્બેચન્દ્ર પાંડેજી. વફાવત રજૂમાં રાખતા હજી આપણે યથા નથી ને જનારાના સંદેહ સાંભળવા મગના નથી.

ચન્દ્રચંદ્રનું મૂલ્યાંકન કરવાનું હાથ વિષ્ટ છે. તેઓ

એ લેખ મન્નુ રાધે દોવાદી, આ કાવ્ય આરજ્ય અંકની 'મંદુર'માં એ પુનર્પ્રિય થયે-સં. 'મા.'

વાર્તાલાપી હતા; વાતાવરણ ઉપર અસર કરનારા હતા. એવાની અસર સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે થાય છે, તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ હોતું નથી. સામાન્ય રીતે જનસમાજ સાહિત્ય પ્રત્યે ઉપેક્ષા સેવે છે. વકીલ-દાક્તરો જેવાં પણ સાહિત્ય પ્રત્યે ઉદાસીનતા રાખે છે. એવા લોકો ને સાહિત્યકારોના વર્ગ વચ્ચે ચન્દ્રશંકર દાંડી જેવા-સાંકળ જેવા હતા. ધણી વાર ચન્દ્રશંકર સાહિત્યની ઉપેક્ષા કરનારાઓને સાહિત્ય અને સાહિત્યકારોની કિંમત સમજાવતા. તેઓ સાક્ષરો વચ્ચે પણ દાંડીરૂપ હતા. નરસિંહરાવ નેન્દાનાલાલ, ન્દાનાલાલ ને બળવંતરાય, આનંદશંકર અને ગાંધીજી વચ્ચે પણ તેઓ દાંડી જેવા બનતા ને સાંકળની ગરજ સારતા. એમ છતાં તેઓ man of letters કરતાં leader of a literary coffee-house જેવા મને લાગે છે. એ રથાને એ શાભે. એમણે એ પ્રકારનું કાર્ય વધારે કયું છે. અને એ રીતે આપણા સાહિત્ય ઉપર કાયમની અસર કરી છે.

હવે એક અંગત વાત કહું. આજથી પંદરેક વર્ષ પહેલાં મેં કડવું ને કંઈક અપમાન લાગે એવું કહેલું, છતાં તેમણે મારા પ્રત્યે એકધારી મીઠાશ ને સદ્ભાવ બતાવ્યાં છે. એક સભામાં એક વૃદ્ધજન પ્રમુખસ્થાને હતા. તેમના બાષણ સંબંધી મેં એક બે શબ્દ એવા કહેલા કે તેમને ખોટું લાગે-નાગર-બંધુઓને તો બધાને ખોટું લાગે, એમ છતાં ચન્દ્રશંકરે મારા પ્રત્યે અણુગમે બતાવ્યો નથી કે સદ્ભાવમાં ઊણુપ બતાવી નથી. સાહિત્યકારોનો એક વર્ગ અતડો હોય છે. એવી અતડાશ ક્રાંતિ-લાલમાં હશે, પરંતુ ચન્દ્રશંકર તો હંમેશાં ઉત્સાહ ને હૃદયી નવાજૂના સાહિત્યકારોને મળતા. ઊગતા અને આયમતા સાહિત્ય-કારોના એ ખાસ પ્રશંસક હતા. સાહિત્યની તેઓ જ્યાં ત્યાં વકીલાત કરતા. સાહિત્ય માત્ર, ગુજરાતી સાહિત્યકારો, અને ગુજરાતી સાહિત્ય એ ત્રણેના વકીલ તરીકે તેમણે ધણી સારી

સેવા કરી છે. દલપત જેમ શાણી ગુજરાતી વાણીનો વકીલ હતો તેમ તેઓ આ ગ્રંથોના વકીલ તરીકે કામ કરતા.

જે રીતે એમણે ગૂજરાતની અમૂલ્ય સેવા કરી છે એમ નિઃસંદેહ કહી શકાય: ગૂજરાતી સાહિત્યના વકીલ તરીકે અને બહુ સરસ વક્તા તરીકે.^૧

૨૨

રાજકવિ ભાસ્કરરાય તાંબે

[આ પરિચયનોંધમાં કવિશ્રી વિશે આપેલી ઘણીખરી માહિતી અમને એક ખાસ મરાઠી લેખ દ્વારા પૂરી પાડવા માટે અમે કોલ્હાપુર કોલેજના ફાર્સીના પ્રાધ્યાપક શ્રી. માધવરાવ પટવર્ધનના નકલ છીએ. 'માનસી'ના ગયા વર્ષના બીજા અંકમાંના શ્રી. મનુભાઈ ક. દેસાઈના જળગામ સાહિત્યસંમેલનના લેખ દ્વારા, એ સંમેલનના આ વિદ્વાન પ્રમુખના નામથી તથા કેટલેક અંશે કાયંથી વાચકો પરિચિત છે જ. ઉપરાંત, હમણાં જન્યુઆરીમાં જ તેમણે વર્તમાનપત્રોમાં વાંચ્યું હશે કે ૧૯૩૭ના સર્વોચ્ચ મરાઠી ગ્રંથ કરેલા 'હંદોરચના' માટે પ્રા. પટવર્ધનને મુંબાઈ યુનિવર્સિટી દ્વસ્તક શ્રી. ૨૫૦)નું તરખડપ્રાદ્યક્ષ પણ મળ્યું છે, જે સમર્થ કવિ અને વિવેચક મહારાષ્ટ્રના સમકાલીન સાહિત્ય-સેવકોમાં એ ગ્રંથ વડે, એમના ફાર્સી-મરાઠી રાખડકોરા વડે તથા બીજા વિદ્વાતાયુક્ત મોટાં નાના લખાણો વડે આગળ પડતું અને માનવંત સ્થાન ભોગવે છે, તેમની વિવેચનરાશ્ત્રિનો લાભ 'માનસી' દ્વારા ગુજરાતને આપી શકાય છે એ અમારે માટે હવેના વિષય છે. કવિશ્રી

૧. તા. ૩૦-૧-૩૮ના 'લોકવાણી'માં પ્રસ્તુત લાવણનો જે જણાંત આવેલો તે 'માનસી' માટે લાવણકર્તાએ અમારી વિનંતિ પરથી, ઉપર પ્રમાણે છંદના રૂપમાં, તૈયાર કરી આપ્યો છે. આ લખાણ માટે તેમના અને 'લોકવાણી'ના અમે આભારી છીએ. —સ. 'મા.'

૨. અહીંથી માંડીને ઉવટ મુધીની (નં. ૨ થી નં. ૫) નોંધો ગતાંકમાંથી મુલતવવાં પડેલાં લખાણો છે. એ માત્ર કાલદષ્ટિએ જરા નૂનાં યથાં લાગે તો પણ એમાંના વિરિષ્ટ સત્ત્વની દષ્ટિએ નવાં છે એની ખાતરી એ વાંચતાં યરો જ.

તાંબે વિશેનો પૂર્વોક્ત લેખ 'માનસી' માટે પ્રેમના આપવામાં તેમ જ પ્રસ્તુત નોંધ તૈયાર કરવામાં સુરતની એમ. ડી. બી. કોલેજના ઇતિહાસ-અર્થશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક તથા મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યપરિષદના એક સભ્ય, અને 'માનસી'ના એક શુભચિન્તક, અમારા મિત્ર રા. મનોહર રા. પાળદેના આપણે સૌ અત્યંત આભારી છીએ.]

પ્રસિદ્ધ અને વ્યોવૃદ્ધ મહારાષ્ટ્રી કવિ રા. બારકરરાવ રામચન્દ્ર તાંબેને ના. ગ્વાલિયરનરેશે રાજકવિપદ અર્પણ કર્યાના બખર વાચકોએ નવેંબરમાં વર્તમાનપત્રોમાંથી જાણ્યા હશે જ. એ માનપૂર્ણ પદાર્પણને માટે અમે સમરત કાવ્યપ્રેમી ગુજરાત તરફથી તેમને અભિનંદન આપીએ છીએ; સાથેસાથે, એમની લાક્ષણિક અને ગૌરવથીજ કાવ્યકલાનો ચર્કિચિત્ પરિચય પછુ આ પ્રસંગે વાચકોને કરાવવાની તક લઇએ છીએ.

રા. બારકરરાવ તાંબે પ્રેમના એક અગ્રગણ્ય કવિ તરીકે પ્રખ્યાત છે. તેમનું પ્રેમકવન શૃંગારપ્રધાન છે. પરંતુ એ શૃંગાર વ્યાપક સ્વરૂપનો છે. એમની કવિતા જે પ્રેમભાવનાનું સંકીર્તન અને આલેખન કરે છે તે ભાવનામાં યૌવનસુલલ પ્રેમ કરતાં કેંક વિશેષ તરવ છે. એમની વ્યાપક પ્રેમભાવનામાં દાંપત્યપ્રેમ ઉપરાંત વાદસહ્ય અને 'ભક્તિને' પછુ જાયુ' સ્થાન છે. સને ૧૮૯૧થી ૧૯૪૫ સુધીનાં તેમનાં સર્વ કાવ્યો એક કે બીજી રીતે પ્રેમવિષયક જ રચાયાં છે. એ કાવ્યોમાં ન્યાં ન્યાં ઈશ્વર-ભક્તિ હોય, સૃષ્ટિવર્ણન હોય કે વિનોદ પછુ હોય, ત્યાં બધે જ તાંબેકવિતા ઉત્તમપણે શૃંગારાત્રયી રહી છે.

૧. દાંપત્યપ્રેમનું એમનું એક મધુરકોમલ ગીત " ટાંબે હે : જુસ્મિ ગડે રોમ્બુનિ મજ પાહુ નકા " તો સવિશેષ લોકપ્રિય બન્યું હોવાથી, આમોદાન રૂકડમાં પણ ઉતારાયું છે.

૨. તેમની ભક્તિભાવના પછુ ઉત્કૃષ્ટ છે. પરાધકોટિ પર પહોંચેલી અનુરક્તિ અને નિર્વાણની પ્રીતિ એટલે જ ભક્તિ એવી તેમની માન્યતા છે.

પોતાની કવિતા પરના પ્રેમસામ્રાજ્ય સંબંધી કવિએ એક સ્વયં દર્શાવેલા સુવિશદ અભિપ્રાયનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે: શૃંગાર અ જગતનાં સાહિત્યોમાં હમેશ મુખ્ય રસ મનાયો છે; તેણે ઇતિહાસનું સ્વરૂપ ધડપું છે; તેનામાં જગતનો પ્રસવ અને વિસ્તાર છે. આ વાત જેમને માન્ય હોય નહિ તેમણે કલાત્મક ક્ષેત્ર છોડી ખીજ ક્ષેત્રમાં ચાલ્યા જવું: જેમને ફૂલની સુગંધ નહિ પણ કાંટા જોઈએ, તેમણે કાંટાનો મુગટ કરી પહેરવો; બાહી બુલબુલ તો ગુલાબથી જ મુગ્ધ થશે અને તેને ચલાશે.

કાવ્યો પ્રેમસુખનાં તેમ પ્રેમદુઃખનાં ય અર્થ, જો કે માત્ર અસંતોષ વ્યક્ત કરનારાં કે ભર્મિલ નહિ; પ્રેમગાન માત્ર તારુણ્યકાળના પ્રેમનું નહિ પણ વિવાહિત જીવનના પ્રેમનું પણ અને તેથી સ્વકીયાવિષયક, પરકીયા કે સામાન્યા વિશેનું નહિ; પ્રેમવિષયક વર્ણનો કરતાં કવિ નયનવર્ણનમાં જ, એને શ્રેષ્ઠ અનુભવી, એટલા તદ્દલીન બને છે કે શરીરનાં સામાન્યતઃ ઉન્માદક મનાતાં અન્ય અંગોને લગભગ હંમેશાં ઉવેજે છે; કાવ્ય એટલે જીવનસહરી પણ આયુષ્યપ્રસંગના કેવળ પડછાયા નહિ; કાવ્યો જીવનરપણી, પણ હૃદયના અરા ઉમળકા વિના રાષ્ટ્રીય પ્રસંગો પર કાવ્યરચના કરે નહિ; આત્મલક્ષી પણ અહંમન્ય નહિ; બાષા ભાવાનુકૂળ-વ્યાકરણદૃષ્ટિયા અતિ ચોક્કસ જો નહિ તો ચબ્દસૌહરવાળા ખરી પરંતુ કૃત્રિમપણે ટેમળ નહિ; આ સર્વ લખિકવિતાનાં કેટલાંક વિચિત્ર લક્ષણ છે.

પ્રેમના આ સમર્થ કવિએ મહાપ્રરથાન નામ મૃત્યુને પણ સ્વવિષય તરીકે સ્વીકારીને એની પર મરાહી સાહિત્યમાં અપૂર્વ, અજુમાવી, મર્મગામી રચનાઓ કરી છે. પોતે આ વિષય બણી કેરી રીતે લખ્યા તેનો ચિતાર આપતાં તેમણે એક મિત્ર^૧ પરના પત્રમાં જો લેખકપત્ર કયું છે તે એમના ચબ્દોમાં જ ઉતારવું મોગ્ય લાગે છે:

૧. પ્રો. માયદેવ, કર્વે-વિદ્યાપીઠના પ્રધ્યાપક.

"... It is a remarkable feature of my poetry; it has grown with my life. It babbled like a child when I was below fifteen. ... It dwelt upon love after wedding till children sprang up around me. Then it sang of children. It became moody and pathetic when death visited my doors, carrying away my children. Then came out મમ્મરાત્રિચા નિવાન્તસમર્થો રે મારયા દ્વદયા and the Orphans etc. Reconciliation to the realities of life brought in a fresh crop of love-poetry, deeper in note and more universal in character. Now when literary persons have dropped round me like petals of a blown rose, when disease and distress and debility have established their quarters in me; when like a canoe caught in a whirl of storm my family-affairs are tossed hither and thither, is it any wonder that my eyes should dwell upon the distant skirts of the life beyond, the great To Be ! I almost hear the mellow lin-lone-lane of far away bells of a magic romantic world, far and far away beyond the bourne of time and space ...

કવિના મનોવિકાસનું દિગ્દર્શન કરાવતાં આ વચનો સ્પષ્ટપણે બતાવે છે કે વિશુદ્ધ પ્રેમનો ઉત્કર્ષ અને મહાપ્રસ્થાનનો મુક્તિ-બોધ કરી લેવાની, સામનો કરવાની, આનંદ સિદ્ધતા-એ બંને વિષયોની રાજકવિ તામેની કવ્યના એટલી સુરમ અને ઉન્નત-કર છે કે સામાન્ય કવિઓને એ અલભ્ય જ રહે છે. આ કારણે જ, એમના એક કાવ્યસંગ્રહની પ્રસ્તાવના લખતાં રા.

નરસિંહ ચિં. કળકરે જે કહ્યું છે તે મથાર્ય લાગે છે કે રા. તાંબેમાં કવિનું પ્રેમલપણું છે તેમ તત્ત્વસંશોધકની જિજ્ઞાસા પણ છે. એવા આજન્મ સત્કવિને, ભારતીય સંસ્કારિતાને ઉજળવસતર કરવા, પ્રજા દીધાયું કરો એવી પ્રાર્થનાસહ વિરમીશું.

૩

માર્તે દુ ગાર

[૧૯૩૭નું સાહિત્યનું “ નોબેલ પ્રાઇઝ ” છતી જનાર ફ્રેન્ચ નવલકથાકાર રોજે (Roger) માર્તે દુ ગાર પરનો નીચેનો રસભર્યો લઘુ લેખ અમારી વિનંતિને માન આપી, સૂરતની એ. ટી. બી. કોલેજના ફ્રેન્ચ : તથા જગત-ઈતિહાસના પ્રાધ્યાપક ડૉ. રમણ વસાએ ‘ મુવેલ સિતેરેર ’ ‘ મારિયન ’ નગરે પત્રોમાંની મૂળ ફ્રેન્ચ સાધનસામગ્રી પરથી લખી આપ્યો હોઈ, એ માટે તેમના ખાસ આભારી છીએ.—સં. ‘ મા. ’]

૧૨મી નવેમ્બર ૧૯૩૭ના સવારે ફ્રેન્ચ દ રીવીયેરાના કિનારા ઉપરના નીસ નગરની પાસેના એક વિલામધી બહાર નીકળતા પુરુષ અને દરવાજા આગળ ઊભેલી એક યુવાન સ્ત્રી-પત્રકાર વચ્ચે નીચેના શબ્દોની આપણે ઘણ દત્તી :

સ્ત્રી: મેશીય, મારે ફક્ત પાંચ જ મિનિટ વાત માટે જોઈએ છે.

પુરુષ: દિલગીર છું, તેમ નહિ બની શકે; ના, કદી નહિ.

સ્ત્રી: પણ એમ કેમ ?

પુરુષ: “ પણ એમ કેમ ? ” વારુ, માદામ, (એક પણ થોભી) મારે સાત વરસનો એક બાળક છે. તે એક દિવસ મને નહાવાની ઓરડીમાં સ્નાન કરવા જતો જોઈ, આરથા આગળ આવી, હઠ લઈ ઊભો, ‘ બાપુ. મને તારી સાથે અંદર આવવા દે. મારે તને આજે તફન નાગો જોવો છે—મમી મને નવરાવે છે તેમ. ” —“ ના, એમ ન થાય, બાઈ. ” મેં કહ્યું. ત્યારે તેણે તમારા જેટલી જ સરળતા અને હાથ હેઠા પાડી નાંખે તેટલા જ માથાળુ

અવાજે મને પૂછ્યું. “પણ એમ કેમ ?” તે બાળક મારી
“ના” થી તાલુબ થયો એટલું જ નહિ પણ તેની
ઉત્કંઠાએ પેદા કરેલી મારી મૂંઝવણ સમજવા તે તદ્દન
અસંકત જણાયો.

જાહેરાત અને પ્રસિદ્ધિથી દૂર નાસતો આ પુરુષ તે ૧૯૩૭ના
“નોબેલ પ્રાઇઝ”નો વિજેતા ફ્રેન્ચ નવલકથાકાર રોજે
માર્તે કુ ગાર. માર્તે કુ ગાર બહુ સરમાળ છે એટલું જ નહિ
પરંતુ અસંખ્ય યુવાન વાચકોનાં આદર્શ સ્વપ્નાનો સર્જક એ
નવલકથાકાર પત્રકારોએ ઉપજાવેલી પ્રસિદ્ધિથી બહુ દૂર રહે છે.
પારિસનાં ઝગઝગતાં રેસ્ટોરાંના આણના મેળાવડા કે જાણીની
તાય-પાર્ટીઓમાં તેની ગેરહાજરી સામાન્ય રીતે વરતાઈ આવે છે.
આ કારણને લીધે આ સાહિત્યકાર વિશે અંગત માહિતી બહુ
જુજ મળે છે.

જગતને માર્તે કુ ગારનો પરિચય રશીડીશ એકેમીએ
“નોબેલ પ્રાઇઝ” દ્વારા કરાવ્યો તે પહેલાં રત્નપરીક્ષક પારિસે,
પોતાના આ સાહિત્યરત્નની કદર એક માસ પહેલાં જ તેને
“પારિસનું” ઉત્તમ સાહિત્ય-પારિતોષિક—“Le Grand Prix
litteraire de Paris” આપી કરી હતી.

‘પ્રસ્થાન’થી કારકિર્દી શરૂ

૧૯૦૮માં “પ્રસ્થાન”—‘Le Devenir’—પ્રસિદ્ધ કરી
યુવાન રોજે માર્તે કુ ગારે પોતાની સાહિત્યકારની કારકિર્દી શરૂ
કરી. પાંચ વર્ષ બાદ યુરોપ ઉપર મહાન યુદ્ધનું પ્રચંડ વાવાઝોડું
આવી રહ્યું હતું ત્યારે તેણે ‘જાં બારવા Jean Barrois’
નામની નવલકથા લખી ફ્રાન્સનાં પ્રથમ પંક્તિના અમગદ્ય
ગણાતા લેખકો સાથે પોતાનું સ્થાન મેળવ્યું. આ નવલકથા
લખાઈ એટલું જ નહિ પણ તે તેના કર્તાની આર્પદષ્ટિ
(prophetic vision)ને લીધે મહાન નવલકથા ગણાઈ.

આ નવલકથા તે કાળના મુરોપના નૈતિક અને સામાજિક જીવનના સંયોગીકરણ(synthesizing)રૂપ છે. કથાનો નાયક-જેના નામ ઉપરથી નવલકથાનું નામ રાખવામાં આવ્યું છે-તે જગતમાં "ક્રાંતક" કરવાની તમજાથી અકળાય છે. તેની ભાવના, શ્રદ્ધા અને આદર્શનો ચિતાર એક પારંગત કલાકારની મુક્તતાથી કરવામાં આવ્યો છે. આ મુવક તે સમયના સામાજિક અને વૈજ્ઞાનિક વિચારોનું પ્રતિબિંબ છે. તેના જીવનમાં સામાજિક જીવનની અનેક શાખાઓમાં પ્રગટ થતાં સંવેદનો મૂર્ત થતાં જણાય છે. વિલાસના જીવનનો ત્યાગ કરી, સંન્યસ્ત સ્વીકારી, પુનઃ તેને છાત મારી, stoic scepticism સ્વીકારી, જીવનની વિવિધ ભાગણીઓના અનુભવ લઈ છેવટે એકલો પોતાની મુલાવરથામાં સેવેલી ભાવના અને શ્રદ્ધાથી ભરિત (disillusioned) ધર્મ, અર્ધ ગડો બની, મૃત્યુના અંકમાં ઢળે છે. આ સાહિત્યકૃતિમાં નવાં અને ક્રાંતિકારક તત્ત્વોનું તદ્દન નવીન સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે. એક પ્રતિભામય નવલ-સ્વરૂપમાં આલેખાયેલી આ વાર્તા છે.

વર્તમાન અને જાવિનો ચિતાર

૧૯૧૩માં લખાયેલા આ પુસ્તકમાં તેણે જગતમાં આજે પ્રવર્તી રહેલા સામાજિક બળો અને આંદોલનોનો ભાવિ ચિતાર આપ્યો છે. અમજીવી માનવસમૂહો ઉપર થતાં આક્રમણોની આગાહી તેણે કરી છે.

૧૯૨૨માં " લે થિબાલ્ડ " Les Thibaultsની નવલકથાની હારમાળાનું પ્રથમ પુસ્તક પ્રગટ થયું. ત્યારબાદ ૧૯૨૨થી ૧૯૨૭ સુધી દર વર્ષે આશ્ચર્યજનિત કરે તેવી વ્યવસ્થિત રીતે પ્રત્યેક પુસ્તક પ્રજા સમક્ષ મૂકવામાં આવતું. સંપૂર્ણ ચીવટ અને ઝીણવટથી, પુસ્તકમાં સંપૂર્ણતા આવે તેવું પુસ્તક લખાય ત્યાં સુધી મોં. માતે દુ ગાર સતત પરિશ્રમ કરતા. તેમની આકાંક્ષા કેવળ એક જાણીતા અને 'પ્રખ્યાત' નવલકથાકાર થવાની ન હોવાથી, તેમને પોતાની

આકાંક્ષા મુજબની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાનો કાંઈ ન પ્રાપ્ત થવાથી પોતાની આ નવલકથાની હારમાળા (cycle of novels) તેમણે મુદ્દતરી રાખી. ૧૯૩૦-૧૯૩૫ સુધીમાં ક્રાન્સના આમ-જીવનના પ્રતિબિંબરૂપ " વૃદ્ધ ક્રાન્સ " Vieille France તેમ જ કિસાનજીવનને વિશાળ ફલક પર આલેખતી Un Taciturne અને બીજાં બે નાટ્ય-દ્રશ્યો તેણે આપ્યાં છે. આ જ સમયે તેણે Les confidences africaines લખી સંસ્થાનેના જીવનના દુઃખી ભાગનો નમ્ર સ્વરૂપે પરિચય કરાવ્યો.

હારમાળાનો ફાલ

ત્યારપછી ૧૯૩૬માં ત્રણ વર્ષથી મુદ્દતરી રહેલ " લે થીબોલ "ની હારમાળાના ફાલરૂપ " L'été 1914 " " ૧૯૧૪ની ગ્રીષ્મ "નાં ત્રણ પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં. આ સર્જન માટે તો તેને " નોબેલ પ્રાઇઝ " આપવામાં આવ્યું છે. સાહિત્યના વિવેચકો સર્વાનુમતે તેને એક મહાન સાહિત્યકૃતિ તરીકે ઓળખાવે છે. આ કથા " લે થીબોલ " કુટુંબની ઐતિહાસિક નવલ તરીકે ઓળખાય છે. પરંતુ ઐતિહાસિક પશ્ચાદ્ભૂતિ પર રચાયેલ અર્વાચીન કુટુંબની એક સામાજિક નવલકથા છે; એટલું જ નહિ પરંતુ તે શાશ્વત અને વિરાટ વ્યક્તિ-માનવનો ઇતિહાસ છે- પ્રતિનિધી છે. સામાજિક દુઃદો અને નવીન રૂપાંતર લાવવાના વિજયને મૂર્ત કરવા આ નવલકથા પ્રયત્ન કરે છે. વળી આ નવલકથા " Les Thibaults " કુટુંબનો ઇતિહાસ છે ને સત્ય નથી કારણ કે Le Fontanille કુટુંબનું વાસ્તવ દર્શન પણ તેમાં થાય છે. આ કથામાં બે કુટુંબોનું વર્ણન છે: એક રોમન કેથોલિક અને બીજું પ્રોટેસ્ટન્ટ. એ કુટુંબોમાંનાં પ્રગતશીલ અને પ્રત્યાધાતી તરવો વચ્ચેના દંડનું આલેખન સચોટ રીતે કરવામાં આવેલ છે. આ પુસ્તકના લેખકે તો એક નિષ્ણાત ઇતિહાસકારના સમી સ્ત્રીવટ અને વ્યાવહારિક, આતુર્યયુક્ત કળા વાપરી છે. જાણે કે ટાઇ સર્જન-અપર ધન્વંતરી-સંજોગ વર્તાને

પ્રગટતાથી પોતાનું કાર્ય કરતો હોય. વેદનામાં પ્રગળતા માનવ આત્માઓનાં સંવેદનોનું માર્ગતામ્યું પૃથક્કરણ આ નવલકથામાં સ્પષ્ટ થાય છે. જગતમાં શાંતિ સ્થાપવા મયતા બળોમાં યુવાનોનાં કર્તવ્યક્ષેત્રનું નિરૂપણ આ નવલકથા સૌજન્યથી રીતે પ્રગટ કરે છે.

આ વાર્તાનું આલેખન એટલું કલાત્મક રીતે કરવામાં આવ્યું છે કે વાચકને આ નવલકથાની સૃષ્ટિ પોતાની જ હોય તથા પોતાના જીવનના પર અવલંબિત થયેલ હોય તેમ જણાય છે. અસ્પષ્ટ કે અવ્યક્ત રહેતી હોય તેવી એકેય સંજ્ઞા કે એકેય ભૂમિ આ નવલકથામાં પ્રગટતી નથી. બાળાની સરળતા અને સાદાઈ આ નવલકથાની અપૂર્વ વિશિષ્ટતા છે અને આ વિશિષ્ટતામાં તો નવલકથાકારની પ્રતિભા પ્રગટ થાય છે.

રમણ વસા

પત્રકારત્વ

૪

શ્રી. નટરાજન^૧

સમય કેવો પવનવેગી છે ! મને પચાસ ઉપર થયાં શ્રી નટરાજન અને મારી વચ્ચે એક પેઢીનું અંતર છે. છતાં મને હજી યાદ છે કે એ બે સદાસદચર મૂર્તિઓ, સદ્ગત સર નારાયણ ચંદાવરકર અને શ્રી નટરાજન, રોજ સાંજે ક્વીન્સ રોડ પર ફરતા આવતા; ને ત્યારે કોલેજશાળામાં ટું તેમના તરફ પ્રસંસા અને માનની, અરે, પૂજ્યભાવની નગરે કેવો જોષ રહેતો ! તે દિવસોમાં અમારામાં પૂજ્યભાવનો ઉછાળો હતો. કાશ્ય જાણે કેમ, શું પુરુષમાં કે શું સ્ત્રીમાં, આપણા જીવાન મિત્રોમાં હવે

૧. એમને સિત્તેર વર્ષ થોડા સમય પર પૂરાં થયાં તે પ્રસંગે, અમારો વિનંતિ પત્રી, આ લેખ રા. જયજીભવાલ દ. મહેતાએ ખાસ લખી આપી આભારી થયાં છે. સ્ત. 'મા.'

એવો ઉછાળો થા માટે જણાતો નથી, તે માત્ર ગસ્તિષ્કવિદ્યાના અભ્યાસીઓ જ દહી શકે. તે સમયના જાહેર જીવનમાં મોટે ભાગે સર નારાયણ જ્યાં ત્યાં જોવામાં આવતા. માર્ચના સમાજમાં ને અન્યત્ર એમનાં પ્રવચનો અમને નવી દૃષ્ટિ આપતાં; ને અમે હજી તો નાના હતા, તો પણ સામાજિક ક્ષેત્રમાં અમારાં લાઘ્યજહેનોની મુક્તિ સાધવાની તમન્ના અમારી રોજરોજ વ્યાપી જતી. જીવનમાં અમને થયેડો પડી, તે જીવાનીનાં અમારાં કેટલાંક માવાદર્શન અદશ્ય થયાં છે. પણ એમના ઉપદેશનું જળ એવું હતું-એમના પેગામ એટલી સત્પ્રતિષ્ઠાથી એ પોતાના જીવનમાં ઉતારતા ને ખીજાને ઉપદેશતા કે હજી પણ એ સૌ દરબંદી અમને પ્રત્યક્ષ થાય છે, ને તે દિવસોના અમારા આદર્શોની ગ્રેરણા ફરીથી પાય છે.

તે જ સમયે શ્રી નટરાજને પ્રતિષ્ઠા 'સંપાદન કરી દીધી હતી. 'ઈન્ડિઅન સોશિયલ રિફોર્મર'ના તંત્રી તરીકે શાશ્વત્વવાળા પુરુષ દાખલ એ સર્વત્ર ઓળખાતા; સાથે સાથે એ હંમેશ અજોય હિંમત પણ દર્શાવતા. તેમના ક્ષેત્રોમાં આત્મસમર્પણ ને કવિત્વનો રણકાર ગાજી રહેતો. હમણાં હમણાં કવચિત્ મારાથી એમના ક્ષેત્રો વાંચી શકાતા નથી; પરંતુ 'સોશિયલ રિફોર્મર' તો આ સઘળાં ય વર્ષો દરમિયાન યાન અને આકીર્ણની માર્ગદર્શી જ્યોતસ્પે ઝગઝગતું જ આવ્યું છે. સમાજસુધારો તે દિવસોમાં આજ જેવો સહેલો નહોતો. હવે તો તે રોજની વાત બની ગયો છે. અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન બાદ કરતાં તે દિવસોના સામાજિક સુધારાના કાર્યક્રમમાંથી લગભગ દરેક બાબત હાલ તો જાહેર જીવનમાં સ્વીકારાર્હ ગઈ છે. પણ તે વેળા વાત જુદી હતી. સમાજસુધારક થયા એટલે જાણે તમે વિરોધક અને કદાચ બંડકતો પણ થઈ ચૂક્યા. સમાજસુધારક થયા માટે ધણા ય જીવાનોને ચઢીદ બની શીશસમર્પણ કરવું પડતું; કારણ કે જેમ તે વખતે સરકાર, રાજદ્રોહીઓ પર અપાટો ચલાવતી, તેમ સમાજ પણ પોતાના દ્રોહીઓ સાથે સખ્તાઈ

બાંધી વતીવ રાખતો. મારા કેટલાક વડીલો આગળ થી નંદરાજનના લેખો વિશે પ્રશ્નસાના મારા ઉદ્દ્યાર હું બોલી શકતો નહિ તે મને હજી યાદ છે. સમાજસુધારક થવું એટલે સમજવું કે તમારી સહાનુભૂતિ પીડિત વર્ગ માટે છે અને ખાસ કરીને સ્ત્રી-વર્ગ તરફ સમાજ જે અપ્રમાણિકતા, અન્યાય અને ધાતકીપણ દાખવી રહ્યો હતો તેની વિરુદ્ધ તમે બાંધે ઉઠાવ્યું છે. ધણી ય કોલેજિયનને સમાજસુધારક કહેવરાવવામાં મજા આવતી, જેમ હમણાં થોડા સમય પર ધણી ય કોલેજિયનોને સવિનય ભંગવાળા ગણાવવામાં આવતી તેમ. ઇશુ ખ્રિસ્ત કહેતા કે મારા સિદ્ધાંતો ભાઈને ભાઈ વચ્ચે, મિત્ર ને મિત્ર વચ્ચે, કુટુંબી ને કુટુંબી વચ્ચે તરવાર ઉછળાવે એવા છે. આ સત્ય પુરવાર કરતા હોય તેમ તે સમયના સામાજિક સુધારકો લડત ચલાવતા ને પરિણામે સમાજસુધારાની કલગે સંબંધી મતભેદના કારણે કેટલાં ય કુટુંબોમાં કડવાશ રેલાતી, અસંતોષ બ્યાપતો, છાનાં વેર વટાતાં.

આ વેળા અમને આશા ને હિંમતના સંદેશ થી નંદરાજન એમના 'સોશિયલ રિફોર્મર' દ્વારા આપતા. ત્યારે 'સોશિયલ રિફોર્મર' એ સમાજસુધારાનું પત્ર માત્ર ન હતું પણ એક ઉદાર વિશ્વધર્મનું પત્ર હતું. થી નંદરાજનના જીવનકારમાં કદ એક જ વસ્તુ મારા મન પર છવાઈ ગઈ છે એમ પૂછો તો તે વિચાળ પાપા પર રચાયેલી એમની ઉદાર ધર્મભાવના અને હરકોઈ જાત કે રૂપની માનસિક સંકુચિતતાની અસદિબ્ધતા. જેને ઉદાગ્રવાદી તરીકે આપણે ઓળખીએ છીએ તેવા ઉદાગ્રવાદી એ નથી; પણ તે દિવસોમાં તો અધદિત કે અન્યાયી સાગતાં સરકારનાં કાંઈ પણ પમસાને એ નભાવતા નહિ. આ દેશની રાજકીય પ્રગતિ માટે એ સદા ય લડતા આવ્યા છે. એમને મન પ્રગતિ તે ઉત્કાન્તિ છે- જાન્તિ નહિ, એટલે જ તદ્દાવત. તત્ત્વજ્ઞાન અને તત્ત્વચિંતનમાંથી

નીપજતી શાંતિની મુદ્રા એમના જીવનમાં જડાઈ ગઈ છે; તમે કદી એમને કુબંધ કે કુપિત અગર ક્ષણિક જળવમળમાં તણાતા નદિ જુઓ. ચિંતન, શાંતિપૂર્ણ પ્રાર્થના, એના બળવડે મહાપુરુષોમાં જે શાંત વિકાસ તિલ્લ થાય છે તેનું દૃષ્ટાંત શ્રી નટરાજનનું જીવન છે.

ધીરેથી પણ સ્થિર પગલે હિંદુધર્મ બધી—પોતે સમજ્યા પ્રમાણેનાં તેનાં પવિત્ર તત્ત્વો બધી એ પાછા વળ્યા છે. બાઈબલની એમના પર બારે અસર 'યજ્ઞ હતી. એમનાં લખાણોના સ્વચ્છત્વથી ને કવિત્વથી રપટ જણાતું કે ન્યુ ટેસ્ટમેન્ટની કેટલી બધી અસર યજ્ઞ હતી—જેમ એમના મિત્ર સર ' નારાયણ પર જોઈ તથા ન્યુ બંને ટેસ્ટમેન્ટની યજ્ઞ હતી તેમ. એક આત્મવૃત્તાન્તના ભેખમાં એમણે કહ્યું છે તે મુજબ હમણાં તો એમણે બાઈબલને અમરાધએ ચઢાવ્યું છે ને ગીતાજીનું વધારે ને વધારે સેવન કરવા માંડ્યું છે. ઘણા ય હિંદુ ધર્મમયો તરફ વધતો જતો પૂજ્યભાવ, પ્રેમ ને પ્રશંસા હમણાંનાં એમનાં લખાણોમાં રપટ દેખાય છે ને હવે એ માનવા લાગ્યા છે કે હિંદુ પ્રથાઓ તથા પ્રજ્ઞાલિકાઓનો નારા થાય એમ નથી કે એમને સમૂહ ઉખેડાય એમ નથી. ભૂતકાળના કેટલાક સમાજસુધારકોની બાબતમાં બન્યું છે તેમ થી નટરાજન પ્રત્યાધાતી બન્યા છે, એવો આનો અર્થ નથી. એમના જૂના સિદ્ધાંતો બધા એમના એમ છે. બ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય વિશે એમનો જૂનો અજેમ પ્રેમ છે. તે માટે કે સામાજિક પ્રગતિ માટે એમને કદી શંકા બિડી નથી. હું તો એટલું જ કહું છું કે હિંદુ કરીને એ સૌ પરિપક્વ બન્યું છે, ને હિંદુ ધર્મના એક સિદ્ધાંતો પૈકી પસંદ કરેલાં તત્ત્વોના સંધ્યાતેજે એને અજવાળ્યું છે, એને ઝોપ ચઢાવ્યો છે.

મહાત્મા ગાંધી પ્રત્યેના એમનો બક્ષિતભાવ અને ગાંધીજીના સૌ રાજકીય સિદ્ધાંતોનો એમનો સ્વીકાર બેતાં એમની ઉત્કાન્તિનું જ દર્શન થાય છે. આ બધું છતાં જ્યારે એમને

જથ્થાનું હશે કે મહાત્માજી કાંઈ અવળી દિશા બણી દોરી રહ્યા છે ત્યારે તેમની પશુ ટીકા કરવામાં પાછાં પગ્યા નથી. શ્રી નટરાજન માટે મહાત્માજી બહુ જીંચું માન ધરાવે છે અને પોતાના જીવનમાં એમને એવી કેટલીક કટોકટીની ક્ષણો આવી ગઈ હતી કે જ્યારે બીજા સલાહકારો સાથે શ્રી નટરાજનની પશુ એમણે સલાહ લીધેલી. આવા કુટુંબમાંથી મહાત્માજીને એકાદ સેવક મળી રહે તે તદ્દન સ્વાભાવિક હતું. એ સેવક તે શ્રી નટરાજનનાં પુત્રી શ્રીમતી કામાક્ષી નટરાજન, જે પોતે મુંબઈ વિદ્યાપીઠનાં એમ. એ. છે ને એક અદના સ્વયંસેવક તરીકે હસતે મોંએ જેલ જઈ આવેલાં છે.

પિતાપુત્રી હમણાં અમેરિકા ને યુરોપની સફર કરી આવ્યાં છે. પોતાની સફરની એમની વાસરિકા બતાવી આપે છે કે શ્રી નટરાજન કેવા નિષ્પક્ષપાત દષ્ટિબિન્દુથી ને છતાં શીખવાવાળા વિદ્યાર્થીની તજરે બધું નિહાળે છે. શ્રી નટરાજન ચોખલીઆ ('પ્યુરિટન') છે પણ એમના ચોખલીઆપણામાં કટાણા મોઢાને સ્થાન નથી, એમને હાસ્યરસની કદર છે. એમના હસવામાં હાસ્યરસની છોળા હોય છે. હાસ્યોચિત પ્રસંગોએ એમનું હસવું એક યુવાન કોલે-જિયનના હસવા જેવું નિર્મળ સજીવ હોય છે. હું ધચ્છું છું કે પોતાની માતૃભૂમિને અધિકતર ઉપયોગનું—સમર્પણ, સ્વા-ધ્યાય ને લિખિત પ્રવગનોનું ભરેલું—લાંબું આયુષ્ય એમને પ્રાપ્ત થાઓ.

જયમુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

વિજ્ઞાન

માર્કેની—ચંદ્રકંડ—જગદીશ

ગયા પાંચ સાત મહિનાના દુઃક સમયમાં જગતના ત્રણ નામાંકિત વૈજ્ઞાનિકોના જીવન પડદા પાછળ અદસ્ય થયાં. તા. ૨૦મી

લુધામએ વાયરલેસ અને રેડીઓના અવગ્ચીન યુગપ્રવર્તક માર્ચીઝ માર્કોની ઇટલીમાં, પરમાણુના દુર્બળ કોટને તોડનાર લોડ રથરફર્ડ ઓફ નેલ્સન ઇંગ્લંડમાં ઓક્ટોબરના અંતમાં, અને લૌતિકશાસ્ત્રના સાધનોની સહાયથી વનસ્પતિમાત્રમાં પ્રાણી-શરીર સરખી ક્રિયાઓ પારખનાર સર જગદીશચંદ્ર બોઝ તા. ૨૩મી નવેમ્બરે હિંદમાં, એમ ત્રણે મહાન સંશોધકો એક પછી એક વિદાય થયા.

૧૮૭૫ના એપ્રિલ માસની ૨૫મી તારીખે માર્કોનીનો એલાના શહેરમાં જન્મ થયો. તેનો પિતા ઇટાલીઅન અને મા આયરિશ હતી. તાનપણમાં જ એણે પ્રૌદ્ધિસર રોજાનાં વ્યાખ્યાનો અને રીઘીનાં પુસ્તકોમાંથી, અંતરિક્ષમાં ઉત્પન્ન કરી શકાતી વિદ્યુતપ્રવાહની ઊર્મિઓ જેને હર્ટ્ઝે પહેલવહેલા ઓળખી હતી, તે વિશે સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. સૂર્યના પ્રકાશને હર્ષણની સહાયતાથી ગમે તે દિશામાં મોકલી શકાય તે જ પ્રમાણે ક્રાઇક રીતે વિદ્યુતની ઊર્મિઓ પણ ફેંકી દૂર સંદેશ મોકલી શકાય એવાં તેનાં વાહ્યકાળનાં સ્વપ્નો હતાં. એકવીસ વર્ષની વયે એણે જૂજ સાધનોથી પ્રયોગો આદર્યા અને એક વર્ષમાં તારની મદદ વગર વિદ્યુતપ્રવાહ ત્રીશ મિટરના અંતર સુધી પહોંચી શક્યો. એરીઅલ અને બીજાં સાધનોમાં સુધારા કરતાં ઉત્તરોત્તર ૧૦૦ મિટર, ૪૦૦ મિટર અને દોઢ માઇલ સુધી વિદ્યુત-ઊર્મિઓ જવા લાગી. આ હત્તેદથી ઉત્તેજિત થઇ માર્કોની ઇંગ્લંડમાં આવ્યો, નવી શોષ માટે ' પેટન્ટ ' લીધું અને ૧૮૯૬-માં લશ્કરી, નૌકાખાતાના અને પોસ્ટ ઓફિસના ઇન્જનેરો સમક્ષ, ટેમ્સ નદીને કિનારેથી પોસ્ટઓફિસ સુધી આઠ માઇલને અંતરે, તારની મોર્સલિપિનાં ચિહ્નોનો ' બીનતારી '-વાયરલેસ સંદેશ પહેલવહેલો પાઠવ્યો.

પછી તો ૧૮૯૭માં ' માર્કોની વાયરલેસ કંપની 'ની સ્થાપના થઇ અને ૧૮૯૯માં ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે, ૮૫ માઇલને

અંતરે, વાયરલેસ વ્યવહાર શરૂ થઈ ગયો. આમ અંતરના ઘટવા સાથે માર્કેટનીને અતીતિ યર્ધ છે પૃથ્વીનો વર્ણાક. ઊર્મિની ગતિમાં કશો અવરોધ કરતો નથી. (અંતરિક્ષમાં ૫૦ થી ૧૫૦ ઊંચે હલેકટ્રોન પટ ઉપરથી ઊર્મિઓનું પરાવર્તન થઈ પૃથ્વી ઉપર આવે છે તેની માર્કેટનીને તે વખતે ખગર નહોતી) તેના સ્વપ્ન વધુ ઉલ્લસ થયાં. આટલાંટિક મહાસાગરની પાર વાયરલેસની મદદથી પહોંચી શકાય છે નહિ? ઇંગ્લંડમાં કિનારે કિનારે આવેલું પોલ્કુ ગામ અને અમેરિકામાં મેસેચુસેટ પરગણાને કિનારે ફ્રેંચ ક્રોડ એ બે સ્થળ વચ્ચે પ્રયોગ કરવાનું તેણે નક્કી કર્યું. બધી તૈયારી થઈ ગયા પછી એક સાથે બંને સ્થળે પવનનું તોફાન થતાં એરિયલ રેલ્વે તૂટી પડ્યા. પોલ્કુ સ્ટેશન ફરી વાર ઊભું થઈ જતાં, માર્કેટનીની ધીરજ ટકી નહિ. તે અમેરિકા ગયો તે ન્યુક્લેરિયસને કિનારે સેન્ટગોન પહોંચી બલૂનની મદદથી એરિયલ તાર ઊંચે ચઢાવ્યો. ફરી વાર કુદરત તેની સામે થઈ અને બલૂનને ખેંચી ગઈ. માર્કેટનીએ પતંગની મદદ લીધી અને સખ્ત વાવાઝોડમાં પણ ૪૦૦ ફુટની ઊંચાઈએ તેને ચઢાવ્યું. આમ ગોઠવણ કરી તેણે ઇંગ્લંડ તારથી સંદેશો મોકલી સૂચના આપી કે પોલ્કુ મુકામેથી દરરોજ બપોરે ત્રણ અને છ વાગ્યાની વચ્ચે 'એસ' (S) અક્ષરનાં ત્રણ ટપકાનાં મોર્સ ચિહ્નો વારંવાર વાયરલેસથી મોકલ્યા કરવાં. આમ કરતાં ૧૯૦૧ના ડિસેમ્બરની ૧૨મી તારીખની બપોરે માર્કેટની અને તેના મદદનીશને ઉપરાઉપરી ત્રણ ત્રણ ટકારા સંભળાવા લાગ્યા. ઇંગ્લંડ અને અમેરિકા વચ્ચેનું આટલાંટિક મહાસાગર ઉપરનું ૧૮૦૦ માઈલનું વાતાવરણ, પ્રકારાવેગે વહતી વિદ્યુતની ધુમરીઓથી ઝળ-ઝળી રહ્યું હતું. તે દિવસથી પૃથ્વી ઉપર વાયરલેસયુગનું મંડાણ થયું.

પછીના છત્રીસ વર્ષના ગાળામાં તો વાયરલેસવિજ્ઞાનને અનેક વૈજ્ઞાનિકો તરફથી સદાયતા મળી, રેડીઓ રીસીવરમાંનો અત્યારે સાધારણ થઈ પડેલો ફ્લેમીંગનો અદ્વિત વાદ્ય શોધાયો, પૃથ્વીના

ખૂણેખૂણા વાયરલેસથી સંકળાઈ ગયા, દિશા અને કાળના અંતરે
ઝડપભેર છુસાવા લાગ્યા અને બોડકોસ્ટિંગ, વાયરલેસ ટેલિફોની,
અને ટેલિવિઝનથી માનવસંસ્કૃતિ સમૃદ્ધ થઈ.

અંત સુધી મર્કિનીએ યોવનનો ઉત્સાહ અને શક્તિ જળવી
રાખ્યાં. નવીન પ્રયોગો ઉપરનો તેનો પ્રેમ જેવો તે તેવો જ રહ્યો.
પોતાના મદદનીશોને પછુ તે ઉત્સાહ અને પ્રેરણાની ભૂતિરૂપે
હતો. દરેક કામ પાછળ તે અચાક પરિશ્રમ લેતો અને પોતે
માનેલા સિદ્ધાંતોને હિમ્મતથી આચરણમાં મૂકવા હમેશાં
ઉત્સુક રહેતો.

ન્યૂઝીલેન્ડના એક ખેડૂત કુટુંબમાં ૧૮૭૧ના ઓગસ્ટની ૩૦મી
તારીખે અનેરેટ રથરફર્ડનો જન્મ નેસ્સન ગામમાં થયો. વીસ
વર્ષની વય ચતાં સુધી રુઝાનિક વિદ્યાલયમાં શિક્ષણ લઈ, અનેરેટ
ઈંગ્લેન્ડ ગયો અને ૧૮૯૩માં તેણે કેમ્બ્રિજ વિદ્યાલયની એમ.એ. ડીગ્રી
ગણિત અને વાસ્તવશાસ્ત્રના (ફિઝિક્સના) વિષયમાં પહેલા વર્ગમાં
સીધી, અને ૧૮૯૪માં નવા સંશોધનો માટે તેને શિષ્યવૃત્તિ મળી.
કેમ્બ્રિજનું તે વખતનું વૈજ્ઞાનિક વાતાવરણ હિસ્ટોરિકથી ભરપૂર
હતું. કેવેન્ડિશ પ્રોફેસર સર જે. જે. ટોમસને વિશ્વના પદાર્થ-
માત્રમાં છુપાઈ રહેલા એક આદિતત્ત્વ ઇલેક્ટ્રોનને જોણી કાઢ્યું
હતું. પછીનાં બે પાંચ વર્ષમાં જ, જર્મનીમાં રૉસને અપાર-
બેદક શક્તિના 'એક્સ રેઝ' ઉત્પન્ન કર્યાં અને ફ્રાન્સમાં ક્યુરી
દંપતીને હાથે અખૂટ શક્તિસ્પુરક રેડીયમ શોધાયું. વીસમી સદીના
વૈજ્ઞાનિક યુગના આગમનકારણરૂપ આ મહાન શોધોએ રથરફર્ડના
મગજ ઉપર પ્રબળ અસર કરી. તેને લાગ્યું કે ઇલેક્ટ્રોન,
એક્સરેઝ અને રેડીયમમાંથી પ્રસરતી શક્તિ, તે સર્વ પરમાણુના
કોઈ ગૂઢ ભાગમાંથી જ ઉત્પન્ન થતું હશે. પણ પરમાણુ અથવા
તો તે વખતે જાણમાં હતાં તે વિશ્વનાં કહેવાતાં મૂળતત્ત્વોનાં
લિખિત પ્રકારનાં લગભગ ૬૦ પરમાણુઓ તો અલેખ હતાં. પર-

માણુ જ ને પદાર્થમાત્રનો અંતિમ ભાગ હોય તો પછી તેમાંથી
ઇલેક્ટ્રોન કેમ સંભવે ? છતાં રેડિયમનું પરમાણુ અમુક પ્રકારનાં
કિરણો ઉત્પન્ન કરી આઠ દસ પ્રકારનાં ખીખાં ' મૂળતત્ત્વો 'નાં
પરમાણુઓને જન્મ આપી શકતું હતું. આ કિરણો તેમ જ રેડિ-
યમ થોરીઅમ અને યુરેનીઅમમાંથી ઉત્પન્ન થતાં નવા અલ્પ-
જીવી પરમાણુઓ જેવું છેવટે સીસા અને તે સરખી ધાતુઓમાં
રૂપાન્તર થતું હતું, તે સર્વનો અભ્યાસ કરી રથરફર્ડે રેડિયમ-
શક્તિના નિયમો ધ્યા. આ વખત દરમ્યાન સર જે. જે ટોમસન-
ના નવા પ્રયોગોથી સિદ્ધ થયું હતું કે દરેક પરમાણુની આજુ-
બાજુ નેગેટીવ વિદ્યુતનાં ઇલેક્ટ્રોન કણો વિટાયલાં હોય છે અને
મધ્ય ભાગમાં પરમાણુનો સર્વ બાર વહતું ઊલટા પ્રકારની
પોઝીટીવ વિદ્યુતનું ગુંચળું-કેન્દ્ર આવેલું છે.

૧૮૯૮થી ૧૯૦૭ સુધીનાં દશ વર્ષો રથરફર્ડે કેનેડામાં
મોન્ટરીયલની મેકલમ યુનિવર્સિટીમાં પ્રાધ્યાપક તરીકે ગણ્યા.
ત્યારપછી માન્ચેસ્ટર યુનિવર્સિટીના લેંગવર્થી પ્રોફેસર તરીકેનાં
બાર વર્ષો દરમ્યાન, તેના નામથી આકર્ષાઈ આવેલ ડેનમાર્કના
એક્ટર નીલ્સ બોરનો સમાગમ રથરફર્ડને થયો. ગણિત-
પારંગત બોર અને પ્રયોગકુશળ રથરફર્ડે બંનેના સહ-
કારથી પરમાણુરચનાનો નવો સિદ્ધાંત રચાયો. વિજ્ઞાન-
જગતમાં આ સિદ્ધાંત ક્રાંતિકારી હતો. પહેલાંનાં ૯૦ વિશ્વતત્ત્વો
હવે મૂળતત્ત્વોરૂપે રહી શકે એમ નહોતાં. તે સર્વ માત્ર બે જ
તત્ત્વો-પોઝીટીવ કણુ અથવા પ્રોટોન અને નેગેટીવ કણુ અથવા
ઇલેક્ટ્રોન-નાં બનેલાં હતાં. પોઝીટીવ કણોનાં બનેલા કેન્દ્રની ફરતાં
નેગેટીવ કણો ફરતાં હતાં. નેગેટીવ કણોની સંખ્યા એકથી
નેવું સુધીની થતાં નેવું પ્રકારનાં ' મૂળતત્ત્વો ' બની શકતાં હતાં.

રથરફર્ડનું લક્ષ હવે પરમાણુના કેન્દ્ર તરફ દોરાયું. ક્રાંતિ
પણ પરમાણુની રચનામાં ફેરફાર કરવો હોય તો કેન્દ્રને છેદવું
આવશ્યક હતું કારણ કે મધ્ય રચના તૂટતાં સંધ્યું જ ચલુતર

તૂટી પડે. રેડિયમમાંથી આલ્કા-ક્રિસ્ટાલિન નીકળતાં વેગવાન હીલીઅમનાં પરમાણુઓથી તેણે હલકા વજનનાં પરમાણુઓ ઉપર આક્રમણપ્રયોગો આદર્યા. લગભગ બે વર્ષના સતત પરિશ્રમને અંતે ૧૯૧૯માં જોશન અને નાઇટ્રોજનનાં પરમાણુ વીધાતાં તેમાંથી હાઇડ્રોજન પરમાણુ ઉત્પન્ન થયાં અને તે રીતે મનુષ્યને હાથે એક પરમાણુનું ખંડન અને તેનું બીજામાં રૂપાંતર એ પહેલવહેલું થયું.

સર જે. જે. ટોમસન કેમ્બ્રિજમાંથી ૧૯૧૯માં નિવૃત્ત થતાં તેનું સ્થાન તેના ભૂતકાળના શિષ્યે લીધું. કેવેન્ડિશ પ્રયોગશાળા હવે વૈજ્ઞાનિકોના તીર્થસ્થ બની. પરમાણુ વિશે જેને કંઈ જાણ્યું હોય તે સૌ અહીં આવી પ્રેરણા લઈ જતા. પરમાણુનો અભ્યાસ નવાં નવાં સાધનોથી અનેક દિશામાં થવા લાગ્યો, અને ૧૯૩૦-૪૨નાં વર્ષોમાં પ્રોટોન અને ઇલેક્ટ્રોનનું બંનેનું નવું કણ ન્યૂટ્રોન એકલે શોધ્યું અને કોસ્મોરેડ અને વોલ્ટને અતિશય વેગવાન પ્રોટોન કણોથી અનેક પરમાણુઓને છેદ્યાં.

૧૯૪૮ના વર્ષની શરૂઆતમાં કલકત્તામાં થએલી હિન્દી વિજ્ઞાન-પરિષદના ન્યુબીકી મહોત્સવ પ્રસંગે લોડ રથરફોર્ડે પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું હતું, પણ દૈવની ઇચ્છા જુદી જ હતી. એકાએક કરાએકું એપરેશન નિષ્ફળ નિવડતાં બે દિવસના ટૂંક સમયમાં તેણે છેલ્લા શ્વાસ લીધો અને વેસ્ટમીન્સ્ટર એબેની આરામગાહમાં અખંડ નિદ્રા લીધી.

જંગદીશચંદ્ર જોશનો જન્મ ૧૮૫૮ના નવેમ્બરના અંતમાં, કલકત્તા પાસે થયો હતો. કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસક્રમ પૂરો કરી, પ્રગણના વિષયમાં અનેક નવાં સંશોધન કરી રહેલ વાંસ્તવશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક લોડ રથેની સાથે જંગદીશચંદ્રે કેમ્બ્રિજ વિદ્યાલયમાં, મેક્સવેલના પ્રકાશભિન્ન-સિદ્ધાંતનો અને હર્ટ્ઝે શોધેલ નવીન વિદ્યુતભિન્ન-જો પ્રગણનો સરખી જ હતી તેનો.

ગ્રીષ્મવર્ષથી અભ્યાસ કર્યો. ૧૮૮૫માં હિંદ પાઠાલયમાં તેમની કલકત્તાની પ્રેસિડેન્સી કોલેજમાં વાસ્તવશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક તરીકે નિમણૂક થઈ. અહીં હર્ટઝની વિદ્યુતઊર્મિઓ ઉપર તેમણે પ્રયોગો આગળ ચાલુ કરી સ્પષ્ટ કર્યું કે હર્ટઝઊર્મિ—જેના ઉપર ગાકોની પણ તે વખતે પ્રયોગો કરતો હતો, તે—અને પ્રકાશઊર્મિઓ અને એકસરખા જ શ્રેણી ધરાવતી હતી, અને ફરમાત્ર તે ઊર્મિઓની લંબાઈમાં જ હતો. જમદીયાના આ સંશોધનોનો અહેવાલ ૧૮૮૫માં લંડનની રોયલ સોસાયટીના પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થયો. ૧૮૮૬માં લીવરપુલમાં મળેલા બ્રિટિશ વૈજ્ઞાનિક સંમેલનમાં ભાગ લેવા તેને આમંત્રણ મળ્યું અને ત્યાં, માર્કિનીએ રચ્યું હતું તેના કરતાં વધુ શક્તિમાન, હર્ટઝીઅન વાયરલેસઊર્મિનું આગમન અને અસ્તિત્વ સહેલાઈથી દાખવવું નવું રીસીવર પહેલપહેલું, વૈજ્ઞાનિકો સમક્ષ મૂકી તેની ક્રિયા સમજાવી. આમ વાયરલેસના જ ક્ષેત્રમાં રહીને જગદીશે તેનાં સંશોધનોને આગળ મતિ આપી હોત તો કદાચ માર્કિનીના અવસાનના નોંધ આજે લીધી ન હોત. પણ હિંદીજીવનનું આધ્યાત્મિક લક્ષ્ય જગદીશચંદ્રને જુદી જ દિશા તરફ દબે સાદ કરી રહ્યું હતું. વિદ્યુતઊર્મિથી જડપદાર્થો ધ્રુજી જાહેતા. શું તેમનામાં ચેતન હશે? વનસ્પતિ તો જરૂર ચેતનમય છે. ખીજમાંથી તે ઉત્પન્ન થાય છે ને પ્રાણીશરીરની જેમ વિકાસ પામી અંતે મૃત્યુશરણુ થાય છે. આમ હોય તો વનસ્પતિમાં પણ મનુષ્ય સરખી સાગણીઓ હશે? હા, રાસાગણીના ઊડને કાઢનો સ્પર્શ મમતો નથી. જરૂર વનસ્પતિમાં પણ સાગણી-વાદક નર્વસ—સીસ્ટમ હશે. તે ઊંધતી પણ હશે અને દારૂ પીને મન્દોભત્ત પણ થતી હશે. હૃદય જેવું પણ તેમને કંઈક હશે અને સોઢી સરખું કામ કરતો વનસ્પતિરસ તેનાં શાષેશાખા અને પાનપાનમાં સિંચાતો હશે. આ સર્વ માન્યતા હદ થતાં ૧૯૦૫માં તેમણે પ્રેસિડેન્સી કોલેજમાંથી નિવૃત્ત થઈ, વનસ્પતિ-જીવનનાં નવાં અન્વેષણો શરૂ કર્યાં. જે હાથોએ વાયરલેસનો

નાલુક રીસીવર રમ્યો હતો તે જ હાથે હવે વનસ્પતિની જુદી જુદી સ્થિતિઓ, તેમની દિલચાલ અને લાગણીઓ બતાવનાર. અત્યંત નાલુક યંત્રો બનાવવા પ્રવૃત્ત થયા.

પછીનાં ત્રીસ વર્ષનો ઇતિહાસ તો હિંદમાં સર્વકાંઈ જાણે છે. વનસ્પતિજીવનમાં સંજાણાતો નાદ તેણે સર્વત્ર હિંદમાં અને યુરોપમાં સંજાણાવવા પ્રયત્નો કર્યા. હંજરો લોકોની મેદની સમક્ષ આરામ લેતા, ઉછરતા કે ઉ-ગત થએલા રોપાઓની દિલચાલ કેરકોમાફ યંત્રથી તેમણે પડદા ઉપર અનેક વાર બતાવી.

સર જગદીશચંદ્રના પ્રયોગોના મહત્ત્વ વિશે અત્યારે કશો ઉત્તેજ કરવો અશક્ય છે. યુરોપી વૈજ્ઞાનિકોથી તેમના સરખા પ્રયોગો તેમની જ પદ્ધતિથી ફરી વાર થઈ શક્યા નહિ. કોઈ કહે છે કે યુરોપીઓ જડવાદી એટલે તેઓ વનસ્પતિમાં પણ ચેતન્ય ન ઓળખે, ખીજાઓ કહે કે કેરકોમાફ વગેરે યંત્રો વનસ્પતિની દિલચાલ ખરેખર બતાવતાં હતાં કે કોઈ ખીજા જ કારણથી ઉત્તેજિત થઈ આંદોલનો બતાવતાં હતાં તે વિશે હજી કોઈને પૂરતી જાણ નથી. આ સર્વ કદાચ ખોટું હશે અને ભવિષ્યનો કોઈ સમય વનસ્પતિશાસ્ત્રી સર જગદીશના સિદ્ધાંતોનું સમર્થન કરશે એમ આપણે આશા રાખીએ.

ભ. ક.

ધ્વનિ-પૂર્તિ

સ્વ. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી

ભાવનગરની પાડોશમાં આવેલું સિહોર (સિંહપુર) સમરત ગુજરાનના ઇતિહાસમાં પણ સ્થાન પામ્યું છે; ભાવનગરના રાજવંશની તો મૂળ ગાદી જ સિહોરમાં હતી; રાજ્યમાં આવેલા અગત્યના શેન તીર્થોમાંનું એક એ છે; હિંદોરની જેન જનતા સિદ્ધક્ષેત્ર યત્રુજયે પાપ ધોવા અને પુણ્ય કમાવા ચડે

છે, તે પણ મિટોર વટાવીને જ આગળ વધે છે. આમ ઇતિહાસ અને ધર્મની ઝોકાર જ્યાં દિનરાત લીડતી જ રહે છે ત્યાં સર્વ-સામાન્યપણે સમકાલીન સૌરાષ્ટ્રના તથા વિશેષપણે બાવનગરના ઇતિહાસના અનેક રીતે વિધાતા, ઇતિહાસમાં ચિરંજીવ રહેનાર, અને, નૃપતિ તથા જનપદ ઉભયના, હરકોઇ દેશકાળે દુર્લભ એવા, મર્મસ્પર્શક કથાજુઝારી કાર્યકર્તા સર પ્રભાચંદ્ર દલપતરામ મદ્દણીનો દેહ ગમ્મ તા. ૧૬મી ફેબ્રુઆરીએ પડ્યો. એ અજુધારી દુઃખદ ઘટનાએ સૌનાં દિલને પ્રતીતિ કરાવી કે સર પ્રભાચંદ્રના જન્મ સાથે સૌરાષ્ટ્રનાં, કેટલેક અંશે દિલનાં, રાજરથાનોના અર્વાચીન ઇતિહાસનું એક સીમાચિહ્ન આવી રહે છે; અને એમના જવાથી બાવનગરરાજ્યને પડેલી ખોટ તો, વસુન્ધરા નાનારત્ના છે એ ન્યાયે કદીક પુરાવાની હશે તો પણ, એ 'કદીક' આપણી ઇચ્છની હયાતીમાં તો આવવાનું જ નથી તેની શોકપૂર્ણ પ્રતીતિ પણ આપણુ સૌને સદેજે થાય છે.

રાજ (અથવા ઇર્ષ પણ પ્રકારના શાસનકર્તા) દિલસુદ પણ હોય એ હંદ છે એવું પ્લેટોનું^૧ મતવ્ય હતું. એ હંદિ પણ અતિવિરલ સુયોગ સ્વર્ગરથમાં થયો હતો અને વ્યાપક, માનજનક પ્રમાણમાં થયો હતો : તેમનામાં શાસનકર્તાની પ્રથમ પંક્તિની તીવ્ર સદગત્યુદ્ધિ હતી તેમ દિલસુદની ધીરમંજીર મનોવૃત્તિ પણ હતી. એ ઉગદા ગુણોએ જ તેમને હાથે ખેડૂતોને ઝળમુક્તિ જેવા પ્રજાના બાદ વ્યાવહારિક જીવનની અગ્રેષ્ઠ એક યોગ્યતા વિચારની અને અમલમાં મુકાવી તેમ ઉચ્ચતર વિદ્યાપોષણનાં અનેક કાર્યો-પ્રજાના આંતરજીવનને સ્પર્શનાર અને વિકસાવનાર કાર્યો-પણ કરાવ્યાં. આ બીજા પ્રકારના જે સંખ્યાજનક સેવાકાર્યો તેમનો લાંબો અને લાઘંત

૧. એનાં એ વિરોધાં વાક્યો આ અંકમાં અન્યત્ર ઉલ્લેખી છે.

કારકિર્દી દરમ્યાન લાવનગરરાજ્યમાં થયાં છે તેમાં રાજ્યે અવી-
ચીત પદ્ધતિના ઉચ્ચતર વિદ્યાભ્યાસ માટે ઉદાર હાથે વારંવાર
પોતાના યોગ્ય પ્રગળજનોને આપેલી મદદ, શામળદાસ કોલેજના
કનકપત્ર પ્રસંગે જાહેર થયા, પ્રમાણે તેને અપાતા વાર્ષિક
રૂપિયા પોણા લાખ, હજારે વર્ષ પર ના. લાવનગરનરેશના
રાજ્યારોહણ અને લગ્નપ્રસંગે, જાહેર થયેલી પ્રયોજનની
સ્તુત્ય યોજના તથા આર્ટન લાઈબ્રેરીને અપાયેલી કેટલીક
નિશિષ્ટ સહાયતા ઇત્યાદિ ગણાવી શકાય. આ લખનારને હાથે
ચાલતા ત્રિમાસિક, 'કૌમુદી' ને પણ એમની જ કૃપાથી સને
૧૯૨૪-૨૬ દરમ્યાન, જુદે જુદે વખતે શ. આઠસો મળ્યા હતા
એ હકીકતની પણ આજે, કૃતચતાપૂર્વક નોંધ લેવી ઉચિત છે.

૨૫. સર પ્રભાશંકરની અસાધારણ રાજદારી કુનેહ અને
બંધિત તરીકેના મૂલ્યવાન અનુકરણીય સદ્ગુણોના ધણા અનુભવો
અને પ્રસંગો મંથર થવાને પાત્ર છે. એ પ્રકારનો સંસ્કારણાત્મક
(તેમ જ ચરિત્રાત્મક) સ્મારકમંથ તેમના જ સમકાલીન
સમવયસ્કે વિદ્વાનોમાંથી એક-એના કુશળ સંપાદન હેઠળ, ભારત-
ના તેમ જ શુભરાતના સંખ્યાબંધ રાજપુરુષો અને ખીજા
લેખકોના સહકાર વડે, તૈયાર થઈ શકે. એમનું એ આવશ્યક
અક્ષરશાસ્ત્ર યોગ્ય રીતે યોગ્ય દિશામાંથી થશે જ એવી આશા
સ્વાભાવિક રીતે જ આ વિષયમાં રસ લેનાર સૌને રહે છે. એ
યથાસમય પર આવે એમ ઇચ્છીશું.

—વિ.

નિરૂપ

પ્રાસિદ્ધીકાર

૧. પ્રદક્ષિણા: વિનોદરાય ડ. ભટ્ટ (નૂતન સાહિત્યમંડાર, અમદાવાદ; ૩. ૧૧).—૨ ખારમા ગુજ. સાહિત્યસંમેલનનો અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ (મંત્રી, ગુજ. સા. પત્રિ. અમદાવાદ; ૩. ૫).—૩. સાહિત્યસમીક્ષા: વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ (નૂતન પ્ર. મંદિર, અમદાવાદ; ૩. ૨૧).—૪. ટાઉન પ્લેનિંગ: વીરેન્દ્રરાય ચં. મહેતા (૧૮મી એન્જીનીયરિંગ કોન્ફરન્સમાં (નાગપુર) વાંગ્વેલો નિવેદન-પત્ર).—૫. ધરતીમાતા (બાલવિનોદભાગ, પુ. ૧૬): નાગરદાસ ઈ. પટેલ, મધાડ (૩ આના).—૬. જીવનભારતી, સાહિત્યવિષયક લેખો: દનાવેષ બા. કાસેલાર (નવજીવન પ્ર. મંદિર, અમદાવાદ; ૩. અડી).—૭. ટિંકતુ' રાત્ર્યખંધારણ: બિ. જ. અક્કા, મ. ગી. નાયક (મંત્રગદારા સન્ધ, સુરત; ૧૧ આના).—૮. રાસવિતાન: ખડેરાવ મા. પતાર, સુરત (જિ આના).—૯. યોગ પર દીક્ષિઓ, શ્રી અરવિંદન: અંબાલાલ બા. પુરાણી (શ્રી અરવિન્દ કાર્યા. આણંદ; ૬૨ આના).—૧૦. ગવરી હીર્તનમાતા: સં. મસ્ત (ક. ગો. બચેય, અમદાવાદ; ૩. ૨).—૧૧ તાંબૂરાનો તાર: મોરારજી મ. કામદાર (સો. રમીબાઈ મો. કામદાર, મુંબઈ; ૩. ૨૧).—૧૨ જાંસીની રાણી: ખં. મા. પવાર, સુરત (જિ આના).—૧૩ નામાનાં તરવો : કિ. ધ. મરાઈવાળા, જે. જી. ગાંધી (નવજીવન પ્ર. મંદિર, અમદાવાદ; ૩. ૨૧).—૧૪ ઉંબર-જદાર, પ્રિ. અત્રેદુત : મૂળરાંકર પાધ્યા (અત્રે મં. મા. કાર્યા. પૂના; ૩. ૦૧૧).—૧૫થી ૧૭. ઉદયપુર-ગેવાડ : ન. પ્ર. જુય; વિવિધ માહિતીસંગ્રહ : તિપ્તુમાઈ; ગિરીશબાઈની વાર્તાઓ, સા. ૨ (શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્ર. મંદિર, બાવનગર; ૬૬કના આના પાંચ).—૧૮, ૧૯. રોપનાં કાંપો, રૂપેરવિદાર : રા. વિ. પાઠક (પ્રસ્થાન કાર્યા. અમદાવાદ; ૩. ૧ ને ૧૧).—૨૦ કરાંચીય'. ગો. દોરાએરિદ્ધ્યન એસોસીએટ્સ 'રૂપેરી મદોત્સવ મં.ધ. '—વિરો-

પાકો : ' પ્રવાપ ' અને ' બે પરીભોજ ' નો મહાસભા અંકો; ' ભર્મિ ' ના નવલકથા અને છવનસાહિત્ય અંકો; ' સ્ત્રી-બોધ ' - ખાસ સ્ત્રી અંક; ' ગુણસુધરી ' મહિલા પરિ. અંક; ' શારદા ' - તંત્રી અંક; ' પુસ્તકાલય ' - મામ પુસ્તકપ્રવૃત્તિ અંક; ' વિહંગમ ' (મરાઠી) - ગુજરાત અંક; ' સાહિત્યકાર ' નો પ્રેમાનંદ-અંક.

વૃત્તાંતો વગેરે

૧. ધ સુરવ સિટી કોએપરેટિવ મિલ્ક સપ્લાય સો. લિ. ડું ૧૯૩૮નું કેલેન્ડર.-૧. ભારત વિદ્યાલય, ;કરાલીડું. ૧૯૩૩નું નિવેદન.-૩. રંગૂન ગુજ. સાહિત્યસભાનું રણછોડભાઈ કલ્યાણમ શતાબ્દી ઉત્સવનું નિવેદન, નિબંધો સહિત.-૪. ઠંલકંતા ગુજ. સાહિત્યમંડળનો ૧૯૩૩નો વાર્ષિક વૃત્તાંત.-૫. રશિમ : (રોઈ બેનિયમ્ કોલેજનું ગુજ. વાર્ષિક, અં. ૪ થો).-૬. વિજય, નવું માસિક : પુ. ૧ અં. ૧.-૭. ધી ઇન્ડીઅન હોમ (માસિક), મુંબાઈ.

મંજૂષા

અંકિમ-શતાબ્દી

' આનંદમઠ ' વગેરેના વિખ્યાત કતો અંગાળી સાહિત્યકાર અંકિમચન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયનો જન્મ ૧૮૩૮ના જુનની સત્તાવીસમીએ કાતાપાડા (જિ. ચોવીસ પરગણા) ગામમાં થયો હતો, તેથી આ વર્ષે એ તારીખે એમના જન્મને સો વર્ષ થાય છે. આ શતાબ્દી-ઉત્સવ અંગાળમાં તેમ જ હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં ઉજવવા માટે, પી. ઇ. એન.ના ભારતોન્દ્રની અંગાળશાખાના તથા અંગીય સાહિત્યપરિષદના સંયુક્ત આશ્રય હેઠળ, રવિઆબુ, ' આચાર્ય ' રાધાકૃષ્ણન, મેડમ વાડિયા વગેરેની સમિતિ નીમવામાં આવી છે. અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં અંકિમકૃતિઓનાં ભાષાંતરો થયાં હોય તેની અંત્ય-સૂચી તૈયાર કરવી એ પણ ઉત્સવના કાર્યક્રમનું અંગ છે. (કેષુ. '૩૮ના ' ધી ઇન્ડીઅન પી. ઇ. એન. ' ને આધારે, જન્મના સ્થાનકાલ વિશેનો ઉમેરો કરીને.)

મંદિરનો ઘંટનાદ

૧. ગયા અંક પછી મૂલેલી નાચે પ્રભાતેની વિશેષ મહદનો આભારસહ સ્વીકાર કરીએ છીએ.

૧. શેઠ અભેચંદ ગિરધર, પોરબંદર ૩૧. ૨૫

૨. શ્રી. પ્રતાપકુમાર પોપટભાઈ વેદ્ય મુંબઈ ૧૦
કુલ ૩૧. ૩૫

૨. લેનો ગયા અંક વખતે ૩. સાડાનવસોની. દત્તી તેમાંના ૩. પચાસ ભરી યજ્ઞયા છે એટલે હવે ૩. નવસો બાકી રહે છે.

૩. એ બાકી રહેતી આખી રકમ અમવા તેનો મોટો વાગ આ વર્ષમાં ભરાઈ જાય એ ઈષ્ટ છે. તેમ થઈ શકે માટે અંકનાં પાનાં, તુલનાં માટે, આ વખતે પણ વધવા દીધાં નથી. કર-કસર માટે અનિવાર્ય એવા આ પગલાની સમભાવી ગ્રાહકજાતિઓ હર હરશે એવી આશા છે.

૪. તેઓમાંના બધા કે ધણાખરા આ અંકનું તેમને યજ્ઞેષુ વી. પી. સ્વીકારી લેશે તથા બને તેટલા વધુ નવા ગ્રાહકો મેળવશે તો ફરીથી ૨૫૦-૩૦૦ પાનાના અંકો આપવા માટે અમારી તો તૈયારી છે જ.

૫. કરકસરની તેમ નિયમિતપણાની પણ વેદી પર ગયે વખતે ધ્વનિ અને મંજૂપાના વિભાગોનું બસિદ્ધાન અપાઈ ગયેલું. આ વખતે એવી જ દયા નિઃષ્ઠ અને મંજૂપાની ધાય છે એ માટે દગળાં તો દિલગીરી દર્શાવવા સિવાય બીજું શું થઈ શકે ? આવતા અંકમાં નિકષનું ભવિષ્ય સુધરવાની તો પાછી આશા બધાય છે. મંજૂપાનાં પણ મોડાં પાનાં આપીશું.

૬. આ અંકમાં અપાયલા ત્રણ વિભાગો માટે પણ બે લખાણ કંપોઝ કરેલાં રહેવા દેવાં પડ્યાં છે, જેટલાક ગ્રેસમાં

આપી જ શકાયાં નથી; અને ઘણાં લખાણુ એને માટે જગ્યા નથી જ મળવાની એવી બાબત હોઈ, લખ્યાં જ નથી. એ સર્વને યથાશક્તિ ન્યાય આવતા (જુનમાં પ્રગટનાર) અંકમાં અપાશે.

૭. બીજા વર્ષની વર્ણાનુક્રમણી તૈયાર થાય છે. તે આવતા અંક સાથે મોકલી શકાશે.

૮. પૃ. ૬૭માં પરના શુદ્ધિપત્રકમાં બીજી શુદ્ધિ પ્રયત્નાત્મા એ રીતે છપાવી બોધાવે. ‘મધ્યકાલીન ગુજરાત’ માંની કેટલીક ગંભીર છાપ ભૂલોનું શુદ્ધિપત્રક, જગ્યા મળશે તો આ અંકના વિષયદર્શન હેતુ આવશે.

ભાષનગર : ૧-૩-૧૯૩૮

ધી તાંદુર એન્ડ શાહાબાદ સ્ટોન ક્વાં

સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગોળા ટેવળ પાસે મુંબઈ નં. ૪

ટેલીફોન નં. ૪૧૨૭૫

ટેલીગ્રામ્સ "Stoneslab"

સેલીંગ એજન્ટ:-

ધી એસોસિએટેડ સીમેન્ટ કંપની લીમીટેડ

સર્વ પ્રકારના સ્વદેશી સીમેન્ટ જેવા કે, કટની,

સ્વસ્તિકા, લંગર, ગણપતિ, ચારમિનાર, વગેરે.

સ્ટોકીસ્ટ:-

બોમ્બે પોર્ટરીઝ એન્ડ ટાઇલ્સ લીમીટેડ

સીરેમીક ફ્લોરીંગ ટાઇલ્સ, સેનીટરી વેર, ક્વાયરકર્બ

ગુડ્સ તથા સર્વ પ્રકારના પોર્સેલેનવેર તથા પોર્ટરીઝ.

HOMOEOPATHY BIOCHEMISTRY

SINGLE IDEA—*ays* EMERSON

"May have greater weight than labour of all the men,
animals and engines for a Century."

A single idea in any art or plane is indeed dynamic in its effects and in its application and result in medicine it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition to the *Materia Medica*, the reference book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formula and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and layman should make it a point to possess a copy of this invaluable ready reference Book.

Free on Request :

ROY & COMPANY,
-PINCESS STREET, OMBY 2.

Sole Agents for Bombay Presidency for—
BOERICKE & TAFEL

The world-renowned Homoeopathic Pharmacists
and Publishers of Philadelphia, U. S. A.

THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

ધી બોમ્બે કો-ઓપરેટીવ ઈન્સ્યુરન્સ

સોસાયટી, લીમીડ.

ચેરમેન દિ. બ. યુનીલાલ મા. ગાંધી B. A. LL. B.
The Pioneer Co-operative Insurance
Society In India.

આ સોસાયટીમાં તમારી જિંદગીના વિભો શા
માટે ઉતરાવશો ? કારણ કે—

- (૧) રૂ. ૧૫૦ ની નાની રકમ તેમ જ મોટી રકમોના
વિમાની સગવડ.
- (૨) શેર હોલ્ડરે ન હોવાથી પોલિસી હોલ્ડરોમાં
નફાની વહેંચણી.
- (૩) ગવર્નમેન્ટ સહકારી ખાતાનો ફેવરેબલ અને
ગવર્નમેન્ટ એડિટ.
- (૪) રૂ. ૧૫૦ થી રૂ. ૫૦૦ સુધીની પોલિસી માટે
હાજારી તપાસની જરૂર હોતી નથી.
- (૫) બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર્સમાં ગવર્નમેન્ટના પ્રતિ-
નિધઓ, નામાંકિત સહકારીઓ અને વિમાના
ધંધામાં કુશળ સફળકારકો.

જોખો છો એજન્ટો—ઉદાર રાશતો.

બોમ્બે કો-ઓપરેટીવ ઈન્સ્યુરન્સ સોસાયટીની
એજન્સી લેવાથી તમને ફાયદો થશે.
વધુ વિગત માટે લખો:—

યુનીલાલ ડી. બરશીવાલા

મેનેજિંગ ડીરેક્ટર.

૯, બેમ્બે હાઉસ લેઇન; કોટ, મુંબઈ.

શાપુરજી પાલણજી-

ની

કંપની

તમારે બીજી વખત બપોરે ઠોઠ પણ બાંધકામ-
પછી તે રહેણાક માટે જાંગલો, વેપાર-ધંધા માટે
ઝોફીસ વખાર કે સિનેમા માટે થીએટર વગેરે-સંજ-
ઘેનું કામ હોય ત્યારે અમારી સલાહ લેશો તો તમને
ફાયદો થશે. અમે તમને રિ-ઇન્ફોર્ડ ટાંકીટથી બાંધ-
કામ કરવામાં પણ સલાહ આપશું. વળી અગત્યનાં
બાંધકામોના ખર્ચમાં અને તેને લગતા બીજા ખર્ચમાં
કેવી રીતે અને કેટલો ઘટાડો કરાવી આપીએ વગે-
રેની સંપૂર્ણ વિગતો માટે આજે જ નીચેને
ઠેકાણે લખો.

શાપુરજી પાલણજીની કું.

બિલ્ડીંગ ઇન્ડ્રેક્ટરો

મેડાલ સ્ટ્રીટ, હોલ, મુંબઈ

તારણ સરનામું—‘ ‘ હનક્રેમ ’

પેનશન પોલિસી

વીસ વરસની મુદતમાં મૃત્યુ થતાં વીમાની રકમનો ચોથો ભાગ તુરત આપવામાં આવશે. તે ઉપરાંત 'ફેમીલી પેનશન' દર ત્રણ માહને બાકીની મુદત સુધી આપવામાં આવે છે અને વીમાની રકમનો બાકી રહેલો ભાગ મુદત ખલાસ થતાં ચૂકવી આપવામાં આવે છે. વીસ વરસની હયાતી બાદ પ્રીમિયમ ઓછું ભરવું પડે છે.

વિગત માટે લખો:

શ્રી લાઈફ એસ્યુરન્સ કું.

લીમીટેડ, મુંબઈ.

૬-૧૦, ડીનલેન ફોર્ટ; મુંબઈ.

ભારત ટાઇટલ્સ

એન્ડ

એપોલો સ્ટ્રીટ,

મારબલ કંપની

કોટ, મુંબઈ.

હિંદમાં લાદીઓના સૌથી મોટા કંટ્રાક્ટ
આપવા માટે ફક્ત 'ભારત'ને જ પસંદ કરેલ છે;
દારણુ કે ધરધણી, ઈજનેરો અને કંટ્રાક્ટરોને
'ભારત'માં પૂરો વિશ્વાસ છે કે તેઓને
દુનિયામાં મળતી સર્વશ્રેષ્ઠ લાદીઓ જવી જ
લાદી મળશે.

તે કંટ્રાક્ટ મુંબઈમાં છેલ્લામાં છેલ્લી
ફેરિનના રહેણાક અને ઓફીસો માટે બંધાયેલ
'ધનરાજ મહાલ' માટેનો છે. જની અંદર બે
લાખ ફીટ 'ભારત'ની લાદીઓ બેસારવામાં
આવી છે.

તમારી જરૂરીઆતો પણ 'ભારત'ને જણા-
વશો તો મુકાબલે દાયદો થશે. અજમાયશ
ખાતર એક ઓર્ડર આપી લુઓ.

શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા-મુંબઈ-નાં પુસ્તકો

જાણા-પાઠશાળાઓ-ને દનામ માટે તેમ જ પુસ્તકાલયોના સંચાલ માટે અડધી
કિમતની ગેરંટી

શ્રી કાર્તિક શુભરાત્રી સમાજે સગ્ગારી, દેશી સગ્ગેવાનાં તેમ જ મુનિમિપદ્મ અને લોકલ બેરોડાનાં દેખવણી ખાતાં, અભ્યાસ તથા વાચનદ્વારા અને ઇનામો દ્વારા, તેમ જ તેમની નિરાજો તથા આર્વાજનિક લાભધેરીઓ દ્વારા શુભરાત્રી સાહિત્યનો પ્રચાર ખડોળા પ્રમાણમાં સદેલાઈ અને સન્તાલથી કરી શકે તે માટે એ સદ્ સંસ્થાઓને પોતાનાં નીચે જાગૃત્વેશાં પુસ્તકો માત્ર અર્ધા કિન્નરે વેચાતાં આપવાની અતુલતા કરી છે, પરંતુ સરમાળા ભાગ ૧-૨, એ બે ગ્રંથો તો ૨૦ દહાના કમીશનથી મળશે જુદા પોસ્ટલ કે પાર્સલનો ખર્ચ જુદો આપવો પડશે

આ બાબત પરબ્યપહાર રસ્તાનું કે અંબાલાલ છુ. જાની, ખી એ મદાપક મનો,
ધી. કે ગુ મલા, ૩૬૫, શ્રી ફાર્મસ મુજશતી ગલામંદિર, ક્રાઇમ લાઇમ તજક,
વિદ્યુત્તમાઇ પેલ ગેઝ, મુ'બક ને ૪

૧૬ સુશનાઃ અભાનોઃ પાતર દિગ્ભને પુરુષોઃ ચેવસાનો નિયમ હોવાથી મુળ દિગ્ભવ વાગ્યથી હતામે ચોક્કસ ગુણેથી છે.

સુખદા, સરદારી કેળવણી ખાતાની મંજુરી મળેલાં ૩૦ પુસ્તકો।

ઉત્તર વિભાગના દેખાયણી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર રાટેબ તરફથી અમદાવાદથી તા. ૨-૨-૨૭ ના પત્ર નં. ૧૭૭૩/૪૧, તથા તા. ૮-૧૦-૨૭ના પત્ર નં. ૧૭૭૫થી જાણાવવામાં આવે છે કે, 'માથેની (નાથેની) યાદીમાં જાણાવેલા પુરતકો, વિભાગી (ગુજરાતી) સ્કુલ બુક કમીટીની બનામજા ઉપરથી યાદીમાં જાણાવેલા હેતુસર આ ઇલાકામાં મજુર કરવામાં આવ્યાં છે. અને એ મજુરી "ગુજરાત શાળાપત્ર"માં સમયમર નક્કર કરવામાં આવશે."

(१) महात्माजी (गुजराती पत्रपत्र) द्वारा १ वी: दण्डाग्रतः आदिपद अने
विषयवासनु मणार्पण, उपोद्घात अने टीका साथे, अ न न देशधर्म का छापी.
मू ३. १-४-०.

(૨) મહાભારત - (ગુજરાતી પદ્ય) ભાગ ૨ જો - (આવૃત્તિ: પર્વ તાલકૃત,
પ્રિન્ટિંગોફાઇલ સાથે), એ. મ. મ. કેશવગમ કાશીરામ દાઓ, મ. રૂ. ૧-૦-૦.

(૩) મહાભારત ભાગ કલ્પે વિગ્રહપદ અને હથોળપદ દીકા અને ઉપોદ્ધાન સાથે
જા. ૨૧ ના. કેશવગમ દાહીગમ ચાલુ મુ. ૩. ૧

(૪) ગુજરાતના ઐતિહાસિક દેવીજી લેખો, ("દિગ્દર્શક ધર્મકોશ"ના એક ગુન્ગત" ભાગ ૧માં) (મન્નિન કુમ્ભી અનેકથી મુજબ વગ પર્વત) મં. રા. રા. ગિરનારકર વ. આચાર્ય, એમ એ પાક પુઠ: ૩૫૪ ૪૫૯ ૪૦૦ થી વધુ ૧૫૩

અન્ય વાંચવા-વિચારવા યોગ્ય ગ્રંથો

- (૧) દોર્નમસ જીવનચરિત્ર : રા. રા. મનઃસુખરામ સ્વયંરામ ત્રિપાઠી મૂ. રૂ. ૦-૪-૦.
 (૨-૩) શ્રી રા. ગુ. સભાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સચિદતરે નામાવલિ ભાગ ૧. ભા. તથા ૨ ભે-દરેકનું મૂ. રૂ. ૨.
 (૩-૧) શ્રી. રા. ગુ. સભાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની વિગતવાર યાદી-મૂ. રૂ. ૦-૪-૦.
 (૪) રાજ્યરંગ ભાગ ૨ ભે-જ્જાતનો ઇતિહાસ, ગિરપક કવિ નર્મદાસંકર લાલસંકર દ્વે, નર્મદા પદ્મીનો કવિતા અભ્યાસના પરિપાકરૂપ ગ્રંથ મૂ. રૂ. ૦-૧૨-૦.
 (૫) કંબીરસંપ્રદાય : શિદ્ધાન્તો, તેનો ગુજરાતમાં પ્રચાર, અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર અસર : ભે. રા. રા. કિશનસિંહ ગો. ચાવડા મૂ. રૂ. ૧-૦-૦.

થોડા સમયમાં પ્રસિદ્ધ થનારાં પુસ્તકો

- ૧ વૈષ્ણવ ધર્મ : ઇતિહાસ, શિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમાં પ્રચાર અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર તેની અસર : શોધિતવર્ધિત દ્વિતીય આવૃત્તિ. ભે. રા. રા. દુર્ગાસંકર કે. રાસો. મૂ. રૂ. ૧-૦-૦.
 ૨ મહાભારત ભાગ ૪થો; બીજા પર્વ અને કલ્પપર્વ : મં. હરિપ્રદ્યાત અને દીકા રાધે શ્રી. રા. રા. કેશવરામ દાશીરામ રાસો, મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦
 ૩ ગુજરાતના એતિહાસિક ઉત્કૃષ્ટ લેખો : ભાગ ૩ ભે વાઘેલા વંશ, અને બગાઉ આપેલા વચોના બીજા પધારે લેખો, ગં. આચાર્ય ગિરનાસંકર પ. આચાર્ય, એમ. એ. દૂધે : રૂ. ૪-૮-૦

ત્રેમાસિક

શ્રી રા. ગુ. સભાના આ મુખપત્રનું લક્ષ્યસ્ત્રમ રૂ. ૩-૦-૦ છે. તેનું દર દાયકા આઠ નેચ પાનાં ૧૨૪નું છે. તે સચિત્ર છે. સંશોધન અને વિવેચનપુરઃસર લખાવતા મોટા લેખ એક સળંગ પત્રિકારૂપે અપાય છે. વરસ એકોત્રીસ તા. ૧લી થી ગણાય છે. પત્રવ્યવહાર, ડ. ૧લાને કેસણ કરો.

મળવાનું ઠેકાણું:-

- રા. અંબાલાલ જી. જાની, બી. એ. ૩ મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની રૂ. ૨૬૫, શ્રી હર્મસ ગુજરાતી સભા મંદિર બુકસેલર્સ અને પબ્લીશર્સ.
 વિશ્વભાઈ રોડ, દો-મેસ લેકન, મુંબઈ નં. ૪. પ્રિન્સેમ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨.
 મેસર્સ આર. આર. શેઠ ૪ ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય
 પ્રીન્સેમ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨ ગાંધીરામ, અમદાવાદ

બુકસેલરોને જરૂરિયાત અર્જીદતાં રૂપ રકમ કમીશન મળશે, પરંતુ બુક પોસ્ટનો

—સ્વદેશી વિના સ્વરાજ્ય અશક્ય છે—

“યુ નિ વર્સ લ”

એક સંપૂર્ણ સ્વદેશી વીમા કંપની હોવાથી અને જેલમાં
૧૭ વર્ષમાં તેણે હિન્દી પ્રજાના ટેકા ભાટેની પોતાની
લાયકાત પુરવાર કરેલ હોવાથી તમારા

જિંદગી

આગ, મોટર, દરીઆઈ, હુલ્લડ, વહાણ, ચોરી,
ધંધાની ખોટ, કામદારોને ઇંજા પામતાં વળતર
વગેરે અનેક પ્રકારના વીમાનું કામ ‘યુનિવર્સલ’-
તે જ આપે.

“યુનિવર્સલ,” જિંદગીના વીમા મટે ગરીબ,
મધ્યમ અને શ્રીમંત વર્ગોને એવી જાનતી સગવડ જોઈએ
તેથી રોજનજીવે યુક્તી શકે છે. તમારા વહાયા બાળકોની
કેળવણી અને વજન, તમારા હુલ્લડના નિર્વાહ અને પ્રદાન
વસ્થામાં યુજસાન માટે પૂરતી સગવડ વગેરે તમને
“યુનિવર્સલ” ની પોલિસી લેતાથી મળી શકશે
હાલના વેપારી મહાના સમયમાં ‘યુનિવર્સલ’ની એજન્સી
તમને ચારી આવડતું સાધન થઈ પડશે

લખો:—ધી યુનિવર્સલ ફાયર એન્ડ

જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કં. લિ.

—એનેઈંગ એજન્સી—

એમ. કાનઈ એન્ડ કું.

—હેડ ઓફિસ—

યુનિવર્સલ બિલ્ડિંગ, કોટ, મુંબઈ.

માનસી

સર્જન અને ચિન્તનની ગ્રંથશ્રેણી

વર્ષ ૩, ગ્રંથાંક ૨

જુન ૧૯૭૮

આ ગ્રંથમાં

ખજાનનારાય હંકાર

ભદ્રમુખ વૈદ્ય

ધનસુખલાલ મહેતા

ઈન્દુલાલ ગાંધી

જેઠલાલ જોષી

રતિભાઈ પટેલ

ન્યોતીદ્ર દવે

ભોળીલાલ સાંડેસર

લાંબુ આયુષ્ય
સુંદર સ્મરણશક્તિ
ખલ તેજ અને
ચેતન મેળવવા

ઝંડુ કેસરી જીવન

વાપરો
જેમાં

કેસરી, કસ્તૂરી
રસસિંદુર, અબ્રક
તથા બીજાં પૌષ્ટિક
ઓષધો મેળવેલાં છે.

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લી.

મુખ્ય નં. ૧૪

લાવનગર મેન્ડ

મેસર્સ જયંતીલાલ અમૃતલાલની ફં. આંખાચોક,

સહકારી વીમાપદ્ધતિની એક વધારે ક્રતેહ

તા. ૩૦મી જુન ૧૯૩૬ને રોજ પૂરી થયેલી મુદતે કરવામાં આવેલી બીજી મૂલ્ય આંકણી (વેલ્યુએશન)ને પારણાએ, ધ બોમ્બે કોઓપરેટિવ ઇન્શ્યોરન્સ સોસાયટી લિમિટેડ નીચે પ્રમાણે ત્રિવાર્ષિક 'બોનસ' જાહેર કર્યું છે.

આખી બિઝનેસની પોલિસી પર દર દળારે રૂ. ૪૫
'એન્ડાઉમેન્ટ'ની " " " " " ૩૩

અમારી વિશેષતાઓ

૧. સરકારમાં રૂપિયા એ લાખ કરતાં પણ વધુ રકમની જામાનગીરી મૂકેલી છે.
૨. નાણાંરોકાણની પ્રવૃત્તિ પર અંકુશ રહે છે.
૩. દર સસ્તા છે.
૪. બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સમાં ચાલિસી ધરાવનારાઓનું પ્રતિનિધિત્વ છે.
૫. સરકાર તરફથી દેખરેખ રહે છે તથા હિસાબ તપાસણી થાય છે.

સહકારી મંડળીઓને

ખાસ સગવડ આપવામાં આવે છે

વિગત માટે લખો

જી. એલ. દેસાઈ, બી. એ.

એનેન્ડર

ધ કો-ઓપરેટિવ ઇન્શ્યોરન્સ

કંપની લિમિટેડ

નં. ૯, બેકલાઉસ લેન; કોલ, મુંબઈ

મા ન સી

સર્જન અને ચિંતનની ગ્રંથશ્રેણી

વર્ષ-અંક
૩-૨

પૃષ્ઠસંખ્યા
૧૦

જુન ૧૯૭૮

પ્રકાશનસ્થાન

આનંદ પ્રેસ : સ્ટેશન રોડ : ભાવનગર .

HOMOEOPATHY BIOCHEMISTRY

A SINGLE IDEA—*says* EMERSON

"May have greater weight than labour of all the men,
animals and engines for a Century."

A single idea in any art or plane is indeed dynamic in its effects and in its application and result in medicine it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition to the *Materia Medica*, the reference book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formula and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and layman should make it a point to possess a copy of this invaluable ready reference Book.

Free on Request:

**ROY & COMPANY,
PRINCESS STREET, BOMBAY 2.**

Sole Agents for Bombay Presidency for—

BOERICKE & TAFEL

The world-renowned Homoeopathic Pharmacists
and Publishers of Philadelphia. U. S. A.

THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

રહેવા જમવાની શ્રેષ્ઠ સગવડ માટે

મુંબઈમાં સુવિખ્યાત સ્થળ

ભારતીય નિવાસ

ક્ર હિન્દુ સોજ ક્ર

૨૧૫, કાલ્યાણેવી રોડ, મુંબઈ નં. ૨.

ટે. નં. ૨૧૧૧૦.

તાર : કમ્પ્ટી.

ધી દિનિટી ટિંબર સિંડીકેટ

ઇમારતી લાકડાના વેપારી

સરકારી જાહેર બાંધકામખાતાએ પસંદ

કરેલા કંટ્રાક્ટરો પૈકીના એક

નં. ૫૭, ખડક, મુંબઈ ૯.

વિષયદર્શન

વર્ગ ૩

અંશાંક ૨

સર્જન અને નિબંધો

સરસ્વતીકંઠાવારણ૧૫૫
ઉન્મેષ (કાવ્ય)							
ઈન્દુલાલ ગાંધી૧૫૭
વસંતોત્સવ નિમિત્તે (રમતો અને તૃત્ય વિશે)							
પ્રો. બળવંતરાય ક. ઠાકોર૧૬૨
એક ઇસ્પતાલનો ઈન્સેો (નવલિખા)							
'ચકોર'૧૬૮
નવલકરામ (સાહિત્યવિવેચન)							
લયોતીન્દ્ર હ. દરે૧૮૧
કંગાબૂમિ (નાટ્યવિવેચન)							
ધનંતુઅક્ષલ કૃ. મહેતા...૨૦૩
સહગત નરસિંહરાવ (સરમરણે)							
વિજયરાય ક. વૈદ્ય૨૧૫
બે જમાના પહેલાં (ભૂત પત્રાસર)૨૨૪

નિ ક ધ

રસોત્તમ મંદિર ('નર્મદુ' મંદિર': ગલ)							
વિ.૨૩૩
રણછોડલાઇ-સ્મારકગ્રંથ							
વિ.૨૩૮
સર્જન અને મુગ્ધજાવ ('જીવનમારતી')							
રતિમાઇ વ. પટેલ૨૪૨
બસો પાંચસો શબ્દોમાં (ચાર ટૂંકાં અપલોકન)							
વિ.૨૪૬
પરિચાલિકા : ૨ (આઠ અંકપરિચય)							
પ્રો. રાવરાય રં. માંકડ૨૫૧
આસિ-સ્વીકાર૨૫૮

‘વિનોદકાન્ત’નો
નવો રસીલો
નિબંધિકાસંગ્રહ

નાજુક સવારી

૨૪ નિબંધિકા. મર્માળ, મનોહર, કટાક્ષમય.
બધી અત્યાર પહેલાં અપ્રગટ, એ રૂ. દોઢની (૮. ખં.
વગેરે રૂ. ૦૧ જુદું) ઝોપડી માત્ર એક રૂપિયામાં મેળવવી
હોય તો નીચેનું કુપન આનંદ પ્રેમ, ભાવનગરને રકમ
સહિત મોકલો. મુંબાઈ, સુરત ને અમદાવાદની શાખામાં
પણ મળશે. વધુ વિગત ‘મંદિરનો ધંટનાદ’ માં.

‘નાજુક સવારી’નું કુપન

શ્રી. સંચાલક, ‘માનસી’

હું ‘માનસી’નો ૧૯૩૮નો આદક છું અને તમારી વરક્ષી
પ્રગટ થયેલું નવું પુસ્તક ‘નાજુક સવારી’ એ હકથી એક
રૂપિયામાં મેળવવા ઈચ્છું છું. એ રકમ આ સાથે છે તો પુસ્તક
મોકલાવશો.

પૂરી સહી _____

ટેકાણું _____

સ્થળ અને તારીખ _____

દેવનિ

૧. વ્યાપા અને સાહિત્ય (ધ. ક. મહોત્ત : બે. ભેંચા)...	૨૫૬
૨. ઇતિહાસ અને પ્રતિભાવ (વિ.)	૨૭૨
૩. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન (વિ.)	૨૭૪
૪. વિજ્ઞાન (ડૉ. ભદ્રમુખ ક. વૈદ્ય)	૨૭૬
૫. ક્ષત્ર અને પદ્ધતિ (ગર્ભાશય)	૨૮૧
૬. વાર્તાવિહાર (વિ.)	૨૮૫
૭. ઉપદેશ (..)	૨૮૨
૮. મંદિરનો ઇતિહાસ	૨૮૩
મંદિરના (અંગરથ સમ્પન્ન-ચિંતના)	૨૮૫

આનસી અંગરથ; સંચાલક વિજ્ઞાનક ક. વૈદ્ય દરજ
મહોત્ત, ઇનામપરા; સુરત લવાજમ (વાર્ષિક), રૂ. ૫;
દેશાવર, રૂ. ૮; કુટુંબ, રૂ. ૧૧ ... શાખાઓનાં નામ ઉપરખત
માધક.

ધી તાંદુર એન્ડ શાહાખાદ સ્ટોન હાઉસ

સેન્ટ્રલ રોડ, ગોળ દેવળ પાસે સુબાઈ નં. ૪

ટેલીફોન નં. ૪૨૭૫

ટેલીગ્રામ્સ "Stoneshak"

સેલીંગ એજન્ટ:-

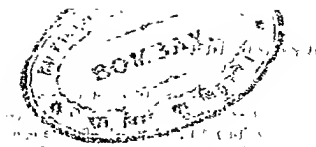
ધી એસોસિએટેડ સીમેન્ટ કંપની લીમિટેડ

સર્વ પ્રકારના સ્વદેશી સીમેન્ટ જેવા કે, કટની,
સ્વસ્તિકા, લંગર, ગણપતિ, ચારમિનાર, વગેરે.

સેલેક્ટેડ:

બોમ્બે પોર્ટલીઝ એન્ડ ટાઇલ્સ લીમિટેડ

સીરમીક ફ્લોરોંગ ટાઇલ્સ, સેન્ટ્રલ વેર, ક્ષયરકર્ણ
ગુડસ તથા સર્વ પ્રકારના પોર્સેલેનવેર તથા પોર્ટલીઝ.

માન રત્ના

સર્જન અને ચિંતનની ગ્રંથશ્રેણી

પૃ ૩ અંક ૨

સરસ્વતીકંઠાભરણ

૨. નીતિ ક્ષણે આવશ્યક,

પરંતુ આપણા અધિકાર શું આપી વધારે આગળ નહિ જાય, અને કપિઓ, નોકરો, ખીજાં, [લાલિય, અને સંવાદિતા વિતાણું] લખે તો તેમને આપણા રાજ્યમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવશે એ બીકે તેઓ એમની કૃતિઓમાં માત્ર ઈશની પ્રતિષ્ઠાને જ વ્યક્ત કરે એટલી જ શું આપણે એમની પાસેથી અપેક્ષા રાખીશું? અથવા બીજા કલાકારોને પણ આ જ નિયમન લાગુ પાડવાનું છે, અને મૂર્તિવિધાન સ્થાપત્ય તથા બીજા સર્જનાત્મક કલાઓમાં દુર્ગુણ અને અસંયમ તથા નીચતા અને અમલીલતાને વ્યક્ત કરવાની શું એમને પણ મનાઈ કરવાની; અને રખેને આપણા પુરવાસીઓની રસવૃત્તિને એ હીન કરી મૂકે એ બીકે જો કોઈ આપણા આ

૧. The image of the good-દરેક વસ્તુને પોતાનું વિશિષ્ટ ઈદ હોય છે, દરેક ક્ષણે પણ પોતાનું ઇદ અને દરેક આત્માને આત્મા તરીકે પોતાનું ઇદ હોય છે; એ ઇદ તે આદર્શરૂપ હોય છે; અને પોતાના ઇદને આદર્શરૂપ સ્વીકારીને એની પ્રતિષ્ઠાને વ્યક્ત કરવી એવું નામ કલા.

નિયમનું પાલન ન કરી રાકે એને શું આપણા રાજ્યમાં એની કલાની પ્રવૃત્તિ કરતાં અટકાવવાનો છે ? બલ્કે કોઈ વિપાતક ગૌરવમાં (એમને રાખ્યા દોષ તેમ) આપણા પાલકોને^૧ નૈતિક કુરૂપતાની પ્રતિકૃતિઓમાં મોટા યવા દઈશું નહિ, અને ત્યાં કેટલીયે હાનિકારક વનસ્પતિ અને ફૂલો તેઓ યોરેમોડે અને દિવસો જતાં ખાય અને તેના પર નિભાવ કરે, તે એટલે સુધી કે એમના પોતાના આત્મામાં પાપનો સડતો સમૂહ ગુપ્ત રીતે એકઠો યાય-એમ આપણે નહિ યવા દઈએ. આપણા કલાકારો તો એવા દરો કે એમનામાં સૌન્દર્ય અને લાલિત્યના ખરા સ્વરૂપને પિછાનવા લેટલી રાક્ષિ દરો; એમ દરો ત્યારે આપણો^૨ યુવાન આરોગ્યની ભૂમિમાં, સુંદર દરો અને સંજીવમાં વસશે અને દરેક વસ્તુમાંથી એને ઈષ્ટ મળી રહેશે અને પરિવ્રતર પ્રદેશમાંથી આવતા આરોગ્યપ્રદ પવનના જેવું સારી કૃતિઓમાંથી નીકળતા પ્રવાહરૂપ સૌન્દર્ય (એના) કણ અને નેત્રમાં વહેશે અને તેક નાનપણનાં વર્ષોથી બુદ્ધિના સૌન્દર્ય પ્રત્યેની સદાનુભૂતિ તરફ અને (એ સૌન્દર્યના) સાદર્ય તરફ આત્માને પરોણી રીતે એચશે.^૩

: પ્લેટો :

૧. પુરના પાલક વડાઓ કે યુજીઓને-Gujaratીઓને.—સં. 'મા.'

૨. આપાંતર રા. પ્રાણુલવન વિ. પાકનું : 'પ્લેટોનું' આદર્શ-
[૧૫] નજર' પૃ. ૧૪૩ (ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ પ્રકાશિત).
—સં. 'મા.'

ઉન્મેષ^૧

૧

અમે બધામાં તો પરસ્પર લૈ કાલ, વચને
ન મેં પાળા એણે જીવનભર રક્ષી. સરતને :

લખ્યું^૨ તં મેં એને,—

‘રડે છે શા માટે ! દિલ દીધું હતું તે પાછું લઇ લે
નથી ચોરી કેરું ચકરહું કુશાં અભિપડખે :
નથી હૈયેહૈયું વણી મધુર એકાંત ઉજવી
અમારા પ્રારબ્ધે લખ્યું નિત પ્રીતિવચનના
કરાશેમાંલીથી છટકી, કઠણામાં લય પડું.’

તરત જ મને ઉત્તર મળ્યો :

‘મને જોતી લગ્નતણી હૃદયમાં લેશ લગની
ન’તું તારે હૈયે વિજળી બની મારે સળંગપુઃ
કરાશે શું ? તારાં પ્રીતિવચન સુદ્ધાં તરકરી,
હતી ઈચ્છા મારે વિરહવસનું ગાન બનતું
ઠરેલા હૈયાનું.’

ગયાં વર્ષો, મસ્તુતણી પરમ એકાંત પણ ગૈ,
હવે રૂપમાં-ચાળે રમીરનો ક્યાઓ સરજવી.

૧. કાવ્યો નહિ છાપીએ એવું અમે નહોત ક્યાં પહેલાં ‘માનસી’
માટે જ લખાવા માંડેલું આ કઠણ-મધુર સુંદર કાવ્ય અમારા નિયમનો
અપવાદ ઉપલબ્ધ કરીને છાપતાં આનંદઘાય છે.—સ્વ.શ્યામક ‘માનસી’

૨

ફરી ફરી એ જ કથા રમરીને
લીની કંઈ અંતરની દિવાલોઃ
ચુંછ રહું છવનગાન ભૂતાં
ઠંકારવા તાર નવી વીણુનો.

ભગો, સુતાં સ્વપ્ન તમામ ભગો,
આજે મહાકલ્પવા વાણી-સાગનોઃ
ઉધાડી દો દ્વાર દિશાદિશાનાં
છે આજ રૂંગાર ધુતિ-પરાગનો.
સાચી અમે એક જ દીપખંડના
ત્યોતિ થયો છું યદ્ય એ દિવેઃ
મારી પ્રતિમા અજવાળવાને
એણે કર્યા પ્રાણ-પ્રકાશ બેઠ.
ભગો સ્વપ્ન પથરની રંગેરમે,
ભગો નવાં દર્શન ચૂન્ય મારમે.

૩

ચિચિરના સુપ્રસન્ન ઉધાડમાં
જગતસંત કટાક્ષ સરી રહીઃ
લહરીએ લહરી નદી-ગીરની
મૂક તિમંત્રભૂમંત્ર બની રહી.
વિજ્ઞાન જંગલ કોયલ ફજતી
બસુર બોન મુધાબવતી યઈઃ
અમર સ્વપ્ન ઉધા ચીવરી મધ
અકલ શાન્તિ ઉભસતી આરતી.
ઊરણના મૃદુકોમલ સ્પર્શથી
ઉધડી આલની સાલ અટારીઓઃ
ઉરશું આંગળીઓ અડી જતાં-
ઉભયની ખીણી અંતરઃપારીઓ.

૪

નગર આગળ સાગરનતનો
હૃદયમાં મધુરી ભરતી હતીઃ
પગલું સાચવું તો ય અમલતાં
સરીરવેલ પ્રિયાની નમી જતી.
હજી જરાક ધીમે, ધરતી સ્વયં
તીરછી આંખ કરી નિરમે મનેઃ
હજી જરાક ધીમે જલરોમના !
કક્ષુ માટી ન આમ લીની બને
પણુ ઝલામ, ન વેગ શરીરનો,
નવ ઝીલોય, અધીર મધુરતાઃ
દિવસે રે રત્નનીતણી ભર્મિઓ,
ભરીતી શું ઉરપાલવમાં રમા ?

૫

અજર ધોવતની પગદંડીએ
રત્નની આજ બની અભિસારિકાઃ
પ્રણયકલ્પવની પ્રથમારતી
પ્રગટી નારીસારોર અનામિકા.
વિરાટ અંદકલાતણી મધ્યમાં
નયનશું નયનો વિજળી રમેઃ
ઉભય અંતરના મૃદુ તારના
મલ્લમલ્લાટ થતા પરદારમાં.
પછી સ્વાઈ પૃથઃજનને મુખે,
અવનવીન કથા નવીનો તણી.
સજગતા પથ ઉપરથી અમે
રથ, અલાવી ગયેલ મુધાભણી.
મિલનની પડખે કક્ષાતણી
લપીર દોડી રહી હતી વેગમાંઃ
જગતમસ્ત દીધા મૃતસાપથી
બની ગયેલ અમે, પર-એતમા.

૬

કથલું શું ? ઉપમા થ નથી હવે
નથી નવીન ઠરાં મુવિરોપણોઃ
પ્રિય, સખિ રસસંજ્વની વળી
અધિક એકેથી એક બીજાં ગણો.
ગણલું શું ? અગણાયલ કોટિધા
રિમતથી હાવરી દીધ સમસ્તને
પગથિયાં, નદી-એખડ મંદિરો
ધરપર પસ્તિા ધરતી મુખાં.
પગલીએ, પગલીએ પ્રભુતા ધરી
જીવનમાં સરતી, કેરણ-કેણ

નયન સાંત, અપૂર્ણો આયલાં
અરણ્યની મધુરી કિરણદારી.
તિમિરમંથતણી રસઆંતની
રજનીની પથપલ્લવ તારિકાઃ
અજિતને છતલું નથી, દોહાલું
અહીં અજીત હતી રૂપમાલિકા.
કવનની દળથી ચરણાવલિ
સકલગીતતણી સુકુમારતાઃ
પરમ સંગીતની સ્વરચારતા
હરની એક અખંડ દીપાવલિ

૭

તિમિર આવી વરસું અવની વિરો
પવનને મળ્યું, રૂપ વિનાશલું
ધન ચડયો-મત વિજળાઓ છૂટી
કિરણવેત વીખાઈ-શું તરરી ?
નહિં અવાજ, ન હતર, ના મના
જલપ્રપાત અખંડ પડ્યે જતોઃ

પવન કાળ-સિતાર વગાડતો
કુમ્ભી રહ્યો પર-મેતર-ખીલ્યમાં.
હૃદયદાર અધિક ન લખડે
નવ બાણાય દીવેલ ગયું ખૂરીઃ
સકલ ચેતન કોણ ગયું લૂટી ?
પ્રબળ શીત વીંટાઈ ગયું હરે.
વદનના રિમતમાં પ્રગટી મુખા,
નયન તરોત જરીક પડી ધીમીઃ
સ્મરણ ધાર બાંધણું રેણુ યુગી,
પ્રગટલું દિન એક ઠરી જવા,

૮

નવ પ્રકારા હતો, નવ છાંયડી,
સકલ અન્ય હતું રમૂતિયનમાંઃ
અંકલ દર્દ હતું તુજ નેનમાં,
રામવલી કથમ એ દુઃખની ધરી ?
નયન અશ્રુ સુમેલ પ્રિયા, પછી
ગગનતારક એ નિરખી, રજા.
કિરણરિમત ધીમું, વરસી રહ્યાં,
સ્મરણમાં સખિ, હે મુખની રમૂતિ ?
પછી જરીક મીઠું-મીઠું હતું હંરતી
વદન નિર્મળતા નીતરી રહી.
દૂધ દબેલી તણી રચી અંજલી,
અકષ દુઃખ મહી હટેતા કરી.

૯

જીવન આમ વહ્યું તિમિરે તરી
પણ પ્રકાશતણી ન સુજે દિશાઃ
મધુર-સાંત હનસ કરી હયા,
શીદ અલક્ષ્યજે ભમવા સરી ?

જરીક વાર-જરા અરધી ઘડી
લગી રહે નથી પૂર્ણ થઈ કલાઃ
મર વણ્ણી વિચારતણી કડી
નહિ વટે-વટરો નહિ શૂંખલા.
પણ હજી ય શું ? પાંપણખજમાં
હૃદયખિંદ્ર ઓલાઇ રહ્યાં નવાંઃ
નવ હતો ક્યવાટ, ન વેદના,
સ્મૃતિ પ્રસન્ન હતી મુખલાલિમા.
ગત પરિસ્થિતિમાં જ પ્રસન્નતું
ગમતું શીદ તને હજી વે સખિ !
મુખ અગ્રોલ છતાં રડવાતણું
કશું ન કારણ કેમ મને કયું ?

૧૦

થાકેલ હોડે કયવી કયા શી ?
શુ દદને દર્પણ આપતું પડે ?
પમદાય, મોં, ગાલ, કપાળ, કુંકમે
રંગાયતાં ભેઈ કશું હતું કે,
'જવાની છું' સાસરિયે સચિતા ?
પગ દાય, મોં, ગાલ, કપાળ ઉપરે
નિદાળીને કુંકમરંગીશી કલાઃ
તને ય આતું અશુભ સુઝયું ?
શું બહુ કે લગન દરો કઈ બલા ?
તને ય ત્યાં ત્યાં ગમની કવિતા !
મને કવિતા ગમતીતી વાંચવી
તું તો કવિતા જ હતી સ્વયં, હલા !
મધી રહી સખતું રૂપ શોધવા
આકારામાંથી વણ્ણેલ ચંચલા.

૧૧

વદનતું ગયું તેજ મળ્યું ફરી
સુરુચિએ ફરી શાંત પ્રદક્ષિણાઃ

કમલકાંડલી શી નબળી છતાં
સરીરવેલ જરાક પ્રકુલ યે.
'ગમતું' આજ જરાક મને અહીં
વિચરતું જગઅંતરઆશ્રમે.
શિથિલ સર્વ સરીરક્રિયા છતાં
ખડખડાટ દસી—કરુણાભયું.
કરુણ એ જ અવાજ-અધીરતા
લપટી જીભ, સરીરની માંડણી;
સ્વર ગયો, સ્થિરતા ય ગઈ સરી
જટિલ ધૂમસના વરતુલમાં.
વિરાદ શ્રોતવતણી પ્રતિમા—પ્રમા
તિભિરમારગમાં જઈને પડી.
પૃથિવીના અણુયે અણુયે ભળી
યઈ હતી પ્રકૃતિવણી પ્રેરણા.
લગીલગી ખિલતું-ખરતું-જતું
સુખગ એ પણ પ્રાણવિકાસનીઃ
રુદનગીત બની અળયું થયું
સરજવા દુઃખની અદશી કડી.
કરુણ અંતરગીતની શૂન્યતા
મહીં નિદાળી રહે નયનો કશુંઃ
કંઈક શોધી રહે મન શૂન્યતું
બધિર માનવ કેમ સુણે ક્યા ?
જીવનલક્ષ્મી બધી ય લૂંટાઈને
મરણપથે વિરો જઈને પડીઃ
રુદન અશ્રુ વિના જ ગયું સરી
ગીત ગયું ફરી છેક કુંટાઈને.

૧૨

સ્મરણુદય તરે દૂર બ્યોમમાં
વિરાદ માનસ સ્તબ્ધ બની રહેઃ

દુઃખ અખોલ દિશા નિરખી રહે
અતળ ચિંતન અંતરભોમનાં,
દુઃખ મધુસહસર વિતા સખિ !
જટિલ આ ભવપંથ રાકું ફરી ?
ક્યમ અગાધ જીડાણ રાકું તરી ?
સારીરખાંખ ખરી પડતાં પાણી,
લક્ષ્યના વચમાં વિધિએ નકા
કનકદોર મુગેલ અલક્ષ્ય કો'
અહહ, આજ અચાનક એ તૂટી,
અડકતાં કર ફૂર વિનાશનો.

૧૩

સ્મરણનાં પ્રતિબિમ્બ પડીપડી
નયનપાંપણ કામલ કંપતી:
મગનપંથમહી જીડવા જતાં:
હૃદયપાંખ અચેત બની જતી.
નરમ ચિત્ત, હૃદય હોર યા,
જગતના કંઈ ધા ખમવા, તને:
નિજ કરાગમુખે ગળવા તને
નિરખ બાવી હોલ અધોર ત્યાં.
રીતલ ડિરણુપુજની મધ્યમાં,
ઝડપથી મહી કાણ મધુ' બળી ?
પગડીઓ રજ ઉપર પાયરી
અમર રવજ મધુ' ધૂળમાં મળી.
જગતના અવિરામ વિનાશમાં,
જીવનધૂપ કરી વિચરી ઉપા;
પ્રલયના પ્રગટલ જુતાશમાં
પરમ રૂપ જળી-વિરમી ઉપા,
નયનનીર કદી નં નવ ખૂટશે
વિમલ ચિંતનનો કદી અંત ના:
કદી ય વિરમૃતિમાં નહિ ફળશે
જીવનમગન સનાતન જંમના:

૧૪

સમાસ: છેલ્લો પડદો પડી ગયો
લળા મધુ અંતર અધકારમાં:
અંકર છેલ્લો કરી શૂન્ય તારમાં
પડી ગઈ વાગડી બધ, વીણા.
બીર, અવિશ્વાસની દિમકડીએ
કરી ગયો શ્વાસ-પ્રકાશ પ્રેમનો:
શું, રોધિતો મૂરખ કંડી રાખમાં ?
છેલ્લો તિખારો મજશે ન એમાં.
તારા વિનાની ધનધાર સતિ
જેવું લઈ અંતર જીવણું શું ?
એકાન્તના સાગરમાં પડીને
હું સંધરું મોનનું રૂપ મીઠું.
વિરાટની રંગકોટરીમાંથી-
કાઈ નવો રંગ ઉપાડ સંધ્યા ?
ક્ષણિક તારાં નવદર્શનો સખિ,
બની જશે અંગિત આયુ-રેખા.
શાને ગમેલી ધડોળો ગણી ગણી
અદ્વાની અધારકથા ઉડેલવી ?
આકારના તારકની જમાવને,
તરંગની દોરથી રો' ઉતારવી ?
સંધ્યા, સરિતા, પ્રતિબિમ્બની કાણો
આવે અને નય અનંતકાળથી:
હું યે બરી સંસ્મરણોનું બાથું
ભર્યા કરું દિવસ સત એકલો.
આવો અધીરાઈ, ઉમંગ-રૂપેનો.
આશા-નિરાશા; પડિતાપ, આંધી:
અધુની વર્ષા, કરુણાસમાધિ
તમાગને અંતિમ વાણીવંદનો.

.. - ઇન્દુલાલ ગાંધી

પ્રો. બળવન્તરાય કંદયાણુરાય ઠાકોર

વસન્તોત્સવ નિમિત્તે

બહેનો અને ભાઈઓ

શ્રી ગોકુળભાઈ ભટ્ટ અને તદ્દમારા ખીમ સ્વયં-
સેવકાની પસંદગી થોડાં વર્ષ ઉપર પછુ મહને આવા
સમારંભમાં તાણી આવેલી, તે વખતે આપણી
હાલની શારીરિક અવદશા અને તેના બ્યવહાર ઉપાયો વિષે
સુઝાયાં તેવાં સૂચનો કર્યાં હતાં. પછી વડોદરામાં એક અખાડાના
જવાંમદોને પછુ બે બોલ કહેવા પછુ પ્રાપ્ત થયા હતા. તે વખતે
કહેણું આજે તદ્દમારી આગળ ફરી કહેવાય. ખરું, તદ્દમારામાંથી જે
થોડાંએ તે સાંભળેણું વાંચેણું તેમાંના કોઈને તે યાદ હોવાની થ
ધારતી નથી, પછુ મહને પોતાને યાદ છે ને, એટલે મહને જ તે
વારસી પડે, તે અત્યારે કેમ પીરસાય ? વિષય તો આવે પ્રસંગે
એ જ રાખવો ઘટે, તથાપિ સુભાગ્યે એ વિષય એટલો તો વિશાળ
છે કે તેના એક જુદા જ અંગ ઉપર બનતો વિચાર કરવા આજે
તદ્દમને આમંત્રીશ, પ્રથમ લઉં છું આપણામાં વધુ વધુ ફેલાતી જતી
કેટલીક વિદેશી રમતો: ક્રિકેટ, ટેનિસ, ફૂટબોલ, હોંકી વગેરે. આ
વિષે હું કેટલાંક સ્વતંત્રવિચારણા રચાનો તદ્દમારી આગળ મુકીશ.

ટેનિસ ક્રિકેટ કેટલાં તો ખરયાળ છે તે જાણીતું છે. આપણા
ગરીબ દેશને ગાન રમતોમાં એટલો ખર્ચ પોવાય ખરો ? આપણે

૧. ૧૯૨૪ના ફાગણ સુદ ૧૪ની રાતે, વસન્તોત્સવ નિમિત્તે મુંબઈ-
નાં પરાંઓની મિજલસમાં આપેશા ભાષણતું બ્યાખ્યાનરૂપ. બેડણી મૂળ
'પ્રમાણે જ' રાખી છે. -સં. 'મા.'

કેટલા તો ગરીબ છીએ તે તદ્દમારામાં સૌથી વધારે અવિચારીને ય એકદમ લાગી આવે એટલા સારુ આપારે હું ગયા ઝમાનાના આપણા જાણીતા અર્થશાસ્ત્રી અબ્બાલાલ સાકરલાલનું જ એક વચનામૃત ટાંકીશ. એઓ ગવર્મેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા, પ્રાંતિક સરકારો, મોટી સુધારામંડળો, મોટા બંદરો, નહેરો, આંગગાડીઓ, તમાવી, આદિ માટે વખતોવખત આપણે કરવા પડેલાં કર્મોની ગંજાવર રહ્યોનો મહાભારત સરવાળો સંભળાવતા, લાખ, મિલિયન, કોટિ, બિલિયન, આદિ સંભળાવતાં એમનું મોં બહુ-બહુ ચર્મ જતું, અવાજ પણ એવો પહાડી કહાડતા કે કાચા પોચા કાનના પડદા ફૂલ લીંટતા, “એટલે, બાપ્તઓ, શું સમજ્યા, હું?”—આપણે તો દેવાદારના દીકરા!”. વીચ વર્ષનો પુત્ર ક્રિકેટશોખી હોય, અદારની પુત્રી ટેનિસશોખી હોય અને બાપની આવક માસિક બસોની હોય, તો એ કુટુંબમાં બેત્રણ ન્દાનાં છોકરાં બી હોય તેમની કેળવણી માટે બાપ કેટલી સવડ કરી શકે, એનો અડસદો પણ કરી નેશો. વળી બીજી રીતે જુવો. ક્રિકેટ મેટ્રિંગ ઉપર બરાબર ખેલાય જ નહિ: એને સારુ તો હરિયાણી કિત્તો નેધએ. આપણા ઊંચા અને શુભકંઠવાનાં ખંડમાં બારે માસ હરિયાણી કિત્તો કેટલા થોડા ભાગમાં માફકસર ખર્ચે મળી શકશે? રાજકોટ રાજકુમાર કોલેજમાં હું ૧૯૦૪થી ૧૯૧૨-૧૩ લગી શિક્ષક હતો, ત્યાં અમે અમારો ક્રિકેટનો કિત્તો કાયમ દુર્વોચ્છ-દિત રાખવાને સારું નદીકાંઠે લાંબો લીલોપટ રાખ્યો, એક ગાડું બે નેડ બળદ અને બે સાથી રાખ્યા, રાજ ને રાજ થોડાં નદીકાંઠેથી ઉપાડી ગાડું ભરી અમારો ક્રિકેટ કિત્તો ઉપર જમાવતા તથા આખી રાત પાણીમાં તરબોળ રાખતા, પરંતુ ફેણવારી મહિનો પૂરો થતાં પહેલાં તો પ્રખર સૂર્યદેવ અમારા આ બધા ય કારસા માત્ર ફાંફાં છે, એમ સિદ્ધ કરી દેતા.

ગીજુ આ ધ્યાનમાં લ્યો: ક્રિકેટ મેચ એટલે બે ત્રણ કે પાંચ દિવસ લગી આખા દિવસનું આધરણ. રમત પાછળ કસાક

અપાય, બે કલાક અપાય, પરંતુ એક ઉપર એક આખા ને આખા દિવસ ? આપણા હિતપાદનમાં અતિશય પછાત દેશનું એ ગળું ખી ખરું ? છતાંડ અને તેની વસાહતો સિવાય દુનિયામાં ખીજે કોઈ રથજે ક્રિકેટનો એવો મહિમા નથી મુખ્યત્વે આ કારણથી. અને ક્રિકેટ સામે મહારો સૌથી મોટો વધો તો ફિલ-સફીની અને ન્યાયની દૃષ્ટિએ છે. ક્રિકેટ કેવી એકતર્ફી અને અન્યાયી રમત છે તે તો જરા જુવો. એમાં દર દાણે દરેકેદરેક દરે એક માણસની સામે અગિયાર જણની ધાડ ! જેવી આપણા હૃડવૃત્તની રમત જંગલી છે તેવી જ આ ! એકની સામે અગિયારમાં તે થી ખેલદિલી sportsmanship હોઈ શકે વાર ?

હા, ફૂટબોલ રમો, હોકી રમો, તે એટલી ખર્ચાળ રમતો નથી, આવી અન્યાયી પણ નથી, આપણા આબોહવાને ક્રિકેટ જેટલી પ્રતિફૂળ પણ નથી. એ રમતો હિંદના કોઈ પણ ભાગમાં કોઈ પણ ઝાટમાં સવારે અગર સાંજે રમી શકાય છે. અને એ રમતો માટે એક કલાક જ જોઈએ; એટલા થોડા સમયમાં પણ અંગરક્ષિતિ, અગમ્મળ, દાવપેચ, ધસારા અને સંરક્ષણની કલાઓ, ચમૂની સંઘસક્તિ, ખેલદિલી, બધાં જ શુભ લક્ષણો પૂરતાં કસાય છે, અને વળી એ રમતો જ છે.

વિદેશી હોય તે વિદેશી હોવાના સખએ જ વર્જનું એમ હું તો નહિ કહું. વિદેશી હોય તે પણ સારું હોય અને આપણને માફક આવી જાય તો અપનાવવામાં જરા પણ અદેશો ન રાખવો એમ જ હું તો કહું છું. રવદેશીવાદનું પોતાનું સામર્થ્ય પણ વિદેશી વસ્તુઓને રવદેશી બનાવતા જઈએ તેમ તેમ જ વધી શકે. વળી હોકી આપણા અસલ ગેડીદડાના ગોપ-ખેલનું જ ર્ષાતર; તે ગેડીદડાની રમત આપણા દેશમાં ગોકુળમાં અને જમનાછને કઠિ શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીબલરામ એમના ગોપ ગોઠિયાઓ સાથે ભમતા રમતા અને વાંસળીઓ વગાડતા હતા તેટલી જૂતી તો છે જ. અને ફૂટબોલ જેવી દડાઓની રમતોનાં

પ્રાચીન રૂપ તો લગભગ દરેક દેશ અને ધણી પ્રજાઓનાં મૂતકાળમાંથી જડી આવવા સંભવ છે, તો એ રમતોને માત્ર યુરોપીય શાને ગણવી ? હોડીમાં આપણા હિંદી ખેલાડીઓએ આખી દુનિયામાં નામના ઠઠાડી છે, ફૂટબોલમાં બંગાળીઓએ વખાણવા લાયક પ્રગતિ કરી તેને પોતાની પ્રમુખીય રમત જેવી બનાવી લીધી છે, એ સર્વથી હું રાજી રાજી છું. ગુજરાતી પ્રજામાં પણ હોડી અને ફૂટબોલ સર્વત્ર પ્રસારે એમંહું તો ઇચ્છું છું.

અને બીજું હું તો આપણાં ઊગીને મોટાં મટાં બાલકો માટે નૃત્યની લોકપ્રિયતા વધે તેથી લાભ છે એમ માનનારો છું. આપણામાંના કેટલાક ધરડિયા અને ધરડિયા નહીં તો ચોખલિયા અને ચોખલિયા નહીં તો બહેમી અને કુતકિયા, શાળાઓ વગેરેના ઉત્સવોમાં નૃત્યને વધારે વધારે સ્થાન અને મહત્ત્વ મળતું જોઈને છેડાઈ પડે છે; નસકોરાં પુલાવે છે; બમ્બર મગાવે છે; અને સવાલ કરે છે—“આ કાચી વયમાંથી આવા શોખ, આવી લત અને આ ચેષ્ટાઓ અને ચાળાઓ વળગશે તેનાં આગળ ચાલતાં કેવાં તો માઠાં ધોર અનીતિમય વિનાશકારક પરિણામ આવવાનાં તેનો તો જરા વિચાર કરશો ને ?” “છોકરાઓને શું નટનડી જ બનાવવાં છે ?” “એમનાં ચારિત્ર શુદ્ધ બનાવવાં છે કે પતિત, દંડ કે સિધિલ, બંધવહારોપયોગી કે સ્વપ્નાલુ, સમાજસેવી કે વિલાસી અપરંગી ?”

નીતિ ! નીતિ ! નીતિ ! એમ ઘેલાની જેમ જપનારાઓ માનવી માનસની રિયતિરચાપકતા અને વિવેકિતાને અન્યાય કરે છે. શ્રીગણેશ પૂજ્ય છે, વિદ્વાનોનો દેવ છે, તેથી શું એ મહાબેઠાડું અને હાથી જેવડું અતિક્રાય માથું વધારનારાની ડુંડને હસાય જ નહીં ? એ ફાંદામાં આપણી પાતળા કુગળા આંગળીઓ અહીંતહીં જરી ઘોચવાની મઝા જરા માણિયે, તે શું નારિતકતા અને પાતકીપણું ગણાય ? જોના રે એવી અતિ-તાકિંકતા ! માનવી માનસમાં તર્ક logic અગત્યને આસને છે

પરંતુ તક જ માનવી માનસનો આપખૂદી સર્વસત્તાધર શુદ્ધમાર રાજધિરાજ નથી. નીતિ વિનાનું માણસ માણસ જ નથી તે કબૂલ, પણ શરીરનાં સ્વાસ્થ્ય રક્ષિત્તિ અને બળ વિનાનું માણસ પણ શી ધાડ મારશે ? અતિશૂંગારી કે અતિવિલાસી સાહિત્યને તદ્દમે કુમળાં મગજોમાં પેસવા ન દેવા બનતા સાવધ રહો છો તેમ અતિશૂંગાર કે વિલાસી નૃત્યને માટે મ સાવધ રહો. બલે, અમારી ના નથી. પરંતુ અતિશૂંગારી ખીખતસ અને નીચ સાહિત્યને વાંકે સાહિત્યમાત્ર વળ્યું ગણવાની બૂલ ઠાઈ કરતું નથી, તેમ આ વિષયમાં પણ વિવેક રાખવાનો છે. યાળાઓના કે ખીખ સમેલનમાં જેમ ઉતરતું સાહિત્ય આવી જાય તે યાળાચિક્ષકોનો દોષ ગણાવાને પાત્ર, તેમ તેમાં ઉતરતું નૃત્ય આવી જાય તે મ તેમનો જ દોષ. પરંતુ ઉતરતી ટુતિપ્રવૃત્તિઓ, નિર્દોષ ટુતિપ્રવૃત્તિઓ, અને વિકાસોત્પત્તિપોષક ટુતિપ્રવૃત્તિઓઃ ત્રણે વર્ગને એક લાકડીએ ઢાંકે એક જ તોળાવડે તોળે એવા અંધારો વેદાબ્યાસજડ કિંવા યોગાબ્યાસજડ એન્ડ્રિયધરને જ વરે.

આવે પ્રસંગે અનુચિત ગણાય એવી જરા ગંભીર અચો પણ આવી ગઇ તે દરગુજર કરશો. ખરી રીતે શરીરસ્વાસ્થ્યની રક્ષિત્તિની અને શરીરજગની સાધક પ્રવૃત્તિઓમાંની એક સેષે જ નૃત્યનો વિચાર કરિયે તેમાં નીતિઅનીતિ ત્યાગવિલાસ દહતા-શિથિલતા આદિ ગંભીર પ્રત્યે આવતા જ નથી. અને આપણા દેશનાં દવાપાણીનો વિચાર કરો, આપણી મામડિયા અને વન્ય વમતીઓમાં દષ્ટ પણ, ધણું ધણું ધમાધ મણું છે તથાપિ, નૃત્યને ફેરું અને ફેટણું રચાન છે તે જુવો. આપણા સ્ત્રીવર્ગમાં રામ ગરબો તરખા આદિ માટે ફેટફેટલો ભાવ છે તે પણ ખ્યાનમાં લ્યો. નિર્દોષ નૃત્યને, રક્ષિત્તિ અને બળ આપનાર નૃત્યને, કામ પણ વખોટી શકે નહીં. નૃત્ય એકલ દોષ, દંદનું દોષ, બે પુકરોનું કે બે સ્ત્રીનું કે સ્ત્રીપુરુષનું દોષ, સંખ્યાજમે વ્યક્તિઓનું દોષ ત્યારે પણ તે સ્ત્રીઓનું જ ના પુકરોનું જ ના મિથ દોષ. મિથ નૃત્યમાં

કંઈક વિશેષ જોખમ સંભવે તે દલીલની ખાતર સ્વીકારિયે, પણ અમિત્ર નૃત્યનો શો વાંધો વારુ ? અને આપણાં શહેરોમાં અને ગામડાંઓમાં ધરનાં ચોકમાં કે હિપર અગાસીમાં કે શેરો ચોટામાં તરુધટાતળે, વાવના પગધારમાં, કે નદીનાળાંકાંઠે, ગમે ત્યાં ગમે તે ઝાતુમાં ગમે તે સમયે નૃત્ય થઈ શકે. હું જોઈને રાજી છું કે આપણા ઉપલા વર્ગોમાં નૃત્યકલા પેસતી જાય છે નિશાળમાં ડ્રેસ આદિને નાંમે જે લયબદ્ધ શરીરસંચલનો વધતાં જાય છે, કન્યાશાળાઓમાં ગાન સાથે અને ચક્કર ફરતાં ગોફિંગ શુંઘાય છે, તે પણ નૃત્યના પ્રકાર છે. ગામડાની અને વન્ય વસતીનાં નૃત્યોનાં અભ્યાસ અને સંસ્કરણ જનતી ઝડપે થવાં જોઈએ. છેવટ, મહારાં ઉછરતાં બહેનો અને લાઈઓ, હું તદ્દમને ધન્યવાદ દઉં છું. હોકી, ફૂટબોલ, ટગ ઓફ વોર, અને નૃત્ય પ્રતિ તદ્દમારાં વધતાં જતાં વલણ જોઈને રાજી થાઉં છું અને તદ્દમે જો તદ્દમારાં વલણો દિનપ્રતિદિન નિર્દોષ દિશાઓમાં ખીલવતાં જશો તો તદ્દમને ફરેકને તેમ આખી પ્રજાને લાભ છે, એમ હું તો દઢ માનનારો છું, એટલું જ કહીને આપ સૌએ આટલા ગડગચ્છામાં પણ શાંતિ જાળવી જોલવાનું મહારે માટે સુગમ કરી આપ્યું, તે સારુ તદ્દમારો સૌનો આભાર માનું છું.

એક ઈસ્પતાલની સ્થાપનાનો કિસ્સો

દૂંડી વાત્તા

છતાં થોડાં વર્ષ દિન્દિહાર રખડતો હતો. પાછો આવ્યો ત્યાં લાટ સાહેબ બહાદુરની ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં મોદિમ ચર ચક્ર એટલે તેમનાં બધાનો ચિત્રો બાપણો સલામી-એ આતશખાજ પ્રદર્શન ઉદ્ઘાટનક્રિયા ખાતમુહૂર્ત આદિ સમારંભો વગેરેમાં મૂકે રસ પડ્યો. (ગાંડી ગુજરાત માત્ર સવારી તમાશા આતશખાજ રોશની આદિના મોઢમાં ધાડાં ને ધાડાં કેવી દોડી પડે એ છે અને પોતાના ઇષ્ટ વિલાસો માટે દેટલી તો તગડ અને દાડમારી વેદી શકે છે. તેનો પણ કંઈક ખ્યાલ આવ્યો.) પંદરવીશ દિવસ રોજ પ્રાતઃકાળથી જળતાં લગી આ પ્રશસ્તિ-સૂરો જ મમજમાં ગુંજતા રહ્યા. વચ્ચેવચ્ચે છાપાના “ વધારા ” અને સાંજનાં છાપાં એ જ સૂર ફરીને છેડી જાય તે નક્કીમાં. એટલે એ સર્વની મિશ્ર હળિ લેખે મદારા દિલ ઉપર ગુજરાત-કાઠિયાવાડ પણ અવગીચની જની રહ્યું છે, ઝડપથી આમળ આગળ વધે છે, રાજમદારાજાઓની સદાનુભાવી મદાનુ-ભાવી હવેલાયા તમે સ્વરાજ્ય સુરાજ્ય બેય ખીલતાં આવે છે, પ્રજા સુખીમતોથી છે, રમે છે, ખાવપીએ છે, ભણેગણે છે, અવનવા ધંધા અને ઇલા અને કમાણીમાત્ર દીર્ઘદૃષ્ટિએ ઉદ્યોગે બુદ્ધિએ અને રાજનયના મીઠા સદકારે ખાટતી જાય છે, રમત-ગમત વિદ્યારવિનોદ અને લક્ષ્યમંતી આદિ સમારંભો ને ઉત્સવો

પણ નચિત પ્રશમિત્તને માણી શકે છે,—એવી એવી છાપ પડતી ગઈ અને વળી વધારે હિન્નવલ નવરંગી લવિષ્યના કંઈ ને કંઈ સ્વપ્નો પણ કુદરતી રીતે ચિદાકાશમાં આછાંપાતળાં તેમ વિધવિધ ડાળમાં આલેખાઈ, આ સુખી આનંદવૃત્તિને ઓર બઢાવવા લાગ્યાં.

ત્યાં એક વૃદ્ધ મુરખીના આગ્રહથી હું થોડી રાત એમની હાંફ અને ગોદના શાંત બોધક અનુભવને માંટે એમને ત્યાં ગયો. એઓ એક મોટા રાત્રીમાં વધી લગી અધિકાર ભોગવીને નિવૃત્ત થયેલા, હવે પોતાના કુટુંબ મિત્રમંડળ વાડીવજીરમાં અને હીરા-મોતી લગડીના ભાવતાલમાં જ ગુંથાઈ રહેતા થોડાબોલા સગજન હતા. મિત્રો પણ એવણની મિતભાષિતાથી ન્યારે વધારે કંટાળા જમ્મને ટોકાર કરતા, ત્યારે પોતે એક જ છાપેલો પ્રત્યુત્તર દેતા: "ભાઈ, ત્હમેય સાચું જ બોલવાના આગ્રહી બનશે, તો ત્હમારો આરો પણ આ મિતભાષિતાનો જ પાડો છે. આવો, બહે આવો મહારા વાડામાં: અહીં બીડાબીડ હોવાની જ નહીં. બીડા-બીડ તો હોય પ્રશામદબોરોના ચોગાનમાં."

હું જે ઉપર દર્શાવેલ સુખાનંદની સ્વપ્નલહરોમાં હતો, તે આ વિચક્ષણ અનુભવી-વડીલથી અજાણ્યું ન રહ્યું. બે દિવસ એમણે મ્હને બોલ્યા કરવા દીધો. હું વધુ વધુ ખીલું એવા જ કોઈ કોઈ મમરા મૂકે, અને હું મ્હારું ગાડું મ્હારી મોટર મ્હારું વિમાન પાછું હાંક્યે રાખું, અને પોતે સાંભળ્યા કરે, એમ જ ચાલ્યું. સુભાષ્યે એમને ત્યાં આ વખતે બીજો મેમાન પણ હતો નહીં.

ત્રીજી સહવારે જ પોતે મ્હને લઈ ગયા પોતાની કાષ્ઠોના કપાટ પાસે: "ભાઈ ચક્રાર, અમે ઘરડા ત્હમારા જેવાના આનંદ-લાસથી નથી પલળતા તેનું કારણ અમે તો ઘરડા થઈ ગયા એટલું જ નથી. ત્હમને આ પ્રથમ પ્હેલી છાપો પડે છે, ન્યારે અમારી સ્મૃતિ ઉપર આ પ્હેલાંના આવા અનેક સમારંભો

આલેખાયલા છે, અને એ જૂની અને નવી છાપોને અમે તો સરખાવિયેઃ એ જ અમારે માટે કુદરતી. એવી એવી સરખામણીઓ શું દેખાડે છે તેના પદાર્થપાઠ માટે ધ્વજા ચતી દોષ ને, તો એક પદાર્થપાઠ તદ્દમને આજે જ આપું. શુભે પ્રથમ આ ન્દાની સરખી કાષ્ઠતમાના કાગળો. ”

એ કાષ્ઠતને ગયાલે મોટા અક્ષરે ચિદ્ધી હતી. “ની ઇરિપ-તાલ, ખાતમુદ્દત ઇ. સ. : અને પછીનો ગોટાળો.”

એ કાષ્ઠતમાં છાપાંઓની કેટલીક કાપલીઓ, એક જરા લાંબી દરતલિખિત નોંધ અને છેવટે પાછી મોટી કાપલીઓ, એટલું હતું.

લાટ સાદેજ —નાં બુખતાવર પમલાંની રમૂતિ અમર રહે એવું લેખોપકારક રચાયી અને મોટા અર્થનું શું નવવિધાન સમોજનું, તે પ્રશ્ન નીકળતાં જૂના અમાનાના વેપરાજે બીકું ઝડપેલું, “બાપુ, ઇરિપતાલનો પાયો નાંખાવો. આપણા આંદમલજી, ત્રિહારીલાલજી, આદિ જવેરીઓ અને રોઠિયા છે તેમની કને સારી રકમો ભરાવી ચકાગો.” દિવાન કહે, “હા, બાપુ, એવી મુધરેલી સંરેયાની સગવડ આંગણે આણી ચકાતી હોય, તો આપણા જડજ સાદેજ અને એમને પમલે ચહેરના વકીલ મુખપારે પશુ નાખ્યાં ફાલવશે.” હાઇરૂલના દેડમારતર કહે, “આપણી દેવતમાંથી પણ મિત્રોઓ બિટિયામાં કન્ટ્રાક્ટો રાખે છે, ગોળી દરજી સોની કાપડિયા દળમ બોધ અને ગવલી મુંજાઇમાં મોટી મોટી દુકાનો નાખી માળાવાળા જન્ધા છે, તે સર્વને દરજારમાં નહોતરવા. બાબાત જમીનદાર મુતસદ્દા અમલદારોની દારમાં જ ખુરસીઓ મળતાં એ કાષ્ઠો પશુ આપણી રાજધાનીનું નામ રાખવામાં પાછી પાની નહોં કરે.” બાપુએ દિવાનને પૂછ્યું. “અને, ગલામાઈ, તદ્દમે કે તદ્દમારે પણ રાખશે બેસાડવો લેશે.” “અરે અમલદાર” ગલામાઈ ગળી જઈને ઘૂરત હાજરજવાળી-યા કહે, “એ તે સગાલ કે આપ ખુદ જે આંકડો કાવે તે

મહારા નામ સામે મૂકી દેજોને; બાપુ ! આ હુંબે ક્યાં કહી ચે ના' પાડી છે ? આપની કીર્તિ એ જ અમ રાંકની લક્ષ્મી !” પેચ બેસશે ખેરો, એમ વિચાર કરતા કરતા બાપુ મૂછ ઉંપર તો દેવામાં અને હુક્કો ગડગડાવવામાં પડ્યા.

બેસક, જનાના બહારને ઓટ મંચાંલોની મિજલસમાં આં પ્રમાણે સંવાલજવાળાં થયેલાં તેમાંનું ‘કથું’ મેં ફાઇલમાં જોયેલું નહીં. આ તો વડીલશ્રી જૂનાં સમયના રજવાડાની રીતભાતોની વાતો છૂટથી કરતા તે ઉપરથી મેં ઉંપજલવેલી બનાવટી છબિ જેવી બેસી ગઈ તેવી આપું છું. અને પૂર્વપીઠિકા લેખે એ ખોટી પેલું નથી, કેમ કે એ ઇરિપતાલવાળા બનાવની તારીખ એટલી જૂની પશુ હતી. ફાઇલની કાંપેલીઓમાં તો ખાતમુહર્ત વખતે લાંટસાહેબના હરતકમળમાં પ્રજ્ઞના આગેવાનોનાં કેટલો સહકાર અને ટેકો છે તેના પુરાવા લેખે સત્રા લખેલો ફાળો આઠ દિવસમાં જ થઈ ગયેલો તેની ટીપ હતી, મુંબાઈમાં, ઇજનેર કંપનીએ દોરી આપેલો ઇરિપતાલનું મકાન અંજાવાનું તેનો નકશો હતો (આ શહેરનાં મુખ્ય મિસ્ત્રીએ જ પોતે કન્ડ્રાક્ટો રાખતાં કંપનીના કોષ્ટમેનની સહી સાથે કરાવેલો હતો), લાંટસાહેબના દાક્તરના મકાનનો ઘાટધુટ અચ્છો છે એવો દિવાન ઉપરનો કાગળ હતો, આસપાસનું જોટલું યોગાન રાજસાહેબે પોતે એ શુભ સંરથા સારુ કહાડી આપેલું તેનાં ક્ષેત્રફળ અને હદહદ્દ હતી, રાજસાહેબ અને લાંટસાહેબનાં લાપણો પશુ હતાં, (રાજસાહેબના લાપણમાં હેડમાસ્તરના પુરતક્રિયા અંગ્રેજીનો વાંચકો મરોડ પશુ એક કે બે ઠેકાણે રહી ગયો હતો; જો કે એ લાપણ ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ના કેઈ-સન એડિટર અને “સેટલ” કરાવવાનું મલાલાઈ ચૂક્યા નહોતા.)

સમારંભની કાપલીઓ પૂરી થયા પછી, થોડા માસ પછીની તારીખની અંગ્રેજ દૈનિક પત્રમાંની એક કાપલી હતી. તેમાં મયાળા નીચે જ નગરના અમારા ખાસ ખાખરપત્રી તરફથી એમ

ઢોંસમાં ટીપ દતી. સાર આ દતો. —ના રાગએ લાટસાહેબના નામથી ઇરિપતાલ માટે જે જમીન આપેલી, તેનો એક ભાગ ઘણું વર્ષ જૂનાં ગીરોખતની રૂએ વૈષ્ણવ મંદિરની માલેકીનો થઇ ગયો છે. મંદિરના આચાર્ય કોમલ લેવા ના પાડે છે, ઊજળી વસતી એ તરફ વધે છે તો ત્યાં નવું મંદિર ચણવા ઇચ્છે છે. પરંતુ નવું મંદિર ત્યાં જ કરવા આગ્રહી નથી, ઊજળી વસ્તીને ફાવે એવો ખીન્ને એટલો કટોકટી રાગસાહેબ કઢાડી આપવા કૃપા કરે, તો ઇરિપતાલ પણ લોકોપયોગી અને ધર્મનું કાર્ય છે, તેની આડે આવવાનું કશુંક વહેરવા બિલકુલ રાજી નથી, ખુશીથી સાડું સ્વીકારશે. એટલે આ મુશ્કેલી તો મોટી ના ગણાય. પરંતુ ખીજી મુશ્કેલી જનનામાંથી ઊભી થઇ છે. પટ્ટરાણી સાહેબાના મામાઓને અઢી લગભગ દર વર્ષે આવવાનું અને રહેવાનું થાય છે તેમને ઉતરવાને રજવાડી મહાન પૂરતી સોઇ અને દરબારી મહાજાનવાણું જોઇએ, તે નિમિત્તે આજ ચોમાસાનો ફેટલોક ભાગ રાગસાહેબે કલેક્ટર કે આપીસી, રાણીસાહેબાએ માગણી કરેલી જે ચણાવી આપો, એમ પ્રકરણ લંબાવું હતું, તે બધું લાટ-સાહેબનું પધારવાનું અચાનક થતાં તેની તડામારમાં યાદ રહ્યું નહીં, અને આ ઇરિપતાલનું વચન તો અપાઇ ગયું. રાગસાહેબ પોતે રજા એકવચની. એટલે આવા ધર્મસંકટમાં એમણે પ્રાંત-સાહેબને કાને વાત નાખી અને તેમની સલાહ માગી. રાગસાહેબે જ ઉદાર દિલે આપેલી છૂટનો લાભ લઇને આચાર્યજી અને રાણીસાહેબાના વડીલોએ પ્રાંતસાહેબને પોતપોતાના દાવાના સ્વરૂપથી પુરાવા વગેરે રજૂ કરીને વાકેફ થયાં. અને પ્રાંતસાહેબે બધું ન્યાયદષ્ટિએ તોળીને મધે અડવાડિયે દરાવ આપી દીધો છે કે જલે રાગસાહેબ ઇરિપતાલના મહાનને માટે આવા વાંધા વિનાની ખીજી જમીન પસંદ કરે. —તો ઇરિપતાલ ચણવાનું કામ કેમ મુલતવી રાખવું પડ્યું છે તેની આ ખરી દકીકન વિગતવાર જાહેર કરવાનો સજા, કે એ વિષે નવરા લોક તરેદવાર મપે ઉરાડે છે, અને ગ્રામજાનો રેડાવે છે, તે સર્વ દલે શાંત થઇ

જશે એવી આશા છે. એ જ યોગાનમાં દરબારી બિતારા ચણાવા માંડે તેથી કાંઈએ દેખી લોકનું સાંભળીને રાજસાહેબના તંત્રની નિંદા કરવી પણ ન થયે. કદાચ આ અણધારેલા ધર્મસંકટથી ઇસ્પતાલ જરા મોડી પણ જ્યારે બંધાશે ત્યારે પ્રજાને વધારે અનુકૂળ લાગે. અને પૂરેપૂરી અર્વાચીન સગવડોવાળી પણ બંધાવા પામશે એમ રાજસાહેબની પ્રગતિપ્રિયતા અને રૈયતની સુખસગવડો માટેની કાળજી જોતાં અમારી તો ખાતરી છે. ભાટ-સાહેબના બખ્તાવર નામ સાથે જે શુભ કામ જોડાવા પામ્યું છે તે અટકી તો નહીં જ પડે.

પછી આ શાંતિમાં આવે છે તે મોંઘનો અર્થ ઉપરાંત ભાગ અક્ષરેઅક્ષર છે તે પ્રમાણે ઉતારું છું. એની ઉપર તારીખ છે છેલ્લી કાપલીની તારીખથી ત્રણેક માસ મોડી.

—ની બેન્કના મેનેજર રજા ઉપર ગયેલા તેના અગિયારમા જ દિવસે વખતોવખત અમે મુંબાઈમાં મળતાહળતા તે મિત્રતાને નાતે એકાએક આવી યાત્રા અને અહીં જ મેમાન થયા. જાતે પારસી એટલે રાજસાહેબ એમને કોઈ કોઈ વાર શિકારમાં સાથે રાખતાં. એમના કુટુંબીઓ લંગતપ્રસંગે બીજે ગયેલાં અને પોતે પણ બીજે અઠવાડિયે રજા ઉપર જવાના હતા, તે જ સંજોગમાં રાજસાહેબે મોડી રાતે કહેવડાવી મળરકે જ એમને શિકારમાં સાથે લીધા. શિકારગાહે જ જમી લઈ જરા આરામ કરી નમતે સુરજે પાછો આવવા નીકળતાં પાડોશી રાજાજી હજી કેમ ન પધાર્યા તેની બાળ મેળવવા રાજસાહેબ સાંકલરવારને મોકલવાનો વિચાર કરતાંતા, ત્યાં એ મિત્ર રાજાજીનાં જ સાંકલરવારે આવી લશ્કરી સજામ ભરી રાજા સાહેબને ચિઠ્ઠી આપી. રાજાજીની શિકારગાહનો બંગલો પોતાની સરહદ ઉપર, ત્યાં આગળ થઈને આ હદમાં રાજસાહેબને બંગલો આવવા નવી ગોટર-સડક બે વર્ષથી જ પૂરી થઈ હતી. રાજાજી પાંદતનગરથી અહીં આવવા પણ નીકળેલા પરંતુ

રસ્તે ચોતાને બંગલે સારી ખાતમી મળતાં ત્યાં જ રોકાઈ જઈને રાજસાહેબને ત્યાં તેડવા આ ચિઠ્ઠી મોકલી હતી. રાજસાહેબ તુર્ત ચોતાની મોટરમાં ત્યાં જવા બિપડયા, ને શેઠને કહેતા ગયા, અહીં જ મ્હાપાણી લેશે ત્યાં આપને માટે મોટર આવી જશે. આવેલા સાયકલસ્વારને ચોતાના ચોલિસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ઉપર ચિઠ્ઠી આપી ચોતાને પાટનગર દોડાવ્યો. શેઠ આરામખુરસીમાં લેટતાં છાપાઓ વાંચતાં ન વાંચતાં કલાક સવાકલાક ગાળ્યો હતો, ત્યાં ચોલિસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ચોતે મોટર લઈને આવી પહોંચ્યા. કૂટનો કંડિયો મોટી ટિફિન બારકેટ બરીને ખીજ સામગ્રી પણ જોડે લેતા આવ્યા અને શેઠને કહે, આપ ચિકારે પધાર્યા પછી ટપાલમાં આવેલ આપના ઉપરનો કાગળ લાવી તે સોંપતાં આપનો ખાનસામા કહે મારા ઉપર પણ બાપસાહેબનો કાગળ છે તેમાં મ્હને શા હુકમ કરે છે આપ જરા જુવો. આ રહ્યો એ, અને આ તહમારો બંધ કાગળ. ખાનસામા ઉપરનો કાગળ વાંચીને મેં એને તે મુજબ આપનો બંગલો બરાબર બંધ કરવા, અને સાથે લઈ જવાનો આપનો સામાન તેમ બાપસાહેબે મંગાવેલો સામાન બરાબર તૈયાર કરી રાખવા કહી પાછો બંગલે મોકલ્યો છે. અને રાજસાહેબની આપના ઉપર મહેરબાની પૂરેપૂરી એટલે આજ રાતે જ આપ જઈ શકશે એમ માની લઈને એને કહી રાખેલું છે, આપ બંગલે ન પધારો તો બહારોબહાર ગાડી વળતે રોયને પધારશો, એમ એણે ખાતરી રાખવી અને એને તથા સામાનને રોયન ઉપર વખતસર પહોંચાડવા માટે પણ વચન દઈને એને પાછો મોકલ્યો હતો. રાજસાહેબની ચિઠ્ઠી મળતાં તે જ સાયકલસ્વાર જોડે દિવાનસાહેબની ખુદ ઉપર ચિઠ્ઠી આપની રજમંજૂરી મંગાવવા મોકલી છે, આપને બંગલેથી ખાનસામાને તથા સામાનસુમન આણવાને સારી મોકલી છે, તેમાં એ બધું આપણે મ્હા પી રહીશું ત્યાં આવી, પહોંચશે, અને હું આપની તહેનાતમાં આ જરા બહેલો આવ્યો. ટિફિન

આરક્ટ વગેરે. જોઈને શેઠ પૂછવા જતા હતા ત્યાં પોલિસ અમલદાર વળી કહે : આપને આપને બંગલો કવળતે બહેલું જમીલેલું પડે કેમ ને બંગલો બંધ કરવાનો; તે કરતાં આપ અહીં જ જમીને સીધા રોશને વખતસર પધારો એમ રાખ્યું છે. ખાનસામાને બંગલો બહેલો બંધ કરી દેખતે અહીં આવી. જવાનો બદોબસ્ત કયો છે પણ આપની સુગમતાઓ જાળવવા માટે જ. પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ જમાનાનો ખાધેલો ગામગપાટા હાંકવામાં, આસપાસના રાજાઓ અધિકારીઓ આદિની કુચલી કરવામાં ઉસ્તાદ, તેમ જાનનાનો પણ શોખી જીવડો, એટલે (એણે ધારી મુકેલું તેમ) શેઠ ખાણ ખાધને જ રોશને જવાનું પસંદ કયું.

વતન પહોંચ્યા તે ત્રીજે દિવસે રજામંજૂરી પણ આવી ગઈ, તેમાં સાથે દિવાનનો લખેલો અતિમાયાળુ કાગળે ચ હતો. શેઠે રજા માગેલી અમુક તારીખથી પંદર દિવસની તથાપિ, દિવાન કહે, મેં જોયું કે વહેલા પધાર્યા તે તારીખથી ત્રણ અઢવાડિયાની રજા આપવી જોઈએ; અને રાજાજી તો કહે, શેઠને જેંકમાં ખુબ ગોંધાઈ રહેલું પડે છે, દરને ટકારે હાજર હોય જ અને કોઈ દિવસ સવા સાત પહેલાં ત્યાંથી ઉઠતા નથી. રજા આપિયે જ છિયે તો બહે તે થોડી આશાએસ પણ લે, એટલે આ ત્રણ હફતાની બહાલી આપી દીધી છે.

શેઠ ને લગ્નપ્રસંગ માટે ગયેલા તે પૂરો ચર્તા જ દિવાનનો બીજો કાગળ એમને મળ્યો, અત્યંત ધરવટનો અને લાંબો. તેનો સાર એટલો કે રજા વધારીને ત્રણ માસની કરી છે અને તેમાં રાજાસાહેબનો હેતુ આપને આશાએસ મળે તે ઉપરાંત બીજો પણ પોતે બોલી ગયા એટલે જાણવામાં આવે છે. પોતાનું રાજ કંટલું નંહાનું છે તે રાજાસાહેબ સારી પેઠે જાણે છે. આપની લાયકી પ્રતિષ્ઠા આદિ પ્રમાણે આપને તો બમણા ત્રમણા પગાર અધિકાર આદિવાળી જગા કોઈ અવલ દરજ્જાની

બેન્ક કે કંપનીમાં જોઈએ. આપ એવી કાઈ તજવીજ કરી શકો. એમ આપનું સલાતું લઈ વાંચીને જ રાજસાહેબે આપને આ ત્રણ માસની ચડતે પગારે રજાનો જોગ કરી આપ્યો છે. આવા અશરાર રાજની નોકરી કરવાને કાણુ રાજ ન હોય ? વગેરે.

શેઠે આ કાગળનો જવાબ એવા જ ભાવથી લાંબો લખેલો તેમાં લગ્નની અને ખીજી આડીઅવળી બાબતો પૂરેપૂરે ધરવટથી ચીતરી. ખાનદાની પારસી લાયકતમાં ખામી રાખી જ નહીં, પણ આ મુદ્દા વિશે પછી લખીશ એમ મહેતલ મેળવીને જરા અવકાશ મળતાં જ અહીં સલાહ માટે શેઠ દોડી આવ્યા.

કરો વહેમ જાય છે ખરો, એ સવાલના જવાબમાં શેઠ કહે, કંઈ જ સૂઝતું નથી. ટ્રસ્ટફંડનાં નાણાં બેન્કમાં ફેટલાં જમા હશે, એ સવાલનો શેઠે જવાબ દીધો, ઇરિપતાલતું ફંડ બેન્કમાં ઇરિપતાલતું ખાતું ખોલીને જમા લીધું, ને પછી જ ખીજાં ટ્રસ્ટફંડનાં ખાતાં ચક્ર ચતાં જાય છે, હજી કુલ દથ પણ નહીં હશે. લોક પછાત છે.

“ શેઠ, પછાત કે સાવચેત ? ”

“ અરે બેન્કમાંથી ટ્રસ્ટફંડ ઉપડી જાય, ને બેન્ક મેનેજર, બેન્ક ડિરેક્ટરો, બેન્ક અને રાજની પોતાની ચાખ પણ રહે ખરી ? શી વાત કરો છો ! ”

“ માટે જ ત્હમને ત્રણ માસની રજા અને ખીજે સૂઝતું કરી લેવાની નોટિસ, એમ કેમ નહીં, મદારા શેઠ ? ”

“ માટે જ એટલે ? ”

“ ત્હમે એમાં કાંટિ ઉપાયે સામેલ નજ યાવ, માટે. કેમ હજી વહેમ નથી જતો ? ”

“ શું બધા ચોપડા ખોટા બોલા યઈ ચકે ? ”

“ ફેટલી મુદ્દતના ? ત્હમે જ કહો છો ઇરિપતાલતું તે જ રહેલું ટ્રસ્ટ. ”

શેક માથું ખજવાળવા લાગ્યા. ધીરે ધીરે કહે “બે છ-માસીના જ ચોપડા ફેરવવા પડે; બીજી તો હજી ચાલે છે.”

“અને રકમ કેટલી મળી જાય ?”

“ઇસ્પતાલની નેવું હજાર; બીજી પણ એટલી કે લગભગ એક લાખ.”

“કેમ નેવું હજાર જ ?”

“રાજસાહેબના પોતાના પચીસ અને દિવાનના દસ હજાર હજી મળ્યા નથી. ખાનગી રાહે એમણે સંભળાવી પણ હીધું છે કે આવા મોટા ખાતાને ચલણી ખર્ચ માટે થાપણુ જોઈએ જ, તો માત્ર બ્યાજ ખર્ચી શકાય એ શરતે એ રકમો જ થાપણુ લેખે રાખવાને ઇસ્પતાલ ઉધકવાની ક્ષણે રોકડી આપી દેવાશે : પરચુરણ ચલણી ખર્ચના માસિક સોની નિરાંત.”

તો પણ શેકને ગળે વાત જીતરે નહીં. આ ઓગણીસમી સદીમાં અને બેન્ક જેવા ખાતામાં આવેલી રકમો વિશે આવું તરકટ રાજાજી પડે કરવા ચાલુ તે નવલોની દુનિયામાં જ સંભવિત, વાસ્તવિક દુનિયામાં કદાપિ નહીં; એ એમનું મન ચલિત થાય નહીં.

“બ્રિટિશ એજન્સીનો કે બ્રિટિશ હદમાં રહેતો એક પણ માણસ બેન્ક ડિરેક્ટરોમાં છે ખરો ?”

એમને નન્નો કહેવો પડ્યો. તો પણ ઉમેર્યું, “બીજી કાષ જલે ન હોય, હું છું ને ? મ્હારી સહીની રસીદો ઉપરથી તે તે આસામી દાવા માંડી શકે અને મ્હને જીખાની દેવા ખોલાવી શકે.”

“દાવા કયાં મડિ ? બેન્કની ઓફિસ બ્રિટિશ હદમાં છે ખરી ?”

“હું તો પ્રથમથી માગ્યા કરું છું કે કરવી જોઈએ, પ્રતિષ્ઠા વધશે તેને બદલે આટલા ખર્ચવધારાનો કરો જ હિસાબ નથી.

પરંતુ ડિરેક્ટરો સામે પડે છે અને હજુ બેન્કનું કામકાજ એટલું વધ્યું નથી, વધશે સારે વાત, એ જ નાકું પકડી રહ્યા છે.”

“વારુ, બેન્કને ચોપડે જમા ના હોય અને તદ્દમારી સહીની રસીદો કોરટમાં રજૂ થાય એનો કાયદેસર અર્થ નાણાં તદ્દમને તો મળેલાં અને તદ્દમે બેંકમાં નથી આપેલાં, એ જ કની ?”

“વાહવાહ ! તે શું છું જ ખામ ગયો ?”

“તદ્દમે ખીજતે ખાત્રા ન હો તો તે ખીજે જ તદ્દમારા ઉપર એવું તદ્દમત આણી શકે ખરો કે નહીં ?”

શેઠ કાંઈક દુઝાયા ખરા. “પન-પન-એ રસીદો ખદારી-ખૂરીને બધી એ બડા બદમાશે પોતાને હાથ કરી લીધી હોય જ્યારે કની ?”

“બધીની શી જરૂર ? વાલે પચાસ ખદાર રહેતી, પાંચ પોતાને હાથ કરી એ તદ્દમારા ઉપર તદ્દમત મૂકી નહીં શકતો હોય કે ? અને તદ્દમે રહ્યા મુંબાઈગરા. અમે દેશી રાજનાં માણસ તો બાબાશાહ : રાજસત્તા કેવી કેવી રીતે વેર લઈ શકે, રંજડી શકે, અમને ખરાબ કરી શકે તે અમે તો માના ધાવણુ સાંચે ધાવેલા. એ પચાસે રાજસાહેબની રૈયત, વંશપરંપરાથી રાજસાહેબની હકુમત તજે, ત્યાં એમનાં ધરખાર, સર્ગાંઠાલાં, નાતગત, અને શાખનાતો. એમને વળગેલાં બધાં જ એમને શી સલાહ આપશે, શી વિનવણી કરશે ? દરેકને એટલી ન્હાની રકમ નાહી નાખવી એવી, કે ના પ્રમાણિકતા, સિદ્ધાંત અને એક સાચો માણસ નારાજ ન થાય તેટલા સારુ રાજસાહેબ જેવો મોટો અને દૂર જૂંડામાં જૂંડો શુઝુ માથે કરવાની ? શેઠ, આટલાં વર્ષ રજવાડામા રહ્યા તે બંધ આંખે જ ગાળ્યાં લાગે છે ! તદ્દમે ભલા અને તદ્દમારી બેન્ક બક્ષી !”

શેઠ ખરેખરા મુંઝાયા. ઘડીમાં લાલચોળ થાય, ઘડીમાં રોવા જેવા થઈ જાય, કોઈ કોઈ નામ મોંએ આવી જાય, અને તેના વિશે વિચારમાં પડી જાય. આવો ખેલ જોઈ તે રાતે ચર્ચા

બંધ પાડી દીધી. "હવે કાસે વાત, શેઠ, કાસે : પણ ને જો ચિંતામાં ને ચિંતામાં આખી રાતની જાગ ન ખોશો. બ્રિટિશ હદમાં ઓફિસ નખાવીને પછી જ તમારે તમારી પ્રતિષ્ઠાનો લાભ કોઇ પણ રાજમાંની બેન્કને આપવો હતો. આમાં તમે ભૂલ્યા, તો હવે તમે બલે પૂરેપૂરા સાચા, તમારા સાચની રક્ષા માટે તમારી કને એક પણ રસ્તો છે ખરો ?-જડે તો સવારે કહેજો."

ઉઠતાં ઉઠતાં ખીજી વાત પણ શેઠને સંભળાવી દીધી. "આજે જ તમે પ્રાન્તસાહેબ પાસે જઈ શકતા નથી. રાજ્યએ આમ કયું" છે એમ તમે જ ન કહી શકો; આમ કરવાનો છે એમ કહેવાને પણ શો આધાર ? આધાર વગર માત્ર વહેમ ઉપર રાજ સામે ડગલાં ભરવાં એ બ્રિટિશ નીતિ જ નથી. વળી તમે ખાનદાન; તમે આબરુઈનજતવાળા, આ રાજ્યએ તમને બની તેટલી મમતા અને દોસ્તી બતાવીને તમને પોતાના સ્નેહી બનાવેલા છે. આ રૂપિયાની બાબતમાં ગમે તે કરે, તથાપિ પોતાનો પાસો સવળો પડશે, તો એ તો આખો જન્મગ્રાંથ તમને પોતાના આપતમંડળમાં ખૂબ જાણે દરજ્જે જ રાખવાનો. તમે આવી વર્તણૂકને દંભ કહો, નીચતા ગણો, છળપ્રપંચનું શિખર માનો, પરંતુ અમારા રાજ્યોની નીતિના સામ દામ બેદ અને દંડ એ ચાર પાયામાંથી પહેલો પાયો જે સામોપચાર, તે આ જતનો છે, શું સમજ્યા, મારા શેઠ ? માણસ સામો થઈ બેસે તે પછી જ દામ બેદ કે દંડ અજમાવવાની જરૂર ઉભી થાય ને ? માણસને ગોળ ખાંડ સાકર મધ માખણે કે તેની કોઇ એળ-કટેવ જે હોય તે પોષીને પોતાનો જ રાખવાની દરેક રીત સામોપચાર કરવાનાં અંગ. તમે મુંબાઈગરા અને આજકાલના વેદિયા વગેરે નહિ માનો, તે તમારી જ ભૂલ છે.

અમારા રાજ -ભક્તેને અજણુ તો ય-જાડ પાણીના ખેલાડી મગરમચ્છો હોય છે. રાજ માત્ર આપમતલખી પૂતળાં, અણીને

વખતે કોઈના પણ નહિ એ સહ્ય અનુભવ થયે જ તમારા જેવાને સમજાવાનું. હ્યો સાહેબજી. અત્યારે તો સૂઈ જ જાશે.”

આ પછી આગળની નોંધ ટૂંકી છે. તે તથા પણ ટૂંકાવીને ઉતારું છું. ખીન્ને કોઈ રસ્તો ન સૂઝતાં શેઠને સલાહ માનવી પડી. અમુક કાગળિયાંની જરૂર પડતાં તે લેવા આપું છું રાત રહેવાનો નથી, એવે બહાને શેઠ — નગર ગયા, દિવાન જ રોશનેથી એમને “આપુનો હુકમ” કહીને રાજસાહેબ કને લઈ ગયા, અને તેમણે ધણું હેત દેખાડી એમને પોતાના જ મેમાન બતાવ્યા. બેન્કના નવા મેનેજર રાજસાહેબની સલામે આવી ગયા, તેઓ શેઠ રાતે જ પાછા સિધાવવાના બહાને ખાનગીમાં લઈ જઈને કહે, “આપે નહિ સાંભળ્યું હોય, પણ અહીં તો ભારે મોટી આફત આવી. બલાડીફલાડીની ઝડપથી કે કોણ જાણે રાથી કેટલાક ચોપડા સળગી ઉઠ્યા.”

શેઠ પૂછે, “પછી ?”

“પછી શું, તમારાં જ કોન્ફિડેન્શિયલ ટાંચણો હતાં ને, તે અત્યંત ખપ લાગ્યાં. રાજસાહેબને તમારા માટેનું માન ખૂબ જ વધી ગયું. સાડાચારે બેન્ક બંધ થાય તથાપિ સવાસાત સાડાસાત પહેલાં તમે બહાર નીકળતા જ નહિ તે તમારું વિરલ ઉલ્લોગીપણું પોતાને એ ટાંચણો ઉપરથી જ સમજાયું. ભારે ધનામ આપવું જોઈએ એમ ડિરેક્ટરોને કહ્યા કરે છે.”

“તે શું તમે નવા ચોપડા કરી લીધા ?”

“હા, જી; ન્યાં જેની સહીઓ જોઈએ તે બધી સહીઓ સાથે કમ્પ્લીટલી ઓલ રાઇટ. આરંભમાં અને અંતે તમામ ડિરેક્ટરોની સહીઓવાળો હોનારતનો સમજ પણ સામેલ. — અને તમારી દાગીનાની પેટી આજ રાતે જ સાથે લઈ જવાની હોય તો બેન્કમાં બે વાગ્યા પહેલાં પધારશો.”

રિવાજ એવો હતો કે રોડક લગડીઓ અને અવેરાતના

જોખમતી પેટીઓ, તીજેરી અને બેન્ક સાથે સાથે તો ય તીજેરી કિલ્લામાં અને બેન્ક કિલ્લાં બહાર હોવાથી, તીજેરીમાં એટલે કે રાજસાહેબના ખાસ બોડિંગાર્ડના ચોખીપહેરામાં રહેતી. તીજેરીના ત્રણુ ચોરસ જ ભાગે એવડી મોટી સેફ હોય એવા, તેમાંનો એક આમ બેન્ક હસ્તકતી આ પેટીઓ સાથે રાખેલો. બેન્ક ઉપર (કિલ્લાની બહાર) ચોખીપહેરા પોલિસ પાર્ટનો જ રહેતો, અને બેન્કની સેફમાં કીમતી શેવરો કરન્સી નોટા દરતાવેળે લેણુદેણુ ચિઠ્ઠીઓ આદિ કાગળિયાં જ રાખવામાં આવતાં હતાં.

આ વિષે શકતે એતવીને જ મોકલેલા. એમણે વૃત્ત કહ્યું, “ના, રે. એ માટે હું નથી આવ્યો. મારે બંગલે જુની કાષ્ઠો છે અહીં દાખલ થયો તે પહેલાંની મારી નોકરીઆકરીની, તે માટે જ આવેલો છું. મને કંઈક લાભ માય એવી વધુ સારી નોકરી મળતી હોય તો બાપુ જવા દેશે ખરા કે ?”

“એ તો તમે જ પોતાને પૂછી લ્યો ને. પણ બે વાગ્યા પહેલાં જરૂર આવળે, બે મિનિટ પણ આવળે ખરાં. તમારી પેટીની સીસો તપાસી નવી સીલ કરી જવ. કોલનો દિવસ પણ રોકાતા હો તો વળી ઉત્તમ. આજ બાપુના મેમાન છો. આવતી કાલ અમારી મેમાની આખો. આખા સ્ટાફનો તમારા ઉપર શો ભાવ છે જો !”

ચાર વાગે વ્હામાં દિવાને પણ ફાજરી આપી. એઓને રાજજીના ટેબલ ઉપર બેસવાનો વાંધો નહોતો; પણ ફળ જ ખાતાં. દાડિમ ખાય ત્યારે રાજજી એમની મનક પણ કરે જે દાડિમ એમ ના ખવાય, સુધરેલી રીત શીખો. દિવાન તેને ગણુકારે જ નહિ. એમણે જ વાત કહાડીઃ વ્હા પહેલાં થોડી મિનિટ એમણે શેઠ બંગલો ઉઘાડીને પોતાની આગલી નોકરી-આકરીની કાષ્ઠો લઈ આવેલા તે જોઈ લીધેલી તે ઉપરથી.

“જુવો ને શેઠ, આ રાજ્ય તમારા જેવા માટે. ધણું જ નાનું. નહિ મિલો, નહિ કારખાનાં. વેપાર પણ એવો જ. માંડવીનો જે લાખ રૂપિયો પણ જેન્ક કહાઆ પછી થયો. હું અહીં આંગ્યો, મોટા બાપુએ મને આ લપ સોંપી, ત્યારે તો પચીસ ત્રીસ હજાર જ ઉપજતા. તમારા જેવાને તો અહીંથી અઢી ત્રણગણા પગારની નોકરી જોઈએ.”

રાજાજી કહે, “મારો ખપ પડે એવું હોય તો કહેજો, બેશક શરમાશો નહિ. મારા નીવડેલ માણસને આગળ વધારવા એ તો મારો ધર્મ.”

શેઠ કહે, “આ ક્ષાપ્તો લખ જાઉં છું ખરો, પણ સુધરેલો વહીવટ બધે જ આવો છે કે ઉમેદવારે પોતાની છેલ્લી નોકરી વિશેનું પ્રમાણપત્ર રજૂ કરવું જ પડે. કંઈક રસ્તો સૂઝશે ને તુર્ત આપસાહેબની સહીવાળા પ્રમાણપત્રની જરૂર પડશે.”

દિવાન કહે, “અરે મારા શેઠ, આવા કુશળ અને હોશિયાર, પણ આખરે વેદિયા! પ્રમાણપત્ર શું? બાર-પંદર દિવસમાં સ્વારી મુંબાઈ પધારવાની છે, અને અઠવાડિયું તો રહેશે. તમે સૂચના કરો એટલી જ વાર, કહેશો તેને જાતે મળવા કે મુકાકાતે બોલાવવા તૈયાર છે. પોતે જ કહ્યું ને, કે તમે તમારે શરમાશો નહિ. હું પણ કહું છું કે આ ખૂણે પડેલી જેન્ક આટલા થોડા વખતમાં આટલી આમળ આવી શકે, તે બધો પ્રતાપ તમારો. જેન્કને પાયામાંથી ઊભી કરવી એ તે કંઈ જે તે વાત! અમે જૂના જમાનાના પણ જાણિયે કે એ અમારું ગળું નહિ.” વળી રાજાજીએ ઉમેર્યું, “તમને રાખશે તે જેન્ક કે કંપનીના શેયરો ખરીદવા પણ રાજી છું,” આમાં પણ દિવાને તુર્ત તાપસી પૂરી: વળી બાપુ શેયર બારે તો હું એમને પોતાના મોલા પ્રમાણે મોટી સંખ્યા લેવાની જ સલાહ આપું. સ્ટેટથી જુદા ખાનગી રિઝર્વ માટે સરકારી નોટનું વ્યાજ પણ બહુ ઓછું પડે.

આપણે વાર્ષિક હજારની ત્રેવડ કરવી હોય તો ત્રીસગણી રકમ રોકવી પડે."

ખીજો મહિનો પૂરો થતામાં જ શેઠને નોકરી મળી ગઈ. રાજસાહેબ મુંબઈ આવેલા ત્યારે ત્રીસેરીમાંથી શેઠની પેટી પણ જોડે લેતા આવેલા અને એમને સોંપી દીધી. એ એક લાખ નેતું હજાર રાજસાહેબને પચી ગયા. એ રસિદો અને કેાન્ડિડેન્શિયલ ટાચર કાળના એથી પણ વિશાળ જઠરમાં પચી ગયા. મામા-સાહેબોના ઉતારાને બદલે એ યોગાન ઉપર થયેા પાટવીકુમારનો મહેલ, અને પછી કેટલેક વર્ષે નવા યોગાનમાં નવે નામે અને વધારે મોટા પાયા ઉપર ઇરિપતાલ પણ રાજધાનીને મળી, આ જ રાજસાહેબના સમયમાં. આ બાબતોને લગતી પણ કેટલીક કપલીઓ એ શાઇલમાં હતી. હા, પાટવી મહારાજકુમારસાહેબના મહેલ પાછળ ખર્ચાયેલા આશરે બે લાખ, લાટ સાહેબ કે મોટા મહારાજ જેવા મેમાન પધારે ત્યારે તેમને ઉતારો પણ એ જ ખર્ચાયાના તંબુઓમાં થતો.

એ શાઇલ તો તે જ સવારે પૂરી થઈ. મેં ખીજી કાષ્ટ જોવાને ઇચ્છા કરી, ત્યારે વડીલ કહે, રી ઉતાવળ છે? જુવોને આ ત્રણ હારો છે ઓગણચાળીય શાઇલની. ઉપરાંત નીચેના અધિયાને લાકડાનાં કમાડ અને તાણું છે, તેનાં બે મોટા ખાનામાં રાજઓના જનાનામાં કિસ્સા બને છે, ઊમતી કળા જેવી સુંદરોઓના અપહરણ વગેરે થાય છે, કાષ્ટ કાષ્ટ નરી શક્તિના અવતાર સમી ગણિકાને હાથે રાજમહારાજ ઘોલલપડાક પણ ખાય છે. નવી ઝેર બને ખીજનાં ખૂન કરવા કરાવવાના ફાખલાય બને છે. અને નાટકકારોને જડતા નથી એવા અદ્ભુત રોમાંચક બનાવોની શ્રેણી બની જાય છે, એવી એવી શાઇલો પણ સંઘડી છે. બેઢદમ વખતે ગાંડા જેવા રાજઓની કરુણપરિણામી કહાણીઓ પણ કેટલીક છે. પરંતુ દગલેદગલા વિગતો અને

પુરાવાથી શો કામદો ? વધુ વધુ જાણિયે તેમ જીવ વધુ જીવશે તેમાં શો લાભ ? સાચા માર્ગે શોધવાનું તો અનુભવ બુદ્ધિનું જ કર્તવ્ય ને ? વિરલ જનાવોને કુદરતી જેવા નિરૂપવાની મગજમારીથી સાહિત્ય ખેડાય અને ચોષાય, કવિઓ અને સર્જકોની પ્રતિભાને સામગ્રી મળે, જીવનાઓ સમૃદ્ધ અને; પણ જંધારણી સુધારા તો સામાન્ય અને રોજિંદા અને એવા જનાવો ઉપરથી જ તેમની સામે લોકરક્ષણની દાળ કે પાળ, જેવા જ રચવાના, ખરું ને ?

મુદ્દને પકડવા જોઈએ, અને તેના આખા ઉપાય યોજવા જોઈએ. પરંતુ એવા મહાકામ માટે હજી આપણાં લોકમાં બુદ્ધિ કર્યા, સંધગળ કર્યા, ચારિત્ર કર્યા ! બેશક, આ કાષ્ઠલની એટલે આ કિસ્સાની તારીખ તો સારી ચેટે જૂની છે. અને વેપાર વધે છે, રાજને સીધેસીધા રસ્તાના લાભ પણ પૂરતા મળતા થઈ ગયા છે તેમ તેમ રાજ્યો પણ પ્રગાથિકતાથી જ રચાયા લાભ છે, બે ત્રણ લાખ હાથ મારીને લઈ તો લેવાય, પરંતુ એમ રોજિંદી મોટી આવકની સેર વસૂલી જાય છે, તે પણ રાજ્યો સમૃદ્ધતા જાય છે ખરા. મોટાં કારખાનાં અને મોટી કંપનીઓ રજવાડામાં પણ થવા લાગી છે ખરી, જો કે હજી આમ છૂટથી તો બહુ થોડાં રાજ્યોમાં જ બને છે.

પ્રગતિ બહુ મંદગતિએ થતી દેખાય છે તેનું સાચું કારણ શોધ પડતો છે તે નથી: જંધારણ અનુગતું છે તે છે. દેશી રાજ્યોના અમલમાં-સારાગાં સારા દેશી રાજ્યમાં જ જનમાલ આગર આદિની સહીસલામતી ખિટિય છત્ર તળે છે, તેટલી હજી પણ નથી. કાયદેસર સુરાજ્યની ખામી છે એ મોટી ખામી જ ખરું કારણ છે. આપણું સત્તા સર્વોપરિ છે એ મોટી ખોડ જ ખરું કારણ છે. વળી આ સહીસલામતી પ્રજા જતે માયું ફેરવી સંગઠન કરીને જંધારણી રીતે મેળવશે તો જ મળી શકશે. ખિટિય સાર્વભૌમ સત્તા દબાવું કરીને રજવાડામાં પણ કાયદેસર સુરાજ્યની સહીસલામતીઓ રચાવી અપાશે, અથવા તો રાજ્યો

જુન '૩૮ એક ઇસ્પતાલની સ્થાપનાનો કિસ્સો

જાતે સુધરી જાતે કામદેસર સુરાજની સહીસલામતીએ પ્રજાને પિતાભાવે બેટ ધરશે, એવી એવી આશા મિથ્યા છે. કંઈ નહીં તો એકબે મોટા રાજાઓ સાથે બંધારણી રીતે ઝઘડીને તેમની કને જનમાલ આજરૂ છાપાંછટ સલાછટ આદિની પૂરતી સહી-સલામતીના ચોખ્ખા કાયદા પડાવી શકાશે, એમની એ આપખુદ વજ્રમુદ્રિના સાધેસાધા દીલા કરી શકાશે, તે પછી જ આપણે ઇચ્છીએ, છીએ-જાંખી રહ્યા છીએ તેવો નવો યુગ રજવાડામાં મંડાશે. આ વસ્તુસ્થિતિને અવગણીતા આશાવાદ તે તો નરી ભીમિલતા જા.''

એક સ્વચાલ્ય ભાવના

પરતંત્રતા સ્વતંત્રતા એ કાળને આધીન છે. સરકારની મતિ અતિ વિપરીત થશે, એટલે તે પાપે પડશે; વળી યોગ આવ્યેથી પ્રજાશક્તિ પ્રગટી, દેશમાં સ્વચાલ્યતા આણશે. બૂંડા સમયનું પણ હુઝાર સહેલું તથા લાલ સંતોષે રહેલું ને જાણી આશાએ ધર્મપાલન કરવું.

ગદમંદિર, પૃ. ૫૫૬.

—નર્મદ

નવલરામ

કવિ અને નાટકકાર

૧. કવિ

ગુજરાતી તેમજ દત્તર દેશના સાહિત્યની પેઠે નવલરામે પણ શરૂઆત કવિતાથી કરી હતી. ઇ. સ. ૧૮૬૨માં મહારાજ લાયબલ કેસ વિશે એમણે ઇનામી કવિતા લખી મોકલી હતી. એ એમનો પ્રથમ પ્રયાસ હતો. ધારેલું ઇનામ મળ્યું નહિ; અર્ધું જ ઇનામ આપવાનો ઠરાવ થયો. ને નવલરામે એ ઇનામનો અસ્વીકાર કરી પોતાની કવિતા મંગાવી લીધી; પોતે એને છપાવવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ આખરે તે માંડી વાળ્યો હોય એમ જણાય છે.

૧૮૬૫-૬૬માં શૃંગાર સંબંધી તેમજ અન્ય પ્રકારની કવિતાઓ એમણે લખી હતી, પરંતુ એ કવિતાઓ 'છિન્નભિન્ન' અને અપૂર્ણ હોવાથી 'નવલરામવાવલિ'માં તેને સ્થાન મળ્યું નથી. છતાં નવલરામના જીવનચરિત્રમાં ૨૫. ગોવર્ધનરામે એ સમયમાં લખાએલી એમની કવિતામાંથી કેટલાક ઉતારા આપ્યા છે. તે

૧. આ વિષય પરની કર્તાની અધિકાર પહેલું પ્રકરણ અગાઉ એક માસિકમાં ('કૌમુદી': નવ્યુ. '૩૫) છપાયેલું; બીજા પ્રકરણથી એ અહીં આગળ આવે છે; 'નવલરામ વિવેચક તરીકે' વગેરે બાકીનાં પ્રકરણો બનતાં સુધી આ વર્ષમાં જ આપવા વિચાર છે—ખાસ કરી, આ વર્ષે એાગસ્ટમાં એમની પૃષ્ઠી પ્રવચતિય આવે છે એ પ્રસંગે અભ્યાસીઓની મુનમતા વધે માટે. —સં. 'મા.'

ઉપરથી માલુમ પડે છે કે હૃદય ને મનનો ઝઘડો નવલરામ તે સમયે અનુભવી રહ્યા હશે. એ કહે છે:

પ્રભુ; પ્રેમ અપૂર્વ મને પીડતો, કરું હું કેમ ?

પાપ ગણી રખે તું ગીડતો, કરું હું કેમ ?

x x

હજી શુદ્ધ સમાધી રાખ્યો દેહને, કરું હું કેમ ?

પછી પાપ ગણો તો કહું કર્મને, કરું હું કેમ ?

x x

હાથો ટેકી નવલ. ભલો નીચો કદાપિ ન થાય,

ઈશ્વર નીતિ ને ધર્મની નથી કંઈ પણ નહોં ગણાય.

x x

ન શંકરશત્રુ રે ! કોપ તું ! દુષ્ણ દે તું જથી જે દેવાય;

તાપે આપે રસ મીઠડો, આંખો આંખથી નવ થાય.

આ નવલરામના આરંભકાળના પ્રયત્નનું ફળ છે. એમાં પણ હૃદયના વેગ પર મનનો અંકુશ રાખવાની એમની તત્પરતા જણાઈ આવે છે.

ઈ. સ. ૧૮૬૭માં એમનું 'ભટતું ગોપાણું' પ્રસિદ્ધ થયું. તેમાં થોડીક કવિતાઓ છે; પરંતુ તેં માત્ર હાસ્ય ઉપગતવવાને અર્થે જ લખાએલી હોય એવી છે. કાવ્યત્વ જેવું એમાં કશું પણ નથી.

ઈ. સ. ૧૮૬૯માં એમનું 'વીરમતી નાટક' બહાર પડ્યું. એમાંની ધણીખરી કવિતાઓ પ્રાસાદિક કહી ચકાય એવી છે. કરુણ ને શૃંગાર રસની કેટલીક સુંદર પંક્તિઓ એ નાટકમાં જોવામાં આવે છે. એમાંનો એક શિષ્યરિણી વાંચી નર્મદાશંકર એટલા ખુશ થઈ ગયા હતા કે તેની 'ખૂબી કહેવાને ખાટે જ' જાતે નવલરામને ઘેર ગયા હતા. નાટકના આરંભમાં કરુણ-રસિક કવિતા છે. તેમાં પણ એમનો વિચારપ્રધાન સ્વભાવ આખરે દુઃખનો તોડ કાઢે છે:

પાણીપણ વાલિયા, રણપણ રણપણ,
સુખપણ જનકાદિ કો, પણ કુઃખપણ અધુણ.

x

x

x

અરિય જનમાં રિયર કરી, ને સંચિત રોક,
કેનો તે નર મૂરખો ? રે ! નર કહેવો કોક. ૧

એ નાટકમાં શુંગાર-વિપ્રલંઘ તેમ જ સંયોગની કેટલીક
મનોરમ કાવ્યપંક્તિઓ છે. હાખલા તરીકે:

અરર પ્રીતી બાંધી, પ્રાણ ન્યાં એક જીવા;
તન મન ધન ન્યાં એકાને અધીં રીવા;
હજ કપમ કરી યાએ ? ભૂક કોને જ કહેવું ?
હું નિજ છવ હનેથી, ઉતરી સુખ લેવું ?
મધુર મુખ પ્રિયાનું, ચેખતાં મન પ્રીતે,
છબી વચન ભૂકાં, યાવશે રી જ રીને ?
હરી ઊતપી મળુ તો, પ્રીતિ તે આપણી છું ?
નદિ જ ! નદિ જ ! તે, કલિપત બીજ ધણી છું. ૨

નિરંતર વિયોગિની રહેના સરજાએલી સુખગા કહે છે:

શુંગાર કાવ્ય, કડવું જ છું આજ હાગે;
પાંચી બાવું છું નપતી અતિ મેદ આગે.
સંયોગ ફૂલપણ ! રે ! કય કોરી સાલે;
મીમાંલ જેમર મુલે સિર સિધુ ન્હાલે ? ૩

x

x

x

x

x

x

x

x

x

કાંઈ એક જ એ છલિ, બીઠી નયનનું બાધ;
રેખું નિશ્ચિન એ જ તો, દોષ ફર કે રાખ,

૧. નવલ પ્રેમાવલિ, કા. ૧, તીરમતી-નગર.

૨.

“

૩.

“

X X X
X X X

નયણે એક જ મુખડું, શ્રવણે એક જ સાંઠ;
આ નાગજી જીભસડીને, એક જ અધરે સર્વાંઠ.
આ ધુળંતા માણને, એક જ અમૃત રસેદ,
તનખે તનડું દમદમે, એક જ કરી ઉમેદ.
ચિતડું ચિતવન એકડું, સરસરી કરતું નિત્ય;
બદાસા છેક નમેરડા, મધ્યે નહીં જ્યાં પ્રીત. ૪

હિપસી છ પંક્તિઓમાં પ્રેમીની મનોવેદના ને તેના પ્રિયજન માટેના તલસાદનું બહુ જ સુંદર ને સરળ વર્ણન છે. આપણા આખા સાહિત્યમાં આના કરતાં વધારે સરસ પંક્તિઓ હશે તો તે ધણી જ વિરલ હશે.

અન્ય એની સંયોગાવરણા ને પોતાની વિરહાવરણાનું વર્ણન કરતાં કહે છે:

સંયોગિણી ! હસી કર મન, રાત વિયોગિણી રે,
એને બોલે નિવ અરગન, સરમ હું તો ધણી રે.
નાંહે રનેહે પદિમજી જમે, હું જન્દાં આંસુનીરે,
જમે રાને સરસ રસમાં, હું ચ રોચ્યા મુની રે !
'મહેલો મહેલો પિયુલ' વહેતી (કાલી બદાસે બની વ)
'મેલો મેલો' બણતી રડતી, વજ જીવું હજી હું !
આલે જહાલે લયજી પડતી, હું દણું રે મ ! તેમ ;
નણે રો છ રુક સરને, તો ન હું ધમ્ ધમ્ ?

અન્યને મુખે પોતાનાં રૂપની વખાણુ સોબળી પ્રિયેષુ સૌમાન્યકલા દિ જાદતર । એ કાલિદાસની પંક્તિનું સ્મરણુ કરાવતાં કહે છે:

રૂપે લાલ લગાડની, આ કર રૂપની વાત;
રૂપે પ્રીતમ ન રાચિયો, તો કુળડી સાક્ષાત.

મુખમાં નિરખી મળતી, કીકલિયો કિકલાય;
તથા અમા જે ચિત્ત કરે, તે નદિ પામી દુઃ કાંચ.

ઉપસાં અવતરણો પરથી માલૂમ પડશે કે નવલરામ રનેદ
ને રનેદીના હૃદયની ભિમિઓનું સુંદર, કલ્પનાભર્યું, તાદ્રશ્ય વર્ણન
કરી શકે છે. એ યુમના અન્ય દોષ પણ કવિએ પ્રજ્વલ ને પ્રજ્વલી-
નું એના જેવું બાવભર્યું ને સ્વોદ વર્ણન કર્યું નથી-કયાં તો
પ્રજ્વલને રથાને માત્ર કામનું તેઓએ પ્રદર્શન કરાવ્યું છે, અથવા
તો અતિશયોક્તિભરી કૃત્રિમતા દાખવી છે.

કવિવર કાલિદાસના 'મેઘદૂત'ને એમણે શુજરાતીમાં ઉતારવાનો
પ્રયાસ કર્યો છે. એ પ્રયાસ જોઈએ તેટલો સફળ થયો નથી.
તેનું મુખ્ય કારણ એમની હૃદની પસંદગી છે. મૂળનો પ્રોદ,
મંબીર ને મુમધુર મંદાકિન્તા એમને કેમ ન ગમ્યો તે સમજાતું
નથી. એમણે દેશી ધોળ પસંદ કર્યો છે. ને એ હૃદનું નામ એમણે
'મેઘહૃદ' રાખ્યું છે. તેમ જ મૂળનો સુદમ ને ઉચ્ચ રસ
કેટલેક રથો યથાવત્ જતરી શક્યો નથી. છતાં મૂળનું જ્ઞાન
કરાવે એટલી સફળતા તો એ મેળવી શક્યા છે એમાં સંશય નથી.

આ સિવાયના એમના કાવ્યમયો તે બાળલગ્નજત્રીશી,
બાળગરબાવલિ અને અકળરજીરજલ નિમિત્તે દિંદી કાવ્ય-
તરંગ છે.

બાળલગ્નજત્રીશી ઉપરેષપ્રમાણ છે એટલે એમાં કાવ્યત્વ
જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં જણાતું નથી. મુરુચિનો જંગ થાય
એવી લીટીઓ પણ કેટલેક રથો છે. છતાં એમાં પણ
નવલરામની રસિકતા શ્રદ્ધા ને લાગણી દાંક્યાં રહેતાં નથી.

સુંદર સોનું મુખદું, સુંદર સોનું વન;
સુંદર સીના જાલમ, સુંદર રીતું મન.
મોરી કુલ રુણજનું રહે કે કરમાય;
કે કોદે વજ્રાવલ, તોએ અતિમુખથી ન બચ.

એવી પંક્તિઓ એની રસિકતા ને બાધા પરની પ્રભુતાનાં ઉદાહરણરૂપ છે.

બાળગરબાવળી બાળાઓને માટે રચાએલી હોવા છતાં પ્રૌઢ પુરુષોને પણ એમાં રસ પડે એવી છે. વિષયોનું વૈવિધ્ય રસક્ષિતતા કારણરૂપ ન થતાં લીલટી રસવૃદ્ધિ કરે છે. વસંતવર્ણનના અંત ભાગમાં નવલરામ કહે છે:

સંત સ્તવે ભગવંત વસંતે જાગે સ્વરે લલકારી;
જેણે જગતમાં યોગમ કરતી આવી અનુપ ઉપકારી:
લલિત લીલા વિસ્તારી !
દીપે કુદરત આ રતે ન્યારી .

એ આખી ગરબીમાં એમનો પ્રકૃતિપ્રેમ જણાઈ આવે છે.

ગરબીદ્વારા કન્યાઓને રસિક રીતે પ્રતિહાસ શીખવવાનો મહુ એમણે પ્રયત્ન કર્યો છે. એ ગરબીમાં એમની દેશદાઝની લાગણીનું તાદરશ દર્શન થાય છે. ઇ. સ. ૧૭૦૦માં પાટણ પડ્યું, હિંદુઓની સ્વતંત્રતા નષ્ટ થઈ અને મુસલમાનો દેશમાં મેઠા તેનું વર્ણન કરતાં એ કહે છે:

પેઠા મુલકમાં મુસલમાન, 'મારું મારું' કરતા,
ભૂટે ભૂટે, વડાએ, લે નાન, વડુનીકરી હરતા.
લડમા પડયા હાલરો ચર, કહેતા 'મરીએ મરીએ.'
વહું લોહી જેમ જલાર, રૂબરૂ દેશ તે દરીએ !
એ દિવસ પડી જે પેઠા હજી ગગને ગગને !
એ દિવસ દેશીઓ રોક કરોને મળી આજે !

એમાં પાંચમી પંક્તિની હૃદયંગમતા એમની દેશપ્રીતિની લાગણી એમના હૃદયમાં કેટલી જોડી હતી તે દર્શાવવા પૂરતી છે. પરંતુ આખરે એ રોક ઘટે છે—

વધો રોક પંચડું મુજ ગાન, આ એકન રે,
વિના ધર્મ, નવલ, આ સ્થાન ચલિત સૌ છે જ રે !

ઉપર કહ્યું તેમ એ દૂદાઓમાં કવિત્વ નથી, આતુર્ય છે. એક દૂદામાંથી બે ત્રણ અર્થ નીકળે એ ઉદ્દેશ નવલરામનો આ લેખ લખવામાં હોય એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. અને એમનો એ ઉદ્દેશ લક્ષમાં લેતાં નવલરામને આ કૃતિમાં સફળતા મળી છે એમ કહી શકાય.

ચિત્રકાવ્યોને કાવ્યશાસ્ત્રમાં ઉત્તમ ક્રેટિનાં કવ્યો તરીકે ગણવામાં આવતાં નથી, કારણ કે તેમાં ભાવ અને રસ અદ્ય પ્રમાણમાં હોય છે. તે રીતે જોતાં સ્વ. ગોવર્ધનરામ કહે છે કે “વીરમતી જેવા અપકવ પણ આશાજનક ઊગતા કામળ રાપા-ઓની જૂમિમાં આખરે અકબર ખીરખલ કાવ્ય જેવું સજડ થડવાળું અને સારાં ફૂલ-ફળના ફાલવાળું વૃક્ષ ઊઠ્યું. એ વૃક્ષ વગર નવલમંથાવલિનો પ્રથમ ભાગ એવો કીર્તનીય ન થાત, અને નવલરામની સાક્ષરગણના એક તેમની પુસ્તકપરીક્ષકબુદ્ધિ ઉપર જ રહેત. ”^૧ તે ઘણું વધારે પડતું, એમના આ લેખની અતિ પ્રશંસા અને અન્ય લેખોને અન્યાય કરનારું લાગે છે.

વીરમતી નાટકની કવિતામાં આના દૂદાઓ કરતાં ઘણું વધારે કાવ્યત્વ છે એ કાંઈ પણ સહૃદય વાચક સમજી શકે એમ છે.

એમ છતાં ચિત્રકાવ્યોમાં એનું સ્થાન ઘણું ઉચ્ચ છે એમાં સંશય નથી. દસપતરામ, બુધાખીરામ, પંડિત ગદુલાલ, નર્મદા-ચંકર વગેરેએ આવા ચિત્રકાવ્યો રચ્યાં છે; પણ તે સર્વમાં નવલરામના આ દિલ્લી દૂદાઓનું સ્થાન પ્રથમ છે. એક દૂદા-માંથી બે કે ત્રણ અર્થ નીકળવા છતાં તે મારીમગડી બેસાડ્યા હોય એવા હારચારપદ કે નિર્જીવ લાગતા નથી. એક બે, ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ.

અકબરની પ્રશંસા કરતા મુઘલા ફૈઝીએ કહ્યું:

૧. નવલરામનું અવનવચિત્ર, પૃ. ૬૬.

ચલત ચમક શમશેર સત, જલજા જડ હો જાત,
 એવી જિસ્કી સૈન રુક, કહા વૈનકી વાત. ૧

। ("જેની માત્ર એક નજરથી હળરો તરવારો ચમકીને ચાલવા લાગે છે, અને લક્ષ્મી ત્યાં જ સ્થિર થઈને વાસો વસે છે, તે પાદશાહના મોમાંથી એક બોલ નીકળે અને તે પ્રમાણે તેના કર્ણારીઓ અમલ કરે એમાં શું આશ્ચર્ય ? ") ૧

જગન્નાથ પંડિત આમાંથી શું ગારનો : અર્થ કાઢતાં કહે છે, "આ સ્ત્રીની એક કટાક્ષ એવી છે કે તેમાંથી હળરો ચકચકતી તલવારો નીકળે છે અને ચાલી જાય છે, એટલે ચોતરફ બિભેલા સધળાની કતલ કરી નાંખે છે ! એ કટાક્ષનું મનોહરત્વ જોતાં જ લક્ષ્મી જે રૂપનો ભંડાર છે તે પોતાને કદરૂપી સમજી જડ થઈને જ બિભી રહે છે. એવી જેની એક જ કટાક્ષ છે તે જો બોલે તો, તો પછી તેની ખુબી જ શી ! " ૨

ધીરજીવ, આમાં જગન્નાથની બુદ્ધિનું વર્ણન કર્યું છે એમ દર્શાવતાં કહે છે કે જગન્નાથની બુદ્ધિ "ચલત ચમક શમશેર સત સત નામ સાચું, સાચું નામ શાસ્ત્ર, એવા જે કઠિણ વિષયો તેમાં તરવારની માફક ચળકતી ચાલે છે—એટલે કાંઈ પણ વિષયનું કઠિન્ય એને નડતું નથી જલજાજર હો જાત એટલે સંધિ તોડતાં જલજ કહેતાં કમળ, અજર થઈ જાય છે, એટલે તેની કામળતા કદી જતી નથી. ઇંછી જિસ્કી સૈન રુક એવી જેની બુદ્ધિરૂપી સરસ્વતીની એક નજર છે તે સરસ્વતી કહા વૈનકી વાત બૈન એટલે વીણા લઈને જ્યારે સંગીત જ કરવા બેસે ત્યારે તેની કામળતા કેટલી જાણુવી ? " ૨

સ્વકીયા અને પરકીયાની પ્રીતિનો ભેદ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ક્રિયાઓના પરિણામમાં ફેર છે તેટલો જ છે એમ બતાવતાં જગન્નાથ કહે છે :

૨. અકળરખીરજીવ નિમિત્તે દિંદી કાવ્યતરંગ નવલરામવાલી આ.૧

સંસ્કૃતસ્વક્રીયાસ્નેહસુલ્લ, અચલ શૌચકર, સાંત;
પ્રાકૃતપરક્રીયપ્રીતિપુનિ, અચર શૌચકર * સાંત *

પરંતુ નવલરામના કાવ્ય સંબંધીના વિચારો જાણુવા માટે એ લેખ ધણો મહત્વનો છે. એમાં નવલરામે ભિન્નભિન્ન પાત્રો દ્વારા ખરું કાવ્યત્વ શેમાં છે, વ્યંગ્યથી કાવ્યત્વ સૌંદર્ય શી રીતે વધે છે, રસ એટલે શું અને તેનો આવિર્ભાવ શી રીતે થાય છે ઇત્યાદિ વિષયોની ચર્ચા કરી છે અને તે ધણી ઉપયોગી છે.

નવલરામે કાવ્યો ધણાં આર્છા લખ્યાં છે. છતાં જેટલાં એમણે લખ્યાં છે તેમાંનાં ધણાં સારાં કહી શકાય એવાં છે. નર્મદાશંકરની પેઠે એમની કાવ્યશૈલી કિલ્લ કે શ્રુતિકટુ નથી. તેમ જ નર્મદની પેઠે લાગણીનો અનિયંત્રિત પ્રવાહ તેમાં દેખાતો નથી. દલપતરામની શૈલી જેટલી એમની શૈલી સરળ નથી, તેમ જ દલપતરામની પેઠે એમનાં કાવ્યોમાં માત્ર આતુર્ય, ઉત્તેજાઓ, કે વ્યવહારની વાતો જ આવતી નથી. સાધારણ રીતે એમની શૈલી સરળ, શુદ્ધ અને સંક્ષિપ્ત હોય છે. કેટલીક વખત સંક્ષિપ્તતા સાધવા જતાં એમની શૈલી કિલ્લ પણ થઈ જાય છે. ઝડઝમક અને શબ્દાભંગારનો એમને ઝાઝો મોહ નથી છતાં કાંઈ કાંઈ વખત—

૧૬૬ પ્રજા પ્રેમે, ૧૭ દુઃખ પદ દે । પંડિતો સાક્ષી ચાણા;
ધારા સારા હું તારા, ચલન ચળનના, ને બધાં કાર્ય સાનાં—
થાએ છે તે હું બણે, સકળ અકલ્પી, જેમ માંધી વસાણાં;
હાકોટિ કોટિ કોટિ, ગજ મુક મુકની, ખોટી રે । સર્વ સાણા. ૧

* 'સ્વક્રીયાના સ્નેહનું સુખ સંસ્કૃત હોવાથી તે કેટલું છે. તો કે' અચળ. સૌચકર કહેતાં પવિત્ર કરનારું, અને ચાત એટલે ઉદ્વેગ કે ચિંતા વિનાનું—પરક્રીયાની પ્રીતિ પણ એવી જ છે, પરંતુ પ્રાકૃત હોવાથી તેના શુભ પણ પ્રાકૃત થઈ જાય છે એટલે અચળને ટેકાણે અચર કહેતાં આચરવા યોગ્ય નહિ, સૌચકર એટલે દુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર અને સાંત કહેતાં અવવાન એટલે તેનો જલદીથી છોડો આવી જાય એવી છે.—૧, વીરમતી નાટક : નવલરામચાવડિ ભાગ ૧.

જેવી કિલ્લ પંક્તિઓ તેમ જ “જેમ ગાંધી વસાહતો”
જેવી હિતોપમાઓ માલુમ પડે છે. ✕

નવલરામ કવિ તરીકે જાણીતા નથી તેનાં બે કારણો છે:
(૧) કિપર કહ્યું તેમ એમણે કાવ્યો બહુ અલ્પ પ્રમાણમાં લખ્યાં
છે, અને (૨) વિવેચક નવલરામની પ્રખર ન્યોતિમાં કવિ
નવલરામ ઝંખરાધ ગયા છે.

૨. નાટકકાર

નવલરામે બે નાટકો લખ્યાં છે: ‘ભટ્ટનું બોપાળું’ અને
‘વીરમતી નાટક’. ‘ભટ્ટનું બોપાળું’ ઇ. સ. ૧૮૬૭માં
પ્રસિદ્ધ થયું અને ‘વીરમતી નાટક’ ૧૮૬૯માં બહાર પડ્યું.
પરંતુ ‘વીરમતી’ ‘ભટ્ટનું બોપાળું’ કરતાં પહેલું લખાણ
હતું; પણ એ એમની મૌલિક કૃતિ હોવાથી શરમાળ સ્વભાવને
લીધે એમણે મોસિયેરના ‘મોઝ ડૉક્ટર’નું અનુકરણ કરી
રચેલું ‘ભટ્ટનું બોપાળું’ પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયું.

‘ભટ્ટનું બોપાળું’ એ માત્ર અનુવાદ નથી. નવલરામે
મોસિયેરનું ‘મોઝ ડૉક્ટર’ વાંચી તે પરથી સ્વતંત્ર નાટક
રચ્યું હોમ એવું એ છે. નવલરામે હાસ્યરસનો આ એક જ
ગ્રંથ લખ્યો છે (એ સિવાય ‘અકબર બીરબલ નિમિત્તે હિંદો
કાવ્યતરંગ’માં મુસ્લિમ ઝનૂનદીનનું પાત્ર હાસ્ય ગ્રેરે એવું છે);
છતાં હાસ્યરસતા એ સિદ્ધહરત લેખક છે એમ આ નાટક
વાંચનારને જણાયા વિના રહેશે નહિ. એમાં કોઈક કોઈક રચને
આમ્યતા જેવામાં આવે છે, છતાં એ ગ્રંથ દલપતરામના ‘મિથ્યા-
ભિમાન’ નાટકના કરતાં અનેક રીતે ચઢીઆતો છે. મૂળનું
અનુકરણ એટલું સફળ અને આપણા સંસારને અનુકૂળ છે કે
એ નાટક મૌલિક હોમ એમ જ લાગે છે. એમાંના હાસ્યરસ
સૂક્ષ્મ નથી, પરંતુ અદ્દહાસ્ય ગ્રેરે એવો છે; કારણ કે એ ‘ક્લાર્સ’
છે. છતાં હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવા જતાં, કેટલાક લેખકો થાય છે તેમ,
નવલરામ એકે રચને હાસ્યારપદ ઘસ જતા નથી. રચને રચને

જગદેવ પરમાર આદર્શરૂપ રજપૂત છે. અપર માના દુઃખથી કંટાળી વતન છોડી એ પરરાજ્યમાં સેવા અર્થે જાય છે; કંટારી આડમાં મૂકી ખાવા માટે અન્ન આણે છે. ગુર્જરનરેશ સિદ્ધરાજ જેવાને જે લય પ્રમાણનાર વ્યાધનો વધ કરી તેની પ્રીતિ સંપાદન કરે છે ને દરબારમાં દાખલ થાય છે, ને સિદ્ધપુરના રાજા રાજા-રાજની પુત્રી વીરમતીના પ્રાણનું રક્ષણ કરી તેનો હૃદયવલ્લભ બને છે. સિદ્ધરાજને ખાતર પોતાના પ્રાણ ને પ્રાણથી જે પ્રિય એવી વીરમતીનો ભોગ આપવાની તત્પરતા દર્શાવે છે ને આખરે અંખાની કૃપાથી બચી જાય છે.

વીરમતી આદર્શરૂપ રજપૂતાણી છે. જગદેવને જોઈને એના હૃદયમાં રનેહભાવના પ્રગટે છે; પરંતુ લાલરાજને પરણવાનું વચન આપ્યું હોવાથી એ વિગાસણમાં પડે છે. આખરે લાલરાજ ગોલકજ્વલિનો છે અને એણે પોતાને છેતરી છે એમ ખબર પડતાં તે તેનો તિરસ્કાર કરે છે અને જગદેવ સાથે લગ્ન કરે છે. વારાંગનાના કપટનો ભોગ થઈ પડી એ લાલરાજના પંજમાં ફસાય છે ત્યારે ક્ષત્રિયાણીને ઉચિત એવી વીરતાથી એ પોતાના શીલનું રક્ષણ કરે છે. સ્વામિસેવામાં જગદેવ પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપવા તૈયાર થાય છે ત્યારે તે પણ પોતાના દેહની આહુતિ આપવા તત્પરતા દર્શાવે છે.

પરંતુ સર્વ પાત્રોમાં ખાસ ધ્યાન એ'એ એવું પાત્ર સુખગાનું છે. એ વારાંગનાની પુત્રી છે. છતાં લાલરાજ સિવાય એના હૃદય-માં દાષ અન્યને રચાન મૂળી ચક્રવું નથી. લાલરાજને વીરમતી સાથે પરણવું છે. એટલે સુખગાનો પ્રેમ એકતરફી નીવડે છે. સિદ્ધરાજ મહારાજની આજ્ઞાનો અનાદર કરી એ રાજસભામાં નૃત્ય કરવા જતી નથી અને પરિણામે એને તથા એની માતા જામોતીને દેશવટો મળે છે. આખા નાટકનાં સૌથી કરુણ પાત્ર સુખગાનું જ છે.

લાલરાજ અને જ્ઞાનવિજયસરિ એ બે નાટકનાં દુષ્ટ પાત્રો છે. લાલરાજ માટે તો કંઈક અંશે પણ દયા હતી પણ યાચ છે; પરંતુ જ્ઞાનવિજય તો તિરસ્કાર જ હતી કરે છે. યુક્તિપ્રયુક્તિથી તે પોતાનું કાર્ય સાધવાનો યત્ન કરી જ કરે છે. જીન ધર્મનો પ્રચાર કરવાને એ ગમે તેવાં કુટકપટ કરતાં અચકાતો નથી. લાલરાજ અને હેમચંદ્રને સમજાવવા દિસા અને અદિસાનું તત્વ-જ્ઞાન દર્શાવી પોતે જીન છતાં, દિસાની તરફદારી કરે છે. બાબરા-જૂતને સાધીને સિદ્ધરાજને તેનું ભક્ષ્ય બનાવે છે ને તેમાં બાબરા-ને જગદેવ, વીરમતી ને સિદ્ધરાજ ત્રણ ભક્ષ્યો મળે છે. પરંતુ અતે અંગિકાની કૃપાથી એ ત્રણેના જીવ બચે છે ને જ્ઞાનવિજય જ બાબરાનું ભક્ષ્ય બને છે.

માનવહૃદયના ભાવોનું સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ, વિરોધી ભાવોનું સુમુલ સુદ, ઝીણવટભર્યું પાત્રલેખન કે અદ્ભુત ને અપૂર્વ વસ્તુ-સંવિધાન આ નાટકમાં જોવામાં આવતું નથી. છતાં પાત્રલેખન તેમ જ વસ્તુસંવિધાનમાં કોઈ પણ ચંચીર દોષ જોવામાં આવતો નથી, સદ્ગત જોવર્ધનરામ કહે છે કે 'રસિક નાટકમાં "જ્ઞાન" ને "જ્ઞાનીઓ" અપ્રસંગે છે,'^૧ તે યોગ્ય લાગતું નથી. 'જ્ઞાન' અને 'જ્ઞાનીઓ'નું દર્શન માત્ર પહેલા અંકના ખીજા પ્રવેશમાં થાય છે અને તેમાં કંટાળો આવે એવી લાંબી કે નિર્ચક અર્થો જોવામાં આવતી નથી. જ્ઞાનવિજયનું ધ્યેય તેમ જ એનો સ્વભાવ સમજવાને માટે એ પ્રસંગ આવરયક છે. 'જ્ઞાન' અને 'જ્ઞાનીઓ'ની વાત નથી નાટકની રસિકતામાં ક્ષતિ પહોંચાડતી કે નથી અપ્રાસંગિક.

આ નાટક પરથી નવલરામની વિદ્વતા, જનસ્વભાવ આ-લેખવાની કુશળતા, સર્વોત્તમવરસિકતા, તેમ જ વ્યવહારક્ષતા બહુ સારી રીતે માલૂમ પડી આવે છે.

આપણા આખા નાટ્યસાહિત્યમાં 'વીરમતી નાટક' ને

પ્રથમ કે અંતિ ઉચ્ચ સ્થાન આપી શકાય એમ નથી; છતાં, એ એગની પ્રથમ કૃતિ હતી અને તે પણ ૧૮૬૯માં પ્રગટ થઈ હતી એ ધ્યાનમાં લેતાં એટલું તો કબૂલ કરવું જોઈએ કે નવલ-રામે એકાદ બે નાટક રચીને એસી ન રહેતાં નાટ્યરચના પાછળ વધારે ધ્યાન આપ્યું હોત તો આપણા નાટ્યસાહિત્યમાં એ ધણું સુંદર નાટકોનો ઉમેરો કરી શક્યા હોત.

નવલરામની ગદ્યલાવના

... અને નવલરામ પોતાની વિધવિધ વિદ્યાઓની દૃઢ અવિશ્રાન્ત ઉપાસનામાંથી જ ગદ્યમાં તો ઠરેલપણું, સાચી સમજ, બંધવદારતા તેમ અર્થ કે આશય વિશે રા'ઠા પણ ન ભડે એવી વિરાદતાને જ સાંધી મોટા શુભ ગણતાં રહીએલા. નર્મદની ગદ્યકલા નવલરામનાથી જાણ્યો થરમાંથી ભિતરેલી ખરી... [પણ] ગદ્ય એટલે સરલ શારોચ્છવાસવાનો એકો પ્રવાહ, વિષયનાં ઢાળચઢાણો પ્રમાણે ગતિ કરતો, એ શાવનાનો આપણો પહેલો નમૂનો નર્મદ નહિ ને થી નવલરામ છે.

નવલ-રાતાબદી-બ્યાખ્યાન

—પ્રો. ઠાકોર

રંગભૂમિ

ધંધાર્થી રંગભૂમિ

વર્તમાન સમય, સંયોગો અને વિચારપરિવર્તનના પ્રમાણમાં આપણી ગુજરાતી ધંધાર્થી રંગભૂમિ બિતરતી કક્ષાની છે. એ સત્ય સૌ કોઈ સ્વીકારે છે અને એટલા માટે જ એ રંગભૂમિની સ્થિતિની સુધારણા અર્થે આપણે યત્નો કરવા જોઈએ એમ આપણે માનીએ છીએ. આટલે સુધી આપણી ધારણા સાચી છે અને એમાં મતભેદને સ્થાન નથી. પણ તે પછી રંગભૂમિ કેવી રીતે અને ક્યાં ક્યાં અંગેમાં બિતરતી છે અને તેને કેવી રીતે જીવી કક્ષાએ લાવવાની એની વિચારણામાં અનેક મતભેદ છે; તે ઉપરાંત એ વિશેના વિચારોમાં સ્પષ્ટતા જણાતી નથી તેમ જ એ વિષયનું બેંકું મોટું પશુ જણાતું નથી એમ સંભેદ જણાવવું પડે છે.

ઉપર હું કહી ગયો તેમ રંગભૂમિની આધુનિક સ્થિતિ આપણા સમાજને અનુકૂળ નથી એટલું તો કબૂલ કરવા જેવું જ છે. પણ એનાં કેટલાક વિવેચકો-અલબત્ત, કોં તો નાટકો જોયા વિના અને કોં તો માત્ર અમુક દૃષ્ટિએ જ જોયા પછી-એમ કહે છે કે એ રંગભૂમિ ઉપર લાજવાતાં નાટકો જ્યાં જ મનુષ્યોની ખરાબ વૃત્તિઓને પોષાનારા છે અને એમાંનાં દારસો

કેવળ અરસીલ છે. એ ટીકા અનેક રીતે માત્ર બિનજવાબદાર અને અતિશયોક્તિભરેલી છે. વિગતોના બહુ ઊંડાણમાં જવાને બદલે આપણે નીતિની ભાવના અને આપણાં ધંધાર્થી નાટકો લખએ. એમની નીતિની ભાવના આપણે ત્યાં ત્રીસ ચાલીસ વર્ષ પહેલાં સર્વસ્વીકાર્ય જે ભાવના હતી તે આજ પણ છે. કુદ માણસો નાટકને અતે દુઃખી થવાના જ, બ્યભિચારીઓને એમના બ્યભિચાર બદલ સજા થવાની જ.

અત્યારે જ્યારે લેખકો અને વાચકો વાસ્તવદર્શી સાહિત્ય ઉપર મરી શીટ છે ત્યારે આવા દૈવી ન્યાય આલેખવા એ કસાની નજરે ઊતરતું દશે, પણ નીતિની ભાવનાની એ નાટકો વિરુદ્ધ છે એમ કહેવું એ તો કેવળ અસત્ય છે. અત્યારે જ્યારે 'કંપેનીઓનેટમેરેજ,' છૂટાછેડા, સંતતિનિયમન વગેરે પ્રશ્નો સમાજમાં છૂટી ચર્ચા છે ત્યારે એ નાટકોમાં અસહની જ ભાવનાઓ ચીતર્યા કરવી, પતિભક્તિને જ-પતિની આરતી ઉતારવા મુધી-બદલાવ્યા કરવી એ સમાજને પ્રતિકૂળ છે એમ કબૂલ કર્યા પછી પણ એથી જ એ નાટકો આપણને અધીગતિને પંચે લઈ જનારાં છે એમ તો કમ રીતે કહી શકાય ! દારપરસ સિવાયના ખીલ્લ રસોવાળાં નાટકો વિશે આટલું બસ થશે.

ધંધાર્થી નાટકોના 'દારસો' એ પણ આપણા વિવેચકોના દુમલાનું એક અગત્યનું 'Target' (નિશાન) છે. " આપણાં નાટકોમાં દારસો 'Vulgar' (મામ્ય) છે, ખીમત્સ છે અને કોઈ પણ રીતે સિદ્ધસમાજથી જોઈ શકાય તેમ નથી એવાં વાક્યો સામારણ ચર્ચામાં છે. પણ એ દારસો ક્યાં નાટકોમાં આવે છે અને એમાં એવું અનિષ્ટ તત્ત્વ કયું છે એવું રપટીકરણ એ વિવેચકોના કોઈ પણ લેખમાં નથી. કબૂલ, કોઈ કોઈ નાટક કંપનીના કોઈ કોઈ નાટકમાં એ વતનો અનિષ્ટ પ્રકાર છે જ પણ એથી દરેક નાટકમાં એવું જ દારસ દોષ છે એ કેવી રીતે ક્ષિત થયું ? અને આવાં દારસોમાં આવા ઘુણરપ્ત અંશે માત્ર ધંધાર્થી

રંગભૂમિનાં નાટકોમાં જ આવે છે? આપણા શિષ્ટ, સમર્થ સાહિત્યસ્વામીઓની વાતોઓમાં, નાટકોમાં, પ્રહસનોમાં એ અંશો છે જ નહિ? આ ઉપરથી કોઈ એમ ન માની લે કે હું આ અંશોનું વાજબીપણું અથવા તેમની અનિવાર્યતા સ્વીકારું છું. મારું કહેવું માત્ર એ છે કે આવા દોષો છૂટા પાડી એમના ઉપર ટીકા કરવી એ વાજબી છે. પણ એને લઈને તમામ ધંધાર્થી નાટકો પ્રત્યે High brogue (ચટલ ભવાં)ની 'નજરે' જોવું એ ગેરવાજબી છે. 'મોરબી નાટક કંપની' 'રાજતરંગ' નામનું નાટક લજવતી, એ નાટક આખું ય કાઠિયાવાડી રજવાડાનું અતિશયોક્તિભર્યું કટાક્ષચિત્ર જ છે છતાં એમાં અસ્લીલતા નહોતી. મોહન અને વલ્લભ નાયક 'ધરતીકંપ' નામનું હાર્પરસિક નાટક જેમાં પહેલેથી છેલ્લે સુધી એ નાટક પ્રેક્ષકોને અને ઓતાઓને મહિનાના મહિના સુધી ખડખડાટ હસાવવાની તાકાત હતી, તે નાટકમાં આપણા શિષ્ટ બિનધંધાર્થી નાટકોનાં હારસોમાં જે અસ્લીલતા અને Vulgarities જોવામાં આવે છે તે નહોતાં. દૂકામાં આ નાટકોમાં. ઉચ્ચ, સંસ્કારી હાર્પરસ નથી એટલું કહેવું વધુ ઉચિત થઈ પડશે.

નાટકોમાંનું સંગીત

“આપણાં નાટકોમાં સંગીત કેવા અધમ પ્રકારનું છે!” એ વાક્ય એ આંટરોડીયા રંગભૂમિને હસનારા વિવેચકો બહુ છૂટથી વાપરે છે. શાંત રીતે વિચારતાં જણાશે કે મરાઠી રંગભૂમિના સંગીતની સરખામણીમાં એ ઊતરતું છે એ કબૂલ છે છતાં જે વિવેચકો આ જાતની ટીકા કરે છે તે જ વિવેચકો આપણાં બિનધંધાર્થી રંગભૂમિ ઉપરનાં નાટકો તેમજ કોનસર્ટોમાં ગવાતા બેસૂરા અને બેતાલ ગરબાં તેમ જ આરંભનાં ગીતો અને બેતાલો એમેલ્યોર તૃત્યોને જાળમાં વખાણતા જણાય છે સારે એ વિવેચકો પોતે ખરેખર સંગીતનું જ્ઞાન ધરાવે છે કે નહિ એ વિશે શંકા જોડે છે; અને આવાં એમેલ્યોર સંગીતકારો ધંધાર્થી તટ-

નટીઓને સંગીતમાં હિચ્ચતર માગે જતાવશે એવી આશા રાખવી પણ અશક્ય છે.

દેવે અભિનય વિશેનો વિચાર કરીએ. આપણી રંગભૂમિના અભિનયની સામાન્ય ભૂમિકા પશ્ચિમના નટનટીઓના અભિનયની તુલનામાં ઘણી નીચી છે એ નિઃસંશય છે પરંતુ એથી જ માત્ર આપણા એમેલ્યોર નટનટીઓ એમનાં શિક્ષક બની શકે એ વાત સાબિત થઈ શકતી નથી. હું પોતે પણ એમેલ્યોર નટ હોવાનો દાવો ધરાવું છું છતાં હું પોતે તો કબૂલ કરી લઉં છું કે ધંધાધીરં રંગભૂમિનાં ઉત્તમ નટનટીઓની અભિનયકળા એમેલ્યોર અભિનયકળાનાં ઉત્તમ નટનટીઓની કળા કરતાં કાંઈ પણ પ્રકારે ઊતરતી નથી એટલું જ નહિ પણ ઘણી અધિયાતી છે. નરસિંહ મહેતાના પાત્રમાં નાના ત્રંબકની અભિનયકળા મેં જોઈ હતી લગભગ આઠથી દસ વખત. ભક્તિરસમાં એના જેવી અભિનયકળા એમેલ્યોરોના વર્ગમાં જોવાની હજી બાકી જ છે! દાસ્પરસમાં વસંત નાયક, બાલીવાલા, દરિયંકર વગેરે મથૂર નટોને દાવનાર બિનધંધાધીરં નટો હજી દેવે પાકવાના છે. શૃંગાર, કરુણ આદિ રસોમાં કાતક, જયશંકર, પ્રજાશંકર, મોહન મારવાડી અને મોહન લાલા વગેરે ઉત્તમ પ્રકારના અભિનયકાર હતા. પછી તે તુલના કરવા ખાતર જ્યારે કાબોની તુલના કરવી હોય ત્યારે દલપતરામનાં ખરાબમાં ખરાબ જોડકણાં શોધીને નરસિંહરાવનાં ઉત્તમ કાબોની સાથે સરખામણી કરવાનો આરોપ રવ. રમણભાઈ ઉપર હતો એ જ રીત અખત્યાર શ્રીને આપણે ધંધાધીરં રંગભૂમિમાંથી દલદાં નટનટીઓ શોધીએ અને તેમની સાથે બિનધંધાધીરં જિયામાં જિયાં નટનટીઓની તુલના કરીએ તો જુદી વાત છે.

એમેલ્યોરોની અપાત્રતા

આ ઉપરથી એટલું તો જોઈ શકાશે કે ધંધાધીરં રંગભૂમિને નાસ્થાળનાં અમુક અંગેમાં બિનધંધાધીરં નટ ને નટીઓ માનું

શીખવી શકે એમ નથી. માત્ર એટલું છે કે ત્યાં લગવાતાં નાટકો સાહિત્યની દૃષ્ટિએ કલાત્મક નથી, નાટ્યચાતુર્યના વિધાનાનુસાર જોઈ પ્રતિનાં નથી અને આધુનિક સમયના સમાજને આનંદકર્તા અને માર્ગદર્શક થઈ પડે એવાં નથી અને એટલા માટે જ હમણાંનો સંસ્કારી સમાજ ધીમે ધીમે એ ક્ષેત્રમાં રસ લેતો ચાલે છે. થતો ગયો છે અને એની નજર બિનધંધાથી રંગભૂમિ ઉપર સ્વાભાવિક રીતે જ ફરી રહી છે. ધંધાથી રંગભૂમિ ઉપર શેક્ષ-પીઅરથી માંડીને નોએલ-કોઅર્ડ જેવા નાટ્યકારોની નાટ્યકૃતિઓના જેવી નાટ્યકૃતિઓ જેવા એ સમાજ તરફથી રહી છે. અને એટલે જ એમ કરવાના યત્નો કરવાં એ સમાજ આત્મારે કટિબદ્ધ થતો જણાય છે.

અમદાવાદખાતે ભરાયેલ રંગભૂમિપરિષદ એ આવો જ એક યત્ન હતો. એટલાપૂરતું એના સંચાલકોને અભિનંદન થટે. પરંતુ આવો કોઈપણ યત્ન જાહેરમાં કરવામાં આવે તે પહેલાં એ ક્ષેત્રમાં રસ-લેતાં માણસો વચ્ચે જોઈએ તેટલી ચર્ચા કરવામાં આવી નહોતી. તે ઉપરાંત આપણે ત્યાં ધણીવાર બને છે એમ એની મર્યાદા એટલી વિશાળ અને વ્યાપક રાખવામાં આવી કે વ્યવહારમાં એ સફળ થઈ શકે જ નહિ. મુખ્યત્વે જોઈ શકે કંપનીઓના આર્ટીકલ્સ એન્ડ એસોસિએશન અને મેમોરંડમ જેટલાં વ્યાપક અને વિશાળ રાખવામાં આવે છે, મિલ બિબી કરવાની હોય તો ખેતરોમાં રૂ જિગાડવાનું, સાંચાકામને માટે ભોદાની ખાણો ખોદવાનું વગેરેથી માંડીને, મિલમાં તૈયાર થયેલ કાપડ માટે મનુષ્યો ઉત્પન્ન કરવા સુધીની સત્તા એના સંચાલકો રાખી લે છે-તેટલી વ્યાપક અને વિશાળ ભાવનાઓ અને હેતુથી ખોલાવવામાં આવેલ પરિષદ વ્યવહારમાં કશું જ ન કરે એ સ્વાભાવિક છે. એ પરિષદમાં એક કરતાં વધારે વક્તાઓએ પોતાનાં ભાષણોમાં જણાવ્યું હતું કે ધંધાથી રંગભૂમિ પેસાતાં ભોલે ચલાવવામાં આવે છે એટલે એમાં કલોનો વિકાસ થઈ શકે જ

નહિ ! પશ્ચિમમાં ચાલતી નાટક કંપનીઓ, મરાઠી અને બંગાલી નાટક કંપનીઓમાંથી કાઢી પછી કંપની, માત્ર પરોપકારાર્થે આ કાર્ય કરી રહી છે ખરી ? ઉદયશંકર, પાવલોવા વગેરે ઉત્તમ નૃત્યકારો કમાણીને અર્થે પોતાની કળાનો વિકાસ સાધતાં નહોતાં ? બિલટાનું, આપણે ત્યાં નટ-નટીઓ, ચિત્રકારો, નૃત્યકારો, ચિત્રપીઓ, લેખકો વગેરેને કમાણી ઓછી છે એ જ આપણી લલિત કળાઓના વિકાસના માર્ગમાં મોટામાં મોટું વિઘ્ન છે.

ફરિયાદીની બૂલ

ચિષ્ટ નાટ્યકારોનાં નાટકો આપણી ધંધામાં નાટક કંપનીઓ બજાવતી નથી એવી ફરિયાદ કરનારાઓ બૂલી જાય છે કે એ ચિષ્ટ નાટકો બિનધંધામાં નટ-નટીઓ માત્ર એકાદ બે વેળા બજાવી શકે છે અને તે વેળા એમનો ખર્ચ પાંચસો રૂપિયા કરતાં વધારે થતો નથી. જ્યારે ધંધામાં નાટક કંપનીઓ પોતાના એક નાટક પાછળ સાઠ-સીતેર હજાર સુધીના રૂપિયા ખર્ચે છે અને પરિણામે એ નાટક પાંચ સાત વર્ષ તો ચાલવું જ જોઈએ. તે ઉપરાંત એ ચિષ્ટ નાટકોની નિષ્પક્ષપાત તપાસ કરશું તો જણાશે કે તેનામાં પાંચ સાત વર્ષ સુધી પ્રેક્ષકોને ખેંચવાની તાકાત નથી જ. વળી દાલમાં એક બીજો પ્રશ્ન ઉઠેલ મારી રહ્યો છે. દાલમાં આપણી ધંધામાં રંગભૂમિ ઉપર 'ઓપેરા' (સંગીત નાટક) અને 'ડેવળ નાટક'નું મિશ્રણ આપવામાં આવે છે. યુરોપમાં આ બે અંગો જુદા જ પાડી નાખવામાં આવ્યા છે એટલે 'ઓપેરા' માં તેઓ હિંચા પ્રકારનું સંગીત આપે છે અને નાટકમાં તેઓ હિંચા પ્રકારની કળા દેખાડી શકે છે. હજી અહીં એ વસ્તુરિયતિ નથી એટલે સંગીત હિંચા પ્રકારનું રહી શકતું નથી તેમ જ નાટ્યકળા પછી સંગીતની દાબરીને લીધે, પોતાનું યોગ્ય સ્થાન લઈ શકતી નથી.

ધંધામાં અને બિનધંધામાં વચ્ચેનો સદાકાર આ સમયે સાધવો એ કેવી રીતે મુશ્કેલ છે તે થોડે પહેલે ખરી ઉપર

ખતાવવાનો પ્રયાસ કયો છે. આ સિવાય, બિનધંધાર્થીઓ ધંધાર્થીઓને સુધારવા માગે છે એ પ્રકારની ભાવના જ ધંધાર્થીઓને બિનધંધાર્થીઓની વિરુદ્ધ ઉશ્કેરવા માટે પૂરતી છે. મલબાર હિલના ભવ્ય મકાનમાં રહેનારાં બોધવાડાની ગંદી ચાક્ષીમાં રહેનારાંને સુધારવાના ચત્નો કરે છે તેના જેવી કેંક ગંધ બિનધંધાર્થી નટ-નટીઓ ધંધાર્થી નટ-નટીઓને સુધારવાની ભાવના સેવે છે ત્યારે આવતી જથ્થાએ છે એની આપણાથી ના પાડી શકાય તેમ નથી, એટલે હમણાં ધંધાર્થીઓ જોડે સહકાર કરવાનો ચત્નો નિષ્ફળ જ, જપાનાં કારણ કે આપણો એ કાર્ય તરફનો approach (ઉપગમ) જ ખોટો છે. અને એથી જ, અત્યારે આપણે એ સહકારના વિચાર છોડી દઈ આપણે પોતે બિનધંધાર્થીઓ : આ બાબતમાં શું કરી શકીએ એ પ્રશ્ન જ વિચારવા જેવો છે.

એક વાર આપણે એટલું સ્વીકારી લઈએ કે અત્યારનાં સંજોગો જોતાં ધંધાર્થી અને બિનધંધાર્થી રંગભૂમિ વચ્ચે ગાઢ સહકાર અશક્ય છે તો પછી આપણે બિનધંધાર્થી રંગભૂમિનું લક્ષ્ય શું એ નક્કી કરવું જોઈએ. અમદાવાદમાં ભરાયેલ રંગભૂમિ પરિષદે આ જ પ્રશ્ન ઉપર ભાર મૂકીને એને વિવેકપુરઃસર હણ્યો હોત તો વધુ દ્રાવદો પાત.

થોડી એમેંટર-મીમાંસા

બિનધંધાર્થી રંગભૂમિના લક્ષ્યનો આધાર જુદા જુદા સમાજ અને સંચોગો ઉપર છે. યુરોપમાં ધંધાર્થી રંગભૂમિ બહુ વિકસિત થયેલી છે. અનેક ઉત્તમોત્તમ નટ-નટીઓ તેમાં કામ કરે છે. એટલે ત્યાંનાં બિનધંધાર્થી નટ-નટીઓનું લક્ષ્ય જુદું જ હોય. કેટલાંક મનુષ્યો ધંધા તરીકે રંગભૂમિમાં જોડાવાને ઇચ્છતાં ન હોય છતાં 'પ્રિય વિનોદ' તરીકે તેનો ઉપયોગ કરે છે. કેટલાંક એવી બિનધંધાર્થી રંગભૂમિ ઉપર તાલીમ લઈ

પછી ધંધાર્થી રંગભૂમિમાં જોડાય છે. કેટલાક લિંગતા નાટ્યકારોને રંગભૂમિ ઉપર તક નહિ મળતી હોય તો તેમને જિનધંધાર્થી રંગભૂમિદ્વારા એ તક સાંપડે છે. આપું એમનું—યુરોપનાં જિનધંધાર્થી નટ-નટીઓનું લક્ષ્ય છે. આ લક્ષ્ય એ ને એ જ ૨૫-૩૫ આપખુને માલ થઈ શકે તેમ નથી. તેમાં અમુક ફેરફાર આવશ્યક છે. આપણે ત્યાં એ રીતે જિનધંધાર્થીઓ ધંધાર્થીઓના 'શીડર' તરીકે કામ કરવાને તૈયાર નથી. તેમ જ એ પ્રમાણે બનવું હાલના સંયોગો જોતાં અશક્ય છે; જો કે જિનધંધાર્થી નટ-નટીઓ શિશ્મના ઉદ્યોગમાં જોડાવાને હમણાં હમણાં આતુર થાય છે અને એ રીતે એ જિનધંધાર્થીઓ શિશ્મ કંપનીઓના 'શીડર' તરીકે અલ્પ સમયમાં કામ કરે તો આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી.

નાટ્યોની જ વાત લઈએ તો આપણે ત્યાંનાં જિનધંધાર્થી નાટકો અને ધંધાર્થી નાટ્યોમાં જરા પણ સામ્ય નથી એટલે લિંગતા નાટ્યકારોને ઉત્તેજન આપવાની ળાવના પણ જિનધંધાર્થીઓ સેવે એ નકામું છે. એટલે આપણે જિનધંધાર્થીઓ તો આ સમયે એક જ કાર્ય કરી શકીએ: આપણા જિનધંધાર્થી નાટ્યકારો જે પ્રદારનાં નાટકો લખે-એક એકાંકી, ઠસાકથી દોઢ ઠસાક ચાલે તેવાં અને બીજાં ત્રિઅંકી કે ચાર કે પાંચ અંકનાં, પણ અઢીથી ત્રણ ઠસાક ચાલે તેવાં. આ નાટ્યો જિનધંધાર્થીઓ નિયમિત રીતે બજાવે અને એ રીતે પ્રેક્ષકવર્ગને આકર્ષે, તેમને આ જમાનાને અનુસરતાં નાટ્યો જોવાની પિપાસા જગાડે અને પરિણામે એ પિપાસા તૃપ્ત કરવા અર્થે ધંધાર્થી નાટ્ય કંપનીઓને પોતાના જૂનાગીલાનો ત્યાગ કરીને નવા પ્રયોગો કરવાની ઇચ્છા થાય-અમુક પ્રમાણમાં તેમ કરવાની તેમને ફરજ પણ પડે.

રંગભૂમિપરિવહના ઠરાવો

અમદાવાદ રંગભૂમિપરિષદે અમુક ઠરાવો પસાર કર્યા છે તેમાં મુખ્ય ઠરાવ આ પ્રમાણે છે :

“ ગુજરાતની અલિનય તરફની રુચિ જોતાં ગુજરાત માટે આ પરિષદને કાયમનું સ્વરૂપ આપવાની અને એક નાટ્ય-મંદિર (academy) ની કાયમ સ્થાપના કરવાની જરૂર ઉભી થઈ છે. આ પરિષદને આજી રાખી નાટ્યમંદિરની કાયમ સ્થાપના કરવા માટે તેના ધ્યેય અને કાર્યપ્રદેશની રૂપરેખા ઘડવા તેમ જ તેને આજી કરવાની સમજણી પ્રવૃત્તિ કરવા નીચેનું મંડળ સભ્યો વધારવાની સલાહ સાથે સ્થાપવામાં આવે છે: ”

૧. શ્રી રમણલાલ, ૫. દેસાઈ. ૨. શ્રી ડો. યાજ્ઞિક. ૩. શ્રી જયશંકર. ૪. શ્રી ચંદ્રવદન. ૫. શ્રી રસિકલાલ છો. પરીખ. ૬. શ્રી હિમાચંકર જોશી. ૭. શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા. ૮. શ્રી આંપશી. ૯. શ્રી ગજેન્દ્રશંકર. ૧૦. શ્રી જામન. ૧૧. શ્રી ઇન્દુલાલ ગાંધી. ૧૨. શ્રી ચૈતન્યપ્રસાદ હીવાનજી. ૧૩. શ્રી કનુભાઈ દેસાઈ. ૧૪. શ્રી કંથનલાલ મામાવાળા. ૧૫. શ્રી ત્રિભુવનદાસ જુહાર (સુન્દરમ). ૧૬. શ્રી જયંત દલાલ. ૧૭. શ્રી વીમાવાળા. ૧૮. શ્રી મહાસુખભાઈ સુનીલાલ. ૧૯. શ્રી ડોલરરાય માંકડ. ૨૦. શ્રી રાયદા. આમાંથી ૧. શ્રી ડો. યાજ્ઞિક. ૨. શ્રી ચૈતન્યપ્રસાદ હીવાનજી. ૩. શ્રી ત્રિભુવનદાસ જુહાર (સુન્દરમ). ૪. શ્રી જયંત દલાલને મંત્રીઓ તરીકે નીમવામાં આવે છે.

આ મુખ્ય ઠરાવ વિશેની ચર્ચા કરતાં પહેલાં બીજા ઠરાવો ઉપર નજર ફેરવી લઈએ. પહેલા એ ઠરાવો ૨૧. રણછોડભાઈ ઉદયરામ અને ૨૧. કનૈયાલાલ વજીર સંબંધે દોષ યોગ્ય જ હતા. નાટક તથા સિનેમા ઉપર અંકુશ વિશેનો ઠરાવ વાંધા-ભયો નથી છતાં એટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે એ અંકુશ રચિયાથી માંડીને દરેકદરેક દેશમાં અમુક સ્વરૂપે છે જ અને રહેવાનો જ એટલે એનાથી જ આપણી રંગભૂમિ કે બોલપટનો વિકાસ સધાતો નથી એમ કહેવું અતિશયોક્તિયુક્ત જ કહેવાય.

ભગવાત નાટકો સંપૂર્ણ રૂપે છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાની પ્રયા

સારી અને હાયદરાબાદ છે. મરાઠી નાટક કંપનીઓ તો એ પ્રધાને કચારની અનુસરતી આવી છે અને હું બૂલતો ન હોઉં તો ગુજરાતી કંપનીઓમાંથી પણ અમુક કંપનીઓએ અમુક નાટકો આ રીતે પ્રસિદ્ધ કરેલાં પણ ખરાં. પણ આ પ્રયા સર્વમાન્ય થાય તો નાટ્યસાહિત્યને અવશ્ય ઉત્તેજન મળે.

નાટ્યમંદિરની અશક્યતા ઉઘાડી છે

હવે મુખ્ય ઠરાવ જોઈએ : નાટ્યમંદિરની સ્થાપના અત્યારે શક્ય છે ? આવી સંસ્થાઓ રાજ્ય ચલાવતું હોય તો જનજીવિત વાત છે પણ પ્રજા તરફથી આવી સંસ્થાઓ ત્યારે ચાલી શકે જ્યારે કોં તો એ ધંધાથી પાયા ઉપર ચલાવવી શક્ય હોય; કોં તો એ સંસ્થાની જરૂરીઆત ખરેખર પુરવાર થઈ હોય અને તેનાથી સામાજિક લાભની શક્યતા હોય. અત્યારે વિચારશું તો એ ધંધાના ધોરણ ઉપર તો ચાલી શકે એમ જ નથી. એટલે ચલાવવી હોય તો સામાજિક લાભાર્થે મળેા મોટા ખર્ચ કરીને એ ચલાવવી રહી.

આ ઠરાવ ધારેલ નાટ્યમંદિરની જાવના પણ અતિ વિચાળ અને અવ્યવહાર છે. તેમાં અભિનયકળા ઉપરાંત, સંગીત તેમ જ નૃત્યની કળાનો સમાવેશ પણ ઠરાવમાં આવ્યો છે. સંગીત-મંદિર સ્થાપવાનો ચલ્લ રવ. પંડિત વિષ્ણુ દિગંબરે મુંબઈ જેવા શહેરમાં કરેલો અને તે નિષ્ફળ નીવડ્યો. નૃત્યકળાના મંદિરને સફળતા મળવાની શક્યતા એથી પણ ઓછી. માત્ર અભિનય માટે એવા મંદિરની વ્યવહાર યોજના થઈ શકે તેમ માની શકાતું નથી, કારણ કે તેમાં ધીખીને ઉત્તોર્ણ થએલ યુવકયુવતીઓ માટે ક્ષેત્ર ક્યાં છે ? સંગીત અને નૃત્યકળાને ખરાખર સાધવી હોય તો અભ્યાસક્રમ ઓછામાં ઓછો પાંચથી આઠ વર્ષનો રાખવો જોઈએ જ.

સંગીતકળાના શિક્ષણ કરતાં પણ વર્તમાન સમયમાં નૃત્ય-
કળાના શિક્ષણની યોજના કરવાના માર્ગમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ
આવે એમ છે. અત્યારે નાની નાની પદ્ધતિ બાદ કરીએ તો આપણે
ત્યાં ત્રણ નૃત્યવિધાન મુખ્ય ગણાય— કચક, કચકલી અને મણિ-
પુરી. ઉદયચંદ્ર વગેરેના નૃત્યવિધાન જોનારને જણાશે કે એઓ
ત્રણમાંથી એકને વળગી રહેવાને બદલે ત્રણેનું સંમિશ્રણ સાધી
જોઈતો રસ ઉત્પન્ન કરે છે. આવા સંક્રાંતિકાળમાં એ નૃત્યકળાનો
શિક્ષણક્રમ યોજવો એ સહેલું કાર્ય નથી. દૂકામાં, અત્યારે
નાટ્યમંદિરની યોજના શક્ય જણાતી નથી.

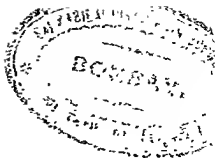
બિનધંધાર્થી શું કરી શકે ?

ત્યારે હવે બિનધંધાર્થીઓ રંગભૂમિના વિકાસાર્થે અત્યારે
શું કરી શકે એ પ્રશ્ન વિચારવાનો રહ્યો. મને તો એમ લાગે છે
કે રંગભૂમિપરિષદે એક મધ્યસ્થ સભા બનાવી કરવી. ગામે ગામે
નાનાં બિનધંધાર્થી રંગભૂમિમંડળો બનાવી કરવાં. અમુક ગામમાં
એકથી વધારે મંડળો થાય તો તેમ પણ કરવામાં વાધા નેવું
નથી. આવાં ગામોમાં મુંબાઈ, સુરત, વડોદરા, અમદાવાદ,
ભાવનગર, કરાચી, પૂના વગેરે રથજો ગણાવી શકાય. મુંબાઈમાં
તેમ જ પરાંઓમાં મળીને ચાર પાંચ મંડળો પણ રચાવી શકાય.

આપણે ત્યાં અત્યારે બિનધંધાર્થી નાટકો પ્રસિદ્ધ થયા છે
એની એક નાની સમિતિદ્વારા Survey (અવેક્ષણ, નિરીક્ષા)
સેવકાવવી. તેમાંથી જે નાટકો રંગભૂમિ માટે યોગ્ય જણાય તે
નાટકોની યાદી તૈયાર કરી, રચાપિત મંડળો પાસે જુદાં જુદાં
ગામોમાં તે ભજવાવવાં. એક ગામનું મંડળ બીજે ગામ જાય એવી
યોજના પણ થઈ શકે તો કરવી. પણ જે પણ કાર્ય થઈ શકે
તેવું હોય તે નિમનિતપણે યાદ એવું કરવું. ગામેગામ ભજવાતાં
ધંધાર્થી તેમ જ બિનધંધાર્થી નાટકો, કોન્સર્ટો વગેરેની વાર્ષિક
નોંધ સેવકાવવી.

ભજવી શકાય તેવાં દ્વંદ્વાં તેમ જ લાંબાં નાટકોનાં પુરતકો, તે નાટ્યકારોની રમ્મ લાઇ, તેમને તે બદલ અમુક રકમ આપી રવતંત્રી રીતે 'Omnibuses' યોગ્ય લાગે તો તેમનહિ તો અમુક સરખા કદની પુરતકમાળા તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવાં. તેમાં અમુક નાટક કેવી રીતે ભજવવું એની, શક્ય હોય તો, સલાહ સૂચના પણ આપવી.

આ બધી પ્રવૃત્તિઓનું co-ordination (પરસ્પર સાદ-ચર્ય) તેમ જ record (કાર્યવહી) રહે તે માટે મધ્યસ્થ મંડળે હમણા તો એક વાર્ષિક માત્ર કાઢવું. જેમ જેમ કાર્ય આગળ વધતું જાય તેમ તેમ આપણું લક્ષ્ય આપણે વિશાળતર કરતા જઈએ તો અસ્પ સમયમાં આપણે સારો જેવો વિકાસ સાધી શકીએ એ નિઃસંશય છે. અને જિનધંધાર્થી રંગભૂમિનાં આવાં વ્યવહાર પગલાંથી, દિલ્લની કલામાં દિનપ્રતિદિન જે અપૂર્વ વિકાસ સધાતો જાય છે એથી અને પ્રજાના ફેરવાતા જતા માનસની અસરથી, ધંધાર્થી રંગભૂમિની શુદ્ધિગ્રસ્ત સંસ્થામાં પણ નવાં ચેતન, નવાં પ્રાણ પુરાશે જ અને એ સમયે જિનધંધાર્થી રંગભૂમિ અને ધંધાર્થી રંગભૂમિ પરસ્પર વધુ નિકટ આવશે તેમ જ પરસ્પર સહકાર સાધશે એવી આશા રાખીએ તો ખોટું નથી.

વિજયરાય કલ્યાણરાય વેદ

સદ્ગત નરસિંહરાવ

: સ્મરણના સુકરમાં :

[ગિસેબર ૧૯૩૭ના અંકથી અધૂરું રહેલું આ લખાણ અહીં પૂરું થાય છે. એ દપતામાં રહી ગયેલા બે મહત્વના સુદ્રણદોષ દમણાં જ ભેવામાં આવ્યા. તેના મુધારા નોંધીને જ આગળ ચાલીએ: (૧) ભા. ૫. ૭૦૨ભની પદેલી લીટીમાં 'ચર્ચાત્મક ચર્ચાપત્ર' છે તેને બદલે 'મર્ચાત્મક ચર્ચાપત્ર' ભેઈએ; અને, (૨) ૫. ૭૦૫માંની ઉલ્લી લીટીમાં 'ભાગ્યે ગેઝેટ' છે તેને બદલે 'ભાગ્યે મવન'ગેટ ગેઝેટ' એમ ભેઈએ, કેમ કે પેલું તો જુદું ખાનગી છાપું હતું ને કરેલો ઉલ્લેખ છે ચરકારી ગેઝેટનો.]

૧૦

તીક્ષ્ણ વિવેકશક્તિ અને 'દુરાસાધ્ય રસેન્દ્રિય ૧: સ્વ. નરસિંહરાવના પ્રભાવી વ્યક્તિત્વને સદંત્ર એવા આ બે ગુણોનાં બળતણે બળતા અમિકુંડમાં તમે એમના સમાગમમાં આવતાં જ, આપોઆપ અને ક્રોધ અગમ્ય કુદરતી ક્રમે, નંખાઈ જતા; અને, જાતું બળ્યાજળ્યા વિના જો તમે એમાંથી છવતા પાછા નીકળ્યા, તો છવનભર એમના લિખાવંત સ્નેહના પાત્ર બનતા; જો કે એ લિખા પણ કોઈક વાર પ્રસંગ આવ્યે પાછી સાક્ષાત

૧. આ ૫૬ સ્વ. કાવ્યકૃત 'સિદ્ધાન્તો ઇતિદાસ'માંથી છે; દુરાસાધ્ય 'કાર્તિકદ્રિયસ.'

અગ્નિનારાયણનું સ્વરૂપ (થોડી મિનિટ કે ઘણા માસ સુધી)
ધારણ કરીને, પોતાની સદસ્ય જિહ્વાઓ વડે તમને ચીવટથી
ચાટવા પણ મંડી જતી.

હું તો ઉપયુક્ત અગ્નિપરીક્ષા એમની સાથેના મારા
'ચેતન' તથા 'ગુજરાત'ના સમયવાળા સંબંધ વખતે પસાર
કરી ચૂક્યો હતો, 'ગુજરાત' યુગને અંતે એમની મીઠી મમતા
પણ પામી ચૂક્યો હતો, એટલે મરદુમ 'કોમુદી'ના (ત્રિમાસિક)
પહેલા જ અંકથી 'ગુજરાતી સાહિત્યમાં સંગીતકાવ્ય' એ એમનો
ઐતિહાસિક નદિ એટલો ઇતિહાસવિધાયક લેખ પામવા
તે બાગ્યચાળા થયું. લેખ માટેની વિનંતિ કરવા એમને ક્યાં
મળેશે વગેરે તો યાદ નથી, પણ ધારું છું કે, ત્રિમાસિકનો જાણે
કે 'ન બૂતો ન શવિધ્યતિ' જેવો વિગતવાર કાર્યક્રમ આંકતો,
જગતસાહિત્યના મહારસમીઓનાં નામાભિધાનાદિકે અલ્પશૂન
એવો, જે દમામદાર પહેલો પરિષત્તે તૈયાર થયો હતો તેની યથા-
યોગ્ય અસર તેમની પર થઈ હશે; અને તેથી, ત્રીજા કે ચોથા હપતા
વખતે તો રાતના ત્રણ વાગ્યા સુધી જાગીને તેમ જ એ લેવા
હું બીતાબીતો એસ્થિરન્ટન કોલેજના એમના વર્ગની બહાર ખડો

૨. આ બંને વિશેષણો સામિપ્રાય છે. એ લેખ સાધારણ-સારો
હતો પણ તેમાં ખરેખર અસાધારણ ઇશ નદિ દોવાથી એ ઐતિહાસિક
નડોતો; અને એ ઇતિહાસવિધાયક નીવડ્યો તે આ રીતે: (૧)
નરસિંહરાવ સરખા સુપ્રતિષ્ઠિત વાદ્યમયરોચકનો સાથ ત્રિમાસિકને સરઆવ-
થી જ મળવાથી, બીજા કોઈ રીતે બાગ્યે મળ્યો હોત તેથી ફટલીક પ્રતિજ્ઞા તેને
તુર્ત મળ્યો. (૨) એ અલ્પસરવ લેખેએ પ્રો. કાકોરને સત્વમયું 'વિરિક'
લખવા પ્રેર્યા બા તો હરોર્ષા; (૩) એ 'વિરિક'ના અંશકાર વખતે અર્ધજુ-
રિપથ વરીકે મારા પર એના વિદ્વાન અને મમતાળુ હર્તાની કૃપા લિતરી;
(૪) આ દર્શકવ 'દેહકાની પાંચરોરી'ના તોફાની હર્તાને પણ એ ચોટાની
અમર રચના જલદાવવામાં ખપ લાગી; અને, (૫) એ જ 'વિરિક'નું
પૂર્વકારણ વગેરે મારે દામે, એમ. ટી. બી. કોલેજના એમ. એ. વિદ્યાર્થી-
ઓને મારું લેખ, ૧૯૩૩-૩૮ના ૪૬૯૯ સપ્તમાં થયું.

હતો ત્યાં સુધી પણ ત્યાંના બાંસપીઠનાં જિંયાં પુરશીરબલે
બિરાજી એકચિત્તે એ લખ્યા કરીને તેમણે એ લખી આપવા
કૃપા કરી હશે.

૧૧

‘માનસી’ના પ્રાકટય (૧૯૩૫) છતાં, એના
પહેલા ચાર અઠાના કેટલેક અંશે વિસિદ્ધ કાર્ય છતાં, છેક
આજના દિવસ સુધી ઘણી રીતે અદ્વિતીય રહેલા એવા આપણા પેલા
જૂના ‘સાહિત્ય અને વિવેચનનાં ત્રૈમાસિક’ (૧૯૨૪-૧૯૨૬)
પર ૨૫, નરસિંહરાવની કૃપાદષ્ટિ એમ પહેલેથી જ હળેલી તે
લાંબા વખત સુધી ચાલુ રહી. પોતે એમાં જ આપેલા ‘જપણ’
વિશેના ચર્ચાપત્રમાં એને ‘રસિક પાંડિત્યની દીસિથી દીપવું’
કહ્યું હતું; ત્રૈમાસિક રહ્યું ત્યાં સુધી તો-જાણ્યુંમાં, માસિકા-
વતારનાં પણ એકાદ બે વર્ષ-નિયમસર લવાજમ ભરીને ગાદક
પણ થતા; અમે જને એક વાર રવિવારે સાંતાકુંઝમાં રા. બાઇ
રામબાઇ બહીને ત્યાં ભોગા થઇ જતાં, એ વખતની ત્રૈમાસિકની
સવિશેષ નાણુંબીડની વાત જાણીને, એ ને એ જ વખતે ગાડી
બાડે કરીને એટલામાં જ એક પરામાં વસતા, પોતાના ઝાળ-
ખીતા એક બારિસ્ટરને ત્યાં મને લઇ ગયા હતા અને પચાસ
રૂપિયા પત્રને અપાળ્યા હતા. આટલા તો સૌથી ચાદગાર દાખલા,
મારી જાતમાદિતીના; એ સિવાય પણ તેમણે એ ત્રૈમાસિકપ્રવૃત્તિ
વિશે રચે રચે પોતાની ભોંઠી પણ લાક્ષણિક ગુણગાદિતા
દર્શાવતાં, અનુકૂળ અભિપ્રાય આપીને પરાક્ષ સદાયતા પણ
સારા પ્રમાણમાં કરી હશે એમ વિનાસકોચ કહી શકાય.

બાઇશ્રી રામબાઇને ત્યાં જ જાતે એક ખીજે નાનો
પ્રસંગ નોંધી લેવાનું ચોખ્ખું રચણ પણ આ જ છે.

મારા કોઇક લખાણમાં ‘મોહિની’ ચબ્દ વપરાઇ ગયો
હતો. ચબ્દનું એ રૂપ પાણિનિ (કે એવા કોઈક) અનુસાર સાચું

નથી એવું નરસિંહરાવજીની સામતા, તેમણે પોતાની રીતે પહેલાં તો કેટલાંક પ્રમાણપ્રમાણ શોધી કાઢી પોતે પોતાને ખરા કરાવ્યા. પછી, એવામાં 'તિરાહિત' ઉપનામે મુંબાઈના એક સાપ્તાહિકમાં વાઙ્મયયયો કરનાર પોતાના એક સૂક્ષ્મ અને ચિરલિપિતાવન્ત પારસી મિત્ર (તેઓ હમણાં જ જિંચા સરકારી હોદ્દા પરથી નિવૃત્ત થયા છે.) પાસે એ અન્વેષણસંભાર રજૂ કરી, તેમનો મત પોતે પૂછ્યો હતો. મારે સદ્ગાએ એ મત એમના મતને પ્રતિકૂળ હતો, કેમ કે એમને ઉપર્યુકત વિદ્વાન તરફથી સપ્રમાણ જાહેર કરવામાં આવેલ કે 'મોદિની' અને 'મોદિની' અને ૩૫ જુદી જુદી રીતે ખરાં છે. પોતાની વિરુદ્ધનો આવો મત દાલતી ચાલતી પેઢીના 'વિદ્વાનો'માંથી બાજ્યે જ કોઈ પોતાના પ્રતિપક્ષીને કહે, પણ સત્યપરાયણ નરસિંહરાવે તો પોતે જ આખી સંશોધનચાતી ખમારી પાસે વખૂંવી હતી; એ વિશેનો 'તિરાહિત' તો ૫૪ પૃષ્ઠ અને વાંચી સંબળાવેલો.

૧૨

'મુકુરો-ગેનિયા' અને 'એક મહત્વપૂર્ણ પ્રાચીન ગ્રન્થ' : ને અવલોકનોનાં આ મથાળાં કેટલાક વાચકોને માઠ દશે. એમાંનું 'પહેલું' 'રમરજુમુકુર' વિશેનું હતું અને બીજું 'અભિ-નયકલા' વિશેનું.

મણાખરા નવમોદિયા જીવાનો મૂર્તિમંજક દોષ છે-વિચાર-પૂર્વક કે પછી અચિચારીપણે. અમારું ૧૯૨૫-૧૯૩૦નું 'કૌમુદી' મંડળ એમાંના પહેલા પ્રકારનું હતું, એટલે અમારામાંના એકે 'કમનીયરામ ત્રિપાઠી' બનીને 'રમરજુમુકુર' પર વહવાવના વલ્લિથી બળજબળ અવલોકન લખ્યું. એમાંનાં ત્રિપાઠી જોટાં નહિ તેટલાં એકતરફી દનાં અને રેલી મલા જમાનાના વાચકોના મનમાં ઘસવણી નરસિંહરાવની મૂર્તિ તોડવાના જ કામમાં આવે તેવી યગાઈ હતી. એ વલ્લિજ્ઞાત 'રમરજુમુકુર' કારને કેટલા દાઢી મૂકે એ સમજી દેવાય તેવું છે. તેમણે એ પીડાના

જેર હેઠળ એમ પણ માની લીધું—તેમની કને એવું મનાવવાનો
પ્રસાદો જ લેખકનો હશે—કે ‘કમનીયસમ . ત્રિપાઠી’ ‘સુંદરરામ
ત્રિપાઠી’ ‘બદુભાઈ ઉમરવાડિયા. પણ. હકીકત તેવી નહોતી;
એટલે, એવામાં બદુભાઈએ જ એ લખ્યું છે એવી ફરિયાદ જ્યાં લા
કરતા કરતા નરસિંહરાવની પ્રતીતિ, બદુભાઈની જ ઇચ્છાથી અને
હાજરીમાં, મારે એક વાર મારવારી વિદ્યાલયમાંની કોઈક સભા વખતે
કરાવી આપવી પડેલી કે એ અવલોકન બદુભાઈનું લખેલું નથી
પણ પેલા ઉપનામ (ક. ત્રિ.) પાછળ છુપાયેલા ખીજ લેખકનું છે.

૧૩

‘અભિનયકલા’નો કિસ્સો જરા જુદો જાતનો છે. સંગીત-
કાવ્યવાળો એમનો લેખ પૂરો થતાં, આ વિસ્તૃત નિબંધ એમની
પાસે અપ્રમદ ને તૈયાર છે એવી જાણ હોવાથી, મેં ત્રિમાસિકમાં
કમચઃ છાપવા એ માગેલો. તેમણે થોડા જ દિવસમાં એ મોક-
લ્યો હતો. મળતાં જ, એ નિબંધ નથી પણ ગ્રંથ છે એમ જોઈને
હું ગભરાઈ ગએલો કે આને તો કોણ જાણે કેટલે વર્ષે પૂરો છાપી
રહેવાશે. એવી મનોદયા છતાં, એને શરૂ કરવાની તક શોધ્યા
કરતો હતો. એ મારી શોધ પૂરી થાય સારપહેલાં તેમની ધીરજ
પૂરી થઈ ગઈ. એમ બને એ સ્વાભાવિક પણ ખરું, તેથી, તેમણે
અંગત નહિ પણ ઔપચારિક પત્ર મને અમદાવાદ લખીને
એ પાછો મગાવ્યો ત્યારે ‘રજિસ્ટર કરીને તુર્ત મોકલી દીધો.
એ મારા હાથમાંથી જવા સાથે, ત્રિમાસિકમાંના કમિક પ્રકાશન
વખતે એની વધુ નકલો એમને મંચાકાર માટે છાપવી આપવાની
એમની ઇચ્છા અને મારી આજ્ઞા પણ મળી.

મંચાકાર સંબંધી એ કૃતિનું નિર્માણ જુદું હતું, પણ
એની અમારા પત્ર સાથેની લહેણાદેણી જુદી નહોતી. પત્રે

૧. સને ૧૯૨૫ દરમ્યાન ‘ગુજરાત’માં આવેલી ‘આપણા
મહાજનો’ એ લેખમાળાના લેખકનું ઉપનામ. એમનું ખરું નામ
(બદુભાઈ) એ જ માસિકના તંત્રીશ્રીએ એમાં પડીથી બહાર કરેલ.

સામેથી ચલાવીને માગેલી કૃતિ ઉપર હાથું એ રીતે પરત
 કરીને એમને પહેલી વાર માફું સગાડ્યું, તો એના પ્રે. ડાહર-
 યે સખેલા 'એક મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રાચીન ગ્રંથ' નામક અવલોકને
 એમને બીજી વાર માફું સગાડ્યું. અવલોકનનું સખાણુ તો બહુ
 વિરોધમય નહોતું; ઉમ તો નહોતું જ, પણ એનું મેં બાંધેલું
 મથાણું ભયંકર હતું. એ રીતે, જગતમાં કદાચ પહેલી જ વાર,
 The sting was not in the tail, but in the head.
 એનું વિવાદ માયું અવલોકનને અર્પવાની જવાબદારી અવલોકન-
 કારની નહિ પણ તંત્રીસાહેબની છે એવો ખુલાસો રા. બાઈ
 ડાહરયાયે ક્રોધાવિષ્ટ નરસિંહરાવભાઈને સખી જણાવ્યો ત્યારે જ
 તેમનો તેમની પ્રત્યેનો ક્રોધ ચમકેલો.

સ્વ. સૌ. લવંગિકાજીદેવની 'સુવર્ણ' કૃતિ 'વાળી દુઃખદ પટના
 પર વિસ્તારથી નહિ સખું. જેમણે એ જાણવી હોય તેમણે
 સંવત્ ૧૯૮૨-૮૩ના "કો." અને 'વસંત'ની શાખા જોવી.
 અહીં એટલું જ કહેવું જસ યશ કે વાતો સંતેગરચાત
 દુઃખાળા વિના તો મારે ચાલે તેમ નહોતું પણ એને અંગેની
 ચર્ચામાં મારું વલણ આખર સુધી ગેરવાજબી બનકે ચર્ચનાક
 હતું. એ સંજોગે સ્વ. નરસિંહરાવના 'વસંત'માંના ભાગ
 ભેખ પછી મેં એ જ પત્રમાં હાથ ચાલીને ચર્ચાને વાળી લીધી
 હતી. આ મારા પગલાની 'સાહિત્યપ્રિયે' કદર કરેલી અને
 એક બે સાહિત્યકૃતિના મિત્રાએ પણ; એક કે બે મુરબીઓને
 વગર એ નહોતું અમ્યું ને હું મોટાં માણસોથી લેવાઈ ગયો એમ
 પણ તેમણે મને સંભળાવી દીધું હતું. "ગુલસી બદ સંસારમે
 ભાતભાતો ભોગ."

૧. અ.; અને ત્યારે જ, વધારે કુદરતી-ચામીય-૧૫૭, જેને આપણાં
 બાપાં રાજ ભીને "ચરમજનક" (૧૩૦ નંદાનો વળંચકર!)
 કહેતાં રહ્યાં છે તે ચબડું.

જાહેરમાં ક્ષમામાયના છતાં મને પૂરો પશ્ચાત્તાપ નહિ થયો હોય એમ પણ પોતાને લાગ્યું હોવા સંભવ છે; કારણ, સૌ. સર્વગિકાળહેન સ્વર્ગવાસી યયાં ત્યારે મેં લખેલા દિલાસા-પત્રથી પોતાને “કેંક આશ્ચર્ય” થયું છે એમ પણ, આભાર-દર્શનની સાથે, પોતાના હિતરમાં હિમેરેલું. આ પણ મારું દુહોગ્ય, ખીલું શું ?

૧૪

અસલ ‘સ્મરણમુકુર’માં કાષ્ઠ પણ એક વિષયને અપાર્યા હશે તેથી ધણાં વધુ પાનાં આ નકલ ‘સ્મરણમુકુર’ સેવું જવું નથી ? આ કદાચ (વાજળી તો નહિ પણ) કુદરતી ગણાય, કેમ કે અસલની ગુણવત્તાનો ગોટે આડંબર એવું જ નામ નકલ. પણ આ કોપને એ જણાયા પછી તો લંબાવા દેવો ન જ જોઈએ ને ? તેથી જ, હવે હેતુપૂર્વકની મિતાશરીએ મુકુરમાં પડતાં પ્રતિબિંબો વર્ણવ્યે જઈશ કે : મને તે નરસિંહરાવ પણ સ્મરણે ચડે છે, જે—

—સોરઠી સાહિત્ય-રસપાનની એક સલામાં મારી પડખે બિરાળ્યા છે; એ વખતના એક ગીતમાંની ‘લોહી થી સુમાર્ષ લીધી, “આ તમારી સોરઠી સંસ્કૃતિ ! સંસ્કૃતિ કે કુષ્ઠૃતિ ?” પૂછે છે; હું એ એક બિનાપૂરતું રિમત કરી એમની ટીકાને અનુમોદન આપું છું; એ પ્રસંગની સમગ્રદર્શી મનનનોંધમાં એ સાહિત્યને વખાણું છું; મારા એ વલણને પોતે દ્વિધાભાવી માની કાષ્ઠ ત્યાર પછીની અમારી મુલાકાત વેળા તડૂકે છે : “તમે ય કેવા છો ! ખાનગીમાં એક મત અને જાહેરમાં ખીલો ?”

—‘અસ્તાચલે “વસન્ત”’ વાળી મારી ટીકાથી એટલા છેડાયા છે કે એના રજત-મહોત્સવમંચના પોતાના સેખમાં એ પહેને વારંવાર, એમના ઘણી વાર કાચા બની જતા કટાક્ષ-પૂર્વક, માદ ક્ષીનું માન આપે છે; અને એટલી જહેમત છતાં યે, એ પત્રને ૨૫-૨૬મે વર્ષે પોતાને દેખાયા કરતો ‘વસન્ત’નો ઉદ્યાયલ (કે મખ્યાલ) આપણને બતાવી શકતા નથી.

—“ સાહિત્ય વિરુદ્ધ વાસ્તવ ”વાળા ઐતિહાસિક યુદ્ધમાં મારી સામે મેદાને પડે છે અને એ વિવાદનો અંતિમ શબ્દ, એમની પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ જામને, પોતે બોલી શકતા નથી પણ મને બોલવા દે છે.

—ઉચ્ચારે છે “ ક્લચક્લ્ ”, જ્યારે તેઓ ઓફિસમાં દાખલ થતાં જ, સંસદના નેતૃપદે બિરાજતા એક બે જ્ઞાનતરસ્યા શિખાઉ બાપાશાસ્ત્રીઓ ત્યાં વિચારતા કોઇ લખાણને અંગે તેમની આગળ સવાલ નાંખે છે કે “ અરે, ભણ આ ક્લચુ—ક્લચુ ” ક્યાંથી આવ્યું ? એનો ‘ ડેરિવેશન ’ શું ? ” ત્યારે. (જવાબ તો પછી આપ્યો; ત્યાર પહેલાં અધકૃત્રિમ કોધથી આવું બોલેલા: “ મને શી ખબર ? તમે ક્યાં ઓછા બાપાવિચારદ છો ? ”)

—વળા અન્ય એક પ્રસંગે મોટરમાંથી ઊતરી ‘ સાહિત્ય-પ્રેસ’માં પેસતાં કોધપૂર્વક ઉચ્ચારે છે, “ Two blacks don’t make one white ”, “ જ્યારે એ જ શાસ્ત્રીમદારાજે આઠમી સાહિત્યપરિષદના પુરોહિતો તરીકે કોઇ નાલાયક નિબંધ, વમ-વસીલાને કારણે, તેમની કને સ્વીકારાવવા માગે છે ત્યારે—એવી ફીસ કરીને કે આપણે સૌએ બીજા પણ એવા નવજા નિબંધ-ને સજાના કાંધી સ્વીકાર્યા છે.

—૧૯૨૫માં, માયું ઉપાડું મૂક્યા પછી પહેલી જ વાર તેમને દૂં ઉરેળ કે રૂરેળ એવી કોઇક સુરવાળ, છાતી પર આડી ઓરેલ ચાલ વગેરેથી મજાજ એવો એમને કોલેજમાં મળું છું ત્યારે, એ વેપ પ્રત્યેના ઉપાસા અજ્યુતમાયી, જાણે મને પિંછા-નતા ન દોષ તેમ પૂછે છે “ કોણ—વિજયરામ ? ”

—૧૯૨૬માં બીજા વિદ્વાનોથી જુદાપદી ગુજરાત કોલેજમાંની પ્રોફેસરી માટેની મારી અરજીને જોડવા પ્રમાણપત્ર આપવાની સંમતી દદતાથી છતાં એકંદર મીઠાચથી ના શરૂ છે; ૧૯૩૨માં મને એમ. એ. બનવાના કાંઠ જામતાં, મારા પ્રાધ્યાપક બનતા સદેનમાં રહી

જાય છે, તે એવી રીતે કે એ બાળતની વાત કરવા માટે મેળાપનો સમય પૂછવા હું ગયો ત્યારે જરાક મોડો પડેલો, તેઓ વૃત્તના વર્ગમાં જઈ ચૂક્યા હતા અને તેમ છતાં ત્યાં જઈ મેં સમય પૂછ્યો ત્યારે તેમને વરેલી અતડાઈથી એવી રીતનો જવાબ, ડોકું સરખું ચોપડીમાંથી મારી લશ્મી ફેરવ્યા વિના, આપે છે “ તે અહીં, અત્યારે કહું તમને ? ”—કે એમના શિષ્ય બનવાની મારી હોંઘ ત્યાં ને ત્યાં મરી જાય છે.

—૧૯૩૪ના માર્ચની એક સાંજે, તાબા જ નીપજેલ દૌહિત્રમૃત્યુના જખમે જખમી, ખારમાંના મરિન વિલામાં બેઠા છે. અમો પાંચેકજણની સાથે બીજા વિષયોની વાત સ્વસ્થતાથી કરે છે; મને પણ, હેખિકાઓની યાદી અંગેના અમારે ધએલ પત્રવહેવારને સંભારી એ સંબંધી અમદાવાદનું કૈંક કામ સોંપે છે: ‘ હૃદય-વીણા ’ના ચિત્રની વાતમાં એ દૌહિત્ર સ્વ. પ્રેમકુમારનું નામ આવે છે ત્યારે પણ સમત્વ લેશમાત્ર ખેલતા નથી. તે જીવન્ત જ હોય તેવી સ્વાભાવિકતાથી, અડોલ શાંતિથી, એને વિશે વાત કરે છે; વાતને બદલવાનો યત્ન કર્યો વિના એને એની મેળે વહી જવા દે છે.

રસ એટલે શું ?

રસજ્ઞ સામાજિકતા [વાચક કે પ્રેક્ષકના] અંતઃકરણમાં રહેલા જે વાસનાત્મક રત્નાદિક અપ્રત્યક્ સ્થાયિબાવ, તે કાવ્યનાટકાદિથી ઉપરચાપિત ધએલા વિભાવ, અનુભાવ અને સંચારી બાવનાયોગે કરી પ્રત્યક્તાને પ્રાપ્ત થાય, એટલે કે અનુભવ યોગ્ય થાય, ત્યારે રસ કહેવાય છે.

(શતાબ્દી મંથ, પૃ. ૧૨)

—રણછોડભાઈ

બે જમાના પહેલાં

[વાઝાનિર(મહિમાવાડ)વાળા શા. હાદાલાલ મા. કામદારના સંપ્રદર્શના 'અમરાવાદ સમાચાર'ના સુને ૧૮૭૬ના અંકમાંથી વધુ ઉતારા. બેઠણી વગેરે મૂળ પ્રમાણે છે. પાંચ નંબરનો ઉતારો ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૭ના અંકમાં (સળંગ અંક છઠ્ઠો) છપાયો હતો.]

૬. સ્વદેશ ઉદ્યોગ પ્રધિક્ષ સંસ્થા

અ સંસ્થાઓ ઠેકાણે ઠેકાણે થએ જાય છે પણ દંતુ ઠાક ઠેકાણે લાપલેખમાં ફેરવાય છે તેવું કૃત કરવામાં આવ્યું હોય એમ જણાતું નથી. આપણા દિંદુરતાનની દાસતનું સારાપણું સ્વદેશમાં ઉદ્યોગની વરધી થવા ઉપર છે એમાં જરા શક નથી. અને એ વાત જમાના સમજવામાં સારી પેઠે આવી ગઈ છે પણ દંતુ સુધી એની એ વાતો કરવાથી શો કામદારો થવાનો છે તે દમારા સમજામાં આવતું નથી. ફેરવા કરતાં કરી જતાવતું એ વધારે સારું છે પણ ગુજરાતી-યો તો શું કરી દેટલાક જણ એવો ટોંગ કરે છે કે અમે તો સ્વદેશ અભીમાની છીએ. પણ જેમના મોઢો ઉપર તેમના બાવલાપજાતી જાનનમાં ગાંઠો પડે છે તે સંમિશ્ર મનમાં દીસગીરી સ્વપ્ન થવાને જલ્દે તળાયો પાડી રાજપો જતાવે છે તેવા સ્વદેશજ્ઞાનીગાની પુરમે સ્વદેશને દીક્ષુપત થતી વાત સંમિશ્ર સ્વદેશનું શું શું કરી શકવાના છે ! સજાના સજાસજો બાવણ કરતાં તમને જે ફેર છે તે તમારા વિચારમાં હો અને વિદ્વાન કવી નર્મદાચંદરના ચંદ " મા-ટોંગ કરીને પડો ફેરે બાગે "ને સ્વીકારો ત્યારે જ દેશની ચંદાતી થશે, તાળાયો પાડવાથી થવાની નથી. બોટા કામનો કપડો મને

તમારે રાજ યુવં એથી સુધારો થશે કે તેના પશ્ચાત્તાપથી એનો વિચાર કરો.

આ શહેરમાં દ્રવ્યવાન તથા વિદ્વાન બંને પ્રકારના માણસો છે, શહેરમાં આગેવાની કરતાં પણ તેવા જ માણસો છે. તેઓ જ જ્યારે સ્વદેશકારીગરીના નમુના પસંદ કરવાને સરમાય તો ખીજા પાછા દહે તેમાં શી નવાઇ.

દુનીયામાં સારૂ અને નરતું જે કેહેવાય છે તે વસ્તુઓની બાબતમાં પસંદતા ઉપર છે. વસ્તુઓમાં જે ધુળ જેવી વસ્તુ આગેવાનો અને મરતબાવાળા પસંદ કરે તો હલકા પણ પસંદ કરે. કેમકે મોટા જે કરે તે છાજે એમ કેહેવત છે. હવે મોટાનો નમુનો લેખને ન્હાનાં હમેશ એમ કરે છે, જે ધરનાં ધરડેરા અમુક વસ્તુ પાપીષ્ટ છે એમ સમજે છે તે ધરનાં નાનકડાં પણ તેમજ સમજે છે. કેહેવત છે કે વડ એવા ટેટા ને બાપ તેવા બેટા. જેનો બાપ બચાની તેનો દીકરો તેવા થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું. બાવાય ન્હાના તો જેવું દેખે તેવું વરતે. માટે ચેહેલ કાઢાડવી એ ન્હાના કરતાં મોટાને જરૂર છે.

સજાના સજાસદ્દ યુવં પણ વિલાયતી કાપડને ચેહેરવામાંથી વેગલું ના કરવું ને ખીજાને સમજાવવું કે દેશી કારીગરોને હિતજન આપે તે કેમ અપાશે. દેશી વસ્તુઓ પરદેશ કરતાં મેહિંબી અને થોડી શુસોજિત હોય છે ત્યારે હેવા કાણ મુખ હોય કે જાદે ખરચ કરી દેશી વસ્તુ હોરે, પણ જ્યારે સરવેના વિચાર કરે ત્યારે તો તેમ થાય. હાલમાં આપણી ખાદી કે ગજીયું વાપરેથી સુધરેલ લોક જેમ મસ્કરી કરે છે, તેમ આજાં ને પરદેશી કપડાં પેરનારની મશકરી થાય તો તે હિતજન થાય ખરૂં. દક્ષણમાં સોજન ખાજ પોતાને તથામ ગરેસ ફેરવી નાંખી દેશી વસ્તુઓ સજાના અંદર જ અંગીકાર કરી હેવા બાહાદુર પુરશે. આપણા શહેરમાં નીકળશે ખરા શું નિકળે. કરવું ને મરવું તો સરખું સમજે છે. પારકાં છોકરોને જતી કરવા હમેશ આગેવાન

થાય છે. આપડે જોતા નથી કે હવે પુનરલસ કેમ સુધ ગયાં પારકાં મળતાં નથી તેમાં પણ સારા સારા માણસનો શો ધર્મ છે, કરી બતાવવું પણ એ તે સમજવાને ઘણી દેર છે. ગરીબ અને ન્હાના લોકોને તમારા દાખલા લેવાને મન થાય તેવા ડગલાં હવે બરો. તમારી મુડી નકામાં ખરચોમાં વપરાતી હોય તેમાંનો થોડો ભાગ દેશકલ્યાણમનિ. સ્વદેશના ઉદ્યોગની પ્રધીમાં વાપરો. અતરે સારાં કારખાનાં કાઢાડો, પરદેશી માલથી અતરેનો કોષ માલ મેળો પડે તો તમારી મુડીમાંથી એ તદ્દાવત પુરો કરો અપ્રીય લાગવા જેવી વસ્તુઓ હોય તે સુધરાવો. પોતાના બાક્યોના સુખને માટે તમારા પદસાનું કાંઈ બલ્લીદાન આપવું પડે તો તેમાં તમે નુકશાન સમજો નહી. એ તમારા પૈસા વવાયા સમજવું તે ઉગશે, તેના હેતુ સારા ફળ લાગશે કે તમારો પરિવાર સુખથી ભોગવશે અને તમને આશરવાદ દેશે

તમને ઇશ્વરે જ્યાંહાં સુધી સાધન આપ્યું છે ત્યાંહાં સુધી હાવા ખરચનાં કામ નહીં કરો ત્યારે લક્ષ્મીમાતા તમારાથી રીસાછ જશે, ત્યારે તો તમે શું જ કરશો અને નહીં માનજો કે હાલની વરતણુંક મુજબ તો લક્ષ્મીબાઈ રીસાયા વગર રહેવાનાં નથી. હાથ ચાલે ત્યારે જ ના કરી શકે તે નિરબળ થએ શું કરશે માટે જગો અને મોહોડે બોલી જીભને તસદો આપી વખત ગુમાવો છો તે હવે બંધ રાખો. તમારી સભામાં બરાતાં ન્હાના ન્હાના છોકરાં સુધાં બધા સમજયા કે તમારું ભાષણમાં કેહેવું બ્યાજબી છે પણ તેઓ પોતીમાંના રેગણીની કહેવત જેવું સમજે છે. માટે તમે કરી બતાવો કે હમે કહેનાર નથી પણ કરનાર છીએ. કરવાના સાથે કહેવું યશે તેમાં વધારે ફાયદો થશે. માટે હવે સુસતાઈ કાઢાડી નાખો ને આપડા દેશની ચડતીના ઉપાય લો. ઇશ્વર આપણને સાચુંકુળ છે એમ સમજવું. આપડાં મન તો ફેરવાં છે પણ મોહોટાની આગેવાની નીચે ન્હાનાં ચાહોમ કરશેજ. માટે હવે જગો ને તમારા કૃત દ્રક્ષીદક્ષ યશે.—અરવ

૭. બાળલગ્નનિવેધક મંડળી

(તા. ૧૧મી જુન સન ૧૮૭૬ના 'અમદાવાદ સંભાર'માંથી ઉદ્ધૃત)

આ મંડળીએ અમદાવાદમાં લાંબી સુદૃઢતા જન્મ લીધી છે. પણ તેનું કામકાજ કાંઈ તેજ ઉપર આવેલું જણાતું નથી. દૈનિક વખત બાપણો થયાં ને સભાઓ ભરાઈયે। પણ તેના ધારાને અનુસરીને કાણુ કાણુ ચાલ્યા તે માલમ પડતું નથી. ધારા ધડવામાં તો ડાહ્યાપણુ વપરાયું છે પણ જ્યારે તે મુજબ ચાલે ત્યારે તેની ખુબી તો જણાય.

કહેવા કરતાં કરવું એ વધારે 'દોહીલું' છે. પુનરલગ્ન સારું છે. દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપવું, નવા ઉદ્યોગ શોધી ડાહ્યાડવા, પારકા દેશનો સામન ન રાખવો, બાળલગ્ન નીવેધ છે. ઢેઢ જોડે બેસવું વિગેરે વિગેરે બોલનાર બહુ થઈ ગયા છે. અમે સુધરેલમાં, અમે સ્વદેશઅભીમાની, અમે વિદ્વાન, અમે પણ હિંદુસ્તાનના ઘણા ભાગમાં સેંકડો બોલનાર સાંભળીએ છીએ. પણ તેવા બોલનારે કાણે કાંઈ દાખલો કરીને બતાવ્યો ! ચાલ તયા ધરમની રીતથી કાંઈ ઉલટુ કર્યુ અને છુટ્ટ સ્ટાકીન પેહેરી ચાલે બુધી, ચીરટ ખીધી, ને પાવડી હલકી કરી કે ટાપી પહેરી એને સુધારો કહેવો કે અનાદીક ખાણું અણુગમતુ કહી મટનહાર કરવો ને છાંટા-પાણી લેવા તેને સુધારો કહેવો કે શેને સુધારો કહેવો તે હજી સમજ્યામાં આવતું નથી. આ સુધારાના બાપણુ સાંભળવા તયા જાણવાની અમને ઉતકંઠા છે. કાંઈ ખરો સુધારક જાહેર રીતે તેનું બાપણુ કરી બતાવશે એમ ઉમેદ છે.

ભાઈઓ આપણે સરવે એક માળાપના છીએ માટે ભાંકુ છીએ, એમ કહેનાર મળે છે પણ ગરીબ બીખારીયો જે ખાવાપીવાને હેરાન છે ને જીને જુનાળામાં જોડા કે શીયાળામાં અંબ ઢાંકવાને કપડું નથી તેને કીયા સુધારકે મલત કરી ?

પોતે ગાડી-ઘોડે બેઠેલા છતાં હેના કીયાલાઈને બળતા પગથી બચાવી સાથે લીધો ? કે કીયા સાલ-દૂશાળાવાળાએ જીનુ લુગડું પણ આપ્યું ? બાક્યો દેહેવું સહેલું છે પણ કરવું તો દોહલું જ. પરદેશનો માલ ના લાવવો એવું કહેવાયું પણ કાણે તેવો દાખલો કરી આ દેશી સામન સંગ્રહ કર્યો. શું દેશી કાપડથી તમને એજ લાગવાની છે શું તમારા સરીર કુખાવવાના છે, શું તેના ટકાઉપણાને હરકત થવાની છે શું બીજે દેશી માલ તમારા ચલાઉ કામમાં આવે એવો નથી ? આ બધી વાત ખરી છે પણ બાક્યો દેહેવું સહેલું પણ કરવું દોહલું છે. :

વરસો વરસ વાષન ને બીજી જાતની મદીરાની આવક વધારે થાય છે તે સ્વદેશબીમાનનો મોટો દાખલો છે પણ લુલ્યા આપકું સ્વદેશ કીયું આપડે તો બહાર પ છીએ, કોઈ કોઈનું નથી. બહારંડ એજ આપકું સ્વદેશ, તો તે સ્વદેશનું અબીમાન રાખવા ઉપર હવે તો મચવાનો ઇલાજ લેવો રહી છે. આવી આવી બાળતો ઘણી છે પણ અમારો મુળ હેતુ બાળકઅનિયેધકના મેમ્બર થવાનો છે તો અમે જાણુવા ઇછીએ છીએ, કે નીચેના ગ્રંથોએ એ સભાના સભાસદમાં છે કે કેમ અને તેમણે પોતાના છોકરાના વીહીવા, લગ્ન તેના ધારાને અનુસરીને કર્યાં છે કે શી રીતે કેમકે કલ્પ કરતાં કરેલું જોવાની અમારો બહુ મરજી છે તે ચતું હોય તો અમે કરવાનો વિચાર રાખીએ નીકર કેહે છે પણ કરતા નથી હેવાની ગણતરીમાં હમારું નામ દાખલ થવાથી અમે ઘણા પાછા હડીએ છીએ.

૧ રાવબહાદુર ગોપાળરાવજી

૨ રાવસાહેબ મહીપતરામજી

૩ રાજેશ્રી રણછોડભાઈ છોટાલાલ

૪ રાજેશ્રી અંબાલાલ સાકરલાલ

જો એ ગ્રંથો મેમ્બર છે તો અમે ખુશીએ છીએ કે ના. ૧ ના સાહેબે પોતાની દીકરીઓ કેટલી ઉમરે પરણાવી છે,

ના. રના સાહેબે પોતાના દીકરાના વીછીવા તેનાથી કેટલી નાની ઉમરની છોકરી સાથે કર્યા છે, ના. ૩ના સાહેબે પોતાના પૌત્રનું લગ્ન તેનાથી કેટલા વરસની ન્હાની છોકરી સાથે કર્યું છે, ને ના. ૪ ના સાહેબે પોતાની ન્હાની દીકરીનો વીછીવા તેનાથી કેવડા મોહોટા છોકરા સાથે કર્યો છે. એ સાહેબો રૂલને તોડે એવા તો નથી પણ હગારા કરતા હુતને કાંઈ ગપાટો મળ્યો તેથી તે અમને તજવીજ કરવા કરમાવે છે ત્યારે અમારે તજવીજ કરીને તેનો જગ્યા આપવો જોઈએ છીએ.

૮. યુ. મી.ના 'ચાંદીના લાવમાં ઘટાડો'માંથી

હાલનો વખત જોતાં હિંદુસ્તાનનો દીવસ કાંઈક ચઢવાનો વખત પાસે આવે છે પણ જો દેશી કારીગરીને અતીશય જોર પર લાવવામાં આવે તોજ. જો દેશી કારીગરીનો તગામ માલ હિંદુસ્તાનમાં વપરાય તો વિલામતી માલની આવક આપણા દેશમાં ધણીજ થોડી થાય, અને જાવક તો જ્યાર જોમની તેમ જ રહે. કેમકે હિંદુસ્તાનથી અનેક જાતનો કાચો માલ વિલામત જાય છે અને તે પાકા બનીને અહીં પણ આવે છે અને ત્યાં પણ વપરાય છે. દેશી કારીગરી જો હિંદુસ્તાનમાં જોર પર આવે તો અહીંથી ગએલો કાચો માલ પાછો હિંદુસ્તાનનો કીનારો જોવા પામે જ નહીં તો પછી તેઓ આપણા સોળ આનાનો રૂપીયો બાર આનામાં ફી રીતે ભેષ શકે ? પણ માત્ર અતરેથી જ તે દેશમાં માલ જાય તો તેમનો સોળ આનાનો રૂપીયો બર [બાર] આનામાં લાવી શકીએ. માટે કાંઈ પણ રીતે દેશી કારીગરી પાછળ હિતાવળ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

(તા. ૨૬-૭-૧૮૭૬)

૯. ખેડા

લગ્ન કરવાની નવી રીત-ઉમરેઠ ગામના 'હિંદુ' લોકોએ પોતામાં હેવો બદોબરત કરેલો છે કે લગ્ન સોરતી અથવા

મીઠી કાઢાડી કરવાં. છોકરાં જણનાર સ્ત્રીઓએ પોતાના બાળકો
છ મહીનાનાં થતાં તેના લગ્નનો તેઓએ જ પોતપોતામાં સમજી
કરવાં એવો ઠરાવ ત્યાંહાંના ઘરડાઓએ કરેલો છે. જેઓ આ
ધારાને તાબે યશો નહીં તેઓને જ્ઞાત બાહાર હાંકી મુકવામાં
આવશે. આ બાબતનો ત્યાં એક દસ્તાવેજ થયેલો છે. [૬-૯-૭૬]

૧૦. પ્રાર્થના-સમાજનું વારસું

આજરોજ સવારના ૮ વાગે અતરેની પ્રાર્થના-સમાજનું
વારસું હતું તે વખતે તે સમાજના મેમ્બરો મી० સત્યદ્રનાથ
ટાગોર રા. ગોપાળરાવ હરી. રા. મહીપતરામ રૂપરામ, રા. રણુ-
છોડલાઈ છોટાલાલ, રાવ. બોળાનાથ વગેરે મેમ્બરો ને કેટલાક
બીજા હાજર થયા હતા. તેમ કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ હાજર થઈ
હતી. બાદ રા. બોળાનાથ સંભાષિતિની ખુરશીએ બીરાજ્યા
પછી ગવંધઆને, કડીઆને, તથા સિપાઈ વગેરેને સીરપાવ આપ્યો.

બાદ રા. મહીપતરામે સમાજનો રીપોર્ટ વાંચ્યો. તે પછી
આ અવસરને વારસે રા. બોળાનાથે કરેલી કવિતા ગાંધને પ્રથમ
પ્રાર્થના કરી હતી. રાતના રોશની થઈ હતી. અને કેટલાક
ગૃહસ્થો અને સ્ત્રીઓ એકલા મળીને પ્રાર્થના કરી હતી.

આ પ્રાર્થના સમાજનો પંચ થોડી મુદતથી નવો નીકળ્યો
છે. તે કાઢાડનાર મુખ્ય રા. મહીપતરામ અને રાવબાહાદુર
બોળાનાથ છે. તેમનો હેતુ એવો છે કે મુરતી પુજા કરવી એ
બધું વેહેમ છે, પણ જગકરતા એક છે તેને લાગવો. આ
વાતમાં કેટલાક મેમ્બર થયા છે, જેમાંના કેટલાકને અમે ઘર
આગળ મુરતી પુજતાં અને સમાજમાં મુરતી ન પુજવાની વાતો
કરતા જેમએ અને સંભળીએ છીએ. તથા અમે ધારીએ
છીએ કે સમાજના રૂઢ પ્રમાણે ચાલનારા ભાગે જ રૂપીએ એક
આની હશે નહીં તો ગીઝ તો દેખે તેવું બળવનારા છે.

(તા. ૩-૫-૧૮૭૬)

૧૧. વડોદરા વર્નાક્યુલર કોલેજ એન્ડ સાયન્સ

(તા. ૬ મી ઓગસ્ટ સન ૧૮૭૬ના ' અમદાવાદ સમાચાર ' માંથી ઉદ્ધૃત)

અમે જાણીને ધણા ખુશી થયા છીએ કે શહેર વડોદરામાં શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના આશ્રય તળે ત્યાંના ચાલાક દિવાન સાહેબ એક દેશી ભાષામાં જિંચી વિદ્યાઓ શિખવનારી પાઠશાળા કાઢાડનાર છે એ ખાખતં છપાએલી નોટીસો જોવાથી તથા અમને જે કાંઈ ખાનગી ખચર મળી છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે એ કોલેજથી આપણા દેશને ઘણોજ લાભ છે. અમારો મત એવો છે કે આપણા દેશની વિદ્યાવૃદ્ધિ સારી પેઠે કરવી હોય તો જિંચી વિદ્યાની કેળવણી દેશી ભાષામાં જ અપાવવી જોઈએ. કેમકે ઈંગ્રેજ ભાષામાં કેળવણી લેવાનું ધણાથી બની આવતું નથી. કારણ કે તેમાં ખચર બહુ થાય છે તથા વખત ઘણો જાય છે. ઈંગ્રેજ કોલેજોમાં શિખનારાને માલમ દશ કે તેમને વિદ્યા શિખવા કરતાં ભાષા શિખવામાં ઘણો વખત જાય છે ને બહુ અમ લેવો પડે છે. કારણ ઇંગ્રેજ જેવી પ્રોઠ ભાષાની સામે એક કલાસીક અથવા જુની મદાન ભાષા શિખવી પડે છે. વળી ઇંગ્રેજ ભાષાનું જિંચું જ્ઞાન મેળવ્યા વગર વિદ્યાની બારિક બાખતોને પારકી ભાષામાં સંપૂર્ણ પશુ શીખી ન શકાય. આવાં આવાં કારણોથી કદાચ ઇંગ્રેજ પાઠશાળાઓનો લાભ મુકાબલે થોડાક જ લેઈ શકે છે અને તેમાંથી પણ ઘણાજ થોડા કાષ્ઠપણુ વિદ્યા પુર્ણ રીતે અને સંસારિક કામોમાં ઉપયોગી પડે એવી રીતે શિખી શકે છે. કેટલાક લોકોનું એવું મત છે કે ગુજરાતી મરાઠી આદી દેશી ભાષાઓ એટલી નાની છે અને તેમાં વિદ્યાના મંથો એટલા જુજ છે કે એવી પ્રાકૃત ભાષાની મારફત જિંચી કેળવણી આપવાનો પ્રયત્ન સફળ થવો મુશ્કેલ છે પણ અમારું દેહેનું એમ છે કે આ અજમાએસ જરૂર કરી જોવાની છે. આપણી પ્રાકૃત ભાષાઓને પ્રોઠ કરવી અને તેમાં વિદ્યાના જિંચા મંથો તૈયાર કરવા એ આપણા વિદ્વાન જીવાનીઆઓનું

કામ છે. અને આપણી ભાષામાં એવા અથો જ્યાં સુધી થશે નહીં અને જ્યાં સુધી ઊંચી વિદ્યાઓને દેશી ભાષાઓને મારફતે કારીગરો અને ગરીબ લોકોની પાસે જશે નહીં ત્યાં સુધી દેશમાં આપ્તાદી થવાની આશા થોડી છે. આ માટે અમે વડોદરામાં નિકળેલી કોલેજને માટે બહુ આનંદ પામીએ છીએ. અને ત્યાંના દિવાન સાહેબનાં વખાણ કરીએ છીએ.

લી૦ લોકહિતેન્દ્ર

નાટકદ્વારા ઉન્નતિ

નાટકસાહિત્યની દોરી એ રીતે સ. રા. રણછોડભાઈના હાથમાં આવી ... નાટકોની રચનામાં તેમનો એક દૃઢ આગ્રહ હતો કે પ્રાકૃત-વર્ગની અધમ કચિને ખાતર નાટકમાં અધમતા આણવી નહિ, પણ, લોકસમાજ કલ્પિત અદુષ્ટ કરી શકે માટે ઉન્નતિસાધક અર્થે નાટકમાં દાખલ કરવા. આ નિયમ ધણે સ્તુત્ય હતો, અને પાછળથી યએલા બીજા લેખકોએ તે જળવેળા નહિ, તથા નાટકમંડળીઓએ એ પ્રયોગ રચાવેલાં નાટકોમાં તેનો કેવળ અનાદર જ થયો એ બહુ શોચનીય છે. (શતાબ્દી ગ્રંથ પૃ. ૮૩)

—સ્વ. રમણભાઈ

નિકષ

રસોજ્જવલ મંદિર

નર્મદાનું મંદિર (ગદ્યવિકાસ)

સંયોજક

વિશ્વનાથ મગનલાલ બટ

૧

આવો, ગુજરાતનાં સૌ ગદ્યપ્રેમીઓ! આં રસોજ્જવલ મંદિરે આવો; શિષ્ટ ગદ્યના આપણા સર્વપ્રથમ સ્વામીને એ વિશાળ મંદિરે આવો અને એના ગોખેગોખમાં પધરાવેલી તેજસ્વી પ્રેરણાવાહી મૂર્તિઓ નયણાં બરીબરીને ન્યાળો.

પહેલા ગોખનું નામ છે 'સુધારો'. નર્મદનો રાષ્ટ્રપ્રેમ ફેટલો ઉકેટ હતો, તેણે ગુજરાતની સ્ત્રીશક્તિ વિશે કેવી મર્મગામી વિચારણા કરેલી, તે કામચૂંતિ અને લાભ અને પુનર્વિવાહ વિશે શું ધારતો, તેની ધર્મની સામાન્ય દૃષ્ટિની અમત્યથી માંડીને બ્રહ્મનૃષા સુધીની કાવનાઓ શી શી હતી, એ સર્વનાં દર્શન અહીં ધરો તમને.

બીજો ગોખ એટલે 'ભાષાસાહિત્યવિચાર.' અહીંની તેર મૂર્તિઓમાં જેટલું જેટલું સુરેખ અને મનોહર તમારી દૃષ્ટે કવિ કવિતા અને વિવેચન વિશે પડશે, તે તમને યાદ આપશે પ્રો. હાકારના અદ્યપ્રસિદ્ધ પદ્ય સુપ્રસિદ્ધિને પાંચ મતની કે આપણે

૧. અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્યસભાએ પ્રકાશિત (૩. રા.)

સૌથી પહેલો ગણનીય વિવેચક તે નર્મદ છે, નવલરામ નથી; વળી અહીં તમે નર્મદનાં લાપાવિષયક તેમ જ બૃહત્કાવ્યોનાં પાત્રવિષયક ધીરગમીરાં વિમર્શન પણ નીરખીને નયન દારશો.

‘ચરિત્રકીર્તન’ અને ‘આત્મકથા’ એ ત્યાર પછીના બે ગોખ તરીકે ગાંઠવાયાં છે. એમાંના પહેલાની અંદર જેમ, જે પોતે જ એક વીરેન્દ્ર હતો, મહાપુરુષ હતો, તેની વીરિન્દ્ર-ભાવનાને સ્પૃહ યતી તમે જોશો તેમ સોફ્ટીસ અને પ્લેટોથી માંડીને યોશિંચન ને નેપોલિયન સુધીના વિધવિધ ક્ષેત્રના તેર યુરમેરિકાના ચિરંજીવોની પ્રતાપી મૂર્તિઓ ચેખશો; અને બીજામાં એની લાક્ષણિક ‘મારી દકીકત’ની, એવી જ પત્રધારાની, પત્ની સાથેના નિરલ, વૈચિત્ર્યવન્ત એક સંવાદની તથા એના ચોજેલ ધર્મતંત્રની ઝાખી રસપૂર્વક કરશો.

મંદિરના બાકીના સ્વચ્છ અને સુરચિત ગોખોમાં તમે અવ-લોકશો નીકર પત્રકાર નર્મદની, ઉત્સાહી નાટકકાર નર્મદની, ઉઘોગી ઇતિહાસવિચારક નર્મદની અને દષ્ટિપરિવર્તની ધર્મ-ચિન્તક નર્મદની નાનાંમોટી સંખ્યાજંઘ સિદ્ધિઓનાં સ્વરૂપ; અને એ અવલોકનાન્તે મંદિરાન્ત પણ આવી જતાં, વિદ્વાન સંયોજક પ્રત્યે જરા ધોખો પણ કરશો કે અમારા નર્મદજૂખી આંખોને, અમારા નર્મદતરસ્યા હેવાને, આવી સિન્નજતદાર મિજબાના પીરસીપીરસીને વળી અધૂરી કેમ રાખી ? દજી બીભું કેટલું મ પીરસવાનું તમે ચિંતવેલું એ સંતાડી ધીર રાખ્યું ? (વનવવાંતાને મંદિરના રચાવનાર નર્મદજતોન કે, આમે ને તેમે, રચાવો જ છે તો મંદિર રચાવો બે લાગે-વિદ્યાજ જ નાંદ, વિદ્યાજતર; અને પહેલો ભાગ પતે આગણપચાલમી મૂર્તિએ એમ-એટલે રચનાર ને ન્યાજનાર, બંન્થોની અજગખા કદી રદી ન જાય ને સદાના ઋણી સૌ જ પૂરેપૂરા બને ... એવી દિવાગી રચના સાપડી દેત તો અમે અધેલો ગણુ ખુદાથી ઓવારી નાંખત-તમારાં નામ પરથી,

નર્મદના નામ પરથી અને સૌથી વધુ તો, ત્યારે ભરીપૂરી સંતોષાપલ
અમારી મોઢેરી એ અજળખાના નામ પરથી.

૨

અને, નર્મદગદના પ્રેમીઓ ! તમારામાંથી જેમને કપાળે
વિવેચકપણું 'કોતરાયું' હશે ('લખાયું' નહિ કેમ કે તો તો સહેજે
બૂંસાઈ જાય; અનુભવ એવો છે કે એ જિંદગી જીતેલ ને
લાંબું ટકેલ હોય છે; તેથી જ)—કોતરાયું હશે, તેઓ તો
પોતાના ડાહ્યપણ સવાડાહ્યપણ અને દોડાહ્યપણ—સર્વનો સાવ
વણુમાંથી પણ પોતાના દિલદિમાગમાં ક્યાંયે નહિ માતો—સમાતો
લાલ પણ સંમાન્ય સંયોજકને આપ્યા વિના રહેશે નહિ.
તે કહેશે:

૧. આવા અંધ બને તેટલો સસ્તો થવો જોઈએ એ
ખરાખર, પણ એ કારણે તમે ધીચ મુદ્દણની તરફદારી કરો છો,
તે અમલમાં આવે તો અભ્યાસીઓને માથે એવી આપદા આવી
પડવાની કે એવા મુદ્દણમાં હાસિયામાંસિયા સાંકડા બની જતાં,
આવા અંધમાં તો રથજે રથજે કરવી પડતી નોંધ મટિની જગ્યાનો
દુકાળ પડવાનો. એ ચોગ્ય છે ?

૨. રથજસક્રોચને કારણે કેટલાક લખાણો પર જે કાપ
મૂક્યો છે તે વિચારપ્રવાહ બળવીને મૂક્યો છે એ જખૂલ;
પણ એવું દરેકે દરેક રથજ ટપકાં કે ફૂદડી મૂકી દર્શાવવાની
જરૂર હતી કેમ કે એમ ક્યું હોય તો વિદ્વાનો ઓછી તકલીફ
મૂળમાંથી શું ક્યાં છોડી દીધું છે તે શોધી શકે અને વિદ્યાર્થીઓ
તદન અજાનમાં ન રહે કે નર્મદનું ક્યું લખાણ તેમને સંજોગ
અને ક્યું અનિવાર્યપણે ખંડિત બનીને મળ્યું છે.

૩. મૂળલખાણની સાલ જખૂલે રથજે છે, પણ કયા પરિચ્છેદે
કયા મૂળ અંધમાંથી લીધા છે એ બિલકુલ કપાઈ, પરિચ્છેદવાર
વિગતથી, દર્શાવ્યું નથી. તેને બદલે આમ કરવું વધારે ઉચિત

દત્ત' કે સાલ અનુક્રમણીમાં અને મૂળ ગ્રંથનું નામ હરેક લખાણ-
ને છેડે આપવું. પોતાને વધુ ગમી ગએલા પરિચ્છેદોવાળા
આખા ગ્રંથ લખી, આવી સમ્પત્તિ વિના, વિદ્યાર્થી કે સામાન્ય
શિષ્ટ વાચક શી રીતે વળી શકે ?

૪. ટિપ્પણ : એમાં નર્મદમાંથી ઉતારા આપીને જ સંતોષ
વાળ્યો છે. આમ પણ રચણસંક્રાંતિને કારણે કયું દશે. પણ પરિણામ
એ યયું છે કે પાનાછેડે ટીપ્પણમાં કે ગ્રંથછેડે ટિપ્પણમાં જે
અમુક ઘોતક માહિતી વાંચનાર કેટલેક રચણે વાંચે જ છે, તે
આપી શકાઈ નથી. દાખલા તરીકે, પૃ. ૩૧૭માં પર 'મનો-
રંજક'નો ઉલ્લેખ નર્મદ કરે છે તેની જાણ નર્મદયુગના ખાસ
અભ્યાસી વિના કેટલાને હશે ? આવી જોડ આ સંગ્રહ વાંચ-
નાર જિજ્ઞાસુઓમાંથી કેટલાકને સાલશે.

૫. લાંબા લેખ પર આ જમાનાનો સમજી તંત્રી તંત્રીપણું
અજમાવે છે એની અંદર વચ્ચે વચ્ચે યોગ્ય પેટામથાળાં
આમેજ કરીને, તેવું અહીં હપાયલાં લાંબાં લખાણોને અંગે
જરૂરપૂરતું અને વિવેકસર યયું હોત તો એથી પણ આજના
વાચકને વધારે પ્રમાણમાં સંતોષી શકાત. (આ સૂચનાનો
અમલ એટલે મૂળ લખાણ સાથે અમુક જાતની છૂટ :લેવી,
એ તો દેખીતું છે; પણ, સામે પક્ષે પૂરતો લાભ દેખાતો હોય
તો, કાપ મૂક્યાની છૂટ કરતાં વધારે ગંભીર તો આ નથી
એટલું સ્વીકારશે એવી આશા છે.)

૬. પત્રધારા(નં. ૫૪)નાં પેટામથાળાં ગ્રંથમાં છે પણ
કાંઈ કારણે અનુક્રમણીમાં નથી હોત, તો એક જ નજરે
તેમાંના વિષયો જાણી લેવાની સુગમતા યાત.

૭. 'રાજ્યરંગ' ગોપ્પના મુખપૃષ્ઠે એના મૂળ આરંભ-
માંથી બે જ કંડિકા લીધી છે. આખો આરંભ નર્મદમાનસનું

લાક્ષણિક પ્રતિબિંબ પાકનાર હોવા ઉપરાંત ટૂંકા પણ હોવાથી, એ અખંડ રૂપે લેવાયો હોત તો સારું.

૮. 'ઉપોદ્ધાત' અનુક્રમણીમાં પોતાની સામેના કોરાણ સામે મોટ માંડીને આતુરતાપૂર્વકે ઢેલ્લી કરુણતાથી બેઠો છે; એની પૃથ્વસંખ્યાની વાંટડી એ જોયા કરે છે પણ એને એ એના આ અવતારમાં તો મળી નહિ, મળવાની નહિ. પણ હવે તો, યવાકાળ યથ ગયું એટલે "તે તણો ખરખરે ફાંક કરવો." પ્રાર્થાએ કે તે હવે અનુકૂળ હવામાનમાં નવો અવતાર સત્વર ધરશે.

૩ - -

પથ—જલમતિહાદયજેન । એ છેલ્લી એક મોટી અને ખીછ પાંચસાત નાની (કે નાની કરી લઈ જોવા જેવી) જીણુપો છતાં, વિસ્તૃત અને ઘણી ઉપયોગી અંધશૂચી સદિતના, આશરે છસો પાનાંના સહવાચને હરપૂર આ અંધમાંથી નર્મદના ઊર્મિ-સાગરનો વિચારવેલરનો બહુવિધ શૈલીનો-સૌથી વધુ તો એના સદાય આકર્ષક મહાકાવ્ય વ્યક્તિત્વનો-જે સરસ પરિચય આપણને યથ શકે છે તે માટે આપણે તેના રસવિવેકી અને ઉદ્યોગ-પરામણ સંયોજકના તથા ખીછ સંસ્થાઓ કરતાં નર્મદ પ્રત્યે સવિશેષ અનુરાગી અને કતવ્યશીલ પ્રકાશક સંસ્થાના ધણા ઝણી છીએ. તેમના આ સત્પ્રયાસને પરિણામે, નર્મદનું આજે નેવું'ક વર્ષે પણ પાનેમાને પ્રાણ-અનકલું ગલ વધારે વંચાણું યાઓ, વધારે વ્યાપક અને જાડો એનો અભ્યાસ યાઓ; અને એ રીતે, જેમને વિનાવિરોધભય આપણા સર્વશ્રેષ્ઠ વિદ્યમાન નર્મદનિષ્ણાત કહી શકાય. તેમ છે, તે એના સંયોજકની આ અભિર્વાહના ફળો:

આવા સંબંધનો વિશિષ્ટ સેવા તો કોઈ લેખક કાળબને વીસરાઈ નહોતો. હોય તો તેની-કૃતિઓને નવાં લેખાસમાં રન્નું કરી તેના પ્રત્યેનો રસ તાજે કરી-સકાય, તેનાં ગેરવિખેર પડેલાં સર્વ પ્રકાર-

નાં લખાણોને એક જ દષ્ટિક્ષકમાં કેન્દ્રિત કરી શકાય અને એ દ્વારા એની સમગ્ર સાહિત્યપ્રવૃત્તિ, તેની પાછળનું એનું માનસ, અને તેમાં પ્રકટ થયેલી એની શૈલી આદિનું એકી સાથે સમગ્ર દર્શન કરી શકાય એમાં જ રહેલી છે. —વિ.

રણુછોડભાઈ-સ્મારકગ્રંથ^૧

૧

સ્વ. રણુછોડભાઈની જન્મશતાબ્દી બિજવવાની વાત પહેલી વાર જાહેર કરવામાં આવી ત્યારે એક પ્રખ્યાત ટીકાકારે એવા ભાવાર્થનું લખેલું કે એ ખજરથી પોતાનું 'હેયું' ઢરખે ભરાવું નથી, રણુછોડભાઈએ એવું તે શું મોટું કામ કર્યું છે, એમનાં નાટકોમાં શો દમ છે. ... વગેરે. ૨ એ પ્રકારની બિર્ગિદાસ્યવાળી અસમતોલ ટીકાઓને પહેલો કડકડતો જવાબ જેમ ગયા વર્ષના ઉત્સવે આપ્યો, તેમ બીજે તેવો જવાબ આ સ્મારકગ્રંથ આપે છે. એકંદરે સુસંપાદિત અને આનુપૂર્વે વગેરે સદિતના આ સુધક પ્રકાશન દ્વારા શતાબ્દીસમિતિએ રણુછોડભાઈને ગુજરાતભરની વતી જે ભાવભર્યો અર્ધ અર્ધો છે, ગ્રંથ-વિષય સંબંધી કેટલીક માહિતી પહેલી જ વાર પ્રકાશમાં લાવવા ઉપરાંત સર્વસામાન્ય દષ્ટિએ તત્કાલીન વાહ્યમયના અને વિશેષ દષ્ટિએ ગુજરાતની રંગભૂમિના ઇતિહાસની જે દુષ્પ્રાપ્ય સામગ્રી પણ સચવાઈ રહે તેવા રૂપમાં રજૂ કરી છે તેને માટે, દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીના અનુભવી પ્રમુખપદે તથા રા. અંબાલાલ ખુ. જાનીના કાર્યદક્ષ મુખ્યમંત્રીપદે આ સત્કાર્યની સિદ્ધિ કરનાર

૧. 'સ્વ. સાક્ષર શ્રી દિવાનજહાદુર રણુછોડભાઈ ઉદયરામ શતાબ્દીસ્મારકગ્રંથ.' (શ્રી ૨. ઉ. રા. સમિતિ, મુંબઈ; ૩. રા).

૨. સાંભરે છે કે એ જ ટીકાકારને, શતાબ્દીઉત્સવનું સંચલન બાપક બનતાં, પોતાની બહુ વંચાતી કદારોના વાચકોને સતોષવા પાછળથી, ઉત્સવ વિશે લખાણો લખવાં પડેલાં.

સમિતિની તથા પ્રકાશનના રાજવી અને ધનિક આશ્રયદાતા-ઓની આશુ ચાહુ તથા ભાવિ પેઢીઓ રહેશે.

ત્રણ વિભાગે વહેંચાયેલા આ ગ્રંથનાં સોથી ય વધુ પાનાંના પહેલા વિભાગના વિષય-લેખક તથા લેખ્ય તરીકે-રણછોડભાઈ પોતે છે. આમાં તેમનાં કાવ્યો? ઉપરાંત, અગ્રગટ 'રસપ્રકાશ'નાં ત્રણ અવ્યાસપાત્ર 'પ્રકરણો' છે; એમનાં પ્રગટ થયે ગયેલાં લખાણોમાંથી થએલું કેટલુંક અત્યારે પણ વાંચવાળેય અને ભવિષ્યમાં સાચવવાળેય અખડ કે આશિક પુનર્મુદ્રણ છે; અને તેમની દયાતીમાં જ તેમનાં કૃતિકાર્ય પર થએલાં વિવિધ દષ્ટિના વિવેચકોએ કદરણનાસીધી લખેલાં વિવેચનો છે.

'નિવાપાંજલિ' નામે પચીસેક પાનાંના ખીજ વિભાગમાં મુખ્યત્વે એમને વિશેની અનસાનનેધિા જુદાંજુદાં સામયિકો-માંથી પુનર્મુદ્રિત કરી છે, જેની પરથી એ સમયે સંસ્કારી ગુજરાત કેટલા મમત્વથી એમની પ્રત્યે જોતું તેનો સારો ખ્યાલ આપણને આવે છે.

૨

ત્રીજો વિભાગ સવાસોથી વધુ પાનાંનો 'શતાબ્દ્યર્ધ' નામનો છે. આવે પ્રસંગે 'બન્યા વિના રહેતું' નથી તેમ, આ વિભાગમાંના કેટલાંક લખાણ અર્ધ હોવાને જ કારણે લેવાં પડ્યાં હાગે છે; અને કેટલીક દફીકતો, વિચારો વગેરેની ઓછીવધુ પુનરુક્તિ જે પહેલાં જે વિભાગમાં છૂટક હતી તે અહીં જરૂરયાત બને છે. આ પણ થોડે અંશે તો અનિવાર્ય પણ એમાંનું કેટલુંક તો આ રીતે ટાળી શકાતઃ ગ્રંથના સંપાદકે તૈયારી શરૂ કરતાં જ લખાણોના વિષયમાં લેખકો સાથે નક્કી

૧. જિજ્ઞાસુઓની બહુ માટે નોંધીએ કે તેમાંનું 'જિંદગી વિશે' (જે વાચનમાળામાં પણ છે તે) લેંગ્વેજોદ્ધત વિખ્યાત 'સામ એન્ડ લાઇફ'ના મુક્ત ભાષાંતર તરીકે રચાયેલું છે.

કરવું જોઈએ કે કોણે સ્મારકવિધ્યની કષ્ટ કૃતિ વિશે અથવા તો એમના જીવન કે પ્રવૃત્તિના કયા સ્વરૂપ વિશે લખવાનું છે; અને એ પદ્ધતિએ કામ ન થયું હોય કે ઓછું થયું હોય ત્યારે, આવેલાં લખાણો પર વિવેકપૂર્વક કાતર ચક્રાવીને-એમ કરવામાં જરૂર હોય ત્યાં ત્યાં લેખકની સંગતિ મેળવીને પણ. પરંતુ અંતઃ સંપાદનનાં શાસ્ત્રિકલા જે દેશમાં દજી બિગતી વયમાં જ હોય તેમાં, સુયોગ્ય સંપાદકો પણ જ્યાં સંજોગવશ હોય કે તેવા પોતાને માની લેતા હોય ત્યાં, કેટલુંક તો નભાવવું પડે જેવું હોય તેવું.

૩

એ મર્યાદાઓ પર નાણ્ટકે ફરજખંજે આટલું ધ્યાન ખેંચ્યા બાદ એમ કહેવું જોઈએ કે ત્રીજો વિભાગ એ કેટલીક રીતે અંતરું ઉત્તમાં છે. તેમાં સમાવાયલાં ૩૯ લખાણોમાંથી ૧ કેટલાંક જો ઔપચારિક પણ આવશ્યક છે અને કેટલાંક ખીજાં જો માત્ર મધ્યમ કાદિનાં (કે એથીયે ઊતરતાં) છે, તો આ આઠ જુદીજુદી દૃષ્ટિએ સવિશેષ મૂલ્યવાન છે: નાટકકાર રણછોડભાઈ વિશેનાં ડૉ. રમણલાલ યાત્રિક, પ્રો. અનંતરાય રાવળ અને સ્વ. નારાયણ ઠક્કરનાં; ' રણપિંગળ ' વિશેનું પ્રો. ડોલરરાય માંડડું; ' રાસમાળા ' વિશેનાં રા. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી અને રા. ધનપ્રસાદ મુનશીનાં; સંસ્કરણાત્મક અને ચરિત્રાત્મક રા. જયસુખરાય જોગીપુરા અને રા. હર્ષદરાગ દેસાઈનાં. વિસ્તારભયે બહુ તો નહિ પણ વિગતે એમાંનાં મુખ્ય વિશે કહીએ તો: ડૉ. યાત્રિક અને પ્રો. રાવળના અપૂર્વ સ્વાધ્યાય-લેખો (' સ્ટડીઝ ') જેમ રણછોડભાઈનાં સર્વ મુખ્ય નાટકો પર સમગ્ર દૃષ્ટિએ યએલાં પહેલાં જ વિવેચનો છે, તેમ, અને શ્રમસાધ્ય

૧. એમાંથી જોતો હલ્લેખ યઈ ઝાકયો નથી એ બધાંય હીનસત્ત્વ નથી; હલ્લેખમાં છે તે સૌથી આગળપડતાં છે ને જગ્યા મળી હોત તો ખીજાં વિશે પણ લખત એટલું સ્પષ્ટ કરીએ.

અભ્યાસના ફળ હોઈ વધુ અભ્યાસઅ-વેપલુનાં પ્રેરક પણ બને તેવાં છે; સ્વ. ઠક્કુરતું લખાણુ એમની રીતે સુકલિષ્ટ^૧ અને દીર્ઘસૂત્રી છે. તે પણુ રણછોડભાઈ અને જૂના જમાનાની રંગ-ભૂમિ વિશે કેટલીક નવી રસપ્રદ માહિતી આપે છે; પ્રો. ડોલરસપ 'રણુપિંગલ'નો પરિચય, આવા સ્વાધ્યાયલેખમાં કરાવી શકાય તેટલા વિસ્તારથી કરાવી, ગુજરાતી કે અન્ય ભારતીય સાહ્યીય વાહ્મયમાં^૨ એની અપૂર્વતા અને ઉપયોગિતા દર્શાવી, એને આધારે નાતો હાથવગો છન્દકોશ રચાવવાની કીમતી^૩ સૂચના કરે છે; રા. દુર્ગાશંકર ફોર્બ્સ સાહેબના કાર્યની શુદ્ધિશુદ્ધિ રણછોડભાઈએ ભાષાંતર કરતાં કરતાં ટિપ્પણીમાં કેવી જાતની અને કેટલી અનુકરણીય ઝીણવટ તેમાં કર્તવ્યબુદ્ધિથી સાધી છે તે પ્રતિનિધરૂપ દષ્ટિતા-થી સારી રીતે સમજાવ્યું છે અને રા. ધનપ્રસાદે 'રાસમાળા' પછીનાં એતદ્વિવિષયક અ-વેપલુનો ઉપયોગી સારાંશ આપી નવા અભ્યાસીએને સગવડ કરી આપી છે; રણછોડભાઈ ચતુથ સાહિત્યપરિવેશ રંગભૂમિ પર યથાવિધિ ખિરાબ્યા ત્યાર પહેલાં એની જાનનિકા પાછળ કેવી કેવી બ્યૂદરચના કરવી પડેલી તેનો રસિક ઇનિદાસ રા. જોષીપુરાએ પોતાના લેખમાં પહેલી વાર પ્રકાશમાં મૂકી, જાતાવી આપ્યું છે કે વાહ્મયવિષયક પ્રવૃત્તિને પણ પોતાકું જ એવું અગવલ દરજ્જાનું એક રાજકારણ હોય છે ખરું; અને રા. હર્ષદરાયે અન્યને અલબ્ય એવી કેટલીક સામગ્રી વાપરીને રણછોડભાઈનાં

૧. આ રાબદ્ પ્રયોગ 'સુદુર્લભ' ની ધારી પર કર્યો છે-સારી રીતે કે સારા પ્રમાણમાં કિલ્લ, એવા અર્થમાં.

૨. જો કે, 'રણુપિંગલ' અને 'પલ્લરચનાની ઐતિહાસિક સમા- [૧ આ] લોચના' જેવા મથો અંગ્રેજ ભાષામાં પણ નથી એ એમનું વિધાન સેન્ટરખરીના 'એ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા પ્રોસેડી'ના બજા- મરીને પ્રસ્તારપદ લાગશે.

ચારિત્ર સ્વભાવ ચુલ્લક્ષણો ઉપરાંત જીવનની કટલીક નાની નાની રસમય વિગતો રજૂ કરી પ્રશંસાપાત્ર સેવા બજાવી છે.

અર્વાચીન ગુજરાતના એક સ્મરણીય અને તેથી સ્મારક-યોગ્ય વાક્યમયપુરુષને અપાયેલી આ અક્ષરાંજલિ આમ બધી રીતે સત્કારપાત્ર અને સંગ્રહણીય બની છે, એમ કહેતાં આનંદ થાય છે. —વિ.

સર્જન અને મુગ્ધભાવ^૧

લોકસાહિત્યની સ્વાભાવિકતા અને તાજગી મારામાં હોય કે ન હોય અને શિષ્ટ સાહિત્યની અસર મારા ઉપર પડી હોય કે ન હોય પણ હું તો પોતાને સ્વાભાવિક લેખકના વર્ગમાં મૂકું છું. અનુભવ અને ચિંતનમાંથી જે કંઈ સૂઝે અને જેવું સૂઝે તે જ [તેણું] તે તે વખતે લખી નાખવાનું મેં પસંદ કર્યું છે.

કાકા કાલેલકરના એ કથનમાં એમની સર્જકપ્રતિભામાં રહેલ સન્માર્થ, સહૃદયતા બ્વક્ત થઈ છે. અને એક પ્રખર વિચારકને મતે તો “Sincerity is the exclusive source of genius” અને આ સૂત્રને ચારતાર્થ કરતા શ્રી. કાલેલકરના શબ્દો જ સંગ્રહની પ્રસ્તાવના ‘જીવનવિહાર’માં જણાવે છે કે :

પ્રયત્નપૂર્વક સાહિત્યસેવા મારે હાથે થઈ જ નથી. શિષ્ટ સમાજમાં વિચારવા છતાં હું શિષ્ટ સમાજનો યઈ શક્યો નથી. જેવો અનધક હતો તેવો ને તેવો જ રહ્યો છું. મને એવું દુઃખ નથી કેમકે એ વાટેજ હું મારું પોતાપણું, પછી કોણે એ ગમે તેટલું સ્વરૂપ હોય, બજાવી શક્યો છું.

શાળાજીવનમાં જ જન્મની પ્રતિજ્ઞાને પોષક મરાડી, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી સાહિત્યના કિટકો મંથો વાંચવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયેલું એવા શ્રી. કાલેલકર પર આધુનિકોમાંથી લોકારકર, રાનડે,

૧. જીવનમારવી (સાહિત્યવિષયક લેખો) દ. બા. કાલેલકર પૃ. ૭૬૬. નવજીવન પ્રકાશનમંદિર ડા. ૨-૮-૦

સ્વામી વિવેકાનંદ, લગિની નિવેદિતા, લાલા હરદયાળ, આનંદ-કુમાર સ્વામી, બાબુ બિપિનચંદ્ર પાલ, શ્રી અરવિંદ, સ્વીંદનાથ દાકુર અને ગાંધીજી જેવી વિશૂતિઓની પ્રતિભાના પડછંયા પડેલા, સર્જનશીલ પ્રતિભાને આટલું મળે એટલે એ સ્વાભાવિક રીતે જ અણુમેલાં સર્જન ઉપજાવે. પરિણામે કાલેલકરે 'જીવનવિકાસ' દ્વારા કેળવણીને આદર્શ, રાષ્ટ્રીય કેળવણી, કેળવણીનાં અનેકવિધ અંગો, જાતજીવન, શિક્ષકોનો આદર્શ વગેરે અનેક પ્રશ્નોની હજીવટ કરી. વળી તેમણે 'જીવનનો આનંદ' વ્યક્ત કરવા કળા અને કુદરતવિષયક લેખોનો સંગ્રહ બહાર પાડતાં પહેલાં 'દિમાલયનો પ્રવાસ' 'અલ્પદેશનો પ્રવાસ,' 'ઐતરાતી દીવાલો,' 'લોકમાતા' વગેરે કૃતિઓ ઉપરાંત 'સ્મરણયાત્રા' દ્વારા જીવનયાત્રાનાં સ્મરણો પોતાની લાક્ષણિક ઢબે રજૂ કરેલ છે. એમની પ્રત્યેક કૃતિ પાંચતાં આપણને લાગે છે કે "I was a hidden treasure and I wished to be known, so I created creation that I might be known." એ ભાવના એમાં તરવરતી રહે છે.

એમના સાહિત્યવિષયક નિબંધોના સંગ્રહ 'જીવનભારતી'નાં ૭૯૬ પૃષ્ઠો ફેરવતાં મારા સમયનો જે સદ્ઉપયોગ થયો, એવું ચિંતન અને મનન કરતાં મને જે આનંદ થયો તે વર્ણવવા કરતાં એમની પ્રતિભાના વિગ્રહને સ્વીકારનારા 'Each work of genius is the tyrant of the hour' એ વાક્યદ્વારા મારો મુખ્યભાવ પ્રદર્શિત કરવામાં હું મારું અહોભાગ્ય માનું છું.

'ગુજરાતને ચરણે' ધરેલ 'જીવનભારતી'માં પાંચ ખંડ પાડવામાં આવ્યા છે. તેમાં પહેલો ખંડ 'સાહિત્યવિવેચન' એ શીર્ષકથી ૨૨ નિબંધો રજૂ કરે છે. "સાહિત્યસેવા." "પત્ર-કારતી દીક્ષા," "જીવનવિકાસી સંગઠન." "રસસમીક્ષા" એ માર નિબંધો આ વિભાગના આબૂપણરૂપે છે.

‘જીવનભારતી’નો સૌથી અગત્યનો અને કાલેલકરને ગુજરાતી સાહિત્યમાં માનભયું રથાન અપાવે એવો વિભાગ તે ખંડ ખીજો. ૬૭ નિબંધોના આ સંગ્રહમાં ૨૬ જેટલી પ્રસ્તાવનાઓનો સંચય અહીં દેખા દે છે. જુદા જુદા અનેક સાહિત્યકારોની કૃતિનું સાચું મૂલ્યાંકન અને પરિચય કરાવનારી આ પ્રસ્તાવનાઓમાંથી સૌથી અગત્યની પ્રસ્તાવના વિશે જ અંતે તો ઉલ્લેખ થઈ શકે. અને એ કાર્ય પણ એટલું જ કપરું છે; કારણ કે પૂરતા અભ્યાસ અને પરિશીલન વિનાની એમની એક પણ પ્રસ્તાવના લખાયેલ નથી. એટલે એ ૨૬ પ્રસ્તાવનાઓમાંથી ચૂંટણી કરવી એ પણ અહીં તો લોટરીની વ્યવસ્થા જેવી કલ્પના કરીને જ હું અહીં રજૂ કરવા ધારું છું. છતાં લોટરીમાં પણ પ્રતિષ્ઠિત સજ્જનોની હાજરીમાં ચૂંટણી થાય છે તેમ અહીં પણ મારા માનસની સૌંદર્યઆલોક્યકૃતિનું સંચાલન તો રહેશે જ. એટલે અમુક સારી પ્રસ્તાવનાઓ વિશે અહીં નિર્દેશ ન થાય તો તેથી એ પ્રસ્તાવનાઓ જીતરતી છે એમ માની લેવા કરતાં મારું ચૂંટણીનું ધોરણ એટલું ક્ષતિભયું છે એમ જ માની લેવું વધુ ઉચિત ગણાશે.

‘આમંત્રણ’ એ વિશ્વશાંતિ નામના શ્રી ઉમાશંકર જોષીના ખંડકાવ્યની પ્રસ્તાવના આ વિભાગમાં પહેલી નજરે ચડે છે. આ પ્રસ્તાવનામાં ‘વિશ્વશાંતિ’ના સર્જકે કયા સંયોગોમાં આ કાવ્ય રચ્યું, તેમાં પ્રધાનવર્તી ભાવના કઈ છે, ઉદાત્તરસલાળી કવિતામાં વૃત્તવૈચિત્ર્ય આવશ્યક છે કે નહિ વગેરે પ્રશ્નો ઠાઠા કાલેલકરે વિસ્તારથી ચર્ચ્યા છે.

ફેટલીક વખત કૃતિ કરતાં કૃતિનો પરિચય બહુ મહત્ત્વનો લાભ લાજવે છે. એને પરિણામે જ નરસિંહરાવે બોટાદકરને બહાર આણ્યા અને ‘પૂર્વાભાષ’નાં કાવ્યો ઉત્તમ પંક્તિનાં છે એની કામચી ના પાડી. રાકાય એમ નથી, પરંતુ શ્રી રામનારાયણ પાંકની પ્રસ્તાવનાથી એનું મૂલ્યાંકન ચોક્કસ વધ્યું છે. આવું જ

‘વડો’ની પ્રસ્તાવના જોતાં અને ‘વડો’ વાંચતાં આપણને લાગે છે. અહીં એક પિતા તરીકે કાકા કાલેલકર આશીર્વાદ આપવાનો દાવો કરીને આ કૃતિનો પરિચય કરાવે છે. અને એ આશીર્વાદથી જ ખરેખર આ કૃતિ સ્મરણીય બની છે.

રાષ્ટ્રોદ્ધારક નવલકથા ‘ધરે બાંદિરે’નો અનુવાદ શ્રી નગીનદાસ પારેખ કરે છે ત્યારે એની પ્રસ્તાવના લખતાં તે કાલેલકર આ કૃતિ પર આક્રમીન થઈ જાય છે. અને તેમાં જણાવે છે કે :

સંભવ છે કે કાકુરની બંધી કૃતિઓમાં આ ચડી નય. કાવ્યનાં મોટી તો આ નવલકથામાં એમણે છૂટે હાથે વેચી છે, મનુષ્યસ્વભાવના પરીક્ષણના નાનામોટા અરીસા જ્યાં ત્યાં ઝગમગે છે, અને છતાં સંસ્કારપૂર્ણ સાદાઈ ઉપર આક્રમણ થવાનો ક્યાંય અનુભવ થતો નથી.

આ ઉપરાંત ‘લોકગીત’ની પ્રસ્તાવનામાં એમનો આ સાહિત્યનો જીડો અભ્યાસ અને પ્રેમ રજૂ થાય છે. “બાળ-વાર્તાની ખૂંટી”માં ગિલ્લુભાઈના બાળવાર્તા ભાગ ૧-૨ની પ્રસ્તાવના વાંચતાં બાળસાહિત્ય અને લોકસાહિત્યનો સંબંધ કેવો છે, બાળકોળવણીમાં તે કેટલો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે, વગેરે જણાવ્યા પછી એ વાર્તાનો પરિચય પણ પોતાની આકર્ષક ઢબે કરાવીને આ સંગ્રહનું મૂલ્ય વધાર્યું છે, “ચિત્રાંગદા તથા વિદાય અભિષેક”ની પ્રસ્તાવના, “બોવાયલા તારા”ની પ્રસ્તાવના, “ભગવાન મદાવીરની ધર્મકથાઓ”ની પ્રસ્તાવના, “જેન દિટ્ટિએ બ્રહ્મચર્યવિચાર”ની પ્રસ્તાવના, નાનાભાઈકૃત ‘હિંદુ ધર્મ’ની આખ્યાયિકાઓની પ્રસ્તાવના, “સંત કાન્નિસ”ની પ્રસ્તાવના, “ત્યારે કરીશું શું ?”ની પ્રસ્તાવના વગેરે ખાસ અભ્યાસપૂર્ણ અને ગુણદર્શી પ્રસ્તાવનાઓ અવશ્ય એ કૃતિઓનો અગ્રહો પરિચય કરાવે છે.

પ્રસ્તાવના ઉપરાંત આ વિભાગમાં બીજા આકર્ષક નિબંધોમાં ‘ત્રણ કરુણ કાવ્યો’માં કલાપી, રોબર્ટ બર્ન્સ અને નારાયણ

લામન ટિળકનાં લગભગ એક જ વિષય પરનાં કાવ્યોમાં રહેલ કરુણ તરવની કલાત્મક સરખામણી કરેલ છે. ‘શ્રી મુનશીની બે નવલ-કથાઓ’ એ નિબંધમાં ‘પાટણની પ્રભુતા’ અને ‘શુજરાતનો નાથ’ વડે થએલી મુનશીની સેવા અને મહત્ત્વ સ્વીકાર્યા પછી એ કૃતિમાં રહેલા દોષોનો નિર્દેશ પણ કરેલ છે; “નવલકથા”: ‘ભિમિ’માં એક વખત પ્રસિદ્ધ થએલ આ નિબંધ અહીં ફરી પ્રસિદ્ધ થાય છે. અહીં “નવલકથા” દ્વારા જે ચોખ્ખા ધ્યાન આપવામાં આવે તો જનકિત કેવી રીતે થઈ શકે એ દર્શાવ્યા પછી એમાં રહેલ ગંભીર મર્યાદા નીતિસ્પષ્ટતાની શક્યતા પરનું એમનું મંતવ્ય એટલું જ મહત્ત્વનું છે; “ગૃહદાદ” શરદ્યાણુની એ નવલકથા ઉપરનો નિબંધ પણ એ કૃતિને આપણી સમક્ષ ખડી કરી દે છે; આજથી ૧૬ વર્ષ પૂર્વે શુજરાત મહાવિદ્યાલયમાં આપેલ વ્યાખ્યાન “લોકમાન્યનું ગીતારહસ્ય” એ એટલું વિદ્વાતપૂર્ણ છે એટલું જ રસિક છે; “કવિવર રવીન્દ્રનાથ” નિબંધમાં કવિના જીવનની આછી રેખા પણ સ્પષ્ટ રૂપે રજૂ કર્યા પછી લોકસાહિત્ય, અંગસાહિત્ય, આધુનિક સાહિત્ય-નવલકથા, નાટક, પ્રાચીન સાહિત્ય, કાવ્યો, નવલિકાઓ વગેરે અનેકવિધ ક્ષેત્રોમાં પ્રતિભાશીલ કવિ કેવી રીતે દેખા દે છે તે એક લાંબા નિબંધરૂપે આપેલ છે; “ટોલ્સ્ટોય: શિક્ષક તરીકે”-૪૩ પૃથોના આ લાંબા નિબંધમાં ટોલ્સ્ટોયની સમસ્ત જીવનની ફિલ-સૂરીનો નિયોઝ આવી જાય છે. આર્લ્સ જોડોષનના Tolstoi: The Teacher નામના પુસ્તક ઉપર ગતન અને વિવેચન આ નિબંધમાં આવે છે.

આ રીતે આ ખંડમાં પ્રસ્તાવનાઓ અને વિવેચનાત્મક નિબંધો અને કેટલાક અભ્યાસપૂર્ણ સ્વતંત્ર નિબંધોનો સંગ્રહ છે. એ બધા વિશે વિસ્તારથી અહીં લખી શકાય નહિ. આ વિભાગમાં આવેલ પ્રત્યેક કૃતિમાં સાહિત્યકાર કાલેલકર દેખા દે છે. સ્વેચ્છાએ સાહિત્ય સર્જવાનો જે પ્રયત્ન નથી કરતા તેમનાથી

અહીં અદ્ભુત પ્રકારનું કલાદર્શન સાહિત્યપરિચય કરાવતાં યમ ગયું છે. એમની પ્રતિજ્ઞાની જ્યોત પ્રત્યેક પંક્તિમાં અંકુરિત થઈ છે. એક પણ નિષેધ વાંચ્યા વિના છાંડવાની ધૂણતા કોઈ પણ વાચક અહીં કરી શકે એમ નથી. એટલે રસ તેમાં સંપ્રદાનાર અને વ્યક્ત કરનારનું ભાષા પરનું પ્રભુત્વ પણ કેટલું સ્વાભાવિક અને અદ્ભુત હશે તે તેની કલાના પિપાસુને મુગ્ધ-ભાવે સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો નથી.

‘જીવનભારતી’ના ત્રીજા ખંડમાં ભાષાચર્યાના ૯ નિષેધો આપેલ છે. તેમાંથી ધ્યાન ખેંચે એવો નિષેધ ‘જોડણીકાશ’ છે. ‘સાચ’ ગુજરાતી જોડણીકાશની પહેલી બે આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના-ઓમાંથી જ પરિચ્છેદોને (‘પેરેઆકસને’) બ્યવસિયત નવે સ્વરૂપે ગોઠવીને’ એ બનાવેલ છે. તેમાં જોડણીકાશની ઉપયોગિતા અને તેનો ઇતિહાસ આપેલ છે. ગુજરાતી ભાષામાં નવીન શબ્દો કઈ દૃષ્ટિએ અને કેટલા પ્રમાણમાં અપનાવવા એ માટે કાલેલકર કહે છે કે:

કોઈ પણ ભાષાનો શબ્દકોશ એ તે ભાષાના એટલે કે તે ભાષા બોલનાર સમાજના પુરુષાર્થનું પ્રતીક હોય છે. એવા સમાજમાં દરેક નવી વસ્તુનો અભિધાર કરવાની સંકુચિત વૃત્તિ નથી હોતી, અને જે જુઓ તેનો સ્વીકાર કરે એવી ભિખારી રત્તિ પણ નથી હોતી. પોતાપણું સાચવીને, ઔરત વધારીને જોડણી નવી વસ્તુ લઈ શકાય અને આબાદ રીતે પોતાનામાં ભેગવી શકાય તેટલાનો સ્વીકાર કરતાં તે આંચકો નહિ ખાય;

આ આદર્શ જોડણો ગદ્યાન છે તેટલો જ કહિન છે. પરંતુ ગુજરાતી ભાષાને સમૃદ્ધ અને શુદ્ધ રાખવા માટે એ ધ્યેયને વળગી રહેવામાં જ દિત રહેલું છે.

“શબ્દભાષા” એ શીર્ષકથી ‘જીવનભારતી’નો ચોથો ખંડ શરૂ થાય છે. આ વિભાગમાં કુલ ૧૧ નિષેધો છે. તેમાં પુનરુક્તિ ખૂબ છે. “દિન્દીનો પ્રચાર-શામાટે અને શી રીતે?” મૂળ

હિંદી ઉપરથી તૈયાર કરેલ આ નિર્ગંધમાં ૪૫ કંડિકાઓ આપી છે. રાષ્ટ્રભાષા તરીકે હિંદીને ફેટલું મહત્ત્વ આપી શકાય અને તે શી રીતે થઈ શકે એ પ્રશ્નની વિસ્તારથી ચર્ચા અહીં કરેલ છે. પ્રાંતીય ભાષાઓ ક્ષીણ થઈ જાય એ રીતે રાષ્ટ્રભાષા અપનાવવાનો એમનો આગ્રહ નથી. જુદા જુદા પ્રાંતોમાં હિંદી કેવી રીતે અનુકૂળ થઈ પડે એમ છે તે જતાવ્યા પછી પણ હિન્દી તરફ કોઈ પ્રકારનો પક્ષપાત તેઓ જતાવતા નથી અને કહે છે. “અમારો એવો દાવો નથી કે ભારતની બધી ભાષાઓમાં હિંદી જ એક સારી ભાષા છે અને તેનું સાહિત્ય બીજાં સાહિત્યો કરતાં ધણું ચઢિયાતું છે. ...”

‘જીવનભારતી’ના પાંચ ખંડમાં ‘એક લિપિ’ વિશેના આઠ નિર્ગંધો છે. તેમાં પણ પુનરુક્તિ વારંવાર દેખાય છે. યૂરોપ જેવા દેશમાં કે જ્યાં ૧૮ કરતાં પણ વધારે ભાષાઓ છે, છતાં ત્યાં લિપિ તો છે એક. આપણે ત્યાં એક લિપિનો પ્રયાસ શા માટે ન કરવો એ આ વિભાગના નિર્ગંધોનો મુખ્ય ખવનિ છે. રાષ્ટ્ર-લિપિ તરીકે નાગરી લિપિ ફેટલે અંશે ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે એ પણ ચર્ચા જતાવેલ છે. રોમન લિપિ અથવા ઉર્દૂ લિપિની મર્યાદાઓ કંઈ છે એ પણ જતાવેલ છે. ગુજરાતીમાં પણ અ, ઇ, ઈ, ય, જ, ઝ, ઞ, હ, બ, બ એ નવ અક્ષરોનો મરોડ બદલીને પણ રાષ્ટ્રલિપિની નજીક પહોંચી શકાય છે એમ જતાવ્યું છે. આ યોજના પ્રમાણે કાકા કાલેલકર પોતે પણ આ લિપિને અનુસરે છે; અને એ ચર્ચામાં આ ઉલ્લેખ ખંડ પણ પૂરો થાય છે.

આ રીતે ‘જીવનભારતી’ના સર્જકની પ્રતિભા એટલી વ્યાપક અને ગૂઢ લાગે છે કે કોઈપણ એક વાક્ય અત્યારે યાદ આવે છે, “A man of genius is a spring in which there is always more behind, than flows from it” પોતાની જ અનોખી દૃષ્ટિએ, પોતાના જ ચિંતન અને

મનનથી એમની પ્રતિભા સીધી, સાદી, સરળ ભાષામાં માનવતા-ને સ્પર્શે એવું કથન રજૂ કરે છે. એ કથનમાં સચ્ચાઈ છે, દંભ નથી એમાં એક કલાકારની પોતાની કૃતિ પ્રત્યે તાદાત્મ્ય સાધવાની તત્પરતા છે. એમાં એમનો સમસ્ત આત્મા નિયોવાયો છે. એટલે જ એમના પ્રતિભાશીલ સર્જન તરફ મુગ્ધભાવ ઉદભવે છે.

તા. ૫-૨-૩૮ } રતિભાઈ દિકાભાઈ પટેલ
ગુરુકુળ મહાવિદ્યાલય, સોનગઢ } જી. એ. (Hons)

બસો-પાંચસો શબ્દોમાં

મહિકા

‘મહિકા’ નવલકથા છે અને નથી; છે, કેમ કે એના સમર્થ કર્તા એને નવલકથા કહે છે; નથી, કારણ કે એનું નવલ-કથાપણ વાચકને અગોચર રહે છે. સમકાલીન સામાજિક જીવનની ભોળે આલેખાયેલી આ કૃતિ પૂરી કરીને હેઠળ મૂકીએ છીએ ત્યારે જે સંસ્કાર મન પર પડે છે તે આવો છે: કૃતિ દ્વારા સખળ પાત્રો રચવાની અને તેજસ્વી ભાવનાઓ પ્રસારવાની કર્તાની ઉત્કટ ઇચ્છાની આમાં છાયા પડે છે પણ એ છાયા જ રહે છે, એને તેઓ સુરેખ જળકર્તું ચિત્ર બનાવી શક્યા નથી. પરિણામે સૌથી અગત્યનાં પાત્રો પણ જોઈએ તેટલાં સ્પષ્ટ બિઠ્યાં નથી (વિરંચી, ઘોડે અંશે રુદ્રશરણ પણ, અદ્ધર લટકતો જ રહે છે.) અને સૌથી ઉજ્જવલ ભાવનાઓ પણ રચુટ યતી નથી. એ પાત્રો-ભાવનાઓને કર્તા, ગમે તે કારણે પણ, પોતાની નૈસર્ગિક સર્ગશક્તિની કુલડીમાં (‘કુસિખલ’ માં) એકરસ કરી શક્યા ન હોવાને કારણે વેસ્તુ-શુંદ્રન સાલન-ટીકું રહી ગયું છે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ, શિખાઉ પણ ન કરે તેવી વિગત-રજુઆતની ગળતી છે: જેમ કે સત્તરમાં

૧. ‘ધૂમકેતુ’ કૃત (ગુર્જર મં. ૨ કાર્યા. અમદાવાદ; ૩. ૨૧)

પ્રકરણમાં, રાતમાં જાગીને પોતાનું ભાવિ એકલી વિભાસતી નામિકા મલિકાવાળું દશ્ય અચળુચ એવો પલટો લે છે કે ત્યાં એનો પિતા પણ દાજર હોય અને એવા પલટાના અંશ તરીકે બંને વચ્ચે એકેક ઉક્તિનો સંવાદ થયા પછી જ બીજા દિવસની ઘટના વર્ણવાઈ છે. કોઈ કોઈ વાર વળી વારતવદર્શી સાહિત્ય રચવાની લેહમાં જીવનની કાચેકાચી વાસ્તવિકતાને એ જ રૂપે કાગળને પાને ચઢાવી દીધી છે: જેમ કે, અગિયારમા પ્રકરણમાંની બે જુવાનિયાની વાતચીતમાંનો ઉપરાષ્ટાપરી ત્રણ ત્રણ વારનો 'સાક્ષી' નો કમનસીબ પ્રયોગ તથા અન્યત્ર થએલા 'ફિલસૂફી' અને 'ફિલસૂફી' જેવા બાલિષ્ઠ પ્રયોગો. આ બે ત્રણ નમૂના જેવાં બીજાં દર્શાવેલાં પણ અપાય તેમ છે.

આમ નવલકથા તરીકે તો 'મલિકા' એ કર્તાની નિષ્ફળતા નંબર ત્રણ^૧ છે એ જોઈને એમની કલાના સૌ શ્રેષ્ઠીઓને ખેદ થશે. એવી એ કૃતિમાં કોઈ કોઈ સારા અંશ પણ છે. એનો ઉદ્દેશ ન યાય તો એમને અન્યાય યાય. હિન્દુ સ્ત્રીત્વની જાંચી કાટિની પરંપરાને મૂર્ત કરતાં ગોપિકા અને રાધિકા જેવાં, બીજાં આજાં આજાં પાત્રોને મુકાબલે હીક દોરાયલાં, પાત્રો; 'રૂઢશરણનો સંદેશ' અને 'દ્વિમાદ્રિનાં આંસુ' એ પ્રકરણોમાંનું કેટલુંક ભિન્ન-જર્ણ ચિન્તન; નાયકમાતા તાની હતી યાય-ન-યાય એ હૃદયને અસર કરે તેવા પ્રસંગો; છેવટનાં પ્રકરણોમાંનાં ગ્રામસુધારણા-વિષયક ધ્વન્યાત્મક ચિત્રો: આપું થોડું સારું લખાણ પણ આ વાર્તામાં જડે છે. એવું ઘણું અને વધુ સારું પણ આપણને જડત, જે મિત્રોએ (પ્રસ્તાવનામાંથી આપણે જાણીએ છીએ તેમ) ટાકણી કરીકરીને કર્તા પાસે 'મલિકા' પ્રકાશિત કરાવી, તેમણે કર્તાને મિત્રભાવે મિત્રભાવે નવલકથાકલાનાં કેટલાંક બહુમાન

૧. પહેલી બે એટલે 'રાજમુગટ' અને 'પૃથ્વીરા.'

જાણીતાં તત્ત્વોની દૃષ્ટિએ સલાહસૂચના આપી, પ્રકાશન કરવા-કરાવવામાં અઘેયને સ્થાને ધૈર્યનું સેવન થવા દીધું હોત તો. આ જમાનાના મિત્રો, અમને દહેશત છે કે, એવું જ કરવાના: સ્વ. 'કાન્ત' કે રા. ન્હાનાલાલ કવિની રચનાઓ પ્રકાશનપૂર્વે જાય નાતેરા સાહિત્યઅનુ રણજિતરામ પાસે અને એમના સૂચવેલ સુધારાનો યથાઘટિત અમલ પણ થાય એ તો જની ગયા ઇતિહાસના બનાવો, સમકાલીન સાહિત્યજીવનના નહિ જ.^૧

અમનું ગોતી^૨

આઠ એકાંકી નાટકોનો સંગ્રહ. એમાં ઉપલા અન્યાભિધાની નાટક ઉપરાંત સાત નાટકો છે, જેમાંનું છેલ્લું છે સંગીતનાટક. ઇંગ્રેજીમાંથી સુંદર રીતે ઉતારાયેલું શ્રીકૃષ્ણ જીવનવિષયક 'અમનું ગોતી' તો તેર વર્ષ પર એક સામયિકમાં પહેલી વાર પ્રગટ્યું ત્યારથી શ્રાવ્ય અને દ્રશ્ય, બંને રૂપે ઘણું લોકપ્રિય થયું છે એટલે એના વિશેષ પરિચયની અહીં જરૂર નથી. એને પહેલું મૂક્યું તો બરાબર છે તેમ સંગીતનાટક 'હલ્યાણ'ને છેલ્લું બેસાડ્યું તો ય બરાબર છે. કર્તાએ ગોતાના એક કાવ્ય પરથી કરેલી એ રચના એક પ્રયોગ તરીકે ખોટી નથી પણ તેમાં વિશિષ્ટ કે અસાધારણ કે નથી.

'ધારાસલા'માં રાજકીય ખનિવાળું વસ્તુ છે અને તેમાંનું સમગ્ર કટાક્ષકચન તીક્ષ્ણ છે. સંગ્રહની રમૂજ રચનાઓમાં એ

૧. અંચમાં ૮ નવલિકાઓ પણ છે. એની પર લખવાનું ભવિષ્ય માટે રાખવું પડ્યું છે.

૨. ચન્દ્રવદન મહેતાદત્ત (મિસર્સ ધ. મહેતા, વિ. મુવ, ચ. મહેતા; ખાર, મુંબાઈ; ર. ૨). સંગ્રહમાંની મુખ્ય કૃતિને ('મલ્લિકા' હારે ક્યું છે તેમ) આખા સંગ્રહના નામ તરીકે રાખવી એ જ અદ્યતન ઉચિત રીત છે. 'અને બીજા' નાટકો જેવું લટકણિયું નામને નાહક લાંબું લચક તથા બેડોજ બનાવે છે.

સૌથી સારું છે. હીક હીક રમૂજ આપણે 'ત્રિપારાજ'માં પણ અનુભવીએ છીએ: કેટલાંક નમૂનેદાર સત્તારીઓ-અધા ય મુખ્ય સમાજવર્ગોની (ન્દા. દ. દ. દહે તેમ) પ્રતિનિધિયણો-પોતે પોતાની મેળે દુનિયાનિકાસ યછને એક નારીપ્રધાન દ્વીપ પર જઈને રહે છે અને એમની નારીપ્રતિભાને જેવાં વેરની સજ પડી રાકે તેવાં નરમ્નતિ પર લેવાનો દસામણો પ્રયોગ કરે છે. નાટકના એ વસ્તુનું આલેખન લગભગ અંત સુધી કતો દળવાદળવા પણ અસરકારક સંરેપશોધી કરી ચક્રા છે, ખુદ અંત પણ રવાળાવિક છે કેમ કે એમાં દ્વીપ પર ચઢાઈ લઈ આવેલી નરમ્નેના નારીમંડળના સંગીતથી (આપણે કોઈ વાર પછેક પ્રાકૃતજન બનીએ ત્યારે કહીએ છીએ તેમ) લદ્દ બની જાય છે; પણ ચઢાઈના ખજર આવે છે એ પ્રસંગથી ગૂંથળી કથળવા માંડી છે, જે કથળતું ચાતુ પણ રહ્યું દોવાથી, ચઢાઈ વાળે પ્રસંગ સ્પીતરવામાં ઉતાવળ થઈ ગઈ દોવાથી, અંતિમ દરમ જેનું પ્રભાવી નીવડતું જોઈએ તેનું નીવડતું નથી. એવી જ ઉતાવળનાં અને જરા ગોટાળે ચડેલ કતોમાનસનાં ચિન્દ, અન્યથા અચ્છી વિશાદિકાર 'સનાતન ધર્મ'માં પણ નજરે પડે છે.

'પટમાળ' અને 'લગનમાળો' લખવિષયક, પ્રેમનામી પ્રેમવિષયક, કામવિષયક, જે કહીએ તે છે. બંનેમાં અત્યારનાં ઉઠતો (અને ઉછળતો) જુવાન ગુજરાતી સીપ્રરોની-બધાં નહિ તે એમની હીક હીક ગોટી સંજ્ઞાની-મનોરસિનું મિત દોરવાનો કતોનો પ્રયાસ છે.

'લગનમાળો'માં સદચારી લગ્નની બહુ સરસ 'વિરંદી

૧. સિવાય કે કામી માણસો જયેરે પડે ની પ્રાંતિક જે લીનું પ્રાંતિક-પદ્ધતું સંગ્રહ એકપાકું નથી રાખી રહ્યા. જેમ સાધી કે અજાણથી કે બેપનાઈથી.

૨. 'દૂલેડી' માટેનો પ્રેમ અનંદરાવ રાવડનો સંખ.

હિસાવી '૧ 'છે. એ લગ્નભાવનાનું (લગ્ન વાસનાનું) શિષ્ટ સાહિત્ય-કારને હાથે થયેલું' આ આલેખન પહેલું છે તેથી તો ધ્યાન એ-એ જ છે; ઉપરાંત, એમની લાક્ષણિક નર્મ-આત્મ-યુક્ત સંભાષણ-શૈલીમાં રચાયેલું હોવાથી વધુ આકર્ષક બન્યું છે.

“ યા ચિન્તયામિ ”વાળા શ્લોકમાં દુનિયાદાઝેલા ભત્રી-હરિએ જાણે જૂલ કરી હોય, તેણે તેમાં સૂચવેલ ચાર કળેડીયાં જોડાં જાણે આછાં હોય, તેમ આપણા નાટકકાર ‘ ઘટમાળ ’માં, એ જ શ્લોકને મુદ્રામંત્રને સ્થાને રાખી, એવા જિન્સી સાહસો કરનાર જથ્થાબંધ જોડાંને હુમ્મસ પર છોડી મૂકે છે. હુમ્મસમાં એવાં એટલાં બધાં જોડાંના કુવિંહારના દુર્ભયોગો માટે અહીં ચીતરાયો છે તેટલો બધો અને તેટલી સહેલાઈથી સાંપડતો અવકાશ જો ખરેખર હોત, તો અત્યાર પહેલાં જ દુનિયાભરનાં તેવાં રંગીલાં પ્રેમપિપાસુઓ ત્યાં બિતરી પમ્યાં હોત, એ આરોગ્ય-ધામની જૂમિ એમને નાની પડવાથી સચીન રોટે કોષ્ટક કાઢેલ લોખંડ-હાવેં એંડ કા.ની મદદથી મોટા પાયા પર ત્યાં ‘ રેફ્રે-મેશન ’ ની યોજનાઓ માથે લાઇ પાર પાડી એ ધામને સદૃશ-ગણ્ય મોટું કરવું પડ્યું હોત, અને દેશમાં દુષ્ટ આવેલ દુરાચાર કચાંથી કુલ્યોદાસ્યો એવા કોષ્ટક ઉદ્ધોષ કરતા ભારતભરનાં સનાતનીઓ તપશ્ચર્યાપૂર્વક પમપાળા કૂચ કરતા કરતા એ અનિષ્ટ ટાળવા હુમ્મસ પર આક્રમણ લઈ ગયા હોત. પણ એવું કેં થયું નથી કેમ કે કતાંએ લોગાં ક્યાં છે એટલાં પણ યુવકયુવતી વગેરે, એવી મક્કસદવાળાં, એવા નાના એક જ સ્થળમાં હોવાં શક્ય નથી. જીવનમાં એ શક્ય હોય તો પણ, કલાકારનો ધર્મ છે કે પોતાનો હિંદેશ સરી શકે, એ વિશેનો સુદૃઢ સંસ્કાર વાચકચિત્ત પર પડી શકે, તેટલાં જ જોડાંને તેમણે નાટકમાં રજૂ કરવાં થટે. તેમણે આ બાબતની સંભાળ રાખી નથી એટલે ચિત્ર અમુક

૧. ‘ સણકાર ’ (ધારા બીજી)માંના ‘ રેવા ’ કાવ્યમાંથી.

અંશે કૃત્રિમ, અતિચિત્ર ('કરિકેચર') જેવું, બની ગયું છે. આ મર્યાદા બૂલી શકીએ તો દેહલાક ચળરાક વાતીલાપોવાળું આ નાટક રસપ્રદ છે.

પલટાતાં તેજ^૧ : અધિકાર વચ્ચે

બંને નાટકસંગ્રહો છે. પહેલો છે તો ત્રણેક વર્ષ પરનો પણ એને વિશે લખવાનું જાણી દણું તેથી એ અને તાજે-બીજો-સંગ્રહ સાથે વિચારશું.

બંને ગ્રંથિકાઓમાં મળીને જે દસ નાનાં નાનાં નાટકો છે, તે વાંચતાં અને વિચારતાં કતોની નાટ્યકાર તરીકેની એક સુચકિત અને મર્યાદા આગળ તરી આવ્યા વિના રહેતી નથી: તેઓ ત્યારે માનવીના માનવી તરીકેના હૃદયભાવોને આલેખે છે ત્યારે વિનયી થાય છે અને પ્રચારલક્ષી પ્રસંગો યોજવા કે વિચારો નિરૂપવા યત્ન કરે છે ત્યારે એમને હાથે કૃતિ નજાળી જતરે છે. આ કથનમાંથી પહેલા કથનનાં દૃષ્ટાંત એટલે (પહેલી ગ્રંથિકામાંનાં) ' સોનાં ' અને ' સંત જ્વાલા ' તથા (બીજીમાંનાં) ' ચિત્રાદેવી ' ; અને બીજાનાં દૃષ્ટાંત એટલે (પહેલીમાંનાં) ' પલટાતાં તેજ ' તથા (બીજીમાંનાં) ' અધિકાર વચ્ચે ' અને ' ઉત્કાંતિને અજવાળે. ' આ છેલ્લાં ત્રણમાં, અનુક્રમે, અત્યારની યિદ્દાજીવ પ્રથા, લગ્નસંસ્થાનું નિષ્પ્રજ્ઞતાવાળું પાશું અને માગો-દારના નિયયોમાંથી વરતુ લેવામાં આવ્યું છે. ત્રણેમાં તે તે પ્રજા વિશે કતોનું વિચારકસ્વરૂપ આપણી પાસે દીકરીતે રજૂ થાય છે, પણ નાટ્યકારસ્વરૂપ નહિ. એ સર્વમાં તેમજે અસજત પ્રપત્ન તો કયો છે નાટ્યનસ્ત લાગવાનો; એ પ્રપત્ન કદાચ તેમને પણ સતોષપ્રદ નહિ થયો હોય અને વાચકને તો સંતર્પક નથી લાગતો એમ કહેવું નેહએ.

બિલક પડે, ' સોનાં ' વગેરે ત્રણે નાટિકાની રસપૂર્ણતા

૧. ઉદુલાલ ગાંધીજી (ગર્મિ પ્રમાણ, કાચી, આક આના).

૨. ઉ. ગાંધીજી (પ્ર. કર્તા પોતે, કાચી; ૨. ૧).

આનંદજનક છે. વિશેષે કરી ત્રણેની નાચિકાઓ-સોનાં, સમરત, ચિત્રાદેવી, ત્રણે દારુણમૂર્તિ છતાં ત્રણે સંસાર-સમરની વીરાંગનાઓ—એવી તો સુધીર સચોટ પીંછીએ આવેખાઈ છે કે સહેજે ભૂલી શકાય નહિ. ત્રણે રચનાતો વસ્તુપટ પણ જેટલો ઘટ તેટલો જ લાતીગળ ગુંથાયો છે અને વસ્તુવિકાસ પણ રસમયતા પહેલેથી છેલ્લે સુધી ટકાવીને હૃદયસ્પર્શીને તો ય સંયમી સમતોલ—બન્ને છે. 'સોનાં' અને 'શાંત જ્વાલા' જેવી એકાંકી રચનાઓ તો સમકાલીન સાહિત્યમાં થોડી જ દશે.

બાકીની ચાર રચનાઓ એટલે દેશને ખાતર યૌવનન સ્વાર્પણ વિશેની 'ચિરંતન પદ્મયા;,' કેંક ભિર્મિલ બની ગયેલી જુલમી લગ્ન વિશેની 'ઉઘડતા ફૂલ જેવી;,' રાજકવિ કાલિદાસના પ્રેમની ભૂખી રાજગણિકા વિશેની 'રૂપકમલા' અને એક ટેકીલી મધ્યકાલીન ગુજરાતી ગણિકા વિશેની 'અપરાજિતા.' ચારેમાર સારી મધ્યમ કોટિની વાચનપાત્ર નાટિકાઓ છે.

૧૯૫૫ અને બીજી વાતો

પૂર્વે એકદમ 'વસન્ત'ના કાષ્ઠક તંત્રીલખાણમાં " સમ્યાષ્ટની સાદાષ્ટ " એવા શબ્દો વાંચવામાં આવેલા. 'ષ સિચ્છિલસિટ્ટી ઓફ સિન્સેરિટી' એ પદનો એ તળપદો તરજુમો. અને કામચલાઉ તરજુમાં તરીકે જરા ય ખોટા પણ નહિ. વિશેષે કરી, આ સંગ્રહમાં વાંચીએ છીએ તેવી સાદી કલાના નમૂનાઓ વર્ણવવા માટે તો એ જાડુ કામનો છે; કારણ, આ પંદરેપંદર નવલિકાઓનો સૌથી આગળ પડતો ગુણ એ જ છે કે એ દરેકમાં કર્તાનાં હૃદયમનની સમ્યાષ્ટ અને તેમથી ફળતી સાદાઈ તરી આવતી વાચક અનુભવે છે. તેઓ બે કે ત્રણ જ

૧. ગુલાબદાસ બ્રોકરજીવ (મૂ. સો. ભટ્ટ. વડોદરા; ડા. ૧૧). અંધ-નામમાં દ્વે 'અને બીજી વાતો' એ શબ્દોને રૂપસદ અપાતી યાચ તો સાહે. આ અંધને 'લતા શું બોલે?' કે 'સુનીલા' કે 'જીવનની મોજ' એવું કોઈ નામ, અંદરની એકદમ વાત પરથી, આપી શકાયું હોય.

વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં 'પ્રરથાન' વગેરે સામયિકો દ્વારા નવલિકા-લેખક તરીકે સારી રીતે અને યોગ્યતાપૂર્વક પ્રસિદ્ધ થયા છે. મુંબાઈના વ્યાપારજીવનના પોતે પ્રત્યક્ષાનુભવી હોવાથી તેમણે આપણને 'જૂની મૈત્રી' અને 'મીઠો રોટલો' જેવી એ જીવનની રસ પડે તેવી નવલિકાઓ આપી છે એ તેમની વિશેષતા ખાસ નોંધપાત્ર છે. પરંતુ એમની ઝડપુ કલા એ એક જ પ્રકારના વસ્તુમાં કેન્દ્રિત થઈ નથી. તેમનું મનોવતુંલ વિસ્તરતું આપણે લતામુનીલા નામિકાઓવાળી પ્રેમત્રૌણિક અને 'ગાડીમાં' જેવી પ્રેમદ્વૈકાણિક રચનાઓમાં તેમ જ 'ખા' જેવી સુગધુર, કારુણ્યભાયામય અને 'પીળા પ્રદેશમાં' જેવી દેશી-રાજ્યચિત્રિત રચનાઓમાં પણ નોંધ્યે છીએ; 'માણેકમાલ' વાતો નથી તેટલે અંશે એક વિશિષ્ટ-પ્રકૃતિ વ્યક્તિનું સુરેખ વાસ્તવિક અને શોકભાવી રેખાચિત્ર છે; અને 'આગલી રાત્રે' એ ત્રાસવાદી ઉપેનની કથા તો 'માનસી'ના સુઠ વાચકોએ નૂતનસમયે જ સુણી છે. અહીં નમૂના લખણ જે યોગી કૃતિઓનો ઉલેખ કર્યો છે તે પ્રકારની બીજી ૭ પૃષ્ઠ આ સંપદમાં છે. માત્ર 'આચારપદ' નહિ પણ આચારો જેમણે પૂરી છે તે આ આ અજિનવ નવલિકા-કારની વધુ પરિપક્વ સિદ્ધિઓ આપણને વારંવાર મળતી રહે એમ ધૃઢીએ છીએ.

—વિ.

પરિચ્છાયાધિકા : ૨

[પ્રો. ડાહ્યારાજ માંકડસિખિત ૧૯૪૬ની વાર્ષિક મહીસામાંથી પણ જ્ઞાન: અનુસંધાન ગયા દીર્ઘોત્તરના અંકથી.

૧. વાર્તાના મોટા ભાગ દરમિયાન બને ફેનડાબના ખૂનામાં રહે છે એ રીતે પણ આ મંત્રનનો મજાપ્રયોગ નબળી લેવાયો; બાપી એ સ્વયં તો એવું છે કે ત્યાં ત્રીજા 'કોલ્' (પૃષ્ઠ ૩૨૯) માટે અવ-કાસ તો પુણ્ય દત્તો, પણ એ સમયનો સામ સેકવિધનના બને નહિ લેવાયે દેવ, જે કવિત્વ જ થયું છે.

‘ પરિચાલિકા : ૧ ’ માટે આ વખતે જગ્યા મેળવી શકાઈ નથી.]

૧૬. એ ‘ખુદાઈ ખિદમતગારો (મહાદેવ દેસાઈ) : સરહદના ગાંધી ને તેમના અંધુની જીવનરેખા. “ લખાણ તાજગીલય ” યસંગ-પસંદગીમાં વિવેકદ્રષ્ટિ. સરહદ ચરિત્રચેખનનું સારું દર્શાવ.

૨૦ ઠાગોવા (સુ. પુ. ખારોટ) : જપાની અહિંસાપ્રચારકની જીવનરેખા : “ ...સત્યના ઉપારક તરીકે ઠાગોવાનું સ્થાન દુનિયાના મહાપુરુષોમાં ” છે. ઠાગોવા-વાણી સંદિતનું આ ચરિત્રક ઉત્સાહ-પ્રેરણા આપે તેવું.

૨૧. શંહીદનો સંદેશ (ઇલુલાલ યાજ્ઞિક) : “ સ્વદેશ પ્રેમ ... અને કૌનાગીરીથી પદે પદે ” ધબકતાં “ આયત્ન ” ડના એક આદ્ય બાળ્ય-વિધાતા ” નાં જીવન ને લખાણો.

૨૨. અપંગની પ્રતિબા, હેલન કેલરકૃત : “ નવલકથા કરતાં મ નવલતર રસવાળી જીવનકથા. ” અનુવાદ અભિનંદનપાત્ર.

૨૩. ગુજ. સાહિત્ય-મનન-વિવેચન (રામચંદ્ર શુક્લ :) વિવેચનસંગ્રહ. વિવેચનસિદ્ધાંતોનું : “ બારીક જ્ઞાન. ” લખાણમાં “ સિદ્ધાંતોનો પ્રત્યક્ષ વપસાર. ” ... “ પણ સામ્રજ્ઞાનને પચાવીને આત્મસાત્ કર્યા પછી પ્રાપ્ત થાય એ સાહજિક વિવેચનરાક્તિ ... એકી ... બેઠી પૃથક્કરણસકિત અને તેને પરિણામે નિષ્પન્નું પરિષ્કૃત ” અનેની ખામી. “ ...યજુ’ છે તેટલું સીમાન્ત રીતે વિરાદ સુગ્રાહ અને સુપ્રતીતિકર. ... ગદ્યચૈત્રીની બેઠદ કચારા. ” વિવેચકને એ ન પરવડે.

૨૪. બધેકાશાઈ ખનાવટ (‘ સાહિત્યપ્રિય ’) : “ અતિ શાંકાસ્પદ મુદ્દા વિશે નિર્ણય ... નીડર નિખાલસ અને તર્કશુદ્ધ ચર્ચા. ” એથી “ સાહિત્ય ઉપર અનહદ ઉપકાર. ”

૨૫. ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય (રામપ્રસાદ પ્રે. બક્ષી) : ૨૧. નરસિંહરાવનાં વિદ્વસન-વ્યાખ્યાનોના પહેલા ભાગનું ફેબ્રુઆરી-સભાપ્રકાશિત ભાષાંતર. “ મૂળ અર્થ ગુજરાતના તેમ જ ગુજરાત બહારના સમગ્ર ભાષાશાસ્ત્રીય વિદ્વદ્ગર્ભમાં પ્રમાણભૂત. ” વ્યુત્પત્તિ સુખણીની તેથી આવકારાદ. “ ભાષાંતરકર્તા ભાષાશાસ્ત્રના બહુ જ ચિવંતવાળા વ્યુત્પત્તિ વિદ્વાન ... તેથી ભાષાંતર મૂળ જોટલું જ આધારભૂત. ” એ રાકવર્તી અન્ય મોડો પણ ગુજરાતીમાં મળ્યો એ ધન્ય બાન્ય; ખીજે ભાગ સત્વર પ્રગટ તો સારું.

૨૬. શ્રી મદ્દાભારત. અં. ૩ (કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી) : નાકર-
વિષ્ણુદાસરચિત વિરાટ-કથોગ-૪ર્વા. મધ્યકાલીન ગુજરાતની મહા-
ભારતવાચના તથા ભાષાસ્વરૂપ ન્વલ્પવાનું સરસ સાધન. ભાષાભેદ વિરોનાં
વિધાન વિચારણીય. “સંપાદન ચિન્તટતાભયુ” તેમ જ શાસ્ત્રીય.”

અપૂર્ણ]

—વિ.

પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર

૧, ૨. સૂક્ષ્મ અને ચિન્તાન; રાજમુગટ : ધૂમકેતુ (ગૂર્જર
અં. ૨. કાર્યા. અમદાવાદ; ૩. ૧૧ ને ૨).—૩ થી ૬. ગ્રામભાજન-
મંડળી (જી. દને), ખરી કેળવણી (માંધીજી), યોગશાસ્ત્ર;
શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યકૃત (ગો. જી. પટેલ), આપણો આર્થિક પ્રશ્ન
(જી. ન. નેપી) : નવજીવન કાર્યા. અમદાવાદ; (આના બે, બાર,
સોળ, સોળ.) :—૭. અભિષેક : ‘આનંદેશ’ (ચાંપરણ વિ. હટેશી,
કચ્છતા; ૩. ૧૧.)—૮. વ્યવહારોપયોગી અભિનય : ફિરાજશાહ ૩.
મહેતા, કરાચી (૩. ૧૧).—૯. સંતાકુકેતી : ચન્દ્રવદન ચિ. મહેતા
(ધ. મહેતા, વિ. મુવ, ચ. મહેતાખાર; ૩. ૧). ૧૦. સાન્તુ મહેતા, બા. ૩.
(‘નૈન’ ઓફિસ, બાવનગર; ૩. ૧)—૧૧. નવામુગની સ્ત્રી : શાશ્વતપ્રસાદ
વર્મા (ધુમાંતર કાર્યા. સુરત; ૩. ૧૧).—૧૨. ઋષુસંહાર : નેહાભાઈ
બ. પટેલ, સિનેર (૩. ૧)—૧૩. હાય એટલે શું ? રો. પ્રાણજીવન
મા. મહેતા, અમનગર (બે આના)—૧૪. વળુ રાષ્ટ્રવિભૂતિઓ :
હૃદયકાંત બોઝા (ધુનિવર્સલ બુક એજન્સી, અમદાવાદ; ૩. ૧)—૧૫.
ચિનગારી : તુરાબ (૩૫મ્ સાહિત્ય કાર્યા. મુંબઈ; ૩. ૧)—૧૬
વાતોમાં બોધ : એક તૃદ્ધની વિચારપોથીમાંથી (નયંતીલાલ મો.
મહેતા, બાવનગર).—૧૭. રાહીર અને આરોગ્ય : રવિશંકર જ.
ત્રિવેદી, અમદાવાદ; (૩. ૧૧).—૧૮. અખંડ શ્લોક : સોપાન
(અંજલિ પ્રેસભાગા, અમદાવાદ; ૩. ૧૧)

[નીચેની પાંચ નોંધમાંની પહેલી જ આ અંક માટે લખાય છે. બાકીની ચાર ગયા એક કે બે અંકોમાંથી મોકૂફ રાખવી પડેલી. તેને માટે બે આ વખતે થોડાં પાનાં મળી શક્યાં છે, તે બીજા બાબત એવું બન્યું છે કે ઘણાં પાનાં ભરીને અમારે ગયા ચરણના મહત્વના પ્રસંગો વગેરે પર લખવાનું હતું તેને માટે હવે જગ્યા રહી નથી. -સં. ' મા. ']

ભાષા અને સાહિત્ય

૧

નવલકથા

૧૫મી એપ્રિલ, ૧૯૩૮ના ' જોહન ઓ' લાન્સ વીકલી 'ના અંકમાં, કુ. ફ્રીલીસ મેંટલીએ ' મને એક વાર્તા કહો ' એ શીર્ષક નીચે એક બહુ મુંઝર લેખ લખ્યો છે. એમાંના અમુક ભાગ ગુજરાતી વાચકોને માટે ઉતારવાની લાભ્ય હું દયાવી શક્યો નથી.

એ લેખના આરંભમાં જ લેખિકા કહે છે કે નવલકથા-વિધાનનો ઇતિહાસ ટ્રાઇએ લખવો જોઈએ એવી મારી લાંબા સમયની ધૂરંદા છે અને આજે એ ધૂરંદા અતિ તીવ્ર ઘટ્ટ છે. એ ઇતિહાસ એટલે અંગ્રેજી ભાષામાં કે ઇતર ભાષામાં લખાયેલી નવલકથાઓનાં સૂચિપત્ર કે વિવેચન નહિ; તેમ જ નવલકથાના વિષયોના રાજ્યદારી નવલકથા, ઐતિહાસિક નવલકથા, પ્રાતિક નવલકથા, Proletarian (ખેડૂમજૂરી) નવલકથા જેવા ભાગ પાડીને તેનું વિવેચન પણ નહિ. તે જ પ્રમાણે એ નવલકથાઓના નાયકો, નાયિકાઓ અને ઉપનાયકો-નાયિકાઓનાં સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ નહિ તેમ જ તેમાં રહેલ જુદા જુદા રસ સંબંધી ચર્ચા પણ

નહિ. જે જોઇએ છે તે નવલકથાની રચનાના વિધાનનો ઇતિહાસ. અત્યાર સુધીમાં નવલકથા સંબંધી લખાયેલાં પુસ્તકોમાં, ૧૯૨૧ની સાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ The Craft of Fiction by Percy Lubbockના પુસ્તકને આ લેખિકા વખાણે છે પણ એમ જણાવે છે કે ૧૯૨૧ પછી નવલકથાવિધાનમાં પાછો ઘણો ફેરફાર થયો છે એટલે હવે એ વિધાન સંબંધી જ કોઇએ એક પુસ્તક લખવું જોઇએ.

અમુક બાબતનું વર્ણન કરવું એ નવલકથાકારનો મુખ્ય ધર્મ છે. એ વર્ણન કરનાર નવલકથાકાર જ છે એ વાત બૂઝવી જોઇતી નથી. વાંચનાર નવલકથાકારના પ્રભાવ નીચે કેટલો હોય છે તે જાણના માટે નીચેનું દૃષ્ટાંત બસ યશ:

રમેશે કૂર સ્મિત ક્યું.

રમેશે ફિક્કું સ્મિત ક્યું

રમેશે ગીડું સ્મિત ક્યું.

માત્ર વિશેષજ્ઞના ફેરફારથી નવલકથાકાર વાંચનાર આગળ રમેશનું વ્યક્તિત્વ ફેટકું જુદું જુદું રજૂ કરે છે !

આગળ ચાલતાં લેખિકા લખે છે: નવલકથાકાર એક મોટી દિવાલ ઉપર બેઠો છે. તેની એક બાજુ વાંચનાર બિઠા છે, વાંચનારની વાસ્તવિક દુનિયા છે. બીજીબાજુ નવલકથાકારની કાલ્પનિક દુનિયા છે. વાંચનારમાંથી એકાદ કહે છે “એમ નવલકથાકાર ! એક વાતાં કહેને !” નવલકથાકાર દિવાલની બીજી બાજુ જુએ છે અને ત્યાં વહેતી પોતાની કાલ્પનિક સૃષ્ટિમાંથી અમુક પ્રસંગો શોધીશોધીને એ કહેતો જાય છે. પરિણામે નવલકથા જન્મે છે.

એ લેખિકા નવલકથાવિધાનના મુખ્ય બે ભાગ પાડે છે : એક Panorama (વિશ્વદ્રશ્ય) બીજો Scene (દ્રશ્ય,

આલોક) ૧ આ બે શબ્દ સમગ્રવર્તી તે એક ઉદાહરણ આપે છે. તેનું સ્વરૂપ જરા ફેરવીને નીચે આપું છું.

કચ્છ માંડવીથી રતનલાલ અને મગનલાલ નામના બે પુરુષો મુંબાઈ આવવા નીકળે છે. રતનલાલ કથાનો સારો અને મગનલાલ ખરાબ નાયક છે. માંડવીથી રણની મુસાફરી એ બે કરે છે પણ નવલકથાકાર એ પ્રસંગને આગ નથી વર્ણવતો:

રતનલાલ અને મગનલાલે પોતાના જગણા પગ ઉપાડ્યા અને ત્રણ કુટુંબ અંતર કાપીને જમીન ઉપર મૂક્યા. પછી એમણે ડાબા પગ ઉપાડ્યા અને ત્રણ કુટુંબ અંતર કાપીને જમીન ઉપર મૂક્યા.

આ પ્રમાણે આખા રણની લંબાઈ એ જીજ્ઞવશથી નથી બતાવતો પણ તમારી આગળ તે એક Panorama (સમગ્રવર્તી દ્રશ્ય) જરા દૂરથી ધરે છે; અને ઝડપથી આખું રણ વર્ણવી જાય છે. ધગધગતો તાપ, સળગતી રેતી, રેતીના ભડતા વટોળિયા વગેરે અપાટાખંધ વર્ણવીને છેવટે એ નવલકથાકાર આ Panoramની સમાપ્તિ કરે છે:

સૂચાસ્ત થતો હતો. સળગતી રેતી ઝંકડી જતી હતી. રતનલાલ અને મગનલાલ એક નાની ધર્મશાળા આગળ આવી પહોંચ્યા.

આ ધર્મશાળામાં મગનલાલ રતનલાલનું ખૂન કરનાર છે એ વાત નવલકથાકાર જાણે છે એટલે તે Panorama અટકાવે છે અને Scene વર્ણવવાની તૈયારી કરે છે. જીજ્ઞવશથી દ્રશ્યરચનાની લોંબ (પશ્ચાદ્ભૂમિ), વાતાવરણ વગેરે જમાવીને, રાત્રિના મગનલાલ રતનલાલનું ખૂન કરે છે એ બનાવ વર્ણવાય છે. શબને જોઈને મગનલાલ હૃદયમાં શી શી લાગણી થાય છે, શી શી વ્યથા થાય છે તેનું સચોટ વર્ણન થાય છે અને પછી શબને કેવી રીતે સંતાડી દેવામાં આવે છે તે પણ જણાવવામાં આવે છે.

૧. આ ત્રણે શબ્દો આપ્ટોકોસમાંથી છે.—સં. 'મઃ.'

પણ તે પછી મગન સ્ટીમર મારફતે મુંબઈ આવે છે તેમાં સ્ટીમરની ગતિ, સમુદ્રના મોઝાં વગેરેનું કુટેકુટનું અને મિનિટે મિનિટનું વર્ણન જરૂરનું નથી એટલે નવલકથાકાર Scenerનું વિધાન છોડીને Panoramનું વિધાન ગ્રહે છે અને મુંબઈ આવવાનો ઇતિહાસ ઝોંકાદ બે પાનામાં વાચકને બતાવી દે છે.

આ વર્ષીકરણ પ્રમાણે લેખિકાના મતાનુસાર થોકરે 'પેનોરમા'ને પસંદ કરતો. ડિકન્સ 'સીન' પસંદ કરતો, કૅનરેક અને ક્રોકનર 'પેનોરમા'ના શોખીન છે. જ્યારે ગેલ્સવર્થી અને હુમ્ફ્રે 'સીન' ના શોખીન છે.

લેખિકાની વ્યાખ્યા પ્રમાણે જ્યાં જૂતકાળ બતાવવો હોય, લાંબા સમયનો ટૂંકો ઇતિહાસ આપી દેવો હોય, નવલકથાના જમાનાનો ઝડપથી ચિતાર આપવો હોય ત્યાં 'પેનોરમા'નું વિધાન વાપરવું આવશ્યક છે. પણ જ્યાં, અમુક ક્રિયા થવાની હોય અને તે આખી ક્રિયા વાચક સમક્ષ ખડી કરવાની નવલકથાકારની ધારણા હોય ત્યાં 'સીન'નું વિધાન જ આવશ્યક છે. એટલે કે એક 'સીન'ને જરાજરા વાચકની માનસશૃષ્ટિ આગળ ખડો કરવો હોય તો તેની આગળ 'પેનોરમા'ની આવશ્યકતા હોય છે જ.

લેખિકાના વિચાર પ્રમાણે, હાલના અંગ્રેજ લેખકલેખિકાઓ પોતાની કૃતિઓમાં Panoramનાં વિધાન કાઢી જ નાખે છે એ બહુ ખેદજનક છે. ઉદાહરણમાં ગ્રીસીસ વરજનિયા પુસ્ત્રની કૃતિઓ એ ગણાવે છે અને કહે છે: જો વરજનિયા પુસ્ત્ર જેવી પ્રતિભાશાળી લેખિકા Panoramનો બદિષ્ઠકાર પોતાના વિધાનમાંથી ન કરતી હોય તો તેની કૃતિઓ હજી પણ વધુ ગૌરવભરી, કળામય અને સુંદરતર થઈ શકે.

આ લેખિકાએ રચેલ અંગ્રેજી પ્રમાણે આપણા નવલકથાકારોનો વિચાર કાંઈ સમર્થ વિવેચક કરે તો એ લેખ બહુ

૧. મેસર્સ વિશ્વનાથ, વિષ્ણુપ્રસાદ કે જ્યોતીન્દ્ર જેવા—૨૪. 'મા.'

માર્ગદર્શક તેમ જ આનંદદાયક થઈ પડે. ઉપલક્ષિયો વિચાર કરતાં આપણે કહી શકીએ કે ગોવર્ધનરામ, રમણલાલ વસંત-લાલ, સુનીલાલ વર્ધમાન એ લેખકો ' પેનોરમા 'ને પ્રાધાન્ય આપતા જણાય છે. ' કરણધેસો ' એ માત્ર ' પેનોરમા 'ના વિધાનથી રચાયેલ નવલકથા છે એમ કહી શકાય. કનૈયાલાલ મુનશી ' પેનોરમા ' અને ' સીન 'ના વિધાનનો સુવાગ મેળ સાધી શકે છે. એટલે જ એમની નવલકથાઓ ખૂબ ત્વરિત ગતિથી વાચકો વાંચે છે.

કહેવાની જરૂર નથી કે નવલિકામાં બહુધા ' સીન ' નું જ પ્રાધાન્ય હોય. જો કે ઘણી ઉત્તમ પ્રકારની નવલિકાઓમાં પણ ' પેનોરમા ' અને ' સીન ' ઉભય ગૂંથાઈને છેક અંતમાં ' સીન ' થી આથી નવલિકા ચિત્તાકર્ષક બની જાય છે.

આપણા સાહિત્યમાં જગત-સાહિત્યની તુલનામાં આવી શકે એવું હજી ઘણું થોડું-બહુ જ થોડું છે એ વાત કબૂલમાં પછી પણ એટલું તો કહી શકાય કે " બીજા પ્રાંતોના મુકાબલામાં આપણું સાહિત્ય અતિ કંગાળ " છે એવું કહેનારા માત્ર Inferiority complex (દૈન્યપ્રતી) ધરાવનાર અને પારકે ભણે મોટા લાડુ જેનાર જ કહેવાયા. આપણા સાહિત્યમાંનો કાવ્યપ્રદેશ માત્ર જંગાળના (રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર જેવી વિરાટ વ્યક્તિ છે એટલે જ) એ પ્રદેશ કરતાં ઊતરતો ગણાવાય. નવલિકાસાહિત્યમાં પણ રવીન્દ્રનાથ બાદ કરતાં બીજા પ્રાંતોના આ પ્રકારના સાહિત્યની તુલનામાં આપણે ઊતરતા નથી. આપણે ત્યાંના જેવું દારૂચરસનું સમૃદ્ધ સાહિત્ય હિંદુસ્તાનની બીજી કોઈ પણ ભાગમાં નથી એમ જણાય છે. એટલે દરે આપણને

૧. આ વિધાન પર અમારું ' સમર્થ-વિવેચકપણું ' અજમાવતાં એમ લાગે છે કે એ નવલકથાકારમાં દરેકનું જ પ્રાધાન્ય છે અને વિશ્વ-દર્શ્ય જોણું કે નજરું છે. ભૂટો વિચાર કરતાં લેખકને પશુ એમ લાગશે એવી અભારી ખાતરી છે. —સં. ' મા. '

જરૂર છે માત્ર વિવેચકોની-કુવાના દેડકાં જેવી દૃષ્ટિમર્યાદા તેમજ તેટલા સંકુચિત જ્ઞાનવાળા નહિ પણ જગતસાહિત્યના વાંચનવાળા, Broad catholicity, strictest impartiality-વાળા (વિશાળ સાર્વજનિકતા અને દૃઢતમ તટસ્થતાવાળા) વિવેચકોની.

ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા

૨

સ્વ. બાબુ જયશંકર પ્રસાદજી

થોડા સમય પર એક હિન્દી અકાદમિકે તંત્રીપદેથી લખેલી પોતાની નોંધમાં બે શોકજનક અવસાન વિશે લખેલું કે આ મદાન વીરોના મૃત્યુથી ભારતને મોટી ખોટ મળે છે અને આ ખોટ પુરાય તેવી નથી. આ મદાન વીરોઃ જગદીશચંદ્ર ખોઝ અને બાબુ જયશંકર પ્રસાદજી. હિન્દીએ હમણાં હમણાં પોતાના કેટલાક સાચા સેવકો ગુમાવ્યા છે. પ્રેમચંદ્રજીને ગયાને હજુ વર્ષ થયું નથી ત્યાં શ્રી રામદાસ ગોડ આલ્યા ગયા અને આ ધા પુરાય ત્યાર પહેલાં જયશંકર પ્રસાદજી અવસાન થયું છે. જયશંકર પ્રસાદ ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉપાસક, સમર્થ સાહિત્ય-કાર, કવિ, નાટકકાર, ગદ્યકાર અને નવલકાર હતા. તેમનું વ્યક્તિત્વ અને એક માનવી તરીકેનું જીવન મદાન હજી પ્રસાદજી આધુનિક જાગૃતિના અગ્રણી હતા. તેમની કલામાં નવયુગનો સંદેશ છે, સાહિત્યસર્જનમાં નવા સંસ્કારોની સૃષ્ટિ છે. સાહિત્યવિદ્યક જાગૃતિનો નિગ્રાહક ભાવનાઓ પ્રસાદજીની કલામાં સાકાર થયે છે. પ્રસાદજી નવીન કવિતાશૈલીના જીવંત પ્રતિદાસ સમા હતા. દાર્ઢ્ય પણ બાળા અને સાહિત્ય આવા સેવક માટે હૃદયમાં પોતાના અસ્તિકાલ સુધી ગૌરવ મરાવી શકે છે.

૧. 'ગદ્ય'-નવલિકા: 'ઉપન્યાસ'-નવલકથા: આ શબ્દાર્થ-ભેદ હિન્દીએ બંગાળીમાંથી લીધો છે. બંગાળીમાં પણ એ બે વચ્ચે કેટલાક સમય સુધી ભેદ નહોતો એમ ગયા વર્ષના બંકિમચંદ્ર વિશેના જ.દાસગુપ્તાદૃત અંગ્રેજી અંશના પહેલા પ્રકરણમાં હતું છે. —સં. 'મા.'

જયશંકર પ્રસાદે માધ શુક્લા ૧૦ સંવત ૧૯૪૬ની શુભ પ્રભાતે ઉપાનું પ્રથમ દર્શન કર્યું. બાલ્યકાળમાં પ્રેમાળ માતાપિતાનો પ્રેમાસ્વાદ લાંબો વખત લેરા ભાગ્યશાળી નીવડ્યા નહિ એવું સહેજે સમજી શકાય છે કારણ કે તેમના મોટા ભાઈના અવસાનથી તેમને અભ્યાસ પડતો મૂકી પોતાનો પૈતૃક ધંધો સંભાળવો પડ્યો. આ પૈતૃક ધંધો તે તેમનો તમાકુનો વેપાર. તમાકુનો વેપાર અને આવી અજોડ ઉજ્જવળ સાહિત્યસેવા એ એક અપૂર્વ અને વિચિત્ર સંજોગ નહિ તો ખીણું શું ? પ્રસાદજીની ધરની સ્થિતિ સારી હતી અને તેમનામાં જ્ઞાનપિપાસા હતી. એટલે તેમણે ઘર આગળ અંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને હિન્દીનો સારો અભ્યાસ કર્યો. મોટાં વિશ્વવિદ્યાલયોમાં જ વિદ્વાનો પાકે છે એ વાત જયશંકર પ્રસાદજીએ જોટી કરાવી આપી.

ચોથા પાંચમા ધોરણ સુધીની કેળવણી લીધેલા આ સાચા વિદ્યાર્થીસીએ ઘર આગળ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કેળવણી લીધી અને એવું સાહિત્ય સંપૂર્ણ કે એ આજે વિશ્વવિદ્યાલયોના B. A. અને M. A.ના અભ્યાસક્રમમાં અનિવાર્ય રૂપે હોય છે. ખરેખર એક સાચી પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિને અખિલ વિશ્વ એ જ મોટું વિશ્વ ને વિદ્યાલય છે. તેની કૃતિ અને માનસ વાસ્તવિક કેળવણી માટે સદૈવતત્પર રહે છે તેનું પ્રસાદજી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે.

પ્રસાદજીની સાહિત્યસેવા કેવળ નિઃસ્વાર્થ અને પવિત્ર છે. તેમને સાહિત્યમાંથી કમાણી કરવાનો કે માન મેળવવાનો જરાએ મોહ કે લોભ ન હતો. તેમનું સાહિત્યસર્જન તો ગંગાના નિર્ગળ પ્રવાહ સમું નિઃસ્વાર્થ પવિત્ર અને લગ્ન છે.

જીવન—એક સાહિત્યયાત્રા

તેમના જીવનના ખાસ પ્રસંગો અને પ્રવૃત્તિઓ જોઈએ તો એ એક સાહિત્ય-યાત્રા સમાઈ હતાં. કાશીમાં પ્રેમચંદજી અને જયશંકર પ્રસાદ એટલે સાહિત્યના મહાન વીર સેવકો. તેમની

મહેમાનગીરી અને સ્વભાવની સરલતા આદર્શરૂપ ગૃહસ્થના શબ્દગાર. એકે ગરીબાઇમાં ઉછરી સાહિત્યની અગ્રેડ સેવા કરી ત્યારે ખીજાએ શ્રીમંતાઇમાં જન્મી એક કુશળ કલાકાર તરીકે લગભગ સમગ્ર જીવન સાહિત્ય પાછળ અર્પ્યું. અને સાહિત્ય માટે જ જન્મ્યા અને મર્યા. લગભગ સરખી ઉંમરે અને એકાદ વર્ષ આગળ પાછળ. પ્રેમચંદ્ર જલોદરની જિમારીથી એક બે વર્ષ રીખાઇને ગયા અને જ્યેષ્ઠકર દ્વાય રોગની જિમારીથી દોઢ બે વર્ષમાં ચાલ્યા ગયા. ડોક્ટરોએ તેમને હવાફેર માટે સલાહ આપી કે કોઇ પદાડી રથજે કાશી છોડી જાયો. સ્થિતિ અનુકૂળ હોવા છતાં 'કાશી' મૂકી જવાનું સાચા ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉપાસકને ચોગ્ય ન લાગ્યું. અને ૧૮ વર્ષનો એક પુત્ર, સ્ત્રી, વિધવા બાલી તથા સાહિત્યપ્રેમી હિન્દી જનતાને શોકસાગરમાં વહેતાં મૂકી ગયા નવેંજરની ૧૬મીની પ્રજાતે આ અમર કલાકાર ચાલ્યો ગયો.

જ્યેષ્ઠકર પ્રસાદ જીવન અને હૃદયથી કવિ હતા. માત્ર પોતાની કૃતિઓમાં નહિ પણ જીવનના દરેક પ્રસંગે તેઓ ભાવના-શાળી કવિ રહ્યા. તેમનો મળતાવડો, મધુર અને કોમળ સ્વભાવ, તેમનું વિશાળ લજ્જાદ, તેજસ્વી જ્ઞાનપિપાસુ આંખો, સુંદર ધાટીકું નાક, મોહક અને આકર્ષક વ્યક્તિત્વ રજૂ કરતાં હતાં. એક મોટા અમીરને છાજે તેવી તેમની ખાનદાની અને ઉદારતા હતી. તેમની લગ્ય મુખમુદ્રા, તેમના સ્વભાવની મીઠાશ, તેમની ઉચ્ચ ક્ષારુચિ તથા તેમનું કવિત્વપૂર્ણ સાહિત્યજીવન એ તેમના વ્યક્તિત્વની વિશિષ્ટતા હતી.

એમની કવિતા

જ્યેષ્ઠકર પ્રસાદજીની કવિતામાં પ્રેમ અને વિપાદ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેમના પ્રેમમાં કામુકતા નથી પણ તેમનો પ્રેમ આદર્શ સંયમી મર્યાદાપૂર્ણ લૌકિક અને સ્વર્ગીય કિનારાઓ વચ્ચે વહે છે. તેમનો પ્રેમ ઉત્તરોત્તર દિવ્ય જનતો

જાય છે. પ્રસાદજી પ્રભુને રામ, કૃષ્ણ અને વિષ્ણુદેવ રૂપે નિરખે છે અને તેના અનન્ય ભક્ત બની આખરે એ તેજને અભેદરૂપે અનુભવે છે. એમના વિષાદમાં સાચી આત્માનુભૂતિ છે. આ વિષાદમાં નિરાશાવાદ અને માત્ર શબ્દજ્ઞાન નથી, એ છીછરો પણ નથી પણ તેમાં ગંભીર આત્મવેદના છે. તેમનાં કાવ્યો 'ઝરના' 'ઠાનન', 'લહર', નામક સંગ્રહરૂપે પ્રકટ થયાં છે. તેમનું 'આસુ' નામક દીર્ઘ કાવ્ય એક સાચા કવિહૃદયની ભાવોર્મિની પ્રત્યક્ષ પ્રતિમા છે. આજે દિન્દી સાહિત્યમાં રહસ્યવાદ છાયાવાદ સંભળાય છે તે નવી કવિતા-પ્રજ્ઞાવિકાના પ્રથમ જાહેર ક્તો જ્યથાંકર પ્રસાદજી છે. આ નવી શૈલી કવીન્દ્ર રવીન્દ્ર ટાગોરમાંથી દિન્દીમાં હિતરી આવી છે. પણ જ્યથાંકર પ્રસાદ આ બાજતમાં મૌલિક છે. તેમની કવિતામાં પ્રકૃતિ અને અંતઃપ્રવૃત્તિનું અપૂર્વ સામંજસ્ય યથા પામ્યું છે. તેમની શબ્દ-પઢાવણી તેમનું અલંકારવિધાન હંદોની પસંદગી અને તેમનું પ્રકૃતિવર્ણન અપૂર્વ અને સુંદર છે.

પ્રસાદજીને ભારતીય સંસ્કૃતિ ગાદે અપૂર્વ અભિમાન છે. તેમણે ભારતની દુર્દશાનાં રોદણાં રોયાં નથી પણ પ્રાચીન ભારતની ભવ્યતાને તેનાં સંતાનો સમક્ષ રજૂ કરી છે. અને ઉદ્દેશધન આપ્યું છે કે આજે પણ ભારતનાં સંતાનોમાં આર્થ તેજ અને શોધી વહી રહ્યાં છે. તેઓ સંક્ષેપમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ વિભૂતિને દ્રઢ આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે. તેમના ગ્રન્થોનો વિષય પણ ભારતીય સંસ્કૃતિનો સમયાનુકૂલ પુનરુદ્ધાર છે અને નવસંદેશ આપનારો છે.

પ્રસાદજીને આપણે સર્વતોમુખી પ્રતિભાસંપન્ન સાહિત્ય-સેવક રૂપે જોઈએ છીએ. તેમણે સાહિત્યનાં વિવિધ અંગોને પોતાની કૃતિઓ વડે ઘુટ કર્યાં છે. તેમણે નાટકો અને કવિતાઓ રચી, વાંતોઓ અને નવલો તથા નિબંધો લખી તથા ઐતિહાસિક સંશોધન કરી દિન્દી સાહિત્યની અગ્રેષ્ઠ સેવા કરી છે. તેમને

કોઈ સ્થલવિશેષ નથી હોતો પણ સમગ્ર ભારત અને તેની વિશાળ સંસ્કૃતિ હોય છે એટલે તેમનામાં સંકીર્ણતા આવવા પામી નથી. અને તેઓ લાખાનું બંધન બાદ કરતાં અગિય દિન્દના સાહિત્યસેવક છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રતિ સદ્ભાવ

તેમણે પોતાના ગ્રંથોમાં છેક વૈદિક યુગથી શરૂ કરી શ્રી હર્ષવર્ધનના સમય સુધીનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. તેમનામાં વૈદિક સંસ્કૃતિ તેમ જ બૌદ્ધ સંસ્કૃતિ પ્રત્યે એક ભારતીય સંસ્કૃતિરૂપે સમાન સદ્ભાવ છે. તેઓ લાગણીવશ બની એક સંસ્કૃતિને બીજી સંસ્કૃતિની વિરોધી માની અવગણના કરતા નથી. તેમણે પોતાની એક વાર્તા ‘મમતા’માં મુસલમાન સમ્રાટ અકબરના પ્રત્યે ટકાર કરી છે અને તે વાજબી છે. રાહતાશ-દુર્ગપતિની વિધવા બ્રાહ્મણ કન્યા સારનાયના ખંડેરામાં પિતા હુમાયુનાં માણસો દ્વારા મરાયા પછી વાસ કરે છે. એક રાત્રે તે જ હુમાયુ અતિથિરૂપે ત્યાં આશ્રય લે છે. હુમાયુ જતી વખતે આ બાઈને વર્ષોસન આપવા તથા ઝૂંપડીને મહેલમાં બદલી નાંખવા હુકમ કરી ચાલ્યો જાય છે. કોઈ ૪૦-૪૫ વર્ષ પછી શહેનશાહ અકબર ત્યાં આવે છે અને તે બાઈને મદદ આપવા તથા મહેલ બાંધી આપવા કહે છે. પણ તે બાઈ કહે છે કે મારે આમાંનું કંઈ સ્વીકાર્ય નથી. બાઈ મરણ પામે છે અને ત્યાં મહેલ બંધાય છે. તેની ઉપર લેખ લખાય છે કે ‘અહીં સાત સમુદ્રના શાહેશાહ બાદશાહ હુમાયુ એક રાત રહ્યા હતા’ પણ એ બાઈનું નામ સુદ્ધા નથી. આનું નામ જ સમ્રાટો-ચિત આત્માભિમાન.

પ્રસાદજીનું સાહિત્યિક જીવન ચર ચર્તા પહેલાં દિંદીનું નાટ્ય-સાહિત્ય ભારતેન્દ્ર બાણુની કૃતિઓ વડે શોભતું હતું. પણ તેમાં નાટ્યકળાનો યોગ્ય વિકાસ થવા પામ્યો ન હતો, અને

હમણાં હમણાં દિગ્ગેન્દ્રલાલ રાયનાં નાટકોના અનુવાદે હિન્દી નાટ્યસાહિત્યમાં ઠીકઠીક ઉમેરો શરૂ કર્યો હતો. મધ્ય કાંઈ અનુવાદથી આ અંગની પુષ્ટિ થતી નથી. આ સ્થિતિ જયશંકર પ્રસાદે જોઈ, અને એ પ્રદેશમાં સખળ પ્રયત્ન કરી મૌલિક ૬-૭ નાટકો રચી 'હિન્દી નાટ્યસાહિત્યને અમુક અંશે ઉત્કૃષ્ટ કર્યું'. પ્રસાદજીનાં નાટકો શૈલીની દૃષ્ટિએ જંગાળા કે હરિશ્ચંદ્રથી સ્વતંત્ર છે. તેમાં મૌલિકતા છે. તેમાં ચારિત્રચિત્રણનું વિધાન ઉત્તમ પ્રકારનું છે. તેમાં આપણે માનવી હૃદયનો ભાવનાઓનું સુંદર વિવરણ જોઈએ છીએ. તેમની કથનોપચય શૈલી મનો-વૈજ્ઞાનિક અને ધગશ ભાવાવેશને વધારનારી છે. તેમનાં નાટકોમાં 'નાગયશ', 'ધ્રુવસ્વામિની', અજતશત્રુ, ચંદ્રગુપ્ત, રકંઠગુપ્ત અને રાજ્યશ્રી' મુખ્ય છે. આ નાટકોની રચનામાં તેમણે ઐતિહાસિક સત્ય પ્રત્યે યોગ્ય ધ્યાન આપ્યું છે તથા એ પ્રાચીન કાલને પોતાની કલા વડે પ્રત્યક્ષ કરી નવ યુગને યોગ્ય સંદેશ આપ્યો છે. પ્રસાદજીનાં નાટકો રચાયેલા સાહિત્યની વસ્તુ છે.

વાર્તા કલા અને નિબંધો

પ્રસાદજીની વાર્તાઓ દાર્શનિક શૈલીનો ભાવનાપ્રધાન હોય છે. તેમની વાર્તાઓમાં એક અપૂર્વ ચમત્કાર હોય છે. તેમની વાર્તાઓનું કથાવસ્તુ મોટે ભાગે જોડકાલીન હોય છે. તેઓ બહુ કુશળતાથી દ્રશ્ય ચિત્ર રજૂ કરે છે. 'આપણે તત્કાલીન યુગના વાતાવરણમાં જોતજોત ચંપ જમીએ છીએ, તેમની વાર્તાઓ વાંચતાં આપણે પોતાની જાતને જૂલી જવી જોઈએ છે. અને એક અદ્ભુત આનંદમય વાતાવરણ જામે છે. તેમની વાર્તાઓનાં નામો પણ તેમની શૈલી અને ભાષાને અનુરૂપ હોય છે. 'આકાશદીપ', 'પુરસ્કાર' 'સ્વર્ગ કે અંડરો મે' 'સુનહરા સાંપ', 'હિમાલયનો પ્રવાસી', 'સમુદ્ર સંતરણ વગેરે વાર્તાઓ તો સાહિત્યની સમૃદ્ધિ છે, તેમનું જીવન પ્રત્યેનું લક્ષ્ય બહુ જ વિશિષ્ટતાભરેલું ચમત્કારપૂર્ણ હોય છે અને તેથી તેમની વાર્તાઓ ધણી સુંદર

બની છે. તેમણે બે નવશે પશુ રચી છે 'કંઠાલ' અને 'તિતિલી', કંઠાલમાં એક દરિદ્ર દેશનું વાસ્તવિક, દુઃખ શું હોય ચકે તેનું સચોટ દશ્ય ખડું થાય છે.

તેમના નિબંધોમાં ગદ્યકાવ્યનો આનંદ અનુભવીએ છીએ. તેમનું ઇતિહાસવિષયક જ્ઞાન અદ્ભુત છે. તેમના ઐતિહાસિક સંશોધનને રાખાલદાસજી જેવા પશુ સ્વીકારતા. પ્રસાદજી તો બનારસના હાલતાચાલતા સાહિત્યોદ્યાન સમાન હતા. પ્રસાદજીએ થોડા સમય પર 'કામાયિની' નામ એક મહા કાવ્યની રચના કરી પોતાની કવિત્વશક્તિ પ્રોદતાએ પહોંચ્યાનું. પ્રમાણુ આપ્યું હતું. છેક વૈદિક કાલની કથાને રૂપકમાં ઠલ્પી મહાકાવ્યની રચના કરી છે. આ કાવ્યમાં મનુ શ્રદ્ધા (કામાયિની) અને ઇકા પાત્રો છે, પ્રલય સમયનું વાતાવરણ અને ત્યાર પછીની પુનઃસૃષ્ટિરચના, પ્રલય સમયનો વિવાદ અને અદ્ભુત તથા પુનઃસર્જન વખતનો અપૂર્વ આનંદ વગેરે કૃતિયો અપૂર્વ રચાયેલાં છે. આ ગ્રંથ સાહિત્યની એક વિશિષ્ટતાભરેલી વસ્તુ છે.

ગદ્યશૈલી : સમાપન

વર્તમાન ગદ્યશૈલીઓમાં પ્રસાદજીની શૈલીનું એક મહત્ત્વપૂર્ણ વિશિષ્ટ સ્થાન છે. તેમની શૈલી શુદ્ધ હિન્દી અને સ્વાભાવિક વિકાસની છે. તેમાં મારીમચડીને શૈલીનું અમુક રૂપ આપવામાં આવ્યું નથી. તેમની લાપા અને શૈલી લાવગ્રકારાન માટે અજબ શક્તિ ધરાવે છે. સૌષ્ઠવ, ચમત્કાર અને પ્રસાદ ગુણથી ભરેલાં નાનાં નાનાં વાક્યો અને સંસ્કૃત સરલ પદાવલિ હૃદયના લાવેને સુંદર રીતે વ્યક્ત કરે છે. તેમની રાખડોની પસંદગીમાં લાક્ષણિક પ્રયોગો વિશેષ છે, અને તેમથી વ્યંગ્યાત્મક ૫વનિ નિકળે છે. તેઓ આ શૈલીના બળે આપણને એક સ્વર્ગીય વાતાવરણમાં મૂકી દે છે. તેમનાં નાટકો વાંચીએ કે વાતીએ વાંચીએ ત્યારે આપણે આ દુનિયાથી દૂર એક લભ્ય અને અલૌકિક લાવનામય જગતમાં વિચરીએ છીએ. આપણે વાતાવરણ મધુર અને આદ્ભુત-

કારી બની રહે છે. તેમની શૈલી એટલી બળવતી છે કે તે આપણ-
ને વારંવાર એક ને એક વસ્તુ વાંચવા આમંત્રે છે છતાં ફરી-
ફરીને વાંચતાં આપણને કંટાળો આવતો નથી પણ કોલેટો
આનંદ વધે છે. તેમની વાકચર્યના અને ભાષા વિષયાનુકૂળ
હોય છે, તેમની ભાષામાં હિંદી શબ્દાવલિ નથી, તેમજ હિંદી શૈલી
પણ નથી. તેમની ભાષા સાધારણ ચાલુ અને વિશુદ્ધ છે, તેમ
ભાષામાં મુદાવરણે (Idioms)-રૂઢિપ્રયોગોને-આણું જ
રચાન હોય છે. છતાં ભાષામાં જરાએ શિથિલતા આવવા પામી
નથી. પ્રસાદશ્રીની શૈલી હિન્દીમાં પ્રાચુવાન શૈલીનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે.

આવા એક સમર્થ સાહિત્યકારે માત્ર ૪૮ વર્ષ જેટલી ટૂંકી
જિંદગીમાં સાહિત્યોદ્યાનને ખેતાનાં નિકસાવેલાં સુવાસિક પુષ્પો
વડે શય્યામાયું અને છવન છવી જાયું. ૪૮ વર્ષની જિંદગી
કાંઈ લાંબી જિંદગી નથી, તે તો માત્ર મધ્યકાળ છે, પણ અહીં
આપણે બધા લાકડાજ છીએ. માત્ર હવે આપણે તો
એક જ ધર્મ રહે છે કે પ્રેમચંદ્ર તથા જયશંકર પ્રસાદશ્રી જેવાનાં
સુન્દર સ્મારકો ચોળીએ કે જેથી તેઓ હંમેશાં આપણા અને
આપણી પ્રજાના બની રહે. આવા સાચા શબ્દશ્લોક-રૂપાસકના
આત્મા માટે પ્રાર્થના કરવાની દોય જ શાની ! તેઓ તો પરમ-
પદના વારસદાર રીતે સાચા અધિકારી છે. તેમનાં કુટુંબી જનોને
શાબ્દિક સમવેદનાં વડે આત્માસન આપવાનો લૌકિક શિષ્ટાચાર
કરીએ પણ સાચી કદર તો ત્યારે જ જૂઝી ગણ્યારો કે જ્યારે
આપણે તેમની કૃતિઓનો ભારતંબાપી પ્રચાર કરી તેમનાં
સ્મૃતિચિહ્નોને છવતાં રાખી લાજ લઈએ અને ભાવી
પ્રજાને આપીએ. અત્રે આ મહાન કલાકાર, રચાયી અને મૌલિક
સાહિત્યસ્રષ્ટા પ્રોફ ગણનિમોહ્યકતો તથા ભાષાના એક સમર્થ
પુરસ્કર્તાને આ લેખાંજલિ અર્પી હૃદયમાં આનંદ અનુભવું છું.

જેઠાલાલ જોષી

ઇતિહાસ અને પ્રત્નતત્ત્વ

૩

પૌરાણિક^૧ જયસવાલ

એમનાં લખાણોમાં પ્રાચીન હિંદના ઇતિહાસને લગતી ધણી ધણી માહિતી સુવ્યવસ્થિતરૂપે, ધણા ધણા નિર્ણયો તદ્દન નવા, અન્ય મતોનાં કાબેલ ખંડન સાથે, ચૈતરૂંના પુરાવા એકત્ર કરીને સાબિત કરેલા, આપણને મળે છે; એમનાં આવાં વખાણુ એમના કોઈ કોઈ નિર્ણય વિશે શંકાશીલ અભ્યાસી પણ આનંદથી કરે છે. હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસસંશોધક હિંદવી વિદ્વાનોમાં શ્રી જયસવાલનું સ્થાન પ્રથમ પંક્તિમાં-લગવાનલાલ ઈન્દ્રજી અને રાખાલદાસ બેનરજી જેવા ઉત્કૃષ્ટ સંશોધકોની દ્વારમાં.^૨

અર્વાચીન ભારતના વિદ્વાનોમાં જે આશ્વ ઇતિહાસવેતાનું સ્થાન આટલું ઉંચું છે તેમના કાર્ય પ્રતિ વાચકોનું લક્ષ દોરવા માટે આ અંકમાં પણ, આગલા એક અંકની જેમ, થોડુંક વધુ સ્થલ રોકવા બદલ કશા ક્ષમાપનની જરૂર હોય ખરી? એ સ્થલ અધિક રોકવું આવશ્યક છતાં વાસ્તવિક રીતે ખરેખર થોડુંક ફાળવેલા પાડી શકાય તેમ હોવાથી, અહીં સદ્ગતને વિશેનાં તથા એમનાં પોતાનાં બળે લખાણો લખી અંગુલિનિર્દેશ જ થઈ શકશે.

ઉપર ટાંકેલી કંડિકામાં જેમ પ્રા. ઠાકોરે આજથી ચારેક વર્ષ પર તેમ આચાર્ય આનંદચંદરે હમણાં એક ઠીક ઠીક વિસ્તૃત અવસાનગોષ્ઠીની અંદર રવ. ડો. જયસવાલનાં અન્વેષણોનું

૧. આ ૫૯ દિ. બ. કેશવલાલ હ. મુવલિખિત એક ('મેળની મુદ્રિકા'ના) પ્રવેશકમાંથી લીધું છે. 'જયસવાલ' ઉચ્ચાર તેઓ અને આપણા બીજા વિદ્વાનો સ્વીકારે છે; અમે પં. સાંકૃત્યાયનને અનુસરી 'જયસવાલ' રાખ્યું છે.

૨. પ્રાધ્યાપક બળવંતરાય ક. ઠાકોર: 'માલવિકાગ્નિમિત્ર'ના ભાષાંતરની મનનિકા-ટીકા પૃ. ૧૧૩.

૩. 'વસન્ત' વર્ષ ૩૬, અં. ૨; (પૈરાખ-અપાઠ '૬૩).

સંક્ષેપે ગુણદર્શન અને મૂલ્યાંકન કર્યું છે. એ ધીટ ઇતિહાસજ્ઞે જે વાદ કે વિષયનિરૂપણ કર્યો હોય તેનો પ્રતિવાદ કરનારે પણ તેમનું કહેવું વિચારમાં લીધા વિના ચાલવું નહિ એ હકીકત આપણા બંને વિદ્વાન વિવેચકો નોંધે છે, તે પરથી સમજી શકાય છે કે સ્વર્ગસ્થ પોતાના વિષયના કેવા અસાધારણ માનનીય પ્રમાણુ-પુરુષ હતા. એમનું જે ઝગકણું અને કાર્પત્રેરક દેશાભિમાન તથા જાત્યભિમાન 'હિન્દુ પોલિટી'નું પ્રવૃત્તિહેતુ બન્યું હતું તેનો પણ સાવતરણુ હિસ્તેખ 'વસંત'ની નોંધમાં છે. એ ગ્રંથના ટીકાકારો જે ભ્રમમાં કે જેરસમજમાં પડ્યા હતા, તેનો ખુલાસો પણ ત્યાં સ્પષ્ટતાથી કરવામાં આવ્યો છે.

વાંચકોને યાદ હશે જ કે ૧૯૩૩ની આખરે વડોદરામાં બરાબલી સાતમી પ્રાચ્યવિદ્યાપરિષદના ડૉ. જાંબસવાલ પ્રમુખ હતા. એ પ્રસંગના એમના "અસાધારણ શુદ્ધિવેલવથી અંકા-એલા બ્યાખ્યાન" માં જેમ ભારતીય ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના વિશેષજ્ઞોએ ચિન્ત્ય કે તેમને માન્ય થાય તેવાં વિષયને લગતાં સંવિસ્તર વિધાનો હતાં તેમ સામાન્ય ઇતિહાસપ્રેમીઓએ પણ જાણવાજોગ આ ચાર ગ્રિન્ડુઓ હતાં: (૧) ભારતવર્ષના પ્રાચીન ઇતિહાસ અને પ્રત્નતત્ત્વનું અધ્યયન કરનારે હવે પશ્ચિમે જૂમધ્ય સમુદ્રના-છટલી સુધીના-દેશોને અંગે યએલાં કે યતાં સંશોધનોથી પણ માહિતગાર રહેવું પડશે; (૨) બાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યુટ જેની મહાભારતની પ્રમાણુજૂત આવૃત્તિ તૈયાર કરે છે તેવી રામાયણની પણ, તેની જે ચાર કે પાંચ સંશોધનપાત્ર હાથપ્રતો છે તેને આધારે, તૈયાર કરવાનું કર્તવ્ય સત્વર હાથ ધરાવું ધટે; (૩) સંસ્કૃતના અધ્યયનઅધ્યાપનની જે પદ્ધતિ જૂની રીતની પાઠશાળાઓમાં હતી અને હજી ચેડીધણી છે, તેને શિક્ષિતો પૂરી જણવાપિછાણવા વિના અવગણે છે તે બરાબર નથી, કેમ કે શિક્ષિતો ઇચ્છે અને માગે છે તેવી પૃથક્કરણ-વિવેચનાત્મક પદ્ધતિ

૧. 'વસન્ત'ની પૂર્વોક્ત નોંધમાંથી.

પ્રાચીન દર્શનવ્યાકરણવ્યાસની, એને અસલ રૂપે, એમાં હોવાથી એનો યથાયોગ્ય પુનરુદ્ધાર થવો જોઈએ; (૪) ભારતીય ઇતિહાસને લગતું કેટલુંક પ્રાન્તવાર કે રાજવંશવાર કાર્ય પંડિતો ગૌરીશંકર ઓઝા, રાખાલદાસ બેનરજી, કૃષ્ણ હેરાસ વગેરેના ગ્રંથો દ્વારા ગયાં થોડાં વર્ષોમાં થયું છે; છતાં આપણા દેશના દિન્દુ યુગનો સર્વસામાન્ય સાર્વકારિક સમન્વયાત્મક બૃહદિતિહાસ આપણા દષ્ટિબિન્દુથી લખાવો બાકી છે અને આ કાર્ય પણ વિનાવિલંબ શરૂ કરી દેવું જોઈએ. આપણા ઇતિહાસના 'આ મહાન પર્યેષક'નો એ 'એક મહાન અભિલાષ' વધુપૂરો જ રહી, સહકાર તથા ઉત્તેજનને અભાવે,

—વિ.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

૪

પૂર્ણયોગની રબૂમિકાઓ

૨૪મી નવેમ્બર ૧૯૩૭

આજે શ્રી અરવિન્દનો સાક્ષાત્કારદિન. અગિયાર વર્ષ પર-૧૯૨૬ને આ દિવસે-એ માનવેન્દ્રની યોગસિદ્ધિ, વિદ્યાનમય ચેતનાનું અવતરણ પૃથ્વી પર કરવાનો ઈશ્વરી સંકેત બર આણવાને કાળે, યર્ષ. આ પ્રસંગે એમના વિસિષ્ટ યોગમાર્ગનાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં લક્ષણો રજૂ કરતી ઉપર્યુક્ત^૩ પુરિતકાનો વાચકને

૧. સ્થળસમયના અભાવે આ નોંધ અહીં જ અટકાવવી પડે છે. વાપરી રાકાઈ નહિ તે સામગ્રી એટલે નવેમ્બરના 'વિશાલ ભારત' માનો રા. જયચંદ્ર વિદ્યાલંકારનો લેખ; અને, ગુજ. વર્ના. સોસાયટીએ ચાર વર્ષ પર પ્રકાશેડું 'દિંદુ પોલિટી'નું સાપાંતર.

૨. કર્તા અંબાલાલ બા. પુરાણી (શ્રી અરવિન્દ કાર્યાલય, આણંદ, શ. ગા.)

૩. કેટલાક (વિદ્વાનમાં ખપનારા પણ) 'ઉપર્યુક્ત' લખે છે એ ખોટું છે; ખરાં છે માત્ર 'પૂર્વોક્ત' અને 'ઉપર્યુક્ત.'

પરિચય કરાવવો ઉચિત લાગે છે.

શ્રી અરવિન્દરચિત 'સિન્ધેસિસ ઓફ યોગ'માં આર્યોનાં સકળ અધ્યાત્મશાસ્ત્રોનાં અને માર્ગોનાં, ઉત્કૃષ્ટ તત્ત્વો એ સર્વનો જે અકૃતપૂર્વ અનન્યસાધારણ સમન્વય કરવામાં આવ્યો છે, તે ગુજરાતી વાચકને 'પૂણ્યયોગ' એ અથવા પાંચ ખંડોમાં મળી ગયો છે. એ પ્રત્યેક ખંડમાંની કતીનાં દર્શનો અને અનુભૂતિઓ વાચકને ઓછા દુર્ગમ અને એ દૃષ્ટિથી તેની ભૂમિકા અથવા પ્રવેશકરૂપે બાષાંતરકર્તા રા. અંબાલાલ પુરાણીએ જે એકેક નાનો સારગ્રાહી તત્ત્વમુચક નિબંધ વિષયવાર-કર્મ, જ્ઞાન, આત્મસિદ્ધિ, ભક્તિ, વિજ્ઞાન, એ પ્રત્યેક યોગવાર-લખ્યો હતો તે પાંચેનો સંગ્રહ આ પુસ્તિકામાં થયો છે. પાંચ નિબંધોમાં મળીને પૂણ્યયોગનું સાધ્ય, એના સાધનમાર્ગો તથા એની સાધનાંપ્રણાલી: આ સર્વ વિશે કોઈ પણ શિક્ષિત ગુજરાતી સગજ શકે તેવી વિચારસરણી અને લેખનશૈલીમાં સઘળું નિરૂપણ થયું હોઈને, સોએક પાનાંની આ નાની ચોપડી પ્રકૃત વિષયની પ્રથમ પંક્તિની પ્રવેશિકા બની છે. એમાંના પહેલા નિબંધ 'કર્મયોગની ભૂમિકા'માં (સને ૧૯૨૨) સાંપ્રત માનવજાતિની મંથનદશા, આજની આર્યાવર્તની સ્થિતિ, એમાર્થો ઉગરવા તેણે અધ્યાત્મનું જ શરણું જીવનાધાર લેખે લેવાનું છે એ વિશેની સ્પષ્ટતા, પૂણ્યયોગ પ્રભુપ્રાપ્તિને અશક્ય કે અશક્ય જેવો આદર્શ મટાડીને એક બ્યવહારુ પ્રશ્ન બનાવે છે એ તેની ખાસ ખૂબી અને આપણા પ્રાચીન મનો-માર્ગોનાં સારાંમાં સારાં લક્ષણોમાંથી કેટલાં કઈ રીતે પૂણ્યયોગે સ્વીકાર્યો છે તેની સમજણ-આ જિંદુઓ પર મુખ્યત્વે લખ્યું છે; બીજા અને ત્રીજા નિબંધો 'જ્ઞાનયોગની ભૂમિકા' (૧૯૨૩) અને 'આત્મસિદ્ધિયોગની ભૂમિકા' (૧૯૨૬)નાં મુખ્યજિંદુઓ એટલે પૂણ્યયોગમાં અંતર્ગત કે એના અંગરૂપ વિશિષ્ટ જ્ઞાનયોગના ઉદ્દેશ, સ્વરૂપ, કરણો, પદ્ધતિ અને સાર્યકતાની ચર્ચા, તેમ જ,

આત્મસિદ્ધિયોગનાં ચાર આગળ પડતાં અંગો શુદ્ધિ, મુક્તિ, સિદ્ધિ અને ભુક્તિનું સરળ બુદ્ધિગમ્ય અને તેથી પ્રતીતિજનક વિવેચન તથા પૂર્ણયોગ પાર્થિવ જીવનમાં સિદ્ધ થયે માનવીની પ્રકૃતિમાં અને જીવનમાં, સમસ્ત વિશ્વમાં પણ, શક્ય બનશે એ મૂલગામી પરિવર્તનોનું સંક્ષેપે સૂચન; એથી નિબંધ 'ભક્તિ-યોગની ભૂમિકા' (૧૯૩૪) પરંપરાગત ભક્તિયોગમાર્ગોની તથા તંત્રમાર્ગોની મુશ્કેલી અને લાયકાતોનો નિર્દેશ કરી પછી, એ માર્ગોના શુદ્ધીકરણ તથા પૂર્તિ માટે પ્રયત્નતા પૂર્ણયોગની જે એક ખાસ શોધ, ચૈત્ય પુરુષ, (Psychic being), તે પુરુષે યાને માનવીના અંતરાત્માએ કરેલી ભગવદ્ભક્તિ કેવી રીતે ઉચ્ચતર કોટિની છે, સક્ષાત્કારી પણ છે, એ દર્શાવ્યું છે; અને છેલ્લા નિબંધ 'વિજ્ઞાનયોગની ભૂમિકા'માં (૧૯૩૪) વિરાટની એ પરમાદ્ભુત ચેતનાનું સ્વરૂપ તેમ જ ચમત્કારી કાર્ય વર્ણવી, મનોમય તથા વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાઓની-દિવ્ય મનીષા (overmind), શ્રુતિ (inspiration), રશ્મિતિ (intuition) ઇત્યાદિની ટૂંકી પણ સુરેખ જાળખ આપી છે.

પુરિતકમાં જે કીમતી માહિતી અને પ્રેરક વિચારણા ભરી છે, તેનો ઉપર તો જલ્દી અધૂરો પરિચય આપ્યો છે. એ એટલો મે, પૂર્ણયોગ વિશે જે અજ્ઞાન, એનાથી ય વધુ જ્ઞેષમભર્તુ' અવપજ્ઞાન અને ચીકણા કુર્મંદ આપણી વચ્ચે પ્રવર્તે છે, તેને દૂર કરવાનો સમગ્ર પ્રયત્ન કરતી 'પૂર્ણયોગની ભૂમિકાઓ' પ્રત્યે વાચકોને વાળશે તો અમને ધણે આનંદ થશે.

—વિ.

વિજ્ઞાન

પ

શ્રિ. એસ. સંમેલન (૧૯૩૩)

છગલંડના જીવવિદ્યાશાસ્ત્રના ('જાયોલોજી'ના) બુઝર્ગ અધ્યાપક સર એડવર્ડ પોલ્ટનના પ્રમુખપદે ૧૯૩૭ના શ્રિટિશ એસોસિએશન

સંમેલનનું ઉપવેશન નોટિંગ્સમાં શહેરમાં એ વર્ષના સપ્ટેમ્બરની શરૂઆતમાં થયું હતું. ડાર્વિન અને વોલેસના જીવનોત્ક્રાંતિના સિદ્ધાંતો એ જે જે તડકાછાયા બ્રિટિશ એસોસિએશનના છેલ્લાં ૬૦-૭૦ સંમેલનોમાં જોયા હતા તેનાં સંસ્મરણરૂપે એમનું વ્યાખ્યાન હતું.

સજીવસૃષ્ટિના ઇતિહાસમાં જીવન અનેક રૂપે ઉત્ક્રાંતિ યથું હતું એ વાત તો હવે સર્વત્ર માન્ય થઇ ચૂકી છે. પણ એ જીર્વગામી ક્રાંતિ કયા નિયમને આધારે થતી હતી ? ઉત્ક્રાંતિનો માર્ગદર્શક દીપક કોણ ? જીવન કે કુદરત ? એ દીપક માત્ર અમુક અમુક દિશાઓ જ કેમ અજવાળી ? ડાર્વિનના મત પ્રમાણે કુદરતી સંજોગને અનુકૂળ થઇ રહેનાર જે જે પ્રાણીઓ હતાં તેઓ પોતાના અંગોમાં અને ટેવોમાં ધટતો ફેરફાર કરીને જીવતાં રહી શક્યાં અથવા તો ઉત્ક્રાંતિ થયાં. લેમાર્ક અને બાઇ-અમાનના મત પ્રમાણે કુદરતને અનુકૂળ થવા જે નવી ટેવો કે અંગો અમુક સંજોગોમાં ગ્રહણ કરવાં પડે, તે બીજા સંજોગોમાં જરૂર ન હોય ત્યારે નાખૂદ કરી શકાય, અને તેથી જરૂરિયાત પૂરતી ગ્રહણ કરેલી ટેવો કે અંગો વંશપરંપરા અવતરવા શક્તિમાન નથી. જો આમ હોય તો જીવનવિકાસને દોરનાર કોણ ? ઉત્ક્રાંતિ થવાની પ્રત્યક્ષ ઇચ્છા રાખતા જીવનની કોઇ ચૂદ શક્તિ કે માત્ર કુદરતી સંજોગ ? સર એડવર્ડનું વ્યાખ્યાન તો કુદરતને પ્રાધાન્યે ગણી ડાર્વિનના મૂળ સિદ્ધાંત—natural selectionને વધુ અંશે પ્રતિપાદિત કરવા પ્રયાસ કરતું હતું.

આ ચર્ચારૂપક વિષયને તટસ્થ રીતે જોતાં એમ જણાય છે કે ઉત્ક્રાંતિએ જે માર્ગ લીધો છે તેનાં અન્વેષણોની પદ્ધતિમાં બિવિધ્યમાં ફેરફાર થશે. ઉત્ક્રાંતિની દોરવણીમાં કુદરતે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો તે તો ચોક્કસ છે, પણ પ્રાણીશરીરનાં અંગોએ કોઇક રીતે કરેલા જુદા જુદા ફેરફારો સાથે કુદરત તો માત્ર થોડીધણી રમત કરે છે. ખરેખરી ગૂંચ તો જાડી છે. સજીવ શરીરનાં અંગોની અદ્ભુત આંતરિક શક્તિ શું અર્થ વગરનાં

રૂપાન્તર કરી કુદરતને જેમ કરવું હોય તેમ કરવા છૂટ આપે છે, કે તે શક્તિ આજીઆજીની કુદરતને અનુકૂળ થવા અંગરૂપાન્તર કરતાં સફળ થાય ત્યારે સફળ અંગને વંશપરંપરા અવતારતી જાય છે, કે પોતે પોતાની જ ભાગ્યવિધાત્રી યદ્ય નિર્ણીત પદ્ધતિ અનુસાર આ શક્તિ જીવનવિકાસ સાધી રહી છે ? જીવવિદ્યાના અભ્યાસીને નિમગ્ન કરે તેવી ઉત્ક્રાંતિવાદની આ અર્વાચીન સમસ્યાઓ છે.

મિ. વેલ્સની શિક્ષણમીમાંસા

નોટિંગદામ સંમેલનમાં ખીજું મહત્વનું વ્યાખ્યાન જે સૌથી વધુ ચર્ચાનું, તે સુપ્રસિદ્ધ લેખક એચ. જી. વેલ્સના પ્રમુખ-પદેથી શિક્ષણવિભાગમાં અપાતું હતું. Informative content of lecture—અત્યારની દુનિયાની સર્વ ધટનાઓ સાદી અને સીધી રીતે સમજાવી શકે તેવા પ્રકારનું ‘ માહિતીપ્રચારનું શિક્ષણ, ’ હમણાંના કરતાં પુષ્કળ વધુ પ્રમાણમાં આપણી શાળાઓમાં પ્રચલિત કરવા મિ. વેલ્સે સખળ દલીલો મૂકી, અને અભ્યાસક્રમને નવે પાથે યોજવા સૂચનાઓ કરી. શારીરિક અને માનસિક કેળવણી, ભાષાશિક્ષણ, ગણિત કે સાહિત્ય, તુલનાત્મક શક્તિ, સંગીત, ચિત્રકળા અને ખીજાં રસચાસો, એ સર્વને હાલ તુર્ત ખાજી ઉપર મૂકી, આધુનિક યુગના મનુષ્યે એક શહેરી તરીકે પૂર્ણ જવાબદારી સમજી જીવનમાં જે ભાગ ભજવવાનો છે તેને પહોંચી વળવા શાળાઓમાં અત્યારે અપાતું શિક્ષણ કેવા ફેરફારો માગે છે તેમ જ સાધારણ શક્તિના મનુષ્યમગજમાં, અત્યારની સંસ્કૃતિએ જમાવેલા સામાજિક વાતાવરણમાં જેવી જાતનું ‘ ધટના સંગ્રહન ’ (fact-system) મૂકી શકાય, એ વિષયો પ્રમુખે સારી રીતે ચર્ચા.

નિશાળોનાં સમયપત્રકો અને નિશાળ છોડતાં બાળકોની ઉંમર એ બંને જોતાં, આપણી અર્વાચીન શિક્ષણપદ્ધતિ કેટલી સંકુચિત છે તેનો ખ્યાલ લાગે જ દ્રષ્ટને આવતો દશે. ખીજા વિષયો ખ્યાનમાં લેતાં પણ, શિક્ષણ અપાતા વખતમાં ખરેખરું સૃષ્ટિજ્ઞાન

અઠવાડીઆમાં છ કલાકથી વધુ કોઈ ઠેકાણે અપાતું નહિ હોય. શાળાજીવનનાં વર્ષદીઠ ૪૦ અઠવાડીઆનાં દર વર્ષે ગણીએ તો એ જીવનના માત્ર ૨૪૦૦ કલાકો ખરેં સૃષ્ટિજ્ઞાન મેળવવામાં શકાતા હશે. શાળાની બહાર, વાતચીતમાં, વાચનમાં અને નિરીક્ષણ કરતાં કરતાં આ પ્રકારનું પુષ્કળ જ્ઞાન મૃત્યુ પર્્યંત પણ મળતું રહે છે તે ખરૂં, પરંતુ એ બરાબર વ્યવસ્થિત હોતું નથી. સંગીન પાયાનું ખરેખરૂં જ્ઞાન તો આ અમૂલ્ય ૨૪૦૦ કલાકમાં જ—જે ખીલતા મગજમાં એ મેળવી શકાતું હોય તો—મેળવવાનું રહે છે.

નકામો અથવા 'તો ઝોછા, ઉપયોગની માહિતી આપવામાં અત્યારે આપણે 'આ કીમતી સમયનો મોટો ભાગ ગાળાએ છીએ; અને તેથી વેડફાઈ જતા સમયમાં ચાંપતી કરકસર કરી શિક્ષણપદ્ધતિની પુનર્ધટના જરૂરની છે. જ્ઞાનપિપાસાને બાળ-મગજમાં અવજે રરતે ન દોરવવામાં આવી હોય કે નિરુત્સાહિત બતાવી દેવામાં આવી ન હોય, તો તે હંમેશાં વિકાસ પામવા આતુર રહે છે. જે દિશા તરફ કુદરત તેને વાળવા માગતી હોય તે દિશાને માર્ગે શિક્ષણપદ્ધતિ રચવાની જરૂર છે. આ રીતે જ્ઞાન સંપાદન કરવા આતુરતા વધતી જાય અને સાથે માનસિક સંતોષ પણ ઉત્પન્ન થાય તેવા પ્રકારનું શિક્ષણ મળવું જોઈએ. બાળકોની ઉત્કંઠા પહેલાં તેમને જડ વસ્તુઓ તરફ, પછી પ્રાણી અને વનસ્પતિ તરફ, ત્યારપછી સ્વજનો તરફ અને છેવટે સમાજ તરફ લક્ષ દોરવતાં શીખવે છે. કુદરતી ઉત્કંઠાના આ વિકાસોને પદ્ધતિસર ઉપયોગમાં લઈ, શાળાઓમાં પહેલાં પદાર્થવિજ્ઞાન પછી જીવવિદ્યા અને ત્યારપછી ઐતિહાસિક ને સામાજિક વિજ્ઞાન: એ અનુક્રમે સૃષ્ટિજ્ઞાનના આ મૂળ વિષયોને શીખવવાની જરૂર છે. વિચારપૂર્વક કરેલી ચૂંટણીથી એવા વિષયો આ વિજ્ઞાનશાળા-ઓમાં લઈ લેવાય કે કાચી ઉંમર પૂરી થતાં સુધીમાં બાળકને સ્થૂલ વિજ્ઞાનના સિદ્ધિતો અને પરિણામોની ચોખ્ખી સમજ પડી ગયેલી હોય; અને તેથી તે યંત્ર જેવી સમજશક્તિનો, બાહોશ,

પૃથ્વી ઉપરની જીવન-ઉત્ક્રાંતિને અને માનવઈતિહાસને હંમેશા આંખની સામે રાખનાર, શરીરસુખાકારી અને સ્વચ્છતા સંમજનાર, ભૌગોલિક અને રાજદ્વારી પરિસ્થિતિને પારખનાર, એવો સમૃદ્ધ શહેરી બની શકે.

અભ્યાસના કરતાં વસ્તુશિલ્પિતિ વધુ સ્પષ્ટ રીતે દાખવતું, વ્યવહારોપયોગી આર્થિક જીવનનું, મિલકતનું અને નાણાંવિગમક માન, આપણા દરરોજના જીવનને જે વર્ણન છે તે નિશાળનો અભ્યાસક્રમ પૂરો થતા સુધીમાં સંદેહાધર્મી શીખવી શકાય, તે માટે ખીચતું બધું જ નિરુપયોગી શિક્ષણ જે નૈસર્ગિક ચિત્રને વક્ર અને ખેડાળ કરી મૂકે છે તેનો સદંતર બદલવાર યર્ષ જવો જોઈએ. શિક્ષણનાં નાનાં ગોટાં અંગ્રેજીનાં પ્રમાણ અભ્યાસની પદ્ધતિમાં આપણે ગિલ્ડફ્રા જાળવી શક્યા નથી. યુરોપના અર્વાચીન શહેરીનું મગજ ખુલ્લાનું યથાચય છે. તેમાં નાની નાની ઐતિહાસિક અને રાજદ્વારી જાગનો એવી ખૂણેખોગરે સંતાપ રહી છે કે પોતાની પ્રગતિના ઐતિહાસિક કહેવાતા નિર્માણ પ્રસંગો કે પાટુલી લોકોની તત્કારીખ જેવી જાગનોને તે અયોગ્ય રીતે મોટું સ્વ આપી દે છે. આવા પ્રકારના ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુનો નિષ્કુર સંદાર કરવાની દિવાને લંજાવરાથી જૂનીના માનવઈતિહાસમાં ધોર પરિજાઓ આગ્યાં છે. ઇતિહાસના-આપણી સંસ્કૃતિના એ નિકુત અંતરે સીધું જેવું તેની ખૂંધ મટાડવાની આવશ્યકતા પડેલી છે.

વર્તમાન પરિસ્થિતિ દ્વેતાં સદાજ વજ્રાપ કે યાગાજીવન એ તો માત્ર શિક્ષણનો પાયો છે. જીવનસમારન સુધી શિક્ષણનું મધ્યતર તો ચણાયે જ વ્લક છે, જાણકાણનું પ્રાથમિક મુદ્દિગાન પુખ્તવય થતાં અનેક યાગાઓમાં અનુવયનું વિકસનું વ્લક છે અને તે પરાકાષ્ટાએ પદોંગનાં સ્વનંત અન્વેષણ અને સ્વનામક કાર્યો કરવા તરફ પ્રેરાય છે. નિરીક્ષણ અને વિવેચકશુદ્ધિથી

જેઓ સજ્જિજ્ઞાનના વિકાસમાં ફાળો આપ્યે જાય છે તેમની અને એ જ્ઞાન સુગ્ધવસ્થિત કરનારાઓની સંખ્યા ધીરે ધીરે લાવિષ્યમાં વધતી જશે. વળી જાણીના સમાજશાસ્ત્રી હોરિસન અને તેના શિષ્યો ખીલવે છે તેવું લોકસમુદાયનું નિરીક્ષણ અને તેનાં પરિણામો પણ ભાવિ પ્રગતિ માનસ ઉપર મહત્વની અસર કરશે.

ભદ્રંમુખ ક. વૈદ્ય

ફૂલ અને પદ્મર

જૂના ગુજરાતી દુહા

૧

‘માનસી’ના તંત્રીઓ

નીચેની ચચાને સ્થાન આપી આભારી કરશો.

ભાઈ શ્રી મધુસૂદન મોદીએ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ (પૃ. ૮૦, અંક ૧-૨)માં જૂની ગુજરાતીના કેટલાક દુહાઓ સંપાદિત કરીને પ્રસિદ્ધ કર્યા બાદ એ દુહાઓને લગતા કેટલાક ભાષાશાસ્ત્રીય મુદ્દાઓ શ્રી ડોલરરાય માંકડે ‘માનસી’ (તર્ક ૨, અંક ૧)માં ઉપસ્થિત કર્યા હતા; અને એ પછી એમાંના એક બે ગોણુ મુદ્દાઓ વિશે પણ આ જ પત્રમાં કેટલીક ચચાઓ થઈ છે. ‘માનસી’ના એ જ વર્ષના ત્રીજા (સપ્ટે. ’૩૭) અંકમાં શ્રી. ડોલરરાયના સર્વ મુદ્દાઓનો સુંદર જવાબ આપતો શ્રી મોદીનો એક લેખ પ્રકટ થયો એટલે એ આખા વિષયનો સમગ્ર ચચો કરવાની અત્રે જરૂર રહેતી નથી. માત્ર મુદ્દા પહેલામાં ચર્ચાયેલા ‘લોકનું’ શબ્દના અર્થ સંબંધી એક ઉપયોગી પ્રમાણુ મને મળેલ છે, તે હું અત્રે રજૂ કરું છું.

શ્રી મોદીએ છપાવેલ દુહાઓમાં એક (નં. ૩) નીચે પ્રમાણે છે.

સહી ઇ તે સજન ધાવીઆ જિસ-કી લોહવં મદા ।

ચાંમા ઘીલઈ ધર હમઈ સેલણ લાગી રદા ॥

આમાં લોટડેનો અર્થ શી મોઢીએ 'લોઉ' કયો છે, ત્યારે 'લુડુ' રાજદ કચે અને દાહારમાં 'નાખવા'ના અર્થમાં વપરાય છે તેને અનુસરીને શી. ડાહરરાયે એ જ અર્થ આદી ધટાવવાનો પ્રયાસ કયો છે, પણ એમ કરવા જતાં અર્થ ખૂબ જેઝીતાણીને બેસાડ્યો પડે છે.

શ્રી મોઢીએ પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાંથી 'લોડુ' નાં ત્રણ 'સમાન્તર પ્રમાણો' રજૂ કર્યાં છે, પણ એ ત્રણમાં અર્થ સંદિગ્ધ રહે છે. સોળમા ચતુર્થમાં વીરસિંદ નામે એક કવિએ રચેલ 'ઉવાદરણ' દાહમાં છું સંપાદિત કરું છું અને તે શાગંસ ગુજરાતી સજાના ત્રિમાસિકમાં ક્રમશઃ છપાય છે. જાણા અને રાજદપ્રયોગોની દૃષ્ટિએ એ આખું જે કાવ્ય ઊંડો અભ્યાસ માગી શકે એવું છે. એમાં એક સાથે ચાર રચના 'લોડુ' નો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે—

एहा सजण सोहि सह जेहा दुमद मोर ।
एहा सजण सोहि जिहा बले भार ।
बलोदवा नपि लूटिद, हिंदवा मादि बहट ॥
एहा सजण सोहि जे करी न करंति ।
दूझा बेरी लंदही एहिइ रहणि रहति ॥
एहा सजण सोहि जेहा कोजममंग ।
काज करवइ संजवा परह रसाइ रंग ॥

(કા. ગૂ. સજાનું ત્રિમાસિક, ૫. ૨, ૫. ૩૨૫)

આમાં 'લોડુ' નો અર્થ 'લેવું'—'શોખનું' એ પ્રમાણે રચે છે. કાલિદાસમાં 'લોડુ' 'દલાવવા'ના અર્થમાં વપરાય છે તે સંસ્કૃત દહ માત્ર પરથી આવેલ છે, જે પરથી

૧. જે દાખલે વચ્ચે કાવ્યનું સંપાદન થયું છે તેમાં આ કૃદો આ પ્રમાણે અપૂરો જ મળે છે.

(વિહ્વ) ' વલોડુ', ' વલૂરુ', ' વલોવુ' ' ઇત્યાદિ ક્રિયા-
પદો ઊતરી આવેલ છે. નં. ૩ વાળા દ્વદ્વામાં અને ' ઉપાદરણ' માં
જે ' લોડુ' નો પ્રયોગ થયો છે તે સંસ્કૃત લોક ઉપરથી
ઊતરી આવેલ છે. આ બન્નેનો સંબંધ ન થાય એ જરૂરી છે.
રા. ડાહરાયે સૂચવ્યો છે તે અર્થ આમાં બંધ બેસી શકે
તેમ નથી.

પ્રસ્તુત દ્વદ્વાઓમાં બીજો એક સ્થળે (નં ૧૫) ' લોડુ' નો
પ્રયોગ છે.

આઢી લોહી ઓઢળી ડન્હાલદ લૂ વાય ।

આમાં રા. ડાહરાયે લોહીનો ' ફરફરે છે ' એવો અર્થ
સૂચવ્યો છે. રા. મોદી તેનો અર્થ ' લપેટી-ઓઢી ' એ પ્રમાણે
કરે છે અને સ્તુપ અને લિપ્ ધાતુના સંબંધથી ઊભા થયેલા
ધાતુનું પ્રેરક રૂપ આ સ્થળે પ્રયોજાયું હોય એવું અનુમાન તેઓ
' બહીર્તા બહીર્તા' કરે છે. અલગત, તેમણે આપેલા અર્થથી વ્યાકરણ
કે અર્થની અસંગતિ ઊભી થતી નથી. જે કે અનુમાને કરેલા
આ અર્થ માટે તેમને જરાયે નકામો આગ્રહ નથી, એમ તેમના
લખાણ ઉપરથી જણાઇ આવે, છે.

લોહીનો ' ફરફરે છે ' એવો અર્થ મને સુસંગત જણાય
છે; જે કે રા. ડાહરાયે તેનો અર્થ જે પ્રકારે ધટાવ્યો છે તે
મને વારતવિક લાગતો નથી. ' ફરફરે છે ' એવો અર્થ લઇએ
તો લોહિ કે લોહદ એવી જોડણી જ વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ સાચી
ગણાય, પણ અબુધ લહીઆઓ ધણી વાર એવો ભેદ રાખતા
નથી. યદિ શુદ્ધશુદ્ધ વા મમ દોષો ન દીયતે એવો મુદ્રાલેખ
ધારણ કરનાર લહીઆઓ વ્યાકરણશુદ્ધ જોડણીનો સમજપૂર્વક
આગ્રહ રાખતા એમ માનવું વધારે પડતું છે. લોહીને લોહિ
વાંચતાં અર્થ સુસંગત અને સરળ બને છે, એ વસ્તુ પણ મારા
અનુમાનને ટેકા આપે છે.

શી ડાહરરાયે આ પ્રમાણે જોડણી ફેરવવાનું સૂચન કર્યું નથી-ઉપરાંત, બાણીનો અર્થ ' થોડી થોડી ' એમ ક્રિયાવિશેષણ તરીકે તેઓ લે છે એથી સુસંગતિ જળવાતી નથી. બાણીનો અર્થ મી મોટી જણાવે છે તેમ ' ત્રીણી-મુંદર ' (દિ. અમી) છે. આ અર્થના સમર્થનમાં તેમણે એક એક વજનદાર ' સમા-ન્તર પ્રમાણ ' રજૂ કરેલ છે. મજકુર દોઝકાર્ધનો અર્થ ' ત્રીણી જોડણી દાલે છે-ફરફરે છે. બીનાળામાં લૂ વાય છે ' એ પ્રમાણે દુ ઠરું છું. આ અર્થ સુસંગત છે અને સોડીને રથાને સોડિ મૂકતાં એ સરળપણે સમજી શકાય છે.

સારાંચ કે નં. ૩વાળા દૂદામાં લોટકં નો પ્રયોગ છે, તે સંસ્કૃત સોઠ ઉપરથી બિતરી આવેલ છે અને તેનો અર્થ ' જોડ ' એવો થાય છે. નં. ૧૫વાળા દૂદામાં સોજી છપાવું છે તેને બદલે જોડિ વાંચવું જોઈએ. તેનો અર્થ ' દાલે છે-ફરફરે છે ' એવો થાય છે. આ પ્રયોગ સં. જુદ ઉપરથી બિતરી આવેલ છે. દાહાર અને દુગ્ધમાં શી ડાહરરાય ઠહે છે તેમ ' નાખવા 'ના અર્થમાં 'હુડવું'નો પ્રયોગ થાય છે તેની વ્યુત્પત્તિ દજી શોધવાની છે.

અમદાવાદ
તા. ૫-૧૨-૪૭

} બાગીલાલ જે. સાંડેસરા

૨

' માનસી ' પુ. ૨જી, મંચાક પદેલામાં મેં ' જૂના ગુજરાતી કુદાજો ' વિગે ચર્ચા કરતાં એમ લખ્યું હતું કે એ કુદાજો કાઠિયાવાડ-દાહાર તરફના લાગે છે કેમ કે એની બાળા કાઠિયાવાડી-દાહારી છે. મારા એ લેખમાંની દલીલોનો વિરત્તન ગ્રંથાગ રા. મધુસૂદન મોદીએ ' માનસી ' વ. ૨ જી, મં. ત્રીજામાં આપ્યો છે. તેમણે આપેલી દલીલો પછી મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે ને તરવાને મેં કાઠિયાવાડી-દાહારનાં વિચિટ માન્યાં છે, તે એક કાળે જૂની ગુજરાતીમાં પણ પ્રચલિત હતાં. મારી ખૂલ સુધા-

રવામાં સહાય થનાર રા. મધુસૂદનનો હું ઉપકૃત છું.

એ દુહાઓમાં જે લૌગણિક ઉલ્લેખો છે તે, બધા નહિ તો તે તે દુહાઓ, હાલાર બાળુના એટલે કે કાઠિયાવાડના ઉત્તર કિનારાની બાળુના પ્રદેશમાં રચાયા હોવાનો સંભવ છે એમ તો હજી પણ મને લાગે છે. ખાસ કરીને જે ઉલ્લેખો ઉપરથી એક હરિશ્ચરચળવાળો (આ બાળતમાં રા. રામલાલ મોદીનાં લખાણના રહિયો તો રા. મધુસૂદને જ આપી દીધો છે) અને ખીજે ઉત્તરમાં જનારી કુંજડીઓ સિંધુ દેશમાં જાય છે તે. (ટોલા-મારુના દુહામાં કુંજડીઓને સિંધુ તરફ જતી કર્યાં થ નંથી વર્ણવી.)

પાદ્મોદ, અર્ધોદ મારે તો તંજો નીરક્ષીર વૃત્તિથી વિચાર કરી શકશે જ.

કરાચી
૧-૩-૩૮

}

ઠાલેરરાય ર. માંકડ

વાસરિકા

[ગંધા જે અંકમાં નહિ સમાયલી નોંધો]

“ નં. ૩૨ ” વાંચતાં વાંચતાં

રસમી નવે. (૧૯૩૭) : “ ન. ૩૨ ” એટલે “ નવલમંથાવલિ ” મથાને એ નામ દૂંધાળું કેમ કે આ જમાનો દૂંધાં માણસો દૂંધી વાતા અને દૂંધી જુદિનો તેમ દૂંધાં મયાળોનો પણ છે. ... પહેલાં તો એક જિલ્લપ મુધારી લઉં. ગયે વખતે કાલિદાસ-રમૃતિદિન વાળી નોંધમાં જે શાકુંતલ-ભાષાંતરો આપણે ચાદ કરેલાં, તેમાં રવ. રા. સા. દલપતરામ ખખખરે-ફત ભાષાંતર (સને ૧૮૬૯-૭૦) નોંધવું રહી ગયેલું. નવલરામના અનુમાન પ્રમાણે, એમાં ભાષાંતરકર્તાને કવિ સવિતાનારાયણની મદદ મળી હોવા સંભવ છે. ... અભ્યાસી મંડલોની બહાર જેમને હવે થોડા જ સંસ્કારતા હશે તે મંજુપતરામ રાંબરામકૃત ભર્યો જિલ્લાની કેળવણીના ઇતિહાસની સમાલોચનામાં નવલરામે ગાપરેલાં એ પદને ઉપયોગમાં લઈને આપણે હાલના સુપ્રિય “ વૈદેરાનવ એન્જ્યુકેરાન ” ને “ વાલી-આઈ બાલુતર ” અને હાલમાં અપ્રિય “ સિંખરલ એન્જ્યુકેરાન ” ને “ બાલુલી

બહુતર' કહેવા માંડવું હોય તો તેમ જની સહે તેડું છે. તેમણે એ જ લેખમાં વાળીઆઇ બહુતર દેશમાં વધી પડેલું ત્યારનો જે પિતાર આપ્યો છે તેનો નિત્યપ્રભાતે પાઠ, એવા બહુતરને જ એકમાત્ર સાચામાં સાચું બહુતર બાખનાર આજના અમુક નેતા-મદાનેતાઓ કરશે તો એથી આપદે તેમને, તેમની પ્રશસ્તિને અને દેશને ફાયદો થશે એમ કહી શકાય.

‘મારૂં મહાશય’

૨૫મી: આ વખતના (નવેંબરના) ‘લિમિ’માં શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના જે (આપણી બાબત) અપ્રસિદ્ધ સિધ્ધ ‘મારૂં મહાશય’નું રસાગ્ર સાબ્યવિત્ત રા. કાલેલકરના મરાઠી લખાણ પાસે અપાયું છે, તે જ મહાપુરુષ વિશે પોલ જનનકૃત ‘એ સર્વ’ ઉપર સીકેટ ઇલિયામાં પણ ફેરવાંક હુદયંગમ પૂછે છે. આધ્યાત્મિક અનુભવો એ માત્ર શક્ય નહિ પણ ફેરવી જાયી સાચી વસ્તુ છે તેનો ખ્યાલ એવું વાચન આપ્યા વિના રહેવું નથી.

‘વદેમનું સાયન્સ’

૨૮મી: ફ્રેચ કવિ પોલ વલેન્ટ એના નવા જન્મચરિત્રની બહેરાત દમણમાં વાંચી તે પાસે ભૂત-૧૯૩૨ કે ‘૩૩નું જન્મચરિત્ર’ એ પોએટ અન્ડર સેન્ટ’ સાંભળું. વલેન્ટ માત્ર માનતો નહિ પણ અનુભવતો કે પોતે રાનિયારી રસાયી પીડાય છે. એક વખતનો મુન્દર અને લોક-પ્રિય કવિ જૂની રાકીઓ વચેરે જન્યો, તે એનો નહિ જનવાના સતત પ્રયાસ છતાં. એ મદદરસા નહિ તો બીજું શું?... વલેન્ટ આપણે બધા જાણે તેનો ‘સુમિલિન’ દરેક કે નહિ કે આપણામાંના પણ કરતા એ વધારે સુચિસમ્પન્ન પાડ્યો દોગો નેરિમે; ને જતા, વપડી રીતનો. ‘વદેમી’ જે હોય. પણ ‘વેનિયન’ અમગ શારદ વદેમ નથી, સાયન્સ એવું સાયન્સ છે; માત્ર, એના આધન અને કાર્યકારિ બૌદ્ધિક સાયન્સ કરતાં વોરાંપણું ભૂતાં છે; પણ જ્યાં તથી આપણને અજાણ અને પૂરાં નેરિયોના રાખના આગળ કાપાની દેવ રહેશે ત્યાં જની જરા નેરિયોએને આપણે મમલ સાયન્સ નથી... અર્થ એક જીવ કહેવાતા વદેમ વિશે પણ એવ સંકેત, રંગભાજ, લખી રહ: જે મુરગના પુર્વાકમ મદેવલમે જુવાનોનાં ભૂતકાલ અને ભૂતકાલ સમયે નિનિદાનિક કહેલ જઈને, તે જ મુરગના મે.સી ભૂત સમયકાલોમાંના એ-’ દેવ વિશે-એના મર્ડિતા. ૮મી એ.વરલ્લ

અંકમાં સ્વ. લોડ હેલિક્સકસકૃત (આપણને પરિચિત લોડ અર્થિન-
ના એ પિતા) ભૂતકાસ'અડમાંથી ભૂતપ્રેતમાં આપણને માનતા
કરી દે તેવી વાતો કહતી હતી. ... આમ વારે વારે સૂરજ પશ્ચિમમાં
ભગતો કાં યદ્ય ગયો હશે ? વર્લેન જ્યોતિષને સાચું કરાવે અને આ
ઉમરાવસાહેબ ભૂતને સાચું કરાવે, તેનો ખરો અર્થ તો એ જ ને કે
આપણા પ્રસિદ્ધ મહેતાજીસાહેબની માંડીને આજના સૌથી કટ્ટર, બિન-
વહેમી, અ-ધર્મી પ્રગતિવાદી ગુજરાતી સાહિત્યકાર સુધીના બધા જ
ક્રાંતિકારીઓ અધારામાં અટવાઇને જ પોતપોતાની નાની નાની નાહકની
ક્રાંતિઓ કર્યા કરે છે. ... એમ હશે ? કે એમ નહિ હોય ? માળા કાંઈ
સૂઝ પડતી જ નય.

ગ્રીક તેણું ગુજરાતી

—એડિનબરો યુનિવર્સિટીની સોળમીથી એમણસમી સડી સુધીની
તત્તારીપ હમણાં મંધાકારે પ્રકારમાં આવી. એના એક અવલોકન પરથી
જણાય છે કે અદારમી સડી સુધી તો ત્યાંના પ્રાધ્યાપકો શોપશ્યાર
હતા ને એવું અટકાવતા બધા સખત નિયમ લાઈબ્રેરીને માટે કરવા
પડેલા. આપણે ત્યાં તો કાંઈ એવા નહિ હોય એવી આશા રાખી,
ત્યાંની એક ખીજ માડી દરમ અહાં છે તે નોંધોએ. ... એમણસમી
સડીના છેક મધ્ય ભાગ સુધી એ વિદ્યાપીઠમાં એવું હતું કે ગ્રીક ભાષાનાં
મૂળતત્ત્વો પણ પૂરાં નહિ બાળનારા વિદ્યાર્થીને ને ગળે ગ્રીકનાં મોટાં મોટાં
ગ્રાંથોમાંનું જ્ઞાન ઉતારવાની કડાકૂટ પ્રાધ્યાપકોને કરતી પડતી. આપણે ત્યાં
ગુજરાતી સંખંધી પણ હાલ તો એની રિયતિ છે. એ સુધરતાં લગી અમે સર્વ
(ગુજરાતીના નહિ પણ એવી કડાકૂટના) પ્રાધ્યાપકોએ (કારણ ગુજ-
રાતીને ગ્રીક બનાવી એ કડા અને કૂટની વિદ્યાના વિશારદો જ અમારે
બનવાનું હોય છે, ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં) એટલો દિલસો લેવો રહ્યો કે
એડિનબરો સરખા વિદ્યાધાગમાંના અમારા સહયોગી પણ સંભેગવશ
હતા તો પછી અમે ગુજરાત જેવા બ્યવહારધામમાં તે કયે મોંએ વધારે
અવકૂળ રિયતિસંભેગની આશા રાખી રાખીએ ?

કાર્નેગીની જન્મશતાબ્દી

કેમી : એ પાંચ દહાડા પર-રપમી નવેંબરે-ગઈ. એમનું જીવન-
ચરિત્ર, બખૂમાં તો, ગુજરાતીમાં મળી શકે તેમ છે. આપણે અહીં યાદ
કરીશું તે પુસ્તકાલયપ્રરતિ અંગેનાં એમનાં રાહેનશાહી આશ્રયદાન. પણ

વાપરવાની કદંબી દર્યામાં સરી પડે છે એમ બતાવ્યું છે... અવલોકન-વિશાગમાં સમકાલીન ઇંગ્લંડ વિશેના અન્ય 'ધ ચેન્નિંગ સ્ટીન' માંની છેલ્લા પાટલાની ઉદામવાદી-એટલે સામ્યવાદીસ્તો—વિચારણામાંનું દેશ-સ્થિતિનું પ્રયક્ષરણ અનુશ્લ ('કરેક્ટ') છે એમ સંભાવથી સ્વીકાર્યા બાદ અવલોકનકાર એ વાદની જ આંખે એનારાની બે મોટી ખામીઓનો નિર્દેશ કરે છે: એ લોકો દુનિયામાં બે જ રંગ દેખે છે, કાળો અને ઘોળો. જે કોઈ વસ્તુ કે વ્યક્તિ સંમાજવિશ્લેષ સાથે સીધો અને ઊધાડો સંબંધ ધરાવતી ન હોય તે બધી જ એમને મન કાળી છે, બીજી બધી ઘોળી છે. ઉપરાંત, એ અવિચારી વિચારકો પોતાના પરલક્ષીપણા માટે ઉકમાઈ લેતા, ગર્વ કરતા હોય છે પણ ખરી રીતે, કાળાંઘોળાં (કરવાની નહિ તો) દેખવાની એમની ઉપલી રીતે તેઓ સુદ્ધિક્રમમાં અને સમાજરચનામાં જે અતિશય, વધારે પડતી, સરજતા હોવાનું માની લે છે, તે એમની વૃત્તિ આત્મલક્ષી અને કાચી સુવાનીની સૂચક છે. આપું આપું તેઓ ન કરતા હોય તો એમની જ ભાવનાઓને સાર્ય કરવામાં (સાજકીય નહિ પણ) સારકારિક વિબરેલિઝમ ('ઉદારમતવાદ') સારે કાળો આપી શકે એમ અવલોકનકાર એલફ રટેપલડનનું અધીન મત છે.

સર. સ. રાધાકૃષ્ણન

દમી : ઓફસર્કડમાં 'રપોલિડ' પ્રોફેસર 'તરીકેની એમની નિમલૂક પાંચ જ વર્ષની મટીને પંદરની થઈ. એમના અધ્યાનો ગુજરાતીમાં અભ્યાસ કરતા હોત, કરીને જે ઉજ્જવલ જ્ઞાનવૈભવનો આપણી માતૃસાધા દ્વારા પ્રચાર કરવાની પરવા કરતા હોત, તો અત્યાર પહેલાં તેમ જ આ પ્રસંગે, એ અભ્યાસીઓએ એમને વિશે લેખમાંના જે નહિ, અન્ય પણ લખ્યા હોત. એને અભાવે, મારા સરખા અલ્પસાધન અનેકબંધસાથી પત્રકારે અને એમના કાર્યના સામાન્ય પરિચયોએ આ પ્રસંગને એક દાણબંધુર (બહુ તો, ત્રિમાસબંધુર) નોંધ પડે જ ઉજવવો રહ્યો. ... એ પ્રાધ્યાપકપદેથી તેમણે કરેલા માંગલિક પ્રવચનનો સંક્ષેપ તો ગુજરાતી વાચકને, આવા વિષયોના આપણા થોડા સારા લેખકોમાંના એક રા. મૂળજીભાઈ ઓક્સીએ 'જગતનો જાત્રી આત્મા'માં ('વસંત': માધ-ચૈત્ર, ૧૯૯૩). આપ્યો છે. મૂળમાંના જેટલા અધ્યાત્મલક્ષી તેટલા જ શુદ્ધિગમ્ય ચિન્તનની પિછાન એમાંથી આપણને થાય છે. ઉપરાંત 'હૃદયરસ હેરિટજ ઓફ ઈન્ડિયા' ના પહેલા ભાગને આરંભે આચાર્ય રાધાકૃષ્ણને જે ઉપોદ્ધાંત લખ્યો છે તે એમની સાક્ષાત્તિક તથા સૌથી અદ્યતનમાંની એક કૃતિ તરીકે અહીં સંભારીશું. Spiritual life is

the true genius of India. ... Religion is a matter of experience. Those who live in God do not care to define. ... In Hindnism the descriptions of the supreme are many-sided and comprehensive. Idolatry is a much-abused term. ... The Absolute which is timeless is reflected in some fashion in our world of space and time. આ તો, એ અત્યંત મનસર નિબંધમાંથી છટકવટક ઉઠાવેલાં વાક્યો છે. તેમાં અધ્યાત્મદષ્ટિની યથાર્થતા અને આચર્યકતા જે સ્વાનુભૂતિમય તર્કસરણીથી દર્શાવાયત્રી આપણે ઓળખીએ છીએ તે આચાર્યશ્રીને માત્ર ચિન્તક નહિ, દ્રશ્ય તરીકે પણ આપણા હૃદયમાં સ્થાન અપાવ્યા વિના રહેતી નથી. માકસના માનસપુત્ર લેનિને આ યુગના અધકચરા જીવાનો અને અવિચારી આધેડોને પ્રતિપાદવાનો પ્રયાસ કર્યો છે કે ધર્મભાવના એ તો અરીજીની ગોળા, ખારો માં એને, ખારો તો પેનમાં પડી જશે: એમ પડીને, તમારાં હુ:ખને સુખ માનશે અને દક્ષ માટે ઘડી રાકશે નહિ. એવું બહુ પ્રતિપાદ્યુત જેમને આ જન્મે આંખો મીંચી ગટગટાવી જવું હોય અને આવતે કોઈક જન્મે આંખો ઉઘાડી ભૂત કબૂલવી હોય (‘કલ્પસરલ હેરિટેજ’વાળા નિબંધના છેલ્લા ખંડકમાં કર્મવાદનિરપણ અને મુક્તિવિચાર મણ બૃદ્ધદારબૃચક અને રાંકર-ભાષ્ય જેવા સાસ્રાધારે યથે છે.) તેઓ બંને એમ અટવાયા કરે; મારે તો, બે વર્ષ પર તેમ આજે ફરીથી, વાયકોમાંથી જેઓ સુપ્ત હોય તેમને આટલું જ કહેવાનું છે: “તમારો માકર્સ બીડી લો, તમારો રાધા-કૃષ્ણન ઉઘાડો.” એ વાત આટલા ભારપૂર્વક કહેવાનું કારણ એ કે આપણા આ સમય તત્ત્વદ્રશ્ય સાંપ્રત જગતની આર્થિક રાજકીય બાળ-તોને, જગદૂબ્યાપી અરાંતિ આપલિઓ ઇત્યાદિને પણ, ઉવેખતા નથી પણ એ સર્વની ઉપર પોતાની બેદક વરવદષ્ટિ નાંખી, તેનાં ખરા મૂળ સુધી પહોંચી, એના ખરામા ખરા ઉપાયો પાત્ર બનાવે છે. પૂર્વોક્ત ઓકસફર્ડ-પ્રવચનનો છેલ્લો ખંડક (પહેલા છ ખંડકમાં જાંચામાં જાંચી અધ્યાત્મકવિચારમય પાર્શ્વભૂમિ બાંધ્યા પડીને, સાતમે) વાંચનાં ઉપલા કાનની પ્રતીતિ સહેજે યરો: જેમ, એમના “એન આઈડીઓલિ-સ્ટ વ્યુ ઓફ લાઈફ”નાં કેટલાંક ન્વલત પૃથો વાંચનાં પણ.

સ્મરણીય પાત્ર વિસ્મૃત

૧૦મી: (૧) ૧૯૩૬ના સપ્ટેમ્બરમાં, નર્મદયુગના એક નીડર

પત્રકાર, હજી વિદ્યમાન 'દેશી મિત્ર' અને 'ગુજરાત મિત્ર'ના સ્થાપક મંદારામ પેલાભાઈનો સત્તાબ્દી હતી, તારીખ પ્રમાણે. આ માસની પાંચમી એટલે, 'સ્વતંત્રતા' માસિકમાં અને ૧૮૫૮ના સૂરત રાયટ કેસમાં મંદારામના સહયોગી હતા તે 'ગુજરાતી'ના સ્થાપક સ્વ. ઈશ્વારામ દેસાઈની પચાસમી યુષ્કલ્પિતિ; અને ગયો એપ્રિલ એટલે, જેની પહેલી પ્રસ્તાવનાને છેડે 'વસંત-માસ વિક્રમાઈ' ૧૯૪૩. મુંબઈ-નગરી' એમ સ્થલકાલ નોંધાયાં છે તે 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના પ્રકાશનનું કનકપર્વ. ... આમાંના પહેલા જે પ્રસંગોએ ગુજરાતી પત્રકારોએ એ અને સમર્થ વ્યક્તિઓનું કાર્ય આજનાં માણસોની નજર સામે આણવાની વક લીધી હોત તો સાંકે હતું. ત્રીજા પ્રસંગ વિશે સંચલન ચરો એમ ૧૯૩૭ના આરબે લાગેલું પશુએ વાત અધૂરી રહી. ... એક સૂચના કરવા જેવી લાગે છે: કોઈ અધિકારી સંસ્થાપકની પાસે ગો. મા. ત્રિ.ના અન્યમણિનો કથાભાગ પડતી રીતે જુદો, શક્ય હોય ત્યાં ત્યાં મૂળના રાખ્ખોમાં પણ, કઢાવીને એક જ અન્યમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો એની વિનાવાંચે નિન્દા કરનારનો જે વર્ગ છે તેની હસ્તી નાખૂદ નહિ તો નજીવી થઈ ભય; તેમ જ, એ અન્યની ઉપેક્ષા કરનારા પણ ધણા છે તે યોગ્ય અને. ... પ્રા કોરસ્ટું 'પ્રબોધમૂર્તિ' ગોવર્ધનરામ' પણ આજે યાદ આવે છે. એ પૂરું લખાઈ ગયું હતું કે? એ ક્યાં પ્રગટશે? તેમણે એ સાહિત્યસ્વામીનાં જે અનેક અસાધારણ વિવેચનો લખ્યાં છે તે નિબંધમાલ્યાનો આ મેર આપણી વામકુંઠમૂર્તિમાં સત્વર સ્થિર થાય તો સાકે.

નર્મદ નાટકમાં

૧૯૦૫ થયો છે ૧૬. ભાઈ ચન્દ્રવદનને શુભ હસ્તે. નર્મદજીવનથી અનુભવોનાં નાનાં મોટાં સૌને એ જીવનના ધણાખરા મુખ્ય પ્રસંગોની ચિત્રાત્મક રજુઆત કરી આપનાર એ એક ત્રીજું સાકે સાધન તૈયાર થયું; (પહેલાં બે તે 'વીર નર્મદ' અને 'નર્મદ ચિત્રાવટી') કર્તા નાટકમાં ભાગ લે વગેરે આ નાટકમાંની આયોજનપદ્ધતિ ગુજરાતી નાટકસાહિત્યમાં નવી. ... "કલમખોળે માયુ" વાળા મૂળ ભવ્ય પ્રસંગને વધુ આકર્ષક કરવાના પ્રયાસમાં તેનું ગૌરવ પુરતું જળવાયું નથી. એ અંત સુધી અંકાંતમાં જ રોબે તેવા દૃશ્યમાં બીજાં-ત્રીજાં પાત્રોનો પ્રવેશ તથા તેમનાં સંભાષણમાંથી નીગળતા ઊર્મિલતા પણ દૃશ્યયોજનાને કપળાવે છે. ... દૃષ્ટાના પ્રસંગને નાટકમાં સ્થાન આપવાનો કર્તાનો જે ચીકણોલાખ

આમદ દવે તો સુન્મણીતો મણાય, તેને મારી નેમ નેઓ માન
આપવા તૈયાર હશે તેમજે પણ આટલું કહ્યા વિના તો આલે તેમ નથી
કે એ બનાવને નેપથ્યમાં બનતો સૂચવી, રંગભૂમિ પરનાં પાત્રો પર
તેની અસર બતાવતી એમ રાખ્યું હોત તો સુન્દર કલાદષ્ટિનો નમૂનો
એ બની રાકત; પણ ને રીતે એ ચિત્રણ થયું છે તેમાં તો, કમનસીબે
આને સસ્તી યર્થ પડેલી કાવેકાચી બનક વાસ્તવિકતા ધણે જાગે છે-
કલાનું નામ કે નિશાન પાત્ર એ દરમ્યાં રહ્યું નથી-રહી રાકત ઉપર
કહી તેવી કાઈ રીતે, છતાં રહ્યું નથી. ... પણ આવી બે ત્રણ દીક્ષાપાત્ર
બાબતો બાલ્ય પર રાખી સમગ્ર દષ્ટિએ એ કૃતિને અવસોજીએ તો
તેમાં એક અભિનવ પ્રયોગના કેટલાક સુલક્ષણ, કીકીકી સિદ્ધિ પણ, છે.

ઉપ-ધ્વનિ

[ધ્વનિવિભાગમાં લખવાની ૧૦-૧૨ નેણિ અઢા કંડિકાવાર
દૂકમાં લખવી હતી; તેને બદલે એમાંની ચારના જ નિપયો અઢા
એક જ કંડિકામાં સમાવવા પડે છે એ માટે બહુ દિલગીર બને.]
'કમયોગી રાજેશ્વર' 'સચિત્ર પ્રેતાભવિણા' વગેરેના
કતો અને 'પ્રજાપત્યુ'ના 'સાદિત્યપ્રિય' તરીકે સવિશેષ
પ્રસિદ્ધ રા. સુનીલાલ વર્ધમાન શાહને ૧૯૩૭નો રજુનિતરામ-
સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો છે એ માટે એમને અભિનંદન આપતાં
આનંદ થાય છે. ને વિચિત્ર અને મૂલ્યવાન વાક્યમયસેવા તેમને
હાથે થાય છે એ ચાલુ રાખવા ઇશ્વર એમને આરોગ્ય અને
દીધીયુ આપે.-ગયા ડીસેંબરના અંકમાં મણિલાલચરિત્રની
સામગ્રીના છઠ્ઠો ભાગ છે પાચે હતા. એ સંબંધી વધુ લખવાનું
મુલતતવી રાખી, હમણાં એટલું જ કહેવાનું છે કે એમાંની પાંચમી
કંડિકા હોદી દીધી છે તથા ચોરમીમાંથી પણ થોડી લીટીએ
કાઢી લીધી છે તે જોઈ દષ્ટિથી કે સ્વ. માનચંદરભાઈના આવા
વિગણના ને ઉચ્ચ ધોરણની અમને જાણ હતી, (ને જાહેરમાં
મૂકવું તેમાં, દિગંત તથા વિગમાન વ્યક્તિ પ્રત્યેનો માન-
રૂત્તિ તદ્દિનનો સિદ્ધાચાર તો પદ્ધતો પગાવો લેષએ એવા
ધોરણની) તેને પાળવું. એમ ક્યું એ તેમને પણ મળ્યું

જે હોત એવી અમારી ખાતરી છે.—૨૪. દિ. બ. કેશવલાલ
હ. ધ્રુવ અને રા. ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાસરીનાં અમારા ગયા અંક
પછી તુર્ત યએલાં અવસાનોની સખેદ નોંધ લેતાં એટલું જ જણા-
વીશું કે તેઓ બંનેએ વિદ્યાપાસનાનો જે હૃદયગ્રાહી જીવનભર
સમક્ષ રાખ્યો તે આપણે સૌ પણ બને તેટલો વધુ અંશે રાખીને
એમણે રચાપેલી પરંપરાને ઘણી રીતે સુચોગ્ય નીવડીએ
એ સૌથી સાચી નિવાર્પાજલિ છે.— જે જમાના પહેલાં એ આ
અંક પૂરી થતી મહારવની અવતરણમાલા વિશે એટલો ખુબાસો
જરૂરી છે કે તેમાંના વિચારો-રીકાઓ અમને મોન્ય હોય તેવું
સમજવું જોઈએ નહિ. —વિ.

મંદિરનો ઘંટનાદ

૧. ગતાંક પછી મળેલી નીચેની વિશેષ મેદદનો આભારસહ
સ્વીકાર કરીએ છીએ :

૧. વીરેન્દ્રશંક ચન્દ્રપ્રસાદ દેસાઈ, ભાવનગર... .. ૩૧. ૨૫

૨. એક લોનના ૩૧. ૫૦ ગયાં અંક પછી બરાબા દોષ, હવે
એ દેવું ૩૧. (૫૦)નું રહે છે. બીજી બાજુ, ૩૧. ૧૫૦ની
નવી લોન માટે તજવીજ ચાલે છે; એ લોનોની કુલ રકમને
હમરે પહોંચાડશે.

૩. ૧૯૩૮નાં લવાજમોની આવક જેમ ગયા વરસની ખોટ પૂર-
વામાં, લોનો ભરવામાં ને રવોનગી વગેરે પરંચુરખ ખરચમાં વપ-
રાઈ, (જે થોડી જ. બ.ની આવક છે તે પણ એ જ રીતે
ગઈ) તેમ, આ પહેલાં જે અકોનાં (માર્ચ ને જુનનો)
પ્રેસંખિતો ભરવામાં ખતમ થઈ છે.

૪. ઉપલા કથનનો અર્થ એ કે આવતાં જે અંક માટે
૩૧. ૫૦૦) થી ૬૦૦)ની જરૂર પડશે. નવા માહકો ૧૦૦-
૧૨૫ થાય તો એ બંને, એટલા માહકો ન ચાપ ને એ

સંખ્યાથી ઓછા થાય તો જાહેરખજારો અત્યારના કરતાં વધારે મેળવવી જોઈએ, જે માટે પ્રયાસો ચાલુ છે.

૧. માદોઝા (ચાલુ તેમ જ નવા) માટે ઘોડો લાભજાહેર કરી રાકાય છે એમ કહેતાં આનંદ થાય છે: ' નાજુક સવારી ' નામનું માનસીમંદિરનું નવું પ્રકાશન જેની કિંમત રૂ. દોઢ છે, તે અમારા ૧૯૩૮ના સર્વ માદોઝાને માત્ર એક રૂપિયે મળશે; ઉપરાંત, એની નકલ રોકડી કિંમતે ટપાલ-રસ્તે ' આનંદ પ્રેસ, બાવનગર 'થી મંગાવનાર સર્વને, આવતા જાન્યુઆરી (તા. ૧૧મી ઓગસ્ટ) એટલે કે ' માનસી 'ના જન્મદિન સુધીમાં, તેનું ચોરસેન પેકિંગ (ચાર આના) પણ માફ થશે. જાણે પછી એ ટ. અ. વગેરે બચવું પડશે; જોકે માદોઝા માટે કિંમત તો ૧૯૩૮ની આખર લગી રૂ. એક જ રહેશે. આ છૂટનો લાભ મોટા પ્રમાણમાં લેવાશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

૬. આવતો અંક સપ્ટેમ્બરમાં પડેલી તકે પ્રગટશે.
૭. લેખોએ પુરસ્કારનાં બિલ (ગયા સપ્ટેમ્બરના અંકમાંની સચના પ્રમાણે) સંચાલકને ' ડરજી મહોદ્દો, નાનપરા: સૂરત ' એ સરનામે મોકલવાં:

બાવનગર: તા. ૧-૬-૩૮.

—વિ.

પ્રાપ્તિસ્વીકાર-પૂર્તિ

શ્રી દક્ષિણમૂર્તિ પ્રકાશનમંદિરનાં પરિમિત દેશોની કેળવણી, પ્ર. ૧-૨, ડો. ખેરુત: મો. ય. વિદ્યાંત (ર. રા).—
મુદ્રીતાને પત્રો (૧): વિદ્યુત્ક્રમ; સોમાજાણનાં કાવ્યો: સો. જ્ઞાનદાસ: લાઈન, બા. ૩: યાંત્ર સાદ (દરેકના પાંચ આના).

મંજૂષા

ગ્રંથસ્થ સર્જન અને ચિન્તન

ગાનવિરામ

[અમીદાસ દાશુકિયા: ' દીપસિખા ' પૃ. ૮૮]

એ ભવ્ય શું ગાજી વિરામ પામે ?
વીણા હવે ના સ્વરમૂર્તિ યોજશે ?
શું વાદના કોમલ સૂક્ષ્મ તારો
વિધાતુકે ન કદાચિ ધૂજશે ?
એ ગાનથી જીવનગાન ભવ્ય
શું માનના સમાગમમાં રામી જશે ?
ના ગાન એ કો'લી વિરામ પામતું,
અખંડ એ અક્ષય જીવને વહે;
અવ્યક્તના ગાનમહી લણી જતું
ન માનવી'કાં સ્થિતિલેદં એ સહે ?
આ પૂર્વ આલાપ પૂરો થતાં હવે,
અરાજદ સંગીત અગાધ ઉદ્ભવે;
અંતઃપ્રતિભાં સ્વરધાર એ સરે,
અનન્ત આકાશ પ્રસન્ન વિસ્તરે.

અભિનય : એક સર્જક દળા

[ડૉ. રમણલાલ યાગ્નિક : ' વ્યવહારોપયોગી અભિનય ' નો પ્રવેશક]

શ્રી મહેતાએ સમર્થ રીતે પ્રતિષ્ઠાન કર્યું છે કે અભિનેતાની કલા
અનુકરણ કરતાં સર્જન વિશેષ કરે છે. અમે તેવા પાત્રને મુદ્રોક્તિ જ
નહિ પણ પ્રાણવંતો કરનાર કુરાળ ને પ્રતિભાશાળી નટ કે નટી જ

૧. રા. ફિરોજશાહ. ૨. મહેતાજીવ.

હોય છે. સેંટ જોન અર્ચબિશોપે તાજેતરના પોતાના પુસ્તકમાં ['ધ થીએ-
ટર ઇન માઇ ટાઇમ 'માં] અસરકારક રીતે સિદ્ધ કર્યું છે કે ૧૯મી
સદીના અંતમાં અને આ સદીની સરખાતમાં પણ સામાન્ય પ્રેક્ષક,
નાટક ક્યું છે કે કેવું છે તેની બાજે જ દરકાર કરતો; પણ કોણ નટ કે
નદી મુખ્ય પાત્રોને કેવો ન્યાય આપે છે તે જ મોટા ભાગે વિચારતો.
ઈ. સ. ૧૭૬૦થી ૧૮૭૫ સુધીનો વળાંક વિચાર કરીએ તો જાણીએ કે
વિલાયતમાં કોઈ અમર નાટ્યકારો એ અરસામાં નથી થયા; પરંતુ
ટોમ રોબર્ટ્સન જેવા સુવિખ્યાત નટોએ પોતાના અદ્ભુત ફેરફારોના
ખળથી કેટલાંક મામૂલી પાત્રોમાં પ્રાણ ફૂંક્યા. શ્રી મહેતાએ 'સાત
દોરેટ અને સાત હરિશ્ચંદ્ર'ની વાત લખી છે તેમાં ઘણું સત્ય છે.
દેમવેદમાં કહેણુતા વિશેષ હતી, બ્યાવહારિક ભુક્ષિ કેવી હતી અથવા
તેનામાં બાવ, ભાવના કે ચિન્તન કે કર્તવ્યશક્તિ કેટલા પ્રમાણમાં હતાં
એ નિર્ણય તો દરેક નટ પોતાની મેળે કરે એ ઉપરથી એ પાત્રનું
સર્જન નૂજવે રૂપે થઈ શકે. આથી જ શ્રી. મહેતા કહે છે તેમ, સરવાળે
લોકમત કેળવાય છે કે "હરિશ્ચંદ્ર" તો બાલીવાળાની કંપનીનો, 'અસીર
દિસ' તો કાવ ખડાગનો ને 'નરસિંહ મહેતા' (નાના ત્રંબકની)
વાંકાનેર કંપનીનો. "

x

x

x

અને એ તો સર્વવિદિત સત્ય છે કે દરેક સફળ નટ કે નદી
પોતાના 'દુનરનાં ઓરાક' દોષો જોઈએ, જે પોતાની કલાને વરેલાં
નથી દોષો તે ઇતિહાસને પડી શકતાં નથી. આવો અનન્ય પ્રેમ હોય
તો જ હાલનેવાલતે પ્રત્યેક ઉપયોગી વ્યક્તિ કે વસ્તુનું નિરીક્ષણ કર-
વાનું મન થાય; ચિત્રો, પ્રદર્શનો, અલચિત્રો વગેરેમાંથી થોડા સમયનું
પણ થાય.આવી અનેક ભતની તાલીમ લીધા પછી પણ
અભિનય કલાનો ઉપાસક શિક્ષિતાં શિખરો તરફ નિરંતર ચઢ્યા જ
કરે છે;"જેમ જીવનના અભિનયો વિશાળ અને અનંત છે તેમ
અભિનયનું (ને અભિનેતાનું) જીવન પણ નિસ્તૃત અને અનંત જ છે. "

હવિઓને જે બોલ

[પ્રો. વિ. ર. ત્રિવેદી: 'ઉપમા' ભાગના ઉપોદ્ધાતમાંથી]

આપણા હવિઓનો ઉન્ન ઉપર કાળ વધે એ તો સારી વાત છે,
પણ સાથે તેમની માન્યતા દૃઢ અને સર્વસ્વીકૃત થતી નય. જે કાવ્યનો

વિષય ખમે તે હોઈ રાકે એટલું જ નહિ, પણ જેમ પરિચયની ભૂમિનો તેમ વધારે સારો; અને સાપા પણ જેમ રાજની વાતચીતની, બોલી જેવી, તેમ સારું; તે જતે દિવસે કવિતા જતી રહેશે અને વ્યર્થ, દોડાડાણો, લાંબા યકને એવા વાક્યાવલિનો ક્રીસો પાધડીપટ જ રહેશે.

-સ્વ. ચન્દ્રશંકરનું સ્વતંત્ર મતદર્શન^૧

૧. દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યાની મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ બે હતી. એક તો સાહિત્ય સંબંધી પ્રવૃત્તિ અને બીજી રાજકીય પ્રવૃત્તિ. તેમની સાહિત્ય સંબંધી પ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્ર દર્શન સાક્ષર શ્રી નરસિંહરાવે ['વસન્ત'ના એ જ અંકમાં, પ્રસ્તુત લેખના પહેલા વિભાગમાં.-સં 'માનસી'] કરાવ્યું છે; તેમની રાજકીય પ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્ર દર્શન આ વિભાગમાં કરાવવાનો હેતુ છે. સ. દોલતરામનો રાજકીય પ્રવૃત્તિ મુખ્ય બે વિભાગમાં વહેંચાઈ નાચ છે: એક તો તેમના રાજકીય કાર્યો અને બીજો તેમના રાજકીય લેખો. ૧. દોલતરામ હુણવાડાના દીવાન નીમ્યાયા તે પહેલાં ઈ. સ. ૧૮૮૦થી ઈ. સ. ૧૮૯૧ સુધી નડિયાદના તથા ખેડા જિલ્લાના સાવજનિક છવનમાં તેઓ અગ્રેસર ભાગ લેતા હતા. તેઓ યુનિસિપાલિટીના તથા ડિસ્ટ્રિક્ટ લોકલ બોર્ડના સભાસદ હતા. તેઓનું આ દિશાનું કાર્ય એવા પ્રકારનું હતું કે ન તેમને કેવલ લોક-પક્ષના કહેવાય કે ન કેવલ સરકારપક્ષના કહેવાય. અંગ્રેજ તેમ જ દેશી સરકારી અમલદારોનો મહેરબાની ઓંચો વગર અને પોતાના દિલને દાનિ કર્યા વગર લોકોનું હિત જેમાં તેમને સમાવણું લાગે તેવી બાબતો રજૂ કરવા તેઓ ચૂકતા નહિ. તેમના રાજકીય કાર્યની બીજી દિશા હુણવાડાના દેશી રાજ્યની દીવાનગીરી હતી. ઈ. સ. ૧૮૯૧થી ઈ. સ. ૧૯૦૫ સુધી તેઓ હુણવાડાના દીવાન હતા. આ દિશામાં પણ તેમનું મુખ્ય ધક્કણ એ હતું કે એક બાબતથી સાહેબ લોકોને રાજ સમજાવ, બીજી બાબતથી હુણવાડાના દીવાનની પ્રીતિ સંપાદન કરવી અને એ બેની સાથે તથા પોતાનાં સત્તા અને હિત સચવાય તેની સાથે લોકોને જોડેલા લાભ થાય તેટલો કરવો. જે અંગ્રેજ ભણેલા ગુજરાતીઓ દીવાનો થયા છે તેમાંના સ. દોલતરામ એક હતા.

૧. આ લેખનો ઉદ્દેશ્ય ગયા અંકના ધ્વનિ ખંડના પહેલા લેખમાં હતો. ૨. ચન્દ્રશંકર પંડ્યાની ગદ્યરેલીનો એક વધુ નમૂનો આવતા કે પછીના અંકમાં છપાશે.

એકંદરે તેમની રાજ્યનીતિ અર્વાચીન પદ્ધતિ કરતાં જૂની પદ્ધતિ તરફ વિરોધ દર્શાવી હતી. અમારું એમ માનવું છે કે રા. દોલતરામનો દક્ષિ-પ્રદેશ વધારે વિશાલ હોવા અને તેમની કાર્યપદ્ધતિ અર્વાચીન કાલને વધારે અનુરૂપ, વધારે શુદ્ધ અને વધારે હદાર હોવા તો તેઓનામાં એવી અસામાન્ય બુદ્ધિ, કાર્યદક્ષતા અને વ્યવહારનિપુણતા હતી કે ગુજરાતના રાજપુરુષોમાં તેઓ વિરોધ લાંબું સ્થાન સંદેશાદયથી મેળવી શક્યા હોવા. તેમના રાજકીય લેખો કેટલાક અંગ્રેજીમાં અને કેટલાક ગુજરાતીમાં લખાયેલા છે. અર્વાચીન દિન્દવાસીના મતજને જે રાજકીય પ્રશ્નો દલમલાની નાંખે છે, અર્વાચીન દિન્દવાસીનાં હૃદયને જે રાજ-કીય લાવનાઓ સંદુબ્ધ કરી નાંખે છે તે પ્રશ્નો અને તે લાવનાઓ રા. દોલતરામના લેખોના વિગમ મોટે ભાગે નથી. તેમના લેખો મુખ્યત્વે વહીવટને-રાજકીય કાર્યપદ્ધતિને લગતા છે. આમ હોવાનું એક મુખ્ય કારણ એ લાગે છે કે રા. દોલતરામ 'રેટરમેન' કરતાં 'એકમિ-નિરટ્ટેડર' વિરોધ હતા. એકંદરે તેમના લેખો તેમના જ્ઞાન અને અનુભવનું પરિણામ હોવાથી ગંભીર અને ઉપયોગી સૂચનાઓથી ભરેલા છે, અને તે એકત્ર કરીને પ્રકટ કરવાને તેમના સંબંધીઓને અમે બહામણ કરીએ છીએ. અંતમાં, અમને કહેતાં ખેડ યાદ છે કે રા. દોલતરામના મૃત્યુથી ગુજરાતે એક વાંચા પ્રકારના લેખક ગુમાવ્યા છે એટલું જ નહિ, પરંતુ એક સમર્થ રાજપુરુષ પણ ગુમાવ્યા છે.

૧. એમની અવસાનનોંધ તરીકે તા. ૧-૧૨-૧૯૧૬ને રાજ આ લેખ લખાયેલો અને ૧૯૭૩ના માર્ગશીર્ષના વસંતમાં છપાયેલો હતો.

આહમીરાનું મંથરથ વાઙ્મય

એ વાકિંક સમીક્ષાનું કાર્ય ગુજરાત સાહિત્યક્રમાં રા. મંજૂ-લાલ ર. મજુરાને (પ્રતાપજી, પટોદરા) શીખવું છે માટે સર્વ લેખકો તથા પ્રકાશકોને આ વર્ષના મર્યાદા તેમને મોકલવાની વિનંતિ કરવામાં આવે છે.

શાહ હરજીવનદાસ મોહનદાસની કં.

સેલિંગ એજન્ટસ

: ધી સીમેન્ટ માર્કેટિંગ કં. એન્ડ

ઇન્ડિયા લીમિટેડ:

લોખંડ, હાડવેર, ખાસવેર, એઇલ જેન્ટલ કલરના વેપારી.

૨૦-૨૨, સી. પી. રોડ રોડ, મુંબઈ ૪.

ટેલીફોન નંબર:— ૨૪૦૬૨

પ્રકાશનો ખર્ચનો હિસા

હિસાની સળીઓ-કી: ૩, ૨૦ તથા વધારે.
કુદા જોડીઓ-કી: ૩ ૧૫૦ તથા વધારે.

તહેવારોના અગ ખાસ મેટા રોક તૈયાર કર્યો છે.

હિસાની સળી અને કુદા જેવી વસ્તુઓ એ ખર્ચ નથી પરંતુ તમારી ખાસ હરજીવેશ રહેતી મુશ્કેલી છે. પસાય નહી, પીસાય નહી, કુટે નહી, તુટે નહી, હમેશા પ્રકાશતા હિસાનાં દાખોના લંબાસો કુદાની સીમોને રોખાવનાર, તેમજ, વમારા કુદાની મહત્તા વધારનાર છે.

ખજારગામનાં એડરનો માલ ની, પી, પી મોકલવામાં આવશે. કાઠપણ કારખાસર પસંદ ન પડે તો એક અકલાઈઆ સુધી પૂરાં નાણાં આપી માલ પાછો રાખીશું.

ચોખ્ખા ચાંદીની દરેક ચીજ ક્રાયવત બાવે મળશે.

સુરજમલ લલ્લુલાઈની કું.

સ્થાપના : ૧૯૬૫.

હિસાના વેપારી તથા ઝવેરી, કપડા, કાલ્યાણેવી રોડ, મુંબઈ.

ભારત ટાઇલ્સ

એન્ડ

એપોલો સ્ટ્રીટ, મારબલ કંપની

કોટ, મુંબઈ.

હિંદમાં લાદીઓનો સૌથી મોટો કંટ્રાક્ટ
આપવા માટે ફક્ત 'ભારત'ને જ પસંદ કરેલ છે;
કારણ કે ધરધણી, ઈન્જનેરી અને કંટ્રાક્ટરોને
'ભારત'માં પૂરો વિશ્વાસ છે. કે તેઓને
દુનિયામાં મળતી સર્વશ્રેષ્ઠ લાદીઓ જવી જ
લાદી મળશે.

તે કંટ્રાક્ટ મુંબઈમાં છેલ્લામાં છેલ્લી
ફેશનના રહેણાક અને આફ્રીસો માટે બંધાયેલ
'ધનરાજ મહાલ' માટેનો છે. જની અંદર બે
લાખ ફીટ 'ભારત'ની લાદીઓ બેસારવામાં
આવી છે.

તમારી જરૂરીઆતો પણ 'ભારત'ને જણા-
વશો તો મુંબઈને ફાયદો થશે. અંજમાયરા
ખાતર એક આર્ડર આપી જુઓ.

ઇન્ડિયન ગ્લોબ

પોતાનું અગ્રસ્થાન નોંધાવે છે

છઠ્ઠી વાર્ષિક જનરલ સભાએ પ્રકાશમાં મૂકેલ નીચેના આંકડાઓ જ આપોઆપ તેનું મહત્વ સમજાવે છે:—

વસુલ થએલ થાપણ	રૂ. ૩૧૬૭૮૫-૦-૦
શેર હોલ્ડરોની જુમ્મેદારીની રકમ-રૂ. ૬૦૦૦૦૦-૦-૦	
પ્રીમીયમની આવક (૧૯૩૬) રૂ. ૭૨૨૬૭૭-૧૪-૪	
અનામત ફંડ	રૂ. ૩૧૦૩૧૬-૭-૨
૧૯૩૬ સુધી લરાએલ ટલેઈમ રૂ. ૭૮૫૨૩૫-૮-૮	
૩૧મી ડિસેમ્બર ૧૯૩૬	
સુધીમાં સ્વતંત્ર મિલકત	રૂ. ૬૪૬૩૪૩-૩-૦

સારા આબરૂદાર, લાગવગ ધરાવનાર અને દરેક સ્થળના સંબંધવાળા ગૃહસ્થોની ઓરગેનાઇઝર, ચીફ એક્ઝન્ટ અને એક્ઝન્ટની પગાર અગર કમીશનથી કામ કરનારની જરૂર છે.

હેડ ઓફિસ—ધી ઇન્ડિયન ગ્લોબ ઇન્સ્યુરન્સ કં. લિ.

૩૧૫-૩૨૧ હાર્નેલી રોડ, કોટ-સુબધ

શાખાઓ—કલકત્તા, લાહોર, અમદાવાદ, રંગૂન,

હૈદરાબાદ (દક્ષિણ), મોંગાસા (આફ્રિકા).

શાપુરજી પાલણજી-

ની

કંપની

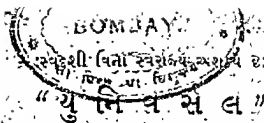
તમારે બીજી વખત જ્યારે કોઈ પણ બાંધકામ-
પછી તે રહેણાક માટે બાંધેલો, વેપાર-ધંધા માટે
ઓફીસ વખત કે સિનેમા માટે થીએટર વગેરે-સંબં-
ધિત કામ હોય ત્યારે અમારી સલાહ લેશો તો તમને
ફાયદો થશે. અમે તમને રિ-ઈન્ફોર્ડ કોંક્રીટથી બાંધ-
કામ કરવામાં પણ સલાહ આપશું. વળી અગત્યનાં
બાંધકામોના ખર્ચમાં અને તેને લગતા બીજા ખર્ચમાં
કેવી રીતે અને કેટલો ઘટાડો કરાવી આપીએ વગે-
રેની સંપૂર્ણ વિગતો માટે આજે જ નીચેને
ઠેકાણે લખો.

શાપુરજી પાલણજીની કું.

બિલ્ડીંગ કોન્ટ્રાક્ટરો

મોડાજ સ્ટ્રીટ, કોલ; મુંબઈ

તારકું સરનામું—‘ ‘ હાનક્રેમ ’

એક સંપૂર્ણ સ્વદેશી વીમાકંપના હોવાથી અને છેલ્લાં
૧૭ વર્ષમાં તેણે હિન્દી પ્રજાનાં ટેકા મારેલી પોતાની
લાયકાત પુરવાર કરેલ હોવાથી તમારા

જિંદગી

આગ, મોટર, દરીઆઈ, હુલ્લડ, વહાણ, ચોરી
ધંધાની ખોટ, કામદારોને ઇંજા પામતાં વર્ણત
વગેરે અનેક પ્રકારના વીમાંક હામ 'યુનિવર્સલ'
ને જ આપો.

"યુનિવર્સલ" જિંદગીના વીમા મારે ગરીબ
મધ્યમ અને શ્રીમંત વર્ગોને જેવી જાતની સગવડ, જોઈએ
તેવી મેળવનારો સૂચવી શકે છે. તમારાં વહાણાં, જાણકારી
કેળવણી અને લાભ, તમારા કુટુંબના નિર્વાહ અને પ્રજા
પર્યામાં, ગુજરાત મારે પૂરતી સગવડ વગેરે તમને
"યુનિવર્સલ"ની પોલિસી લેવાથી મળી શકશે.

હોલના વેપારી મંદીના સમયમાં "યુનિવર્સલ"ની એજન્સી
તમને સારી આવકનું સાધન થઈ પડશે.

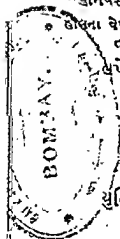
અખ્યાલો:—ધી યુનિવર્સલ કાયર એન્ડ
જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લિ.

—એનિલિંગ એજન્સી:—

એમ. કાનજી એન્ડ કું.

—રેડ ઓફિસ:—

યુનિવર્સલ પ્રિન્ટિંગ, કોટ, મુંબઈ.

માનસા

સર્જન અને ચિન્તનની ગ્રંથશ્રેણી

પર્થ ૩, ગ્રંથાંક ૪

સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૮

આ ગ્રંથમાં—

બળવન્તરાય ડાકેર • રામલાલ મોદી • દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી
વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી • દયાશંકર જોષી • ત્રજરાય દેસાઈ
ભદ્રમુખ વૈદ્ય • ત્રિભુવન હેમાણી • રતિભાઈ પટેલ
દામોદર ભટ્ટ • રણજિત વૈદ્ય

લાંબુ આયુષ્ય
સુંદર સ્મરણશક્તિ
બલ તેજ અને
ચેતન મેળવવા

ઝંકુ કેસરી જીવન

વાપરો
જેમાં

કેસરી, કેસરી
રસમિંદુર, અબક
તથા બીજાં પૌષ્ટિક
ઓષધો મેળવેલાં છે.

ઝંકુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લી.

મુંબઈ નં. ૧૪

ભાવનગર એજન્ટ

મેસર્સ જયંતીલાલ અમૃતલાલની ફં. આંબાચોક

સહકારી વીમાપદ્ધતિની એક વધારે ક્રતેહ

તા. ૩૦મી જુન ૧૯૩૬ને રોજ પૂરી થયેલી મુંદતે કરવામાં આવેલી બીજી મૂલ્ય-આંકણી (વેલ્યુએશન)ને પરિણામે, ધ બોમ્બે ટ્રાઓપરેટિવ ઇન્શ્યોરન્સ સોસાયટી લિમિટેડ નીચે પ્રમાણે ત્રિવાર્ષિક 'બોનસ' જાહેર કર્યું છે.

આખી જિલ્લાની પોલિસી પર દર હજારે રૂ. ૪૫
'એન્ડાઉમેન્ટ'ની " " " " " ૩૩

અમારી વિશેષતાઓ

૧. સરકારમાં રૂપિયા બે લાખ કરતાં વધુ વધુ રકમની લાગીનગીરી મૂકેલી છે.
૨. નાણાંરોકાણની પ્રવૃત્તિ પર અંકુશ રહે છે.
૩. દર સસ્તી છે.
૪. બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સમાં પોલિસી ધરાવનારાઓનું પ્રતિનિધિત્વ છે.
૫. સરકાર તરફથી દેખરેખ રહે છે તથા હિસાબ તપાસણી થાય છે.

સહકારી મંડળીઓને

ખાસ સંગવઠ આપવામાં આવે છે
વિગત માટે લખો

જી. એલ. દેસાઈ, બી. એ.
મેનેજર

બ ટ્રા-ઓ પ રે ટિ વ ઈન્શ્યોરન્સ
કંપની લિમિટેડ

સર ક્વિરોઝશા મહેતા રોડ, કોલ, મુંબઈ

મા ન સી

સર્જન અને ચિંતનની ગ્રંથશ્રેણી

વર્ષ-ગ્રંથાંક

૩-૩

પૃથ્વિસંજ્ઞા

૧૧

સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૮

પ્રકાશનસ્થાન

આનંદ પ્રેસ : સ્ટેશન રોડ : લાલનગર

શાપુરજી પાલણજી

ની

કંપની

તમારે જીજી વખત ત્યારે કોઈ પણ બાંધકામ-
પછી તે રહેણાક માટે જંગલો, વેપાર-ધંધા માટે
ઓફીસ વખાર કે સિનેમા માટે થીએટર વગેરે-સંખ્યા-
બેનુ' કામ હોય ત્યારે અમારી સલાહ લેશો તો તમને
ફાયદો થશે. અમે તમને રિ-ઈન્શ્યુર્ડ કંક્રીટથી બાંધ-
કામ કરવામાં પણ સલાહ આપશું. વળી અગત્યનાં
બાંધકામોના ખર્ચમાં અને તેને લગતા બીજા ખર્ચમાં
કેવી રીતે અને કેટલો ઘટાડો કરાવી આપીએ વગે-
રની સંપૂર્ણ નિગતો માટે આજે જ નીચેને
ઠેકાણે લખો.

શાપુરજી પાલણજીની કું.

બિલ્ડીંગ કોન્ટ્રેક્ટરો

મેડાલ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ

તારતુ' સરનામું—' : હનક્રેમ '

વિષયદર્શન

વર્ષ ૩ : ગ્રંથાંક ૩

સર્જન અને નિબંધો

સરસ્વતી કેઠાબરણ (અયવવિદ્યાથી)	૨૯૯
ગોવર્ધનરામની સૌથી (સાહિત્યવિવેચન)	
પ્રો. વિશ્વપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી	૩૦૨
ભગવાનલાલ બટ્ટને અંજલિ (સરભણાત્મક વ્યાખ્યાન)	
પ્રો. બળવંતરાય ક. ડાકેર	૩૧૭
સમ્રેષ ઇતિહાસની પરીક્ષા (ઇતિહાસવિષયક નિબંધ)	
દુર્ગારા કર કે. રાસી. '... ..	૩૨૪
એકમોહિયાં (નવલિખા)	
દામોદર કે. ભટ્ટ	૩૩૩
પારિજાત (કાવ્યવિવેચન)	
પ્રો. બળવંતરાય ક. ડાકેર	૩૫૧
સેખનપુરસ્કાર (એ વિષયની ચર્ચા)	
ત્રિ. બી. હેમાણી : ર. ઉ. પટેલ... ..	૩૬૦
પદ્માર્ચના રંગ (વિજ્ઞાન)	
રણજિત મ. વૈદ્ય	૩૮૭
મ. ન. દ્વિ. તું 'સુદર્શન' (ભૂત પત્રકારત્વ)	
વિ. ક. વૈ.	૩૯૦

નિકષ

શુભરાતનો સંશોધનાત્મક ઇતિહાસ ('શુભ, મધ્યકા. રાજ. ઇતિ.)	
રામલાલ ચં. મોદી	૪૦૨
કાવ્યજ્ઞાની કવિતા ('રોષનાં કાવ્યો')	
પ્રો. વિશ્વપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી	૪૧૯

રંગદર્શી બુદ્ધિના અમકારા ('રંગકથ' વગેરે ૪ અંકિત)			
પ્રો. પ્રજ્ઞરાય મુ. દેસાઈ	૪૨૧
રાજ્યનીતિનો તામિસ અંથ ('કુરુ' મુ. ૨)...			૪૩૬
બસો-પાંચસો રાષ્ટ્રોમાં ('માધવરટોન્સ ૬: 'સાહિત્યકળા')			
વિ.	૪૪૦
પરિચાયિકા: ૧ (ચાર અંકપરિચય)			
વિ.	૪૪૫
પરિચાયિકા: ૨ ('જીવનવિશ્લેષ')			
પ્રો. ડાહરનાથ ર. મોકડ	૪૬૮

દેવનિ

૧. જાણ અને સાહિત્ય (વિ.)	૪૫૦
૨. પચકારત્વ (")			૪૫૧
૩. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન (પ્રો. દયારામર પો. બેલી)			૪૫૬
૪. વિજ્ઞાન (ડો. ભદ્રમુખ ક. વેદ)			૪૬૮
૫. વાસિકા (વિ.)	૪૮૨
૬. એશિયા તો એશિયાનું (વિ.)	૪૬૧
૭. નિકષપ્રતિ (વિ.) : વધુ અંકપરિચય, સંદર્ભોગીઓ, સ્વીકાર- નોંધ			૪૬૪
૮. મહિરો પંટનાદ (વિ.)	૫૦૩

અંગ્રેજી

૧. નવલવિરોધ	૫૦૫
૨. સામયિકોમાર્થી	૫૦૭
૩. નવા જાણીય અથો	૫૧૧
૪. આ અંકનું શુદ્ધિપત્રક	૫૧૪

માનસી અંકગણિ: સામયિક વિજ્ઞાનના ક. નંબ ૬૨૭
મહોદ્દો, નાનપરા; સરત જવાબ (પાર્થિક), ૩. ૫;
દેશાવર, ૩. ૮); ૭૨૬, ૩. ૧૧ ... રાખાઓનાં નામ હરવખત
માફક.

‘વિનોદકાન્ત’નો
નવો રસીલો.
નિબંધિકાસંગ્રહ

નાનુક સવારી

૨૪ નિબંધિકા. મર્માળ, મનોહર, કલ્યાણમય.
બધી અત્યાર પહેલાં અપ્રગટ. એ રૂ. દોઢની (૮. ખ.
વગેરે રૂ. ૧૧ જુદું) ચોપડી માત્ર એક રૂપિયામાં મેળવવી
હોય તો નીચેનું કૃપન આનંદ એસ, ભાવનગરને રકમ
સહિત મોકલો. મુંબાઈ, સૂરત ને અમદાવાદની શાખામાં
પણ મળશે. વધુ વિગત ‘મંદિરનો ઘંટનાદ’ માં.

‘નાનુક સવારી’નું કૃપન

શ્રી. સંચાલક, ‘માનસી’

હું ‘માનસી’નો ૧૯૩૮નો આવક હું અને તમારી તરફથી
પ્રગટ થયેલું નવું પુસ્તક ‘નાનુક સવારી’ એ હાથી એક
રૂપિયામાં મેળવવા ઈચ્છું છું. એ રકમ આ સાથે છે તો પુસ્તક
મોકલાવશો.

પૂરી સહી _____

ટેકાણું _____

સ્થળ અને તારીખ _____

થોડાં વાંચવાલાયક પુસ્તકો

- ભોજ અને કાલિદાસ : (જેના દર નવા થોડક દીઠ
લાખ લાખ સોનામહેરો મળતી એવા સંસ્કૃત
સાહિત્યની દાસ્ય અને હાજરજવાબીની ૧૦૮
વાર્તાઓ) ૩૭ આવૃત્તિ : ૬૦૦ પાનાં : મૂલ્ય રૂ. ૪—૦
- કેળાંવાળી અને બીજી વાતો : (શ્રી. મસ્તકદારની નવી
દાસ્યપ્રસાદી : ૧૧ વાર્તાઓ અને રમૂજ રેખા-
ચિત્રો) વાંચો ને હસો. ૧—૦
- રાગિણી યાને કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદ : (જીવનચર્યાની
ચલકદાર વાર્તા) ૪—૦
- સંસારદર્શન : (સમાજજીવનની વેધક વાર્તાઓ) સચિત્ર ૨—૦
- છત્રપતિ શિયાળ : (શ્રી. વામન મુકાદમનો અભ્યાસપૂર્ણ
અને આધારભૂત ઐતિહાસિક ગ્રંથ) સચિત્ર
(૭૦૦ પાનાં) ૫—૮
- ગૂજરાતની જૂની વાર્તાઓ : (મધ કાલના ગૂજરાતની
સ્નેહ અને શૌર્યની સાચી વાતો) ૨—૦
- સાહિત્યપ્રવેશિકા : (શ્રી. હિમ્મતલાલ અંબરિયાતું
માર્ગદર્શક પુસ્તક) ૧—૦
- સાહિત્યદર્શન : (શ્રી. વિજયરાય પેતાતું વિદ્વાંતપૂર્ણ
વિવેચનસાહિત્ય) ૨—૮
- નર્મદ શતાબ્દી સ્મારકગ્રંથ : (કવિનાં ગદ્ય-પદ્ય
લખાણોનો અને તેમને અગામલી અંજલિઓનો
સારઆદી દળદાર સંગ્રહ) ૪—૦
- નર્મદ શતાબ્દી સ્મારક ચિત્રાવલિ : (શ્રી. કનુ દેસાઈ
અને શ્રી. રવિચંદર ગવલની કલાપ્રસાદી) ૨—૦

અમારું સંપૂર્ણ નવું સૂચીપત્ર મંગાવો

ગૂજરાતી, સંસ્કૃત કે ઇંગ્લીશ સાહિત્યના ઠોઠ પણ પુસ્તક
માટે અમને લખો

ગૂજરાતી સાહિત્યતું સૌથી જૂનું અને જાણીતું ગંજાવર મથક

યુ ક સે લ સં
પબ્લીશર્સ

એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની

પ્રિન્સેસરોડી
મુંબઈ નં. ૨

રહેવા જમવાની શ્રેષ્ઠ સગવડ માટે

મુંબઈમાં સુવિખ્યાત સ્થળ

ભારતીય નિવાસ

ક હિન્દુ લોજ ક

૨૧૫, કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ નં. ૨.

ટે. નં. ૨૧૧૧૦.

તાર : ૪૩૬૮.

ધી દિનિટી દિવર સિંડીકેટ

ઇમારતી લાકડાના વેપારી

સરકારી જાહેર બાંધકામખાતાએ પસંદ

કરેલા કંટ્રાક્ટરો પૈકીના એક

નં. ૫૭, ખડક, મુંબઈ ૬.

ઈન્ડિયન ગ્લોબ

પોતાનું અગ્રસ્થાન નોંધાવે છે

છઠ્ઠી વાર્ષિક જનરલ સભાએ પ્રકાશમાં મૂકેલ નીચેના આંકડાઓ જ આપોઆપ તેનું મહત્વ સમજાવે છે:—

વસુલ થયેલ થાપણ રૂા. ૩૧૬૭૮૫-૦-૦

ચેર હોલકરોની જુએદારીની શકમ રૂા. ૬૦૦૦૦૦-૦-૦

મીમીયમની આવક (૧૯૩૬) રૂા. ૭૨૨૬૭૭-૧૪-૪

અનામત ફંડ રૂા ૩૧૦૩૧૬-૭-૨

૧૯૩૬ સુધી બરાએલ ઠલેઈમ રૂા. ૭૮૫૨૩૫-૮-૮

૩૧મી ડિસેમ્બર ૧૯૩૬

સુધીમાં સ્વતંત્ર મિલકત રૂા ૬૪૬૩૪૩-૩-૦

સારા આબરૂદાર, લાગવમ ધરાવનાર અને દરેક સ્થળના સંબંધવાળા ગૃહસ્થોની ઓરગેનાઇઝર, ચીફ એક્ઝ-ન્ટ અને એક્ઝ-ન્ટની પગાર અગર કમીશનથી કામ કરનારની જરૂર છે.

હેડ ઓફિસ-ધી ઇન્ડિયન ગ્લોબ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ.

૩૧૫-૭૨૧ દોનંગી રોડ, કોટ-મુંબઈ

શાખાઓ—કલકત્તા, લાહોર, અમદાવાદ, રંચૂન,

દેશનાદ (ફિલ્મ), મોગળાસા (આફ્રિકા).

ભારત ટાઇલ્સ

એન્ડ

એપોલો સ્ટ્રીટ,

મારબલ કંપની

કોટ, મુંબઈ.

હિંદમાં લાદીઓના સૌથી મોટા કંટ્રાક્ટ
આપવા માટે ફક્ત 'ભારત'ને જ પસંદ કરેલ છે;
કારણ કે ધરધણી, ઈજનેરો અને કંટ્રાક્ટરોને
'ભારત'માં પૂરા વિશ્વાસ છે કે તેઓને
દુનિયામાં મળતી સર્વશ્રેષ્ઠ લાદીઓ જવી જ
લાદી મળશે.

તે કંટ્રાક્ટ મુંબઈમાં છેલ્લામાં છેલ્લી
ફેશનના રહેણાક અને ઓફીસો માટે બંધાએલ
'ધનરાજ મહાલ' માટેનો છે. જની અંદર બે
લાખ ફીટ 'ભારત'ની લાદીઓ બેસારવામાં
આવી છે.

તમારી જરૂરીઆતો પણ 'ભારત'ને જણા-
વશો તો મુકાબલે કાયદો થશે. અજમાયશ
ખાતર એક ઓર્ડર આપી જુઓ.

શાહ હરજીવનદાસ મોહનદાસની કું.

ગેલ્ડીંગ એજન્સી

ધી સીમેન્ટ માર્કેટીંગ કં. એફ

ઇન્ડીઆ લીમીટેડ

લોખંડ, હાઈવેર, પ્રાસવેર, ઓઇલ પેન્ટસ દલરના વેપારી.

૨૧-૨૨, સી. પી. ૨૦૨ રોડ, મુંબઈ ૪.

ટેલીફોન નંબર:—

૨૪૦૬૨

પ્રકાશનો ખગ્લનો હીરા

હીરાની સળીઓ-કી. રૂ. ૨૦ તથા વધારે.
ટુકડા લેટીઓ-કી. રૂ. ૧૫૦ તથા વધારે.

બદામીમાંથી એકલો માલ બી. પી. થી મોકલવામાં આવશે.
કોઈપણ કારણને કારણે ન પડે તો બે આપણીના મુખી ૫૫
નામો આપી માલ પછી રાખીશું.

માનનીય શ્રીમતી શ્રીમતી શ્રીમતી શ્રીમતી શ્રીમતી.

મૂરજમલ લલ્લુભાઈની કું.

સ્થાપના ૧૯૬૫.

હીરાના વેપારી તથા જવેરી, ૩૫૬, કાલજારોડી રોડ, મુંબઈ.

HOMOEOPATHY BIOCHEMISTRY

A SINGLE IDEA—*says* EMERSON

"May have greater weight than labour of all the men,
animals and engines for a Century."

A single idea in any art or plane is indeed dynamic in its effects and in its application and result in medicine it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition to the *Materia Medica*, the reference book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formula and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and layman should make it a point to possess a copy of this invaluable ready reference Book.

Free on Request :

ROY & COMPANY,
PRINCESS STREET, BOMBAY 2.

Sole Agents for Bombay Presidency for—

BOERICKE & TAFEL

The world-renowned Homoeopathic Pharmacists
and Publishers of Philadelphia. U. S. A.

THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

છપાય છે

સત્વર બહાર પડશે

વિશ્વદર્શન

સંપાદક

છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર બી. એ.

ડેમી આઠ પેજ પૃષ્ઠ ૫૦૦ પાકું પુસ્તક દ્વિતીય ભેદ

કિંમત રૂ. ૩-૮-૦

આ પુસ્તકનો આમુખ મુંબઈ યુનિવર્સિટીના વિજ્ઞાન અર્થ-
શાસ્ત્રી પ્રો. સી. એન. વક્રીલે લખ્યો છે.

અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થતી Year Bookની ધારી પર લખાયેલ આ
પુસ્તક ગુજરાતી સાહિત્યના અણખેડાયેલ પ્રદેશમાં પ્રવેશ
કરે છે. આનું વિવિધ માહિતીપૂર્ણ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં
દરેક એક પાંચ પ્રગિદ્ધ થવું નથી એટલે તે જ્ઞાનું પહેલું પુસ્તક
દેવાનો વય આ પુસ્તક ખાતરી જાય છે.

માત્ર દિંદ સંજ્ઞાથી નહિ પણ આખા જગત
સંજ્ઞાથી વિવિધ માહિતી એક જ પુસ્તકમાં મેળવવી શક્ય તો
આ પુસ્તક તમારે ખરીદ કરવું જ પડશે. જાનના દરેકોઈ
ક્ષેત્રમાં પડેલ વ્યક્તિને એકસરખું ઉપયોગી થઈ પડે તેવું આ
એક જ પુસ્તક છે. વેપારી સંસ્થાઓને આ પુસ્તક વિના
ચાલશે નહિ.

જલ્દ થોડી નહીં છપાવેલી દે.છ તમારી નકલ સત્વર
મેળવી લેવા માટે લખો:

સંપાદકને વાંકાનેર (ઠાણિવાડ)

અથવા

ભારતી સાહિત્યમંદિર: પાનકોર નાકા: અમદાવાદ તથા
મુંબઈ, સુરત, કર્ણાટી તથા રાજપુરની તેની શાખાઓને.

માનસી

સર્જન અને ચિંતનની ગ્રંથશ્રેણી

પર્વ ૩

 અંશ ૩

સરસ્વતીકંઠાભરણ

૩. વાચસ્પતિ

૧

ૐ. યે ત્રિષતાઃ પરિચન્તિ વિશ્વા રૂપાણિ વિભ્રતઃ ।
વાચસ્પતિર્બલા તેષાં તન્વો અથ દધાતુ મે ॥ ૧ ॥
પુનરેદિ વાચસ્પતે દેવેન મનસા સદ્ ।
વસોષ્યતે નિ રમય મધ્યેવાસ્તુ મયિ શ્રુતમ્ ॥ ૨ ॥
દૈવાભિ વિ તનૂમે આત્ર્નાં ઇવ જ્યયા ।
વાચસ્પતિર્નિ ચક્ષ્ણતુ મધ્યેવાસ્તુ મયિ શ્રુતમ્ ॥ ૩ ॥
અપદૂતો વાચસ્પતિરુપાસ્માન્ વાચસ્પતિર્હયતામ્ ।
સં શ્રુતેન ગમેમદિ મા શ્રુતેન વિ રાધિવિ ॥ ૪ ॥

૨

[દેવતા વાચસ્પતિ, ઋષિ અથર્વા, છંદ અનુષ્ટુપ ૪ ચતુષ્પદ
વિરાટ ઉરોબૃહતી]

સર્વ રૂપો ધારણ કરતાં જે ત્રિસપ્ત પરિબ્રમણ કરે છે, તેઓનું બળ વાયસ્પતિ આજે મારા શરીરને અર્પો.^૧

હે વાયસ્પતિ ! મનોદેવ સાથે ફરીથી આવો. હે વસ્તુપતિ ! પ્રસન્ન થાઓ. શ્રુત^૨ મારામાં જ રહો, મારામાં. ૨

અહીંઆં જ વિતત રથા પશુહ વડે ધનુષની બે કાટિઓની જેમ; મારામાં જ વાયસ્પતિ નિયત કરે. શ્રુત મારામાં જ રહો, મારામાં. ૩

વાયસ્પતિને પાસે બોલાવ્યો; અમને વાયસ્પતિ પાસે બોલાવે. અમે શ્રુતથી સંયુક્ત થઈએ. શ્રુતથી અમને છટા મા પાડો. ૪

ટિપ્પણી

ત્રિસપ્તઃ આ સંખ્યાની શું ઉદ્દિષ્ટ છે તે ચોક્કસ નથી. સામણ અનેક અર્થો આપે છે: 'ત્રિસપ્ત' સમાસનો 'ત્રણ અથવા સાત બાવો' એ રીતે એક અર્થ કરે છે. ત્રણ એટલે પૂરવી, અંતરિક્ષ, ધી એ ત્રણ લોકો, તેઓના આધિષ્ઠાતા અગ્નિ, વાયુ અને આદિત્ય; અથવા ત્રણ શુભો-સપ્ત, રજસ અને તમસ, અને પ્રકાશ, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર ઇત્યાદિ જે મોટા ત્રણ છે તે બધા 'ત્રિ' શબ્દથી વિવક્ષિત છે. સાત એટલે સાત ઋષિઓ, સાત મંદ્ર, સાત મરુદ્ભૂતો, અને સાત છદો વગેરે જે સાત છે તે 'સપ્ત' શબ્દથી ઉદ્દિષ્ટ છે. અથવા ફક્ત ત્રણ અને સાત. અથવા એકવીસ-સપ્ત દિશાઓ, દોતા વગેરે વપદ કરનારા સાત ઋત્વિજો અને સાત આદિત્યો; અથવા સાત સિન્ધુ, સાત લોક, સાત દિશાઓ; અથવા સાત મંદ્ર, સાત ઋષિઓ, સાત મરુદ્ભૂતો; અથવા એકવીસ આ રીતે : ૧૨ મદિના + ૫ ઋતુઓ + ૩ લોકો + ૧ આદિત્ય; અથવા શરીરસત્ત્વ ૫ મદામત + ૫ પ્રાણ (+ ૬ર્મેન્દ્રિય) + ૫ જ્ઞાનેન્દ્રિય + ૧ અંતઃકરણ=૨૧. આ રીતે કહેલા એકવીસ દેવો પ્રતિદિન, પ્રતિવર્ષ, પ્રતિક્ષપ, પ્રતિશરીર ચયાયોન્ય કરે છે.

૧. આ શબ્દોના અર્થ માટે અહીં આપેલી ટિપ્પણી જોવી.

૨. લંબા, ખેંચા, પ્રસર, પ્રસાર પામ.

બિહટની 'ત્રિસપ્ત' અથોક્ષસ સંખ્યાના અર્થમાં-૩૪૦૦ અથવા
કોડીના અર્થમાં-૩૪; 'અત'ને કૃતિ અર્થમાં લઈ તેનો અર્થ
કૃતિના એટલા વર્ણો એવો જીએ અર્થ પણ આપે છે; અથવા કૃતનો
અર્થ અવલોકનદ્રિય લઈ 'નાનામોટા તંદુરસ્ત શ્રોતાઓ' એવો પણ
અર્થ કહે છે. ૧

: અથર્વવેદ :

૧. આખો ય વિષય, રા. રસિકલાલ ડા, પરીખસંપાદિત,
ગુજરાત વિદ્યાપીઠે પ્રકાશિત 'વૈદિક પાઠાવલી'માંથી.

શી રીતે ?

આજકાલ કેળવણી એ બાળબાળ (કિન્દરગાર્ડન) ગણાય છે.
એ બંને ગણાય; પરંતુ બાળકોને બધું સરલ અને સુલાભની રચના
જેવું બાળતરના સમયમાં લગાડવા કરશે તે સંસારમાં તે કૂલે છે ન
કાંઠાએ છે એનો અનુભવ એને શી રીતે થશે ?

પેટલાદ બોડિંગમાં
વ્યાખ્યાન : આશરે ૧૯૦૫ }

સ્વ. સર રમણલાલ

ગોવર્ધનરામની શૈલી*

: ભૂમિકાઓ :

ઉત્તર વયનાં લખાણોમાં નર્મદાશંકરથી વિસ્તૃત વાંચોની કંડિકાઓ લખાઈ જતી, પણ કંડિકાઓ ઘાટદાર ભાષે જ થતી. નર્મદાશંકરની પાકટ શૈલી અરિધર, લપલપાટવાળી, ટાંચણિયા, વાતચીતિયા, બાપણિયા. “ નર્મદની કલમ માટે મને બળદ કે ઘોડાની ઉપમા નથી બેસતી, હરણીની જ ઉપમા બેસે છે. ખદ, રવાલ કે ઠેકમતિ, કરામાં નર્મદની કલમ અર્ધો કલાક પણ એક સરખી ના ચાલે. ”^૧ તો ય ગતિઢાળા પરત્વે નર્મદની શૈલી ક્વચિત્ ક્વચિત્ ગોવર્ધનરામની આગાહી કરે છે.

પણ ભેદએ કે પ્રભુ નિત્યસુખમાં રહે તેવી બ્રિટિશ રાજનીતિ છે ? ઉર્જાડના લોકે સ્વરાજ્યમાં, રાખ તથા પ્રખતા ઢંટામાં, પ્રધાન-મંડળ તથા પ્રભુસમાજના વાદવિવાદમાં, ન્યુસપેપરોની ચર્ચામાં, બીન્ન રાજ્યોના સંબંધમાં ને સ્વાર્થબુદ્ધિ દેખાડી છે અને આ દેશમાં વેપારી રૂપે ને રાખ્ય મેળવતાં ને પછી ને દેખાડી છે તે તો પ્રાણ ને પ્રકૃતિ સાથે જ એમ નિત્ય રહેવાની બ્રિટિશ સરકારની નીતિ સંસ્થાનોમાં ક્ષાતિજ્ઞાના સંબંધમાં ને દેખાઈ છે ને દેખાય છે, ને પોતાના છતેલા ઐરિશોના સંબંધમાં દેખાતી આવી છે, (એઓ પાલમેન્ટમાં

* આ નિબંધનો પૂર્વાર્ધ ‘ માનસી ’ ના ત્રીજા અંકમાં (વસંત-પંચમી, ૧૯૨૨,) આપ્યો હતો; આ અંકે લેખ પૂરો થાય છે.

૧. બલવંતરાય ક. કાકેર, ‘ કો. ’ એપ્રિલ, ૧૯૩૬.

એસે છે તો પણ) તે નીતિ આ દેશની કાળી પ્રજાના સંબંધમાં રાજ્ય-ધર્મથી કે સ્નેહથી કે દયાથી કે કીર્તિના કોડથી પ્રભવું હિત કરનારી થાય નહિ. પ્રજા બહુ બોલેશે ત્યારે ટેવ પડી છે કહી શકાયું નાંખશે ને થોડી વાર પછી નવી ચેજનાએ એવું કરશે કે, આપેલાથી અધિક-મણું પાછું લેઈ લેશે. ૨

નર્મદાશંકરની કંડિકા મૂકી દીધી છે ત્યાંથી આગળ વાંચીએ તો અણુધડ લાગશે, હિતારેલા ભાગમાં પણ બેઠકોએ તેટલી સફાઈ નથી, પણ એ ઢાળામાં, લયમાં ગોવર્ધનરામની શૈલીની આગાહી છે. સરસ્વતીચંદ્રમાં ઘણે ઠેકાણે આ જ ચઢ-હિતરતું લખાણ મળી આવશે.

બાઈ, સરકારનો સ્વાર્થ તમને છવાડવામાં છે એવો અનુભવ યથેસાં સાંભળવામાં નથી. પણ માનો કે એમ છે. તમારા પ્રજાવથી જે વિદ્યા તમે મેળવવાના નથી તે વિદ્યા તમારા મગજમાં બળાતકારે પ્રવેશ કરી તમારા અધિકારનો નાશ કરે અને રાજ્યત્વને યોગ્ય પ્રુદ્ધિ-વિકાસને તમે પામો એવું માનીએ તો પણ એટલું તો સત્ય ગણીશો જ કે તમે એટલો પ્રવાસ કરશો એટલામાં ઉમેજ સરકાર તમારાથી પચાસગણો વધારે પ્રવાસ કરશે અને તમે પાછળના પાછળ રહેવાના; અને તમારા પગ ચોકશે એટલે તમે એથી પણ વધારે પાછળ પડવાના ને ઉમેજને ગામો દેવાના. ૩

ગોવર્ધનરામનાં કેટલાંક પાત્રો દૃઢતાવાળાં અને નિશ્ચયશુદ્ધિ છે. તેમની વાણીમાં નર્મદાશંકરનો પ્રગલ્ભ આત્મવિશ્વાસ અને આગ્રહ જણાય છે. આ ગુણો પછીના શૈલીકારોમાં બલવંત-રાયમાં વિશેષ પ્રમાણમાં જણાય છે. આ ગુણો વિનાની નંદ-શંકરની શૈલી પ્રવાહિતામાં નર્મદ કરતાં તરત જીવી પડી આવે છે. ગોવર્ધનરામના પુરોગામીઓ અને સમકાલીનોમાં વિચાર-સમૃદ્ધિનો પ્રવાહી, સુરપટ અને સુરેખ શૈલી સાથે યોગ જેવો મણિલાલમાં છે તેવો કોઈમાં નથી, પણ લયવિલમ્બન (Ampli-

૨. નર્મદાશંકર : 'ધર્મવિચાર,' પાનું ૬૪ મું.

૩. ગોવર્ધનરામ : 'સરસ્વતીચંદ્ર' ભાગ ૪મો, પાનું ૬૭૫.

trude of rhythm) જે ગોવર્ધનરામની શૈલીનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે, તેમાં નંદશંકર ગોવર્ધનરામની વધારે નજીક છે. મોકોલેની શૈલીને નંદશંકરે બરાબર પચાવી છે, પણ તેની મર્યાદા એ નંદશંકરની પણ છે. વિશ્વનાથ બટ્ટે 'માનસી'માં નંદશંકરની શૈલીના પ્રતિનિધિરૂપ નમૂના આપ્યા છે^૪. વાક્યની પ્રલમ્બ રચના કેટલી બાલિષ્ઠ, જડ અને બેફાલી બને છે તેનો નમૂનો નવમો સારું ઉદાહરણ છે.

તે દહાડો તેની જિંદગીમાં સ્થાયી મોટો હતો; તે દહાડો તેની ઇચ્છા સફળ થવાની તે આશા રાખતી હતી; તે દહાડો તેના પ્રિયતમનું મ્દોં તેને બેઠું હતું; તે દહાડાથી તેના સંસારનો આરંભ થવાનો હતો; અને તે દહાડો તેના કલ્પેલા મુખી વખતનો પેહેલો જ હતો. માટે તે દહાડો તેને અતિ મુખની સાથે પછી ચિંતા મનમાં રહે તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી.

આને પડખે બીજા પરંતુ સુંદર નમૂનો મૂકીએ:

તેના મૂળા મિત્ર, તેના સગા કહેવડાવનારા, તેના ઓળખાણમાં આબરૂ માનનારા, તેને બારણે રોજ બેઠા ફાડનારા, તેને બાપજી બાપજી કહેનારા, એ સઘળામાંથી કોઈ ત્યાં ન હતું. જેમ પાણી રૂમમાં પછી માછલાં નાશી બચે છે, જુવાર કપામાં પછી લઈયા બીજા દેકાણે ઊડી બચે છે, જેમ ગળપજુ ખસેડ્યા પછી તેના ઉપર બમણતી માખીઓ જતી રહે છે, તેમ તે લીલા વનના સૂડા, ઊગતા સૂરજને પૂજનારા આવતાની બોલણાલા તથા જતાનું મ્દોં કાણું કહેનારા, આ વખતે કોઈ માખવને ઘેર ફરક્યા જ નહિ.

પ્રલમ્બ વાક્યરચના સર્વથા અસ્વાભાવિક છે, રસને હાનિ કરે છે, એમ માનનારાને ચરણે ઉપલી કંડિકા ધરું છું. માધવનો વૈભવ, તેની સત્તા, તેનો રુવાળ, મિત્ર મિત્ર ગરજાળુઓના, ઝડપથી, એક ઉપર એક આવતા ઉલ્લેખોથી જેમ અનુભવાય છે તેમ તેમની પામરતા પોકળતા અને નીચતા માખીઓ અને માછલાંના સ્મરણથી યુગપત્ત ખડી થાય છે. વળી વળીને પાંખો

૪. 'માનસી': અંક ૨. (દેવદિવાળી ૧૯૬૧)

દેહડાવી વેગ લઇ ઊડતું પક્ષી શિકાર તરફ વિંજળી પેડે ઊતરી જાય તેવી વાક્યની ચદ્દીતર છે, તેથી 'માધવને ઘેર કાઠ દેરક્યા જ નહિ' તે મુખ્ય વક્તવ્યની છાપ મનમાં નિશ્ચિત અને સમજળ પડે છે.

ગોવર્ધનરામની શૈલીની પ્રથમ ભૂમિકા આવી છે. વાક્ય-વિસ્તાર અસરકારક, પણ તેનું સંયોજન સંકુલ નહિ, સાદું-અંકોડામાં અંકોડો નાખી ઉપજાવેલું. આવી રચનાને સંયોજન પણ ના કહેવાય, કરામત જ ગણાય, કેમ જે તેમાં સમાન વિભક્તિવાળાં પદો વા પદસમૂહો કે ગૌણ વાક્યો ગાડીના ડબ્બા જેમ સંકળાયલાં હોય છે. તેમાં લયની છટા હોય છે કંઈક વક્તૃત્વને ચોખ્ખું; તેથી આકર્ષકતા આવે છે. વિગતપ્રચુર વર્ણન-વિષયને સમગ્રેવ રજૂ કરવામાં તેની સાર્થકતા છે.

જેમ મિત્રો એક ખીબની છાતી વાતો બણી ખરી મિત્રતા ધાઈ સમજે છે; જેમ રોકના દ્રવ્ય અને બ્યાપારનો મનઃ બણી સદ્ગુણી મુનીમ પોતાને રોકનો ખરો વિશ્વાસપાત્ર સમજે છે; જેમ રાખના અત્યંત વિશ્વાસનું પાત્ર બનતાં સત્પ્રધાન પોતાની સદ્ગુણિ વાપરવામાં સ્વતંત્ર અને છે અને રાત્ર્યસેવાનો ઉત્સાહી થાય છે; જેમ ધર્મિષ્ઠ અને શુદ્ધિમાન રાખના પાણનથી પ્રભ ખરેખરી રાજવાક્ત થાય છે; જેમ શુદ્ધ અંતઃકરણ સાથે ઉચ્ચ સંસ્કારનો યોગ્યતાં વિનિશ્ચિત રૂપે પરમાનંદ ઉદ્દીપ્ત થાય છે; તેમ જ વિદ્યાચતુરનાં મુખદુઃખ સમજવાની ઇચ્છાએ ખીજ વિકાસ પામતાં વધવા પામેલું ગુણમુદરીનું સ્નેહી હૃદય પતિના હૃદયની સર્વ છાતી વાતો બાલવા અને સમજવા પામ્યું, પોતે તેના પૂર્ણ વિશ્વાસનું પાત્ર છે તે અનુભવવા લાગ્યું. પોતાના અભિલાષ પુરવામાં સ્વતંત્ર અને પતિના સ્નેહનું ઉત્સાહી બન્યું, પતિસક્ત થયું, અને શરીરવાસનાઓથી મિત્ર રહેતા હૃદય અને માનસિક પ્રેમના આનંદના ચમકારાથી ચમકવા લાગ્યું. ૫

“અલકડિયોરી ગમે તેવી પણ બાળક હતી; રંક અવસ્થા તેણે દીઠી ન હતી; પોતાનું ધાયું ક્યું જ સમજતી; પોતાને હમેશા કાવેલી

૫. 'સરસ્વતીચંદ્ર' શાગ ૨ નો, પાનું ૨૬ મું.

જ ભેતી; દુકમ કર્યો જ સમજતી; મનમાન્યું અમલમાં આણું જ ભેતી; ચારે પાસથી વખાણુ જ સાંભળતી. અમાત્યના ઉદય કરતાં તેનું વય મોટું ન હતું; વયમાં, જ્ઞાનમાં, અનુભવમાં, નીતિમાં અને સુદરતામાં, પોતાનાથી વ્હણીયાતાં ગાણુસોને પોતાથી દબાયલાં રહેતાં અનુભવતી; ખરું કું છે તે તેને કોઈ સંભળાવતું ન હતું; ખોટું શું છે તે તેની આગળ કહેવા કોઈની દિંમત ચાલતી નહોતી; દિવ અદિવ સામાં છે તે તેને કહેવાની કોઈને ઝરજ ન હતી; ખૂતકાળની વાત સંભળાવી તેને કંટાળો આપવો એ સડના સ્વાર્થ વિરુદ્ધ હતું; બિવિધ-કાળની સાચી વાતો ઉપર તેની આંખ દોડાવવી એ તેની કલ્પનાને શ્રમ આપવા જેવું અને તેના મનને ખેદ આપવા જેવું મનાતું; આથી વર્તમાન રંજભૂમિ ઉપરનાં નાટકો ઉપર તેનું લક્ષ રહેતું અને પ્રત્યક્ષ પડદા આગળ તેની દૃષ્ટિસીમા આવી રહેતી. આ સર્વનું કળ એ હતું કે ભયંકર ગુમાનરૂપી સર્પ તેના કુમળા મગજમાં પેસી રહી, ધુંધવાઈ રહી, તેની ભમરો ઉપર ફૂલા મારતો, આંખમાં ધૂણાયમાન થતો, છત્રમાંથી કુંકાડ મારતો, અને આખા સરીરમાં વિષમય ચંચળતા પ્રેરતો. આ સર્પની પ્રતીકાર કરવા તેનામાં વિદ્યામૃત હતું નહીં અને સત્સંજનિના કલ્પરશ્મનો વાસ તેણે અનુભવ્યો પણ ન હતો, માત્ર અમાત્ય-કૃદંબના સદજ વિનયરૂપ પોતા શત્રુકાથી વિષમય ચેતન દંકાઈ રહું હતું.^૧

દર્શાવતા જ્યાન કે સ્વભાવના આલેખનમાં-એમ જ કહીએ કે ત્યાં બાવાવેશ કે કલ્પનોડુંબનથી શૈલીને વેગ કે રંગ મળતો નથી ત્યાં-ઇતિહાસ અને ચિન્તનના પ્રયોગોમાં જોવામાં આવતી મધ્યમ શૈલીની આવરપકતા રહે છે. જિજ્ઞાસુ રીતે લેખકો એ શૈલી સાથે છે. લેખવિષય ગમે તે હોય, લખાણુ સુવાચ્ય અને વૈવિધ્યવાળું રાખવું જોઈએ. મધ્યમતા ના સંધાય ત્યાં શૈલી હાં તો સપાટ થઈ જશે કે ઓચિત્યના, રસપુટતાના અભાવે પોણ કે આડંબરી થઈ જશે. ત્યાં બાણુમદનું કેવળ અનુકરણ છે ત્યાં ગોવર્ધનરામની શૈલી પણ આડંબરી ચાલે છે, પણ સામાન્ય રીતે આ પ્રથમ બુગિકામાં મધ્યમતા સંધાય છે.

૧. 'સાસ્ત્રીમંદ્ર' જાગ ૧ લો, પ.નું ૬ મું.

બીજા નમૂનામાં પ્રધાન દાળો આ વાક્યમાંનો ગણીએ: “ પોતાનું ધાયું ક્યું જ સમજતી. ” એ દળનાં પરસ્પર તોળાતાં વાક્યોની આલી જતી હાર એકવિધ થાય તે પહેલાં “ વયમાં, જ્ઞાનમાં, અનુભવમાં ” આદિ વાક્યના પ્રત્યેક શબ્દના પહેલા વર્ણના બારથી જોઈતું વૈવિધ્ય આવે છે. પછી લય મેકાલેમાં થાય છે તેમ ધીમે ધીમે પ્રસન્ન થઈ “ પેંસી રહી ”, “ ધુધવાઈ રહી ” વગેરે પદસમૂહમાં ત્વરિતગતિ યદ્ય, હિપ્પતિ સ્વધરામાં વિરમે તેમ, છેલ્લા પહોળા પદના વાક્યમાં વિલય પામે છે.

પણ ગોવર્ધનરામ માત્ર વાર્તાકાર નથી; કવિ છે; દ્રષ્ટા છે. તેમનું સંવેદન અતિ સૂક્ષ્મ છે; તેમનું દર્શન અતિ ઉત્સાહી છે: તેમનું ભાવાલેખન મનોહર અને ચિન્તન કલ્પનારંગિત છે. તેમના માનસની આ કવિદ્રષ્ટાની સપાટીમાંથી તેમની શૈલીની બીજી બે ભૂમિકાઓ ઊતરે છે. આમાંની એક યા બીજીમાં સમાવી શકાય એવી અપદ્યાગદ્ય શૈલી (નાનાલાલની ઢળે છાપેલી નહીં, પણ આરોહઅવરોહમાં તેમની લાક્ષણિક શૈલી જેવી) પણ ગોવર્ધનરામમાં જોવામાં આવે છે. વસન્તોત્સવ વાંચવાથી આ શૈલીમાં ત્રિપાટીથી સખાઈ ગયું એમ બનવા સંભવ નથી, કેમ કે તેનો કંઈક ભાસ સરસ્વતીચંદ્ર પહેલા ભાગમાં પણ થાય છે; આ શૈલી ચોયા ભાગમાં પણ ડોંકિયાં જ કરે છે, પ્રવાહરૂપ બનતી નથી. વળી ગોવર્ધનરામમાંથી અપદ્યાગદ્યનો ઘાટ નાનાલાલે ઉપાજો એમ પણ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી, એમ કહી શકાય તેમ જ નથી: તેમનું, ગદ્યને મુકાબલે વધારે દૃઢ લક્ષણનું, અપદ્યાગદ્ય સરસ્વતીચંદ્રમાં નથી. ખોટી કે ખરી સમજણથી ખલ્લેન્ક વર્સના પરિચયનું પરિણામ જ અપદ્યાગદ્ય છે એ નિઃશંક છે. ખલ્લેન્ક વર્સની અસર અંગ્રેજી ગદ્યશૈલી પર થઈ છે તેવી અસર ગોવર્ધનરામની ગદ્યશૈલી પર પણ યદ્ય, અને તેથી અપદ્યાગદ્ય અને આમાં કવચિત્ સામ્ય સંમેલન છે એમ કહી શકાય.

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ પહેલા ભાગમાંથી અપદ્યાગદ્યના આરોહ-

ચાંદીના હીંદોળા ઉપર સંવતનથી પરણેલાં દમ્પતી ગામે ગામ ને દેશે દેરા દેખાય છે. કામદેવના બાણના ઠંકાર, કામદેવના જય અને પરાજય, વૈભવ સુખ, સમૃદ્ધિ, ભોગ અને ત્યાગ; સર્વ દર્શન આ પ્રદેશમાં મનમર મનહર પાય છે.

આ આખો ખંડક અપદ્યાગદ્યમાં વાંચી શકાય તેમ નથી એ રપટ છે. નાનાલાલનું અપદ્યાગદ્ય કારીગરી ૮ હોયે પછની ધણી નજીક પહોંચી જાય છે; તેમ અહીં નથી. તો અપદ્યાગદ્યને સહજ કૃત્રિમતા પણ અહીં નથી. અપદ્યાગદ્યનો ધાટ એવો છે કે વિચાર અને ભાવને બને તેટલી અસંકુલ સ્થિતિમાં જ તે રજૂ કરી શકે; તેની 'રચનામાં' દરેક ભાવ, વિચાર કે ચિત્રને સાદા અને એકએકથી અલગ નિશ્ચિત આકારમાં મૂકવો પડે છે. અહીં ગોવર્ધનરામમાં કલ્પનાને ઉત્તેજતા ચિત્રસરધસની વ્યક્તિ અપદ્યાગદ્યના ઢાળામાં યદ્ય છે ત્યાં વેધક બની છે; પણ મન્દગતિ, અનેક વિરામવાળું અપદ્યાગદ્ય "પંડિતો અને વ્યાપારીઓ"ની દોડાદોડ બતાવવા અસમર્થ થાત, કદાચ. આ કંડિકાને અપદ્યાગદ્યના નહીં, પણ કલ્પના-રંગિત, ઉચ્ચ ગદ્યશૈલીના ઉદાહરણ તરીકે જ ગણવાની; જેમાં પ્રસંગવશાત્ અપદ્યાગદ્યનું સૌન્દર્ય, સાર્થકતા (કદાચિત્ મર્યાદા પણ) સમજી જવાશે.

ગોવર્ધનરામની ગદ્યશૈલીની ખીજ બૂમિકા ભાવમય આવે-શરપટ વાર્તાલાપ, પત્રાલાપ અને ઉદ્બોધક પ્રબોધોમાં દેખાય છે. ૮ મહારાજ, ચન્દ્રકાન્ત, ચન્દ્રાવલી, વીરરાવ, શંકરશર્મા, પ્રવીણદાસ, વિદ્યાચતુર, તરંગશંકર, ઉદ્ધતલાલ, દેશદેશનાં સત્ત્વો, ચિરંજીવો વગેરે પ્રસંગ વિષય અને ચારિત્રાનુસાર રપટારપટ બેઠક અંશો-

૮. વાતચીતની સાધારણ દૂર તેથી કારીગરી.

૯. દા. ત. 'સર' ભાગ ૪, પ્રકરણ ચોથામાં છે તેવો વાર્તાલાપ, પ્રકરણ છઠ્ઠામાં છે તેવો પત્રાલાપ કે પ્રકરણ પાંચીસમાં છે તેવો પ્રબોધોમાં.

વાળાં પણ શૈલીના એક જ કુળનાં બાપણ કરે છે. વિશ્વદાસના આવેશરહિત, શાન્ત, મધ્યમ પણ સુવાચ્ય શૈલીના પ્રવચનને^{૧૦} પડછે ચન્દ્રાવલીની વિરુદ્ધિ (સર૦ ભાગ ૪થો, પૃ. ૪૦૨) મૂકવા જેવી છે.

નવીનચંદ્રજી, તમે આવા સાધુજન છો, સાધુજનના આરામ સમન્ને છો, મધુરીનું દુઃખ આ હૃદયથી ભેવાતું નથી, હું પણ કંઈક વિશ્રાંત છું તે ગદારાં મતનો ત્યાગ કરી એ મધુરીને માટે આપની પાસે આવી છું અને એને માટે કહો કે ગદારા પોતાના સમસ્તુખને માટે કહો પણ આ સૈબ હૃદયે માછનું મંદિર મુકાવી અને તમારી પાસે આવી છે. સમસ્ત સાધુમંડળનું ગાન રાખીને, કે મધુરીની દયા કરીને, કે આ ગદારા હૃદયના ઉદ્ધાર સિદ્ધ માનીને, કે આપની ઉદાર દશ બુદ્ધિની પ્રેરણાથી, ગદારી રંક વિદ્વાસિ સ્વીકારો. વધારે કહેવાની ગદારામાં સક્તિ નથી, સત્યનો બલવત્તર બોધ કરવા બેઠલું ગદારામાં જ્ઞાન નથી, ધર્મનું શુદ્ધતર તારતમ્ય કહાડવાની ગદારામાં બુદ્ધિ નથી, રસરદસ્ય વધારે પ્રતીક્ષ કરવાનો આ હૃદયનો અભ્યાસ પણ કાળના વૈરાગ્યથી કટાક્ષ મળે છે, અને ગદારા હૃદયને ને ગદારી પ્રવૃત્તિને આશ્રય આપી ચકનાર વિદારપુરી આપનું અનુચરત્વ કરે છે તે આપની પાસે આવા વિષયમાં પ્રવૃત્ત થાય એવું ઇચ્છવાનો મને અધિકાર નથી. નવીનચંદ્રજી, હું આપની પાસે દાથે ભેડી બમી રહું છું અને સાધુજન પાસેથી આટલી નિષ્ણ મામતાં સરમાતી નથી.

આ ખળડકમાં (કે પૃ. ૬૭૭ પર પાઞ્-આલીને કરેલા ઉદ્-બોધનમાં--“ પાઞ્-આલી ! હું દાસ તારી પાસે આવી શકતો નથી-મારો પ્રવાસ હજુ આટોપાયો નથી ! કામ બહુ છે ને વેળા ઓછી છે x x x” ત્યાંથી સાર મધ પેરેમારના અંત સુધી) ર, મ, દ, વર્ણોથી માર્દવ, તે વર્ણો તથા ‘આ’ સ્વરના અભ્યાસથી એકાકારતા નીપની છે; સપના સંવાદમાં પણ અનાયાસચારતા આવી છે. વસ્તુસ્થિતિના નિવેદનમાં કે બનાવના બખાનમાં આવી ચકે તેટલો ઘૂરેલો વાદ્ પ્રવાહ અહીં

૧૦. ‘સર૦’ ભાગ ૪ થી (આવૃત્તિ ત્રીજી) પાનું ૪૨૦.

અશક્ય છે, અને છતાં શૈલી ઉન્નતિ (elevated) છે. ચોથા ભાગમાં વાતાવરણુ એટલું અસૌકિક છે, 'પાત્રોની સંસ્કારિતા' ને વિદ્તા એટલી પરિપુષ્ટ છે કે આ શૈલીમાં કૃત્રિમતા સહેજ પશુ સાગતી નથી, બિલકુલ વાતાવરણુને વધારે અપરિચિત મનોહારિતાવાળું, અદ્ભુત બનાવવામાં તે સહાય કરે છે. કલાની સમ્યાધ, અકૃત્રિમતા તેના મધ્યમને અવલંબતી નથી, તે તો સદા ય કૃત્રિમ છે જ; પણ કલાકૃતિના પરિશીલનથી ચએલાં અનુભવની સત્યતા ઉપર અવલંબે છે; એ અનુભવસમયે મધ્યમ જુલાઈ અનુભવ જ પ્રાપ્ત થાય છે કે કેમ તે ઉપર ટકે છે; એ અનુભવ આપણા સમગ્ર ચિત્તને કેટલો, અને ખુદિ, સાગણી, વાસના, પ્રત્યક્ષ આદિમાં કેને પ્રધાનતઃ અને કેને ગોચુતાએ, જાગૃત કરે છે, બરે છે તેના ઉપર તેની મહત્તા છે. કેવળ અર્થથી જે અનુભવાતું નથી તે શૈલીથી (કવિતામાં કહો, છંદાદિથી) અનુભવાય છે, એટલે અર્થની અસક્તિમાંથી જ શૈલીનો કુદરતી જન્મ થયો છે એમ કહીએ તો પશુ ચાલે. ધીર, ઉર્જાવલ, સંસ્કારસંપન્ન, સાગણીભરી અને વળી સ્ત્રી; પ્રતિભાસંપન્ન, વ્યગ્ર, ઉદાસીન ને વળી પુરુષ; અજાણી સ્ત્રી, અજાણ્યો પુરુષ અને રૂપે ભાવનાએ નવી જ દુનિયા : આ રિચિતિમાં ચન્દ્રાવલીસરસ્વતીચંદ્રનો સંવાદ થાય તેવો આ છે એમ કહેવા કરતાં તેમનો સંવાદ આ રિચિતિનું તીવ્ર સંવેદન કરાવે છે એમ કહેવું મયાર્થ છે. ધર્મખુદિ જગાડવાની આ અપીલ એક રીતે એક સળંગ વાક્ય છે, તેના વિભાગોમાં દર્દને લીધે ભેવાતો ટૂંકો શ્વાસ છે. શાન્તિથી પૂરો શ્વાસ લેધને બોલતાં સરસ્વતીચંદ્ર ઉપર ધારી અસર ના પશુ થાય, અથવા કથન ગુરુચૂર (formal) રૂપે રજૂ થતાં, અભિમાન અને તે દ્વારા મૂર્છિત ધર્મખુદિ બરાબર જાગૃત નહિ થાય. જાગતા અભિમાનને જાગતું રાખવું હોય, વધારે પ્રયુક્ત કરવું હોય તો આ પરિગ્રહમાં છુપાએલી કલા સાધવી પડે, અને સર્વ સમર્થ પ્રગ્તનાયકો અને વક્તાઓ

એ કલા અંશતઃ સાધે છે જ. ધીમે ધીમે ટૂંકાં વાક્યોથી સરસ્વતી-ચંદ્ર આર્દ્ર થયો કે તરત સુદીર્ઘ લયના વાક્યમાં શુદ્ધબુદ્ધિની આજ્ઞાવહરી અભ્યર્થના ભરી ચન્દ્રાવલી તેને પૂરેપૂરો છૂતી લે છે.

ગોવર્ધનરામની શૈલીની ત્રીજી બુમિકામાં નયું કવિત્વ જ નીતરે છે. ગોવર્ધનરામ મહાન કવિ છે. કલ્પનાને જગાડી, ઉત્તેજ, પાંખો આપી હિતત લાગણીનું પ્રત્યજ પૂર તે વહેવરાવે છે તેનું ખીજ કાષ્ઠ ગુજરાતી કવિમાં નથી. આ કવિતા પદ્ય નથી તે માફ, -પદ્ય એ ચર્ચામાં નહિ જતરીએ. સરસ્વતીચંદ્રની અશ્ણુત કાવ્યમયતા, તેનું કાવ્યોચિત વાતાવરણ સૌ કાષ્ઠ સ્વીકારે છે. ત્રીજી અને ઉત્તમ બુમિકાના દાખલામાં મેં બે તરવોનું સુભગ મિશ્રણ બોધું છેઃ પ્રકૃતિચિત્ર કે પ્રકૃતિનું આસંજન અને ઉદાત્ત લાગણીનો આવેગ. ખીજી અને વધારે સાચી રીતે કહીએ તો પ્રગળ લાગણીને વશ થએલા પાત્રના પ્રકૃતિદર્શનમાં ગોવર્ધનરામની ગદ્યકલા અશ્ણુતસુન્દર રૂપ ધરે છે.

બારી બદારનો અતટ પચાએક વામ હડો હતો, મુરમામથી આવવાના માર્ગના એક છેડાના દશ પંદર દાય જેટલી જગાનું વળણ આ અતટને તળીયે આવતું હતું, ત્યાંથી એક પાસનાં ચડાવ વચ્ચે તેનું ગેદાં દેખાતું હતું, અને એ ગેદાં આગળ એ વળણ દિવસે પણ બારીએ ઉભેલાની દૃષ્ટિએ અદૃશ્ય થતું હતું. આજે શુક્લપક્ષનો મધ્યમાગ હતો અને સંપ્રસાદાળની જ ચંદ્ર આકાશના મધ્યભાગમાં ઉદય પામીને હતો. અતઃ આગળના ઢંડા ઉંડાણમાં એનું શાંત તેજ ચમકતું હતું, અને મળા કકળ અંધકાર અને ખડકોના હુદયની ઢંડામાં ઢંડા અને એકાંતમાં એકાંત ખોમાં ચંદ્રિકાની કોમળ સૂક્ષ્મ પ્રભા ચંદનના લેપ પેડે લીંપાઈ જતી હતી, અને એ કલિનતા અને કોમળતાનું સુંદર રસિક તેજસ્વી મિશ્રણ આ દેશાજના દૃશ્યને તેમ દૃષ્ટિને પ્રશાંત જંબીર કરી દેતું. મુરમામ મચેલા સરસ્વતીચંદ્રને પાછો આવનો આ ખેડના તળીયાને માર્ગે શોધતી કુમુદતી આંખ એ તળીયાના અંધારમાં પણ ફરતી હાયાઓથી ચમકતી હતી; એની ચિતરણ ચંદ્રિકાનું એ બાજ ભગીનું વેડું

આતુરતાથી લક્ષ્યમાં સમજી હતી; અને તળાયામાં પવન ગુચ્છવાયાથી સુસવાટ આવતા કે ખડકોની જળોલોમાં ઉગેલાં પાંદડાનો ખખડાટ અથવા તેમની વચ્ચે થઈ નીકળતા પવનનો ધસારો સંભળાતાં એના કાન સંજ્ઞ અને સાવધાન થઈ જતા હતા.^{૧૧}

યદુશૃંગ પર પરિચાલિકા મઠમાં પાંદડા જેવી, આતુર હરિણી જેવી, 'ફરકતી છાયાઓથી ચમકતી' કુમુદતું આ ચિત્ર છે. "ભારી ખહારનો દેખાવ શાંત અને ગંભીર છતાં કુમુદને ઉન્માદક હતો." શાંતિ-અશાંતિનું મિશ્રણ આતુરતાભરેલું હતું. કુમુદના આ ભાવ-સંચાર અને પ્રકૃતિના આ રંગઢંગને પરિચ્છેદનો લય અનુકૂળ રહે છે. એમાં વેગ નથી પણ પ્રસાદ છે, લય મન્દ પણ સ્થિરગતિનો છે, નથી તેમાં વકતાની છટા કે વિચારની સંકુલતા વા ઝીણવટ. પ્રિયજન, નીચે, એ રરતે થઈ, આવશે; એવું દર્શન કુમુદતું હૃદય ઝંખે છે, કોઈ જાણી ના જાય ને યાચ એમ ધ્રુવે છે, સાધ્વીઓની વાતમાં ધ્યાન ચુકાશે તો પ્રિય દર્શન ખોલું પડશે, નીચે કશો ખખડાટ થાય કે સરસ્વતીચંદ્ર જ હશે એમ ધારી તેવું ચિત્ર ફરકે છે. દર્શનાતુરાતું આ ચિત્ર વેધક છે. અંધ-કારની ગુહા અને ખડકો ને ચન્દ્રિકા, નૈરાશ્ય અને આપત્તિનું અંધ ભવિષ્ય, સાધ્વીઓ ને કુમુદ સામસામે તોળાય છે. ચન્દ્રિકા જેવાં પ્રેમકિરણ સિવાય આશાતું કશું આરપદ નથી, એવો ધ્વનિ નીકળે છે. શબ્દની શક્તિ એવી છે કે ચન્દ્રિકાની શાન્તિ અને પ્રકાશતું સૂચન કરે, ખડકોની કઠણાઈ અને ઉચ્ચાવચતા દાખવે, અને પાંદડાંના ખખડાટ અને પવનનો સુસવાટ પણ સંભળાવે.

આ શાન્ત અને ગંભીર વર્ણનની જોડે ચોથા ભાગમાં પ્રકરણ ૩૧માટે અંતે આવતું અષ્ટાદશ અંધકાર અને વિજળી. અને ગર્જનાઓનું વર્ણન^{૧૨} મૂકવા જેવું છે. એ જ કદવના,

૧૧. 'સર' ભાગ ૪થો, પૃ. ૩૧૪.

૧૨. 'સર' ભાગ ૪થો, પૃ. ૫૮૫.

એ જ કવિત્વ, એ જ અતીન્દ્રિય અનુભવ. આ ત્રીજી ભૂમિકામાં, સામાન્ય રીતે, લખેના સંપન્ન એ વિશિષ્ટતા છે; શૈલી છટાદાર કરવાના કે થઈ હોય તો તેને માણવાના લોભમાં ગોવર્ધનરામ તથાતા નથી; દલામાં દલા છુપાઈ જાય છે; રસરૂપ એકાકાર થાય છે અને આપણે કુદરતદ્વારા પાત્ર નિહાળીએ છીએ કે મનુષ્ય મારફત પ્રકૃતિ અનુભવીએ છીએ તેની કશી ગમ પડતી નથી.

કલ્પનાનું બળ અને અનુભવની ઉત્કટતાએ કાવ્ય જેવી અને ગોવર્ધનરામની શૈલીનાં ફેટલાંક લક્ષણો બરાબર દાખવતી એક અસાન્ત રસની કંડિકા જોઈએ :

“જે દાણે સરસ્વતીચન્દ્ર જડ જેવો, મૂખ જેવો, રાંખ જેવો,
રૂપરમ જેવો, સમાપિરમ જેવો, આ પ્રભાણે ઉભો હતો તે પ્રસંગે
શત્રી પખુ એના જેવી જ નિરંકુશ બની, સંસારનાં મુખદ્વારની
ચેતના નષ્ટ કરી, નિર્ચેતન જેવી પૃથ્વીના એક ઉડાથી બીજા ઉડા
મુઘી બોપી રહી જડ જેવી ઈશી રહી;

કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનું

ધોર્ય-અધોર્યનું

બન નષ્ટ કરી,

મુકુટ પોરાનું કરનારાઓને સીંચરા કરી,

પંડિતોને જુદીદીન નિદ્રાવરણમાં નાખી,

જલસર્વ અને સંન્યાસના મતરમ પુરોષને રવખનસુષ્ટિમાં રમાડી,

રથને રથને

મૂખ ચેષ્ટા કરી રત્ની;

વસદીન પ્રાસદીન ચેતનદીન ચઈ મયેલા સંસારરૂપ આ
મદારમસાનમાં નિર્મિત રાજરૂપે પડી, પુવદ અને રીયાજ જેવાં ધો-

પોક' મૂકી શતાં સંબંધીયો વચ્ચે. કાળાશિની ભડભડ બળતી અજરા-
મર એકાંત અને ભયંકર ચિતાના મુખમાં ખવાવા લાગી; શૂન્ય જેવા
દરો દિરા વ્યાપતા અધિકારના અદ્ભુત અવયવોમાં કલ્પનાની પેઠે ભરાઇ
મચી રહેલા જંગલો, પર્વતો, નગરો અને પ્રાણીઓના અંતર્ગત ઠંઠ
ઠાઠને આંખો મીચી ભેઈ રહેતી હોય, તે મહાસ્વપ્નમાં જ સિંહ
વામ વગેરેની ભયંકર ગજનાઓને લવતી હોય, તેમ સુષુપ્તિ સમયે
જન્યુત સંસ્કારોમાં પ્રવાહપતિત યદ્ય ગદ્ય; બાહ્ય સંસારના પ્રપંચોને
અગોચર કરી ચારે પાસ અધિકાર ભરી સરસ્વતીચંદ્રના મગજમાં
કોઇ સર્વવ્યાપી એક તત્વનો લય કરી એ લયમાં જ સમાધિસ્થ યદ્ય
ગદ્ય. 'ધર છોડ્યું', લક્ષ્મી છોડી, પિતા છોડ્યા, મિત્ર છોડ્યો, કુસુદ
છોડી અને સ્નેહ પણ છૂટી ગયો; એ સર્વ પટ સરી ગયા તેની સાથે
જ એ ઉપાધિપદમાં ઢંઢાયકું તત્વ નતે અપ્રયાસે દહિગોચર યદ્ય
હોય તેમ તે ભેતો સરસ્વતીચંદ્ર અત્યારે

જંગલ વચ્ચે

અધિકાર વચ્ચે

ઉભો રહ્યો

અને ઉડા વિચારમાં

વિચારશૂન્ય જેવો

લીન થઈ ગયો. ૧૩

રાત્રિનું આત્મ બીયણ વર્ણન ગુજરાતી સાહિત્યમાં છે
નહીં; ૧૪ અગ્રેજ સાહિત્યમાં કહીક જ વાંચ્યું છે. રાત્રિનાં અવ-
નવાં દશ્યોમાં, તેના બાતબાતના નાટારંગમાં ગોવર્ધનરામ કવિની,
ચિન્તકની, સાધકની તદ્દપતા સાધી શકે છે. સર્વ ભેદોને સમા-
વતી તમિસામાં દિવ્યતા, ધ્વસ્તું પ્રતીક, લોકલક્ષ્યકૃત કાળકું

૧૩. 'સરવ' ભાગ ૨ ને, પૃ. ૧૫૭.

૧૪. નરસિંહરાવની કવિતામાં રાત્રિનાં કેટલાંક વર્ણન છે, સુંદર
છે, પણ આ કોટિનાં નથી.

પ્રતીક તે દેખે છે, તેના જોટણું બબ્બ-ચૌદ કુદરતનું કાષ્ટ દર્શ
નથી. સાગરને તીરે, ઉન્નત ગિરિની તળેટીમાં પામરતા અનુ-
ભવાય પણ સ્વસ્થતા સાચવી શકાય, પણ પોતાના પેટાજમાં
દ્રષ્ટા અને દર્શ્યને સમાવતી રાત્રિ, આપણે આંખમિંચામણાં ન
કરીએ તો, ઇલાવે એવી દોષ છે. અહીં વાકચકલાપનો ભય
અપરિચિત નથી, વર્ણનું સમગ્રતા આપતું સંયોજન પણ
અનુપયુગ નથી, પણ તેના વિનિયોગે તેજસ્વી કલ્પનાએ કરેલું
રોમાંચક રાત્રિવર્ણન, બીજા રાત્રિને તો ખડી કરી દે છે,
સાથે સરસ્વતીચંદ્રની એકલતાનું તીવ્ર સંવેદન પણ કરાવે છે.
ચૈત્રીની આ ત્રીજી જૂમિકા વસ્તુતાએ લપટી અથવા પોતાના
પ્રવાહની ત્રીજી જૂમિકા નથી, પણ એનો વિશેષ છે જે
એમાં સિદ્ધ વાહનનો ઉચ્ચતમ રસવિપયમાં વિનિયોગ થાય છે.

૨-૩-૧૯૩૮

હીંદી રજની

આ રી હીંદી રજનો આજનો

બણે લાડા બજાર ૧

x x x

મૂઠ બળે એક મંત્રથી ૨

સ્વપ્ન લોકો દુઃ આ વાર;

નુઃ અસંખ્ય બેટો કંઈ

કરે મોઝમ ધાર જંઝાર ૨

આ રી હીંદી રજની ૧

[' કુદરતીજા ']

—સ્વ. નરસિંહરાય

ભગવાનલાલ ભટ્ટને

અ. જ. કિ.

[વિલાપાર્ણા: સોમવાર તા. ૧૩મી જૂન ૧૯૩૮ની સવારે બહેર
સભામાં પ્રમુખ લેખે વાંચેલું શાબ્દ] x

આ શાબ્દ પૂર્વ 'સમય' આર્થ પૂર્વજે કહી ગયા છે કે આ
સંસારી જીવન, તો પંખીઓના માળા જેવું છે. એમના
એ તત્ત્વખોધની વાસ્તવિકતા આપણને આ વીશમી સદીનાં લન્દન
ન્યુયોર્ક પારિસ મુંબાઈ જેવાં લાખો નરપશુએ ખદખદી રહેલ
મહાનગરોમાં રોજ ને રોજ પ્રતીત થાય છે. આપણે હિંદુમુસ્લિમો
મોટે-ભાગે આ મુંબાઈમાં જે બાંધણીનાં મકાનોમાં વસીયે છિયે
તે મકાનો જ માળા કહેવાય છે. અને આખું મુંબાઈ પોતે અતિ-
કાય અને બેડોળ ગાઢા જંગલ જેવું છે, જેમાં જાડે જાડે અને
ડાબે ડાબે માળાઓમાં જ આપણે પંખી જેવાં મનુષ્યો ફાળી

૧. શ્રી ભગવાનલાલ ગિરિનરસંકર ભટ્ટ. જન્મ: શ્રાવણ શુ. ૧૨
૧૯૩૬ (સને ૧૮૮૦), અવસાન જ્યેષ્ઠ શુ. ૧૦ (તા. ૭-૬-૧૯૩૮)

x આ સભા પાર્ણાની જિમખાના, પ્રોપર્ટી હોલ્ડર્સ મંડળી, રેસિ-
ડન્ટસ મંડળી, સાહિત્યસભા, કળવણી મંડળી, રાત્રિશાળા અને લોક-
શિક્ષણ સંસ્થા, સરકૃત પાઠશાળા, કોઓપરેટિવ સોસાયટી, કોંગ્રેસ
કમિટી, ઉપરાંત સાંતાક્રુઝ, અમેરી અને ખારની સાહિત્યસભાઓ એમ
આર સંસ્થાઓએ સાથે મળીને ભરેલી હતી.

સવાસણ રહિયે હિયે, લિડાગેડ કરિયે હિયે. એક એક માળામાં પાંચ પાંચ માળામાં થઇને દશથી ત્રીસ કુટુંબ વસતાં હોય, તેમાંથી કોઇ કોઇને એળખે પણ નહીં ! કાગડા, કાળર, ચકલી, દોલા, પોપટ, ચંડોલ, દીટાડી, લાવરી, વાગોળ, ચીંગડી, ધુવડ પોત-પોતાની ઠા ! ઠા ! ચીં ! ચીં ! ધુ ! ધુ ! આદિમાં જ મથમૂલ ! તમે સૌ પાલોવારી દિંદુ બાઇઓ તમારી જાહેર સંસ્થાઓ અને પ્રવૃત્તિઓમાં બાઇ બગવાનલાસે અગત્યની સેવાઓ પૂરેપૂરી નિષ્ઠા અને કુનેદથી લાંબા કાળ સગી બનવી છે, એટલું એમના વિષે જાણો છો. પરંતુ બાઇ બગવાનલાસ અહીં પાલો આવીને રચાવી વચ્ચા તે તમારા માનીતા શ્રદ્ધારૂપ જાહેર સેવક અને નાયકની આગલી દુકીકત વિશે તમને ન જોવી જ માહિતી છે, અને એમના એકાએક અને અકાળે થયેલ કાળ ઉપરથી તમને એ એમના આગલા જીવન વિશે જિજ્ઞાસા થઇ આવે, તે કુદરતી છે. આજ સવારે તમે મને આ રચાવ લેવા કરમાવો છો, તેનું કારણ મને લાગે છે એ જ, કે બાઇશ્રી બગવાનલાસને છે બચપણથી ઓગળતા એમના મુ'બાઈવારી સ્નેહીઓમાં દુઃ-એકાદ અપવાદ જતો કરિયે તો-સૌથી ગોટી વધતો છું. એટલે એઓ પાલોવારી બની રહ્યા, તે પહેલાંના એમના જીવન વિશે જ આપારે દુઃ તમને થોડી માહિતી બનતા દુઃકાણમાં આપીશ. અંદર કેટલુંક અંગત આવી જાય, વળા એક દાખાની બે દાળ જેવા એમના સદૃશ સ્વર્ગસ્થ બાઈ દરિલાલ માધવજી બટ્ટ વિશે પણ કંઈક કંઈક બોલી જાઉં, તો તે નમાવી લેશો.

લાડી અને બાળરા પાસે ચાવંડ ગામના એક અતિમૂળા અને કુલીન અને વિદ્વાન પ્રજોરા નાગર કુટુંબના મધ્યિયંકર રતનજી બટ્ટને કવિ "કાન્ત" ને નામે તમે ઓ જાણો છો. 'કાન્ત' આપણી છેલ્લી પેઢીના ઉત્તમ સાહિત્યમાં ત્રણ રીતે અમર છે : (૧) એમની પોતાની કવિતાથી, (૨) "કલાપી" ગદ્યે સુર-સિંદુર બોલેલના ચુક સ્નેહી અને સંપાદક લેખે, (૩) અને ઓ

નહાનાલાલ દક્ષપતરામ કવિના રનેહી અને આદિપ્રશંસક લેખે. બાઈ ભગવાનલાલ 'કાન્ત' ની એક બહેનના પુત્ર. શ્રી ત્રિભુવનદાસ ગજજરે કલાભવન સ્થાપ્યું અને તેની સાથે શ્રી વડોદરા સરકારે પુરુષ-શિક્ષકોને તાલીમ આપતી શિક્ષણાનુભવશાળા (મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ) જોડી, એટલે તેના પ્રિન્સિપાલ અને ગજજર સાહેબના વડા મદદનીશ લેખે મણિશંકર મુંબાઈ સરકારના શાળાખ્યાતાની નોકરી છોડીને વડોદરા ગયા, અને એમના બાણેજ ભગવાનલાલ છઠું સાતમું ધોરણ વડોદરા હાઈસ્કૂલમાં ભણી ત્યાંથી જ મેટ્રિક પરીક્ષામાં પાસ થયા. હું એમને જોળખું તે વખતથી, કે જ કે હું મણિશંકર વડોદરા વસેલા તે દરમિયાન એમની સાથે લગભગ વર્ષોવર્ષ ત્રણેક મહિના ગાળતા. આખી પ્રશ્નોરા નાત વિદ્યા, સાહિત્ય અને કલાની શોખી, તેમાં ભગવાનલાલના આ શોખ 'કાન્ત' જેવા મામાને ત્યાં કિશોર વયમાં રહીને લપ્સ્યા તેથી વિશેષ ખીસવા પામેલા.

'કાન્ત' ના આ બાણેજ અને એમના ભત્રીજા (જૂનાગઢ કોલેજના પ્રોફેસર) હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ જેની જાણે જોડી, અને હરિલાલ તો કોલેજ-શિક્ષણ માટે મારે લીધે પૂણે ડેક્કન કોલેજમાં પ્રથમથી દાખલ થઈ એમ. એ. લગી ત્યાં જ બાણેજા, એટલે હરિલાલનો મારા ઉપર અને મારો હરિલાલ ઉપર રનેહ વિશેષ. એમ પણ ભગવાનલાલ મારા પરિચયમાં વિશેષ આવેલા. જાને 'કાન્ત' ના કુટુંબી તેમ મારા પ્ કુટુંબી થઈ રહેલા. જાનેને એમના ગૃહજીવનમાં થોડાં વર્ષ અત્યંત દર્દમય લગભગ અસહ્ય યાતનાનાં ગયેલાં, તેનો પણ મને જાનેએ હું જાણે એમનો મામો કાકો કે મોટો બાઈ થતો હોઈ એટલે દરજ્જે સાક્ષી બતાવેલો. મણિશંકર તો વડીલ એટલે એમની આગળ જીમ જોઈ ઉઠેલે તેવો કરી સંકોચ મારી સાથેના સંબંધમાં એમને નહોતો. વળી આ અરસામાં મણિશંકર પોતે પોતાના ધર્મમંથનમાં અને સાંસારિક કલહ-કલ્પાંતમાં ગળાળ્યું હૂંબેલા, એમ પણ આ યુવક

હૃદયોની વરાળ મારી તર્ક વગેરી. આવા રોદ આવા હૃદય-સંબંધ અને તાદાત્મ્યમાત્ર જ દુન્યવી મુશીબતોમાં સાચા વીસામાં છે, માણસને ઊડા યનાવે છે, અને દુઃખની ઝાળોમાં રોકતો ખૂંજતો હોય, તથાપિ તેને આર્દ્ર અને માણુ રાખે છે.

મને મારા એકાકી જીવનમાં આ દોસ્તયુગલથી બે અમૂલ્ય લાભ થયા તે પશુ અસારે જણાવું છું. કલાકાર સર્જક નવો ચીસો પાડવા મથનાર આદિને સહભાવની દૃષ્ટિ આવશ્યક છે. આપણો ગુજરાત એક કોટિથી વધારે વ્યક્તિઓનો મુલક છે, પણ એ યતક્ષમ જનતામાંથી મારા મુક્ત પૃથ્વી બણી અને મારી કવિતા બણી અને ચકુન્તલાના મારા તરજુમા બણી જણે કોઈ જુવે જ નહીં અથવા જૂલજૂલમાં નજર પડી જાય તો કટાક્ષ જ ફેંકે, એવાં પશુ કેટલાંક વર્ષ મારે સહેવાં પડેલાં છે. અને આવી ઉપેક્ષા કેટલી તો વસમી લાગે છે, તે હિમતા કવિ કલાકાર આદિ વર્ગનાં હૃદયો જ જાણી શકે. એ વર્ગોમાં પણ આ બે મારા લઘુ બંધુઓને મારામાં મારી કવિતામાં મારા પ્રયોગોમાં પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા હતી, મારાં કરતાં ય સવાઈ શ્રદ્ધા હતી, એમ કહું તો પણ ખોટું નથી. એમનાં દુઃખદર્દી દુન્યવી પ્રયાસો અને મુશ્કેલીઓમાં એમના દિલને મારો કંઈક ટેકો મળ્યો હશે, તો મારા દિલને આ એમની સાનુરાગ શ્રદ્ધાનો ટેકો પણ નેવો તેવો ન હતો. મારો કવિતાપ્રવાહ મારી પ્રયોગખોરી અટકી પડવાના સંજોગ જાળવાન હતા, તથાપિ તેમ ન જન્યું, એ મારી અરિમતા નીરોગી પ્રવૃત્તિમય રહી અને આગળ વધવા પામી, તેની ગુજરાતી સાદિત્યનોગીઓને સગીરે હૃદય દોય, વા થવામાં દોય, વા થવાની દોય, તો એ આપણા જડસા બંધુઓએ તેનો થોડોપણો જશ આ બે દોસ્તયુગલને-મગવાનલાસને અને દરિલાસને-ખાતે જમા આપવાનો છે.

અને આ બે મુવાન મિત્રોથી મને ખીન્ને અમૂલ્ય લાભ આ થયો કે મનિશંકર ખિરતી ખ્યાલો અને વહેમો અને રતી-

અન્યોગ તર્ક વળ્યા ત્યારથી અમારી એ ગાદી મૈત્રીમાં પણ તૂટ પડી, જેને એક એ આપમતલથી વિધનસંતોષીઓએ કાચર મારીમારીને વધારવાની કોશિશ પણ કરેલી. તથાપિ એ તૂટ થોડા જ સમયમાં પાછી સંધાઈ ગઈ, તે બનાવે આ એ-ભાઈઓના અમારા બંને ઉપરના અઢળક સહબાવનો જ પરિણામ હતો. મણિશંકરના જીવનનું છેલ્લું પર્વ જે કંઈકે રાહતનું વીત્યું તો તેના મુખ્ય કારણોએ પણ હું તો સ્વર્ગસ્થ અ. સો. નર્મદાની સાથે સાથે ભગવાનલાલ અને હરિલાલની એમના તર્કની પૂજ્યપુદ્ધિ, નિર્મલ પ્રીતિ અને વિનમ્ર દયાને ગણું છું.

મેથ્યુ આર્નોલ્ડે એક ડેકાણે કવિ એ વિષે કંઈું છે:—“ He could never speak out, ખુલ્લા દિલથી અને પૂરી અદાથી એની જીભ ઢિંકલી જ શકી નહીં.” ભગવાનલાલ કે હરિલાલ કંઈ કવિ નહોતા. પણ બંને રસિક અને સાહિત્યભોગી હતા. બંનેમાં શક્તિઓ સારી પેઠે હતી જે ફરીફરીને આવિષ્કાર માટે સળવળતી પણ. એ એમની શક્તિઓ વાણી દ્વારા કે સર્જનરૂપે ખીલવા પામી નહીં કે પૂરતો આવિષ્કાર પણ સાધી શકી નહીં. ઘણા ઘણા દાંખલાઓમાં આમ બંને છે અને એ અણુવિકાસનાં કારણે પણ સમજાતાં નથી. ભગવાનલાલ અને હરિલાલને માટે હું કહી શકું છું કે એમની શક્તિઓ કંઠિત રહી અને આવિષ્કાર પામી નહીં, તે એક તો એ બંને સારી પેઠે વિનમ્ર હોવાથી. કેટલીક મુદ્દાની બાબતોમાં દુનિયાનાં ચલણી તોલાંકાટલાં સિદ્ધાન્તનિર્ણાયક નથી એટલે કે જૂઠાં છે. વિનમ્રતા ગુણ મોટો અને ઉન્નતિસાધક કે મહેવણા મહત્વાકાંક્ષા એમ્બિયશન નો ગુણ એનાથી ચડે? બ્યવહારું દુનિયા ચોકખો એકધારો નિર્ણય નથી આપતી. વિનમ્રતાને ખૂબ વખાણે છે, મહેવણાને ખૂબ વખાણે છે, આસક્તિ-અનાસક્તિ ભોગે-લાગ આદિ વચ્ચે અટવાયા કરે છે. ભાઈ ભગવાનલાલ સારી પેઠે વિનમ્ર હતા. વળી એમની પહેલી પત્નીના અવસાન પછીનાં એમનાં કેટલાંક વર્ષ

અલંત દર્દ, નિરાશા અને દિવ્યદાવરયામાં ગયાં. નવપત્નિવ સશક્ત તરવર ઉપર દિવસ પડે અને તે કપાઈ જાય, એમ એમને થઈ ગયેલું. પાંચ સાત વર્ષે પણ જીવ પાછો હાથ આવ્યો, એ ફરી પરણ્યા, ધંધે વળગ્યા, વહીવટ અને જાહેર સેવાકાર્યો તર્ક વળ્યા અને એમની શક્તિપ્રવૃત્તિ આદિની આટલી કદર થવા પામી, એવું કશું જ એમના જીવનની એ નિરાશાગમ ગમ્યરાત્રિમાં કાઢી પછી કળાય એમ હતું નહીં. એમનાં વ્યવહાર કાર્યોની અને સેવાકાર્યોની વધતી જતી ક્ષતેદ અને ફેલાતી સુવાસથી, એમના ફરી મોડેલા સંસારથી, અને વળી બાઈશ્રી જુગતરામ વેદ અને સ્વ. મોહનલાલ મદેતા જેવા એમના આ પાછલા કાળના મિત્રોથી એમને વધુ વધુ રાહત મળી ગઈ, અને એ વિનમ્ર બાઈના જીવનનો ત્રીજો અંક આમ આશાવંત, પ્રકાશમય અને સુખી બન્યો, એ જ દુર્લભ અસારે આપણને એમના અકાળ મૃત્યુની ગમગીનીમાં આપણે સાચો દિલાસો છે. એમના કુટુંબી મિત્ર સંબંધી અને આમિતો પણ "જી તો જીતી ગયા" એ જ ભાવને દર્શાવી વળગીને પોતાની લાગણીઓને ધીરે ધીરે પાછી શાંત પાડી શકે. અને મૃત્યુ પછીની મતિ વિશે તર્ક ખેલવાનાર બધુંએ પણ આવા દાખલામાં નિઃશંક માની શકે છે, કે એક વાર સારી પેઠે ચૂંચાઈને બાઈ ગયેલ જીવનને ફરી પાછું વ્યવહાર ચીતે ચઢાવી તેમાંથી ઝગુઝગુએ ઉત્તરોત્તર આ પ્રકારનો ફાલ પડ્યો, તે બાઈ બમવાનલાલ જેવા પુરુષાર્થી જીવની મૃત્યુ પછી પણ સદ્ગતિ જ સંભવે છે. બાઈ તો નાનાં કે મોટાં મદેન્દુ શું વિનમ્ર શું રાગી પિરાળી સત્તાકામી સેવાકામી નિષ્કામી આપણે સર્વ માનની કેવળ જાણે છે, સામ દાનિ રતાર્ય સેવા જાય પરાજય સુખ દુઃખ જીવન મૃત્યુ કશું જ આપણા દાખલો સોદો નથી, જે પહે જે પીને તે જ આપણે તો રિયર દૃષ્ટિએ દૃઢ ચિત્તે અને સૌમ્ય આત્માએ વધારી લેવાનું છે. અને મૃત્યુ પ્રથમ ક્રમથી જાય તેવા જાણી પાછળ રહી જતા આપણા જેવાએ

તેમના વગર પણ ચલાવી શેવાનો કઠણ વિરાગ કેળવી જાયે જ
છૂટકો છે. રણસંગ્રામ ચાલી રહી છે, બોમ્બ અને તીર, ગોળી
સાંગ લાલા ગદા વહિ અને ઝેરી વાયુ વર્ષા રહ્યાં છે, આગલી
હારોમાંના અનેકાનેક જંતુ એ ચત્ત્રાચના ભોગ યદ્ય ચોતરફ
ખપી જતા જુવે છે તેથી કંઈ તે કે પાછળની હારોના જંતુઓ
ચત્ત્રાચ ફેંકી દઈ રણસંગ્રામમાંથી ખસી જઈને નિવૃત્ત યદ્ય
શકતા નથી. સાચી નિવૃત્તિ રણસંગ્રામને પૂરેપૂરો આપણે ય તે
ખપી જઈએ ત્યાં લગી ખેલવાખેડવામાં જ રહી છે. ઠૂક શાંતિ !
શાંતિ ! શાંતિ !

વહાલાંઓને આર્થના

શનાઈ, બીતરમાં શાવું :
લ્હોનાઈ બીતર ના લ્હોવું :
દૂર સખાનું દેયું
સાથે શાવું ને ભેટું !

વહાલાંઓ ! વહાલાંને કહેલો !
સાગરમાં તો સાથે બેલો !
રહેવાનાં એકા બીજનાં
સાથે સૌ રહેલો.

કાન્ત

ક્ષત્રપ ઇતિહાસની

પુનઃ પરીક્ષા

૨૧. ફગલ પં. બગવાનજાલ ૬-૬-૬૨એ ક્ષત્રપ સિદ્ધાએનો અભ્યાસ કરીને ક્ષત્રપ રાજાશના ઇતિહાસની રૂપરેખા પગાસ વર્ષ ૧૯૦૬માં મુંબઈ ગેઝેટીઅરમાં દોરી હતી. પછી તેમાં અધ્યાયક રોસને ઇ. સ. ૧૯૦૮માં સિદ્ધિશ મુચ્છીઅમના ક્ષત્રપ સિદ્ધાએની મુચ્છી પ્રમટ કરતાં ઉપોદ્યાત. લખીને સુધારાવધારા કરી ક્ષત્રપ ઇતિહાસને ડોળી ડાપ મારી. એ પછી ઇ. સ. ૧૯૧૧માં ગેવાઃ ના વાસવાઃ ના સંવાંબિયા મામમાથી ૨૩૯૩ ક્ષત્રપ સિદ્ધાએ મળી આવ્યા. તેનું છેલ્લું વિગરખ રો. દેવદત્ત જાંઝારકરે આર્કિ-ઓસોલોજિકલ સર્વે આર ૬-૬-૬૩ના ૧૯૧૨-૧૪ના રિપોર્ટમાં લખ્યું છે. પછી ભેલનગરના ખાદકામમાથી તથા સિંધના મૈદપુર ૨૧૫ના ખાદકામમાથી પણ યોગ ક્ષત્રપ સિદ્ધાએ રો. દેવદત્ત જાંઝારકરે અભ્યાસ કરતા, જેનું વિગરખ એમણે ૧૯૧૩-૧૪ના તથા ૧૯૧૪-૧૫ના આર્કિઓસોલોજિકલ સર્વેના રિપોર્ટમાં લખ્યું છે. પછી ઇ. સ. ૧૯૨૫માં હિંદુવાસના મેનપુર મામમાથી ૬૩૨ ક્ષત્રપ સિદ્ધાએ અને હાલમાં કાઠિવાવાડના જસોજ મામમાથી ૫૬૧ સિદ્ધાએ

મળી આવ્યા છે. વળી જૂનાગઢના ખજાનામાં તથા ત્યાંના મ્યુઝી-અમમાં ક્ષત્રપ સિદ્ધાઓ પડ્યા છે અને એ બધાની પરીક્ષા મુજબના પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝીઅમના ક્યુરેટર શ્રી. ગિરિમ-શંકર આચાર્યે કરી છે.

આ બધી ક્ષત્રપવંશવિષયક નવી સામગ્રીનો ઉપયોગ કરીને તથા એ સાથે ક્ષત્રપકાલીન જૂની ઉપલબ્ધ ઐતિહાસિક સામગ્રીનું સૂક્ષ્મ વિવેચન અને પરીક્ષણ કરીને, કાશી વિશ્વા-પીઠના પ્રખ્યાત હિંદી ઇતિહાસસંશોધક શ્રી ન્યાયન્દ્ર વિદ્યા-લંકારે ક્ષત્રપ ઇતિહાસ ઉપર નવો પ્રકાશ નાખ્યો છે. ઇ. સ. ૧૫૦થી ઇ. સ. ૩૮૮ સુધીના કાળની સુરાષ્ટ્રની-કંઈક અંશે પશ્ચિમ હિંદની ઐતિહાસિક ઘટનાઓનો જે ક્રમ, એ વિદ્વાને 'નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા'ના અદારમા ભાગમાં 'સુરાષ્ટ્ર-ક્ષત્રપ ઇતિહાસકી પુનઃ પરીક્ષા' એ મથાળાથી લખેલા લેખમાં ગોઠવ્યો છે, તે પ્રસ્તુત વિષયમાં, નવી સામગ્રી ન મળી આવે ત્યાં સુધી, અંતિમ નિર્ણય તદ્દિહામાં ગણાશે.

ક્ષત્રપ સમયના ઇતિહાસમાં જેને રસ હોય તેણે અવશ્ય વાંચવા યોગ્ય આ લેખ છે. એ સમગ્ર લેખ છે તો મનનીય પણ ક્ષત્રપ ઇતિહાસ સંબંધી પ્રચલિત માન્યતાઓમાં જે પ્રમાણસિદ્ધ ફેરફારો એ લેખમાં મુલ્યવાળા છે. તેનો જ ઉલ્લેખ આ નોંધમાં કરવા ધાર્યો છે.

રુદ્રદામાનો જૂનાગઢનો પ્રસિદ્ધ શિક્ષાલેખ શક સં. ૭૨ (ઇ. સ. ૧૫૦)નો છે. રુદ્રદામા પછી તેનો મોટો પુત્ર દામજદશ્રી મહા-ક્ષત્રપ થયો છે. તે પછી તેનો નાનો ભાઈ રુદ્રસિંહ પહેલો અને પુત્ર જ્યેષ્ઠદામા મહાક્ષત્રપ થયા છે. હવે શક સં. ૧૦૨-૩થી ૧૧૮ સુધીના જે ક્ષત્રપ સિદ્ધાઓ મળે છે—અને ક્ષત્રપ વંશના ઇતિ-હાસનો મુખ્ય આધાર સિદ્ધાઓ ઉપર છે એ પ્રસિદ્ધ છે—તે સિદ્ધાઓમાંથી શક ૧૦૨-૧૦૩—અને ૧૧૦-૧૨ના સિદ્ધાઓ-

માં રસસિંહને ક્ષત્રપ કહેલ છે અને બાકીના સિદ્ધાઓમાં મદાક્ષત્રપ કહેલ છે. પછી ચક્ર ૧૧૬માં જીવદામાને મદાક્ષત્રપ કહેલ છે. મદાક્ષત્રપ એટલે સ્વતંત્ર રાજા અને ક્ષત્રપ એટલે સામંત એ પારિનાયિક અર્થે ખ્યાનમાં રાખીને સિદ્ધાઓનો ઉપલો પુરાવો વિચારવો જોઈએ. બીજી તરફથી નાસિકની ગ્રંથ નં. ૧૦માં આમીર શિવદત્તના પુત્ર આમીર રાજા હમ્મરસેનનો તેના રાજ્યકાળના નવમા વર્ષનો એક લેખ મળ્યો છે. એ લેખની લિપિ ઉપરથી પં. બગવાનલાલ હન્દ્રજીએ તેને જૂનાગઢના લેખ પછી થોડા વખતમાં લખાવેલો ગણ્યો છે, અને એ ગણુનરી સાચી હોય તો એનો અર્થ એવો થાય કે રદદામા પછી તરતમાં દામજદમીના સમયમાં અપરાન્ત અને તેના પડોશનો પ્રદેશ ગુરાખના ક્ષત્રપોની સત્તામાંથી છૂટી ગયો હતો. રાજા હમ્મરસેન આમીરનો પિતા શિવદત્ત રાજા ન હતો. મતલબ કે રાજા હમ્મરસેન પોતે નવો રાજ્યંશ રચાળો હોય કે કોઈ ગણુરાજ્યે હમ્મરસેનને રાજા તરીકે ચૂંટ્યો હોય.

હવે જીવદામા અને રસસિંહના સિદ્ધાઓની ઉપર કહેલી રિયતિનો ખુલાસો રૂપેને એ ઠાકા બત્રીજના ગૃહકલદમાં માન્યો છે. એટલે કે દામજદમી પછી તેનો પુત્ર જીવદામા મદાક્ષત્રપ થયો પણ બેક વર્ષમાં તેને માદી ઉપરથી ઉઠાડી રસસિંહ મદાક્ષત્રપ થયો પણ ૧૧૦-૧૨માં રસસિંહને પાણું ક્ષત્રપ બનવું પડ્યું. વળી ૧૧૩માં એ મદાક્ષત્રપ થયો. જેવટ ૧૧૬માં રસસિંહના મૃત્યુથી જીવદામા મદાક્ષત્રપ થયો પણ ડૉ. દે. રા. બાંઝરકરે રૂપ્તનની આ કલ્પનાને નિરાપાર દરાવી છે. તેઓ કહે છે કે ૧૧૦-૧૧૩માં રસસિંહને માદી ઉપરથી ઉઠાડી જીવદામા મદાક્ષત્રપ થયો હતો એવો તર્ક દરવા ખાટે એ સમયનો જીવદામાનો મદાક્ષત્રપ ઉલ્લેખવાદો એક પણ સિદ્ધો મળેલો ન હોવાથી કદાચ આધાર નથી. ખરી રીતે રસસિંહને ખસેડી હમ્મરદત્ત આમીરે મદાક્ષત્રપ પદ ય. ૧૧૦-૧૧૩માં મારણ ક્યું હોવાનો ડૉ. બાંઝરકરનો તર્ક વધારે સમુચિત છે.

ધશ્વરદત્ત આબીર મહાક્ષત્રપના સિદ્ધાઓ આખા કાઠિયાવાડમાંથી મળ્યા છે. પણ તેના ઉપર શક સંવત કોતરેલો નથી પણ રાજ્યવર્ષ કોતરેલ છે, અને એ કારણને લીધે એના સમય બાળતમાં મતભેદને સ્થાન મળે છે. ગ્રા. રેપ્સને શ. ૧૫૮-૧૬૦માં ધશ્વરદત્તને મહાક્ષત્રપ માનેલ છે. પણ સર્વોણીઆમાંથી મળેલા સિદ્ધાઓના ઢગમાંથી મહાક્ષત્રપ યશોદામાનો શ. ૧૬૦નો સિદ્ધો મળ્યો છે. વળા ગ્રા. રેપ્સને ઉપરની તારીખ માનવા માટે ખીજી જે દલીલો કરેલી તેનું ડા. બાંડારકરે ખંડન કર્યું છે. અને જમ્ધી રીતે ધશ્વરદત્ત આબીરનો સમય શ. ૧૧૦-૧૧૩ ઇ. સ. ૧૮૮-૧૯૧માં માનવાનો એ વિદ્વાનનો મત ઠીક લાગે છે. છતાં ધણાખરા ભારતીય વિદ્વાનો હજી ગ્રા. રેપ્સનને અતુસરી ધશ્વરદત્તનો સમય ઇ. સ. ૧૩૬-૩૮ માન્યા કરે છે. શ્રી જયચન્દ્ર વિદ્યાલંકાર કહે છે કે પોતે 'ભારતીય ઇતિહાસકી રૂપરેખા'માં એ ભૂલ કરી છે. અને સ્વ. પુરાતત્ત્વવિદ્ જયસવાલજીનું પણ એ તરફ લક્ષ નહોતું ગયું. જો કે એ બે ય વિદ્વાનોએ પુરાણોક્ત સાત અથવા દશ આબીર રાજાઓનો ૬૭ વર્ષનો સમય પાછલા આન્ધ્ર રાજાઓની સાથે હોવાની જે વાત લખી છે તે ડા. બાંડારકરે ચૂંચવેલી ગોઠવણ પ્રમાણે ધશ્વરદત્તને ઇ. સ. ૧૮૮-૯૦માં મુકવાથી વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. સાતવાદનોની પડતી વખતે લગભગ ઇ. સ. ૧૮૦માં આબીરોનો ઉદય થયો અને પ્રાયઃ ૬૭ વર્ષ રાજ્ય કર્યો પછી તેઓ ઇ. સ. ૨૪૮માં વાકાટકોને આધીન થઇ ગયા એ રીતે સંકલના સારી બેસે છે. રુદ્રસિંહના રાજ્યકાળનો શક ૧૦૩નો એક લેખ ગુંદા(કાઠિયાવાડ)માંથી મળ્યો છે, જેમાં રુદ્રસેનના આબીર સેનાપતિ રુદ્રભૂતિનું નામ છે. મતલબ કે સેનાપતિ તરીકે ક્ષત્રપોના રાજ્યમાં આબીરો કામ કરતા હતા. અને કોઇ સેના પતિએ રાજાને હાડી ગાદી પચાવી પાડી હોય એ સંભવિત છે. પણ બે વર્ષ પછી રુદ્રસિંહે ગાદી પાછી લઇ મહાક્ષત્રપ-પદ ધારણ કર્યું છે. છતાં લાટ દેશ તો પછી પણ ક્ષત્રપોના હાથમાંથી

નીકળી જઈ આભીરોને આધીન રહ્યો હોય એમ લાગે છે; બેકે, પુષ્કર અને ઉન્નજેનથી મળેલા સિદ્ધાઓ ઉપરથી ઇ. સ. પીછ સદીના અન્ત સુધી ક્ષત્રપોનું રાજ્ય ઉન્નજેન અને પુષ્કર સુધી હોય તો તેનો અસંભવ નથી. ટૂંકામાં ક્ષત્રપ સિદ્ધાઓના છેલ્લા પુરાવાથી એવા નિશ્ચય ઉપર શ્રી જયચન્દ્ર વિદ્યાલંકાર પહોંચે છે કે ઇ. સ. ૧૮૦ની લગભગ અપરાન્ત અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં ક્ષત્રપ રાજ્યને બદલે આભીર રાજ્ય સ્થપાય છે અને ઇ. સ. ત્રીજી શતાબ્દીના આરંભમાં ઉન્નજેન-માદિખતી પ્રાન્ત પણ ક્ષત્રપ સત્તામાંથી છૂટી જાય છે અને એ ભાગ ઉપર સ્વ. જયસવાલજીના કહેવા પ્રમાણે ભારશિવોનું આધિપત્ય સ્થપાય છે.

ઉપર પ્રમાણે ક્ષત્રપ રાજ્ય નજીનું પશ્ચા પછી છેવટ એનો નાશ કેવી રીતે થયો એ જાગતમાં પણ નવો પ્રકાશ મળ્યો છે. ક્ષત્રપ વિશ્વસેનના શક ૨૧૫થી ૨૨૬ના (ઇ. સ. ૨૯૩થી ૩૦૪ના) જે સિદ્ધાઓ મળ્યા છે તે કેવળ ક્ષત્રપી સિદ્ધાઓ છે. મતસંગ કે વિશ્વસેન મહાક્ષત્રપ થઈ શક્યો નથી, અને એથી આગળ રુદ્રસિંહ બીજાના ઇ. સ. ૩૦૪થી ૩૧૬ સુધીના અને તેના પુત્ર યશોદામાના ઇ. સ. ૩૧૬થી ૩૩૨ સુધીના ક્ષત્રપી સિદ્ધાઓ મળ્યા છે. અને શક ૨૫૪-ઇ. સ. ૩૨૨ પછી ૧૬ વર્ષ સુધી કોઇપણ ક્ષત્રપ સિદ્ધો મળ્યો નથી એટલે ક્ષત્રપ રાજવંશનો અંત આવ્યો હોય એમ જણાય છે. શક ૨૯૫-ઇ. સ. ૩૧૭માં મહાક્ષત્રપ ભર્તૃદામાના મરણ પછી મહાક્ષત્રપદનો ક્ષત્રપ વંશમાં પત્તો લાગતો નથી એટલે કે પછીના ક્ષત્રપો સ્વતંત્ર રાજા મરીને કોઇના સામંત બન્યા છે અને ૩૬ વર્ષ પછી ક્ષત્રપપદનો પણ લોપ થઈ જાય છે.

આ રીતે ક્ષત્રપ વંશનો લોપ શાથી થયો ? પ્રો. રેપ્સને ક્ષત્રપ સિદ્ધાઓના પુરાવા ઉપરથી પશ્ચિમી ક્ષત્રપોના રાજ્ય ઉપર જહારથી આક્રમણ થયું હોવાનો તર્ક ક્યો જ દતો પણ “ આ જહારનો હુમલો કેના તરફથી થયો એ જાણી શકાઈ

નથી અને ત્યાં સુધી પડોશી રાષ્ટ્રોનો ઇતિહાસ વધારે જાણવા-
માં ન આવે ત્યાં સુધી અનુમાન નહિ થઈ શકે” એવું ગ્રા.
રોસને લખ્યું છે. પણ હવે ક્ષત્રપોનાં પડોશી રાજ્યોના ઇતિહાસ
ઉપરથી સ્વ. જામસવાસજીદ્વારા અંધકારનો પડોદો દૂર થતાં ક્ષત્રપો
ઉપરનું ઉપર કહેલું આક્રમણ વાકાટક ચક્રવર્તી પ્રવરસેનના દિગ્વિ-
જયનું પરિણામ હશે છે. આ વાકાટક સમ્રાટ પ્રવરસેને દિગ્વિજય
પછી અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો.

આ રીતે ક્ષત્રપોનો વાકાટક પ્રવરસેનને હાથે ઇ. સ. ૩૩૨માં
પરાજય થયા પછી તેઓનું શું થયું ? આ પ્રશ્ન ઉપર ઉપરકાટ
અને સર્વાણીઆના ક્ષત્રપ સિદ્ધાઓથી પ્રકાર પડે છે. ઇ. સ.
૩૩૨ (શક-૨૫૪)ના યશોદામા દ્વિતીયના છેલ્લા સિદ્ધા પછી
સોળ વર્ષે ઇ. સ. ૩૪૮નો સ્વામી રુદ્રસેન ત્રીજાનો મહાક્ષત્રપી
સિદ્ધો મળે છે, જેમાં તે પોતાને મહાક્ષત્રપ સ્વામી રુદ્રદામા-
(ખીન્ન)નો પુત્ર કહે છે. એનો અર્થ એટલો જ કે મહાક્ષત્રપ
પદ પાછું આ રુદ્રદામાએ મેળવ્યું હોયું જોઈએ. પણ એનો કાંઈ
લેખ કે સિદ્ધો મળતો નથી એ ઉપરથી એનો રાજ્યકાળ અતિ
ટૂંકો હોવાનો તર્ક થાય છે. અને પ્રવરસેનનું મૃત્યુ ઇ. સ. ૩૪૪-
૪૫માં થયું અને ઘણું કરી એ જ વર્ષમાં રુદ્રદામા (ખીન્ન)એ
પાછું મહાક્ષત્રપ પદ મેળવ્યું એમ માનવામાં વાંધો નથી. આ
બધા પુરાવા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વાકાટક પ્રવરસેને પહેલાં
ઇ. સ. ૨૯૫માં ક્ષત્રપોને પોતાના સામંત જનાબ્યા અને પછી
સં. ૩૩૨માં ગાદી ઉપરથી હટાડી મૂક્યા. અને પ્રવરસેનના
મરણ સાથે વાકાટકસામ્રાજ્ય વિપત્તિમાં આવી પડ્યું એટલે
ક્ષત્રપો પાછા સ્વતંત્ર રાજા થઈ ગયા.

ક્ષત્રપ રાજવંશનો છેવટનો નાશ તો અંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યને
હાથે થયો છે પણ તે પહેલાં સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તે પણ ક્ષત્રપોને
દબાવ્યા હોય એમ જણાય છે. પ્રવરસેન વાકાટકના મરણ પછી
પાછા સ્વતંત્ર થયેલા ક્ષત્રપો કચ્છ, સિન્ધ, સુરાષ્ટ્ર અને ઉત્તર-

પૂર્વ ગુજરાતમાં પોતાની સત્તા સંભાળીને બેઠા હતા ત્યાં, દિગ્વિજય કરવા નીકળેલો સમુદ્રગુપ્ત દક્ષિણપથને વશ કરી, આર્યવર્તનાં અનેક રાજ્યોને જીએડી નાખી તથા આટલિક રાજ્યોને આધીન કરી સુરાષ્ટ્રના ક્ષત્રપરાજ્ય ઉપર તૂટી પડ્યો, પણ તેણે ક્ષત્રપોને હરાવી એ જ વંશની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી. સમુદ્રગુપ્તની આ અકાંક્ષાનો જનાવ ઇ. સ. ૩૫૧માં જન્મેલો હોવાનું ઉપરકોટ તથા સર્વોણીઆના સિદ્ધાઓના પુરાવાથી નક્કી થાય છે. એકાએક રાજ્યની ઉચલપાચલ થઇ હોય એવું સ્પષ્ટતા શક ૨૭૩ (ઇ. સ. ૩૫૧)ના તામ્ર પાંડેલા સિદ્ધાઓ દોટેલા મળ્યા છે.

ઉપર પ્રમાણે શક ૨૭૩ (ઇ. સ. ૩૫૧)માં બંધ થયેલા ક્ષત્રપ સિદ્ધાઓ દશ વર્ષ પછી પાછા ચાલુ થાય છે. કારણ કે સમુદ્રગુપ્તે ક્ષત્રપવંશની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા પોતાને હાથે જ કરી હતી. ‘મહારાજ ક્ષત્રપ’ જેવી નવી પદવી ગુપ્તોના સામંત તરીકે જ ક્ષત્રપોએ ધારણ કરી હોવી જોઈએ. ક્ષત્રપોનો છેલ્લો નાશ શક ૩૧૦થી ૩૨૦ (ઇ. સ. ૩૮૮થી ૩૯૮) વચ્ચે ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યને હાથે થયો છે. પણ સુરાષ્ટ્રના આ ક્ષત્રપ-શકોના નાશ કરનાર તરીકે ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય શકારિ કહેવાય છે એવી જૂની, છેક વિન્સેન્ટ સ્મિથ સુધી ઐતિહાસકોએ સ્વીકારેલી, માન્યતા હવે તથા દેવાઈ છે. ‘દેવીચન્દ્રગુપ્તમ્’ નાટકના ઉત્તારાઓ પ્રસિદ્ધ થયા પછી સમુદ્રગુપ્તનો ઉત્તરાધિકારી ગુપ્તરાજ ચન્દ્રગુપ્ત નહિ પણ તેનો મોટો ભાઈ રામગુપ્ત હતો એવી માન્યતા ઐતિહાસકોમાં પ્રચલિત થઈ છે. આ રામગુપ્તવિષયક શોધ સૌથી પહેલી, શ્રી. જયચન્દ્ર વિદ્યાલંકાર કહે છે તેમ શ્રી ચન્દ્રધર ગુલેરીએ કરી છે. (જુઓ ના. પ્ર. ૫. ૧ પૃ. ૨૩૪-૩૫) અને પછી રવ. રામાલદાસ જેનરલ અને ડૉ. આળતેકરે નંદી વ્યાખ્યાનોમાં આસપાસની અનેક દલીલોથી પુષ્ટ પ્રતિપાદન કર્યું છે.^૧ આ રામગુપ્ત ઉપર જે શક રાજ્યએ ચડાઈ કરી તેને ઘેરી

૧. ગુજરાતમાં આ રામગુપ્ત-ચંદ્રગુપ્ત-હવરવામિનીદેવી.

લીધો તથા ધ્રુવસ્વામિનીદેવીને આપી દેવાની ફરજ પાડી તે શક રાજા સુરાષ્ટ્રનો ક્ષત્રપ નહિ પણ કાળુલનો કનિષ્ક-વંશજ શકરાજા હોવાં જોઈએ એવો મત સ્વ. ગાયસવાલજીએ કવિ રાજશેખરના

ક્ષત્રા રુદ્ધગતિઃ સ્વસાધિપતયે દેર્શો ધ્રુવસ્વામિનીમ્
યસ્માત્સ્વણ્ડિતસાહસો નિધવૃતે શ્રીગર્મગુપ્તો નૃપઃ ।

તસ્મિન્નેવ હિમાલયે ગુરુગુહાકોણ વચ્ચળત્કોચકે
ગોચન્તે વત તે કુમાર શવરસ્ત્રોણાં ગણે. કોર્તવ્યઃ ॥

એ પદ્યમાંના તે હિમાલયમાં જ શબ્દો ઉપર ભાર દઈને દર્શાવ્યો છે. (જુઓ જ. જિ. ઓ. રી. સો. ૧૮ પૃ. ૨૮, ૨૯) અને શ્રી. જયચંદ્ર વિદ્યાલંકાર એથી આગળ વધી શોધ કરે છે કે જે સ્થાને શકરાજાને ચંદ્રગુપ્તે હરાવ્યો તે સ્થાન એટલે વિષ્ણુપદગિરિ; જેના ઉપર ચંદ્રગુપ્તે પોતાનો લોહસ્તંભ બીભો કર્યો હોવાનું કુતુબખિનાર પાસેના લોહસ્તંભ ઉપર કોતરેલા શ્લોકમાં કહ્યું છે. આ વિષ્ણુપદગિરિ ગઢઆસ નદીને કાંઠે શિવાલક અથવા સોલાસિંગી શૃંગલાના એક પહાડનું નામ છે. ૧

શ્રી. જયચંદ્ર વિદ્યાલંકારના ' સુરાષ્ટ્ર-ક્ષત્રપ ઇતિહાસકી

વિશેની ચર્ચા ઠીક ચાલી હતી. સ્વ. કેસવદંપદધ્રુવે 'સમુદ્રગુપ્તનો ક્રમપ્રાપ્ત ઉત્તરાધિકારી' નામનો નિબંધ નવીઆદની નવમી સા. પરિ.માં વાંચ્યો હતો. અને એ નિબંધના ચર્ચારૂપદ સુદાએ વિષે સામે પણ ખુલાસો મળે એ માટે સ્વ. રા. બેનરજી અને ડૉ. આજતેકરનાં વ્યાખ્યાનોનો અનુવાદ વર્ષ ૧૯૮૫ના પ્રથમ અંકમાં છપાયો છે. તેમ જ શ્રી. મુનશીએ 'ધ્રુવસ્વામિનીદેવી' નામનું નાટક લખ્યું છે. તેમાં તેઓએ પણ સ્વ. કે. હ. મુખને અનુસરી ધ્રુવસ્વામિનીદેવી જેને સમગ્રગુપ્તે સોંપી દીધી તે સુરાષ્ટ્રનો ક્ષત્રપરાજા એ મત સ્વીકાર્યો છે.

૧. જુઓ જ. જિ. ઓ. રિ. સો. ૩. ૨૦ પૃ. ૯૭-૧૦૦ તથા 'સુરાષ્ટ્ર ક્ષત્રપ ઇતિહાસકી પુનઃ પરીક્ષા' પૃ. ૧૯.

પુનઃ પરીક્ષા ' લેખમાં દાત્રપવંશના જુદા જુદા રાગઓનાં રાગ્યકાળનાં વર્ષો સંબંધી જે વિગતવાર સંશોધન કરવામાં આવ્યું છે તેની નોંધ આ સમીક્ષામાં નથી લીધી, પણ દાત્રપ રાગ્ય ઉપર આબીરો, બારશિવો, વાકાટકો અને ગુપ્તોત્તુ એક પછી એક જે આક્રમણ થયું અને જેને પરિણામે એ વંશ નષ્ટ થયો તે આક્રમણો વિષે નવા મળેલા દાત્રપ સિદ્ધાઓની અને પડોશી રાગ્યના ઇતિહાસની મદદથી જે નવો પ્રકાશ શ્રી. જયચંદ્રજીએ નાખ્યો છે તે તરફ અંગ્રુહિનિર્દેશ કરીને સતોષ માન્યો છે.

વિવેચન : એક દષ્ટિબિન્દુ

વિવેચનમાં વિવેચકનો કલ્પનાપ્રભાવ આભિર્ભૂત કરવાનો નથી દોષ, અને, વિવેચકના પોતાના ભાવ પ્રકટ કરી રસનિષ્પત્તિ કરવાની નથી દોષ. વિવેચનમાં ગંભીર મનનથી સદસદૃષ્ટિવેક કરવાનો દોષ છે, એવા વિવેચકો ગાળ દર્શાવવાનો દોષ છે, ગુણદોષની પરીક્ષા કરવાનાં ધારણની ચર્ચા કરવાની દોષ છે, સાશાસરની તુલના કરવાની દોષ છે.

‘ કવિતા અને સાહિત્ય ’

સર રમણભાઈ

પૃ. ૩, પૃ. ૧૮૦

એકલોહિયાં

અનંત રૂઝનાઇ પર આકાશની જે સગ ચઢી રહી છે તેને ખેંચીને કાબૂમાં રાખનારો અને જોઇએ એટલી પ્રમાણ-સરતી ગતિ આપનારો ગાડીવાળો, એવીસ કલાકની કાળ-વરધીમાં તો કોણ જાણે માનવધટનાનો કેટકેટલા ફેરા નાખી આવતો હશે.

સમસ્ત અને અધોર 'નીલિમાના' ઉદરમાં નિયમ અને સર્જનની કેટલીય ગાડીગતિ ફરતી હશે, કેટલાંય નિયામક તસ્વોની રોજી રળાતી હશે; કોઈ કોઈ વખત જીવનગતિના ભાડાની ચે હરીકાષ્ટ હશે અને કોઈ દિવસ બધી સ્પર્ધાને પરહરીને મેળનાં મંડળ પણ રચાતાં હશે. પણ ગતિની કૃપામાં ચે રોજી રળવાના તિમાર તગતજે છે: અહીં અત્રને દોઝખમાં ઉતારવાના, ત્યાં પરમતાને એકવાકચતામાં પચાવવાના.

અહીં ધરતી પર પણ એવી ગાડીવાન-આવૃત્તિઓ ઓછી નથી.

કથસ્તાનના કંપાઉન્ડ સામેનો ભાગ વિગળડ રહેતો. બે-ચાર ગાડીવાળાના તખેલા સિવાય મકાનોની વસતી ત્યાં ઓછી કળાતી. ધરતીને કોઈ રથજે એવી કમ-વરતી કેટલીક વખત બહુ ભેંકાર અને બચકારી લાગે છે. છતાં ચે એકાદ મકાનનું રડયું

ખડ્યું પારેવું ન્યારે એ વસ્તીમૂતી ડાળ પર બેસે છે ત્યારે વગડાનું યે જીવનજંતર બધી સંવાદિતામાં બજી બેઠે છે.

દરિયાને સામે મોંએ મંડાયલા એ તમેલા રોજ વહેલી સવારમાં એનાં મુખ ખોલી એના માલિકોને ચપટી ચણુ રણવાના ઉધામામાં ગરકાવ કરી દેતા. જડ સરલતા જોટલું બની શકે એટલું આપવાને બિચારી તૈયાર રહેતી પણ અદ્વૈતના પૂજારીઓએ અને કવિ-ફિલસૂફીએ એ બિચારીની વગોવણીમાં એનો ધણ કાઢી નાખ્યો છે. એ સરલતા ગમે એટલી સરલ અને કમાઉં ધાય પણ એ તો અણુમાનીતી બેરી જેવી જ દશા ભોગવી રહી છે.

એ તમેલાઓને છેવાડે આવેલો એક પહોળો ડહેલો રોજ વહેલી સવારમાં કિચુડાડી કરતો બપોડે છે. એનાં પાટિયાં નવાં છે; એના મિઝગરા જાણે જૂના હોય. એમ અવાજ વગર કોઈ દિવસ બિધડ્યા હોય એવું નથી બન્યું. બિધડતાં વેંત ડહેલો રોજ એવી મનોદશા વેઠતો કે આ દુનિયાનાં નવા પાટિયાંને હજી જૂના મિઝગરા કાં? બિધડતાં-બિડાતાં ધણું યે એને બિચારાને કાંઈ નહિ પણ જીવતરમાં એવી જૂનવાણી જડાઈ ગઈ એટલે મને કમને પણ નીભાવ્યા સિવાય છૂટકો જ નહિ.

રોજ એક સત્તર અઢાર વર્ષનો જુવાન એ ડહેલો બિધાડી પરબારો એના ધોડા તરફ જાય. ગાડીની પાછળ બાંધેલું એ પથુડું એના માલિકને એક ગંધના અણુસારથી ઓળખી લે. એ ગંધની પારખમાં એક હણેણાડી એ નાખે અને માલિકને જણ કરે કે ‘હાલો તમારી મૂડી ચણુની બાગીદારીમાં આ પીડ મેં ક્યારની તૈયાર કરી મેલી છે. જોડા એટલી વાર.’

એ જુવાન જાતવેત તો પ્રથમ એક મીઠો હાથ એની પીડ પર પસવારે. પછી ધીમી યાજડી કરે, અને પછી બધાં ય અંગો તપાસી વળે. પછી રાતનું પલાળી મૂકેલ જોગાણ તોળણમાં નાખીને એના ‘રતનિયા’ને મોઢે ચઢાવી દે. રોજની

ચંન્નવત્ આટલી કામગીરી પછી એના થોડાના ગોમાં ચોકડું પડે.

ગાડી બોડીને એ પરભાયો ગામ બહાર ગાડીને દોડાવી મૂકે. સવારનાં આયમતાં અધારાં કાચવાઈને હજુ આજસુ પગલાં આકાશમાં માંડે તે પહેલાં તો તેની ગાડી વેગન અડગાઉ જંગલમાં જઈને ઊભે.

‘ એ ઊભે ત્યાં એક પુરાણું કથસ્તાન હોવાનું લોકો કહેતાં. ઘણાં ય વર્ષો પૂર્વે ઘણી ચે બાલ, જુવાન અને વૃદ્ધ કાચાઓ ત્યાં વવાઈને કાંટાળા કુંવારમાં પાંગરી પડી હતી. ચંપાએલા અનંત જીવનનું એ મુકામ કાળા અધકારની તાવણ પર તવો-ઈને ઘટ્ટ બયાનકતાને વચું હતું. પણ એણે એક જીવનસત્ય આપ્યું હતું : ધરતીનાં અનંત કદાં અને માંહી માનવીનાં મેળવણુ, એટલે ફક્તનાં નવનીત. ફક્તું અભંગ વિશ્વ મુડાંની અંતરકથાથી અભરે ભયું છે.

તે રોજ ત્યાં ઊભે. વગડાઉ ફક્તની એક ઝોળી ભરે. ઝોળીમાં જાતજાતના ફક્તનાં મેળા મળે; વિધવિધ રંગોનો દાવરો જામે, અને એ બધા ઊર્મિમય પુલક જગાવી જતેતા ધૂળના મહિમા ગાય. સડેલાં હાડચામની વાતો કરે; મુડાંઓની પંગતના પ્યારી કોઈ કોઈ તો વળી તાજ જ ખુમારીની તવારીખ બોલે :

“ આ જુઓ છો ને! હમણું તો મુડાંના દુકાળ પચ્યા છે બાઈ! કરમાવાનો મેળાપ ત્યાં સામે દોડો ત્યાં એક મુગ્ધવરની કાચા-સારણુ આવીને ઉગાર સાધી ગઈ. થોડો પત્થો વળી હવે કાપી નાખ્યું.”

“ અરે બાઈ! આહો તો હમણું “ અનસહકની એક બાંમ પણ પીછી નથી. અને એમાં વમડા પણ જીવવા માટે હવે તો વસમા છે. રાતનું ઝોકું હજી આવ્યું ન આવ્યું ત્યાં કોંઈ જગાડે ‘ હાલો વાં ઓલી રાજની શેયા તમને બોલાવે છે.’ ને પછી ત્યાં ગયા વગર કોઈ છૂટકો છે? જીવનના આખરી

અને મોતના શરૂઆતના અક્ષરો આપણે નહિ વાંચીએ તો કોણ વાંચશે ? ”

અને એ ઝોળી ભરીને તે ત્યાંથી એએક ખેતરવા દૂર પગે ચાલીને જતો. એક લાંબો પથ્થર લીલી, જર્જરિત ચાદરની સોડમાં લપાઈને અધાર ધારણ ખેંચી રહ્યો હોય છે ત્યાં એ જામે છે. ચાદરનાં બારણ નીચે કાંઈ મહાભરતીનો ઢાંકોડુંબો કરી રહ્યું હોય એવી નીરવ શન્યતાનો ત્યાં ઇતિહાસ ખડો થતો. ગતકાળનાં છાંટેલાં આંસુ થીજીને ખોડાઈ ગયાં હોય એવા ઢાંસ વગરના ગોળ પત્થરો અર્ધ-દટાયેલા દેખાતા હતા.

કબરનાં ટોળાંમાંથી છૂટી પડી ગયેલી એ એકાકી કબર શન્યભર એક જ એકલતાના યોગને તાકતી હતી.

જુવાન ઝોળીમાંથી ફૂલનો દોધો ભરીને એ મૂક કબરના પથ્થર પર વરસાવે છે, ઘૂંટણીએ પડે છે. અને મીઝેલી આંખો આરમાનની પોલી દરગાહ પર ઢાળીને લેવે છે :

“ જાણુ ! ભોમકાનો પાલક જહુ સુવાળો લાગ્યો કાં ! આ ઝોસમાણુને કોંઈ દિ સપનામાં તો એક ટુંકારો આણો ! દુનિયાનો મેળો રોજ વાતું કરે છે કે ઝોસમાણુ ! તારો જાપ જીવતાં પણ એકલતાની વેદના સેવતો ને મૂઆ પછી પણ આઘી વેળુનાં બીતર ચૂંચતો ગજાઈ ગયો. જાણુ ! દુનિયાના ઝોરતામાં ઝોસમાણુને ન વિસારજો હો ! ”

આમ બોલતો આ ગાડીવાળો ઝોસમાણુ ધૂળની કેરી પાટી માથે પિતૃભક્તિની જીમિના અક્ષર લખતો માથું ઢાળી દેતો. પંખીનાં ઉડપનો એ વખતે એના માથા પર પ્રભાતના કિસ્લોલ વેરી દેતા, ને કાંઈ એકલું પડી ગયેલું પંખેરું આ કબરની એકલતાનો અભ્યક્ષ કરવા ટલ્લા ભારી જતું.

એ પછી તુરત તે ગાડી ઢોડાવતો શહેરના સરિયામ રસ્તા પર થઈને એક માલેતુખર લપ્તામાં જતો.

બોમરપર્શી બંગલાઓની હારો વચ્ચે મુલાયમ ચળકાટમાં ચમકતો એક બંગલો આવે એટલે ચોકકું જેથી ગાડી ઊભી રાખે. થોડો તો નિલનો અવ્યાસી બની ગયો હતો, એટલે જેંચાથ ન જેંચાથ ત્યાં તો ચંબી જતો. છતાં ય ઓસમાણુ તો લગામ જેંચતો જ. મૂંગા પશુને એ બાબતનો કાંઈ દબ્બધો ખો નહોતો, કારણ કે વિનાકારણ જેંચતાં કે ઢોલા મારવા એ તો દુનિયાનો મોટો મર્મ હતો. નિષ્કારણ જેંચવું એમાં ટોંગી દુનિયાની મગ્ગ હતી, અને એ જેંચમાં ખૂલ્લપણું કેળવવું એમાં મૌનની સદ્વનશીલતા હતી.

એ ઊભે કે તુરત બીજા માળની બારીમાંથી એક ગૌર મોહું નીકળે. ભરાવ મોહું, પરાણે ઠાંસેલી સુંદરતા, અને વૃદ્ધાવસ્થાને પરાણે હડસેલી કાઢવાની છટા એ ડોકામાંથી દેખાઈ આવતાં.

‘કમ ઓસમાણુ આવ્યો ! આપું છું હો.’ એમ કહેતી તે મખમલની પટ્ટીવાળા ચંપલમાં મદભર્યા પગલાં પાડતી દાદરો ઉતરતી.

તે ગાડીમાં ગોઠવાતી તમારે આજુબાજુની બારીઓમાં કામચક અજ્ઞપણાં ડોકાં તરી વળતાં. બહુણીતાને તો એ બાબત હંમેશની હોવાથી ઓછી મહત્ત્વની લાગતી.

પણ અજ્ઞપણા તો એને એકી ટરે જોઈ રહેતા. શું એની મદભર ગતિનો દિંડોલ વાર્ધક્યની ટોડી આવતી છોજોને એના દેહની મદિલા ઊર્મિએ એ શુભાશ્રમ સિમતની રેખાએ પાળ બાંધીને રોજી દીધી હોય એમ લાગતું. શરીરનો પ્રમાણસરનો મેદ, આક્રમની સાગરભરતીની પીઠ ભવ્યતાને સંભારી આપતો, અને એ સહેજે ડોલી બેઠે સારે સૌન્દર્યશૈલી સામટા અનુભવના પ્રતાપે ગહન અને સૌમ્યગંભીર બની હોય એમ જણાઈ આવતું.

એ નાની નહોતી છતાં નાનપણની કમકામરી ચાલ એને સદી ગઈ હતી. છવનવું આકર્ષણ એના સૌન્દર્યધ્માનવું ધ્યેય

હતું. જોણે એના દેહનો ભૂતકાળ જોયો હશે તેને તો એ જીવનની નમતી સંધ્યાની ઊર્મિલતા જાણી જ પ્યારી લાગે. જે એ દેહના વર્તમાનને જુએ તેને ભૂતકાળના એ આત્મીયાન સૌન્દર્ય-મિતારનો ચલિત મલકાટ જરૂર સ્પર્શી જાય.

અત્યારે ચહેરાનો પીળાશભર રંગ શરીરની ભરપૂર લાલીની ખંડીએરતા બતાવતો હતો. સ્નેહની કારુણ્યમય વેદનાનો એ રંગ જાણે હોયકો હોય એમ ભવ્ય જીવનવ્યથાની રેખાઓ એ મુખ પર તરવરતી હતી. ગાડીની દોડતી ગતિ સાથે એની વાર્ધક્યને આરે ડૂબુંડૂબું થતી ઉપરછલ્લી જુવાની પણ જીવનના આરા પર દોડી જતી હતી.

એક મરજીદના ઝાકઝમાળ થતા તકીઆ પાસે ગાડી ઊભી રહી એટલે ધીમેથી એ ઊતરી ગઈ. મરજીદના યોગાનમાં એક મુજવર તસખીમાં આંગળાં પરાવી ઊભો હતો. તેણે એની સાગમય વાણીપ્રભામાં આવનારીને આવકારી.

એ દિવસે જુમ્મે હતો, એટલે મરજીદમાં નમાજ પઢવા ધણી ભાવિકો આવતા જતા. પણ આવનારા કે જનારા-કોઈનું ધ્યાન ખાસ આ બાઈએ રોક્યું હોય એમ જણાયું નહિ.

આ પ્રોટ વૃદ્ધાએ મધમધતાં થોડાંક સાચાં ફૂલો અને લોખાનનું પડીકું ઉપાડ્યું. પડીકું મુજવરને આપ્યું, અને ફૂલને અંબલિમાં ભરી જાણે ન નમ્રભાવે વર્ષાવ્યાં.

લોખાનના ધૂપે એના સુગંધી વાસનાના લેખાસમાં શ્વેત ગૂંચળાંમાં ઊડવા માંડ્યું.

તેણે પોતાની રેશમી પાંખસીનો છોડા પાથર્યો અને જાણે ભર્યાં કારણે કાંઈક ઉચ્ચાર્યું. તાણેલા એ ઉચ્ચારણના જવાબમાં સોડનાણેલા તકીઆએ તો ન જવાબ આપ્યો, પણ થોડાક હાથ છોટથી એક ફૂતરાએ રદનનું સખત મોજું ઉઠાવ્યું.

તેણે એ તરફ જોયું, તો એક અકાળે હાડપિંજર થયેલું,

અને વ્યાધિથી દાઝેલું ફૂતરું રોગઝરતી આંખોએ તેના તરફ જોઈ રહ્યું હતું.

વૃદ્ધા કંપી બિડી. તે ગાડી તરફ ગઈ અને ભારે પગે માંડમાંડ એનાથી ગાડીમાં બેસી ચકાસું.

તે જ્યારે એની મેડીએ પહોંચી ત્યારે તેણે હીડોળા પર પડતું મૂક્યું. હીડોળા હાલી બહાર કિચુડાટનો એક ખિખિયાટો થયો. દુઃખથી દાઝેલા ફૂતરાનો રુદનમય બાવકારો તે વેરાયલાં ફૂલની તપેલી સુગંધથી એ ખિખિયાટાનું ઊંડાણ લદાયલું હતું.

‘હવે કંઈ કામ છે ? નહિતર હું વરંધીમાં જાઉં.’ પાંચે બિભેલા એસમાણે ધીમેથી પૂછ્યું.

‘ના ના તું તારે જા, સાંજે મોહું જતાવી જાઉં.’

એસમાણે ગયો, અને વૃદ્ધા મનના ઉલ્લાસ તરંગોમાં ખારણાના ખખડાટ સિવાય કંઈ સાંભળી શકી નહિ.

મનઃચિત્રનો, કાળની સારણમાં ધસાઈ ગયેલો, ખંડ એની સામે બિઘડતો હતો. ફૂતરાની કીકીઆરીએ એનાં મનમાં એ કળરનો વર્ષોથી સૂતેલો ઠંડો પેગામ પહોંચાડ્યો હતો.

આપણે ભલે દુર્વાસનાના દુષ્ટા પર બળ્ય સુવાસનાં પુંભડાં પૂરી એને મધમધતો રાખવા પ્રયત્ન કરીએ, પણ જરી ગયેલા દુષ્ટાની જીર્ણ સુકુમારતા તે પહેલે જ નિઃસાર અવશેષમાં જ પ્રવાસ કરતી હોય છે. સુવાસના દરિયાવને ડાખની એક જ ફૂંક સંતાપના વૃક્ષનાં ફેરવી નાખવાને જાસ છે. ફૂતરાનો અંતર-વિલાપ અને કળરનાં ફૂલ-ધૂપનો વૃષ્ટિ સુકાળો એના હૃદય-ચક્ષુ સામે ચઢી આવ્યો.

લગભગ પચીસ વર્ષ પહેલાંનાં જીવનદશ્યના વસાઈ ગયેલા ઓરડાએ બિહડી પગ્યા. એની ખીલતી જીવનપ્રભાએ એ ઓરડા પર વજ્ર-સાંચવડાં જડી દીધાં હતાં. પણ અનંત કાલ પર જોની

વાટ જોવાય છે તેનું એક જ સ્મરણ થઈ આવતાં હૈયાનાં હાટ ખૂલી જાય છે.

યુવાનીની ઉંપા પર ઠેરાતી એની મદહર પગલીઓ સ્મરણ-નૃત્યે ચઢી છે. ‘ઝૂલો તો ઝૂલાવું’ની કાવ્યવાણી જીવનજીમ પર રમી રહી છે. એ વખતના સુખાળવા પ્રસંગો યાદદારત પર ચઢી ગયા.

ભૂતકાળમાં એ ડૂબવા લાગી.

ગરબાયેલી રાતની મોઘમતા સૃષ્ટિની વિરતૂત સમગ્રતાને ઘોળીને પી જતી ત્યારે રોજ એક ભવ્ય-મંજુલ કંઠ એ મોઘમતાને રોવડાવી આપ્યો જતો. એ કંઠનો માસિક રોજ આ યુવતીના હૈયાના ઉજળતા પાણીને ડામાડોળ બનાવતો.

એક દિવસ એ કંઠનું અપૂર્વ માધુર્ય એની નજદીક આવ્યું. રાતની જટિલ શાંતિમાં એણે બારીમાંથી ડોકું કાઢ્યું તો એક ચીંથરેદાલ પુરુષ-પ્રતિમા સૂરાવસને છાતીના પાટિયા પાછળ પરાણે બીડી એના જ ગકાનના ઓટા પર લંબાતી જોઈ.

તે બારીમાં ડોકાતી હતી ત્યારે એક ખોખરો અવાજ આવ્યો ‘મનોરમા ! હવે સૂઈ જા, બહુ મોડું થયું છે.’

પણ મનોરમાનો મનઃતાર એ સંગીતના સરોદ સાથે વાતો કરતો હતો. બધાં સૂઈ ગયાં ત્યારે આવાસના પગથિયાને ઊનાં ઊનાં કચરતી એ બહાર ઓટા ઉપર આવી.

ઓટા ઉપર એક આકૃતિ કાંધક ઝાડી રહી હતી. પોતાને હંમેશનો સાથીદાર એનો ફાટ એની પુરાણી દૃશ્યમાં પણ એના સંગીતરંગી સાથીદારને નહોતો છોડી શકતો. ફટલીક મિત્રાચારી જીર્ણતામય જીવનની સમરયાને ચે અયાગ રનેહથી ચાહીને અતિ સ્મરણીય બનાવે છે, તે આનું નામ.

ફાટનું જિજ્ઞાસું કરી તે ગણગણતો એના પર બેઠો, ઓટથે મનોરમાનો આંજતો લાવણ્યમય મરોડ એની નજરે ચઢ્યો.

તારાની ઝાંખી તેજલ નિર્ઝરિણીમાં સુન્દરતાની અદ્ભુત શિલ્પ-કૃતિ એ જોઈ રહી.

‘તમે રોજ અહીં સૂઓ છો ?’ મનોરમાથી પુછાઈ ગયું.

‘હું રોજ ક્યાં સૂઉં છું તે મને ય ખબર નથી. લોકો ત્યારે મારા ગળાની રસિકતા ઝીલવાને બેઠરકાર બને છે ત્યારે મારું સંગીત મારી બર્મિની આંખો બેઠેલવા મથે છે એટલી જ મને ખબર છે. યાત્રી તો આ રામને સતા લાં સવાર.’ એ જીવાને ખુશભિજ્જભગ્ય નાદમાં જવાળ આપ્યો, અને જરા આડો થયો.

‘તમારે ઘર નથી ?’

‘ઘરની પગાળથુ મેં પોતે જ નથી રાખી. એક આ સંગીત પછી નથી મેલવું, નહિતર આ બંદા એટલી ચે ફિકર ન રાખે.’ એની આંખમાં બેફિકરીનાં રૂપ આપ્યાં, અને જીવનનો ઝગારો જીવતો થયો.

‘તમારે સૂવું હોય તો અંદર આવીને સૂઈ શકો છો’ મનોરમાના આત્માને આ આદમીના ઝગારાએ આકર્ષણ કર્યું. તેની ઠંડી કુણુપે એના આત્માની આરસીમાં બહુ જ ધીમે ચળકાટ નાખ્યો.

જીવાન એની પાછળ પાછળ ચાલ્યો ગયો. છત ઉપરની હાંડીના દારખંધ દીવાઓએ આ આદમીના આવકારમાં તેજ-રિમતોના પાલવ પાડ્યાં.

ઝળહળતા દીવા-પ્રકાશમાં એ યુવતીએ એક છત્રીપલંગ પર બેઠાવ્યું. યુવાન તેનાથી થોડે દૂર આવેલી ખુરશી પર બેઠો.

જીવાનના અંતરમાં કુતૂહલનાં ફેન ઉછળવાં લાગ્યાં. આ આલેશાન આવાસમાં આ એક જ નિર્મીક રહેવાસી ! એનાથી વાણીની ઝાલક નંખાઈ ગઈ !

‘તમે એકલાં જ કેમ છો?’

આ પ્રશ્ને મનોરમાની ઊર્મિઓનો જૂકો ખેલાવો. થોડીક પળો પછી એણે શિકારીની બાથુ ફેંકવાની છટાથી શબ્દ-મા કયો: ‘મને એકલા રહેવાને તમારા જેવા કલા-શિકારીઓએ ફરજ પાડી છે, એટલે રહેવું પડે છે.’

તે ન સમજી શક્યો:

‘એટલે!’

‘એટલે કલાધરોના છેતરામણા પલકારાએ મને એવી ફરજ પાડી છે.’

‘હજી ન સમજાયું.’ જીવાને ફડકો માગ્યો.

‘કલાધરો એમની સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં પલાળવાને અહીં યધને જાય છે: ચિત્રકારો પ્રતીક સમારવા અહીં આવે છે; સંગીતકારો ઢેકા અને નૃસના દોલા માટે અહીં આવે છે; શિલ્પીઓનાં ટાંકણાં એની મંગલાની કંકુપગલીઓ પણ અહીં પાડે છે; અને એમના સહવાસમાં આવ્યા પછી લોકો મને વારાંગનાના નામથી ઓળખે છે.’ મનોરમાએ એની પાનીને પંખાળતાં કહ્યું.

‘ત્યારે મને જે એ કલાધરોની વણજાર માંહેનો એક ધાર્યો?’

‘એ તો મેં તમને પહેલાં જ કહ્યું કે બધી વણજારાની કલા-પોટો આ જીવન-વેરાનમાં યધને કીર્તિ અને સાહસ્યના વ્યાપાર ખેલે છે. તમારી સંગીતની વણજાર પણ અહીં જ ઉતારો શોધવાને આવી છે. આ પંથ જ એ પ્રવાસીઓને માટે છે.’

અને પછી ત્યારે ભાંગતી રાતની ગળતી ઝરણામાં એ મિહાશ અને હલક નીચોવાયાં ત્યારે મનોરમાના અત્યાર સુધીનાં બધાં ય યૌવનરમખાણો ગળાને એકચિત્ત ધયાં. પલંગની એ સદેહ તળાઈઓ પણ બે ઘડી સંક્રાંત્ય પામીને નિમાણી પડી મધ દોષ એમ એની પડનારીને લાગ્યું.

પછી તો કેટલાંય વહાણાંએ મનોરમા અને એ જુવાનની ભબકભરી ગાથી જોઈ હશે. અચાર સુધીની મનોરમાની સ્નેહ-કૃપણ દુર્ગંજતાએ લોકોને એક હળવી નિંદાનો પ્રસંગ આપ્યો હતો. પણ જ્યારે આ સંગીતકારનો જીવનગેળ એ સ્નેહનાદ સાથે મંડાઈ ગયો ત્યારે લોકોને જરૂર થયું કે સ્નેહ અને સૌન્દર્યની કળાએ એનો બેરુનાદ ગોતી લીધો છે.

મધ્યાહ્નની એક ત્રીણી લહેરણી ખંડના સુશોભનને શબ્દી-ગણીને મોઢે કરતી હતી. સંગીતકારની દિલરૂપા તાન-ભોમકાન્ત અહીંક પહોંચી તોળાતી હતી.

એવે એક જુવાન ચિત્રકાર, કપડાની વિખરસિખર દશામાં એક ચિત્ર લઈ દાખલ થયો. એનું મુખ મ્હાન હતું. ચહેરાની બરી કલ્પનાઓમાં વિપાદનું ભૂંડું મૌન માનવ-સંતાપનાં રંગો પૂરતું હતું. કલાકારનાં દુઃખની છાયાઓમાં કાબ્યો જ નીતરે છે, પછી એને પોતાને મન એ દુઃખની પીડા ગમે તેટલી આકરી હોય.

એની સાથે એક ચિત્ર હતું. ચિત્ર સાદું હતું. એક એકલ-વાયો જરા પર્વતનું પેટ ચીરી થોડી ધરતીને લીધી બતાવતો એકાએક ક્યાંક, ધરતીની અગમ્ય જખોલોમાં, સંતાઈ જતો હતો. એ પછી શન્ય દિશાઓ જાણે રુદન કરતી હોય, અને છેવટનું એક હૂંકું એ રુદનનું સાક્ષી હોય એવી થોડી આલેખના હતી. ચિત્રકારની કલાના જીવનનું એ ચિત્ર દેયાધારણ હોય એમ કહી આપતું.

‘આ ચિત્ર આપ ગીરો રાખશો?’ તરડાતા સ્વરે એ માંડ અવાજ કાઢી શક્યો.

‘તમારે એ વેચવું છે?’ મનોરમાએ આડે પડખે પડ્યાં પડ્યાં કહ્યું. ગાયકે દિલરૂપા પરથી આંગળી ખેંચી લીધી.

‘મારે એ ગીરો મૂકવું છે. મારે પચાસ રૂપીઆ એ ઉપર જોઈએ છે. મારા બાપુ બિમાર છે, એની દવા માટે મારી પાસે

પૈસા નથી. આપ આ ચિત્રને ગીરો રાખશો ?' વેદનાતું પદ ચાંચર્ય દવે એના મુખ પર ઉભરાયું.

'તમે આ ચિત્ર વેચાતું આપો તો હું તમને સારી કિંમત આપીશ' મનોરમાએ બેઠા થતાં કહ્યું.

'એ ચિત્રને હું નહિ વેચી શકું.' ચિત્રકારની આંખોમાં વેદનાની દોનારતને પીસવા દૃઢતાએ ઉઝાળો લીધો.

'અને મનોરમાએ એને પચાસ રૂપિયા આપી એ ચિત્ર કાયમાં લીધું' ત્યારે એ એકલ ઝરો, રાત્રી ધરતી અને મરવાને વાંકે જીવતું મુક્ષ હૂંકું એના હૃદયતરંગો પર ધબ્બી ય ધટનાઓનાં વગસાણુ મચાવી મયાં.

આ ચિત્રના સર્જકના રુધિરમાં કેવાં કારુણ્યો ગુંજતાં દરો. ચિત્રકાર અને સંગીતકારનાં જીવનચરિત્રોનો ઇતિહાસ પૂજવામાં ભોક્ષ મૂખ અને છે. એવો એ ઇતિહાસ જો કાઢતે જોઈતો દોષ તો તેમના જીવનની હસામય પત્રો તપારી લેવી. એ પત્રોની કાષ્ઠ બારીક રેખા આપમેળે બધું કહી આપશે.

મનોરમાએ આ રાત્રી એકલતા પાછળ ઉભયની જીવન-સરખીઓ વાંચી. તે અરવરથ જની મધ. માવકનો છેલ્લો મુર પજ રાનો રાનો આરોપિત મનિએ ગાળ્યો જતો હતો.

અને આક દિવમના પ્રજાત પગી ત્યારે પૈસા માપકે એક ભોક-મેદનીને સુરમ તરંગોગ કરી મનોરમાનું જાગવું ખખખાનું ત્યારે અંદરથી જો દાગોના બિજ પવનિ સંબળાયા. બારણાં દોષીદોષીને એ મૂનો સર્જક પાછો રખડપટ્ટીમાં મડી મયો.

મનોરમા એક રાત્રાગની ગલેથી બિટીને ખીજ ગલે મેડી. માંની મુક્ષ ગળખી પાછી લેવી હતી તેવી, તોડાની ઝંઝાની ચપાટો ખાતી, નિર્વેદ્યપે દેવારે મડી મય.

એક દિવમે સાંજનાં જેઠાં દપકાં રાત્રિની ચુંદરી પર મડીને

ભાતીગળ ચમક છાપતાં હતાં ત્યારે એ ચિત્રકાર અને-મનોરમા ગામખંદારના કબ્રસ્તાન પર ફરવા નીકળ્યાં હતાં. કબ્રસ્તાનની કરુણ શાન્તિ કેટલીક વખત કલાના ગૌન-અક્ષરો પાડીને વિદાય લેતી હોય છે. એક સંગીત-ધેક્ષો અરુણને રોવડાવતો, કંઠને બળવી રહ્યો હતો.

મનોરમાએ એ જોયું. તે ઝોળખી ગઇ. તે સહેજ ધ્રુણ બિડી. ચિત્રકારનું ધ્યાન એ તરફ ખેંચાયું. સૂરની એ ઝાલકોમાં એને ગાંડાની ઘેલછા લાગી. ચિત્રકાર ઝાડોની ગાઢ ઘટા પર સંધ્યાની પડતી રેખાઓ જોઇ રહ્યો. મનોરમા સંગીતકારની કંઈસૂઠિ તરફ ખેંચાઇ આગળ આવવા લાગી.

ગાયકના ગળામાંથી અનંત વિલાપની સરવાણી વહેવા લાગી. કબરો ઘેરો બનતો પથરાટ જુગજુગની માધુર્ય-ધ્વાસ મિટાવતો મલકતો હતો. નિર્જન-વેરાન વીથિકા એના જીવનની ઉજળડ વાતો કરવા કબરોનાં બાકોરાંમાં સમાતી હતી.

ગાયકની બાંકી ડોક તોરમાં છટાથી ધ્રુમાતી હતી, અને દરગાહોની ખવાઇ ગએલી પથ્થર-ચીપોમાંથી ડોકાઇડોકાઇને સનાતન નીંદરની મંજરીઓ એ ઝૂલન નીરખતી હતી. મૃત્યુ એના અનંત યોજનના અંતરાયો સંકારીને, સંગીતના વિલાપ જતા સીમાડા પર એ ગાનના તંત્રુ ઝાલવાને બિલુ હવું.

મનોરમા નજદીક બિભી રહી. ગાયકે એની આકૃતિ જોઇ અને ધરતીમાં સમાઇ ગએલા અગણ્ય રૂહો સુન્દરતાના કાયા-બંધમાં ઓરાઇને જાણે આવ્યા હોય એવો ભાસ થયો. ઘોર-ભૂમિની શખ-દેવી સંગીતના દેવાલયે આવીને બિભી હોય એવી એને એ પ્રતિજ્ઞા લાગી.

ગાનની લેહ તૂટી પડી. ગાયકે મનોરમાને ધારીને બરાબર જોઇ. વખતની ઇમારતો પરથી સ્મરણની એક બે ઇંટો બિખડી પડી.

“આ મનોરમા ! મારાં ગજાની ખટક પર આફરીન
જની મને ઓટ્ટી ઉઠાડી જનાર આ માનવ-પૂતળી ? અને
કંઈની વહેતી ઝરણી પર ચિત્રની રંગચિત્રિતું વહેન આવનાં
રંગની ગાયામાં મોહી જનાર એ હવસ-પૂતળી ? ”

યાદદારતના દરવાજા પર વધારે સાંકળો ઠોકાઈ. સંગીતકારના
વિશુદ્ધ પ્રણયનું પ્રતીક મનોરમાનાં ઉદરમાં થોડા માસ થયા
પાકતું હતું, તેનો તેને ખ્યાલ આવ્યો. એ પ્રતીકની પાછળ તેને
કુળની પરંપરા જેવાં આવતી જણાઈ, અને પોતાની કજાનો
અપૂરૂં ઝરો ધીમે ધીમે વહેતો જણાયો.

તે મનોરમાના પગમાં પડી ગયો.

“મનોરમા ! ખુદાને ખાતર તારા પેટમાં પાકી રહેલા
જીવને સંભાળીને મને સોંપી દેજો હો ! ” એણે એક ઓશિયાળી
દષ્ટિ ફેંકી, અને પછી દુરત ગાંડાની માફક એકતારો બગસમાં
મારતો ક ને દોડી ગયો. મનોરમા એના શબ્દોના બેલ કરવામાંથી
જાગે તે પહેલાં તો કોઈ આવી જાઓમાં તે ઢંકાઈ ગયો.

અને પછી ત્રણ વરસના ગાળા પછી એ જ આદમી એના
મજબાની ફાટેલી ચાળમાં એના કુળ-ફૂલને ઝીલીને પાછો આ જ
ઠગરતાનની ભોમમાં ભળ્યો. ત્યારે એણે એનાં એ ત્રણ વરસના
ઓસમાણને સંગીતનો ગીટો નખરો અને ધૂની તરૂને વારસામાં
આપવા માંડી.

થોડાંક વરસનો ગાળો થયો ને એક પાણાના ઓશીકાએ
દળાને એ આદમી એના ઓસમાણને કહેતો હતો : “ફરજંદ !
એલી મોટી મેડીએ રોજ એક આંટો ખાતો રહેજો હો, અને
એનાં ગાલિકની ભોલી ખંચીને પણ ચાકરી કરજો.” તે દગી
ગયો અને ધરતીનું ઢાંકણ તેના ઉપર દેવાઈ ગયું.

ચિત્રકાર પણ એક પુત્રી મૂળીને ઠાળના દરવાજા આગળ
દેવાઈ ગયો. અને એ પુત્રી ? કોઈ જાનરમાન આદમીનું પર

માંડવાને આજ કો'કને ઘેર વળી ગઇ હતી.

મનોરમાને સ્મરણોની બાબુઓ બીડવા લાગી. એમાં બીડાવું અત્યારે તેને ગમતું હતું, પણ તો એ, એક તરફ ગાયક અને બીજી તરફ ચિત્રકાર બંને ધૂરડીધૂરડીને એને કહેતા હતા: 'ખબરદાર! જો મારા બધાને બિની આંચ પણ આવવા દીધી છે તો!'

ગાયક અને ચિત્રકાર બંને અત્યારે તો એનાં મનસ્વિત્રોમાં હાહુકારની વેરાન-રેખાઓ દોરતા હતા. અંતરની કિનખાળ પર ડાઘો પડ્યો એટલે એ સરોસર બિતર્યા વગર રહેતો નથી. એ ડાઘની થીજાવટ ઠેક અંતરતમ અંતર સુધી ખેંચી ગયેલી હોય છે. જેમ ધસો તેમ એનો રંગ વધારે બિજળો બને.

મનોરમાનો ડાઘ બિજળી આવ્યો. છાની વીતકનાં મોઝાં ગહરી સ્મરણ-દીશાઓ પાડતાં અગોચર મુલકમાં ભળી જવા લાગ્યાં. એવી ભૂતકાળની છાયાઓમાં તેની આંખો મળી ગઈ.

x

x

x

ઝોસમાણુ ગાડીને લઇ એક ચોકમાં આવ્યો. આ ચોકમાં એક ખૂણા આગળ ગલી પડતી. એ ગલીના મોવડમાં જ એક બિંચી હવેલી હતી. તે હવેલી પાસે ગાડી થોભાવી, પોતે તે જ મકાનના બિંચા ઝોટા પર બેસતો. જેને ગાડી લાડે કરવી હોય તે ત્યાં જ આવીને ઝોસમાણુને પૂછી જતા.

એ મકાનના ઝરખા ઉપર રોજ એક સુંદરી બિભીને ઝોસમાણુની હાંમે વાતો કરતી.

બંને જણાં સ્મરણકાલનાં જાણે અડધિયાં હોય એમ સોકોને લાગતું, છતાં બંનેનાં જીવનની નિર્દોષ ઝરણી પોતપોતાના ખુમારી-નાદમાં મૌનમય કલરવે વહતી તેની તેમને જ ખબર હતી; કે, તેમને પણ પૂરી નહોતી.

સાંજ પડે એટલે એ મુઠ્ઠા ઓસમાણની ગાડીમાં બેસી નદીકિનારા પર ફરવા જાય. જીવનનાં આછરેલાં પાણી અભંગુરતાને તજતાં, તયેં* સંધ્યાના નિર્બંધ આરે વસાં જતાં.

નદીકિનારે પાથરેલી શિલાઓ પર તેઓ બેસતાં, નીચું પાણી લીસા પાંચીકાઓ પાછળ સંતાયેલી પર્વતોની મનોમિંઓ વીંખતાં ને ડોકલતાં અને અધકાર ત્યારે એના કાળકાવ્યની છેલ્લી બેત બોલી રાત્રિની આરતીમાં મળી જાય ત્યારે આ જીવનની બે ય પ્રતિમાઓ—એક એની દહેલીમાં અને બીજી એકાદ્રી ને ઉભી તબેલામાં—બોલાઈ જતી. કાળ તો એના જીવનસમવાયમાં અને જીવનભંગમાં ખોતાતું ‘અહં શબ્દારિમ’ જ ગાતો.

એક દિવસ ઓસમાણ વગરનો એટો ખાલી દેખાયો. રસ્તે ચાલ્યા જતાં સદુ આજ એ ઓટાની વસતીદીનતા પાંચી જતા. બારી અને ગ્રંથાના ગોંઝે અંદર રહેતાં માનવીનાં મુખને પછી વારબદાર કાઢ્યું, પણ ઓટાની એકસનાએ પરાણે એ મુખને અંદર પાણી દીધું. દિવસના એ વદતા રેલામાં ટોકાતાં એ માયાંએ નિઃશ્વાસ અને નિરાશાની વણી આદો મુપરત ઠરી. ચાર દિવસનો અવિરત પ્રવાહ એમ વિચેમની ગજો ગાતો વિચાસતાને પંથે પડી ગયો.

પાંચમા દિવસને ઉઠીને મધ્યાદે ફટલાક ગાડીવાળા દોકારો ફરવા લાગ્યા:

“દાસો બાઈ! આપણા વગર એનું બચાગાનું કાણ સચું છે?” એક ગાડીવાળો બોલ્યો.

“દાસો બાઈ! આપણી જમાન જીવનને ભેટીને કપાંક મૂકી આવે, દેરવે દેરવે, તો આ તો મરેલાં માનવી! મેરતની

* તયેં=તયારે

મળશે તો કાંધ દબાવે ! કેને ખબર છે આપણી કઈ ગત થાશે !”
ખીને બોલ્યો.

“લ્યો હાલો જોઈએ ! હિમરિયા, તું ઘોરખોડને ખબર
મેલ કે એક ખાડો ખોદી મેલે, ને તું ભાઈ આમદ ! જા જલદી
મરવાની ડાંખળાઓ બેળા કરજે.” પેલાએ એક સાથે બે ત્રણને
હુકમ આપ્યા.

થોડી વાર પછી એ જ ચોકમાંથી, એક ભમકાખંધ મૈયત,
લીલી અતલસના ઢાંકણમાં સૂતેલું, નીકળ્યું.

અને ત્યારે એ મૈયત નીકળ્યું ત્યારે ટોળામાંથી ઘણાએ
એ ખારીમાંથી ડાકાતા મુખને અને ઢાંકેલા શબને વારંવાર
જોયું. યુવતીનું કુતૂહલ વધ્યું; એનાથી એક જથ્થેને પુછાઈ ગયું :

“કાણુ ગુજરી ગયું ?”

“એલો આસમાણુ ગાડીવાલો ” એકે કહ્યું.

ભગ્ગક સરીખી ખારી વસાઈ ગઈ. મૈયતના સાથીદારો
‘એલ્લાહ’ના અવાજ કેરી ગમગીન થતા હતા, અને પછે પેલી
‘વસાઈ’ ગએલી ખારીની નિરતેજતા પાછળ આંસુનું શિથ્થ દેાત
રાતું હતું. અવાજનાં આદોહન અને અશ્રુ-શિથ્થનો ઢાંકણ-રવ
અનંતને કંઈ મળશે મળતાં હશે ?

x

x

x

સાંજની આછી તડકી વેરાતી હતી. રાતાં જજંરિત
પાંદડાં પર વૃદ્ધ સૂર્યનાં તેજ તરતાં હતાં. વૃદ્ધેવૃદ્ધનાં હૈયાં
આખરી જીવનવાત કરતાં હોય તેમ ઘણી સૂકેલી, અને ખવાઈ
ગએલી વૃદ્ધકાળો એની પાનખરની ઓલવાતી પ્રભાની વાતો
કર્યે જતી હતી. આકાશની અમિતતા એ વાતોને ત્રીલ પાનાં પર
નોંધતી હતી.

આ વખતે આ ઝરખાવાંણી યુવતી ફૂલનો દંડિયો ભરીને

ઝોસમાણી કબર પાસે આવી છે. ફૂલની અંજલિ ભરી તે છોટે છે, લોખાનની બૂકી સળગતા ધૂપદાનમાં નાંખે છે ને અમિત આંસુથી આરઝૂ કરે છે:

“ ઝોસમાણ ! કેમ અદેખો થયો ? વાદળનાં કુંડળાંની રમતો મીડી લાગી ? પેલો ઝરણુ-કિનારો અને લીસા પાંચીકા કાલે ઠપકો દેતા હતા કે કેમ એકલી આવી ? તું ઝરણુને જવાબ આપજો કે એ તો મારો વાંક છે. ”

ત્યાંજ મનોરમાની ગાડી આવીને ઊભી રહી. થોડા દિવસ થયા ઝોસમાણ આવતો નહિ એટલે એ અહીં નહોતી આવી. આજે પણ ઝોસમાણની વાટ જોઈ થાકી એટલે બીજી ગાડી ભાડે કરીને એ આવી હતી. તેણે આ યુવતીને જોઈ. એણે તેને ઝોળખી લીધી. આજ કબર પેલા ચિત્રકારની, અને આ જ એની બેટી. કુદરત અકરમાતો કરે છે: જીવતાંના, મરેલાના, અને જીવતાં-મરેલાંના પણ.

ચિત્રકારની કબર પાસે જલતો ધૂપ ધૂમાડાવાટે યુવતીના માથા પર ફરતો હતો. મરેલો બાપ સુગંધરવરે પણ પુત્રીના માથા પર વાત્સલ્ય છાંટતો હતો.

“ આ નવી કબર કેની છે ? ” મનોરમાએ મુગ્ધવરને પૂછ્યું.

“ એલો ઝોસમાણ ગાડીવાળો ! બિચારો ચાર દિવસની ગિમારીમાં ગૂજરી ગયો. એનું કોઈ કહેતાં કોઈ નથી, પણ આ બાઈ ઊભી છે એણે કબર ચણાવી આપી. ” મુગ્ધવરે કહ્યું.

મનોરમાના પગ નીચેથી ધૂળ નીકળી મઠ. “ શું બધાં એક-સોદિયાં જ અહીં એકઠાં મળ્યા ! ” એને વિચાર આવ્યો.

જુદા સરીરથી એક જ ધરતીમાં વવાયલાં પુણ્યો પ્રાણની અખંડ સુગંધે પણ જીવનનો મેળાપ સાધી રહ્યાં છે, એ વિચાર કરતી તે જ્યારે ગાડીમાં બેસી જવા લાગી ત્યારે પેલું જ અસુચિયું દૂતરું રુદન-સ્વરે બસતું લાગ્યું.

પારિજાત

[શ્રી પૂજલાલ શાહની કવિતાઓનો સત્વર બહાર પડનાર સંગ્રહ :
એમાં પ્રો. બળવંતરાય ક. કાકોરે આરંભે લખેલી પ્રવેશક.]

૧. પ્રકાશન માટે આગ્રહ

પસ્તકસ્વરૂપે^૧ આ પહેલી વાર દેખા દેતા રા. રા. બાપ
શ્રી પૂજલાલ શાહે 'પૃથ્વી છંદ' અને 'બલવંત
કવનો' એ સોનેટબોડમાં મહારી કવિતાની રજૂતિ કરી
છે; જે મહને 'અમારી સર્જનપ્રવૃત્તિના આદિ કાળમાં બાપ
મણિશંકરે લખેલી 'ઉપહાર' સોનેટ જેવી જ મીઠી લાગે છે.
અને આમ હોવાથી 'હું' તો બાપ પૂજલાલનાં કાવ્યોને સાતમે
આસમાને જ ચડાવું ને! '-એવા પૂર્વગ્રહવાળો વાચક આ
મહારા પ્રવેશકનાં પાનાં ના વાંચે તે જ બેહતર, એટલા એવા
વાચકના બહિષ્કાર સાથે આ સંગ્રહનો ટૂંકો પરિચય આપવાનું
આ કર્તવ્ય આદરું છું.

આપણી અર્વાચીન કવિતાસમૃદ્ધિમાંથી નમૂના વીણીને પૂરતા
વિવરણ સાથે વખતોવખત 'પ્રરધાન' માસિકને મોકલવાનું,
એ માસિકના તંત્રી રા. બાપશ્રી રામનારાયણ વિ. પાઠક-
સ્વૈરવિહારી 'જાત્રી'એ ગયા ત્યારે એમના પ્રતિ મિત્રભાવે
શરૂ કરેલું. પછી તો શ્રી ગુજરાત વૃંદા સોસાયટીએ એવી એક

૧. નેણી લેખકની છે તે રહેવા દીધી છે. સં. 'મા.'

સામાપયોગી કદની ચોપડી માગી. એ નમૂનાઓ બેગા કરવામાં
મને પ્રકટ થયેલી ચોપડીઓથી જ સંતોષ ન થયો; માસિકો
આદિના અંકે જેવી મુકાબલે ઓછી સચવાતી અને અસુલભ
સામગ્રી પણ બની તે તપાસી. જુવાન તંત્રીઓ અને મિત્રોની
મદદથી આ કામમાં આમજ ચાલતાં મને પોતાને કેટલાક ઉછરતા
કવિઓની ઓળખાણપિછાન થઈ. અને તેમાંના કેાઈ કેાઈ પાસે
પ્રકાશ કૃતિઓ એકઠી થયેલી જેવામાં આવતાં હું એવા લગભગ
દરેક જાંધુને કહેવા લાગ્યો, “ બાઈ, અમારો જમાનો જુદો હતો,
આ તો છે એમરોપ્સેન રેડિયોનો જમાનો. મશિનકરને કે મ્હારે
પગથે ન ચાલે; ત્હમારે માટે રા. રા. ન્હાનાલાલ દ. કવિનો
દાખલો વધારે સારો છે. સાધારણ કદની એક ચોપડી નેટલી
કૃતિઓ લખાઈ જાય તેમ તેમ ચોપડીઓ પ્રકટ કરતા જ જાય.
અમારે જમાને ચોપડી બહાર પાડવાનો વિચાર સ્ફુરતામાં તો
માથે ધંટીના પડ જેવી જ્વાળાદારીનો બાર આવી પડતો. દરે
તો એવા સડોચાદિની વાત નીકળતાં ય તે સ્ત્રીને હસવું આવે
છે. પ્રકાશનની સુગમતાઓ પણ વધેલી છે. અને બીજું અમારા
માંના ધણાખરા તો દરે આવી યાકયા, અવનવા કલ્પના-
તરવરે ‘ સીમશાપીપળા ’ની મોજ માણવાના અમારા દિવસ
આયમી ગયા. હસાગ્રગતિસાધક સુગરતાતી સાદિત્યને પોપક
ઉત્પાદનો અને ઉદ્યનો દરે ઉપાડી શેવાનાં ત્હમારે. ત્હમારામાંથી
જેના જેના પ્રવાસપ્રયોગને અધિકારી રસિકો વધાવી લેતા
જણાશે, તે બાઈઓ હજી લોહી ચઝું છે ત્યાં વધારે સાદસિંધે
બની શકશે. ” વગેરે.

જે-પણ ઊગતા કવિજાંધુઓએ તો પણ જરા ચોમી
જવાનું ઉચિત ગણેલું. અને એમજે સ્પષ્ટારસ્પષ્ટ રૂપે પણ જે
કારણ જણાવ્યું તેથી મને એ અપરાધોની જાવનામંત્રિ પ્રતિ
સવિશેષ માન વિપત્ત્યુ. “ There is more Faith in
- Honest Doubt, Believe me, than in half the

Creed. "૧—એ સસનો પ્રદેશ માત્ર ધર્મ નથી. એઓના દિલમાં એવું હતું કે 'અમારી કૃતિઓ, અમારી કસમ હજી કામી છે. પ્રતિભા કે જે કોઈ અમમ્ય સર્વ-બહારથી અથવા તો અંદરથી હિપર આવીને-લેખકની લેખણ પર સ્વાર થઈ કેવળ બુદ્ધિપ્રવૃત્તિએ ધારેલી પણ બાએ એવી લીલા ઉપજાવી આવે છે : કલા કે જે કોઈ જ્ઞેયાજ્ઞેય વિવેક સુરચિમેળવાળા સંકલનાઠાઠનાં રૂઢ સ્વરૂપોને અવગણતાં થ તેમને અપૂર્વ બહારમાં સજી આપે છે, અમારો જાતઅનુભવ હજી આછો અછડતો છે. ટૂંકામાં, અમારા સંગ્રહમાંનું 'ધણ' હજી 'તો માત્ર શીખાઉનાં મનોચિત્તો (Exercises, studies) છે : કૃતિઓના નામને લાયક જ નથી. હા, પ્રતિભા અને કલાનો અનુભવ વધવામાં છે, એમ તો લાગે છે. પરંતુ એ તો ભાવિમાંથી જે વર્તમાન-ભારે પ્રસવે ત્યારે ખરૂં. પ્રકાશનથી ઉતાવળ શાને કરવી ?? વગેરે.

પ્રતિભાલીલા અને કલાકાઠ કંઈકે સ્પષ્ટતર રજૂ કરતી કૃતિઓ વધે ત્યાં સગી રાહ જોનારા કવિજનોમાંથી એક પોતાનો આ પહેલો સંગ્રહ હવે શુર્જર પ્રજાના કાંધેઘાનમાં રાખે છે.

૨. ભક્તકવિ

આ છે " પારિજાત " : નંદનવનનાં. સુમનોની કલગી.

કવિઓ પોતાની વ્હાલી કૃતિઓને આવાં અવિધાન આપે છે, તેમાં એક વર્ગ નામ પ્રાડનારની આત્મસ્લાધા અને ખીજ એનચાળા જીવે છે. કવિઓ પોતે તો વિનમ્ર નિખાલસતાએ અને હિમરાતા દખાતા સત્યાલેખનભાવે વર્તતા હોય છે.

*કવિ ટેનિસનનાં આ સુક્તકનો સાવાયઃ—

(આર્થ) રા'કા સાચદિલી એ,

અદ્વાની છે સહોદરા ભગિની;

છે જડ-કાળજ હોળી.

કર્મકતા રોકાય - અદ્વાની.

જુવો સંમહના આરંભમાં જ—

ને એ નન્દનને નેહે બિછાવ્યું હૃદય જ્યોતમાં,
ભગવા રસ ત્યાં પીધા, ભર્યા મુખજ સોમમાં. (અર્ધાણુ)

—એ 'સોમ' એટલે ?

મુખે સરલ લેખિની અમૃત અક્ષરોએ લખે,
કથા અલખ કાવ્યની સદગુણભ્રિલાવે, સખે (તારો લલિયો)

—એ 'સખા' કોણ ?

'જન્મદિન'માં જે રમૂતિ ફરી ફરી જગાડી આપવાને
સારુ કવિ જન્મદિવસને લગીલગીને વધાવે છે, અને સામાર
અર્ધા અર્ધો છે, તે

રમૂતિ પ્રથમની અખંડ અણૂખ કા ન્યોત રા

એટલે શું ?

શુકાનિહિત આદિ ચિનગારીના અગ્નિ કો કવિ શુભ
વેગમર પ્રેરણાપ્રવાહ પ્રાર્થે છે, તે અગ્નિ આ લોકનો ?

(અગ્નિનું આવાહન)

'કઃ' જુવો.

'તારી સમીપે જ' જુવો.

વધારે દાખલા ખડકવાની જરૂર નથી. સંખ્યાગંધ કૃતિઓમાં
કવિનું બક્ષતદૃષ્ટ આદુતિઓ અર્ધા કરે છે, તે આદુતિદ્રવ્યોથી
વધુ વધુ ઉત્તેજિત સિખાઓ વ્યક્તગગનટોચને પેસે પાર જે
એકમેવાદિતીય છે, જે એક જ 'છે, પ્રકાશે છે, પ્રકુલ્લે છે,
અનેકાનેક થયા કરે છે, પરિણમે છે,' એમ સતત વલ્લા કરના
પ્રવાહમાં સત્ય સનાતન તત્ત્વ છે, ગાતાગ્રેયગાન એવી ત્રણ
બાજુવાળો પાસો છે, અવિકારી સનાતન આનંદ છે, -તેના બધી
ચડે છે, તેમાં બને છે, તદ્દુષ્ણ જની જાય છે.

અંગ્રેજ કેળવણીની સાથે યુરોપીય અજ્ઞેયવાદ (Agnosticism) અને વ્યવહારુ સુગમતાઓ સાધી આપતા વિજ્ઞાન (Materialistic science and its practical applications) નો અમલ આપણા શિક્ષિત શાળાપાઠશાળાનિષ્ઠાત-વર્ગમાં વધતો ગયો છે, તે દાયકાઓની આપણી અર્વાચીન કવિતામાંથી ભક્તિના સૂરોનો લગભગ લોપ વર્તીય, એમાં નવાઈ નથી. આપણા વૈષ્ણવો શૈવો કે જૈનોમાં કોઈ સ્વતંત્ર સર્ગશક્તિવાળો (Creative originality) ભક્તકવિ નીપજ્યો નથી. પ્રાર્થનાસમાજો માત્ર જૂનાં ભજનોમાંથી જ અગમનિગમના ત્રીજા નેત્રની દૃષ્ટિસૃષ્ટિ વિનાનાં, અથવા અમુક પ્રતીકનાં સ્તવનો જોવામાં આવ્યાં, તેમને તે ને તે શબ્દોમાં અગર થોડા ફેરફાર સાથે ગાયા કરે છે. નાસ્તિકતા-પ્રભુચિરહ-ની વેદનાનાં, અગર કહો કે આત્માની એકલતા કિંવા વિશ્વની અજ્ઞેયતાની ગુંગળાવી ભારતી વેદનાનાં, કવનો પણ થયાં નથી. ગુજરાતી કવિતા અદીતજી ઝખાના લગી સૂઝા-માત્ર દુન્યવી રસોએ રસાળ-પંથને વટાવ્યા પછી પહેલી વાર આ નવો સ્વતંત્ર અને સર્ગક્રમકૃતકુવારો પામે છે, એ આ ' પારિજાત ' ની આપણી અર્વાચીન કવિતામાં અપૂર્વતા છે.*

૩. દિગ્દર્શન

પરંતુ કવિ ભક્ત જાણે હો વા ન હો; એની કવિતા એવી વા એની એ કારણે નહીં, માત્ર પોતાના ગુણદોષે સારીનરતી જાતીમધ્યમહલકી વગેરે હોઈ શકે. આપણે ખિરતી નથી એવા

* ' પ્રેમજીવન ' અને અભેદોર્મિ ' નું ઝરણુ શુદ્ધ અને નિષ્પાલસ ગણી શકાય ભાગ્યે; અથવા ભલે એને ન્દુનો શો અપવાદ ગણવામાં આવે. અમરેલીનો હંસરાજ, તેના પહેલાના અરજણુ ભગત અનવર નાધિચય વગેરે પરપરાપ્રાપ્ત ભજનોનાં આપણાં ટાંકાને તાજું રાખનારા જ ગણાય. [ખીલ જે અપવાદ પણ નોંધાવા જોઈએ: ' પ્રેમભક્તિ-ભજનાવલિ ' અને ' ભજનિકા. ' — સં. ' માનસી ']

વાચકો પણ ટોમ્સન, ક્રિસ્ટીના રોઝેટ્ટિ, ન્યૂમાન, જેવાનાં ભક્તિ-કવનોના રસિયા હોઈ શકિયે; ખ્રિસ્તી કવિઓમાંના મધ્યમને ખ્રિસ્તીઓ પણ પોતાના પંથનો એવા કારણે મધ્યમને જાણે ઉચ્ચ દરાવી ન શકે. કલામૂલ્યાંકન કેમ પંથ દેશ આદિ પર-પાતોએ વિચલિત થવા દેવું ન ઘટે. અને વળી સામાન્ય વાચકો-કોઈ પણ દેશકાલમાં-ગોટી સંખ્યામાં બહુતો સંભવે નહીં; એટલે આ પ્રવેશકનું મુખ્ય કાર્ય આ કવિતાઓના ગુણદોષ કવિતાની દૃષ્ટિએ અને દ્વંદ્વામાં દેખાડવાનું છે. આ સંગ્રહમાં “બીજી કૃતિઓ” એ બીજા વિભાગ વધારે મોટો છે, વાચકોનું વિશેષ ધ્યાન ખેંચે એવો પણ છે.

‘સનાતન શિશુ’ એમાં “દ્વિધિયા” નિદારિકા(Nebula)-થી માંડીને વિશ્વસ્યુત્ક્રાન્તિનો અગ્રવ દ્વંદ્વામાં કવિતરીતિએ વર્ણવેલો જણાશે. સોનેટ વિભાગમાં “મનુ પ્રભુ” વધારે દ્વંદ્વી કૃતિ છે, તો પણ આવી અત્યંત અમર્યાદતાને બાથ બીડવા મળતી જણાશે. જ્ઞાપ્તિવ્યાપી વિગયને પોતાના એક જોયા શબ્દોમાં માપી લેતી કૃતિઓ ગુજરાતી કાવ્યમંદિરે નથી, જે ગણ્યતર છે તેમાં આ બંને સારી દીપી જોડે છે. “કપારે !” અને “શાશ્વત અસંતોષ” એ બેમાં માણુસના અંતરમાં જોડે જોડે સદા જલતી, પ્રાપ્તમારથી આગળ આગળ ધર્યા-ધાર્યા જ કરવાની દિવ્ય ચિનગારી આગાહ આલેખાયલી જણાશે.

“અમૃતના યાત્રીઓ,” “લાંબી વાટે,” અને (સોનેટો-માં) “પથિક,” “દંડી,” અને “મરજીવિયા”માં સર્વ-સ્વાર્થણે પણ દૃષ્ટિસિદ્ધિ મેળવવા મળતો માનવમાનસનો વચ-મય ટેક ભિન્નભિન્ન રૂપે એકસરખો ઉદ્ભવે છે, પોતાની અખંડ ઉત્પ્રજ્વલિત વાચકોનાં દિલ ઇતી લેવા સમર્થ છે. પાંડી ગમનનાંથી શ્રુતિ સમીપ ઊંડરનાં, રવાતંબનાં, પીરતાનાં, દેશપ્રેમે માયું આપનારનાં, વિરોધીઝનૂન ખૂત કરી નાખે તેવા ચઢીદનાં, વીરત્વનાં, ઔદાર્યનાં અને પ્રલોભનપરાજયનાં કાવ્યો આવે છે.

આ છે થોડાં, પણ લગભગ દરેક સુરેષ છે; સર્ગક વિચાર-
પ્રભાવ કે કલ્પનાત્મકત્વિતે રચાન એવું સરખું હોય ત્યાં શબ્દોની
મીઠાશ અને લયનો પ્રવાહ કવિતાદેહ રચી લે છે. પ્રાસ અને
વર્ણસંગ્રાહ કવિને પદે પદે આલ્યાં આવે છે. ચિત્તંત્રની એકાગ્રતા-
એ ઝરતી પંક્તિઓ ટપકતાં બિંદુઓ જેવી સુવ્રતમધુર અને
તેજોમય લાગે છે. આપણા બીજા અર્વાચીન કવિઓ સાથે
મુકાબલા વાચકે જાતે કરી લેવા. સંસારી ભાવેને આર્યધર્મની
ભાવનાઓ સાથે વણી સેતાં કાવ્યો કનિષ્ઠ મધ્યમ ઉત્તમ ત્રણે
વર્ગનાં વાચકોને મુગ્ધ કરે એવાં છે. એમાં ત્રણ વિરહકાવ્યો
છે, તેમાંનાં થોડાં પંક્તિપુષ્પો અહીં ખોસી લખ્યે.

(૧)

હતો પદાડ રો કોર

પત્યરો હું તો નકોર,

તે પરે તું નેહની હની નમેલ વેલડી,

સુગંધ મંજરી ઝરત મીઠડી અકેલડી.

x

x

x

x

મીલતી નિશાપદાહ

તો ય રે ન પામી આહ

કૃતધનની ! ખરે છતાં ય તું કદી ન વીકરી

ક્ષમાણુ સ્નેહમૂર્તિ સૌ શુન્ડા જતી તું વીસરી.

કુભાગ્યને હું ભાંડતો

નિરીયવેળ કહાડતો

વરાળ વેદનાતણી;

તું મોતીએ ન્હવાડતી,

કમેથી સાંત પાડતી,

લઈ સુનીલ વીંચણી.

(હવે)

x

x

x

x

(૨)

રિસાહ દાદાતણી શોડમાં અમે

મનામણાંમાં સુખ માણવા જતા,

આંસૂ ઝમંતાં શિશુલોચનોને
દાદાતણે વસલ દાય લૂછતોઃ
વળી ગયેલા વળીને વિશેષ
પંખાળતા પીક, દયેળી વચ્ચે
સઈ અમારું મુખ અંશુર્ધીભ્યુ
સ્વયં બળી ગદ્ગદકંઠ ચૂમતાઃ
મનામણાંનો મૂઢ વેળુ જીયરી
હસાવતા તોચનનાં જલોને.

x x x x

હને તો દાદાઓ દુરલભ થયા, -દારૂખ સમે,
આંખે બાળો ન્યારું કરમમ જતાં, શી રીત તર્કો
ચરે દાદા વારો ? શિશુમુગનિધાને લઈ સુખો
ખિલાજીને ખીરો અમરત-રસા નંદનમર્દો ! (દાદા)

x x x x

(૩) જે ખોળે જેસતાં બાળ બાદરાદ બની જતા
ખંડાયો તે, બન્યા શંક જેવા દા રાજવી અગે !
દબરો દિતચિંતાની ઝાળે જેરવનારને
ઝેરી ચિનાનલગાલા એકત્રી જેરવી ગઈ !
દાજરી જેમની દામ દેશમાં દલારતી
તેમના વળુ દાદામાં, કોણ દામ રકાવરો !

x x x x

સેવનીયતાની સેવા મૂલ સંપૂર્ણનીયની
દતા ત્યારે કરી ના, રે સોનાની પણ નેહી !
નદતા જેવા ગણ્યાન્યારે આરોપો વધતા રિમતે,
અરે અવગણ્યા મૂઢે સ્વેચ્છાચારિદારમાં !

કૃતધ્ની કલિના બાલે પરાયા સમ આચર્યું;
પરાયાથી પરાયા તે કાલે બહાલ બતાવિયું !
દુઃખદાવાનસે દાઝ્યા દિલને દાખવી દયા
અશોક શાંતિના ધામે સ્વયં યમ લઇ ગયા !

(અપિતાને શ્રદ્ધાંજલિ)

x

x

x

x

પણુ આ આખી કૃતિ એવી તો સંમિલિત છે, કે કાપકૃપિયા અવતરણે આપવાં જ ન ગમે. આખી શુભે, અને જોતાં જોતાં એક વર્ષોથી જાણીતા કાવ્યની સાથે તુલના પણ આપોઆપ સ્ફુરવાની-એ દક્રીકત વિશે મૌન પાળવાનો દંભ શાને વારુ ? ... રોમાન્ટિક ફલાસિકલ શૈલીઓ વા કલાપદ્ધતિઓનું તારમ્ય પણ એ ય કૃતિઓને સાથે વાંચતાં ધ્યાનમાં આવશે.

‘ પારિજાત ’માંનાં કુદરતવર્ણનનાં કાવ્યો તર્ફ તો અંગ્રુસિ-નિર્દેશ જ થાય છે. મેઘ સાગર આદિને આપણી કોઇ ને કોઈ ઉત્તતગમીર ભાવનાના પ્રતીક બનાવી આપવાનું કવિનું સામર્થ્ય એ કાવ્યોમાં ખાસ દ્રિસી આવે છે, અને છેવટ, આ દિગ્દર્શન ની સમાપ્તિ ‘ સૌન્દર્યોપભોગ ’, ‘ મૃગમુન્ડક જોધને ’, ‘ સંગીત-વેરણુ ’, અને ‘ સફળ જાત્રા ’, એ બોધપ્રધાન (Didactic) કાવ્યો સંભારીને કરીશું.

વારુ, સુબોધક કવિતા ભિર્મિકાવ્ય (Lyric) પણ હોઇ શકે. કેટલાક જાણીતા ઓગણીશમી સદીના અંગ્રેજ વિવેચકો, તેમ આપણા ગુજરાતમાં તેમના સદ્ગત રમણભાઈ અને ન. ભો. દી. જેવા એલાઓ, આ વિષયમાં ખોટા જમ ફેલાવી ગયા છે, એ મતના ટેકામાં ‘ પારિજાત ’ની આ બધી કૃતિઓ ટાંકી શકાય. તથાપિ, આવી મોટી ચર્ચાને અહીં તો માત્ર છેડી જ શકાય. લાગણીઓના આવેગ સાથેનો બોધ સ્પષ્ટ-હિચ્ચારેલો હો, ધ્વનિત

આ કૃતિઓમાં આવા બહાજારત બેદનો ખુલાસો કંઈક આ સ્વરૂપનો ધારું છું. કવિતા ભાવનામય વિમૂલિત છે, કવિના વારતવ કૃતિસંગ્રહમાં મૂર્ત થયેલ તત્ત્વ પણ છે. ભાવનામય વિમૂલિત લેખે એ આરાધ્ય અને સંપૂર્ણનીય છે. સર્ગાઈ ગયેલ અને સર્ગવાની કૃતિઓના આત્મા કે તેમની મૂર્તિ લેખે એ સમભાવી સખી અને પ્રિયતમા પણ છે. હર્ષમાં સ્પર્ધા આવતી કૃતિઓ દરમિયાન કવિતામૂર્તિને કવિ સાથે આનંદતી, દુઃખી આર્ત પોકાર-રૂપ કૃતિઓ દરમિયાન કવિતામૂર્તિને કવિ સાથે આક્રંદતી, કલ્પવામાં વિચિત્રતા કે અતિશયોક્તિ નજેવી છે. કવિનન ધન્ય-ખરું તો “શાશ્વત અમૃતોય” દુઃખે દુઃખી પ્રાણી હોય છે, અને એની એ અવરથામાં એને દર્શન, તે આરાધ્ય દેવીનાં, પોતાના સર્ગનમાં પ્રેરણાકુંઠ સ્વેરવિહારે પ્રેરતી “સનાતન કુમારિકા”નાં દર્શનસૌભાગ્ય છે:—

કુમારી, પંદ્રું દું મુલામર, શ્રીવાદકમલે
દબાવું દુઃખાના અધર, ધરું મોની હૃદયનાં
નમંતા નેત્રાંધ્રાઃ તવ ચરણની તારકરણે
સમપૂં સર્વાભ્યાઃ મદબુ કરઃ ત્વારા પ્રાપ્ત્યનાં
કપાદાનાંમા દે ચિત્તિરમ્ભુઃ ત્વારા મળ દ્યોઃ
કુમારા પારિત્યં અણુ અણુ, શુભે, મુંદર સન્ને ।

પરંતુ ‘પ્રિયા કવિતાને’ એ કૃતિમાં કવિતાનાં બીજાં-સર્વસ્વસમર્પણે સમભાવી સદાચરી ચંદ્ર રહેલ કવિતામૂર્તિરૂપને કવિ પોતાનો દાખ્યાવિપ જન્યાવે છે. કવિ તેને

પને પગ કને દું બની મુ.મ બાલાવનો
અરોઅડ દહનમા, પ્રાનુચિનિ, લાદ્મિ ત્દને
કયા મુજ પ્રશ્નિની યવમ્ભુ વાદરે રેડો.

અને આમ કવિતામૂર્તિનાં સાનુકૂલ સંસ્કારસદચારમાં કવિનાં પ્રભાતા, કવિની સંખ્યાઓ અને રાત્રિઓ, કવિનાં વનો-પવન મગધો, કવિની વસંતઋતુઓ અને વર્ષાઋતુઓ, દુઃખીઓ

સાથે કવિના સહવાસસહચાર, વગેરે કવિનું આખું જીવન, કેવી રીતે સુંદર પ્રેમોત્સાહિત સફળોજ્જવલ વહ્યું જાય છે, તેનું જ આખી કૃતિ મુદામય મુદાપ્રેરક આત્મેષ્વર છે. રાગાત્તિમાં કવિ વાંછે છે,

પ્રિયે, તું મારું ઓતપ્રોત મુજ જીવને જ બળી,
મહા અરવ શન્યમાં મ મુજ સંગ રહેજે હળી.

૫. અર્થપ્રવાહી (મુક્ત) પદનાં ભયસ્થાનો

અર્થપોષક અર્થદ્યોતક અર્થપ્રવાહી અર્થાનુદૂલ પદ (Blank verse) તે શું, એવા પદમાં શ્લોકની પંક્તિસંખ્યા નિશ્ચિત નથી હોતી, પંક્તિઓનાં વિરામસ્થાનો નિશ્ચિત નથી હોતાં, પંક્તિસંખ્યા વિરામસ્થાનો વગેરે અર્થને મુકાબલે બાલ્ય ઉપાધિ, અર્થ જ કૃતિનું તત્ત્વ, કૃતિનો આત્મા, એટલે અર્થની અનુકૂલતા પ્રમાણે પંક્તિસંખ્યા વિરામસ્થાનો આદિ ક્યાં કરે, ત્યાં પરંપરા પ્રમાણેનાં રાખેલાં હોય ત્યાં પણ એમ જનવાનું કારણ પરંપરાપાલન નહીં પણ અર્થાનુદૂલ્ય, વગેરે વગેરે જ્ઞેન્ક વર્સની વિશિષ્ટતાઓ ' બધુકાર 'ના પ્રવેશક નિગંધમાં અર્થોને ઘણાં વર્ષ વીતી ગયાં છે. જ્ઞેન્ક વર્સમાં વિરામો ફરતાં ફરતાં પંક્તિમાં ગમે ત્યાં આવે, તેના દાખલા એ નિગંધમાં મહારે મહારી કૃતિઓમાંથી જ આપવા પડેલા, કેમ જે તે કાળે ગુજરાતી કવિતામાં જ્ઞેન્ક વર્સ ખેસાડવાનો પ્રયાસ સરખો પણ કાઠિએ કરેલો નહોતો. પછી એક આખો ઝમાનો વહી ગયો છે, કવિઓના હાથકે હાથકે નવા ફાલ આવ્યા ક્યાં છે, અને તેમના માંના કેટલાકે ગુજરાતી કવિતામંદિરમાં ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું પણ છે. તેમનો હાથ પરંપરાપ્રાપ્ત પછો છંદો અને પદો ઉપર તેમ જ્ઞેન્ક વર્સ ઉપર પણ, ગુલમંડી ઉપર પણ, મિશ્રજાતિ ઉપર પણ, તેમ મુક્ત (વા મહાભારતી) અનુષ્ટુપ ઉપર પણ સારો ખેસી ગયો છે, અને વળી તેમને નવતર રચનાઓ પ્રયોજવા-

નો શોખ પણ લાગી ગયો છે. ઉપરાંત બાપા ઉપરના કાબૂને લઈને, વિષયવૈવિધ્યબળે, ઝમાનાને અનુકૂલ વિષયોની પસંદગીવડે, વળી પોતાની પ્રાણુવાન વિવિધ શક્તિઓ અને રુચિઓને એ ગુવાન બંધુઓ નાટકનાટિકા, નવલનવલિકા નિબંધનિબંધિકા, આદિ ક્ષેત્રે પણ ખેલવતા હોવાથી તેઓ જોતજોતામાં પોતાનાં પ્રકાશનોથી જ સારી પેઠે જાણીતા થઈ ગયા છે અને દાયકા બે દાયકામાં અપૂર્વ ખ્યાતિ મેળવે એવાં ચિદ્ન દેખાય છે. એટલે હવે આ બ્લેન્ક વર્સના વિષયની બીજી બાજુ પણ છે, તે ગુજરાતી રસિકો આગળ શાસ્ત્રીય રીતે દાખલાઓ સાથે જો કે ટૂંકાણુમાં ૨૦૬ કરવાનો સમય ભરાઈ ચૂક્યો છે.

પદ મુક્ત એટલે સંગીતનાં તેમ જ ગણુમાત્રનાં ફક્ત ગાણુતિક બંધનોથી મુક્ત, પ્રાસાનુપ્રાસથી થે મુક્ત, અર્થાનુકૂલ અર્થપોષક અર્થદ્યોતક અર્થસર્જક હોવું જોઈએ; પછદેહ તેમાં વસતા આત્માને એટલે કે જે અર્થપ્રવાહ જ કાવ્ય છે, જે અર્થપ્રગતિ જ સર્જન છે, તેને કુદરતી રીતે પ્રકાશતો હોવો જોઈએ, એ આપણા વિષયની એક બાજુ થઈ. બીજી બાજુ આ, કે તે દેહ પણ રહેવો જોઈએ, અ પ દ થઈ જવો ન જોઈએ. પદ બંધનરૂપ બેડી કે બોળ (handicap) જેવું, છટ ગતિ વેગ અને ભારવ્યવસ્થા (emphasis-scheme) ને અંતરાયરૂપ, હોવું ન જોઈએ. છટ ગતિ વેગ ભારવ્યવસ્થા, ઊર્ગિઆન્દોલ અથકામણુ કે ચક્રવાદિવાળા પ્રવાહી અર્થને યથાગોચર વ્યક્ત કરવાની ગુંદશ-વાળું હોવું જોઈએ. સાથે સાથે આ પણ જાળવવાનું, કે વ્યવહારમાં તેમ કલામાં અતિરૂટ (license), અસંયમ, રવન્હદ તે સાચું સ્વાતંત્ર્ય નથી, સ્વાતંત્ર્યધાનક અતંત્રતા જ નીવડે છે. છટ તેનાં અને અર્થાનુકૂલ યનાં યનાં જે રચના પદત્વને જ શુભાવી બેસે, તેવી રચના મુક્ત પદ (blank verse) ગણવાને અપાવ, કુપદ-(doggerel) કે નરી અપદ જ છે.

પૃથ્વી એવો તો રમતિયાળ ગણુમેળ છે, કે તેની પંક્તિમાં લગભગ ગમે તે વર્ણીએ આરંભી પછીની પંક્તિમાં ખીજ, છટી, આઠમી, નારમી, તેરમી, કે લગભગ ગમે તે વર્ણીએ વિરામ રાખેો, અગર આખી એક પંક્તિ આગલી સાથે સળંગ રાખી તેને અંતે ય ઘોઘ્યા વગર ત્રીજીમાં વહેો, તો પણ એવા કેાઇ કેાઇ જ રચનાખંડ પદ્ધત્વહીન જાની જાય છે. બ્લેન્ક વર્સ માટે આપણા ગણુમેળ વૃત્તોમાં પૃથ્વીની સર્વોત્કૃષ્ટ યોગ્યતા આવી એની લગભગ અમર્યાદ પ્રવાહિતા-સંવાદિતાને આભારી છે. મુક્ત પૃથ્વી ઉપર હાય જેસી જાય તે દરેક પદ્યકારને આ એની સુયોગ્યતા જાતઅનુભવે સ્વયંપ્રકાશ જાની જાય છે. અને તો પણ અતિપરિચયાદવશા, એ સૂત્ર પોતાનો પ્રભાવ અહીં પણ દેખાવા વિના રહી શકે ખરું? નહીં જ.

દાખલામાં 'પૃથ્વી છંદ' એ સોનેટ લઇશું. અહીં પૃથ્વી વૃત્તની અનેક શક્યતાઓને વખાણવા જતાં તે છટાથી ગોડવાઇ નથી, યાદી જેવું થઇ જાય છે; અને આને અર્થદોષ ગણિયે તથા છંદ તો બાપડો અર્થાનુસારી, તે અર્થ પોતે જ્યાં નબળો હોય છંદ અશિથિલ શી રીતે હોવાનો, એ પ્રમાણે વાતને ઉઠાવી જ દઇયે, તો ન અને એવું નથી. પણ ખરી રીતે અર્થ અને તેનો શબ્દદેહ અન્યોન્યાયથી છે, ક્વચિત્ શબ્દદેહની શિથિલતા અર્થ જ લૂલો કિલ્લ આદિ હોવાથી પ્રકટે છે, ક્વચિત્ દેહનગળાઇ અર્થનું સુરેખ આવિષ્કરણ થવા દેતી નથી. આ દાખલામાં ત્રીજી પંક્તિમાંના 'કરુણ' શબ્દથી માંડીને સાતમી પંક્તિના 'ઉરે' લગીની બાસઠે વર્ણીઓ એક સાથે, -આરોહ, આદોહ, કશાં જ છટા વિના-કેવળ તણાય છે. 'સૂતો હતો' એ પાંચમી પંક્તિના અંત પછીની ઓગણીશ વર્ણીઓ કેાઇ જાતની સંવાદિતાને પોષતી નથી; એટલું જ નહીં ને વાક્યરચનાની દૃષ્ટિએ પણ પૂર્તિભય વધારો (supplementary attendance) જ છે. આગળ ચાલતાં ઉપમાન અચીન વિશે વધુ પડતું લંબાણ થઇ ગયું છે. વળા મૂલ દૃષ્ટના 'સૂતો હતો' છોડી દઇને

‘શિશુ દયામણી’ હતો. એ નવી કલ્પના આણી છે. આમ પંક્તિ ૭૫ી ૧૧ પણ લૂછી પડે છે છેવટે વળી અવનીના ઉપમાનને પણ વફાદાર ન રહેતાં સિંધુરાજનું નવું રૂપક આણ્યું છે અને અલંકારખીચકું બકાસું છે. ‘પણ પછી’ એમ યાચતી છેલ્લી સાગ્રામળ પંક્તિ જ આખા મોનેટને બચાવી લે છે.

એક બીજા દાખલા માટે “પરમ ચુંગક” એ મોનેટમાં નીચેની પંક્તિઓ તપાસો:

અન્નમ કલ્પનાતારથી

વિમુદ્ધ મમ ન્ય પ્રાપ્ત પસગ્રહ ૬ દેવાતજી

દાણે ન રકની પૃતિ પ્રગલ મારની મોદની

કને ૬ અમુષ.....

(વિરામરથાનો દર્યાવવાને ઊભી જાડી લીટી કરેલી છે.)

શ્રી પૂજાસાલના મોનેટમાંથી ધળાની હંદોરચના સુચિયષ્ટ વળી હટાદાર અને વળી યથોચિત પ્રાસપ્રયોગે ચોટદાર માતૃમ પદમે, એટલું અદી ખાસ ઉગેરું છું.

મુક્તહંદી રચના માટે, અર્થોનુસારી લયો માટે, અથવા તો પૃથ્વી હંદને માટે પદપાત વખા પછી એવી અર્થપોષક સંવાદિતા ખીજનં વૃત્તોમાં પણ સાધવા જનારે તે તે વૃત્તના બંધારણનો ખવાલ પૂરેપૂરો રાખવો જોઈએ. ધળાં વૃત્તોમાં અમુક વિરામ તો પાળવું જ પડે એવું દોષ છે. દેટલાંય વૃત્તોમાં અમુક લાસખવરથા પણ આવશ્યક દોષ છે. એવું એવું અવગણી એટલે હંદ દોષરાવાનો જ. અર્થોનુસરજી અને અર્થપોષકતા તે તે હંદનાં આ લક્ષણોનો સામ લઈ રહે તે આર દીપી નીકળે. એવા હંદ કેમ કયો છે, તેના દાખલામાં માત્ર નીચેના બે (ચાદ્દલવિદીગિત) પૂરતા મળીને આમજ ચાલીયું:

તજી ના કવિમા આ ત્વને

તેથી । બાહ્ય ફોળે ઉપાય નહિં આ કાચે । (કિયલાને)
આવે છે દિન સાંતિનો શુભ પ્રમુદ્ધેયો । ઉપારંગની
આશાએ અસવાર । આ કલહના લોકે ॥ સુધા મીઠસી
મેઘીમાં સહુ ઝેર... (આવે છે દિન)

આ છેલ્લા દાખલામાં એક ઠેકાણે 'મેવડી જિભી લીટી દર
વિરામ દર્શાવે છે.*

૬. નવો છંદો

આપણા છંદઃશાસ્ત્રના સંખ્યામેળ વિભાગમાં મનહર જાતિ
જાણીતી છે. જંગાળી કવિઓ એ જાતિના પણ મુખ્યત્વે ચતુરક્ષર
સંધિવાળા, પંક્તિને અંતે છ. અક્ષર લગીના એક સંધિવાળા
છંદો વાપરે છે, અને એ છંદોજાતિનું જંગાળી વિશ્લેષણામ
'પયાર' છે. સાંખી પંક્તિઓવાળા પયારને 'દીર્ઘ પયાર' કહે

* મુક્તછંદી રચનાની ઉત્તમતાના એટલે અર્થપોષકતા, અર્થમાં તેજ,
માધુર્ય, અદ્ભુતતા આદિ લાગણી સંક્રિતના દાખલા શ્રી સુન્દરમ્, મી
લમાશંકરભેષીઆદિની કૃતિઓમાંથી સુંદર આપી શકાય; તેમ જ રચનામાં
દોષ ગણાય એવા અતિપ્રેરણા એટલે છંદોભંગના દાખલા પણ એમની
કૃતિઓમાં નથી એમ નથી. પરંતુ અહીં બીજા કવિઓની કૃતિઓમાંથી
દાખલા અપ્રસ્તુત ગણીને, તથા લંબાણ ન થવા દેવાને, ટાંક્યા નથી.
મુક્તછંદ (બ્લેન્ક વર્સ) માં અતિપ્રેરણા વિષય જુદા જુદા કવિઓ-
માંથી દાખલાઓ લઈને સ્વતંત્ર ચર્ચાના નેટલા મહત્વનો છે પણ ખરો.
હું તો હવે જુદા યથા ગયા. નવા કવિઓ પોતે મુક્તછંદી રચનાના
વિજયો અને લક્ષ્યાનો અને એવા એવા વિષયો પોતાની મેળે
ચર્ચતા થાય એમ ઈચ્છું છું. મુક્ત પૃથ્વી લગભગ દરેક નવો કવિ
લખતો થઈ ગયો છે, એ રૂઢી વાત છે. પણ તેથી હાય નેડી એક
વાળીને નિરાંતે સુખાસીન રહેવાનું નથી. મુક્ત પૃથ્વી સારો જ લખાય
તે માટે આવી આવી ચર્ચાઓ આવશ્યક છે. મહારી કૃતિઓમાં પણ
અતિપ્રેરણા અને અતિરૂઢિપાલનના એક જાતના દાખલા જોઈ આવશે.
સનાતન સાવધતા વિના જેમ સ્વાતંત્ર્ય નર્મ, તેમ સંવાદિતા ય નથી.

છે. આ સંગ્રહની “ સફળ જાત્રા ” એ કૃતિમાં ૪+૪+૬ એવા સંધિઓવાળા ચૌદવર્ણીની પંક્તિઓ છે, તે બંગાળી પયાર છંદમાં લખેલી છે; “ સોનેટ ” અને “ સનાતન શિશુ ”માં પંક્તિઓ અઠાર વર્ણીવાળા “ દીર્ઘ પયાર ”ની છે. “ ત્હારું નામ ” એ કૃતિમાં પંક્તિઓ (૪+૪) + (૪+૩) એ માપની છે. આપણા મનદર (૮+૮) + (૮+૭) એમ રચાય છે, ત્યારે આમાં તેનો ઉત્તરાર્ધ જ આવે છે, એમ પણ કહી શકાય. એટલે આ છંદને ‘ ગુર્જર પયાર ’ અથવા ‘ મનદર તિત્તક ’નું નામ આપી શકિયે. પયાર છંદને જાણનાર કવિતા શૃંગારમાં એ રચના પયારના એક જરા નવા પ્રકાર લેખે ઊપજે, તેમ પયારછંદથી અનુ પણ મનદરછંદને જાણનાર કવિતા શૃંગારમાંથી પણ એ ઊપજી આવે. ભજનની ધૂન જગવવી-ગજવવી કહિયે છિયે, તેવી પ્રવૃત્તિ માટે આ છંદ સારો ફાવે. “ આવીશ આવીશ ” એમાં વળા બીજી નવતરતા છે. ૪+૪ + (૪+૩) અને ૪+ (૪+૩) એવા સંધિ-ગુચ્છની પંક્તિઓ આનુપૂર્વીએ આવે છે. ટેકની કડી પછીની કડીઓમાં એ ટૂંકી પંક્તિઓથી આરંભીને પછી ત્રીજી સાંખી ચોથી ટૂંકી, એવી રચના છે. અને અહીં જાણાવેલી તમામ રચનાઓમાં આ છેલ્લીની ગેયતા વિશેષ જણાય છે. છેવટ, આ સર્ગમાં બધાં બધાં જેટલી પ્રાસરચના છે, તે એટલી તો સ્પષ્ટ છે, કે એ વિશેષતા ઉપર કશું ઉમેરવાની જરૂર નથી. “ આવીશ, આવીશ ”માંની પ્રાસરચનાનું ગજસો વા મનદરમાંની દ્વિપુટ અનેકપુટ (double, multiple) પ્રાસરચના સાથેનું સામ્ય દેખીતું જ છે.

બંગાળી સાહિત્યની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ બધી ગુર્જરાતી તેમ હિંદ સમરતના સાહિત્યચોખીનો આકર્ષોતા જાય છે, અને એવો પક્ષપાત સકારજનુ પણ છે. આત્યારે હિંદવી સાહિત્યોમાં વિવિધપ્રચ્ચાનપોષક અનેકાનેક શક્તિઓ સમૃદ્ધિઓ યુક્તો અને અસંકારોમાં બંગાળી સાહિત્ય સૌથી આગળ છે.

પરંતુ આ જાતના છંદ ગુજરાતી કવિતામાં સ્થાયી સ્થાન મેળવી શકશે ખરા ? “ આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ ” એ મહારી ચોપડીમાં મનહર વિશે ચર્ચા કરતાં મહારી શંકાનું કારણ પણ જણાવી ગયો છું. ઉપલી કૃતિઓમાંથી થોડી પંક્તિઓ ટાંકું છું :

કવિતાકલાકિશોરી આવી ચિર વસી ત્યાં રૂચિર (સોનેટ)

અંગારા વરસાવતો આકરો હન્દાળો,

ધૂમ ધખ ધખ કરે, ધરા કાઢે ઝાળો (સફળ જમા)

નામજલે કાલમળે પ્રકૃત્યે પવિત્રતા

નામમેહે રણદેહે સ્વર્ગઆગ ખીલતા (તારું નામ)

ધખતાં શોકનાં રણે

મોત જ્યાં ઘડીએ મણે,

વારે ધાવા વાદળને નહીં બોલાવીશ હું,

અંગારા નડે ન મુજ કામમાં;

આવીશ આવીશ ત્હને શોધતો આવીશ હું

મુદ્દર સોનેરી તારા ધામમાં:

વેદનાના પારાવાર ભેટમાં લાવીશ હું

હલકાતા જીવનના અમમાં ! (આવીશ ! આવીશ !)

આ પંક્તિઓને બેચાર વાર ફરીફરીને બોલી જીવો. ગુંજ ગણગણી જીવો. એ નાદ-વાદલને શ્રુતિવ્યોમમાં જમાવવાને જનતો પ્રયાસ કરો. કાંઈ પણ છંદનો દેહ શ્રુતિવ્યોમે જન્મતું આ નાદવાદલ છે. હાપેલી પંક્તિઓ, કે તેમનું ગાણિતિક માપ, કે પિંગલશાસ્ત્રમાંની તેની વ્યાખ્યા, કે એકે એકે ઉચ્ચારાતા અમુક વર્ણીઓની પરંપરા, તે છંદોદેહ નથી. આ નાદવાદલ (moving and rotating airway of sound) આ ગતિમાન અને પુનરાવર્તિ સ્વરિત વાયુની દોલા, કવિના શ્રુતિવ્યોમમાં જે જે છંદની જામે, તે તે છંદમાં જ કવિ ત્વરાથી રચના કરી શકે છે. અને જ્યારે ચિત્તંત્ર વિષયથી પણ તરબોળ હોય છે, ત્યારે તો

સખતો હાય પાછળ પડી જાય એટલી ઝપટથી કવિની રચના રચાય છે: ચલતીએ ચડેલો તગલચી તેપ તાને ચડેલો કવિજન પોતાના શ્વાસોચ્છ્વાસથી પણ જાણે આગળ ચઈ જવાનો હોય એવો ચગે છે. અથચ એવા ત્વરિત આવેશમય સર્જનમાં ગાણિતિક માપ કે વિરામોદિના નિયમ સપાટિયા નજરે કયાંક નૂલ્યા લાગે, તથાપિ સુદમ વિવેચનાએ સિદ્ધ થાય છે કે એ નાદોલાએ ચડેલા કવિએ એ નિયમોને તોડવાના માત્ર જાણ દેખાવની સાથે સવિશેષ ખૂબીથી સીકારેલા અને સંભાનેલા હોય છે: વ્યસ્ત વાણીની જાણીતી અપૂર્તિઓ અને મર્યાદાઓથી તે પર જઈ ચડેલો હોય છે.

વારુ, જંગાળી ઢપના ઉચ્ચારણમાં—

કાખિતોકાલા...ચિરો બોરી...ઠચીરો

અંગારા બોરોસાબોતો...

નામોએયે કાદોમોજો...

ધોખોતાં શોકોના રાણે...

—એ પ્રમાણે આ પંક્તિઓ બોલાય. (આમાં કો રો વગેરે ખંડોળા કિંવા પ્રાકૃત ઓકાર લઘુ સ્વરો છે એટલું સામાન્ય વાચકના આ વિષયના ગાઢ અજ્ઞાનને લીધે ઉમેરતું પ્રાપ્ત થાય છે.) પરંતુ આપણા ગુજરાતી ઉચ્ચારણમાં પણ આ લઘુ સ્વર પણ નથી, લઘુ સ્વર કરતાં અલ્પ માપના અને ઓછા સમય માગતા દ્રુત સ્વરો છે. આ બેદને દર્શાવવા સારુ સિપિચારીઓ 'કામદાર' નેવા ચબ્દનું રોમન સિપિચ KĀMADĀRA નથી રીકારતા; તેને બદલે તેઓ લખે છે KĀMADĀRĀ. 'મગન' ચબ્દને તેઓ લખે છે MĀGAN, જેમાં ખંડેલા બે આ લઘુ સ્વર છે, પણ છેલ્લો દ્રુત છે.

દરે ઉપલા દાખલાઓમાં પ્રથમ પંક્તિમાં પાંચ આ છે, બીજામાં ચાર, ત્રીજામાં પાંચ એ પ્રમાણે આવ્યા કરે છે. મધ-

વાક્યોમાં પણ અકારોની સંખ્યા અને તેમાં કેટલા દ્રુત હોવાના જ તે તપાસો. ઉપર ટાંકેલી કેઈ પણ પંક્તિમાં ત્રણથી ઓછા અ નથી. અપવાદ ૩૫ ' સુદ્ધર સોનેરી ત્હારા ધામમાં ' ની અંદર પણ બે અ તો છે. અને આ છંદોમાં—આખી મનહરજનતિમાં—અકારો-માંના ધણાખરાને “ દ્રુત ” કરતાં વધારે ચીપીને એટલે લગભગ દરેકને લઘુ વા એક માત્રાના જ બોલવા પડે છે,—તે આપણુ ગુજરાતીઓના ઉચ્ચારણની પ્રકૃતિસિદ્ધ લક્ષણને પ્રતિદૂલ ક્રિયા છે. અર્થાત્ મનહરજનતિના છંદો આપણી કવિતામાં હિંદી કવિતામાંના તેમના સ્થાન જેવું સ્થાન નહીં જ મેળવી શકે, એવો અભિપ્રાય ‘ આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ ’માં મેં દર્શાવ્યો છે, તે આ અંગાળી છંદો વિષે પણ મ્હારો અભિપ્રાય એ જ કારણથી થાય છે. પ્રતિભાવાન કવિઓ ભાષાને સમૃદ્ધ બનાવવાની સાથે નાનાવિધ સમર્થ બનાવવાની સાથે, અવનવીન અલંકરણોએ શૈભીતી કરવાની સાથે, તેના ઘાટધૂતમાં પણ કેટલીક સંવાદિતા આણી શકે છે, ખેરાક; તથાપિ પ્રતિભાસક્તિને પણ મર્યાદાઓ છે : ભાષાની ઉચ્ચારણપ્રકૃતિને તેણે પણ પોતાના પરચા દેખાડવા જતાં સ્વીકારવી સમાલવી પડે. પ્રતિભાવાન કવિ પણ પરાઈ ભાષામાં માત્ર મનોમનો (exercises) જેવું જ લખી શકે છે, એથી વિશેષ વિજય મેળવી જ શકતો નથી, ભલે તેનું એ ભાષા ઉપર પણ પ્રભુત્વ હોય, તેનું એક જિંદું કારણ આ જુદી જુદી ભાષાઓની જુદી જુદી ઉચ્ચારણપ્રકૃતિ છે. .

આ સંગ્રહમાં જે રચનાઓને ‘ મિશ્રજનતિ ’ છંદની કહી છે, તે રચનાઓ : આપણામાં મુકાબલે હજી નવી છે; અગર જો કે સંસ્કૃત કવિતામાં એ મિશ્રજનતિ રચનાઓ શ્રી ભગવદ્ગીતા જેટલી પ્રાચીન તો છે. ઈદ્રવજ્ઞા, ઉપેન્દ્રવજ્ઞાનું મિશ્રણ તે ઉપજતિ. વર્ણસંખ્યા એક જ પણ ગણમેળમાં ભિન્ન ભિન્ન એવાં વૃત્તોનાં, તેમ એકવર્ણી ફેરવાળાં વૃત્તોનાં મિશ્રણ, શક્ય (એટલે સંવાદી જણાય) તે જ્યાં ચે આ ઉપજતિ વર્ગમાં

આવે. વર્ણસંખ્યામાં એકથી વધારેનો ફેર હોય, એવાં વૃત્તોનાં મિશ્રણને ઉપજાતિ નહીં ને 'મિશ્રજાતિ' કહેવાં : આ મહારી વ્યવસ્થા મેં 'આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ'માં દાખલ કરી, તે પછી કેટલાક જગતા કવિઓએ એ નામ યથાર્થ વાપરીને અપનાવી લીધી છે. આ સંગ્રહમાં મિશ્રજાતિ વિશેષનામ આજ અર્થમાં પારિભાષિક શબ્દ લેખે વાપરેલું છે. આ વ્યવસ્થા ચોખ્ખાં ગાણિતિક સૂત્રરૂપે પણ દર્શાવી શકાય છે. ઉપજાતિ અને મિશ્રજાતિ એ વિશેષ નામો ગણ્યમેળ વૃત્તોની પરિભાષામાં ૧૧ વર્ણોથી માંડીને ૧૪ વર્ણો વૃત્તો લગીના ક્ષેત્રમાં જ વાપરવાનાં છે. તેમાં ૧૧-૧૧, ૧૧-૧૨, ૧૨-૧૨, ૧૨-૧૩, ૧૩-૧૩, ૧૩-૧૪, અને ૧૪-૧૪ વર્ણો વૃત્તોનાં મિશ્રણો તે તમામ ઉપજાતિ વર્ગમાં આવે; નિર્દિષ્ટ ક્ષેત્રમાં કોઈ પણ બે કે વધારે છંદ, જે વર્ણસંખ્યામાં બે કે ત્રણ વર્ણોના ફેરવાળા હોય, તેમનાં તમામ મિશ્રણને મિશ્રજાતિ વર્ગનાં ગણવાં. આવા સામાન્ય નિબંધમાં આ સર્વ મિશ્રણોના દાખલા કે બીજા વિશેષ ચર્ચા ન હોઈ શકે, આટલાથી જ સંતોષ માની લેવો પડે. કદાચ છંદ:શાસ્ત્રને લગતી આટલી ચર્ચા પણ બીજી રીતે અધિકારી વાચકોને દુર્બોધ-દુર્વાચ્ય થઈ પડશે.

આજના કવિઓની મિશ્રજાતિ રચનાઓનાં છૂટ ઔચિત્ય અને ચોટ વધતાં આવે છે, અને એવી રચનાઓ મધ્યમ અધિકારી વાચકને પણ સઘનપણે હોવાથી તેમના વધતા જતા વાપર ઉપરંથી ઠીક શકાય છે, કે ગુજરાતી કવિતાનો પ્રજામાં ફેલાવ પાડો વધતો જાય છે. મધ્યમ અધિકારીને દુર્બોધ કે અતિયગચ્છના પડે એવા વિષયો માટે બેશક આ રચનાઓ અપર્ગાસઃ પૃથ્વી કે અનુક્રુપથી એમનું ગણું થાયું જોઈએ. શિખરિણી કે શાંદલ-વિક્રાંતિ, મંદાકાંતા કે દરિણી કે સમ્બરાની સુગુમ્મિત (collaborate) સંવાદિતા પણ આ સમુદાય જરૂરજોઈમાં અસકપ, સાચી વાત, પણ સુગુમ્મિત સંવાદિતાના અધિકારી જે મધ્યમ

વર્ગના વાચકોમાં કેટલા ઓછા. એટલે ઉપગતિ-મિથગતિની આ મર્યાદાઓ પણ વાચકવર્ગના મોટા ભાગમાં એમની લોક-પ્રિયતાનું કારણ બને, તેમાં નવાઈ નથી.

૭. સોનેટો

આ સંગ્રહની વળી એક આગળ પડતી વિશિષ્ટતા એમાંનાં સંખ્યાબંધ સોનેટો છે. એક સાથે ચોપન સોનેટ પ્રકટ કરવામાં શ્રી પૂનલાલ આપણા રહેલા કવિ છે. આ સંખ્યામાં એક સોનેટ દીર્ઘ પંચારમાં, બે બે ઉપગતિ, વસંતતિલકા, અને સ્વધરામાં, ત્રણ અનુબંધમાં, છ શાર્દૂલવિક્રીડિતમાં, સાત શિખરિણીમાં, અને બાકીનાં એકત્રીશ પૃથ્વીમાં છે.

સાત અનુબંધપૂર્તી કૃતિને સોનેટ નામ ઘટે ખરું ? વળી સોનેટ-ધાટને ખાસ કારીગરીની શોભા આપતી ઈટાલિયન શેકસ્પીરિયન કે મિથ્ર પ્રાસરચનાથી અનુબંધ પદ્યબંધના પોતાના શા હાલહવાલ યદ જાય છે, તે આ સંગ્રહમાંના ત્રણે દાખલામાં જોઈ શકાય એમ છે. 'અર્પણ'ની પંક્તિ આઠમી જુલો: 'એકમેવ' શબ્દમાંનો કે પૂર્વાર્ધનો અંત્યવર્ણી છે, ઉત્તરાર્ધનો પ્રથમ વર્ણી મે છે. અનુબંધમાં પૂર્વાર્ધે વિરામ આવશ્યક, તે આમ એ શબ્દનાં બે દ્વાર્યાં કરી નાખે છે. 'દંડી' સોનેટની વાક્યરચના જુલો: પંક્તિ પથી ૮નું, વળી ૯થી ૧૪નું, એક એક જ વાક્ય છે. 'શહીદ શ્રદ્ધાનંદ'માં પ્રશ્નવાક્ય પંક્તિ ૭મીના ઉત્તરાર્ધની ૪થી વર્ણીએ પૂરું થય છે; એ આખી લીટી અરુચિકર બની જાય છે. છેલ્લી ચાર પંક્તિમાં પણ વિરામ પૂર્વાર્ધને છેડે આવવાને બદલે આધુનિક ગદ્ય છે. કવિએ અહીં જે લખ્યું છે, તે જરાક જ જુદી રીતે-આમ-મૂક્યું હોત, તો અનુબંધપૂર્ણ ન નંદવાત:—

પછી ધર્માન્ધતાકેરા બંધુકેરાથી ઉછળી
રૂપી અધારની ઓઘે છરી ઔદાર્યના નર્મ

હેવામાં બતરી લીન;

એશકં, સોનેટ-ઘાટને અનુકૂલ નહીં એવા છંદમાં પણ કવિશ્રીની ફટલીક પંક્તિઓ દીપી બેઠે છે, તે એમની શૈલીનો વિનય છે:

મમત્વે મૂઢનાં બહાં અર્પણે ને સમર્પણે।

—જેવી પંક્તિવાળી કૃતિના દોષ જોવાના હોય જ નહીં. અને, અનુષ્ટુપમાં (કે અમુક છંદમાં) સોનેટ ના જ લખાય એમ તો હજી પણ મહારે નથી કહેવું.* વારંવાર વારંવાર જોણતો આવ્યો છું, તેને જ હું તો હવે સ્વાંસલાં વર્ષો દરમિયાન વળગી રહેવું ઉચિત ધારું છું, કે સોનેટનો ઘાટ ગુજરાતી કવિતામાં નવીન, વળી ગુજરાતી કવિતાસુંદરીના મહેરામહેરાથી સારી પેઠે વિલક્ષણ-આમરાધમાં સફરજનનાસપાતીના શુભ જોવા-છે, તેને માટે કશા ય દંઢ નિયમો બાંધતાં પહેલાં જુદા જુદા કવિઓને હાથે તેના ધણા અને નાના પ્રકારના પ્રયોગો થવા જ દેવા જોઈએ. આ ચોપન કૃતિઓમાં આપણને ઉત્તમ સોનેટોના સંખ્યાબંધ નમૂના મળે છે, એમ તો, ધારું છું કે, સર્વાનુભવે સ્વીકારાશે. આમાંથી ઓછામાં ઓછા બાર મૂઢને તો સારી પેઠે આકર્ષે છે, પણ તેમનાં નામ નથી દર્શાવતો, કેમ કે કવિતામાં વિષય અને તેનું આવિષ્કરણ, આત્મા અને કાયા, તત્ત્વ અને વેશ, આશય અને આકારંગિત, ગર્ભ અને છાલ, મૂલ વસ્તુ અને શોભાલંકરણ, પુદ્ગિમાલ્ય અર્થ અને હૃદયમાલ્ય લાગણી, અંગી અને અંગો, સ્થૂલ અને વાતાવરણ, દશ્ય અને પશ્ચાદ્ભૂ,

* બતરી-વર્ણી અનુષ્ટુપને આપણે લખીએ છાપિયે છ બે લીંટીએ, માત્ર સુગમતાની ખાતર; ખરી રીતે એ છે ચાર ચાર પંક્તિની કડી, એટલે સાત અનુષ્ટુપે પંક્તિઓ થઈ નય અકાવીરા, ત્રણ આઠવર્ણી એકમોનો (રમવર્ણી) ચાચત્રી છંદ તેમાં એક આઠવર્ણી એકમ ઉમેરાતાં થયો અનુ-ષ્ટુપ, એ એની ઉત્પત્તિ. અનુષ્ટુપી સોનેટ લખવા આમલી હોય, અથવા સોનેટની છેલ્લી કડી લેખે અનુષ્ટુપ મૂકવા ઈચ્છે, તેવા બંધુઓએ આ સર્વ વિચારવું ધટે.

રસ અને કૃત્યા, કથિત અને ધ્વનિત, છૂટાં પાડી શકતાં નથી, એટલે માણસોને ખોતખોતાની રુચિ તૃપ્તિ અનુભૂતિ આદિ પ્રમાણે જુદી જુદી કવિતાઓ વધારે ઝોઝી આકર્ષે એ જ કુદરતી છે. આ સંગ્રહ ફેલાતો જશે તેમ તેમ તેમાંથી ખાર કરતાં ધણાં વધારે સોનેટો જુદી જુદી રીતે આકર્ષશે, બેશક. વળા કવિશ્રીનો સોનેટ પ્રતિ પક્ષપાત જેતાં નિઃશંક બાખી પણ શકાય છે, કે એઓ કવિતા લખતા રહેશે ત્યાં લગી એમને હાથે સોનેટ પણ લખાયા કરશે. દરજી જીવે ત્યાં લગી શીવે, તે પ્રમાણે સોનેટ-ખોરો કવિસોનાર કે કવિજડિયો કવિપણાથી મુક્ત વા પતિત થાય નહીં, ત્યાંસુધી સોનેટો ધડતો પણ અટકવાનો જ નહીં.

મહારાં પાપપુણ્ય જે ગણે તે, મોટાંન્દાનાં જેવાં ગણે તેવાં, બંને-અહીં અનાયાસે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે તો કરારે કબૂલી લઈ છું. મહારા પછી પાકતા કવિજનોમાં અર્થાનુસારી મુક્ત પદ્યના શોખી અને સોનેટખોરા લેખકો પેદા થયા છે. તેના જસઅપજસમાં તેમ ગુજરાતી કવિતાના આખા ઉદ્ધાનને લાભહાનિમાં મહારો હિસ્સો વત્તોઓછો જે ગણવો હોય તે ગણવો પડશે ખરો. કવિ તરીકે મહેને ઉપકવિ અપકવિ અવગણાયેલ કવિ ગમે તેવા નીચા નહારા વર્ગમાં નાખવા પ્રેરાશે, તેવા કવિતા-ભોગીને પણ ઇતિહાસદષ્ટિએ અદ્યતન કવિતાનાં નવાં વલણો ધડનારામાંના એક લેખે મહેને સ્વીકાર્યા વગર છૂટકો જ નથી.

૮. દોષ

સામાન્ય વાચકોને અતિસંસ્કૃત અને દુર્બોધ થઈ પડે એવું થી પૂજલલાલનું લખાણ ક્યાંક ક્યાંક થઈ જાય છે; અગર જે કે અધિકારી રસિક તુર્ત જોઈ શકશે કે એમના વિષયો અને એમની માંડણીને જ એમની શૈલી આભારી છે, એમની સૂક્ષ્મ ભાવનાભોગી ઉડ્યનશોખી કદ્યપનાને આ પ્રકારની રચના જ કુદરતી છે. ખીજ શબ્દોમાં કહિયે તો, એમની અતિસંસ્કૃતતા કે દુર્બોધતામાં કૃત્રિમતા કિંવા અજ્ઞાનનો પાશ મુદ્દલ નથી. મંદા-

એના વિશે કોણુ કરશે ? એના કરતાં તો પ્રાર્થનાસભાજી અને સિદ્ધાંતે આકરા પણ વર્તને બોળિયા ન. ભો. દી. ભક્તહૃદયને વધારે નિકટ હતા. દલપતનું 'વેનચરિત્ર' ભક્તચરિત્ર નથી, વળી હાંત્યાંથી માગીબીખી ઉઠાવી લીધેલ ચીજડાંની જ ગોદડી છે. અને પછી તો કોઈએ પ્રયત્ન પણ કર્યાં કર્યો છે ! આપણાં સારામાં સારાં ભક્તાખ્યાનો—ત્રેમાનંદનાં નરસૈ મહેતા અને સુદામા વિષેનાં છે, તે ય ભક્તહૃદયની પિછાનમાં છેક ઉપરછલ્લાં છે, કેમ જે ત્રેમાનંદ પોતે મહાકવિ હતા તથાપિ ભક્ત તો નહોતા, વિદ્વાન ચક્રોર ખેલાડી સંસારી જીવ જ હતા. માનવીમાં જુદે જુદે અનુભવે અને બિન્ન બિન્ન નિમિત્તકારણે ભક્તિની જૂથ જાગે છે, અને તે પોપાઇ પોપાઈ આપ્પું ચિત્તંત્ર ભક્તિમય બને છે તેના ઇતિહાસ નાના પ્રકારના જોવામાં આવે છે. આવા વિષયમાં પણ આખ્યાનકાવ્ય ગ્રંથ કે મહાકાવ્યને ઉચિત પૂરતી સામગ્રી સર્જક કદ્યપનાને કેમ ન મળે વારુ ? અને આવાં કોઈ મોટાં માતૃગર કાર્યનો જુમ્મો માથે લે તેની પ્રત્યક્ષાપ્રત્યક્ષ તમામ શક્તિઓ એથી (સિરિકાદિ પરચુરણ રચનાઓથી કસાય તે કરતાં) ઘણી વધારે કસાય જ. મોટા કાર્યમાં નિષ્ફળ જવાય તો પણ મામુલી કૃતિઓમાં મેળવેલી ઉત્તમ સફલતા કરતાં એવી નિષ્ફલતા જાવનાભક્તિને તો વધારે આકર્ષે.

૧૦. ક્ષમાપાત્રના

ઉપર આવી ગયું છે કે ઉછરતા સારા કવિઓ પોતાની કૃતિઓના સંગ્રહ જનતી ત્વરાએ પ્રગટ કરતા થઈ જાય એવો મહેને પોતાને આગ્રહ. એટલે શ્રી પૂજ્યલાલે પોતાનો સંગ્રહ આ પ્રવેશક મેળવવા સારુ મહેને સોંપ્યો તે પછી થોડી મુદતમાં જ એ જ્ઞહાર પડી જવો જોઈતો હતો. તેને ઠેકાણે અતિથય લાંબા વિલંબ પછી જ કર્તા એને જ્ઞહાર પાડી શકે છે. બન્યું એમ કે આ કામ હું હાથમાં લઉં લઉં ને તેમાં વિઘ્ન એક

ઉપર ખીજું અને તે ઉપર ત્રીજું આબ્યા જ કરે. આમ ને આમ એટલે સગી બન્યા કયું છે, કે એમને બદલે જો કોઈ મહારા જેવાનો સંગ્રહ ખીજાને ત્યાં આવી રીતે રહ્યો હોત, તો મહારે તે એની કનેથી પાછો માગી લેવો પણ પડત જ. વળી એવા કફોડા પરિણામ વખતે દુનિયાદારીઓને પરિચિત થોડીધણી સરસ્વતીની પિત્રકારીઓ પણ એક કિંવા બંને બાજુથી ઊડી હોત. હોક પણ એક મા બંને પક્ષને હસત નિંદત, તે નકામાં. કવિત્રી સામાન્ય સંસારી દુનિયાના ઇસમ નહીં, સાચે વિરક્ત અને તપોધન બનવાની જ વાસનાવાળા સંયમી, વળી એમના મનોરાજ્યમાં કવિમયની પ્રાપ્તિનું અગર કવિતારચનાની શક્તિઓને ખિલવવાખેલવવાનું એટલું મહત્ત્વ પણ બાગ્યે, એટલે જ આવું કશું ન બનતાં માત્ર સમય જ ખોવાયો છે, અને એટલા જ ભોગે આ કળગાએ સંલવાયેલું વહાણ પાછું બંદરે પહોંચવા સડ અસારી શકે છે. બંધું જોતાં આમાં મહારે આવી પ્રકૃતિના કર્તાની ક્ષમા પણ શી માગવી ? સંસારીઓ અને તેમનાં અનેકાનેક વિધો ઉપાધિઓ વિશ્વભો વામદાઓ આદિ પ્રતિ ક્ષમાથી તો આવા સંયમી આશ્રમધર્મી પુરુષો નખથી શિખા સગી બરેલા હોય છે જ. ઝઘડો કરવો હોય, તો તેની ચાચના એવી ચાંતમૂર્તિ આગળ કરગરીને કરવી પડે ખરી ! એટલે અહીં છેવટે હું ક્ષમા માગી લઉં છું ગુજરાતની, માસિકો આદિમાં વર્ષોથી એમની છૂટીછવાઈ કૃતિઓ એકે એકે જોઈને તે કૃતિઓનો આખો સંગ્રહ જેવાને આતુર થઈ રહેલા વાચકોની જે વિશ્લેષ થયો છે અને સાંભો ગાળો પડી ગયો છે, તે મહારે સીધું જ બંનું છે, અને કવિતા વિષે સારી પેઠે પ્રમાણ ગુજરાતીઓમાંથી શ્રી પૂજાસાંભની કૃતિઓ માટે હિતપત્ર થયેલ પક્ષપાતપ્રેરિત આતુરતાવાળા વાચકો મહેને માફ કરશે એવી આશા સાથે વિરમું છું.

સુખાઈ, જૂન ૧૯૩૮.

લેખનપુસ્તકાર

યાને લેખકને

અપાતું મહેનતાણું !

લેખકોને મદદ આપવી એ કંઈ સખાવત નથી કે ધમદિ કરવા જેવું પણ નથી, પરંતુ થોડી કિંમતે એ તો મોટા લાભ લેવાનું કામ છે-કહો કે સમાજ તરફની આપણી એક દૃશ્ય અદા કરવા બરાબર છે.

વા. મો. શાહ

જે ચિંતકો અને સર્જકો પ્રભતું અર્વાચીન માનસ ધરી રહ્યા છે તેમને પેટપૂરતું પોષણ તો એમની એ પ્રવૃત્તિના બદલામાં દેવું જોઈએ, પ્રભ એમની કનેથી આ મેળવે છે તે જ ક્ષણમાં એમને દઇ દેવું જોઈએ એ ચોખ્ખી વ્યવહારની વાત ગુજરાતી વ્યવહાર અને વેપાર-કુશળ ગણાતી પ્રભ સમજતી નથી.

બ. ઠ. ઠાકોર

તદ્વન બુખમરાની સ્થિતિમાં પડેલા લેખકો ચિંતા તેમજ ઉદ્વેગને લીધે હાથ પ્રકારનાં લખાણુ વ્યવસ્થા કરી શકતા નથી. તેવાઓને જો જરા જેટલો દેકો આપવામાં આવે, ઉદરપોષણની મુશ્કેલીમાંથી તેમને જો મુક્ત કરવામાં આવે તો તેઓ જો લખાણુ લખી શકે તેમાંથી જનસમાજને ઘણું લાભ મળે.

વા. મો. શાહ

૧. 'લેખકમિત્ર' નામે દને પણ પ્રગટ થનારા પુસ્તકાર એક પ્રકારણ.

‘પ્રાચીન કાળમાં આ દેશમાં સાહિત્યના ખેડૂતાને રાજાઓ તરફથી પેન્શન મળતી, જાગીરા મળતી, સહાયતા મળતી, બક્ષીસો મળતી’ રજો ઇતિહાસના અભ્યાસીઓથી ભાગ્યે જ અજાણ્ય હશે. લેખકની શક્તિની ઉદરશનાસી તરીકે ભૂત-કાળમાં તેને આશ્રય મળતો—પછી તે રાજા તરફથી હોય કે પ્રજા તરફથી. અને એવા આશ્રયની હુકે સાહિત્યકાર સુખદુઃખ સામે આંખમિચામણાં કરવાને શક્તિમાન થતો, પોતાની ‘ધૂન’ને મૂર્ત કરવા માટે અહોરાત્ર પોતાના કાર્યમાં મશગુલ રહેતો અને માથું ટીપીટીપીને કાઢેલું સત્ત્વ સમાજ સમક્ષ રજૂ કરવાને મથ્યા કરતો. પરિણામે તેને માટે સહાનુભૂતિની લાગણી હોવા ઉપરાંત માનની ભાવના પણ લોકહૃદયમાં ઊગતી અને એ રીતે પોતાના શોખની તુષિદારા લોકકલ્યાણકારી લેખનમાં જ રચોપચો રહેવાને તેને પ્રોત્સાહન મળતું.

પરંતુ આજે વસ્તુસ્થિતિ બદલાઈ છે. સમાજમાં લેખકને માટે માનની ભાવના તો બાંજીએ રહી, પણ સહાનુભૂતિ સરખી પણ ભાગ્યે જ દર્શાવવામાં આવે છે. પોતાના લેખનવ્યવસાયને વળગી રહેવામાં લેખકને ઉદરપૂર્તિ માટે જરૂરી વસ્તુઓનો પણ દુકાળ પડી જાય છે અને છતાં પણ આપણે ખાંગ પોકારીએ છીએ કે હાલ પ્રગટ થતા સાહિત્યમાં ‘સત્ત્વ જેવું’ એણું જ હોય છે, લેખકોમાં લેખનદૈવત નહિ જેવું છે, મૌસિક ચિંતન દાખવી શકે એવા લેખકોની સંખ્યા આંગણાને વેઢે ગણાય એટલી પણ નથી વગેરે. આ વસ્તુસ્થિતિને સમજવા માટે થોડુંક ઊંડું-ઊંટરવું જ જોઈએ અને એમ કરી શકનારો મનુષ્ય જ સાચી રીતે સુણાવી શકે કે શક્તિ હોય, ઉદ્યોગ હોય અને જીવન પણ સાદું જ રાખતા હોય એવા વિચારકો અને સર્જકોને પણ પોતાના વ્યવહાર માટેની સામગ્રી

અને પોતાના સામાન્ય વ્યવહાર પૂરતું પોષણ મંચનિર્માણના કર્તવ્યમાંથી ન જ મળી શકે તો એવા માણસો પણ વહેંચામોડા બીજા કોઈ ધંધામાં કમને પણ લાગી જ જવાના. '૩ આમ હોઇને સમાજમાંનો સમજી વર્ગ લેખકોને પુરસ્કાર આપવાની હિમાયત કરતો જણાય છે.

આર્થિક દૃષ્ટિએ લેખકોની વિષમ પરિસ્થિતિ આજે વીસમી સદીમાં કંઈ આપણા દેશમાં જ છે એવું નથી, પરંતુ ઓગણીસમી સદીના અંતકાળ સગી યુરોપ-અમેરિકામાં પણ એ જ સ્થિતિ હોવાનું અભ્યાસીઓ સુચાવી ગયા છે. અલગત, નિઃસ્વાર્થ દૃષ્ટિએ લખનારા મહાન લેખકોની ગરીબાઈનાં જોઈએ તેટલાં દૃષ્ટાંતો મળી શકે તેમ છે. એવી સ્વીકૃત ગરીબાઈમાં જીવન પીતાડનારા લેખકસમ્રાટોને રીતસરનો યોગ્ય બદલો લેખનપુરસ્કારરૂપે મળે એવી ઓછી જ આશા તેમણે તેમનાં જીવન દરમિયાન રાખેલી. તેઓએ તો ફરજ તરીકે લેખનને પોતાનો વ્યવસાય માન્યો હતો અને એ વ્યવસાયને વળગી રહેવાને પરિણામે આવી પડતી સઘળા આપત્તિઓનો સામનો કરવાનું જ તેઓએ ઉચિત ધાયું હતું. એ રીતે તેમને સંજોગો પણ નિરાશ કરે તેવા હતા. એક બાજુ દરિદ્રતા, માંદગી ને ઉદરપૂર્તિનો અભાવ; બીજી બાજુએ નિરાશામાં ગરકાવ કરી દે એવા અજબ જેવા સંજોગો. ડેટેએ એવા જ વિષમ સંજોગોમાં પોતાનું ઉત્કૃષ્ટ કાવ્ય રમ્યું હતું. મિલ્ટનને તેના લેખન-વ્યવસાયના બદલામાં નજીવી જેવી રકમ મળવા પામી હતી. સુપ્રસિદ્ધ વાર્તાલેખક હૅલ્થોર્ને તેની શરૂઆતની વાર્તાઓ-દરેકના ત્રણ ત્રણ ડોલર લઈને લખી આપી હતી. ઉગ્રમર ખેયામનાં પેલાં અમર કાવ્ય 'રુબાઈતો'ની પહેલી આવૃત્તિની પાંચસો પ્રતો દરેક બે સેન્ટના ભાવે વેચી દેવી પડી હતી. બન્સ એ ગરી-

આધેની ગતીમાં આજીવન ખૂંચેલાં રહેવાં પામ્યેા હતા. એડૂગર એકાન પોને વરસો સુધી આર્થિક તંગીમાં જ જીવન વીતાવવું પડ્યું હતું. વડ્ડાંજીને જુખડાનાં નિવાસને પસંદગી આપવી પડી હતી અને કાલીઘડે વરસો સુધી તેનાં લખાણને માટે પ્રકાશક મેળવવાને નિષ્ફળ શ્રદ્ધાં માર્યાં હતાં. બનીડે જ્ઞાનો લેખન-વ્યવસાયનાં શરૂઆતનાં વરસોનો એ જ અનુભવ હતો. પરંતુ સમય સમયનું કામ કર્યે જાય છે તે મુજબ એ બધા સાહિત્ય-ચાર્યોને આજે સમયદેવે નો બદલો આપ્યો જ છે અને તે બદલો ખરેખર મહાન કદી શકાય એવો તો છે જ. એવા લેખકો વરસો સુધી વણુઓળખાયા રહેલા પામે છે, કદાચ વરસો સુધી તેમને પૂરતી રીતે હાથૂત કરવામાં પણ આવે છે, પરંતુ વખતના વહેવા સાથે તેમની લેખનકૃતિઓના સામર્થ્ય પર તેઓને 'મહાન'નો ખિત્તો પણ અર્પવામાં આવે છે અને કાંઈ કાંઈ તો એક બે પેઢી સુધી અને ખીજાઓ હંમેશને માટે 'મહાન' જ રહેવા પામે છે.

આપણી ગરવી ગુજરાતમાં પણ લેખકોની સ્થિતિ એટલી જ કફોડી છે. જૂતકાળમાં વીર નર્મદને એક પાવલી પર દિવસ ગાળતો ગુજરાતે જોયો છે. બેઠાંદકરને નિંદગીભરે 'પંતુજી'નો પાઠ ભજવવામાં પસાર કરવા છતાં પણ જીવનનિર્વાહ માટે નિરાંતનો અનુભવ કદી પણ ચયો નહોતો. પેલા રત્નસિંહ દીપસિંહ ખરમારે સાડાત્રણ દશકાં જેટલા ગાળાની ટૂંકી આવરદા દરમ્યાન ગુજરાત સમક્ષ બાપાંતરના લસલસતા ગંજ ને ગંજ ખડકી દેવા છતાં પણ ભરપૂરતા વયે મૃત્યુનો બેટો થતાં, પાછળ તેમનાં વિધવાની હૃદયપૂર્તિ માટે કંઈક પ્રયત્ન સરવું સાહિત્યવર્ધક કાર્યોલયે કર્યો હતો એમ સાંભળ્યું હતું. વાડીલાલ શાહે સાહિત્યરાજ્યને વરવા જતાં દિવસો સુધી ચણા પર જીવન ગુમાવ્યું હતું અને છેવટે કંટાળાને સાહિત્યરાજ્યથી જાદુ થઈ વૈશ્યનો પાઠ ભજવવાનું તેમને પણ સ્વીકારવું પડ્યું હતું.

આવી તો કંઈ કંઈ અનોખી પરંતુ દર્દબરી કથનીઓ ગુજરાતના લેખકોનાં જીવન પાછળ ડોકિયું કરનારને મળશે; પરંતુ હવે વખત બદલાવા લાગ્યો છે. લેખકોની આર્થિક સ્થિતિ તરફ દૃષ્ટિપાત કરવાની કુરસદ તેમ જ જરૂરિયાત પુસ્તકવિક્રેતાઓને તેમ જ પ્રકાશકોને જણાવા લાગી છે. અને કોઈ કોઈ સામયિકે તો લેખનપુરસ્કાર માટેનો નિયમિત પ્રબંધ પણ ચોજી બતાવ્યો છે. એવાં સામયિકામાં પહેલ કરનારાં બે છે* એક ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનું ‘ભુદ્ધિપ્રકાશ’ અને બીજું ‘કુમાર’. અસમત, લેખનપુરસ્કાર આપવાની બંનેની યોજનાઓમાં આસમાનજગીન જેવો તફાવત માલૂમ પડે છે. ‘ભુદ્ધિપ્રકાશ’ લેખકોને પુરસ્કાર આપવા છતાં, પ્રગટ થતાં લખાણનો સર્વ હક પોતે ખૂંચવી લેવાનો મિત્તજ દાખવણું નથી, જ્યારે ‘કુમાર’ તો પુરસ્કાર અપાયેલા લખાણને પોતાની માલિકીનો ગણવાની જાહેરાત છએક કરે છે. એ ‘ભુદ્ધિપ્રકાશ’ને ચીલે ચાલવા માટે ‘માનસી’એ† પણ પ્રયાણ કર્યું છે એ ગુજરાતભરની લેખનપુરસ્કારની યોજના માટે એક શુભ ચિહ્ન છે. બીજાં કેટલાંક પત્રોએ લેખકોને પુરસ્કાર આપવાની જાહેરાત કરીને વાદવાહ ખાટવા પ્રયાસ કર્યો હતો ખરો, પણ

*ત્રૈમાસિક ‘કામુદી’ના પહેલા વર્ષ(સને ૧૯૨૫)માં લેખકોને શેકડ પુરસ્કાર અપાયેલો. એ લખાણો પર કે ‘માનસી’માંનાં લખાણો પર (સંમાન્ય સહયોગી ‘કુમાર’ હજી બે કર્યા કરે છે તેવો) કાયમનો માલિકીદક ઉભય ત્રૈમાસિકોમાંથી એકેએ કર્યો નથી-કરી શકે પણ નહિ; સિવાય કે, ન્યાયભાવનાને વધસ્તંભે લટકતી તેણે તોફ સમક્ષ પ્રદર્શિત કરવી હોય.—સંચાલક ‘માનસી’

† જરૂર હોય તો ફરી એક વાર કહીએ છીએ કે જમને હરકોઈ કારણે અમારી એ ફૂલપાંખડી મળે ન હોય તેમણે સત્વર ખિત મોકલવાં

—સં. ‘મા.’

જાહેરમાં વચન આપવા મુજબ લેખકોને કંઈ પણ ન આપી શકવાની પોતાની અશક્તિ માટે તેઓએ હાથે કરીને પોતાની ઠેકડી કરાવી હોય એવાં પણ કોઈ કોઈ દષ્ટાંત કોઈ કોઈ સામયિકે પૂરાં પાડ્યાં છે ખરાં. લેખનપુરસ્કાર ન આપવો એ એક વાત છે અને લેખનપુરસ્કાર આપવા માટે જાહેરમાં નિવેદન પ્રગટાવવાં છતાં અને છપાયેલા લેખ માટેના રીતસરના પુરસ્કાર માટે લેખક તરફથી ઉધરાણીના વિનંતિપત્રો મળવાં છતાં તેનો જવાબ વટીક આપવાના અખ્યાડ કરવા એ ખીજી વસ્તુ છે. અલગત, આ વસ્તુથી ગુજરાતની આર્થિક દરિદ્રતા તો ઠીક, પણ ગુજરાતના પ્રકાશકો, પુસ્તકવિકેતાઓ ધ્યાદિ, ધંધાદારીઓનાં માનસની દરિદ્રતા જ પુરવાર થાય છે. શ્રી ' વલ્કલ ' સાચી રીતે જ પૂછે છે કે

કતાને શું સામગ્રી જોઈએ નહિ ? કર્તાને ચોપડી વિચારતાં, રચતાં અને પૂરી કરતાં શું સમય લાગતો નથી ? શ્રમ પડતો નથી ? આ સમય દરમિયાન તેના નિર્વાહનું શું ? આ શ્રમ માટે, આ શક્તિ માટે તેને બદલાનો શું હક્ક નહીં ? મુદ્રણની, કાગળ ખનાવવાની, ચોપડી બાંધવાની, ચોપડી વેગવાની એ મુકાબલે શારીરિક મજૂરીને વળતરનો હક્ક અને માનસિક મજૂરી તે સુદૃઢ એટલે તેને હક્ક નહીં ?

આવી પરિસ્થિતિને સમજીને ગુજરાતભરમાં લેખનપુરસ્કારની પ્રથા શરૂ કરવામાં આવે એવા ઊદાપોહ તેમજ સંગઠનની જરૂર છે. ઊદાપોહ થશે તો સંગઠન તેની પાછળ કોઈક દિવસે જરૂર આવશે. અને એવું સંગઠન થશે તો લેખકોનાં લખાણને થોડા ઘણા પુરસ્કારના બદલામાં હંમેશને માટે ખૂંચવી લેવાના જે પ્રયત્નો ગુજરાતના કોઈ કોઈ પ્રકાશકો આહરી બેઠા છે તે પ્રયત્નોને જખરી ચોંટ લાગશે અને પરિણામે લેખકને ગુજરાતના સાંસા નહિ રહેવા પામે. બાકી હાલ તો એક સુપ્રસિદ્ધ વિચારકે કહ્યું છે તેવી જ દશા લેખકોની પ્રવર્તે છે:

સાહિત્યસેવકો અને સ્વતંત્ર વિચારકોને હંમેશા કાઠીમાં માં ધાલીને જ રોવાનું નસીબમાં નોંધાયેલું છે. રોખં છોડાય નહિ અને નિભાવાય પણ નહિ. જન સામાન્ય એના કામની મદદતા તેમજ ઉપયોગિતા સમજી શકે નહિ અને સમજે નહિ તે સહાયતા પણ ન કરી શકે એ સમજી શકાય તેવું છે.

આવી પરિસ્થિતિને મિટાવ્યે જ છૂટકો છે અને એમ થશે ત્યારે જ ગુજરાતભરમાં ઉચ્ચ કક્ષાના સાહિત્યકારો, વિચારકો તેમજ ફિલસૂફોનો સુકાળ થતાં વાર નહિ લાગે.

નૂતનવર્ષદિન, ૧૯૯૪. }
જેતપુર (કાઠિયાવાડ) }

ત્રિભુવન-વીરજીભાઈ હેમાણી
રતિલાલ ઉકાલાઈ પટેલ

નાણુંભીડ (એક પત્રમાંથી)

દંત્તુ ચોપડીખાતાના રૂ. ૨૮૦) કાઠિયાવાડથી આવ્યા નથી-બ્યૂટર પાસે તાબીદ કરાવ્યા છતાં બીન પણ રૂ. ૫૦૦) ત્યાંથી મારી બીજી ચોપડીઓના આવનાર છે. એક પાસથી ધરખરચના સવાસો ભેઈએ ને બેચવાની નાની ચોપડીઓ મળે નહિ, તને મોકલવાની મોટી કાળજી, તેમ અહીંનાને બરવાની પણ. વળી અહીંનું કરજ વધારવાની જઠરિયાત. હવે હું કેમ ન ગમરાઉં ?

ન. ગ. મંદિર, પૃ. ૩૭૪

—નર્મદ

પદાર્થોના રંગ

પૃથ્વી ઉપર માનવબાળ અવતર્યો સ્વારથી સૃષ્ટિનાં વિવિધ રંગી અનેક દ્રવ્યોએ તેને અજબ આકર્ષણ કર્યું છે. નીલ-વર્ણ આકાશ અને સાગરનું જળ, ઊડતી સંખ્યામાં દર ક્ષણે પલટાતા સિરસ (clouds) વાદળના રંગ, ક્ષિતિજને આરે ઊભેલું સાતરંગી મેઘધનુષ્ય, ધ્રુવપ્રદેશની અંતરિક્ષમાં ચૂસતી સુવર્ણમય જ્વનિકાઓ, વનરપતિ અને પ્રાણીની સજીવ સૃષ્ટિના અસંખ્ય વર્ણો—એ સર્વે મનોરંજક દ્રવ્યો ને કૃતિઓ મનુષ્યના મનમાં રંગોના ચમત્કાર સમજવા જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરે છે. વૈજ્ઞાનિક દ્રિકસૂક્ષ્મ કહે છે, કે આદ્યાદકારી આ રંગો એ માત્ર એક પ્રાંતિ છે, માયા છે. સૂર્યનો પ્રકાશ શ્વેત રંગનો હોય આપણે દરેક વસ્તુને ક્રોધએક રંગથી અંકિત કરીએ છીએ. ગુલાબનું ફૂલ ગુલાબી જ હોય, સુવર્ણ પીળું જ હોય, વૃક્ષોનાં પાન લીલાં જ હોય, આકાશ ભૂરું જ હોય એમ આપણે સદા જ માંતી લઇએ છીએ. પણ જો લાલ કે પીળા એક જ રંગથી સૂર્ય પ્રકાશતો હોત તો સૃષ્ટિનું ચિત્ર કંઈક અનોખું જ હોત. લાલ પ્રકાશથી હમણાં જણાતી લીલી વનરપતિ સર્વત્ર કાળા જ દેખાય. એ જ પ્રમાણે પીળા પ્રકાશમાં અસારે જણાતી પીળા સિંવાયની લગભગ બધી વસ્તુઓ ઘેરા કે કાળા રંગોવાળી હોત.

૧. માર્ચ ૧૯૩૮ના 'વિસ્તોમિયન'માંથી પુનર્મુદ્રણ. 'એ અંકમાંના સર્વોત્તમ ગુજરાતી લેખ તરીકે લેખકને રૂ. ૧૫)નું ઈનામ મળ્યું હતું.' સં. 'મા'.

રંગની જાતિ ઉપજાવવામાં પ્રકાશ આપનાર વસ્તુ અને મનુષ્યની આંખ એ બંનેના ગુણો મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે. અસંત ગરમીથી ઉષ્ણ થએલી વસ્તુ ગરમી અને પ્રકાશનાં કિરણો ઉત્પન્ન કરી શકે છે. આ પ્રકાશમાંનાં સર્વ કિરણમાંનો બહુ જ નાનો ભાગ આંખને ઉત્તેજિત કરી શકે છે. આ નાના ભાગને એક છેડે લાલ, વચમાં નારંગી, પીળાં, લીલાં, બૂરાં અને છેવટે નાંબુડાં કિરણો આવેલાં છે. પ્રકાશ ઊર્મિરૂપે વહે છે અને તેનાં લાલ કિરણોની ઊર્મિઓની લંબાઈ સૌથી વધુ અને નાંબુડાંની સૌથી ઓછી હોય છે. પ્રકાશનાં બાકીનાં કિરણો લાલ ઊર્મિથી વધુ લંબાઈનાં હોય તે Infra red rays તરીકે અને નાંબુડાંથી ઓછી લંબાઈનાં હોય તે Ultra violet કે X-rays તરીકે ઓળખાય છે. આ બે પ્રકારમાંના એકને આંખ જોઈ શકતી નથી. આ કિરણો અદૃશ્ય હોઈ તેમના રંગ કેવા હોય અથવા તે અશૂન વસ્તુઓને તે કેવા સ્વરૂપમાં દેખાડે તેનો આપણને કશો ખ્યાલ નથી. લાલથી નાંબુડાં સુધીનો દૃશ્ય પ્રકાશ પારખવા માટે આપણી આંખમાં ત્રણ પ્રકારના તંતુઓ (Nerves) છે. તેમાંનો એક પ્રકાર લાલ કિરણોથી, બીજો પીળાંથી અને ત્રીજો બૂરાંથી ઉત્તેજિત થઈ શકે છે. અને આમાંના બે કે ત્રણના એક સાથે ઉત્તેજિત થવાથી જુદા જુદા રંગની આકૃતિઓ આંખની પાછળના ભાગ ઉપર પડતાં આપણી સામેની વસ્તુઓ તેના “કુદરતી રંગોમાં” જણાય છે. આ ત્રણ પ્રકારમાં આંખના તંતુઓમાંનો એક પણ જો ખોટો પડી ગયો હોય તો તે આંખ રંગદોષવાળી (Colour blind) કહેવાય.

બિલભિન્ન રંગ દેખાડવાની ગૂઢ શક્તિ પદાર્થભાવમાં કેમ સંભવે તે અશ્વ દહે સદજ હૃદયે. વિજ્ઞાનના અર્વાચીન સિદ્ધાંતો પ્રમાણે વિશ્વમાંની સર્વ વૃત્તિઓના અણુઓની રચનાના વિષુદ્ધિઓ પદાર્થના લાક્ષણિક ગુણો પ્રમાણે અમુક ગતિથી નિરંતર

આંદોલનો કયાં જ કરતા હોય છે. તેમનાં આંદોલનો તેમની ઉપર પડતા પ્રકાશનાં આંદોલનો સરખાં હોય તો તેવા પ્રકાશની ભિન્નિઓને તેઓ પોતાના અંતરમાં શોષી લે છે. આ શોષણક્રિયા ને દરમ પ્રકાશના લાલથી જાંબુડા કિરણ સુધીમાંના કોઈ પણ એકની થઈ હોય તો શોષક પદાર્થ - રંગિત જણાય છે. સૂર્યનો શ્વેત પ્રકાશ સુખ્યત્વે કરીને સાત રંગનાં દ્રશ્ય-કિરણોનાં બનેલો છે. તે ને, કોઈ વસ્તુ ઉપર પડે અને તે વસ્તુના ગુણને લધને વિદ્યુ-દળ્યોનાં નૈસર્ગિક વેગ પ્રકાશની લીલી ભિન્નિઓ સરખો હોય તો સફેદ-પ્રકાશમાંથી લીલાને શોષી લે છે અને તે વસ્તુ આંખને લાલ રંગની દેખાય છે. આ જ રીતે ને કોઈ પદાર્થમાં સફેદ પ્રકાશનાં લાલ કિરણો સમાઈ જાય તો તે આંખને લીલો જણાય છે, પીળા પ્રકાશ શોષાતાં વસ્તુઓ ભૂરી જણાય અને ભૂરો શોષાતાં પીળા જણાય. આ પ્રમાણે શોષાઈ જતા દષ્ટિગોચર થતા સામ-સામા રંગ પૂર્ણક રંગ (Complimentary Colours) કહેવાય છે. એટલે લાલ અને લીલા, પીળા અને ભૂરા, રંગની જોડાને પૂર્ણક રંગ તરીકે ઓળખી શકાય.

જો તેજસ્વી વસ્તુ સૂર્ય કે વિજળીના દીવા સરખો સમરંગી શ્વેત પ્રકાશ આપતી ન હોય અને માત્ર લીલો, પીળો કે ગમે તે એક રંગનો પ્રકાશ ફેંકતો હોય અને જો તેવો પદાર્થ અતુદ્ગળ સ્થિતિમાં કોઈ પદાર્થમાં પૂરેપૂરો શોષાઈ જાય તો મૂળ પ્રકાશમાં હવે બાકી કોઈ રંગનાં કિરણ ન હોવાથી પરાવર્તનને અભાવે તે પદાર્થને કાળો જ દેખાડે. આમ પદાર્થમાત્રનાં કુદરતી રંગો ત્રણ વસ્તુસ્થિતિનું અકરમાત સંયોજન થવાથી ઉદ્ભવે છે. પહેલો અકરમાત સૂર્યનો શ્વેતરંગી પ્રકાશ; બીજો, આંખના તંદુઓનું આ પ્રકાશ વડે હિતેજન; અને ત્રીજો, રમૂળ પદાર્થોની પ્રકાશશોષણશક્તિ. આમાંનાં કોઈ પણ એકમાં જો ફેરફાર થાય તો વસ્તુનો “કુદરતી રંગ” બીજા કુદરતી રંગમાં ફેરવાઈ જાય.

મ. ન. દ્વિ.નું

‘સુદર્શન’

[મહાલાલ નમુસાઈ દ્વિવેદીએ પોતે ‘સુદર્શન’માં નેટલું નેટલું સને ૧૯૮૪થી ૧૯૯૮ના ગાળામાં લખેલું તેમાંનું ધણુંખરું તો પછીથી અંધાકારે પ્રગટ થયું છે. પરંતુ એ અંધોમાંથી આપણને તેમના પત્રકારરવરૂપ વિરો પૂરતું બહુવાનું મળી રાકે નહિ એ સમભય તેવું છે. એ બહુપ પૂરનાર તો ભવિષ્યમાં કોઈક ભગે ત્યારે. અહીં હમણું તો, ગયા જમાનાનાં સૌથી શિષ્ટ અને મૂલ્યવાન સામયિકોમાંના એ એકની ફાઇલો વિશેપાલેના સમાન્ય વિદ્યાનુરાગી રા. દશરથલાલ ર. નેશીના અંધાણમાં એવામાં આવેલ તે પરથી એ વિરો દૂધી પરિચાત્મક નોંધો લખીને, એના કાર્યથી સમગ્ર અભણ્યા આજના વાચકોને એ રમરણીય કાર્યની યોગી રી પિછાન કરાવવાનો જ ઉદ્દેશ રાખ્યો છે. આરા છે કે અભ્યાસીઓને એ ઉપયોગી થશે અને તેઓ પ્રકૃત નિષ્પન્ના અધિક સંરોધન ભરી વળશે.]

ફાઇલ પહેલી : ૧૯૯૦-૧૯૯૩

એક જ અંધમાં બાંધેલી આ ફાઇલ ત્રુટક છે. તેમાં નવેં. ખર ૧૯૯૦થી (એટલે પુસ્તક ૬, અંક ૨થી). સપ્ટેમ્બર ૧૯૯૩ (પુ. ૮, અં. ૨) સુધીના ફેટલાક અંકો છે.

અંધ પરથી એનો ઇતિહાસ બિડેલવાનો પ્રયાસ કરતાં, રખર રોમ્પોની સાક્ષી કહે છે કે માસિકનું મૂળ ગ્રાહક તો મુંબાઇનું એક જૂનું અંધાણ (જેની સાથે એ સમયના એક નાણીતા

વાંઘમયસેવકનું નામ જોડાયેલું છે તે) હવું. ગ્રંથાલયોના ધર્મ વિરુદ્ધ વર્તીને, તેણે અંકે વેચી નાંખ્યા એ જ ગામની એક માતખર સ્ત્રીસંસ્થાને; અને તેણીએ પણ, પોતાને એ નાહકના જોગમરૂપ લાગતાં, સ્ત્રીસુલભ દ્રવ્યલોભને વશ થઈ એ થોડા સમય બાદ વેચી નાંખ્યા-પણ, બંધાવીને વેચ્યા તેથી આટલા યે સચવાયા છે. એ વેચાણને પરિણામે એ આખ્યા પૂર્વોક્ત ગૃહસ્થને ત્યાં, જ્યાંથી મને એ મારી વિનંતિ પરથી ધીરવામાં આવતાં, વાચકોને આ લાભ મળી શકે છે.

વાચકોને એ વર્ગોના 'સુદર્શન'ના કદનેા ખ્યાલ આપવા, આ વર્ગોના એક પરમ લોકપ્રિય પત્રને સંભારવાથી સવળતા થશે: આજના આપણા 'એ ઘડી મોજ' જેવડું જ ત્યારનું મણિલાલનું 'સુદર્શન' હવું. (અને વચ્ચેનું સામ્ય એટલેથી જ અટકે છે એ કહેવાની જરૂર ભાગ્યે હોય.) લખાણો સળંગ લીટીએ નહિ પણ પાતું બે કટારમાં વહેંચીને છાપવામાં આવતાં. છાપ-ખાનાનું નામ નડીઆદ "ન્યુ" ગુજરાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ.

દરેક અંકના પહેલા પાનાની રચના એવી હતી કે: (૧) ડાબે હાથે ઉપરે ખૂણે તંત્રીનું નામ પ્રો. મણિલાલ ન. દિવેદી. એમ આવે; (૨) એની સામે, જમણે ખૂણે, વ્યવસ્થાપક અને પ્રસિદ્ધકર્તા તરીકે, આપણને તદ્દન અજાણ્યા થઈ ગએલા કોઈ 'ચતુરભાઈ શંકરભાઈ'નું નામ છપાવું; (૩) પછીની લીટીમાં મોટે અક્ષરે અને પૂર્ણવિરામ સંહિત સુદર્શન. મૂકાવું અને એની હેઠળ કાઉંસમાં 'જૂનું પ્રિયંવદા' એ શબ્દો આવતા; (૪) એથી લીટીમાં માસિકનું વર્ણનાત્મક ઉપનામ "ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધો

૧. એ બે શબ્દો સાતમા પુસ્તકથી અદસ્ત થાય છે.

૨. આમાં સાહિત્યને એક મૂકવું છે પણ વિભાગનું દરેક અંકમાં તે પહેલું સ્થાન હવું ને એમાં કાવ્યો-તંત્રીનાં તથા અન્ય-છપાયાં.

વિચાર" અને પાંચમીમાં એનો સાનુલક્ષણ મુદ્રામંત્ર. " સર્વં પરં ધીમહિ " ૧—આગવત આવતો; (૫) પછી, જાડી પાતળી ફક્તની લીટીઓ વડે બનાવેલી લંબચોરસ તખ્તીમાં એક છેડે પુસ્તક અને અંકની સંખ્યા, બીજે છેડે ખ્રિસ્તી માસ અને સન તથા વચ્ચે કાઉંસમાં ' માસિક ' એ શબ્દ છપાતો.

એટલું સર્વસામાન્ય દૃષ્ટિએ; વિશેષમાં એટલું કે છઠ્ઠા પુસ્તક દરમ્યાન પહેલે પાને લખનારને સૂચના, ગ્રાહકોને સૂચના અને અનુક્રમણી (' અનુક્રમ' એવા મથાળા હેઠળ; બેમાં વધુ સાચું કયું ?) છપાતાં અને સાતમાથી એ બધું અંકને છેલ્લે પાને ગણ્યું છે, કેમ કે હવે અંકનાં જ લખાણો પહેલે પાને શરૂ થાય છે.

છઠ્ઠું પુસ્તક

એના આ દ્વાપદમાં ત્રણ જ અંકો છે: બીજો, છઠ્ઠો અને નવમો. એને વિશે વધુ લખતાં પહેલાં ઉપરકહી સૂચનાઓ વિશે થોડું ટપકાવીએ.

પહેલી સૂચનામાં લેખકોને લખાણ ' બહુ, છૂટથી ' કરવાની વિશાળતા છે. એ લખાણોમાંનું આખા વર્ષનું સર્વોત્તમ કયું છે એ વિશે વાચકોના મત મગાવી, જેને ' ઘણા ગ્રાહકોના અનુમત-થી ' સૌથી વધુ મત મળે તેને પત્ર તરફથી રૂપાનો ચાંદ મળતો. મર્યાદિત રૂપનો, પણ એ એ સમયનો લેખનપુરસ્કાર હતો. ૧૮૬૦ માટેનો ચન્દ્રક ' દુર્લભવિવેક ' ના સદીક બધાંતર માટે ' રા. માનશંકર પરમાનંદદાસ ૨—ભાવનગર ' ને તથા ત્યારપછીના વર્ષનો " અવલોકન અથવા ઉત્તરરામ ચરિત અને શાકુંતલની વૃક્ષના કરી વિવેચન લખનાર રા. રા. જીવનરામ ૩ લક્ષ્મીરામને " મળ્યો હતો.

૧. પણાને માદ દરો કે એ મુદ્રામંત્ર ' સિદ્ધાન્તસાર ' નો પણ છે.

૨. આ ભૂલ છે. ' પીતાંબરદાસ ' એકએ.

૩. એમનું તખલ્લુસ ' જટિલ ' હતું; કલાપીના તેઓ આમિત અને

ખીજી સૂચનાનાં મુખ્ય બિન્દુ બે છે: વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧-૩-૦ હવે; ને, "એમાંથી ખાનગી લાભ કોઈને પણ સાધવાનો હેતુ નથી; એટલે જે કોઈ મૃદસ્થો ઉદારતાથી આ કાર્યમાં લાગ લે છે તે એક ઉત્તમ પરાયકાર કરે છે." મતલબ, તંત્રીને તો પોતાની મહેનત મફતમાં કરવી જ પડતી, પણ માસિક સુધાં આ રીતે આશ્રયદાતા માગી ખોટા પૂરતું; આજે આશરે અર્ધો સૈકા પછી પણ એ સ્થિતિમાં જ નેવો ફેર પડ્યો નથી; બીજા અર્ધો (કે એક ?) સૈકા લગીમાં સંગીન ફેરફારની, કામગીરી ઉત્કર્ષની, આશા પણ કેટલીક ?

એ જ સૂચનાના પેટામાંની બે વધુ વાત ધ્યાન ખેંચે છે: લખાણોને વિશેનો પત્રવ્યવહાર પણ વ્યવસ્થાપકને નડિયાદને સરનામે કરવાનો હતો, તંત્રીને બાવનગર નહિ; આ હકીકત સૂચવે છે કે એ જુલાઈ મએલા મતુરબાઈ થોડાકણ સાહિત્યમતુર પણ હશે. ખીજી વાત જા. ખ.ની માગણી વિશેની. પત્રને "ફેલાવો બહુ ઉત્તમ વર્ગમાં અને બહેળો છે," એમ લખ્યું છે. એ કાળમાં 'સુદર્શન' ખરીદતા હશે એ શુભરાતીઓ. ઉત્તમ તો હોવા જ નોંધએ ને એમની કુલ સંખ્યા બરોડની હોય તો પણ ફેલાવો એ સમયના પ્રમાણમાં બહેળો, એવા પત્રને માટે, ગણાય. પણ જહેરાતદારોને એ બહેળાપણું સાંકડું દીરખું હશે તેમાં તો સંશય નહિ; કારણ, આ છઠ્ઠા પુસ્તકમાં તો સમ ખાવા પૂરતી એકાદ જહેરખજરે નથી; સાતમાના માત્ર પહેલા અંકને છેડે માત્ર બે વિનમ્ર કંડિકાઓ- 'નવજીવન'માં (એ માસિકને માંધીજીએ હાથમાં લઇને- સાપ્તાહિક ક્યાં પછી) કોઈ વાર આવતી અને 'હરિનંબધુ'માં આજે પણ આવે છે તેવી- 'સુમાપિતલહરી' (પં. ગદુલોલજીકૃત) અને- 'પરમપદ-

એક પ્રકારના મિત્ર; એ સમયના સારા લેખકોમાં ગણાતા: 'જલિલ-પ્રાણપદ્ય'ના કર્તા.

એ આશા તત્કાળપૂરતી આશા જ રહી લાગે છે કેમ કે આ દાષલમાં સાતમા પુસ્તકના બાર અંકોમાંના જે આઠ છે, તેમાં રાજકીય વિષય નથી. આમ શાથી હશે? દરેકના અંકનાં પાનાં (બંને મોટાં પણ) બાર જ અને એ સર્વ પર ધર્મ અને સાહિત્યનો હક હમેશાં પહેલો જ, તેથી રાજકારણ એમાં કેટલાક વખત સુધી, તંત્રીની ઉપલી ઇચ્છા છતાં, આવી શક્યું નહિ હોય એમ લાગે છે.

પરંતુ એ વિષયની ગેરહાજરી હાજર વિષયોની નવીનતાને કારણે આજે પણ સાલતી નથી. એ વિષયોમાં, મણિલાલના અંધોત્તર ક્રમિક પ્રકાશન તો ચાલુ જ રહ્યું. ‘સુદર્શનગદ્યાવલિ’માં સંગ્રહાયેલ છે એ તેમના બીજા વિષયો પણ અહીં વાંચીએ જ છીએ, પણ સૌથી વધુ તો, આ પુસ્તકની વિશેષતા એમાં પહેલી જ વાર પ્રકાશન પામેલાં મણિલાલ અને ‘કાન્ત’નાં તથા બાલાશંકર, ટલાપી અને હરિલાલ દુવનાં કાવ્યોને સીધે છે. એ સર્વ પછીથી વાચકોને અંધાકારે લબ્ધ થયાં જ; પણ ‘સુદર્શન’માં એ મહિને મહિને છપાયાથી એ પત્રનું રથાન શિષ્ટ રસિક વાચકોના મનથી કેટલું જિયું ગણાયું હશે એ સમજી શકાય તેવું છે.

આ પુસ્તકની એક વધુ વિશેષતા એટલે ‘મેઘદૂત’નું એક બૂલાયલું ભાષાંતર. ભાષાંતરકારનું નામ તો એની પર શાનું હોય? જે હોય તે પેલું જાણુઆપક ‘મળેલું’ જ. પણ અનુમાન એવું થઈ શકે છે કે ‘સાહીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન’ના કર્તાએ જેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે શિવલાલ ધનેશ્વરકૃત એ ભાષાંતર હોયું જોઈએ. જાણીતાં બીજાં સર્વ ભાષાંતરના કરનારનાં નામની આપણને ખબર છે. પણ આ તેમાંનું નથી, એ કારણે આ અનુમાન થઈ શકે છે. બીજે કોઈ આધાર હોય તો એ તો કોઈ જાણકાર આપે ત્યારે જ જાણીએ. ભાષાંતર કેવું છે એનો ખ્યાલ આપવા એના પહેલાં બે શ્લોક ઉતારીશું:

કોઈ કાંતા વિરહ મર્યાદા વધના સ્વામિરાપે,
કામે દીધો વગર ફિકરે, આયમતે પ્રતાપે;
સીતાસ્નાને જલપુનિત ત્યાં વાસ થશે કિંધો છે,
ખાદી છાયા તરુવણિ તહિ રામગિર્યાશ્રમેએ.

કાદયા ત્યાંહી કંઈક મહિના પર્વતે કામભોગે,
ખાલી કાંડે, કહુ સરિજતા, હેમ કંઈ, વિભોગે;
ત્યાં આપાદી જંગલિ પડવે મેઢુલો દૂંક ઝૂંકયો,
દોડો તેલે ટકર કરતો હાથિયો હોય દૂંકયો.

પછીના ‘મેધદૂત.’ બાપાંતરકારોની ઉપર આ બાપાંતરનું
પ્રશ્ન પણ થોડું ‘ધંણું’ હશે એમ આ વિષયથી પરિચિત વાંચકોને
લાગ્યા વિના રહેશે નહિ; બાકી મૂળની રસવત્તા ગુજરાતીમાં
ત્રીજાવાની દૃષ્ટિએ આ બાપાંતરને મધ્યમ કોટિનું પણ બાગ્યે
કહી શકાય.

ખીજી નોંધવાળેગ પછબાપાંતર ‘આત્મબોધ ક્રિતાનું’
છે. એ સમજાશે નહિ પણ લાવંણીને મંજતો આવે તેવા ‘રામ-
રચિરા’ રાગમાં થયું છે. દીપમાં વિસ્તૃત દીકા પણ આપેલી
હોવાથી, અધ્યાત્મવિષયમાં પ્રવેશ કરેલાને પ્રગતિમાં મદદ કરે
તેવું એ બાપાંતર છે.^૧

‘તર્ક અને શાસ્ત્ર’ ‘બે ભાગવતો’ ‘પ્રાર્થનાસમાજના
મોક્ષ સંબંધી સિદ્ધાંતો’ ‘વેદાન્તસાર’ ‘કેળવણી સંબંધી
ચોડા વિચાર’ ‘જનહિતવાદ [મુટિસિટી] અને સહજ ઉપ-
લબ્ધિ [ઇન્સ્ટિટ્યુશન]’ ‘તપ’ ‘બંધન’ ‘શ્રદ્ધાની પૂર્ણતા’:
આ સર્વ અન્ય ક્ષેત્રોનાં લખાણુ વિશે વિગતથી લખવું અશક્ય
હોઈ એટલું જ કહેવું જસ યશે કે જેમ એ વિષયોની
પસંદગી તેમ એમાંની સજીવ ચિન્તનમયતા પણ ‘સુદર્શન’ની

૧. આ અર્થવા આવતા અંકની ‘મંત્રપા’માં તેમાંથી થોડી
વાંનગી, મૂળ સંસ્કૃત સાથે, આર્થવા વિચાર છે. —સ. ‘મા’.

ભંચી પ્રતિષ્ઠાને સર્વથા શોભે તેવાં છે. એ સમયના ગુજરાતમાં 'મણિલાલ સિંવાય પણ આ પ્રકારનાં સારાં લખાણો લખનાર વિચારકોનો અભાવ નહોતો એ હકીકત પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે.

આહમા અંકમાંનો 'દિગ્દર્શન' નામનો નાનો વિષય મહાભારત, ડાર્વિન, ગાલ્ટન અને બીજાંમાંથી ટપકાવેલાં જીવન-દિશાનાં દર્શક અવતરણોનો બનેલો છે. એમાંનું 'ગાલ્ટનવાળું' આ દેશોમાં તથા સમાજસત્તાવાદના જગાનાને ગમી જાય તેવું છે: "જનમંડલનો નિર્વોહ અત્યંત ખર્ચસાધ્ય નહિ, તે સુધારાનું [સંસ્કૃતિનું] ઉત્તમોત્તમ રવરૂપ."

આહમું પુસ્તક

દાદાજીમાંના આ પુસ્તકમાં આહમો અંક નથી અને અગિયારમો પણ ન હોય તેવો ભાસ થાય છે; કારણ, જે અંક અગિયારમો છે તેને પહેલે પાને આંકડો (૧૦) અને મહિનો (જુલાઈ) આગલી વખતનાં જે હશે તે ફેરવવાનું બીજાંધર (માને 'કંપોઝિટર') બૂલી ગયો છે.

તંત્રીલખાણો અને કાવ્યો પરત્વે ગયા પુસ્તકની જ સ્થિતિ; વિશેષતા એટલે કે માર્ચ અને જુલાઈના અંકોમાં, અનુક્રમે, 'ગુલાબ' અને 'સતી સંન્યાસિની' નામનાં કાવ્યો છે તે પૂર્વોક્ત ચારપાંચ કવિઓમાંથી કોઈનાં લાગતાં નથી ને તો પણ એ માત્ર સામાન્ય કક્ષાનાં નથી. એકે કોઈ કૃતિસંગ્રહ કે સુમન-માલામાં પણ વાંચેલું માદ નથી એટલે કોઈકે કોઈ વાર એ પુનર્મુદ્રિત કરવાં જોઈએ.

ઓગસ્ટ કોમ્પની પોઝિટિવિસ્ટ ફિલોસોફી વિશેનું 'કોમ્પ-દર્શન'; તથા એક અંગ્રેજી થીઓસોફિસ્ટ ગ્રન્થને આધારે લખાયેલું, માનવગત ચેતનાની સાત ભૂમિકાઓ વિશેનું, 'સપ્તપથ્યું'

મનુષ્ય^૧ 'એ બંને તત્ત્વજ્ઞાનની; ' પુરાણભાવના ' એ ધર્મવિષયક; અને સારાંશ-વિવેચનાત્મક ' દૃષ્યન્ત અને શકુંતલા 'એ સાહિત્ય-વિષયક; આ સાર લેખમાળાઓ, જાદારના લેખકોનાં લખાણુમાં, વધારે ધ્યાન એએ તેવી છે.

૧૮૯૩ના જુલાઈ અંકમાંનું ' સેછરસેટિવ કાઉન્સિલ ' દર્શાવે છે કે અગાઉ અપાયલા વચનાનુસાર રાજ્યપ્રકરણ હવે શરૂ થાય છે. એ લખાણુની પહેલી કંડિકાનો મુખ્ય ભાગ અહીં ઊંતાર્યો છે, તે પરથી ખ્યાલ આવશે કે મણિલાલ રાજકીય વિષયને સ્પર્શતા ત્યારે પણ તેમની કલમ, હમેશ માફક, વેગ અને નિર્ભયતાથી છતાં સમતોલપણે ચાલતી:

આજ આઠ વર્ષથી આર્યભૂમિ ઉપર કેટલાક દેરાસત્રોએ સ્વાર્ષણ કરી મહાકુદ્ધ ચલાવ્યું, અનંતગુણ વ્યય કર્યો ને આખી ભારતભૂમિ તેથી સચેત થઈ જઈ, પોતાનો વાસ્તવિક અધિકાર માગતી થઈ. એ બધું ફક્ત " નેરાનલ કંગ્રેસ " નામક મહા સમારંભની ચોળનામાંથી આવ્યું છે. ... અમને પોતાને તો એમ જ લાગે છે કે જે કેળવણી પાશ્ચાત્ય પ્રેમીઓએ આપણને આજ થયાંત આપી છે, જે નવી નવી રાજ્યભાવનાઓ ને અધિકારપદ્ધતિઓ આપણને સમજાવી છે, જે રાજ્ય, ગૃહ, સંસાર, ધર્મ ઈત્યાદિની નૂતન વાસનાઓ આપણા હૃદયમાં રેપી છે, ને બધીના સતોષ માટે ઉપાય ન કરવો, એ રાજ તથા પ્રજા ઉભય વચ્ચે અણખનાવ ઉપજાવી માઠાં પરિણામ ઉપજાવે તેવો પ્રસંગ છે. ભૂખ લાગવાનું ઓસડ આપી, ભૂખ લાગે ત્યારે જમવાનું ન પીરસવું, એવી લાજકારક ફલ ન જ થાય, ૨

જે જમણુ જમવા દેવાની રજા એ વખતે આ રીતે માગવામાં આવી હતી તે આવતા પરમ દિનના પૂર્ણરેવરાજ્યરૂપી

૧. ભાષાંતરકારનું નામ તો ' સુદર્શન 'માં નથી; પણ એ પછીથી મન્યાકારે થયેલું. યાદ છે તે મુજબ ભાવનગરના એ સમયના પ્રસિદ્ધ થીઓસોફિસ્ટ સ્વ. દુસેરાય મ. ઝોઝાએ એ કરેલું હતું.

૨. જિજ્ઞાસુઓ એ આજો લેખ ' સુદર્શનગદ્યાવલિ ' (પૃ. ૪૬૨)માં વાંચી શકશે.

ધેવરખાખ નહોતું કે આજનાં પ્રાન્તિક પ્રધાનપદાર્થો શીરોપુરી થ નહોતું; એ તો હતી ખીચડી ને છાશ—અમને તમારી ધારાસભાઓમાં બેસવા દો ને તમારા કામકાજની ચર્ચા કરવા દો. આ કારણે, સાડાચાર દસકા પરતું ઉપલું લખાણ આજે આપણને કદાચ વધારે પડતા ઉત્સાહથી ભરેલું લાગે; પણ તેમાંથી આપણે મહત્ત્વ ધરવાની છે તે આ બે જ વાત: એ સમયની બિસ્મૃતિ જેવી મહા-સભાના મૂળમાં રહેલી રાષ્ટ્રીયની ભાવના જેમ મણિલાલ જેવા દેશપ્રેમી વિચારકો જોઈ શક્યા હતા, તેમ બદલાતી પરિસ્થિતિમાં બંને ધીમે ધીમે પણ રાજ્યતન્ત્રને બદલાવવામાં નહિ આવે તો વિપરીત પરિણામ આવવાનું છે. એવી એતવણી પણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં રજૂ કરી શક્યા હતા.

આ પુસ્તકના છેલ્લા અંકમાંની ‘મુંબઈમાં તોફાન’ એ છેલ્લી નોંધ પરથી જોઈ શકાય છે કે દોમી હુલ્સડોની કળા એ નગરીએ છેક ત્યારની ખીલવવા માંડેલી અને કારણ પણ હલકા હિંદુમુસ્લીમોના અજ્ઞાન અને સ્વાર્થબુદ્ધિમાં જ રહેલું હતું. મણિલાલે પોતાની ટીકામાં સ્પષ્ટ ક્યું છે કે ગોરક્ષાને બહાને થએલા એ તોફાનની ખીનાને સરકાર કે એંગ્લોઇન્ડિયન છાપાં પ્રજના રાજકીય હકોની બાળતમાં આડે આવનારી બનાવી મૂકે એ તદ્દન ગેરવાજબી છે.

‘બાહણ’ ઉપનામથી મણિલાલે લખેલો પહેલો મેખ ‘ગૂજરાતના બાહણો’ પત્રિકારૂપે આ પુસ્તકમાં જ વહેંચાયેલો માલુમ પડે છે; આજે પણ એ કેટલીક રીતે ઉપયોગી હોવાથી, અન્યત્ર એ ઘણો ફુર્લખ હોવાથી તેમ જ મણિલાલના સર્વ બાળી અભ્યાસીઓ મટે, ‘માનસી’ માં એને સુગવડે છાપેલો નિર્ધાર્યો છે.

છેલ્લા અંકને પહેલે જ પાને ટૂંકું નિવેદન છે કે આવતા પુસ્તકથી કદ બદલાઈને રોમલ અષ્ટપત્રી યથે કેમ કે ગીતા-ભાષાં-તર હવે પૂરું થયું હોવાથી, મહત્ત્વના હિંદી વેદાંતમન્ય ‘વૃત્તિ-

પ્રભાકર 'નું' કૃતિક પ્રકાશન માસિકના જ એક ભાગ તરીકે (પશુ જુદી પૃષ્ઠસંખ્યાએ) શરૂ કરવાનું છે. એ અન્ય (સ્વ. મનઃસુખરામે ભાષા-તરેલા 'વિચારસાગર' ના કર્તા) દાદુપંથી શ્રી નિશ્વલદાસજીનો છે અને એ કઠિન હોવા છતાં વિરતીર્ણ દીકા વડે એને સરલ કરવાનો યત્ન યથાશક્તિ થશે, એમ પણ ભહેર થયું હતું.

નાણાંબીડ : ૨

ભૂં છું ત્યારથી તે સૂતા સુધીમાં ઓઠામાં ઓળી ૧૦ વાર દોઢિયાં એમ નિઃશ્વાસથી બોલાઈ જવાય છે. ખરેખર, દ્રવ્યને તુચ્છ ગણતો આઠ્યો છડં ને હજીએ મનથી તેમ જ ગણું છડં, પણ મિત્રના વિશ્વાસ ઉપર સાદસ થયેથી જ્યારે બીડ આવી ત્યારે દ્રવ્ય જરૂરનું લાગે છે. હું હમેશાં સહાય કરનારો તે હાલ સહાયપાત્ર થયો છડં ને સહાય મળતી નથી-હોય ! રતના ફેરફાર હોય છે તેમ આ દિવસ પણ જશે. કાંકાં માર્યો બડં છું-આશા રાખ્યો બડં છું-પણ યવાનું હશે તે થશે એમ મનમાં નક્કી સમજું છડં.

ન. ગ. મંદિર, પૃ. ૩૩૪-૩૫.

—નર્મદ

ગુજરાતનો સંશોધનાત્મક ઇતિહાસ

ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ (વિભાગ ૧-સો) :
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી, પ્રકાશક ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.
૫૦ ૨૮૦+૨૦. કિં ૦ રૂ. ૧) (કાચું પ્રૂફ).

અખિલ ભારતવર્ષીય ખ્યાતિવાળા ગુજરાતના એક વિદ્વાને
એક વખત લખ્યું હતું કે મુંબઈ ગેઝેટીઅરમાં
લખાએલા ગુજરાતના ઇતિહાસ પછી એ વિષયમાં નવા સંશોધનને
હવે અવકાશ નથી. તેઓ આ પુસ્તકનું અવગાહન કરશે તો
સહેજે જણાશે કે ગેઝેટીઅર પછી બહુ સંશોધનને અવકાશ હતો
અને તેની ઘણી હકીકતોમાં બહુ સુધારોવધારો થઈ ગયો છે.
પ્રસ્તુત પુસ્તક ગુજરાતી ઇતિહાસના સંશોધનના સાહિત્યમાં
કીમતી ઉમેરો છે. એ કંઈ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની
આજ્ઞા અનુસાર રચાયેલું પુસ્તક નથી, પરંતુ વિદ્વાન સંશોધક-
ના સમગ્ર જીવનના પરિશ્રમનું ફળ છે. આ પુસ્તકની હકીકતો-
ની નોંધ તેઓ વર્ગીય કરતા હતા અને તેથી સહેજ પછુ
પ્રકાશિત હકીકત તેમના સંગ્રહમાંથી રહી જવા પામી નથી.
જાણે કે તેમણે ગુજરાતના ઇતિહાસના સંશોધનનો માલ ખૂણે-
ખૂણેથી ખોળીને એકજથ્થે કર્યો છે અને તેથી મારા જેવા નાના
વહેપારીઓને અસારે તો બેકાર બનાવી દીધા હોય એમ લાગે
છે ! હવે તો અમારે ને કંઈ વહેપાર કરવો હોય તે એમના

સંગ્રહમાંથી જ ખરીદીને કરવો રહ્યો ! જ્યાં સુધી નવું બજાર હાથ ન લાગે ત્યાં સુધી બધા વહેપારીઓએ તેમની દુકાને જ માલ માટે જવું પડશે ! તેમણે સંગ્રહેલી હકીકતો એટલી તો સંપૂર્ણ છે કે એવું બતાવી શકાય એમ નથી કે અમુક બાબત રહી ગઈ છે; માત્ર તેમણે કરેલી હકીકતોની મૂલવણી અને તેમના મહત્વની આંકણી વિષે જ વિચાર કરી શકાય એમ છે.

આ પુસ્તકમાં મુખ્ય રીતે ગુજરાતના ઇતિહાસનો આરંભ ચાવડા વંશથી કરવામાં આવ્યો છે. અને તે સિદ્ધરાજના રાજ્યના અંત સુધી આપવામાં આવ્યો છે. તેનાં પહેલાં બે પ્રકરણોમાં ચાવડા વંશ પહેલાંની ગુજરાતની રિયંતિતું જે વર્ણન અને જે ભૌગોલિક હકીકત આપવામાં આવી છે, તેમજ ચોથા પ્રકરણમાં ગુજરાતમાં 'રાષ્ટ્રકૂટ અને પ્રતિહાર' વંશોનાં અમલતું જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે ખરેખર શ્રી દુર્ગાશંકરભાઈની સંશોધન-શક્તિ અને તેમની સર્વગ્રાહી વિદ્વતાનું આપણને દર્શન કરાવે છે. તામ્રપત્રો અને શિલાલેખો ઉપરથી ગુજરાતની આચીન લોકસ્થિતિ તારવવામાં આવી છે તે પણ અંપૂર્ણ છે. મુખ્ય વર્ણિત વિષયના નિર્ણયો પણ કેટલાક સર્વમાન્ય યાંચ તેવો છે. દાખલા તરીકે : (૧) કલ્યાણકટક તે કનોજ એ અનુમાન; (૨) ભીમની સિંધ ઉપરની ચઢાઈ અને તેનો સમય; (૩) ઠળુનો લાટવિજય; (૪) ખેંગારને સિદ્ધરાજે મારેલો નહિ, પરંતુ કેદ કરીને પાટણ આણેલો અને તેનું રાજ્ય તેને પાછું સોંપી પાછો મોકલેલો અને તે પોતાની રાજધાની તરફ જતાં વઢવાણ આગળ મરણ પામ્યો, જ્યાં રાણકદેવી સતી થઈ.

આ પુસ્તકમાં કરેલા બીજા કેટલાક નિર્ણયો માટે મતભેદને અવકાશ છે. એની સમીક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન કરીશું. આ નિર્ણયો બે ભાગમાં વહેંચીશું : મુખ્ય અને ગૌણ. પ્રથમ આપણે મુખ્ય બાબતો લઈશું.

મુખ્ય બાબત જૂવડની પંચાસર ઉપરની ચઢાઈ છે. રા. દુર્ગાશંકરભાઈ ગેઝેટીઅરના લેખકને અતુસરીને એમ માને છે કે ચઢાઈ કલ્પિત છે અને પંચાસરનો નાશ મુસલમાનોના હાથે થયેલો. પરંતુ હું ખાતે ખાતે સત્ય માનું છું. પંચાસરનો નાશ મુસલમાનોના હાથે થયેલો એ વાત ખરી, પણ તે પહેલાં જૂવડની પણ તેના ઉપર ચઢાઈ થયેલી હોય એમાં કશું અસંભવિત નથી. આ જૂવડ સોલંકી વંશનો નહિ, પણ પ્રતિહાર વંશનો હોવો જોઈએ એમ હું માનું છું. અત્યાર સુધીની શોધખોળથી પ્રતિહાર વંશનો આદિ પુરુષ નાગભટ્ટ જણાયો છે. અને તેનો સમય સં. ૮૧૩ની આસપાસ નિર્ણયિત છે. હવે તેનો પિતા જૂભટ (જૂવડ) હોય તો તે વનરાજના પિતાના સમયમાં હોઈ શકે. તે વખતે પ્રતિહારોત્તું રાજ્ય બિન્નમાલમાં હતું અને તેમની સત્તા ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં પ્રવર્તતી હતી તે ઇતિહાસસિદ્ધ ખીના છે. પાછળથી તેઓ કનોજ ગયા, તેથી પ્રજન્ધકારોએ જૂવડને કનોજનો માની લીધો ને જૂજરાજનો ગુજરાત ઉપર હક્ક સાબિત કરવાને જૂવડને સોલંકી વંશનો દરાવ્યો હોય તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. વનરાજ મોટી ઉમરનો થયો ત્યાંસુધી પ્રતિહારોએ પોતાનો અધિકાર પંચાસર ઉપર રાખ્યો હતો અને વનરાજ ઉમર લાયક થતાં તેને તેનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું હતું એમ જણાય છે, કારણ કે પ્રજન્ધચિંતામણિમાં લખ્યું છે કે જૂવડે વનરાજને ગુજરાતનો સેલસલુત (ખંડણી ઉધરાવનાર) નીમ્યો હતો. પાછળથી સિંધના મુસલમાનોએ ગુજરાત ઉપર હુમલો કર્યો, તે વખતે પંચાસરનો નાશ થયેલો અને વનરાજને નવું નગર વસાવવાની ફરજ પડેલી એમ મારું માનવું છે, કારણ કે મુસલમાનો વલબી ઉપર વારંવાર હુમલા કરતા અને સિંધમાંથી કાઠિયાવાડ જવાના માર્ગ ઉપર પંચાસર આવ્યું હતું, તેથી તેનો નાશ થયો હોય એ સ્વાભાવિક છે. આથી વનરાજને એ માર્ગથી દૂર નવું નગર વસાવવાની જરૂર લાગી હોય તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી.

રા. દુર્ગાશંકરભાઈએ મુસલમાનોના હુમલાનું વર્ષ સં. ૭૮૦ માન્યું છે તે મને યોગ્ય લાગતું નથી. ગ્રેગેટીઅરમાં તે વર્ષ સં. ૭૭૬. માન્યું હતું તે તો દેખીતી જ ખૂલ હતી, કેમ કે એ હુમલો ખલીફ હાશમના સમયમાં થયો હતો અને તેવો સમય સં. ૭૮૦થી ૭૮૬ સુધીનો નિશ્ચિત છે. પરંતુ દુર્ગાશંકરભાઈ એ હુમલાનું વર્ષ ખલીફના સમયના આરંભનું (સં. ૭૮૦) શા આધારે માને છે તે સમજાતું નથી. જનાશ્રય પુલકેશીના સં. ૭૬૪-૬૫ના તામ્રપત્રમાં આરબોનો હુમલો તેણે પાછો વાળ્યાનો ઉલ્લેખ છે. જો તેનો વિજય સં. ૭૮૦માં થયો હોય તો તેના ઉલ્લેખવાળું તામ્રપત્ર એટલું મોટું કોતરાવવામાં આવે નહિ. રા. દુર્ગાશંકરભાઈએ મુંબના સં. ૧૦૫૧ના તામ્રપત્રના સંબંધમાં લખ્યું છે છે કે વિજય પછી તુરત જ દાન આપવાની સામાન્ય પ્રથા હતી, તો એ પ્રથા પુલકેશીના દાનને કેમ લાગુ ન પડે? આથી આરબોનો હુમલો સં. ૭૬૩-૬૪માં થયેલો માનવો એ જ યોગ્ય છે. વનરાજને નવું નગર વસાવતાં આઠનવ વર્ષ લાગ્યાં હોય એ સ્વાભાવિક છે.

ગુજરાતની સોરઠનાં મહરિષિ ઉપરની ચક્રાર્ચનું દ્વયાશ્રય કાવ્યમાં હેમચંદ્રાચાર્યે વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે. આ આખી ચક્રાર્ચ રા. દુર્ગાશંકરભાઈ કલ્પિત માને છે, પણ મને તેમની કલ્પના વાસ્તવિક જણાતી નથી. મહાકાવ્યમાંના વર્ણનની વિગતોમાં અતિયોચોક્તિ હોઈ શકે, પણ તેથી મૂળ ખતાવ જ કલ્પિત માની લેવાનું સાદસ કરતાં પહેલાં ધણો વિચાર કરવો ઘટે છે. હેમચંદ્રાચાર્યના કાવ્યમાં અદ્ભુત અંશો છે, વિગતોમાં કલ્પનાનું મિશ્રણ છે, અમુક ખતાવો વિષે મીન છે, શુણો અને વિજયોના વર્ણનમાં અતિશયતા છે, પરંતુ તેમાં કોઈ ઐતિહાસિક આખો પ્રસંગ કલ્પિત જોડો ક્યો હોય તેમ દુધારતા નથી. દ્વયાશ્રયની ટૂંકીક ખાખતો પહેલાં અધ્યયન ધારવામાં આવતી હતી, જે હવે સત્ત્વ સાપ્તિત થઈ છે. દા. ત. ગુજરાતના પિતાનું નામ

રાજિ, દુર્લભદેવનું મારવાડ(નાડોલ)ના રાજ મહેન્દ્રની બેન સાથેનું લગ્ન, બીમની મુસલમાનો ઉપરની ચઢાઈ, મીનજદેવીનો પિતા ચન્દ્રપુરના કાઠમ્બવંશનો હતો તે હકીકત વગેરે. મહમ્મદ ગજનવીની ચઢાઈ વખતે બીમ સોમનાથ-પાટણમાં લલ્લો હતો તે હકીકત અને બીમે સોમનાથનું પત્થરનું મંદિર બંધાવ્યું હતું એવો ભાવતૃહસ્થિતિની પ્રશસ્તિનો ઉલ્લેખ જોતાં બીમના તાળામાં સોરઠનો પ્રદેશ હતો એ ખુલ્લું છે. તો મૂળરાજે એ પ્રદેશ ન જીત્યો હોય તો કાણે જીતેલો? મૂળરાજ અને બીમ વચ્ચેના કાઈ રાજ્યએ સોરઠનો પ્રદેશ જીત્યો હોય એવો કાઈ મંત્રમાં નિર્દેશ નથી. આથી મૂળરાજની સોરઠની ચઢાઈને કલ્પિત માનવી તે હું એક પ્રકારનું સાહસ સમજું છું. સિદ્ધ-દેવ વ્યાકરણમાં પણ મૂળરાજે આભીરો ઉપર વિજય મેળવ્યાનું જણાવવામાં આવ્યું છે:

પૂર્વ મલ્લારાગોવીહરણસ્મરણાદિવ જ્વલિતમન્યુઃ ।

ધૌ મૂલરાજ પુરુષોત્તમોઽવધીદ્ દુર્મદામિરાન્ ॥ ૧ ॥

સિદ્ધ-દેવ વ્યાકરણ દ્વા. કા.ની પૂર્વે રચાયું હતું, તેથી સોરઠવિજય મહાકાવ્યની જરૂરીઆત માટે કવિની કલ્પના જોબી કરેલી ગણાય નહિ. ગ્રહરિપુ નામ કલ્પિત હોય શકે પણ સોરઠ-વિજય તો કલ્પિત નથી.

મૂલરાજથી સિદ્ધરાજ સુધીના લગભગ બધા રાજ્યોને સિન્ધુ-રાજ સાથે યુદ્ધ કરવું પડ્યું છે. આ સિન્ધુરાજ કોણ હતા તે સંબંધી શ્રી. દુર્ગાશંકરભાઈ નિર્ણય કરી શક્યા નથી. મૂલરાજ સાથે લડનાર સિન્ધુરાજને તેઓ રાધનપુર પાસેના રણકાંઠાનો ઠાકરડો ધારે છે, આમુંડની સાથે લડનાર સિન્ધુરાજને તેઓ માળવાનો સિન્ધુરાજ (જોજનો પિતા?) ધારે છે. અને સિદ્ધરાજે પરાજિત કરેલા સિન્ધુરાજને તેઓ જેસલમીર તરફનો રાજ્ય ધારે છે; પરન્તુ હું ધારું છું કે એ સિન્ધુરાજને સિન્ધના મુસલમાન હાકેમો

હોવા નોંધ્યો. શાકંભરીના ચૌહાણોને એ હાકેમો સાથે વારંવાર યુદ્ધ થયાના ઉલ્લેખો પૃથ્વીરાજવિજય કાવ્યમાં તથા હમ્મીર કાવ્યમાં છે. રજપુતાનાની સરહદ સિંધને જેમ લાગુ પડે છે, તેમ ગુજરાતની સરહદ પણ સિંધ સાથે જોડાયેલી છે. જે સિંધના મુસલમાનોએ રજપુતાના ઉપર હુમલા કર્યા હોય તો તેઓ ગુજરાત ઉપર પણ હુમલા કરે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. મુસલમાનો સિંધમાં દાખલ થયા પછી લગભગ ત્રણસે વર્ષ સુધી આગળ વધી શક્યા નથી. તેમને રોડી રાખવાનું માન પ્રથમ પ્રતિહારોને અને રાષ્ટ્રકૂટોને અને ત્યાર પછી ગુજરાતના સોલંકીઓ અને શાકંભરીના ચૌહાણોને પડે છે. રા. દુર્ગાશંકરભાઈ લખે છે કે સિન્ધુરાજ મુસલમાન નહિ, પણ હિન્દુ રાજા હોવો નોંધ્યો, કારણ કે મુસલમાન હોય તો તેને 'રાજ' લખે નહિ, પણ વૃક્ષ લખે. પરંતુ બીમની સાથે પંચનદ આગળ લડનાર સિન્ધુપતિને તેઓ મુસલમાન માને છે. હવે દ્વાચાત્રયમાં આ સિન્ધુપતિને સ્પષ્ટ રીતે સિન્ધુનૃપતિ અને સિન્ધુરાજ કહ્યો છે.

સિદ્ધદેવબ્યાકરણમાં બીમે સિન્ધરાજને દરાબ્યાનો ઉલ્લેખ છે:

कर्णं च सिद्धराजं च निर्जित्य युधि दुर्जयम् ।

यो भीमेनाधुनाचक्रे महाभारतमन्यया ॥ ૧૫ ॥

એ જેતાં અન્ય ગ્રંથોમાં અને શિલાલેખોમાં સિન્ધના મુસલમાન હાકેમને સિન્ધુરાજ કહ્યો હોય તો તેમાં કંઈ અવાસ્તવિકતા નથી.

ગુજરાતના સોલંકીઓને ખીજે લાંબો વિગ્રહ નાડોલના ચૌહાણો સાથે આલેશો હતો, એ વાત સુધા પહાડીના અને હથૂંડીના શિલાલેખો ઉપરથી જણાય છે. રા. દુર્ગાશંકરભાઈ માને છે કે નાડોલના ચૌહાણોની સાથે મૂલરાજે મૈત્રીસંબંધ

ખાંધ્યો હતો અને બીમના તેઓ સામંતો ખન્યા હતા, છતાં પણ કર્ણુની સાથે તેમને વિગ્રહ કેમ થયો એ બાળતમાં તેઓ મુંઝાણા છે. પરંતુ તેઓ સુધાના અને હથૂંડીના લેખ ફરી વાંચી જ્ઞેશે તો જણાશે કે દુર્લભરાજથી આરંભી કર્ણુ સુધીમાં નાડાલના ચૌહાણોની સાથે ગુજરાતના સોલંકીઓને મૈત્રીસંબંધ થયો નથી, પણ વિગ્રહ જ આપ્યા કયો છે. દુર્લભરાજ અને નાગરાજ મહેન્દ્રની બેતો સાથે પરણ્યા હતા એ વાત ખરી, પણ એ કંઈ મૈત્રીસંબંધ ગણાય નહિ. એમ તો એવા સંબંધી રાજ્યો વચ્ચે પ્રાણાન્ત વિગ્રહો આપ્યાનાં ઘણાં ઉદાહરણો ઇતિહાસમાં છે. જે શ્લોક ઉપરથી તેમણે નાડાલના બાલપ્રસાદને બીમનો સામન્ત માન્યો છે, તે શ્લોકનો અર્થ સમજવામાં તેમની ખૂલ થયેલી છે. તેમાં લખ્યું છે કે બાલપ્રસાદે બીમના ચરણો એટલા જોરથી દબાવી તેને પીડા કરી કે રાજા કૃષ્ણદેવને બીમે કેદખાનામાંથી છોડી દીધો. રા. દુર્ગાશંકરભાઈ ચરણયુગલીવ્યાજતઃનો અર્થ 'પગ તળાંસીને' કરતા હોય એમ લાગે છે, પરંતુ તે પછીની પંક્તિ કુર્વન્ પીઠમતિષ્ઠતયા ઉપર તેમનું ધ્યાન ગયું હોય તેમ જણાતું નથી. એ પંક્તિઓનો અર્થ એ કયો છે તેવો જ થઈ શકે. મૂલરાજની સાથે બલિરાજ લઢ્યો હતો, દુર્લભની સાથે મહેન્દ્ર લઢ્યો હતો, બીમની સાથે અદિત્ત અને અણહિત્ત લઢ્યા હતા અને પૃથ્વીપાલ કર્ણુની સાથે લઢ્યો હતો. તો વચમાં બાલપ્રસાદ બીમનો સામન્ત શી રીતે અને ? તેથી એ માનવું યોગ્ય છે કે નાડાલના ચૌહાણો ગુજરાતના રાજાના સામન્તો ખન્યા નહોતા. પૃથ્વીપાલનો બાઈ જોગજલ અથવા ચોજક પણ કર્ણુનો સામન્ત ખન્યો નહોતો એમ હું ધારું છું. સુધાના લેખના ચોવીસમા શ્લોકની નીચેની પંક્તિ ઉપરથી રા. દુર્ગાશંકરભાઈ ધારે છે કે કર્ણુ ચોજક પાસે ગુજરાતનું સામન્તપદ કબૂલ કરાવ્યું હતું:

શ્વેતાતપત્રેણ વિરાજમાનઃ ચક્રત્વાગદિજ્ઞાપ્યપુરેડપિ રમે ।

અર્થાત્ તેણે બળપૂર્વક અણહિલપુરમાં શ્વેતછત્ર ધારણ કર્યું હતું, પરન્તુ આમાં શક્તિશાળી નેનો અર્થ : બળપૂર્વક થાય છે તે તેમના ધ્યાન બહાર રહી ગયો છે. હું એ પંક્તિનો અર્થ એવો કરું છું કે તેણે અણહિલપુરનો અધિકાર થોડા વખત માટે ધારણ કર્યો હતો. પ્રબન્ધચિંતામણિમાં લખ્યું છે કે મીનલદેવી અને સિદ્ધરાજ ને વખતે સોમનાથની યાત્રાએ ગયા હતાં, તે વખતે અધિકાર સાંત્રમંત્રીને સોંપી મયાં હતાં. એ વખતે ગાળવાના યશોવર્માએ અણહિલપુર ઉપર ચઢાઈ કરી હતી અને સાંત્રમંત્રીએ રાજની યાત્રાનું પ્રુણ્ય તેને આપીને પાછો કાઢ્યો હતો. યશોવર્મા તે વખતે માળવાની ગાદીએ હોવાનો સંભવ નથી, માટે પાટણ ઉપર હુમલો કરનાર આ નાહુલનો યોગ્ય હોવો જોઈએ. એમ મારું માનવું છે. તેના બાદ અશ્વરાજને સિદ્ધરાજને માલત્રવિગ્રહમાં સહાયતા કરી હતી, તેથી સિદ્ધરાજને તેને સોનાંનો કલશ ભેટ આપ્યો હતો એમ એ લેખના છવીસમા શ્લોકમાં નોંધ છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે સિદ્ધરાજે નાહુલ ઉપર ચઢાઈ કરીને ત્યાંના રાજ્યો પાસે ગુજરાતનું સામંતપદ કબ્જા કરાવ્યું હશે. નાહુલના રાજ્યોના સંવત ૧૨૦૦ પહેલાંના કાંઈ લેખમાં ગુજરાતના સામંતપદનો સ્વીકાર નથી. અશ્વરાજના સં. ૧૧૭૨ના લેખમાં પણ તે વાત નથી, કારણ કે માલવાનું યુદ્ધ તે પછી થયું હતું. માત્ર તેના સં. ૧૨૦૦ના લેખમાં તેણે પોતાને સિદ્ધરાજનો પાદપન્નોપજીવિ લખ્યો છે, એ ઉપરથી જણાય છે કે સં. ૧૧૭૨ પછી નાહુલના રાજ્યો ગુજરાતના સામંત બન્યા હતા.

રા. ડુંગીયાં કરભાઈએ લખ્યું છે કે સિદ્ધરાજ માલવાનો યશોવર્માને કેદ કરી લાવ્યો હતો અને પાછળથી તેને છૂટો કર્યો હતો, પણ ત્યારપછી તે મંરણ સુધી પાટણમાં રહ્યો કે માલવા આવ્યો ગયો એનો પત્તો લાગતો નથી, પરન્તુ ચારિત્રસુંદર ગણિએ કુમારપાળચરિતમાં લખ્યું છે કે યશોવર્માને માલવાનું રાજ્ય

પાછું આપવામાં આવ્યું હતું, એ ખીના મને સત્ય જણાય છે. સિદ્ધરાજે આ રીતે સોરઠના જોગારને રાજ્ય પાછું આપ્યું હોય તેવો સંભવ રા. દુર્ગાશંકરભાઈ માને છે. તેણે શાકંભરીના અણી-સજને છતીને રાજ્ય પાછું સોંપ્યું હતું, એટલું જ નહિ પણ પોતાની પુત્રી પરણાવી હતી. રા. દુર્ગાશંકરભાઈ કહે છે કે માલવાનું રાજ્ય છતીને સિદ્ધરાજે પોતાને તાબે રાખ્યું હતું એમ તેના ઉત્કીર્ણ લેખોથી સિદ્ધ છે. પરંતુ ઉત્કીર્ણ લેખોમાં તો માલવાનો દંડનાયક નીમવાનું જણાવ્યું છે. અને દંડનાયક એટલે ખાલસા રાજ્યનો સૂબો નહિ, પણ તે હાલના રેસિડન્ટ અથવા પોલિટિકલ એજન્ટ જેવો હતો એમ રા. દુર્ગાશંકરભાઈએ જ પ્ર. ચિં.ના ભાષાન્તરમાં લખ્યું છે. હું પણ ધારું છું કે રેસિડન્ટ કરતાં પણ દંડનાયકનો વિશેષ અર્થ થતો હતો, તે પોલિટિકલ (રાજકીય) એકલો નહિ, પણ સાથે મિલિટરી (લશ્કરી) એજન્ટ પણ હતો. નવું હતેલું રાજ્ય ન્યારે તેના રાગને પાછું સોંપવામાં આવતું, ત્યારે તેને સીધો રાખવાને અને તેના ઉપર દેખરેખ રાખવાને દંડનાયક નીમવામાં આવતો. આ પ્રમાણે મન્દ્રાવતીમાં રાગ ધન્ધુક હતો, છતાં પણ લીમે વિમલમંત્રીને દંડનાયક નીમ્યો હતો. એવી રીતે રાજગજ મંત્રીને સોરઠનો દંડનાયક નીમ્યો હોવાનો સંભવ છે. કુમારપાળના મેવાડમાં અને મારવાડમાં દંડનાયકો હતા. આથી દાદાક સિદ્ધરાજનો માલવાનો આવો દંડનાયક હોવો જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. દંડનાયકની નિમણૂકથી જ તે પ્રદેશ ખાલસા કર્યો હતો એમ માની લેવાને કારણ નથી. યશોવર્માના વંશજે કુમારપાળના સમયમાં અને તે પછી માલવાની ગાદીએ હતા એનાં અનેક પ્રમાણો મળે છે. સિદ્ધરાજે ગુજરાતની સરહદનો મુલક ચિતોડ, કુંગરપુર, વાંસવાડા, દાહોદ, ગોધરા આદિ ગુજરાતમાં મેળવી લીધાં હશે એ ખરું છે, પણ માલવાનું રાજ્ય તો યશોવર્માને પાછું સોંપેલું હોવું જોઈએ.

દેવરાખાદ રાજ્યના જુન્નેદમાંથી મળી આવેલા શિલાલેખ

ઉપરથી માળવાના પરમાર રાજા ઉદયાદિત્યનો પુત્ર જગદેવ પરમાર ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતો એવું હવે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. છતાં પણ રા. દુર્ગાશંકરભાઈ ગેઝેટીઅરને અનુસરીને એને સિદ્ધરાજનો નગરરક્ષક માનવાને તૈયાર નથી. અને સિદ્ધરાજનો નગરરક્ષક તો મિનલદેવીના ભત્રીજા જયકેશી ખીમનો મશીઆઈ ભાઈ ધારે છે. જે વખતે જગદેવ પરમાર દંતકથાની કાલ્પનિક વ્યક્તિ મનાતો હતો, તે વખતે ગેઝેટીઅરના લેખકે ઉપરનું અનુમાન કયું હતું, પણ તેમ ધારવાને કશો આધાર આપ્યો નહોતો. હવે જગદેવ પરમાર ઐતિહાસિક પુરુષ સિદ્ધ થયો છે, છતાં પણ રા. દુર્ગાશંકરભાઈ ઉપરના અનુમાનને વળગી રહ્યા છે, પણ તેમને એ સંબંધી કંઈ વિશેષ પુરાવો મળ્યો નથી. કીર્તિકૌમુદીમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે જગદેવ અને પ્રતાપમલ્લ જે વખતે ગુજરાતની રાજધાનીમાં નગરરક્ષકો હતા, તે વખતે શત્રુઓની પેસવાની દિશ્મત ચાલતી નહોતી; પરંતુ ભીમ ખીમના સમયમાં એવો કાંઈ શરવીર નહિ હોવાથી તેનું રાજ્ય માંડલિક રાજાઓએ વહેંચી લીધું હતું. મૂળરાજ અને ભીમના સમયની હકીકત તેમના બાલ્યકાળને લાગુ પડે છે, તો જગદેવની હકીકત પણ સિદ્ધરાજના આરંભના રાજ્યકાળને જ લાગુ પડવી જોઈએ. જે આમ હોય તો જગદેવ દક્ષિણનો નહિ, પણ માળવાનો જ સંભવી શકે. અને દંતકથા પણ ઉપરના અનુમાનને ટેકો આપે છે. તેમાં લખ્યું છે કે જગદેવ સિદ્ધરાજના રાજ્યકાલના આરંભમાં પાટણ આવ્યો હતો અને માલવવિગ્રહ વખતે પાછો જતો રહ્યો હતો.

જે પ્રમાણે આ દંતકથા ઐતિહાસિક સિદ્ધ થઈ છે તે પ્રમાણે ખીજ પણ દંતકથાઓ ઐતિહાસિક સિદ્ધ થતી આવે છે. ચિતોડની પદ્મિની લંકાના રાજાની પુત્રી હોવા વિશેની દંતકથા પં. ગૌરીશંકર ઓઝાએ ખોટી માની છે, પણ સિંહલદ્વીપમાં તે સમયે રાજપૂત સરદારો રાજ્યકારભારમાં અગ્રપદે હતા એવું નાણુવામાં આવ્યું છે. (જુઓ ઓઝા-અભિનંદનગ્રંથમાં શ્રી.

પણુવિતાનનો સિંહલી ભાષાનો લેખ.) વળી, ચિતોડના રાજ
 રત્નસિંહને અલાઉદ્દીને કેદ કર્યો હતો એ વાત પં. ઓઝાજીએ
 ખોટી માની છે, પરંતુ તત્કાલીન નાબિન-દનોદારપ્રખન્ધમાં
 અલાઉદ્દીને ચિતોડના રાજને વાનરની માફક ગળામાં સાંકળ
 નાંખીને ગામેગામ ફેરવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આથી દન્તકથાઓની
 વિરુદ્ધમાં ઐતિહાસિક પુરાવો ન મળી આવે ત્યાં સુધી તેમને
 અસત્ય માની સેવાની ઉતાવળ ન કરવી જોઈએ. માયા દેડના
 બલિદાનથી સહસ્રલિંગ સરોવર પાણીથી ભરાયું હતું, તેની
 વિરુદ્ધમાં ઐતિહાસિક પુરાવો મળ્યો છે કે તે સરોવર સરસ્વતીના
 જળથી ભરવામાં આવ્યું હતું. આથી માયા દેડની દન્તકથા
 અસત્ય માનવાને હરકત નથી, પરંતુ જસમાની દન્તકથા વિરુદ્ધ
 કશો પુરાવો મળ્યો નથી, તેા તેને અસત્ય માનવાનું સાદસ
 કરવું જોઈએ નહિ. અણુહિલ નામના ભરવાડે ખતાવેલી જમીન
 ઉપર વનરાજે અણુહિલપુર વસાવ્યાની દન્તકથા રા. દુર્ગાચંદ્રભાઈ
 ખોટી માને છે, પણ ચૌદમા શતકની પ્રાકૃત દ્વાયાશ્રયની ટીકામાં
 તે જ સમયના વિવિધ તીર્થઠ્ઠપમાં એનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે.
 મૂળરાજે ઉત્તરમાંથી ઔદિચ્યોને બોલાવી તેમને ખંભાત અને
 શિહોર આધ્યાની કથા સત્ય માનવાની રા. દુર્ગાચંદ્રભાઈ
 આનાકાની કરે છે, એ કારણથી કે મૂળરાજના તાબામાં
 ખંભાત અને શિહોર હોવાં સંભવિત નથી. મૂળરાજના તાબામાં
 શિહોર ન હોવાનું કારણ તેમણે તેનો સૌરાષ્ટ્રવિજય સત્ય
 માન્યો નથી તે હોવું જોઈએ. પણ મેં ખતાવ્યું છે તે પ્રમાણે
 એ વિજય અસંભવિત નથી. ખેડા પ્રદેશ અને લાટ મંડળ સં.
 ૧૦૨૮ સુધી રાષ્ટ્રકૂટોને તાબે હતાં એ ખરું હોય, તેા પણ ત્યાર
 પછી એ પ્રદેશો મૂળરાજના તાબામાં આવ્યા હોય એ અસં-
 ભવિત નથી. દ્વાયાશ્રયમાં વણુવેલી મૂળરાજની લાટ ઉપરની ચઢાઈ
 કંઈ સાવ ઠક્ષિપત હોય એમ માનવાનું સાદસ કરી શકાય નહિ.
 મહમ્મદ ગઝનવીને આડે રરતે રણમાં દોરી જવા વિષેની કથામાં

અસંભવિત જેવું કશું નથી; મહમ્મદના જીવન સંબંધી છેલ્લામાં છેલ્લું પુસ્તક મિ. મહમ્મદ નિઝામીએ લખ્યું છે, તેમાં એ કથાને અસંભવિત માની નથી. એ પ્રમાણે વનરાજ અને શીલગુણસૂરિની કથા, નવધણીની કથા વગેરે દન્તકથાઓ તેમના વિરુદ્ધના પુરાવા ન મળે ત્યાં સુધી ખોટી માની લેવાની ઉતાવળ કરવાનું મને ઠીક લાગતું નથી. આ પ્રમાણે રા. દુર્ગાશંકરભાઈએ ઘણી દન્તકથાઓને ખોટી માની છે, છતાં પ્ર. ચિ.માં સંમહાએલી ટેટલીકં દન્તકથાઓ તેમણે સત્ય માની છે. દા. ત. ભીમની રાણી બકુલાદેવી વેશ્યા હતી, ભીનજદેવી કદરૂપી હતી, વગેરે; પરંતુ જે બકુલા દેવી વેશ્યા હોય તો તેનાં સંતાનો અને વંશજો સાથે પ્રસિદ્ધ ક્ષત્રિયકુળો લગ્ન સંબંધ બાંધે, ખરા? જયસિંહસૂરિએ કુમારપાલચરિતમાં લખ્યું છે કે દશરથની માદક ભીમદેવ રાણી સાથે વચનબદ્ધ હોવાથી મોટા પુત્ર હેમરાજને રાજ્ય નહિ આપતાં નાના પુત્ર કણ્વને આપ્યું હતું. રજપુતાનાના ઇતિહાસમાં આનાં ઘણા ઉદાહરણો જોવામાં આવે છે. જયસિંહસૂરિની હકીકત ખોટી માની મેરુતુંગની હકીકત સાચી માનવાને કશે આધાર નથી. ભીનજદેવી કદરૂપી હોવાથી કણ્વે પરજીવાની ના પાડી હોય તો, તેને નટીનો વેશ પહેરાવી રાજના શયનખંડમાં મોકલવામાં આવી ત્યારે તે તેને રા. કારણથી પસંદ પડી ગઈ? શું વેશપરિવર્તનથી કુરૂપતા જતી રહી?

હવે આપણે ઝોંઘા મહત્વની બાબતો વિશે દૂંડાણમાં વિચાર કરીએ. મૂલરાજના પિતા રાજિને એક જગોએ ગુજ્જરતા દેશનો રાજ માનવામાં આવ્યો છે, ત્યારે અન્ય સ્થળે તેને કાન્યકુબ્જના પ્રતિહાર રાજ મહેન્દ્રનો સામન્ત માનવામાં આવ્યો છે, પણ તેમાં અનુમાન સિવાય વિશેષ કંઈ પુરાવો નથી. મૂલરાજ આવડા વંશનો બાણેજ હોવાની કથા એવા કારણથી માનવાની રા. દુર્ગાશંકરભાઈ ના પાડે છે કે આવડાઓ દારૂડીઆ હતા અને મૂલરાજે દાનપત્રમાં પોતાનાં બંને કુલો વિમલ જણાવ્યાં છે.

તેથી કહ્યાવતી બહુ દૂંકા સમયને માટે જ રાજધાની રહી હતી.

સિદ્ધરાજના સમયમાં પાટણની નજીકના સિદ્ધપુરના પ્રદેશ ઉપર બાબરો હુમલા કરે તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અંચકર્તાને આશ્ચર્યજનક લાગે છે, પણ તેમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે? પ્ર. ચિં.માં લખ્યું છે કે બિલ્લ લોકો સિદ્ધરાજની સામે યર્ધ ગયા હતા. મુસલમાની સમયમાં મેવાસી હાકરડાઓનો એવો ને એવો જ ત્રાસ હતો. હાલના સમયમાં પણ બાબર દેવા, ઉમર બૂતા વગેરેની ટાળાઓનો જુલમ અમદાવાદની નજીકમાં પણ એવો ને એવો છે. બાબરો પણ આવી હુંટારુ ટાળાનો સરદાર હોવો જોઈએ એમ મને લાગે છે. શાંભરના અર્જોરાજ ઉપર સિદ્ધરાજે વિજય મેળવ્યો હોય એમ રા. દુર્ગાશંકરભાઈ માનતા નથી, પરંતુ શાંભરમાંથી સિદ્ધરાજનો શિલાલેખ મળ્યો છે એ શું સૂચવે છે? એ જ કે એ પ્રદેશ ઉપર સિદ્ધરાજનું આધિપત્ય હોતું જોઈએ. તેણે શાકંબરીવિજયનું ગિરદ ન ધારણ કરવાનું કારણ તેણે અર્જોરાજને પોતાની પુત્રી પરણાવી હતી તે હોતું જોઈએ, એમ હું માનું છું. દાહોદના લેખમાં સિદ્ધરાજે ઉત્તરના રાજાઓ ઉપર વિજય મેળવવાનું લખ્યું છે તે સંબંધી તેમણે પ્રશ્ન કર્યો છે કે એ કોણ? તે નાડોલ, સાંભર, હથુંડી, ગોરવાડ વગેરે પ્રદેશના મારવાડના રાજાઓ હોવા જોઈએ. કા. દી. માં ઉલ્લેખ છે કે સિદ્ધરાજે ગોડ દેશના રાજા ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો. રા. દુર્ગાશંકરભાઈ તેને કવિની કપોલકલ્પના માને છે. આ ગોડ દેશ તે બંગાળ તો ન જ હોય પરંતુ રજપુતાનાના એક પ્રદેશનું નામ ગોડવાડ છે. તેને કવિએ ગોડ દેશ કહ્યો હોય તો તે કવિકલ્પના ગણી શકાય નહિ. મેરુતુંગ, આદિ પ્રબન્ધકારોએ લખ્યું છે કે સિદ્ધરાજમાં સ્ત્રી-લપટતાનો દોષ હતો. આ વાત તેઓ જૈન લેખકોએ કરેલી સિદ્ધરાજની નિન્દા ગાને છે. આનું કારણ મને લાગે છે કે જસમા ઝોડણુની કથા તેમણે ખોટી માની છે તે હશે, જે કે તેની વિરુદ્ધમાં કંઈ

પુરાવો નથી. પરંતુ રાણકદેવીની કથા માટે શું ? હેમચંદ્રાચાર્યે સોરઠની ચઢાઇનો વ્યાકરણમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે, છતાં તેમણે દ્વાઅપ્રધમાં તે વિશે કેમ મૌન સેવ્યું છે ? તેમણે ગુજરાતના રાજાઓની બધી ચઢાઇનાં કારણો આપ્યાં છે. જો સોરઠની ચઢાઇનો ઉલ્લેખ કરે તો તેનું ખરું કારણ પણ તેમને જણાવવું પડે. આ કારણથી તેમણે એ ચઢાઇનો નિર્દેશ દ્વાઅપ્રધમાં કર્યો નથી એમ હું માનું છું. આવા સૌરાષ્ટ્રવિજય જેવા મોટા બનાવ વિશે આચાર્યશ્રીનું દ્વાઅપ્રધનું મૌન રહસ્યમયક તો છે. હું ધારું છું કે ઉપરના આરોપમાંથી સિદ્ધરાજને મુક્ત કરવા બાબતમાં આપણને હજી સુધી સખળ પુરાવો મળ્યો નથી.

હવે શસ્ત્રયુધથી પેટેલી થોડીક અશુદ્ધિઓ નોંધીને આ સમીક્ષા પૂરી કરીશું પૃ. ૨૩૯ ઉપર જકાતની સનંદના પદ્ધતિનો અર્થ કાગળ કર્યો છે, પણ ત્યાં કપડું અર્થ કરવો જોઇએ, તેટલા જૂના સમયનાં કાગળ ઉપર લખાએલાં લખાણ ભાગ્યે જ મળે છે અને આવી મહત્વની સનંદ કાગળ કરતાં કપડા ઉપર જ લખાએલી હોવાનો વધારે સંભવ છે. પૃ. ૨૧૪ ઉપર લખ્યું છે કે ભીમે રાજ્યની સીમા પશ્ચિમમાં વધારી, ત્યાં પશ્ચિમને બદલે પૂર્વમાં જોઇએ. મળરાજના સં. ૧૦૪૩ના દાનપત્રમાં જણાવેલા મંડલી ગામને તેઓ માંડલ (વીરમગામ પાસેનું ?) સમજે છે, પણ એ દાનપત્રમાં જણાવેલા કંબોધ ગામની નજીકમાં મંડલી ગામ હજી પણ હયાત છે, અને તે વઢીઆરમાં જ આવેલું છે, માંડલ વઢીઆરમાં મળાય નહિ. પૃ. ૨૬૯ ઉપર નાડોલના ચૌહાણ રાજા આસરાજને જોજીલનો પુત્ર લખ્યો છે, પણ તે તેનો ભાઈ હતો એમ સુધાના લેખમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. (તસ્ય વન્યુઃ) પૃ. ૧૮૯માં ભીમના સાંધિવિગ્રહિક ચંડશર્મા સંજાધી લખ્યું છે કે આ ચંડશર્મા વસ્ત્રપાલનો પૂર્વજ ચંડપ હશે કે ખીજો તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ તેમનું ધ્યાન ધર્મો ઉપાધિ તરફ ગયું હોત તો એ સુસ્કેલી નડત નહિ. 'શર્મા' પદ બ્રાહ્મણ્યવનું સૂચક છે અને તેથી તે વણિકનો પૂર્વજ હોઇ શકે નહિ. યજ્ઞા અવતરણોના સૂચનાં કે પણ તપાસી જવાની જરૂર

ગાઓ છો ?' 'તમારું કાવ્ય. સરસ છે. ગાઇ કાલતું શુંન્યા કરે છે.'

'મેં ધાયું નહોતું, પણ છાપાંમાં સંગ્રહને આવકાર બહુ સારો મળ્યો છે.'

'તમે નશીબદાર છો, કાન્તની જેમ.'

'એમ કેમ? છાપાંનાં અવસોદનોમાં તો કાદળે નરસિંહરાવની કવિતા સાથે સરખામણી કરી છે. પણ તેમની અને મારી પદ્ધતિમાં ફેર છે. વિષયપસંદગીમાં પણ ફેર છે.'

'હા. નરસિંહરાવની કવિતામાં જેમ રચનાકૌશલ છે તેમ તમારામાં છે તેથી કહેતા હશે. પણ હું તો કાન્તને સંભારું છું કેમ કે કલા ઉપરાંત કાન્તના જેવી ટાઢાશ તમારામાં છે. There is art, but no ardour. સૌન્દર્ય છે, લાગણી છે, પણ બાવાવેગ નથી. મારે તો કવિતામાં બાવાવેગ જોઈએ.'

હું કહેતાં કવિના અહેસા ઉપર કાન્ત વિશે મારાથી બુદ્ધો મત અને મારા આખા અભિપ્રાય તરફ કંઈક શંકા જણાઈ. તેમણે ઉમેર્યું, 'પણ પ્રયત્ન કરી કરીને કાવ્યનું રૂપ ઉપભવતો નથી. બધું કાવ્યદેહમાં સરળતાથી ગોઠવાઈ જાય છે.'

'એતું નામ જ હથોટી.' અને મેં મનમાં મમ્મટાચાર્યને સંભાર્યો—નિપુણતા લોકશાસ્ત્રકાવ્યાવેચનાવ.

'પણ એમાં અસ્પષ્ટતા નથી. કેટલાક કવિઓ બહુ અસ્પષ્ટ હોય છે, જાણી જોઈને યાય છે, જાણે એમાં જ કવિત્વ આવી જતું હોય ના!'

'અરે, જો કે તમારું 'સિન્ધુનું આમંત્રણ' અધરું કહી શકાય—'

'પણ obscure નહીં.'

'ખરાખર.'

'ખરાખર' કહ્યું, પણ પાછા ફરતાં અરપણતા પણ કવિતામાં સાર્ય હોઈ શકે એમ જાણ્યું. કાવ્ય છે તો અનુભવ. એ અનુભવ ઉપજાવવાનું શબ્દ માફક અર્થ પણ સાધેન જ. કાવ્યે અર્થનિષ્પત્તિદ્વારા ય અનુભવનિષ્પત્તિ કરવાની છે, અને અર્થનિષ્પત્તિ વગર પણ અનુભવનિષ્પત્તિ, રસનિષ્પત્તિ થાય તો ? એ કવચિત જ બને એ ખરું, પણ એવાં અનેક સુંદર કાવ્યો છે જેમાં શબ્દે શબ્દનો અર્થ મહત્ત્વનો નથી; અથવા શબ્દના સંસ્કાર જેટલું તેના અર્થનું મહત્ત્વ નથી; પણ એ સંસ્કાર સમૂહને અર્થમાં સમાવી દો તો જુદી વાત છે. તાત્પર્ય કે અર્થની અરપણતા એ કાવ્યની રમણીયતાને કવચિત પોષક બને છે, બાધક નહીં:—

ઝીણા ઝરમર વરસે. મેઢ, લીંબે મારી સુંદડકી
એવા નીતરે કોમારનો નેહ, બીંબે મારી સુંદડકી.

પણ આ નિયમ નથી : કવિતાની આ અપવાદરૂપ સ્થિતિ છે.*

'શોષનાં કાવ્યો' બંધાએલી રુચિને ધૂંધી ગડમયલ કરાવે છે. 'આતમરામ' કાવ્યની શક્તિ અંતે, લગી ટકતી નથી. છેલ્લી કડી અરસ ગદ્ય જેવી છે. 'સંગીતકાવ્ય' મનવા 'માં નિવીણ' શબ્દ અપરિચિત અર્થમાં હોઈ બહુ કૃત્રિમ લાગે છે. 'દષ્ટિપૂતમ્ પદમ્' બોધક કાવ્ય લેખે પણ શીસું છે. તેની સરઆત-પંદર લીટીઓના કાવ્યની પાંચ લીટીઓ—ગદ્ય છે :

કઈ દીકરી કાઠી કે ભગિની નાની કે મિત્ર ક્ષેપ ?
નથી તપ તટસ્થતા, અનુભવે નથી એરસો;
લોકેલી ન રાકું નિજ સ્થિતિ, શી અન્યની વાત ત્યાં ?
છતાં જહીં જહીં કરું નજર, હુઃખના હુઃગરા
તહીં નિરખી, એક વાર કહું, ને જરા સાંભળે !

* આ સંવાદ બીજામાં જ વાસ્તવિક દોષ 'કાલ્પનિક' ગણુનો વાજબી છે.

‘દૂહા-મુક્તકો’ને સંગ્રહ તરીકે એક પૃષ્ઠ પર મૂક્યાં છે. મુક્તકો છે એટલે સંકલનાનો પ્રશ્ન ઊઠતો નથી. પહેલાં ત્રણ એક પદ્યકૃતિ તરીકે ગણી શકાય, બીજાં ત્રણ એક એકથી સ્વતંત્ર છે. આવી સંગૃહવાની પદ્ધતિ બીજાં મુક્તકો માટે વિષયભિન્નતાને લીધે સ્વીકારાઈ નથી, શેષનાં કાવ્યોમાં પ્રણયરસ, વિરહનાં કાવ્યો ઉત્તમ છે. આ મુક્તકોમાં પણ રજુમાં કાવ્ય શ્રેષ્ઠ લાગે છે.

હાસ્ય કરતાં પ્રણયનાં અને ઉદ્ધાસ કરતાં વિષાદનાં કાવ્યોમાં કવિની શક્તિની વિશેષ પ્રતીતિ થાય છે. એમના જીવનદર્શનનું એ સૂચક હશે? એ વિષાદ માંદો નથી, બલવાન છે.—

અમ નિર્જનનો ઉપહાસ થતો
જમ ટાળી શકું
નહિ, એણું ન દે! પ્રભુએ કરતાં...
જગપાપ શું કેં લડવાનું જ દે,
લડી પાર અને પડવાનું જ દે,
દસી મૃત્યુમુખે ધસવાનું જ દે,
ધસી મૃત્યુમુખે દસવાનું જ દે,
જીવવા નહિ તો
મરવા કોઈ ભગ્ય પ્રસંગ તું દે!

તેજસ્વી ‘ઠક્પનાએ વિપાદનું બીપણુ ચિત્ર ‘કુંગરની કારે’માં ‘અકું કયું’ છે, જે કે અહીં પણ છેલ્લી ત્રણ લીટીઓની આવશ્યકતા મને સમજાઈ નથી. એ વિસંવાદી નથી પણ અપ્રયોજન છે. ‘પદ્મા વાંકે’ ઊભાં રહેલાં વૃક્ષ અને કુંગરો-‘થીજેલા દુઃખદેલથી’—ને સાંકળવાને વિચાર રજૂ કર્યો હોય એમ લાગે છે. મને તેમાં કૃત્રિમતા જણાય છે. ‘આપું’ દસ્ય આપ-મેળે સૂચનમાં સમૃદ્ધ છે, કુંગરોની રેખાઓ નજર સામે તરે છે, અને, પ્રાગૈતહાસ કાળને પુરુષ જેમાં સોડોતર સરવો જીએ એવી, રોરિકના કોઈ ચિત્ર જેવી, બચકર બબ્બતા ધારણ કરે છે.—

કો એક હાય લખાવી માથું તે તર્ફ દાળીને
 બેઠેલા, કોઈ બે હાય લગલે દઈને, શિર
 હાયને ટકવી બેઠા, લખાવી એક પાંચ કો,
 કો બન્ને માંય લખાવી, દાળી હર પેરે શિર,
 બેઠેલા એમના એમ, રતબધ શોકાસને સિયર !
 તે બધે તેમના સ્થૂલ અને ગાઢ નિરંતર
 નિઃશ્વાસો નોખવાથી આ વાતાવરણ થે બન્યું
 કાંઈ ઘન અને કાળું દિને અવરોધતું.

‘કુંગરની કારે’માં બયગ્રદ બચ્ચતા છે, ‘સિન્ધુનું આમ-
 ત્રણ’માં આહલાદક રમણીય બચ્ચતા છે. એકમાં મૂળા કુંગરો-
 ને રેખાઓથી જાણે સીતયા છે, બીજામાં કલ્પનાએ સ્વર-
 અંજન-લીલાથી તથા સય અને છંદમેળવણીથી સિન્ધુનો અનુભવ
 કરાવ્યો છે. એકમાં કંઈક કૃત્રિમતા છે; ‘સિન્ધુનું આમત્રણ’
 તો મુનરાતી કાવ્યસંમૂહમાં એક સર્વાંગસુંદર અપૂર્વ કૃતિ
 છે. અનુબુદ્ધ અને સ્વસ્થરાના યોગથી આ કાવ્યમાં અદ્ભુત કલા-
 વિધાન થયું છે. સિન્ધુને કિનારે છીએ, અને દૂર દૂરથી પણ ધીમે
 ધીમે ઘેરો અવાજ કરતાં મોજાં આપણી તરફ આવે છે; પછી
 સ્વસ્થરામાં મોજાં મહાકાય ચાય છે, આપણી વધારે નજીક
 આવીને પહોંચાય છે; અને ‘શોર-ગાઠ’ અને પ્રચંડ યાય છે.
 કાવ્યને અંતે સિન્ધુનાં વળતાં પાણી યાય છે અને જતાં જતાં
 શાન્ત થતાં થતાં ‘તેના નિનાદનું’ મધુર સ્મરણ મૂકતાં જાય છે.)

(અનુવાદો, મુક્તકો, હાસ્યકૃતિઓ અને ગરબીઓ સદૃશ વા
 નિષ્ફળ પ્રયોગો છે. ખસકે એમ કહીએ તો ચાલે કે આ કાવ્ય-
 સંમૂહ પ્રયત્નસિદ્ધ સૌન્દર્યનું હિદાયરણ છે. એમાં સ્વપ્રભૂતા
 નથી. પણ એની ઉપયુક્તતા ધણી છે. ‘નટવરલાલજીનો ગરબો’
 જેવી હાસ્યકૃતિ કવિઓને અંતર્યખેડાતા વિષયપ્રદેશનું સૂચન કરે છે
 અને બાંધ્યા વગર સંસ્કારી કટાક્ષ કરી વિનોદ કરાવે છે. ગરબી-
 ઓ હાસ્યકૃતિઓ કરતાં ધણી વધારે સદૃશ છે. તેમાં જ્યોત્સ્ના

જેવી અમીજરતી પદાવસિ છે, પણ તેમના સૌન્દર્ય કરતાં આપણા કવિતાવિકાસમાં તેમનું મહત્ત્વ નોંધપાત્ર છે. ગુજરાતી સાહિત્યની આ નિશિષ્ટ કવિતાગતિ કવિએ અર્થપ્રવાહને પ્રતિકૂળ લેખી તિરસ્કારી નથી એટલું જ નહીં, તેની રચનામાંલયનાં બન્ધનો છતાં અર્થપ્રવાહ કેમ લવાય અને એકતાનતા કેમ નિવારી શકાય તેનું સુભગ અને સુરેખ રાસદ્વારા પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ આપ્યું છે. 'ચાંદલિયા'ના એક મનોરમ ચિત્રમાં અર્થશબ્દની સહગતિનો સરસ નમૂનો છે.

આમને કાંડડે રે કે ડાગ્યો ન લાગ્યો, ચાંદલિયા ।
મિત્રોને શેખરે રે કે હાય તુજ પૂગ્યો. ચાંદલિયા ।
પૂચીના રીશને રે કે હાય જરા અડિયા, ચાંદલિયા ।
સાતે ચમુંદર રે કે દેશે ચડિયા. ચાંદલિયા. *

પરંતુ સૌન્દર્યના આ પ્રયોગો અંતરને વસોવવા, રતબ્ધ કરવા સમર્થ નથી. તેમ કરવા સમર્થ છે માત્ર તેમનાં પ્રભુય કાવ્યો, વિરહ કાવ્યો. 'લગ્ન' કાવ્ય ખુબ દ્રઢાં છે પણ તેના વિષયનું મહત્ત્વ કંઈક સમકાલીન, અને રામનારાયણની શુદ્ધ કલા-

* ઉમાશંકરનાં કાવ્યો વાંચનાં રનેદરરિમ સંભારવા ઘટે, તેમ અમનારાયણનાં કાવ્યો વાંચનાં પણ રનેદરરિમ માદ કરવા નેહએ. 'સદ્દર્માં'માં રનેદરરિમ મરણની માગણી કરે છે :

બહે વળાધાતે કર મળ મડી' નારા સદુનો,
પરંતુ દેને ત્વં મરણપથ તો સૌખ્ય દુખિનો !

જ્યાં 'ચાંદલિયા'ની છીટીએ સાથે રહરદમાંલખાયેલ 'રાત્રિનો રાસ'ની કાઠી મૂકીએ :

દેવીએ કરિમલ દરિયાત કે હલકાયા સાગરો રે લોલ !

દેવીએ બે.મે માંડ્યા પાથ કે ત્રાહ કાળ-કન્દરો રે લોલ ।

કલ્પ શેઠ અને રામનારાયણ વચ્ચે રાસને ચિતનવંત રાખનાર તરીકે લોકમીતો અને રનેદરરિમ જ અપૂરથ.

વિ. ર. ત્રિ.

પ્રિયતા સમકાલીન કે પ્રાસંગિક ધમપછાડાથી સામાન્ય રીતે પર રહે છે. સમકાલીન જીવનની તેમને પડી નથી એમ તો કોઈ જ ન કહે—સંગ્રહમાં 'વૈશાખનો બપોર' એ ગરીબાઈ વિશે કાવ્ય છે, પણ તે 'સાલ' નથી, સ્વેત, સૌમ્ય છે—અને તેથી જ કવિતાના આજના પ્રિય વિષયો વિશેનો તેમનો સંબંધ—આ જ સંબંધ, ઓછાંવર્તા કાવ્ય લખવાનો નહિ—ધ્યાન એવો છે.

/ શેષનાં પ્રણયકાવ્યો વહાલાં સાગે છે: આપણા હૃદયને તે ઈંકાણુથી સ્પર્શે છે. 'એક સન્ધ્યા'નો નાનાસાલીય વિલાસ, 'મંગલ ત્રિકોણ'ની નૂતન કલ્પના, 'હેલ્ડુ' દર્શન'ની એક લીટીની પણ અવિરામ વેદના, 'આવી નિશા'નાં ઉદ્બોધનો (associations). 'ઓચિન્તી ભર્મિ'ની સંસ્મરણચારતા, અને 'સન્ધ્યાની ગઝલ'નું આશ્વાસન ચિત્તમાં છપાઈ જાય છે, અને 'સખીતે'નું કારુણ્ય તો અનન્ત કાળનું છે. અષાઢના ધનધોર આકાશમાં અને શરદની નિશામાં વિરહીની એ જ વિનવણી સંભળાય છે, અને મહીનાં કાતરોમાં, નર્મદાનાં તાડમાં અને તાપીતટે હિતરાણુમાં આર્ત પ્રેમના એજ સૂર ગૂંટે છે:—

સખિ, કોઈ દિન તો આવો,
સખિ, કદી દહી તો આવો,
આ જગનો કંઠાનો તમને ક્યાંથી આવ્યો આવો ?
સખિ, ફૂલને પથે પધારો,
સખિ, પરિમલ પેર પધારો,
તમ વિણ આ લવમાં નથી મારે ઊતરવાનો આરો.

x

x

x

સખિ, તેમ છતાં ના આવો,
સખિ, તેમ છતાં ના આવો,
તો અમૃતનો સહભાગી કરવા કોઈ રીતે યોત્તાવો.
સમગ્રતાએ જોતાં, 'શેષનાં કાવ્યો' સુન્દર અસુન્દર, શુદ્ધ

અશુદ્ધ, ઉચિત અનુચિત, શ્રેયસ્કર અશ્રેયસ્કરના વિવેચકની, કાવ્ય-
ગુણની કૃતિઓ છે. તેમાં રમત અને રમતિમાળપણું છે; બુદ્ધિનો
અમાત્યાર અને આકાર આણવાનું કૌશલ છે; ભાષા અને છંદના
પ્રભુત્વ જોડે પ્રયોગશીલતા, નિર્જીવ કાવ્યરૂપોમાં જીવ આણવાનો
બુદ્ધિપૂર્વક પ્રયત્ન અને કૃત્રિમતા છે. તેમાં મોહની નથી, ભાવની
ઉત્કટતા નથી, પ્રજ્વલ વેગીસી કટપના નથી; પણ શુચિત્વ
અને સંસ્કારથી વાતાવરણ મંગલ છે. અહીં જીવનનો
ઉત્સાહ, શૌર્ય ને ભાવનાશીલતા છે તો ફિલસૂફોના વિવાદ અને
ધીર પુરુષનું ડહાપણ છે, જે મનનશીલ વાચકને શુદ્ધ જીવનની
પ્રેરણા આપી શકે.

વિષ્ણુપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદી

રંગદર્શી બુદ્ધિના ચમકારા

ધૂમકેતુકૃત

૧. રંગકેતુ, ગુજ. સાહિત્યમંદિર, અમદાવાદ, સુવા રૂપિયો
૨. જલજિન્દુ, ગુજ. મં. કાર્યાલય, અમદાવાદ, દોઢરૂપિયો
૩. જીવનચક્ર, નવયુગ પુ. સંગ્રહ, રાજકોટ, સુવારૂપિયો
૪. સર્જન અને ચિંતન ગુજ. મં. કાર્યાલય, અમદાવાદ, દોઢરૂપિયો

એ જલજિન્દુ છે, પણ મેષનું જલજિન્દુ છે, કે જેને ચરણે મદા-
સાગરો પણ મોહાનું અભિમાન ઘાટી દે, વિનમ્ર બની રહે.— સર્જન
અને ચિંતન, કવિતા, પૃ. ૧૮૨

૨ પ્રિય જલજિન્દુ !

તારે એમ કહ્યું જવું છે તો એક કાળને માટે આટલું બધું
સૌન્દર્યદર્શન થયું ?

...ત્યારે તમને જીવનના રહસ્યની ક્યાં ખબર છે ? 'કેટલું ?' એ
પ્રશ્ન ત્યાં નિરૂપણ માત્રમુદ્ધ વચ્ચે છે ત્યાં દોષ શકે ? કેવી રીતે—
એ જ ખરો પ્રશ્ન છે નાં ?

—રંગકેતુ પૃ. ૭૦

કાણુ વધારે સાચું જુએ છે ? જલખિંદુમાં જલખિંદુ ભેનારો કે
એમાં યુક્ત રહેલા મુદાનદનો ક્ષુનિ સાંભળનારો ?

પળપળને અવગણનારો મદાકાળમાં રહેલી ચેતનાશક્તિ કપારે, ચ
પામી શકે ખરો ?

એ કેવી અલૌકિક સુધન્ય પળ હોવી જોઈએ ! એવી તે એ
કંઈ પણ હશે, જ્યારે વીસેક વરસ પર-શ્રી ગૌરીશંકર જોશીને
આત્માનું અભિજ્ઞાન થયું, તે એમણે 'પોતાનું' નામ 'ધૂમકેતુ'
પાડ્યું ? કેટલું અન્યથા નામ છે ! ખરેખર, વાચમચોડનુષાવતિ ।
પોતે તારાકણી; તારાકણીમાંથી તણુખા ઝરે; અને એ તંત્રીમાંનું
મંડળ બંધાય. અમર શબ્દદેહનું બંધાએલું મંડળ અમ્મા કરે,
પણ તારાકણી તો કણી જ રહે; ને પોતે સર્જે પણ તેજકણ જ.

‘લિરિક’ તથા નવલિકાની કલામાં ધણું સામ્ય શાથી છે,
એ સમજવું હોય તેણે ધૂમકેતુ સદૃશ (નવલકથાકાર નહિ પણ)
નવલિકાકાર જ કેમ થયા તે સમજી લેવું; અથવા તો ‘રજકણ’
કે ‘જલખિંદુ’ જેટલું-હૃદયગમ કે મનોરમ છે તેના દસમા ભાગ
જેટલું પણ નિર્ગંધસંમદ ! સર્જન અને ચિંતન ! આપણને કેમ
હલાવવું નથી તે સમજી લેવું. અગર તો એ શોધી કાઢવું કે શા
માટે કલાવિપયમાં ગાંધીજી સાથે બંધુધા અસંમત એવાં કનૈયાલાલ
મુનશી, ગાંધીજીની કાંગ્રેસમાં નેંધ પ્રધાનપદે વિરાજી ચક્રમાં ?
અને શા માટે ધૂમકેતુ કવચિત કવચિત વચ્ચે વચ્ચે નૈની-ભાચેરાન
કે સીમલા-કાસ્મીરના સ્પષ્ટસૌંદર્યની સદ્ગત કરીને, ગાંધીજીને
સામે કિનારે સાબરમતીતટે ખાનપુરના બંગલાના એકાંતમાં
ભિન્નિર્ગતિ દૃષ્ટનોત્તેજિત વિચારસાગરનાં જલખિંદુ વીણવા
રહી ગયા ?

મુસેલી, દુઃખ અને વિપત્તિનો પણ... ઉપયોગ કરી બહુનાર
- ઉદાસનું સ્વરૂપ સમજી શક્યો કહેવાય. ... ઉદાસનું સ્વરૂપ
જેટલું દુઃખ કે ઉપરજીવું, તેવાં જ માણસો પણ ઉપરજીવ્યાં ને
દુઃખ અને... ઉદાસના પ્રસંગો ; માણસો પોતાની દૃષ્ટિએ

નહિ, પણ પ્રભતી દિલ્લે ધડવા બેઠ્યો. —જલખિન્દુ, પૃ. ૫૮-૯

.....સાંત ધીમી ઠંડી મધુર રાત્રિમાં જ્યારે મોગરાગુલાબનો પરિમલ મહેકી રહે છે ત્યારે વિચાર આવે છે કે હું પણ એ પરિમલમાં એક અણુ—પરમાણુરૂપે વણાઈ ગયો હોત.

જ્યારે સ્વચ્છ આકાશમાં રાત્રે તારાઓ, બહો નૈની સરોવરમાં ઊગતા ફૂલ જેવા રોશની ઊઠે છે. ... એ સસવતી વાદળીના રખડુ સાચીદાર યવાતું મારા બાગ્યમાં હોત !

અથવા આવળુ માસની અધારધેરી રાત્રિમાં ધીમી ઝીણી છુદે વરસાદ પડે તો રાત્રે થાય છે ત્યારે, રાજદ્વારી પુરુષના અંતઃકરણમાં સૂતેલી મહાવાકાંક્ષા બગે છે તેમ એક મનોભાવ બગે છે કે, એ અનેક જલખિન્દુઓની સાથે મને પણ એક જલખિન્દુ યવાતું સ્વપ્ન ફળ્યું હોત !

પણ એ મનોભાવને અંતે ખબર પડે છે કે જેવું આ જીવનને તેવું વિસ્મયમના અણુએ અણુને પોતપોતાતું ધાર્મિક જીવન જીવવાતું છે. હરેકતું વ્યક્તિત્વ છે. હરેકને સ્વતંત્રતા છે. પણ સ્વચ્છન્દ કાંઈને માટે નથી.

—જલખિન્દુ, પૃ. ૧૦૧-૨

પણ 'સ્વતંત્રતા' રાખે બહુ સંદિગ્ધ છે.....

લગન-હરકોઈ પ્રકારનાં લગ્ન-હેતુ માટે, પૈસા માટે, રોખ માટે, ગમે તે પ્રકારે કરેલાં લગ્ન, પછી તે સ્વભાવિમાં હોય કે પરભાવિમાં, પણ અત્યંત ભયંકર ને અમાનુષી છે: ભયંકર એટલા માટે કે જે સ્ત્રીપુરુષ માત્ર ગ્રેમથી આકર્ષાઈને, માત્ર સૌંદર્યથી આકર્ષાઈને, માત્ર સર્જનના આનંદથી ખેંચાઈને જીવન ગાળવા માટે ભેગાં થતાં નથી તે સ્ત્રીપુરુષ તેમના જીવનનો અસંતોષ, અતૃપ્તિ, ક્રોધ, વૈર, લોભ ને પરજીવનનો મોઢ કાઢી પછી રીતે બહાર દેખાડ્યા વિના રહી શકતાં નથી.....સૌન્દર્ય ને કલાની દિલ્લે ને લગ્નમાં પ્રવેશ કરે તો...
...નૈતિક ચિયિલતા નામશેષ થઈ રહે. અસંજિત સંભવે જ નહિ.

—રજકણ, પૃ. ૧૬૫, ૧૬૯

આ ત્રણ અવતરણોમાં એવું પણુંક છે જે સાચે મુનશી કે ગાંધીજી તકરાર નહિ કરે, છતાં સરવાળે સંમત પણુ નહિ થાય; કારણ કે ધૂમદિવના પગ પૃથ્વી પર છે અને નથી. આ સમજા રંગદર્શી

બુદ્ધિના ચમકારા છે. નિત્યજીવન સમક્ષ રહેવાનો દાવો કરવા છતાં, નિત્યજીવન પસંદી નાખવાના સાદસનો ઉદ્ય થવા છતાં, એ નિત્યજીવનથી દૂર જ ભાગે છે. જીવનદર્શનથી હાલી ગયેલાં હૈયું અસંતોષથી ઉભરાય છે; પણ બુદ્ધિ તો જીવનની કરુણતા પર કટાક્ષ નાખીને જ અટકી જાય છે.

મેં માત્ર એ દશ્ય એવું ન હોત.

હું મુખી હતો. સતોષી હતો...

એ હોડકું—દરિયા—કુદરત અને માધીમાર સપળાં એક સુદર ચિત્રનિર્માણમાં કેવાં સાચ્યા સ્વરૂપે આવી શકે તેમ હતાં.

અને અમે—દરિયા કાંઠાના સહેલાણીઓ ?

જલપિંડુ, પૃ. ૨૪-૫

છતાં મનોદરા, બદલાય છે ત્યારે નીચેનો દુઝેડો પ્રશ્ન પણ પૂછે:

જીવનની નવી વ્યવસ્થા તમને કેઈ પણ જરૂરી નથી લાગી ? ને એવું હોય તો તમે એક પણ પણ જીવ્યા નથી.

—જલપિંડુ, પૃ. ૮૪

ત્યારે ખીજ વાર કહે છે કે

સમાજની અપૂર્ણતા વિષે નહિ, પણ ચોતાની. અપૂર્ણતા વિષે વિચાર કરનારો માણસ કેઈકે દિવસ સમાજની અપૂર્ણતા દૂર કરવાનું સામર્થ્ય મેળવી શકે ખરો.

—જલપિંડુ, પૃ. ૩૬

આવું સામર્થ્ય કેવી રીતે આવે ? કળાસાહિત્યની ઝળઝળ ધૂનમાંથી. કારણ કે

‘શાંતિ અને તપથી જેમ જીવી જીવનને સાચવે છે,’ અને એના જન્મની સાથે જ નહીં જીવન અને નવો યુગ શરૂ થાય છે, તેમ તે વિચાર ખૂબ સચવાય, ખૂબ ચોપાય, ખૂબ ટાકાય થાય, તે જન્મ લેતાંની સાથે નહીં પરિવર્તન અને નવો યુગ સ્થાપે છે. આના વિચાર એટલે સાહિત્ય.

—જલપિંડુ, પૃ. ૫૫

x

x

x

હરતાં હરતાં, નિત્યકર્મ કરતાં, કે જરાંતેરા નવરાંશ દરમિયાન તમને કોઈ ગીત 'ગણુગણુવા'નું ગમતું હોય, કોઈ સુર શુંજવાનું ગમતું હોય, ખુલ્લી કે મીચેલી આંખે કોઈ સુંદર દંસ્યની 'માનસી પૂજા' કરવાની ટેવ હોય, કે કોઈ કવિતાસંગ્રહમાંથી એકાદ બિર્મિકાવ્ય કે અંકકાવ્ય વાંચી તેટલી વાર તેની મનોદંશમાં તસ્લીન થવાનું તમને બાવતું હોય, તો તમારે 'રજકણુ' અને 'જલખિંદુ' જરૂર વસાવવાં. જાણે તે પાતું ઉધાડો. 'ગાળી નાખે હલાવી રસિક હૃદયને' એવા કોઈ વિચાર, ગર્ભિત, ચિન્તિત કે બિર્મિલ, તમને મળી આવશે જ. અગર તેને પ્રેરનારું પ્રકૃતિચિત્રનું સૌન્દર્ય કે મનુષ્યપ્રકૃતિનું વીરત્વ તમારી આંખ આગળના શબ્દોમાં પથરાયેલું તમારા ચિત્તને આહ્વાદ આપશે; અથવા એ શબ્દોમાંથી ચમકતું તમારા અંતઃચક્ષુને ચમકાવશે. એ પાંચ પળમાં સ્મૃતિના કાંઈ કાંઈ પટ ઉઠશે આવશે અને કાંઈ કાંઈ જીવનચિત્રોની પરંપરા ખડી થઈ જશે. હા, પણ એ નવનીત છે-એકસામટું પચે નહિ જ.

આવો કાંઈક લાભ તમને 'જીવનચક્ર' તથા 'સર્જન' અને ચિંતન'માંથી, છટકે છટકે, પણ અચૂક મળશે-જરા તસદી પડશે એટલું જ. ત્યારે તેમાં બીજો વિશેષ લાભ છે. કલા, સાહિત્ય, કવિતા, ગદ્ય, પદ્ય, જીવન, આત્મા, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ધર્મ, યુવાન વગેરે વિષયો પર દેશી પરદેશી વિચારકો-એ શું શું સંસ્મરણીય ઉદ્દગાર કાઢ્યા છે, તે ઓછી તસદીએ જાણવું હોય તો 'સર્જન' અને ચિંતન'માંથી સાધારણુ જિજ્ઞાસુને લેઈવું ધણું મળી રહેશે. ત્યારે પણ મને તો એ પ્રશ્ન થાય છે જ કે 'રજકણુ' નો 'તેજ અને છાયા' એ વિભાગ વાંચનાર માટે, કે 'જલખિંદુ'ના બીજા વિભાગના કટલાક પરિચ્છેદ વાંચનાર માટે, એમાં નહું શું છે? રંગરૂપ બદલાય છે, પણ એ નવીનતર છે માટે રમણીયતર નથી.

અવિદ્યાન્ત અભ્યાસથી સૌન્દર્યના ચમકારા આપી શકાય, પણ વિધાન ન આવે.'

—સર્જન અને ચિંતન, પૃ. ૧૩૬

પરંતુ મને અત્યારે તો વિધાનની, સાવચત્ર સુરિચિત મૂર્તિવિધાનની પડી નથી; કારણ કે મારી કાંઈ 'કલાકારની' મનોદશા * નથી અને ધૂમકેતુએ તો આપણને તણખા, કણ, બિન્દુ જ આપવાનું કહ્યું હતું ને ? આ તો પેલા વિજયરાયને મૂઝવું કે 'સર્જન' અને ચિંતનની ગ્રંથશ્રેણીરૂપે 'માનસી' કાઢું, ને ધૂમકેતુને ભુલાવામાં નાખ્યા.

નેં બીજો વાંક આપણા દેશનો છે. ચિન વિષે એમ કહેવાય છે કે સાંતા પંડિતો તરફ સૌ લોકનેતાની દૃષ્ટિએ જુઓ છે. તેમ અહીં ગુજરાતમાં સાહિત્યકારો જ જીવનનું માર્ગદર્શન કરે એવી ભણેલા વર્ગની માન્યતા છે. જીવન, ઈશ્વર, કલા, કવિતા વગેરેના ચિંતક સાહિત્યસંજ્ઞા હોવું જ જોઈએ એમ સોંકે માને છે. આપણે તેમના તરફથી એવાં કથનોની અપેક્ષા રાખીએ છીએ કે જે આપણને દોરે. રુક્ષ-કોલેજનો કે ન્યાતનો મેળાવડો અગર યુવકસંઘની સભા હોય, તો શિક્ષિતોની નજર કાંઈ કવિ, નવલકથાકાર કે નવલિકાકાર તરફ જાય છે-જતી હતી. શ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈને આવા જ સંજોગમાં 'જીવન અને સાહિત્ય' ના નિબંધો લખવા પડેલા. હજી હમણું હમણું આપણે સાં કાંઈ ક્ષેત્રવિભાગ થવા માંડ્યા છે. ને રાજકીય અગ્રણીઓ તો પોતાના વિષયથી બીજું બાગ્યે જ બોલે છે. સતત ચિંતનધારાની જેની પાસે આશો 'માય' એવા પ્રાઈસરો તો બહુ છે, પણ એમને આવા વિષયો 'પર' બોલવા લખવાતી કુરસદ કે પરવા નથી. આ 'સંજોગમાં' તો, 'સારો કવિ કે કલાકાર, સારો ચિંતક કે સંમાસોચક' ન હોય એવાં કાંઈ

* સર્જન.

પ્રકૃતિનિયમ હોય, તો પણ જનકલ્પાણુનો ભાર જેને માથે છે એ કલાકારે તો 'ચિંતન' કર્યે જ છૂટકો ને ? બાકી ધૂમકેતુએ તો એક વાર નિશ્ચય કરેલોઃ પણ

મેં તો માત્ર એટલું કહ્યું હતું કે મને એવું મૌન આપ કે જે મૌનનો ભંગ થાય ત્યારે દુનિયા પલટાઈ જાય.

તેં મને એવું મૌન આપવાની ના પાડી અને સાધારણ મૌન લેવાની મેં ના પાડી.

સાધારણ મૌનને તો હું શું કરું ?

—રંગકણ, પૃ. ૪૫

સવાલ એ થાય છે કે 'કવિતા અને સાહિત્ય' બાદ એક બે પચ્ચીસી પછી પણ ગુજરાતી સાહિત્યકારો કે વિચારકો કવિતા શું ? સાહિત્ય શું ? કલા શું ? એ જ બોલ્યાં કરશે ? ગુજરાતની સાહિત્યકૃતિઓ તો જાણે વાતલાપક જ નથી ? " જાણે એવી વિવેચના સિદ્ધાંત વિનાની હોય ! " તત્ત્વશોધ, તત્ત્વચિંતન એ હિંદુ માનસનું કહેવાતું લક્ષણ કલાસર્જનના ક્ષેત્રમાં પણ લાગુ પડે છે કે શું ?

પોતાના જમાનાના દયારામને ખરી રીતે પિછાનવા જણે આકાશ પાતાલ એક દર્યા તે તરણ ચોક્કો આજે છવતો હોય તો હિમાદ્રિનાં અનેક શૃંગ હલ્લધીને રસિયામાં રહેતા પેલા મેક્સિમ ગોર્કીને મળવા દોડે !

સર્જન પૃ. ૨૫૪

ખરું; આપી વીરપૂજની રંગદર્શી, ભડમક બળતી, તમારી તમન્ના સમજાય છે. પણ નર્મદનું સમજાવ્યું તેમ ગોર્કીનું વીરત્વ તો સમજાવે. અને એ ખરું કે 'મરઘાભાઈ ધારે તો પણ બિથોવન થઇ શકે નહિ;' અને 'એકાદ સૈનિકકવિ રૂપટ' પ્લુટ બંગાળના ગામડાના જીવાનને દલાવે' એ પણ ખરું. પણ બિથોવન કેણુ શું કરી ગયો, કે રૂપટ પ્લુટ કેણુ શું કરી ગયો, તે તો અમને સંસ્કારવાં છુએને સમજાવે. સદ્ભાગ્યે તમને

મહાસુન્દર કૃતિઓના સમાગમ થયો; પણ તેનો આમ ઊડતો ઉલ્લેખ જ અમને કેમ સંતોષે ? તમને સંસ્કારિતાના પ્રચારનારને કેમ સંતોષે ?

અને, ચાળીશ પાનાંની કવિતા ચર્ચા કરી ત્યારે પાંચમી ચોપડીની છાકરી જાણે એ પાંચ કડી 'ટાંકીને જ' 'પ્રેમાનંદનો માણુ પર ટંકાર દેતો હાય ખડો યાય છે, 'એમ માની લીધું; તથા

‘જીવનના અવલ ઊડાણમાં વસી રહેલી સૌન્દર્ય સાવનાને નમત કરવી એનું નામ રસનિષ્પત્તિ’

એ મહાકથનનું દષ્ટાન્ત ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી એ એટલું જ જડ્યું ! અથવા તો એક વાર ‘પ્રેમાનંદના જસોદાવિલાપથી અધિકારી જનને વેદનાજન્ય આનંદ થશે.’ એટલું કહેવાતું મળ્યું. અરે ભૂલ્યો, એક ટીપમાં ‘રણુચંદ્ર’ની ચાર પંક્તિઓ ‘વીરત્વ-ભરેલી પરાજયકથા, કવિતામાં જેને grandiosity કહે, છે તે સાધે છે’ તે બતાવવા ઉતારી છે.

‘પ્રેમાનંદનો રસનો અનુભવ’ ને ‘મીરાંનો અનુભવનો રસ’ એવા રાષ્ટ્રપ્રેક્ષથી અમને શે સંતોષ યાય ? જનસક્ષણમાં રાચનારો શામળ ને અતિશાની અખો—એ બધું શ્રી નરહરિ પરીખની નવસરામની આવૃત્તિમાં તમે વાંચ્યું તે તો સમજ્યા; પણ એથી કાંઈ આગળ તો સર્ધ જાઓ. નહિ તો થોડા વખતમાં વાણિયાવૃત્તિ ગુજરાત તો શંકા કરવા લાગશે કે એક નિઃશ્વ લખવા તમે પચીસ ત્રીસ ચોપડાં પુસ્તકાલયમાંથી લઈ આવ્યા, અગર જ્યારે વાંચતાં જે સારું લાગ્યું તે વિષય-વાર પોથીમાં ખાનાં પાડી નોંધી રાખ્યું હશે ત્યાંથી વીણી લાવ્યા. પણ હું ઉતાવળો કાં યાઉં છું ? ગુજરાતી સાહિત્ય-કવિતાની એમની વિવેચનો તમાર જ થતી હશે.

છતાં ક્ષણભર શંકા યાય છે કે શું પોતાને નહિ મમતા અતિપાંડિત્યના ધૂમકેતુ પોતે જ ભોગ થઈ પડ્યા હશે કે આટ-

આટલા લેખકોને એ ટાંક છે અગર તેમનો એક યા બીજી રીતે ઉલ્લેખ કરે છે. એક તો ચોક્કસ છે કે એમના ઊર્મિલ-lyrical impressionable સ્વભાવને ઘણા ઘણા સુંદર રીતે નમૂકેલા મનોરમ વિચારો વચ્ચે કરી લે છે. વળી, સત્યના અગમ્યત્વ વિષે એમને આગ્રહ છે, ને સાથે સાથે સૌ સૌન્દર્યમાં જ સત્યનો વિભાવ છે અને સૌન્દર્ય નિત્યનવીન બહુવિધ છે, એવો પણ મતાગ્રહ છે. એટલે આ સઘળું પોતામાં મિલાવી દેવાનો-ગુજરાતમાં જ્ઞાનગંગા વહેતી કરવાનો અહીં બગીચ (1) પ્રયત્ન છે.

અકિતત્વ+સર્વદેશિત્વ=સકિત+અન્યેત્વ.

—જીવનચક્ર, પૃ. ૧૪૨

અને તે બનત. પણ ચમકારા, અખંડ અવિરત પ્રકાશ નહિ, પણ ચમકારા, એક સરખો એકધારો તેજપ્રવાહ નહિ પણ રંગબેરંગી ચમકારા, એ ધૂમકેતુના માનસખંધારણનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. એ લક્ષણ એમના કલાસર્જનની મહત્તા આંકે છે તેમ, એમના ચિંતનની-સર્જન કે કલાસંબંધી ચિંતનની મર્યાદા પણ આંકે છે.

અને તેને જ મળતું-તે જ માનસખંધારણમાંથી પરિણમતું બીજું લક્ષણ સુંદર, ગર્ભિત શબ્દકલાપ કે વાકયાયોજન છે:

મૃત્યુ ન આવે એવી પ્રાર્થના મેં ક્યારે કરી છે? મેં-તો એટલી જ વિનંતિ કરી છે કે હું જીવતો હોઉં ત્યાં મૃત્યુ આવે, મરી ગયા પછી નહિ.

રજકંજી, પૃ. ૪૫

વિશ્વક્રમમાં અદિંસાને સ્થાન નથી. અદિંસક દિંસાને છે. પૃ. ૩૬

બે મારવાડી બાઈઓ બર્થે ગાડે જીવી હોય છે. અને એક શેઠાણી મોટર હાકવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય છે..... એક જીવન જીવવા સારીર નીચોતી નાખે છે, બીજી વખત ગાળવા જીવન નીચોતી નાખે છે.

પૃ. ૩૨

મગવાન વધાગતને અગુણિમાલ હુઝારએ કહ્યું કે 'ભોમો રહે' ને પોતે ચાલતાં હતાં છતાં જ્યાંજ વાંચ્યો કે 'હું ભોમો છું' ને હું ભોમો નથી.' એટલા નાના જવાબમાં એવી સુંદર શૈલી હતી..... (હુઝારના) સ્વભાવમાં પરિવર્તન થયું. શૈલી એ જીવનના સમગ્ર દર્શનનું મુખ્ય દ્વાર છે.

—જસબિન્દુ, પૃ. ૫૬-૭

અર્થાત્ ધૂમકેતુની શૈલી કાળજીપૂર્વક ખેડેલી છે.

શબ્દમાં શી રીતે ચક્રિત આવે છે-મનુષ્યની આંતરદૃષ્ટિના પ્રતિધ્વનિ રૂપે જ. એ ખ્યાલ નંદોવાથી માણસ એક શબ્દ વાંચે તો એક જગ્યાએ એક હબર શબ્દો વાપરવા લાગે છે.

જસબિન્દુ, પૃ. ૫૩

આ રીતનો શબ્દસંયમ શિષ્ટત્વનું લક્ષણ છે, શબ્દ પર પ્રભુત્વ એ શિષ્ટ છે; શબ્દ સાથે તથાવું એ રંગદર્શી છે. શબ્દ-કલાપનાં પદલાં સામસામાં તોળવાં, જીવનના દૂર-કરેણુ તદ્દાવતાને સામસામા ગોઠવી patterns (વિવિધ ભાત) પાડવી એમાં સૌન્દર્યલક્ષી શિષ્ટત્વ રહ્યું છે. જીવનના મહાસંકેતને ગૂઢ વિરોધાભાસી ભાવામાં રજૂ કરવો, વિરોધાભાસને જીવનના અગમ્ય અંશોનાં લક્ષણ દાખલ વાપરવો, એમાં રંગદર્શીપણું છે. લાગણીના આવેશથી પ્રેરાતી અતિશયોક્તિ રંગદર્શી છે. સુદ્ધિ-વૈભવથી પ્રેરાતી અર્થચમત્કૃતિ શિષ્ટ છે.

શિષ્ટોનો સંયમ અને રંગદર્શીનો સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ ધૂમકેતુમાં સારી રીતે મળ્યા છે, કારણ કે જૂતકાલના કલાવીરોની પરંપરિત સંસ્કારિતા એમણે સ્વીકારી છે. સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી સંસ્કારી હરેક નવીનતાને આવકારવા તૈયાર હોય છે, આવકારીને યોગ્ય લાગ્યે પોતાના જીવનમાં-વિચાર, કલ્પના કે ભાવનામાં વણી લેવા તૈયાર હોય છે, તેમ ધૂમકેતુએ કર્યું છે—અને, તે ભાવપરવશતામાં અક્રિતત્વને ઓગળા જવા દે છે.

અપૂર્ણ

મજરાય મુકુંદરાય દેસાઈ

રાજ્યનીતિનો તામિલ ગ્રંથ ૧

‘કુરુક્ષેત્ર’ નું બીજું પુસ્તક: (ભાષાન્તર અને ભાષ્ય સહિત):
કર્તા: સી. રાજગોપાલાચારીઅર. પ્રકાશક: રૉયલ ઇન્ડિયન એન્ડ સન્સ,
૨૨૨, એસ્પેનેડ, મદ્રાસ

માતાપિતાના કારાવાસ દરમિયાન યોગેશ્વર શ્રી કૃષ્ણ પ્રગલ્ભા;
કારાવાસના દરજિયાત આરામ વખતે સોઠમાન્ય ટિપ્પણ ગીતા-
ગદ્ય કથાઓગણા આપ્યું; મદ્રાસના આજના વડા પ્રધાન
શ્રી રાજગોપાલાચાર્યે તામિલ ભાષાના રમૂતિગ્રંથનો સારોદ્ધાર,
ભાષાન્તર તથા ભાષ્ય સહિત, પ્રસિદ્ધ કર્યો; તે પણ
કારાવાસનું જ ફળ-ફલેષાલાસ મુનશીના ગુજરાત એન્ડ ઇટલિ
લિટરેચરની માધ્યમ.

એ રમૂતિગ્રંથનું નામ ‘કુરુક્ષેત્ર’ અને તેનો રચનાર ધિરુ
(શ્રી) વલ્લુવાર (વલ્લભ). તામિલ સોદના જીવન તથા ચારિત્ર્ય
અને તેમની ભાષાએ તથા સાહિત્ય, સૌ ઉપર એ ગ્રંથની જોડી
દરમિયાન અસર થએલી છે. દિંદુ જીવન અને સંસ્કારિતાનાં
મૂળમૂલ તત્ત્વો—જેવાં તત્ત્વો કે જે સાર્વત્રિક યોગને અનુકૂલ છે,
તેના પર રચાયેલું એ ગ્રંથમંદિર બદ્ધવિધ શક્તિનો પરિપાક
છે. જનજનતની સંસ્થાઓનું બારીક અવલોકન; મદ્રાપુરુષોના
આદર્શ અને ઉપદેશનું તથા જીવનચરિત્રમાં તેમના ઉપયોગનું
સમગ્રદર્શી જ્ઞાન; મનુષ્યપ્રપત્તે મેળવવાના ચાર પુરુષાર્થની
સિદ્ધિ, જનસમાજની વ્યવસ્થિત પ્રગતિ, તથા નરશક્તિઓની
સંપૂર્ણતા: ઉદ્ભવિત—એ વિષયોનો મદન વિચાર; ઉદ્ધાસ અને
આશામયું જીવનદર્શન; તે ઉપરાંત, શ્રી રાજગોપાલાચાર્ય પોતે
કહે છે તેમ, ‘પદુતા, ચાણુપણુ વિશ્વગામી સંસ્કારિતા,
વિનીતતા, અને સર્વધર્મસંગત તર્કવાદ;’—આ સર્વે ‘કુરુક્ષેત્ર’ નાં
વિશિષ્ટ લક્ષણો છે.

૧. ‘દિંદુ’ માં આવેલા અંગ્રેજી અવલોકનને આધારે.

૧૩૩ પ્રકરણનો આ ગ્રંથ ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલો છે. ગૃહસ્થ તથા સંન્યાસીનાં કર્તવ્ય વિષેનો પ્રથમ ભાગ છે, તેણે હિંદીઓનું તથા બીન-હિંદીઓનું સૌથી વધુ લક્ષ્ય ખેંચ્યું છે, ન્યારે પ્રેમવિષયક ત્રીજો ભાગ સૌથી ઓછો લક્ષ્યપાત્ર નીવડ્યો છે. પ્રકરણ ૩૬-૧૦૮નો વચ્ચેનો ભાગ સાહિત્ય અને ઇતિહાસના અભ્યાસકો તથા વ્યવહારનો માટે મહારસભાગ છે. 'દુન્યવી વ્યવહારના જુદા જુદા વિભાગોમાં શાણા સળંગનોએ અનુસરવાની નીતિના સિદ્ધાંતો આ સિત્તેર પ્રકરણોમાં લાક્ષણિક સંક્રાંતિને સંક્ષિપ્તતાથી નિરૂપેલા છે.'

આ પુસ્તકના મધ્ય ભાગના વિષયોનું વૈવિધ્ય વિશાળ છે: રાજ્યનાં સાત અંગો-નરપતિ, સચિવમંડળ, જનપદ, દેશરક્ષણ, દાષ્ટ્યધન, સૈન્ય, મિત્રરાજ્યો એ જૂના રમૂતિકારોનું વિભાગીકરણ જ ત્રણ પ્રભાગમાં વહેંચવા છતાં વલ્લુવારે કરેલું તેમનું નિરૂપણ તથા તેની રીતિ મોક્ષિક છે.'

(૧) રાષ્ટ્રપતિત્વનું આરોપણ એક વ્યક્તિના અંગ વિષે કરેલું છે, એ ખરું. પણ ધ્યાનપૂર્વક પૃથક્કરણ કરતાં જણાશે કે રાજ્યનું સર્વોપરિપણ અનેકશઃ, બંધારણીય અંકુશો અને ફરજોથી નિયંત્રિત છે: એને સુઘ્ન પુરુષો અને પ્રજામંડળોની સલાહપૂર્વક સારી રીતે પસંદ કરેલા સચિવો અને અન્ય રાજ્યાધિકારીઓ મારફતે કામ કરવાનું છે; રાજ્ય કાયદાથી પર નથી; 'એ જ નરપતિ નામને પાત્ર છે, જે ધર્મમાંથી અળતો નથી, જે અધર્મને રાજ્યપાર કરે છે, જે જૂની યુદ્ધકીર્તિ અકલંકિત છે.' 'ધનનું ઉત્પાદન, દ્રવ્યહનનું સંવર્ધન, રાજ્યનું સંરક્ષણ તથા ધનનું સુયોગ્ય વિયોજન-આ રાજ્યના ધર્મ છે; ને તે સારી રીતે બળવે તે જ રાજ્ય છે.' રાજ્યપુરંધર-તરીકેની તેની સત્તાઓ તેટલા પૂરતી જ છે.

(૨) રાજકારણ અને ઇતિહાસના અભ્યાસકો તથા

વ્યવહારપ્રવીણોને ઉપયોગી બીજા ભાગમાં સચિવમંડળ, વક્તૃત્વશક્તિ, ચરિતની નિર્મળતા, કાર્યદક્ષતા, વ્યવહારનીતિ, પ્રભા પ્રણાલિકા, એક્ષચીઓ, સૈન્ય, દેશરક્ષણ, રાજ્યધન, રાજ-ગૃહ આદિના કાર્યકરો, વગેરે વિષયોની ચર્ચા છે. શ્રી રાજગોપાલાચાર્યે કેટલાંક અગત્યનાં પ્રકરણોના શ્લોકોનું ભાષાન્તર કરી તે પર શાશ્વત્વ ને વિદ્વત્તાપૂર્ણ નોંધ લખી છે.-દા. ત. પ્રકરણ ૪૭માં “ કાર્યનાં મુખ્ય અંગ ત્રણ છે: વિનાશ, ઉત્પત્તિ, ઉપયોગિતા. કાર્ધ પણ કાર્ય હાથ ધરતા પહેલાં કસાએસા રાસાહકારો સાથે ઘટતી મંત્રણા કર્યા પછી આ ત્રણ પૈકી દરેક અંગના ગુણ અને માપની તુલના કરવી જોઈએ; કારણ કે અવિચારથી કે ઉતાવળથી હાથ લીધેલું કામ પોતાના જ હેતુને નાશ કરે છે ને નાશ કરવા ધારેલા દુષ્ટ તત્ત્વનું બળ વધારે.”-૫૧મા પ્રકરણમાં કાર્યોધિકારીઓની પસંદગીની રીત બતાવી છે: નીતિ કે બુદ્ધિની ખામીઓથી મુક્ત, ભોક્તૃનિંદાના ડરવાળા અમલદારો કસોટીમાંથી પાર બીતરે એટલે તેમને જવાબ-દારી સોંપી દેવી જોઈએ. ચાર કર્મ વિશે આખું પ્રકરણ છે. આજના કરતાં વધારે મોટા ઉદ્દેશો માટે ને વધારે વ્યવસ્થિતપણે જનસુસપ્ત્તિની સંસ્થા સારે નિર્માણેલી હોવી જોઈએ. રાજ્યના સધળા અધિકારીઓ, રાજકુટુંબનાં સગાંઓ, અને સ્વાનુકૂલ તરીકે પ્રસિધ્ધ નહિ એવા સર્વેની રાજ્યચારોએ ખખર રાખવી જોઈએ. જનસુસની સંસ્થાની વ્યવસ્થા એવી જોઈએ કે તેનો એક સભ્ય બીજા સભ્યને ન ઓળખે. ત્રણ પ્રકારે સમર્થન ધાય ત્યારે જ જનસુસની ખાતમી માનવી.-પ્રકરણ ૭૪માં ‘ નાકુ ’ (દેશ) વિશે લખ્યું છે. એ શબ્દોમાં ‘ જૂમિ માત્ર નહિ, પણ દુર્ભરધંધાના કરનાર, સત્જનો અને વિદ્વાનોનો વર્ગ, ઉચ્ચ મનોવૃત્તિવાળા પૈસાપાત્ર પુરોનો સમાવેશ ધાય છે. શ્રમ, જ્ઞાન અને ધન, એ ત્રણે આખા રાષ્ટ્રનાં અંગ છે. ’ સામાજિક સુ-રિથિતિને દરકત કરે એવા અતિશય ભાગલાઓ કે મંડળાઓ પણ

ન જોઈએ; અને અવ્યવસ્થાની પ્રચારક કે પ્રેરક પ્રવૃત્તિઓ પણ ન જોઈએ. 'સૌ અંગો ભલે હોય, પણ સમુચિત' રાજ્યધરંધર ન હોય તો એ સર્વેનું પરિણામ શૂન્ય જ આવે, — રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ તથા જ્ઞાનવાન પ્રગતિશીલ રાજ્યવ્યવસ્થા માટે કેળવણી ઘણું અગત્યનું અંગ છે, એટલે સુધી કે વલ્લુવારે એ વિધાને પાંચ પ્રકરણ આપ્યાં છે. રાજ્યની મહત્તા અને આગાહી તે નૈતિક અને સામાજિક સુરચિતિના સમુચિત સિધ્ધાંતોથી પ્રેરિત, યોગ્ય દિશાગામી પ્રયત્નથી પોષાયેલા કેળવણીબીજમાંથી ફાલેલા જ્ઞાનવૃક્ષનું ફળ છે.

(૩) ત્રીજો પ્રભાગ ૧૩ પ્રકરણમાં સમાવેલા પ્રકીર્ણ વિષયોનો છે : સ્વમાન, ચારિત્ર્ય, ઉદ્યમદિત્તી, કરેકસર, દુષ્ટત્વ-વિમુખતા, નાગરિકપણું, ખેતી, ગરીબાઈ, મર્ગૂરી, અપ્રામાણિકતા, વગેરે. વલ્લુવારનો આદર્શ (૬) ન્યાયી, હિતકારી નરપતિ અને (ખ) શાણું સચિવમંડળ અને કાર્યદક્ષ રાજખાતાં એટલે જ નથી; (ગ) સંપત્તિવાન રાષ્ટ્ર, સુવ્યવસ્થિત સત્તાધીશ જનપદ પણ છે જ. 'કુરેસ'ની પોતાની આંતરિની પ્રસ્તાવનામાં એચ. એ. પોધેએ કહ્યું તેમ, 'આ પ્રકરણોમાં કર્તાનો નીતિનો આદર્શ નિરૂપેલો છે.' કારણ કે, વલ્લુવારે કહેલો જનપદમાં સૌ નાગરિક કેળવાયેલા, બહુશ્રુત, શક્તિશાળી, વિવેકી, સ્વાત્મી, ઉદ્યમપ્રિય, ઉદ્દેશીસ અને અધ્યાત્મિકી જીવનદષ્ટિવાળા, સંકટ કે મુશ્કેલીમાંથી પાર ઉતરવા માટે તથા ઘટતા પુરુષાર્થ સિધ્ધ કરવા માટે અચળ ઇચ્છાજળજવાળા હોવા જોઈએ. મનુષ્યના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ અને ચારિત્ર્યનું બંધારણ એ અવસ્ય ધ્યેય હોવું જોઈએ. રાજકારણના પ્રાચીન કે મધ્યકાલીન કેટલાક નિરૂપકોની અપેક્ષાએ વલ્લુવારનું વિશિષ્ટત્વ એ જ કે રાજ્યપતિ, રાજ્યાધિકારીઓ અને નાગરિકોના-સૌંદર્યના એ ત્રણે પ્રભાગોના-મૂળભૂત સૈધ્ધાન્તિક પાયા તરીકે એ સુનીતિને આવશ્યક ગણે છે.

ગાંધીજીથી બીજે જ નંબરે વિરાજતા દેશનેતાને હાથે

આવા પુસ્તકનો સારોદાર યદ્, ભાષાન્તર અને ભાષ્ય સહિત, વિશાળ જનસમૂહ આગળ રજૂ થાય એ ખરેખર સહેતુક છે. ગાંધીજી આપણાથી ગમે તેટલા પર હોય પણ સ્વપ્નવિહારી નથી; દૂર રહ્યા આપણે એમના રાજકારણના આદર્શને સ્વપ્નવિહાર ન ગણી કાઢીએ તેથી જ શ્રી રાજગોપાલાચાર્યે આ પુસ્તક રચ્યું છે : રાજ્યધુરા પોતાને હાથે ધરતા પહેલાં રચ્યું છે.

અસો-પાંચસો શબ્દોમાં

૧. ‘માર્ક્સસ્ટોન્સ ઇન ગુજરાતી લિટરેચર’ ૧

ગુજરાતના મધ્યકાલીન સાહિત્યનો સળંગ ઇતિહાસ આપવાનો પહેલો પ્રયાસ સને ૧૮૯૨-૯૩ માં ‘ફાસિકલ પોએટ્સ ઓફ ગુજરાત’ રૂપે થયો. ગોવર્ધનરામની એ સ્મરણીય પ્રયત્નિકા સર્જનશીલ વિવેચનનાં ફેટલાંક તત્ત્વોની ધારનાર દોષને આજે સાઝયાર દસકે પણ સુવાચ્ય છે. પરંતુ એની પછી પૂરાં એકવીસ વર્ષ સુધી-૧૯૧૪ સુધી. ગોવર્ધન-પેડીના ખીજ એક પણ સાહિત્યસેવકે વિગતવાર મન્યાકારી નિરૂપણ માટે એ વિષયને કાણ જાણે કેમ પણ હાથ જ લગાડ્યો નહિ એ સાક્ષ્યમાં આપણી વાઙ્મયભૂમિને વિશે રોપાયા ‘માર્ક્સસ્ટોન્સ ઇન ગુજરાતી લિટરેચર’ અને તેની પણ આ નવી શોધિતવર્ધિત આવૃત્તિ (ભાષાન્તર ૧૯૨૭માં પ્રગટલું) આશરે પાંચેક વીતી ગયા પછી જ (આ વર્ષના ઓગસ્ટમાં) પામી શકે તેવું સાહિત્યપ્રેમી અને ઇતિહાસપ્રેમી આ ગુજરાત છે.

૧. ફર્લિ દિ. બ. ફર્ગ્યુસન મોહનલાલ જવેરી; બીજી આવૃત્તિ (મેક્લેન્ડ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કૃપાથી, મુંબઈ નં. ૨; ૧. ૨૩.)

૨. બાણમાં એ વિલ્હલમ મોરેજની લિટરરી રોસાપદીમાં જાણે; બાણમાં, પણ કદી, પહેલી આવૃત્તિ; અને ૧૯૧૬માં બીજી.

‘વચ્ચે આ ક્ષેત્રના ત્રણ પ્રયાસ થઈ ગયા: ‘સાહિત્યપ્રવેશિકા’ (૧૯૨૨); ‘મધ્યકાલના સાહિત્યપ્રવાહ’ (૧૯૨૬); ‘ગુજરાત ઍંડ ઇન્ડિયન લિટરેચર’ (૧૯૩૫). જૈન કવિઓ વિશેના રા. મોહનલાલ દ. દેસાઈના ત્રણ આકરગ્રંથો એ પણ આ વચ-ગાળાનાં માનજનક પરિભ્રમણ. એ સર્વ પ્રયાસો પોતપોતાની રીતે ઉપયોગી છે, જે હેતુથી અને જે દષ્ટિએ એથવા તે પણ આવશ્યક હતાં, જે વાચકવર્ગ માટે એ નિર્માયેલાં તેમને પંચુ તેમતેમના કર્તાઓએ યથાશક્તિ સંતોષ આપ્યો છે— આ બધું સ્વીકાર્યા પછી પણ કહેવું જોઈએ કે ‘માઇસ્ટરોન્સ’. આપણને જે નવે અને અઘતન રૂપે મળે છે તેને ‘માટે’ અવકાશ તો હતો જ—અગત્ય પણ હતી. એ અગત્ય પૂરી પાડવા માટે તેના વિદ્વાન, અવિરતપણે ઉદ્યમશીલ કર્તાનો સર્વ સાહિત્યપ્રેમીઓ—પ્રાધ્યાપકો અને ખીમ અભ્યાસીઓ, પત્રકારો અને વિદ્યાર્થીઓ—અંતઃકરણથી આભાર માનશે.

આકૃતિ ગુણોને કથે છે. નવી આકૃતિની આકૃતિ નવાં સવાસો પાનાં વડે પરિપુષ્ટ જનીને આપણાં કળાટમાં એટલી વધારે જગ્યા ફાંજલ પાડવાની તૈયારી આપણી પાસે કરાવે છે તેમ આપણાં મગજને પણ એટલી વધારે આધાખોરાકી પૂરી પાડે છે. એ ખોરાકની એક વાનીનું નામ આપીએ જો નરસિંહ-પ્રેરક ભક્તિજ્વાલાનો ઇચારો (પૃ. ૩૫, ૮૫); તો ખીજનું અપ્રેમાનંદી નાટકોની ચર્ચાપરીક્ષા (પૃ. ૧૩૩-૩૫, ૮૫); તો ત્રીજનું દયારામ-દુરાચાર-વિચાર (પૃ. ૨૬૨-૬૩, ૮૫); તો ચોથી વગેરેનાં નામ આપીએ વિસ્તારેલું ચોથું પ્રકરણ, આરંભની સવિરતર વિષયાનુક્રમણી, ૬૬ નવાં નામોવાળી ગ્રન્થ-સૂચી, સુવર્ધિત વર્ણાનુક્રમણી, ‘દયારામની કૃતિઓ તથા જીવનને લગતું’ (રા. નટવરલાલ દેસાઈના સહકારકલરૂપ) નવું પરિ-શિષ્ટ તેમ જ તેવું પરિશિષ્ટ બોક્સાહિત્ય વિશેનું અને આખા ય ગ્રન્થમાં વિષયનાં અંગોપાંગ વિશેનાં ગદ્ય પદ્ધતીસીનાં સંશોધનો-

ને આધારે રથળે રથળે કરેલા બીજા સંપ્રયાણના નાના કે મોટા પાણુ મહત્વના ઉમેરા. વિશાળ ક્ષેત્રપટ પર ચતુર્ આણું કાર્ય જે ઝીણવટ અને ચોકસાઈ માગે, આવી બાળતમાં આપણે ત્યાં ઘણી વાર થતા માયાહિતાર કામને બદલે સજીવ કર્તવ્ય-બુદ્ધિ માગે, તે પાણુ અન્યને પાને પાને-જેમ તેની નિરાડબર, સરસતાથી વહે જતી લખાવટમાં તેમ આધાર તરીકે ટાંકેલા અંથ-લેખાદિની સાલ, પૃથ્વસંખ્યા વગેરે કાળજીથી ટાંકવામાં-દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે. આ મુશ્કેલીભર્યા કાર્યમાં કર્તાને ડગલે પગલે રા. અંબાલાલ ખુલાખીરામ જાની જેવા, આ વિષયના ખરેખર જીવંત વિશ્વકોશ સમાન, ખંડિતવર્ણનો સાથ (પહેલી આવૃત્તિ-માં તેમણે નામ એક રથળે હાલું; બીજામાં છે ત્રેવીસ રથળે.) મળ્યો-છે એ તેમણે અને આપણે સૌને સદ્બાગ્ય લેખાણું જોઈએ. નરસિંહથી દયારામ સુધીની આવી સારી આટલી બ્યબહાર ઉપયોગિતાવાળા તવારીખે અદ્ય શુજરાતીમાં બીજી છે નહિ; જેમ એવી તવારીખ તરીકે તેમ એ વિષયનાં ગયા પચીસેક વર્ષનાં અન્વેષણોના એક કીમતી આકરઅન્ય તરીકે આ નવીન, સ્થિરતર, મજબૂત 'માઈસરોન્સ' આપણુ સૌને આપણાં વધુ સંશોધનોમાં અને જ્ઞાનપ્રચારમાં ચિરકાળ માર્ગ-સૂચન કરતા રહેા એવી ઇચ્છા સાથે તેને આવકાર આપતાં ઘણા આનંદ થાય છે.

—વિં

૨. સાહિત્યકળા^૧

આપણા કર્તાની જેમ, જે નિસર્ગસિદ્ધ સાહિત્યભોગીની લેખક તરીકેની કારકિર્દી વિ. સં. ૧૯૧૫માં (સને ૧૯૦૬) અને 'વસન્ત' જેવા એ વર્ષોના સર્વોચ્ચ એક સામયિકમાં શરૂ

૧. કર્તા પ્રો. મોહનલાલ પાલવીરાંકર દલે, સૂરત (૩. ૧).

થઈ હોય, તેમનો આ ચોથો જ અન્યથા માટે છે, (આછામાં આછા) ચોથો કેમ નથી એવો અન્ય, એમની સામાન્ય કરતાં જાણી કાઢીની શક્તિઓનો વિચાર કરતાં થયાં વિના રહેતો નથી. એ અમતો ઉત્તર શોધવાનું આ સ્થળ નથી તેથી એટલું આશ્વાસન તોંધીને જ આમળાયાસનું કે એમનો પાંચમો અન્ય 'કાવ્ય-કલા' દ્વંદ્વ વખતમાં બહાર પડવાની આશા આપણને મળી છે એ હકીકત મોડોબણો સંતોષ લેવા જેવી ગણાય.

'જેના' વડે 'અન્યને' નામ 'મળ્યું' છે તે પહેલાં લેખ ઉપરાંત આંખીખં સાત તેમાં છે: ગુજરાતી સાહિત્યનો જગીચો; સાહિત્ય અને તેનાં અંગો; આધ્યાત્મિક અથવા અનુવાદના અંગો, અન્યા-વશોક્તકળા; 'હારપરસ'; સાહિત્ય શા માટે? અને, સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ અને યુવાનો. પરિશિષ્ટમાં પાંચમા લેખ વિશેનું એક ચર્ચા-પત્ર સંધ્યા સ્વ. નરસિંહરાવનો એક પત્ર હપામાં છે.

જો આઠ લેખોમાંથી 'સાહિત્ય અને તેનાં અંગો' તથા 'હારપરસ' સૌથી વધુ અગત્યના છે. આમાંનો પહેલો આશરે પોણોસો પાનાનો છે. આખા સંગ્રહમાંના એ સૌથી વિસ્તૃત લખાણમાં કાવ્યનાટકાદિથી માંડીને સર્વ પ્રસિદ્ધ સાહિત્યપ્રકારોનું સદૃષ્ટાંત નિરૂપણ, વિદ્વાનોના કે સૌલીના જૂરા સરખા પણ આડંબર વિના, થયું છે. 'હારપરસ' સ્વ. સર જનજી-

૨. આગલા ત્રણે તે: 'લેન્ડોરના કાલ્પનિક સંવાદો' જે બાગે (૧૯૧૧ ?); 'મહાભારતની સમાધાનના' (૧૯૧૨ ?); 'સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ' (૧૯૨૫ ?). ત્રણે સાલની સામે પ્રમાણ છે; કારણ, પહેલી સાલ હમેશાં વિશ્વસનીય દુર્ભાગ્યે હોતું નથી એ 'અન્ય અને અન્યકાર'ની ચોથા પુસ્તકમાંથી લીધો છે અને બીજા બે નિકપાયે અટક્યો મૂકી છે. આને વખતે-જેની પર પૂરો વિશ્વાસ રાખી શકાય તેનાં વિપુલ અને મુલક સાધન કાણ ક્યારે પૂરાં પાડશે ?

ભાષના એ વિષય પરના વધારે જાણીતા પણ એકાંત સુગમ (જે કે એ કારણે ઉપેક્ષાપાત્ર નહિ.) નિર્બંધ પછીનું આપણું એકમાત્ર નોંધપાત્ર સંપૂર્ણ લખાણ છે. એનો ખાસ ગુણ એ છે કે વિષય પ્રત્યેનો લેખકનો અભિગમ (‘અભિપ્રાય’) સીધો છે અને તેમનાં પોતાનાં અન્તઃમત અતિ ઘણાં અવતરણની જગ્યામાં ગૂંચવાઈ પડ્યાં નથી. સંક્ષેપે, રમણભાષકૃતિ વિદ્વદ્-ભોગ્ય છે તો મોહનલાલકૃતિ સહેજે શિક્ષિતભોગ્ય બની છે.

ભાષાન્તરનાં શાસ્ત્રિકલા વિશેની જે બે જાણીતા માનનીય વિ-ચારણા આપણી ભાષામાં ધએલી અત્યારે યાદ આવે છે, તેમાંની પહેલી આ ગ્રન્થમાં છે (રચ્યાસાહ, ૧૯૧૩) અને ખીજી ‘અન્તમાલા’માં (૧૯૨૪) શ્રી. વિદ્યાબહેન નીલકંઠસિખિત છે. આજકાલ ચોડાં સારાં, કેટલાંક નઠારાં અને ઘણાં નઠારાં વાત્તાન્તર ગુણી ગુર્જરીની અલકલટોને શયુગારે યા તો બોડે છે એવા સમયમાં એ બંને લખાણોનાં પરિશીલન અને અમલ અનેક સાહિત્યક-પદેશુઓને હિતકર નીવડ્યા વિના નહિ રહે એવો અમારો દૃઢ અને ધૃષ્ટ અભિપ્રાય છે—નત્રગત્ર નહિ, કેમ કે બહેકી ગએલી કેટલીક ભાષાન્તરી ધૃષ્ટતા (પછી એ સામયિકગત હોય કે અન્યગત.) સામે ધૃષ્ટતા ઠરવી એ જ અત્યારે તો અમને અમારી સાચો ફરજ લાગે છે.

એવો જ અભિપ્રાય ‘અન્યાવલોકનકળા’ વિશે આપ-વાની ઇચ્છા યાય છે. ૧૯૦૯માં એ લખાયો ત્યારે ગુજરાતમાં

૧. ૨૧. નરસિંહરાવ જેવા સમસાવી ટીકાકારે પણ, વધુપડતાં અવતરણોથી એ નિર્બંધમાં “વિવેચનનું કલાસ્વરૂપ હ્રસ્વ યાય છે.” એમ કહેવાની ઇચ્છા લીધી છે (જુઓ ‘૨૧. સર રમણભાઈ’ પૃ. ૨૭).

૨. ૨૧. નટવરલાલ જંજુસરિયા નામે લેખકનું અપૂર્ણ રહેલું અધ્યાસયુક્ત ‘હાસ્યનિરીક્ષણ’ (‘ચેતન’ ૧૯૨૧) ધ્યાનમાં રાખી આ લખ્યું છે.

જેટલા લેખાગ્રુ અવસોકનકારો હતા તેથી ઓગણત્રીસગણાં ગયાં ઓગણત્રીસ વર્ષમાં તેઓ થયા હોવાનો સંભવ હોઈ તેમાંનું એકંદરે અસરકારક કટાક્ષકથન આજનાં એ કલાનાં ધણા ઉસ્તાદોને લાગુ પડી શકે તેવું છે.

અન્યને પાને પાને વર્તાઈ આવે છે તેમ, કર્તાએ સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને ગુજરાતી સાહિત્યના કેટલાક ઉત્તમાંશોને પોતાના ચિત્તંત્ર સાથે રસિકતાપૂર્વક એકરસ કર્યા છે અને જેટલું લખ્યું છે. તેટલું સાત્ત્વિક આનંદ લેવાઆપવા જ લખ્યું છે. આ કારણે, આ પ્રકારના આપણા અભ્યધન વાડૂમયમાં 'સાહિત્ય-કળા' ઉમેરાતું નોંધ, તેને હૃદયપૂર્વક સત્કારવી એ આપણું સૌદૃ મીઠું, એક કર્તવ્ય બને છે.

—વિ.

પરિચ્છાયાધિકા: ૧

૧. પ્રેમાનન્દ અંદ, 'સાહિત્યકાર' ત્રેમાસિકનો: (વરોહરા સાહિત્યસમા: ૩૧. ૨).—પ્રેમાનન્દ-સર્વસંમદ કહેવા જેવા આશ્રમે પોણાગણસો પાનાંનો સચિત્ર ગ્રન્થ. સૌથી મુખ્ય વિષયો: પહેલ વિભાગમાં જમંતીબ્યાખ્યાનો; બીજામાં (એને પહેલો મૂક્યો હોત તે એ વધારે સ્વાભાવિક ક્રમ થાત.) પ્રેમાનંદપરિચય, પ્રો. મંજુલાલ ૨. મજમુદારલિખિત; ત્રીજે તે 'પ્રેમાનન્દકાલીન પ્રશ્નો અને વિકે ચના.' અભ્યાસીઓ માટે સારી માર્ગદર્શક દળદાર સાધનપોથી બને તે પ્રકારનો ગુજરાતીમાં મધ્યકાલીન કવિઓ પરત્વે આ બીજો પ્રયાસ; પહેલો તે સાત વર્ષ ૫૨ મેસર્સ તેડીવાળા અને શાહે દયારામ માટે 'આન્તરજીવન અને દિવ્ય અક્ષરદેહ'નાં ઉલ્લાં ખસોક પાનાંમાં કર્યાં તે. (અમા સંબંધી પણ આવે મુ-

૧. આ વિભાગમાં અગાઉ જે ત્રણ વર્ગો પ્રમાણે પુસ્તકો વહે-ચાતાં તે વર્ગીકરણ ફરતું સતોપકારક નહિ, ને અકારાદિક ક્રમ આવતો તે પણ ફરિમ જેવી ગોઠવણીને બનાવતો, તેથી એ બને તત્ત્વાં છે.

સંપાદિત સંમદ કરવો જોઈએ; અખ્યાત અમદાવાદની સાહિત્યસભા એ ન કરે ?) બીજી, મર્યાદા એ કે બ્યાખ્યાનોમાંથી ચાળણુચાળણુ વિવેકપૂર્વક કરીને- સંપાદન યથું ન હોવાથી નિવાર્ય પુનઃકલ્પિતો કાયમ થઈને કેટલુંક અલ્પસરવ લખાણ પણ આવી ગયું છે. એટલો વિસ્તાર વધે; નાની સાગતી આવી બાળતમાં સામીયતા આપણે ત્યાં વહેલી આવે તેટલું વધુ સાકં બીજું, રૂ. દિ. બ. કેરાવલાલ મુવના 'પાંચ પ્રતાપ' નેવાં ને પ્રમાણદર્શિયક લખાણો દરકોઈ કારણે અહીં નથી, તેની સંપૂર્ણ અનુલક્ષણીય વિગતોવાળી યાદી આવા મન્યમાં હોય તો, ને વિદ્યાર્થીઓને-એટલે કે એ ગેરદાન્ય લખાણોથી અન્ય બાચકોને-દાખ આ સંમદ જરો તેઓ સહેને એ લખાણો રોખી-મેળવી ઉપયોગમાં લઈ શકે. આટલું, ધણી ઉપયોગી છે તે વસ્તુ વધારે ઉપયોગી થઈ શકી હોત એટલું સ્વયંવવા પૂરતું. બાકી આ મન્ય દ્વારા ને સાકં અને આવશ્યક કાર્ય થયું છે તેને માટે સંસ્થાના આપણે સા જાણી બીએ એ દેખીતું છે અને વિનાસકાંચ સ્વીકારવું જોઈએ.

૨. ગુજરાતી અંધકારસંમેલન, ૧૯૩૮. ગયા માર્ચમાં ના. વંશદરાનરેરાના ન. નમદિવસ પ્રસંગે થયેલાં બ્યાખ્યાનોનો સંમદ. ૧૯૩૪માં થયેલું તે સાદારસંમેલન કહેવાયું હતું; આને લેખકસંમેલન કહ્યું હોત તો કદાચ વધારે ઉચિત યાત; કારણ, સામાન્ય કે સામારણ્યસારા લેખી કરતાં ચઢતી કક્ષાનું પાંચમાંથી એકે બ્યાખ્યાનકાર-ખાસ કરી, સંસ્કારી પ્રબળમાં એમની ને પ્રતિષ્ઠા નમેડી છે એ વિચારમાં લેતાં-આપી રાક્યા નથી. તેમનામાંથી બેને તો નવો વિષય કે વિષયાંગ પણ સૂઝેલ નથી. એકે તો જૂની મૂઠીએ ૧ અને તે પછી વિષયનું પહેલી વાર હતું તે જ આગલું ૨૨૩૫, આમણી ગોઠવાળી, આગલાં ટાંચણોની મૂઠીએ) વેપાર કરીને "કે"ક આર્થિક પુરસ્કાર"રૂપી નવી મૂઠી કમાવાની તક જહંપી છે એમ સંખેદ કહેવું થકે છે. એક સંસ્કારસંપત્ત રાજવી ન્યારે માન અને ધનથી ગુજરાતી વિચારકોને સત્કારવા ઇચ્છે છે ત્યારે એ વિચારકોની શું કરજ નથી કે પોતાનું જ્ઞાન કાર્ય નવીન અન્વેષણ કે રજતંત્ર દરિબિન્દુને રૂપે સુસ્તિષ્ઠ શૈલીમાં એ નિમિત્તે પ્રબળે ચરણે ધરવુ કે પ્રબળીય વાક્યમયમંડારમાં નવાં તેજસ્વી રત્નો ઉમેરવાની આવી તક જવા દઈને વિદ્વાદરિદ્ર ગુજરાતનું એવું દારિદ્ર્ય આપણે વધારીએ જ બીએ તેની સાન આવા. વિદ્વાન બ્યાખ્યાનકારોને પણ કેમ નહિ રદી દોષ એ સંભવતું નથી. તેમણે નેવું ને આપ્યું છે તેવું તે સાધનત નકામું છે એનો આ દીકનો અર્થ

કોઈ ન કરે; અમારી ફરિયાદ પ્રસંગ અને અનુકૂળતાનો પૂરતો થયો હોય તેવાથી નથી તેની સામે છે. એ ફરિયાદ કર્યાબંધેથી થઈ પછી જેવાં છે તેવાં બ્યાખ્યાનોનો પરિચય કરાવતાં કહોશું કે: (૧) 'અર્થાચાર્ય' કે 'સાહિત્યચાર્ય' અત્યાર પહેલાં કેટલેક રચને છપાયું હોઈ વાચકોને તે અનુકૂળ નથી અને તેમાંના એકપક્ષી જેવાં બેત્રણ વિવાદાસ્પદ બિન્દુઓની ચર્ચા બિવિધ પર સંભવી પડે છે; (૨) 'ગુજરાતી અર્થના ધરનારાઓ' એ વિષયના કેટલાક નિસરતા લેખકો પર (જેમાં સુપ્રસિદ્ધ વિરો પણ) અભ્યાસદષ્ટિ કરાવવાનો સત્પ્રયાસ લાંબીદૂરી નોંધાવે થયો છે; (૩) દૃષ્ટી વાર્તા' એ 'નામથી સૂચવાતા વિષયનું દર્શાવમય નિરૂપણ' છે; (૪) 'ગુજરાતનો જૈન ધર્મ' માં એ ધર્મ સંસ્કૃતિનું રજા-દર્શન કરાવ્યું છે; અને (૫) 'લોકગીતોમાં કથાઓ' એ નામથી સૂચવાતા વિષયની સાવતરણ પિછાન કરાવે છે. હીં છે દરેક લખાણ, (જે કે નં. ૧ ને આ કથનનો અપવાદ ગણવો જોઈએ, ચોડે અંશે) જેમને તે તે વિષયમાં નવેસર પ્રવેશ કરવો અને વધુ આશુ' છપાવોની માર્ગદર્શન મામલું હોય તેમને માટે.

૩. વિવેચન—રાધના પર્વતનું અનંતરામ મ. રાવળ. (જ. અ. મહેતા, અમદાવાદ; ૧૦ આના).—જે. સર રમણભાઈના ઇવન સાહિત્ય અને અન્યસમન્વિતી માટેનું પ્રવેશક, ટિપ્પણ વગેરે સહિતનું અભ્યાસમાર્ગદર્શન. આજુ વર્ષના ઇન્ડરના વિદ્યાર્થીઓએ શીખવાના એ નાટક પરનું પ્રવૃત્ત વિવેચન-પ્રયત્ન કરી, એનો પ્રવેશક-આનું કાર્ય હા રીતે થયું જોઈએ તેનો સારો નમૂનો છે. ચાછીખરી માનદર્શિકાઓ અપૂરી જ ચોગ્યતાપૂર્વક લખાઈ હોવાથી વિદ્યાર્થીઓના પૈસા બગડાવે છે અને લેખકો-પ્રકાશકોનાં (વધુ તે, પ્રકાશકોનાં) ખિસાં તર કરે છે. આ વિવેચકનું કાર્ય તેનું નથી એમ કહેતાં આનંદ થાય છે. તેમણે અત્યાર પહેલાંનાં એ નાટક પરનાં વિવેચનોનો સંપૂર્ણપણે કરીને તેમ જ પોતે પણ થયેલ કમ લખને તૈયાર કરેલી આ પ્રુસ્તિત વિદ્યાર્થીઓના મનમાં વધારે જિજ્ઞાસા જગાડે તથા અભ્યાસશક્તિ પ્રેરે તેવી છે. આ કારણે જેમ વિદ્યાર્થીઓને તેમ ઇતર સાહિત્યરસિકોને પણ તેનો ઉપયોગ કરવાનું ખુશીથી સૂચવી રાખાય તેમ છે.

૪. નિખાળ—રણછોડભાઈ ચતાબદી નિમિત્તે (ગુજરાતી સાહિત્ય સભા, રંગૂન).—એ દૂર દેશાવરમાં જેવાં આ વિષયનાં નાંચન અને એવના સામાન્ય રીતે હોતાં નથી, અત્યાર પહેલાં નહોતાં કે નહોતાં

હતાં, તેવાં વાચનખેવના અહીં દહિગોચર થાય છે. રંગૂને ગયે વર્ષે સપ્ટેમ્બરમાં શતાબ્દી બિજવી તેનો અહેવાલ પહેલો આપ્યો છે. લેખામાં શ. ચંદ્રલાલ દેસાઈ અને શ. કારીશમ બનીના ઉલ્લેખપાત્ર છે. તેઓ તથા અન્ય રંગનવાસી ગુજરાતીઓ સાહિત્યમાં પ્રતિદિન વધારે ને વધારે રસ, ત્યાંની સાહિત્યસભાના પ્રમુખ શ. છાત્રભાઈ ગલિયારા જેવા સંસ્કારી ધનિક સન્ન્યવના નેતૃત્વ હેઠળ લેતા રહે એમ ઈચ્છીશું.

[અનુસંધાન ધ્વનિખંડને છેડે, નિકષપ્રતિમાં]

પરિચાયિકા. : ૨

[ગ્રો. ડોલરરાય માંકડલિખિત છત્રીસની વાર્ષિક સમીક્ષા-માંથી અવતરણુ છેલ્લું; અનુસંધાન ગતાંકના પૃ. ૨૫૮થી.]

૨૭. જીવનવિકાસઃ (દ. બા. કાલેલકર) : આકસો પાનાંની કેળવણીસંહિતા. અર્થેશ્વં ક્ષેત્ર પલ્લું વિરાળ. "કેળવણીનાં વિવિધ અંગોની મર્મરૂપરૂપી અર્થા." આમાંની અનિવાર્ય પુનઃક્રિયાઓ નિવારી, આની પરથી નાના અન્યમાં વ્યવસ્થિત સામ્યોય સિદ્ધાંતનિરૂપણુ આવશ્યક. "સાધ્ય કેળવણી, પાઠ્ય પુસ્તકો, કેળવણીમાં કલાસાહિત્યાદિ, ખામિકે કેળવણી, ઈતિહાસનું શિક્ષણ, ભૂગોળનું શિક્ષણ, ચિત્રકળા સંગીતાદિનું શિક્ષણ, શારીરિક કેળવણી, ઉદ્યોગશિક્ષણ, ધનાલયજીવનને સ્પર્શતા વિવિધ પ્રશ્નો, શિક્ષકોની લાયકી વગેરે... પ્રશ્નો ઉપર આમાં બારીક પલ્લુ વિરાદ વિચાર ભર્યો છે." અન્યમદત્તવ તેમાંના કર્તાના કેળવણી-આદર્શ વિશેના વિચારોથી. એ બલ્ય આદર્શ જીવનધર્મરત્નો છે: "એમને મન કેળવણી 'સામાજિક જીવનની મીમાંસાનું' એક મદત્તવનું અંગ' છે. એમના મતે 'કેળવણીમાં જીવનનાં સર્વ અંગો આવી જવાં જોઈએ.' " તેઓ માને છે કે "શિષ્યના જીવનનું એક પલ્લુ અંગ જીણું હોય તેટલે દરજ્જે તેની કેળવણી જીણી રહે." એ કારણથી જ તેમણે સર્વ પ્રકારનાં દાર્શ્યોમાંથી મુક્તિ અપાવનારી વિદ્યાને ખરી કેળવણી કહી છે... "આ આદર્શ જીવન જેટલો વિરાળ તો છે જ પલ્લુ એથી એ પર જર્મને અધ્યાત્મક્ષેત્રમાં પ્રવેશીને સંસારાતીત ધ્યેયને પલ્લુ અનુલક્ષે છે. "..... વિરાદ શૈલી સર્જનાત્મકની જેમ વિવેચાત્મક વાક્યમયમાં પલ્લુ સકથ છે એ વસ્તુસ્થિતિનું આ અન્ય દર્શાવ. કર્તા "વિવેચક છે, વિચારક છે છતાં જબરા શૈલીકાર

પણ છે. એમની ગદ્યરૈયી આપણા ખીન્ન ગદ્યસ્વામીઓની રૈયી કરતાં વિશિષ્ટ છે. "... અન્ય... ...આજ સુધીનાં આ વિષયનાં આપણાં પુસ્તકોમાં મોખરે જાણે રહેવ એટલો સત્વચાળી છે. "

—વિ.

૧. પણ એ ત્યાં (મોખરે) એકલો નહિ જાણે રહે. સ્વ. કાન્ત-કૃત 'શિક્ષણનો ઇતિહાસ' એની ભેડાભેડ વગરસકાયાયે જણી રાકે તેમ છે. પણ આ આવા ગુજરાતમાં તો, એ ભૂનો અન્યમણિ ચાર દસકામાં જ જોવો વિસ્મૃતવૃક્ષ થયો છે તેવા જ હાલ આપણે હતા-ભાગ્યે આ નવા અન્યમણિના પણ આવતાબે દસકામાં પ્રતિદિન રાષ્ટ્રીય અભ્યાસનું શત્રુ બનેતું મિથ્યા વ્યવહારનું ગુજરાત કરી મૂકવાનું એમ અન્યારનું વાતાવરણ ભેટા તો લાગે છે. —સ્. 'માનસી'

— — — — —

મણિનાં મૂલ્ય

મારો ઇતિહાસ ('શિક્ષણનો ઇતિહાસ') પૂરો થયો છે, પણ એણે મને ભોંયભેગો કરી દીધો છે. કવિતા છું મુદ્દલ વાચતો નથી, વાંચી શકતો જ નથી. માત્ર કેળવણીવિષયક થોડા વાંચી શકું છું. તો મારે મિત્રોને લખવા ઘટે એવા કાગળો શી રીતે લખી શકું ?

'કાન્તમાલા'

પૃ. ૩૩૨

સ્વ મણિશંકર

દવનિ

ભાષા અને સાહિત્ય

સૂરતમાં બંકિમ-સાતાજી

A literary creator who cannot become universal, who cannot rise above the accident of his age, is as good as a literary creator who has not existed. We have not the least reason to apprehend a fossilized fame for Bankim, for he will live and remain a living force... ..He is one of the greatest literary artists produced by India, a man who wrote his stories by intuitive vision, which like all true artistic vision completely defeats analysis. ૧

જે કલાકારની કલાનો પ્રભાવ આટલો અર્થદેશી છે અને ચિરંજીવતાને પાત્ર છે, તેની જન્મસતાજીનો ઉત્સવ મથા થોડા માસમાં દિન્દના શુદ્ધ શુદ્ધ ભાગોમાં અને વિશેષે કરી ગંગાગામાં ખજા ઉત્સાહથી ઉજવાયો હતો એ તપીકૃત વાચકો તમ્હે જ છે. તમ શ્રુતરાતમાં (અને તેથી, ઇતિહાસમાં નહિ; મુંજાઈમાં પણ નહિ.) એ ભારતચાપી

૧. 'ધ લાઇન મુનિસિપલ મેગેઝિન' માંથી 'ધી ઇન્ડિયન પી. ઇ. એન્ડ' (એપ્રિલ) ૧૯૬૬ અવધાન.

મહત્વની પ્રવૃત્તિ અંગેના બે પ્રસંગો યોજાયા હતા. ત્રીજી જુલાઈએ અમદાવાદમાં^૧; પંદરમી ઓગસ્ટે^૨ સુરતમાં.

સુરતના સાહિત્યગંડાને આ યાદગાર સમારંભ માટે આશ્ચરે દોઢ માસ અમાહિયા તૈયારીઓ કરી હતી તેથી તેના આશ્રયે થએલી હિતસવસભા-કાર્યક્રમનાં અંગીપાંગની વિવિધતા તેમ જ રસિકતાની દૃષ્ટિએ તથા કેટલાક પ્રાખ્યાપકો, શહેરના સાહિત્ય-રસિકો અને વિદ્યાર્થીવર્ગઃ એમ શ્રોતાગણના પ્રકાર તથા સંખ્યાની દૃષ્ટિએ પણ-સંતોષકારક થઈ હતી એમ નોંધતાં આનંદ થાય છે.

બંકિમચન્દ્રનું જીવન તેમ જ અપૂર્વ કાર્ય પ્રેરકતાથી બહુ બહુ છે; આ કારણે, એમાંથી મળતી પ્રેરણાનો લાભ પામીને, માત્ર સુરતનાં નહિ પણ સમસ્ત ગુજરાતનાં, બે અમણી કવિ-જનોએ રચેલાં સુમધુર તથા ગીતોનું રસપાન, રા. કંચનલાલ મામાવાળા જેવા આપણા વિરલ સંગીતજોમાંના એકની તાલીમ પામેલાં બાલબાલિકાઓના મંજુલ ઠંઠના પ્રવાહ દ્વારા, સૌ શ્રોતા-જનો કરી શક્યાં હતાં. ” “ આર્પદ્વય રસરૂપ ” એ પંક્તિથી શરૂ થતા રા. દેશજી પરમારના બાર્વાંજલિરૂપ ગીતમાં શતા-બ્દીનાયકની આર્પદૃષ્ટિ, દેશસેવા અને સ્વપ્નરમણનો લયવાહી

૧. ત્યાંનો કશી યે વિગતવાળો જ્ઞાત, લાખકોમાં પ્રા. રામનારાયણ પાઠક અને રા. નગીનદાસ પારેખ જેવા પ્રકૃત વિધયના સારા બાણકારો હતા હતાં, ‘પ્રબળધ્રુ’ જેવા એ શહેરના સર્વોપરિ વતમાનપત્રમાં પણ નથી નોવામાં આવ્યો, જે તે પાચેક લીટીમાં જ તેણે પણ પતાવ્યું, એનું કારણ સમજવું નથી.

૨. એ જ દિવસે, યોગાનુયોગે, શ્રી અરવિન્દ જેવા બારતના એક ખીબ મહાન સુપુત્રનો જન્મદિવસ હતો. તેમણે ‘વન્દે માત-મૃતું’ શાખા-ન્તર રુચિર પદ્યમાં તથા ગદ્યમાં કહ્યું છે, તેમ જ બંકિમચન્દ્ર વિરો એક સ્વતંત્ર અનુપમ કાવ્ય તથા નિબંધ પણ આ શૈલમાં લખ્યા છે એટલું જિજ્ઞાસુઓની બધું (તથા ઉપયોગ) માટે નોંધીએ છીએ.

પહેલી બે ઠડીમાં ઉલ્લેખ થયા પછી જે છેલ્લી ઠડીમાં ઉચિત સમાપન થયું છે તે તો આખીયે ઉતારવી ગમે તેટલી સુન્દર, આપણા ય એક અર્વાચીન મહાપુરુષને યથાયોગ્ય રીતે સંભારનારી છે.

અન્તરતમ તુજ નર્મમર્મના, નવલકલાધર શુદ્ધ
હાસ્ય રચીરચી કરજી વદાવી, પ્રાણ કરેલ પ્રત્યક્ષ;
અહો અમ નરમદ વીરસ્વરૂપ,
તું બંધિમ ! આર્થહુદય રસરૂપ.

શ્રી જ્યોત્સ્ના શુકલરચિત ‘અવિરત - સૂર’માં બંધિમના માનવહૃદયના ભાવો બિંદેલીને તેના ફળરૂપ ‘પરિમલદોષી કૃષ્ણાગ શા મનરંજન ઉપહાર’ માતૃભૂમિ અને માતૃભાષાને ચરણે ધરનારી તેની પ્રતિમાનું સંકીર્તન થયું છે અને તેનાં સર્જનોની અમોઘ શક્તિનો પ્રભાવ આ રમ્યકલ્પનામય શબ્દોમાં ગાયો છે:

મગનગુંબજે નવલખ તારા, ગીત સનાતન ગાય,
તવ સર્જનમાં અનંતનો, એ અવિરત સૂર સંભગાય;
માનવ હૃદયહુદયનાં ગાન,
બંધિમ ! હૃદયહુદયનાં ગાન.

સંસ્મરણાત્મક પ્રમુખભાષણ

ઉત્સવના પ્રમુખનું રથાન લેવા માટે પ્રો. બળવંતરાય ક. ઠાકોરને નિમંત્રવાનો વિચાર સુખદ હતો; અને, તેમની સિત્તેરની સીમાએ પહોંચેલી વૃદ્ધાવસ્થા જોતાં તથા એ અવસ્થાએ પણ તેઓ જે મોટાંનાનાં કાર્યો પ્રારંભી કે રવીકારી લઈ તેને જે માનનીય કર્તવ્યનિઘાથી પાર પાડે છે તે કાર્યોની સંખ્યા જોતાં, તેમણે એ વિચારને યથાચક્ર યથા અપાવવાનો પ્રયાસ એક તાત્કાલિક સંસ્મરણાત્મક પણ હમેશ માફક રસપ્રદ ભાષણ આપીને કયો હતો. શાનસમૃદ્ધિની દૃષ્ટિએ તેમ જ એનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ પ્રતિકૂળ સંજોગો સામે પણ ટકી રહીને વારંવાર બેકસંમદાર્ય કરનાર તરીકે, સાક્ષરસત્તમ પદ્ધતિને

પાત્ર આપણા 'તેઓ' હવે એકમાત્ર વિદ્વાન છે; અને તેમનો પરિચય કરાવતાં પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ તેમનો ઉલ્લેખ 'જીવનના ધણીખરા વિષયોમાં ઊંડા સજીવ રસ લેનાર સૌથી અગ્રણી વિચારક અને લેખક તરીકે કર્યો' એ યોગ્ય જ હતું.

પોતે આજથી આંશરે સાડાત્રણ દાયકા પર અજમેરમાં પ્રાધ્યાપક હતા સારે સાંતા સહકાર્યકર બંગાળી મિત્રો પાસેથી કેવી રીતે, તેઓ અંગ્રેજ બોલતાં બોલતાં બંગાળી બોલવા મંડી જતા તે પરથી તથા એ પ્રકારના સહવાસજન્ય લાભોમાંથી, પોતે બંગાળી શીખ્યા; પછી એ ભાષાજ્ઞાન વધતાં માધુર્ય મધુ-સૂદન દત્ત, બંકિમ અને રવિનાથજી વાચ્યન; રાજકોટબમનગરવાળા સ્વ. જયાશંકર વાઘજીએ ગુજરાતી કરેલા બંકિમકૃત 'કૃષ્ણકાંતેર વિલ'માં પોતે કરેલી 'સહાયતા; 'રેજની'નું 'ભાષાન્તર કરવામાં મિત્રો સ્વ. ભગવાનલાલ બટ્ટ અને સ્વ. મોહનલાલ મહેતાને પોતે આપેલું પ્રોત્સાહન; 'આનંદમઠ'ની 'ગુજરાતી આવૃત્તિમાં રા. નટવરલાલ વીમાવાળાને કદી રીતે ઝાળખાણુ થવાથી પોતે પ્રવેશક લખી આપ્યો તે બીના; વિવેકાનંદનાં બંગાળી કાવ્યો ગુજરાતીમાં ઉતારવાના પોતાને અભિલાષ છે એવું આશાસ્પદ કથન; બંકિમની રચનાઓમાંનું લીલાતત્ત્વ, જગતસાહિત્યમાં મિલ્ટન એની બબ્બતા વડે સોહે છે તેમ બંકિમ તેની લીલા વડે એવું અપૂર્વ મન્તવ્ય: 'આ' અને 'બીજા' કેટલાંક વિચારણીય બિન્દુ પ્રો. ઠાકોરે રજૂ કર્યા હતાં.

આ અંકમાં અન્યત્ર (આ 'ધ્વનિ'ના જ ધર્મતત્ત્વ-જ્ઞાન વિભાગમાં) છાપીએ છીએ તે બંકિમ-ધર્મવિચાર વિશેષ પ્રો. દયાશંકર જોષીનું વિદ્વાનયુક્ત વ્યાખ્યાન, રા. બંસીલાલ

૧. એ ભાષણનો સારાંશ નહિ પણ તત્ત્વતઃ ધણીખરા ભાગ, 'લોકવાણી'નાં તા. ૨૮મી ઓગસ્ટના અંકમાં છપાયે છે અને તેનો જ 'ઉપયોગ અહીં' અમે કર્યો છે.

વક્રીસે વાંચી સંભળાવેલા બાંકિમનિબંધોમાંની કેટલીક મળતી હાસ્યરસિક કંડિકાઓ અને પ્રબોધકાલીન બંગાળની શિક્ષણ-વાસ્તવ્ય-વિષયક પરિસ્થિતિ વિશે આ સપ્તનારે વાંચેલાં ચોંડાં પાનાંઃ આટલાં એ રમરણીય, બાંકિમશતાબ્દી અંગેની ગુજરાતમાં ભરાયેલી એકલીએક ઉત્તમ ઉત્સવસભાનાં વિશેષ અંગો હતાં.

—વિ.

૨

સ્વ. ધ. વી. હ્યુક્સ

જ્યાં સાહિત્યના સ્વતંત્ર વાતાવરણ કરતાં રૂઢ ધર્મનું વાતાવરણ વધારે અંશે ત્યાં, એક તરેહના મરણદી-સ્વેદર-ક્રુદ્ધબમાં, જન્મ; સોળગે વર્ષે નિશાળ છોટી નાના શહેરના ચોપડી વચનારને લાં બે વર્ષે લગી ઉમેદવારી; એક પ્રાન્તિક પત્રના દાપોસયમાં પત્રકારત્વના પહેલા અનુભવ; કાકાના વારસાના બચ્ચો પાકેડ મળતાં, લંડનયુનિવર્સિટીમાં મણતર આગળ ચાલુ; ૧૮૯૩માં પચીસની વયે 'એલબ'ના તંત્રીમંડળમાં; પછી ચાલ્સ લેમની પત્રધારાના સંપાદક તરીકે તેમ જ આગળ જતાં એના ચરિત્રકાર તરીકે; મેથ્યુન જેવી અમણી પ્રકાશક-પેટી સાથે એ દાપે અંગે સંબંધ અને પછીથી એ પેટીની પ્રમુખપદે, 'પંચ' જેવા પત્રમાં નિયમિતપણે લેખક તથા સ્વ. એવન સીમેનની અવેશમાં કેટલોક વખત એના તંત્રીપદે; નવલકાર નાટ્યકાર દલાવિવેચક અને સરસ રમૂજ પલોના રચનાર તરીકે કેટલીક કૃતિઓના રચનાર; આજન્મ સલિતમધુર નિબંધિકાર તરીકે તમકાલીનોની પહેલી જ પંક્તિમાં; લંડન, પેરિસ તથા ઈટાલિયન શહેરોના પ્રવાસવર્ણનકાર પણ એવા જ ગંગાદર; એડ્વર્ડના ડી. લિટ્. અને સેન્ટ એન્ડ્રુઝના એલએસ. ડી; રાબ્દે કરેલી કદર તરીકે ૧૯૩૨માં દમ્યેનીઅન ઓફ એનર;

જેમની કારકિર્દીનાં આ મુખ્ય સીમાચિન્હો છે તે ઇ. વી. દ્યુકાસનો જુનના ઉત્તરાર્ધમાં સ્વર્ગવાસ થવા સાથે, જંગમમાં ન્યાં ન્યાં ઇંગ્લિશ સાહિત્ય માટે આદર અને પ્રેમ છે, ત્યાંના સાહિત્યપ્રેમીઓનો એક માનીતો સાહિત્યકાર ચાલ્યો ગયો છે.

લેખનું સંપૂર્ણ અને પ્રમાણુભૂત જન્મચરિત્ર એ તેમનો પ્રમુખ્યમણિ. એ અપૂર્વ નિર્જાધિકાલેખકને જે કુદરતી બક્ષીસો હતી, તે જ-સુકોમળ હૃદય અને વાચકહૃદયને સહેજે સ્પર્શતી શૈલી-દ્યુકાસને પણ હતી:

He had, in particular, a gift of intimacy with the pen. He managed to draw very close to his readers before discoursing in unraised, unexcited but fully concentrated tones. ^૧

વાચક સાથે આમ હૃદયસંબંધ બાંધી એના નિકેટવર્તી થવું એ એક નાજુક ક્રિયા છે. નિર્જાધિકા રચતાં રચતાં જો એનો લેખક પોતાને લગતી વિગતો કે પોતાના ભાવો કથા જે પરિમાર્જન વિના, એને કલાર્પણી સુંદર તથા વિમલ બનાવ્યા વિના, આલેખવા જાય તો તે સંબંધ બાંધવાની સંસ્કારવન્ત નહિ પણ અણુચંડ રીતિ બની જાય છે. સ્વ. દ્યુકાસ એ બય-રયાનથી મુક્ત હતા કેમ કે ઉપરના અવતરણમાં કહ્યું છે તેમ, તેમના લખાણની ધ્વનિમાત્રા એકાગ્ર છતાં ઉગ્ર નહોતી, કુબ્ધ કે ક્ષોભકારી નહોતી.

નિર્જાધિકાકારની સુગમ અને મનોગમ શૈલી તેને જીવનમાં જીવન તરીકે રસ હોય, તે પ્રત્યક્ષપણે તેમ જ પોતાની રસવૃત્તિ અને કલ્પનાશક્તિને બધે જીવનના એક કરતાં વધુ ક્ષેત્રમાં

૧. આ અને આની પછીનો અંગ્રેજી પરિચ્છેદ, બંને તા. ૨-૭-૧૯૩૮ના 'ટા. મિદ્ સપ્'માંથી છે.

આસાનીથી વિહરી શકતો હોય, એ રિયંતિનું સુક્ષ્મ છે. આપણા નિર્મલિકાકારને પણ એ રમવિહાર સહજ હતા, પ્રિય હતા :

But the great good manners of this author were not the only explanation of his desire to keep everything light and pleasant. He was born with wide sympathies and great zest. He loved the town, but the country too, England but Europe not less, men of all arts but animals too, the fine arts, but pugilism must be found its place among them.

ચોકરપીઅર કે હાર્ડીની જેમ, મનુષ્યહૃદયના પ્રબળ આવેશો કે નિગૂઢવત્ ભેદો વ્યુક્તસની ક્ષમના વિષય બન્યા નથી પરંતુ તેઓ જે રીતે પોતાની નિર્મલિકાઓ, પ્રવાસવર્ણનો અને ચિત્રપરિચયોમાં આપણા સામાન્ય (સામાન્ય છતાં એ કારણે ઉપેક્ષણીય નહિ એવા) બાબો અને વિચારોનું આલેખન સમૃદ્ધ અને મોહક માનવતાપૂર્વક કરી ગયા છે, તે રીત જેમ તેમની એ કૃતિઓ બધી આપણને સાંચા સમય સુધી આકર્ષે તેવી છે, તેમ, યુગ્મરાતના એ વિષયોના પડાતા સાહિત્યમાં પણ પ્રેરણારૂપ નીવડે તેવી છે.

—વિ.

પત્રકારત્વ

૩

દેશોદ્ધારક નાગેશ્વરરાય

અર્વાચીન આન્ધ્ર દેશના એક શક્તિશાળી ઉદારક, તેલુગુના એક અનન્ય ભાવાભિમાની સેવક, 'આન્ધ્રપત્રિકા'ના

સ્થાપક તથા આદ્ય તંત્રી અને ભારતવિખ્યાત 'અમૃતાંજન'ના સમર્થ ઉદ્યોગવીર કે. નાગેશ્વરરાવ. પંડુલુગરનું ગયા. ઉનાળામાં (૧૧મી એપ્રિલે) થએલું અવસાન એ એમના પ્રાન્તની બહાર પણ સર્વ સંસ્કારવાંછુએને મન એક ઘણો ખેદજનક બનાવ છે. 'હરિનન્યાધુ' સિવાય કોઈ પણ ગુજરાતી પત્રે તેમને વિશે કશું વિસ્તૃત ઉપયોગી લખેલું જોવામાં આવ્યું નથી, તેથી એમના જીવન અને કાર્ય વિશે થોડું લખવાની આ તક મોડી મોડી પણ લઈએ છીએ.

સ્વ. નાગેશ્વરરાવનો જન્મ કૃષ્ણા નિસ્લાના એક ગામડામાં એક સનાતની બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં સને ૧૮૬૭માં થયો હતો. કેળવણી તેમણે મસૂળીપટમ તથા મદ્રાસમાં લીધી હતી અને ત્યારપછી મુંબાઈ આવીને 'અમૃતાંજન'નું કારખાનું કાઢ્યું હતું. મુંબાઈમાં તેણે ગુને મરાઠીગુજરાતી જેટલા ઉત્તેજકો ન મળે એ દેખીતી વાત છતાં એ શહેરમાંથી તેમણે કેટલાંક વર્ષ સુધી એક તેણે સાપ્તાહિક ધણી જાતભોગે ચલાવ્યું હતું. ૧૯૧૪માં તેઓ તેને મદ્રાસ લઈ ગયા અને ત્યાં દૈનિક તરીકે કાઢવા માંડ્યું હતું. એ જ એમની સુવિખ્યાત 'આન્ધ્ર-પત્રિકા.'

: હવે તેઓ અગાઉ કરતાં વધારે અનુકૂળ વાતાવરણમાં કાર્ય કરી શકે તેમ હોઈ, તેમણે પોતાના વર્તમાનપત્રનો ઉપયોગ આન્ધ્ર દેશમાં પ્રજાકીય જાગૃતિ લાવવામાં રૂઢી રીતે કર્યો; તેમની રાજકીય ચેતના તેમણે અત્યંત પરિશ્રમ અને સામર્થ્યથી જાગૃત કરી. ૧૯૨૦માં તેઓ અસહકારમાં જોડાયા. પછીની સત્યાગ્રહલડાઈમાં પણ, 'દક્ષાવર્યા' અને અનારોગ્ય છતાં, જોડાયા અને જેલમાં ગયા હતા. ૧૯૨૦ પછી તેમનું સકળ જીવન જ ગાંધીજીના ઉચ્ચગ્રાહાનુસાર જવાતું હતું.

પ્રજાના સાર્વજનિક તથા રાજકીય જીવનમાં એ રીતે સર્વસર્મપણ કરનાર એ દૂરદર્શી નરનાયક વાઙ્મયસેવાને

વીસાપી વિના ઉપયુક્ત પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી. તેલુગુ વાઙ્મય વિશે અભિપ્રાય આપવાને અધિકારી વિવેચકો તો એટલે સુધી કહે છે કે તેના પ્રતિભાવંત સાહિત્યકાર વીરેશલિંગમ્ પછી ને કાંઈ વાઙ્મયસૃષ્ટિનો યુગપતિ થયો હોય તો તે નાગેશ્વર-રાવ જ છે. તેઓ વીરેશલિંગમ્ જેવા સર્જનાત્મક વાઙ્મય રચનાર કલાકાર નહોતા તો પણ ગયા પાંચતક સુધી જે ઝગ-દગતો જાદુવિધ વિકાસ એ બાપા અને વાઙ્મયનો થયો છે તેમાં તેમણે તેમના પૂર્વોક્ત, વ્યાપક અસરવાળા વર્તમાનપત્ર દ્વારા તેમજ માસિક 'ભારતી', તેલુગુ માનકોશ, આન્ધ્ર ગ્રંથમાલા અને એક ગરજોત્તર પ્રકાશન 'શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા' એ ગીતા બાખ્યદ્વારા પુણ્ય સેવા કરી છે. ઉપરાંત વાઙ્મયસેવકો તેમ જ કલાકારોને પોષવા-ઉત્તેજવા તેમણે પોતાનાં સક્રિયતાનાં નાણાં એવાં તે છૂટે હાથે વેપાં છે કે મધ્યકાલના પ્રસિદ્ધ રાજવી વાઙ્મય-પોષકો રાજા રાજ્યાલુક્ય અને કૃષ્ણદેવરાયનાં નામોની સાથે એમનું નામ એ જાજતમાં મૂકવામાં આવે છે. વાઙ્મયપોષણ એ ખરી રીતે પ્રજાની સંસ્કારિતાનું પોષણ છે, આપદે તેની માનવતાનું જ પોષણ છે. આ વાત તેઓ સારી રીતે સમજતા હતા અને તેમના દેશજાંદુઓ પણ સમજે છે. તેથી જ અર્વાચીન આન્ધ્રના આ મહાપુરને બે દરોડ આન્ધ્રવાસીઓનાં-માત્ર મોટાં નહિ, જળકો સુદાંનાં-દૃષ્ટમાં કાપમનું રથાન લીધું છે.

સદ્ગતનું ગીતાબાખ્ય એ એ વિષયના તેલુગુ ગ્રંથોમાં મહત્વનો ઉમેરો છે. તેમાં તેમણે અધ્યાપવાર પુરોવચન, બાખ્ય અને ઉપસંહાર લખ્યાં છે. બાખ્યભાગમાં, સુવાચ્ય રીતે છાપેલો દરેક શ્લોક, તેની દેહજ તેનો પ્રતિપદાર્થ અથવા ટીકા અને છેવટ તાત્પર્યોએ શ્લોકવિવરણ આપેલું છે. જે જે શ્લોકોના અર્થબોધમાં પૂર્વાચાર્યો વચ્ચે મતભેદ તેમને માલુમ પડ્યો છે તે રથલે તેમણે ચંકર અને રામાનુજ, મધ્વ અને મધુસૂદન, બો. ટિળક અને ગાંધીજીના કરેલા અર્થો ટાંક્યા છે.

એટલી વિદ્વતા અને કાળજીથી સમ્પાદના ભાષ્યમંથોનો ઉપોદ્ધાત દુર્ભાગ્યે અધૂરો જ (૧૪ પાનાનો) રહી ગયો છે. પરંતુ તેમાં અને ભાષ્યમાં જે કાર્ય થયું છે તે પરથી જણાય છે કે સ્વ. નાગેશ્વરરાવ ગીતાને સર્વ પ્રમુખનોએ શીખવા અને અનુસરવા યોગ્ય, નિઃયજ્ઞવનમાં ઉતારવા યોગ્ય, ગ્રન્થ માનતા હતા. તેમણે એમ પણ કહ્યું છે કે ગીતાનું મુખ્ય રહસ્ય પહેલા ૭ અધ્યાયમાં આવી જાય છે, પછીના અધ્યાયો તેમાંની બાળતોના વિસ્તાર જેવી હોવાથી. તેઓ કાંઈ સાથે બહુ વિવાદમાં જતર્યા નથી, જે કે નિવૃત્તિમાર્ગ અને મુક્તિની ભાવના ગીતામાં નથી એવા સોકમાન્યના મતથી તેઓ જુદા પડ્યા છે. અદારમાં અધ્યાયના પુરોવચનમાં તેમણે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે કામ્ય કર્મનો ત્યાગ એટલે સંન્યાસ અને કર્મફળત્યાગ એ ત્યાગ છે. આમ એકંદરે, તેઓ ગીતાનો સદૈશ નિરૂપવામાં નરીનો કરતાં પ્રાચીનો સાથે વધુ અંશે મળતા આવે છે.^૧

—વિ.

સૂચિ:—(૧) 'ધી' ઇન્ડિઅન પી. ઈ. એન. ' જુલાઈ ૧૯૩૮;
(૨) 'ધ હિન્દુ' તા. ૭-૮-૧૯૩૮.

‘જગતકથા’ તેલુગુમાં

રા. એચ. જી. વેલ્સફત ‘આર્કટ-લાઈન ઓફ હિસ્ટરી’ના વર્ધિત ભાષાંતરની બીજી તેલુગુ આવૃત્તિ ‘બહાર પડી છે. દર્તા રા. સત-ગોપાચાર્યું છે. તેમણે મૂળ ગ્રંથમાં નવો એક ચતુર્થાંશ જેટલો ભાગ હિંદ વિશે પોતાની તફથી વધાર્યો છે.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

૪

૨૫. જાંકિમચંદ્રની ધર્મજાવનાર

પૂજ્ય પ્રમુખ સાહેબ, બેટા અને બાઈઓ,

એન. સી. સેન. જેવા સમર્થ વિદ્વાન જેને ૧૯મી સદીના જંગસાહિત્યના ચૂર્ણ તરીકે ઓળખાવે છે, પ્રોફેસર દાસગુપ્તા જેવા બહુચુત પંડિત જેને જંગાળ નવસકથાના પિતા તરીકે સંજોધે છે અને જંગ આમજનતા તરફથી 'જંગસાહિત્ય-સમાદ્ર' તું જે વિરસ ગિરફ પામ્યા છે એવા એક સમર્થ પુરુષની ચતાબદી ઉજવવા આપણે ભેગા થયા છીએ તે આપણી સૌની એ વરપુરુષ પ્રત્યેની માનની સાગણી ઉપરાંત ગુજરાતી-ઓની પર-પ્રાંતીય સાહિત્યપ્રવૃત્તિને ઓળખવાની અને અપનાવવાની આપણામાં જન્મેલ સુરચિ પણ બતાવી આપે છે.

જનમાં માંધે સરકારી અમલદાર હોવા છતાં આટલી વિપુલ અને બહુવિધ સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓને આચરનાર પુરુષ એક વિરસ વિમૂલ્તિ હોવો લેણએ એમાં શંકાને રથાન ન જ દોષ રહે. અન્ય અને ખાસ કરીને સાહિત્ય માટે ઉપર બુદ્ધિ

૧. સોમવાર તા. ૧૫-૮-૧૯૩૮ને રોજ સુરતના સાહિત્યમંડળે પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોરને પ્રમુખપદે જન્મેલી જાંકિમ-ચંદ્રનીને પ્રસંગે વંદાવણ વ્યાખ્યાન.

ગણ્યાતા વ્યવસાયમાં જીવન વિતાવતાં વિતાવતાં એ જનતાને આંગણે સાહિત્ય-પુષ્પનો રસથાળ પીરસતો જવો એ બંકિમ બાપુ કે રવ. નરસિંહરાવભાઈ જેવા વિરલ પુરુષથી જ બની શકે- અને તે રસથાળ પણ માતૃભાષાની જ હિપાસના દ્વારા-અને તે પણ અંગ્રેજી બાપા અને સાહિત્યની લલિત મહિરાનાં થેન દેશને ઠીક ઠીક ચડતાં હતાં ત્યારે. એ પણ આપણા એમના તરફના માનમાં જોર વધારો કરે છે. સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા પછી પણ કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં 'બંગાળી'ને યોગ્ય રથાન અપાવવાના એમના પ્રયત્નો સુવિદિત છે. બન્ને તેમના જીવ દરમ્યાન એ પ્રયાસો રૂબા નહિ તો પણ Johnson કહે છે તેમ " Yet great labour directed By great abilities is never wholly lost " અત્યારે કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં બંગાળી તેવું ઉચિત રથાન મેળવી ચૂકી છે.

યુવાવસ્થા એ કવિતાનો સમય છે એ ન્યાયે બંકિમ બાપુએ પોતાની સાહિત્યસેવા રવ. રમણુભાઈની પેઠે કવિતાથી જ કરી હતી, પણ તેઓ સર્જના હતા તો બંગાલી ગણને નવીન જ ઝોક આપવા અને બંગાલી ભાષામાં રહેલી સમર્થ શક્તિઓને બંગ ગણમાં અવતારવા અને સાથે સાથે બંગાળના લેખકોને માતૃ-ભાષાની પૂજા તરફ વાળવા. કહેવાય છે કે રમેશચંદ્ર દત્તે એમને એક વખત કહ્યું કે બંગ ભાષાશૈલીથી જ તેઓ અગ્રણ્ય છે. તેમને બંકિમ બાપુએ જવાબ આપ્યો કે તમારા જેવા સમર્થ લેખકો લખશે તે જ શૈલી જનશે અને આ પ્રેરણાથી રમેશચંદ્ર દત્ત બંગ ભાષાના એક સમર્થ લેખક થયા તે વસ્તુ સુવિદિત છે.

એમણે સાહિત્યસેવા શરૂ કરી 'સંવાદ-પ્રભાકર' અને અન્ય સામયિકોમાં લેખો લખવાથી, પણ એમની વધુ ચિરંજીવ સાહિત્યસેવા શરૂ થઈ એમની નવલકથાઓથી. અલગત, થોડાં વર્ષો તેમણે 'બંગ-દર્શનસામયિક દ્વારા પણ બંગ સાહિત્યની સારી સેવા બજાવી છે. એ માસિક વિશે કવિવર ટાગોર લખે છે 'Then came' 'Bang

darshan ' taking the Bengali heart by storm. It was bad enough to have to wait till the next monthly number was out but to be kept waiting further till my elders had done with it was simply intolerable. "

એમના પુરોગામીઓ પોતાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ માટે નજર નાખતા સંસ્કૃત સાહિત્ય પર. એમની પ્રથમ નવલકથા 'દુર્ગેશ નન્દિની' બહાર પડી કે બંગાળ જનતાએ જાણ્યું કે તેઓનો આદર્શ છે યુરોપીય વાતી સાહિત્ય-અને કેટલાક વિવેચકો તેમની આ નવલકથામાં Scottની બેઠક અસર પણ જુએ છે પણ Professor Cowell કહે છે તેમ " It is far from being a mere servile copy "

હિન્દુ ધર્મની સેવા

એમની સાહિત્યસેવા વિશાળ હતી. પણ એથી એ વધુ વિશાળસેવા તો એમણે હિંદુસંસ્કૃતિની ઉત્કૃષ્ટતાઓ બતાવી હિંદુ-ધર્મની કરી છે અને એ વિષય ઉપર જ હું આજે બોલવા છઠ્ઠું છું. આ વિષય પરત્વે ખાસ કરીને એમના બે ઉત્તમ ગ્રંથો ધર્મતત્ત્વ અને કૃષ્ણ ચરિત જોષ જવા જેવા છે. ધર્મ-તત્ત્વની શરૂઆતમાં જ એક વસ્તુ એઓ સ્પષ્ટ કરીને આગળ ચાલે છે. શિષ્ય ગુરુને ખજર આપે છે કે વાચસ્પતિ જેવા ધાર્મિક પુરુષ દુઃખથી કંટાળી ચાલ્યા ગયા. ગુરુ કહે છે કે કાં તો તેઓ દુઃખી નહિ હોય અને કાં તો તેઓ ધાર્મિક નહિ હોય. એમને મને ધર્મનું અંતિમ પરિણામ કેવળ સુખ જ છે; દુઃખ નહિ અને ઘણી વખત તો આપણાં ધણાં દુઃખો માનસિક કષ્ટપનાનાં જ પરિણામો હોય છે. ધાર્મિક માણસ દુઃખને દુઃખ ગણતો જ નથી પણ પોતાના બાવી ઉત્કર્ષનું એક ચિહ્ન માત્ર ગણે છે. મહાભારત-માં શ્રી કૃષ્ણે યુદ્ધ સમાપ્ત થયા પછી દારિકા તરફ જતાં કુન્તાજીની રમ ભેટાં પૂછ્યું કે તમારી હજી ને કાંઈ ઇચ્છા હોય

તે કહેા. હું તે પૂર્ણ કરીશ કુંતાજી કહે છે ' વિપદઃ સન્તુ મે શશ્વત્ ' ખરેખર Oscar Wilde કહે છે તેમ " Sorrows remarries us to God " રવ. નરસિંહરાવભાઈ પશુ દુઃખને પ્રશુઆપ્યું આત્માતું ઔષધ ગણે છે.

મનુષ્ય ધર્મની વ્યાખ્યા આપતાં તેઓ કહે છે " જેના અસ્તિત્વથી મનુષ્ય 'મનુષ્ય' નામને યોગ્ય બને અને જેના અસ્તિત્વના અભાવે મનુષ્ય " મનુષ્ય નામને અયોગ્ય લેખાય તે મનુષ્ય ધર્મ. " એટલે કે મનુષ્ય ધર્મ એટલે તે વસ્તુ કે જે આપણા-માં 'મનુષ્યત્વ' નો સંપૂર્ણ વિકાસ સાધે અને મનુષ્યત્વનો સંપૂર્ણ વિકાસ એટલે મન અને તન બન્નેનો વિકાસ. ધાર્મિક માથુસે શરીર તરફ કશી જ હરકત રાખવાની જરૂર નથી. જીલડું શરીરને બને તેટલું દમવાતું છે એ આપણાંમાં જડખાલી બેઠેલી માન્યતા બૂલબરેલી છે એમ બંકિમ બાપુ માને છે. કાલિદાસની પેઠે એ પણ કહે છે કે " શરીરમાર્ગ સત્તુ ધર્મ-લાબનન્ " ઇન્દ્રિયોને યોગ્ય પ્રમાણમાં જ અંકુશમાં રાખવી અને યોગ્ય પ્રમાણમાં તુમિ પણ કરવી એ એમને મન ધર્મનો જ સિદ્ધાંત છે. એઓ એમના ધર્મને અનુશીલન ધર્મ એવું નામ આપે છે. અને આ અનુશીલન ધર્મ એટલે મનુષ્યની શારીરિક અને માનસિક તમામ વૃત્તિઓની સર્વાંગીન પરિણતિ અથવા ખીલવણી-અલગત આ સર્વાંગીન ખીલવણીમાં સામંજસ્ય બરાબર સચવાતું જોઈએ, એક બગીચાની સંપૂર્ણ ખીલવણીમાં શુભાબને રચાન છે તેમ આંગણીને પણ છે એમ તેઓ માને છે એટલે શરીરરૂપી બાગની સંપૂર્ણ ખીલવણી માં પંથુ નિકૃષ્ટ અને ઉત્કૃષ્ટ બન્ને વૃત્તિઓને રચાન હોવું જ જોઈએ-દક્ષ જોવાતું એટલું જ કે આંગણી જેવાં વૃક્ષો એટલી હદે ન વૃદ્ધિ પામવાં જોઈએ કે શુભાબ અને અન્ય પુષ્પ છોડોને નુક-શાન કરે. દમનનો અર્થ ધ્વંસ તેઓ કદી કરતા નથી. કામનો ધ્વંસ કરો તો મનુષ્ય જાંતિ જ નાશ પામે અને એ નાશ ન પામે એટલા માટે તો મારે વારંવાર જન્મ લેવો પડે છે એમ ' સ્વયં ' શ્રી કૃષ્ણ

ગીતામાં કહે છે. આ રીતે જાંકિમ બાપુને ક્રોધનું સંપૂર્ણ દમન પણ હજી નથી. એઓ માને છે કે ક્રોધની અમુક અંશે માણસમાં ખીલવણી ન હોય તો આત્મરક્ષા, કુટુંબરક્ષા કે દેશરક્ષા, શક્ય જ ન બને. એમને મન ‘કાયદો’ એ એક જાતનો વિધિયુક્ત સામાજિક ક્રોધ જ છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં જાંકિમ બાપુને યોગ-ખાસ ઠરીને હઠયોગ જે દમનમાં નહિ પણ વૃત્તિઓના ઉચ્છેદમાં માને છે તે માન્ય નહિ હોય.

ઉપયુક્ત શારીરિક અને માનસિક વૃત્તિઓની અતુરશીલન દ્વારા સંપૂર્ણ ખીલવણી માટે જ હિંદુઓની વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા છે એમ એઓનું માનવું છે. જો કે વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા ત્રિકાલ સંપૂર્ણ છે અમ માનવા જેટલી દહે જવા તેઓ તૈયાર નથી. સમયાનુસાર એમાં ફેરફારો આવશ્યક છે એમ તેઓ સ્વીકારે છે કારણ કે તેમને મતે હિંદુધર્મની મોટામાં મોટી ખૂબી તો એ છે કે તે કદા-પણ static (ચિત્ત સ્થાવર) નથી પણ હમેશાં યોગ્ય સુધારાઓ અને ફેરફારો માટે તૈયાર રહી છે અને એટલે જ બુદ્ધ અને મહાવીર જેવા ધાર્મિક જાંડખોરોને પણ એણે અંતે તો પોતામાં સમાવવા અપ્પણ પ્રયત્ન કર્યો છે.

શ્રી કૃષ્ણ એમના માનવેન્દ્ર

મનુષ્યત્વની સંપૂર્ણ ખીલવણી માટે મનુષ્ય સામે કંઈક આદર્શ હોવો જોઈએ એમ તેઓ માને છે-અને આ આદર્શ તરીકે ઉપનિષદોના નિરાકાર નિર્ગુણ બ્રહ્મ અથવા તો હર્બર્ટ સ્પેન્સર જેને ‘Inscrutable power in nature’ કહે છે તેના ઠરતાં સચુણ ઇશ્વર જ યોગ્ય લાગે છે. કવિવર ટાગોર કહે છે તેમ આપણે સમજવું જોઈએ કે રામાયણ વગેરેમાં મનુષ્ય જ પોતાની સંપૂર્ણ પ્રગતિ સાધી દેવ બન્યો છે નહિ કે કોઈ દેવે હીંગુછ ગની મનુષ્યનો અવતાર લીધો છે. આવી મનુષ્યત્વની સર્વાંગીન પરણતિનો આદર્શ તે જાંકિમ બાપુને મતે શ્રી કૃષ્ણ: श्रीकृष्ण is his superman.

‘ધર્મ’ નો ખીજે મોટામાં મોટો ગુણ એ છે કે મનુષ્યને સ્થાયી સુખ આપી શકે છે-પછી તે જ-માંતરમાં માનતો હોય કે ન પણ માનતો હોય. ગમે તેટલા વર્ષોનું ઇદ્રિયનૃપ્તિ દ્વારા મળતું સુખ અંતે તો સ્થાયી નથી જ, કારણ કે અતિભોગને અંતે વિરાગ, અસામર્થ્ય કે કોઈ મહારોગ આવવાનાં જ. આથી હિંદુ ક્યા ક્ષમા અને એવી ખીજ માનસિક પ્રવૃત્તિની ખીલવણીને અંગે મળતું સુખ જરૂર સ્થાયી છે. ગમે તેટલો પરાપકાર કહી તમને વિરાગ ઉત્પન્ન નહિ કરાવે. આવી વૃત્તિઓના અનુશીલનમાં કંટાળા કે વિરાગના બંધને રચાન જ નથી. જીવનની છેલ્લી ક્ષણ સુધી મનુષ્ય લોકકલ્યાણ કરતો જાય છે. એડિસને મરતાં મરતાં એક દુરાચારી યુવકને બોલાવી કહ્યું હતું કે “જો ધાર્મિક મનુષ્ય કેવા આનંદથી મરી શકે છે.”

ધર્મના ફળરૂપ આ સ્થાયી સુખની પ્રાપ્તિ માટે માણસને પ્રથમની આવશ્યક વસ્તુ તે ભક્તિભાવ છે. તેઓ કહે છે કે જેનામાં ભક્તિભાવ નથી તે પોતાના ચારિત્રની ઉન્નતિ કદી સાધી શકતો નથી. માણસની સર્વ વૃત્તિઓ ઇશ્વરભક્તિમાં લીન થાય એ આદર્શ સીડીનું પ્રથમ પગથિયું તેમને મન મનુષ્યભક્તિ છે. અભિરાગસ્વામી, સમાનંદસ્વામી, માધ્વગોચાર્ય, ચંદ્રસૂર વિગેરે તેમની નવલકથાઓનાં સૂચનારી પાત્રો આ નાતને રૂપે છે. હિંદુ સમાજમાં સેંકડો વર્ષે યથાં બ્રાહ્મણો જે અદિતીય પૂજા અને માનનું રચાન લેતા આવ્યા છે એની પાછળ બ્રાહ્મણોની નિઃસ્વાર્થ મનુષ્યભક્તિ જ રહેલી છે. આવી નિષ્કામ સમાજસેવા કરવાની તત્પરતા ચદ્માં હોય તો તે પણ જાંકિમ બાણુને ગતે બ્રાહ્મણ ગણાવાને લાયક છે. આ ભક્તિ છેવટ મનુષ્યની સર્વવૃત્તિઓને ઇશ્વરાભિમુખ કરવામાં પરિણમતી જોઈએ. ભક્તિને તેઓ ઇશ્વરપ્રાપ્તિના એક જ પરમસાધન તરીકે ઓળખાવે છે. તેઓ કહે છે, જ્ઞાન ઇશ્વરને ઓળખાવે પણ ઇશ્વરપ્રાપ્તિ તો ભક્તિથી જ મઘ શકે.” સ્વ. નરસિંહરાવભાઈનું ભક્ત હૃદય પણ

એમ જ માને છે. સ્મરણસંહિતામાં તેઓ કહે છે “ જ્ઞાન-ગિરિના શૃંગને બકિતકિરણો રંગતાં. ” ગીતા જ્ઞાન, કર્મ અને બકિતને યોગ્ય ન્યાય આપે છે એટલા માટે તે ધર્મનો સર્વોત્તમ મંથ છે એમ સ્વીકારીને પણ તેઓ માનતા હાથે છે કે આ ત્રણે તત્ત્વોની અંતિમ અવસ્થા બકિતમાં જ સમાપ્ત થાય છે. તેઓ કહે છે કે “ નિષ્કામ કર્મયોગ એ બકિતનું કેવળ નામાંતર માત્ર છે. ” ગીતાનુસાર કર્મનો સંન્યાસ એટલે કમોનું ઈશ્વરાર્પણ. તેઓને મને શકલાત્મક કર્મયુક્ત સંન્યાસ એ જ ગીતાનો યથાર્થ સંન્યાસ છે.

નિર્ગુણોપાસનાની કલ્પિતતા

તેઓ શ્રી કૃષ્ણનાં જ વચનો ટાંકીને બતાવે છે કે નિર્ગુણની ઉપાસના કલ્પિત છે. ‘ વલેશોઽધિષ્ઠતસ્તેવામમ્બક્ષસજ્જિતસામ્ ’ । અસંખ્યત ગીતાનો બક્ષા કેવળ મંહરા વગાડવામાં જ કે હરિહરિ ઉચ્ચાર કરવામાં જ સર્વશક્તિ સમાધિ જાય છે એમ માનનારો નથી. ગીતાનો ભક્ત તો પારકા દુઃખે દુઃખી, દયાવાન, નિઃસ્પૃહી, દારી શોક વિગેરે કન્દીથી પર હોય છે.

બકિત કે ઉપાસના પણ સકામ અને નિષ્કામ હોઈ શકે છે એમ તેઓ કહે છે. જન્મે બકિતઓનાં હિદાયરણુ તરીકે તેઓ મુવ અને પ્રલ્હાદને રજૂ કરે છે. મુવની બકિત અનન્ય હતી તો પણ સકામ હતી ત્યારે નિષ્કામ બકિતનું પ્રલ્હાદ જોવું ઉત્તમ હિદાયરણુ આપણને જાણે જ જડી આવશે. પિતા તરફથી અનેક કષ્ટો આવતાં પણ એ ભગવાનની રત્નિ કરે છે. રત્નિ કરવા ખાતર જન્નદિ કે પેતાનાં કષ્ટો દૂર કરવા ખાતર.

બકિતના અંતિમ ખેડને પદોચ્ચ માણ્યે શરૂઆત ધર્મશર્ધ કર્મ કરવાથી કરવી જોઈએ. તે ન જની શકે તો કર્મહસત્યાગ-અને એથીએ સદેહી વચ્ચે તે પ્રતિમાપૂજા. પ્રતિમાપૂજા “ Idol worship ” ને જોજી બકિત તરીકે જાણિ જાણી સ્વીકારે

છે. મુખ્ય બક્ષિમાં આવતાં ચિત્તથી અસ્થિરતા વિગેરે વિધોને ને દૂર કરવામાં મદદ કરે તે ગૌણ બક્ષિત.

તદુપરાંત ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે જરૂરની વસ્તુઓમાં પ્રીતિ, દયા-જેમાં તેઓ દાનનો પણ સમાવેશ કરે છે-વગેરે વૃત્તિઓને યોગ્ય અનુશીલનદ્વારા ખીલવવી જોઈએ. પ્રીતિ આત્મપ્રીતિથી શરૂ થઈ જગતપ્રીતિમાં પરિણમવી જોઈએ. અહિં હિંદુસ્તાનની સ્વદેશપ્રીતિ તેઓ ખીજ પાશ્ચાત્ય દેશોની સ્વદેશપ્રીતિ સાથે સરખાવી આપણું સ્વદેશાભિમાન કેટલું ઉત્તત છે તે બતાવે છે. પાશ્ચાત્ય દેશોનું Patriotism એટલે ખીજ દેશો પાસેથી પડાવી, ખીજ દેશોને કચરી પોતાના દેશ માટે સુખ સાધવું. ભારતવર્ષે દેશાભિમાનનો આવો હીન અર્થ કદી કયો નથી. ભારતવાસીઓની સ્વદેશ પ્રીતિ ને અને જગતપ્રીતિને એવાં બાપેમાર્ગો વેર કદી દતાં નહિ, છે નહિ અને બિવિધમાં દશે નહિ.

દયામાં દાનનો સમાવેશ કરતાં તેઓ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ અર્થે કરવામાં આવતાં દાનને ધર્મ ગણતાજ નથી. તેઓ કહે છે—“સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ માટે દાન કરવું તેનો અર્થ માત્ર એટલો જ કે સ્વર્ગમાં રહેવાની સારી જગ્યા માટે એટલા માટે અત્યારથી જ મૂલ્ય આપી, ભાંજીની ખરીદી લેવી. યોગ્ય ધાર્મિક દાન તો ગીતાનું સાત્ત્વિક દાન જ કહી શકાય એમ તેઓ માને છે:—

દાતવ્યમિતિ યદાનં દીયતેऽનુપકારિણે ।

દેશે ક્ષાતે ચ પાત્રે ચ સદાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥

અહિં દેશનો અર્થ તેઓ એવો કરે છે કે માનચેરટર અને ગુજરાત દુઃખી હોય તો શ્રી કૃષ્ણના મતાનુસાર ગુજરાત આપણા દાનનું પહેલાં અધિકારી છે. કાળ બાબતમાં તેઓ માને છે કે એક કાળે જેના આપણે પ્રાણ બચાવ્યાં હોય તેને ફરજ અંગે વધની સગ કરવાને બદલે તેને બચાવી લઈએ તો તે દાન અંકાળે થયું કહેવાય તેવી જ રીતે પાત્ર ને દાન કરવું એટલે કે દુઃખી

માણસોને નહિ કે જુગારીઓને, શ્રીધર એને શંકરથી એઓ અહિં કેટલા બિન મત ધરાવતા થાય છે તે તેમની મનની બિનનતા અને વિશાળ હૃદય બતાવે છે. ઉક્ત રીકાકારો તો કહે છે કે રશે એટલે કુરુક્ષેત્રાદિ તીર્થદેશે, શાલે એટલે સંક્રાન્ત્યાદિ પર્વકાલે અને પાત્રે એટલે વેદપારંગત વ્રાદ્યથે !

છેવટમાં તેઓ આપણી ચિત્તરંજિની વૃત્તિઓના અતુશીલનને ધર્મતત્ત્વર્થથી બાતલ નથી ગણતા. સમ્યક્દાનંદ પરમાત્મામાં પણ આનંદનો અંશ અવશ્ય છે જ અને આ દૃષ્ટિએ ઉપાસનામાં ધૂપ દીપ વિગેરેની જરૂર તેઓ સ્વીકારે છે તેમજ કવિને, કારણકે તે સૌંદર્યદર્શી અને ચિત્તને આનંદ આપનારો છે માટે તેઓ ધર્મના પ્રધાન સદ્વાચક તરીકે સ્વીકારે છે.

દૂંધમાં એમનું ધર્મ તત્ત્વનું પૃથક્કરણ એટલે આગસ્ટ ૧૯૩૮ના Calcutta Congressમાં ડૉ. વિનયકુમાર સરકાર કહે છે તેમ ધર્મતત્ત્વ=Comte, ગીતા.

દયાશંકર પાપટલાલ જોષી

વિજ્ઞાન

૫

હિંદી વિજ્ઞાનપરિષદનું ૧૯૩૫વું

ઈ. સ. ૧૯૧૨માં રમણાચારી આ પરિષદ ૧૯૩૦ની સાલ સુધી કલકત્તાની જાણીતી એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ બેંગાલના આશ્રય નીચે ઊભરી, અને ત્યારબાદ ઈન્ડિઅન સાયન્સ કોંગ્રેસ એસોસિએશન એવું નામ ધારણ કરી ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરવા લાગી. આ સંસ્થાનું મુખ્ય કાર્યક્ષેત્ર દરવર્ષે દેશના વૈજ્ઞાનિકોને

હિંદમાં વારાફરતી બિન્નબિન્ન સ્થળે એકત્ર કરી તેમનાં અન્વેષણોની નોંધ લેવાનું, તેમની વચ્ચે મહત્ત્વના વિષયો ઉપર ચર્ચાઓ યોજવાનું, અને પ્રજાને વિજ્ઞાનની નવી હિલચાલો તથા સંશોધનો વિશે વ્યાખ્યાનો સામયિકો વગેરે દ્વારા પરિચિત કરવાનું હોય છે. આ પત્રના વાચકોને તો આવાં વાર્ષિક સંમેલનોનું કાર્ય અપરિચિત નથી.

૧૯૩૮નું ચાલુ વર્ષ આ સંસ્થાની હજી સુધીની પ્રમાણમાં ટૂંકી કારકિર્દીમાં અપૂર્વ હતું. પચ્ચીસમી વરસગાંઠ તેણે પોતાની જન્મભૂમિ-કલકત્તામાં જ ઊજવવાનું નક્કી કર્યું અને એ મહોત્સવમાં દેશદેશના નામાંકિત વિજ્ઞાનવરોને નોતર્યા. ઇંગ્લંડના પ્રખર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી લોર્ડ રથરફર્ડ ઑફ નેલ્સનને કલકત્તાપરિષદનું પ્રમુખપદ સાદર અર્પણ કરાવ્યું, અને તે એ મહાન તોચે નિરભિમાની વૈજ્ઞાનિકે ભાવપૂર્વક સ્વીકાર્યું. ઇંગ્લંડની બ્રિટિશ એસોસિએશન ફોર ધી એડવાન્સમેન્ટ ઑફ સાયન્સ એ સંસ્થાએ, પહેલાં બ્રિટિશ મહારાજ્યનાં બીજાં સ્થળોએ-કેનેડા, દક્ષિણ આફ્રિકા અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં પ્રતિનિધિઓ મોકલી એ દેશોના વૈજ્ઞાનિકો અને વિજ્ઞાનસંસ્થાઓ સાથે સહકાર અને સંબંધ યોજ્યો હતો, અને હિંદ માટે આવા કોઇક અવસરની રાહ જોવાતી હતી. ઇંગ્લંડના આગેવાન વૈજ્ઞાનિકોને, હિંદી અને બ્રિટિશ બન્ને સંસ્થાઓએ સંયુક્ત આમંત્રણ મોકલ્યાં અને એ રીતે બ્રિટિશ એસોસિએશનના પ્રતિનિધિ તરીકે ૬૦-૭૦ વૈજ્ઞાનિકો રથરફર્ડની આગેવાની નીચે હિંદની સફર આવવા તૈયાર થયા. આવી બાબતોમાં પણ લોર્ડ રથરફર્ડની ઉત્સાહ ધણો જ હતો. પરમાણુ-રચનાનાં પોતાનાં અન્વેષણો ગમે તેટલાં મહત્ત્વનાં હતાં, છતાં વિજ્ઞાને અર્પણ કરેલી સર્વ વિજ્ઞૂતિઓ જગતને સંસ્કૃતિના ઉન્નત શિખરે શી રીતે લઇ જાય તેની ચિન્તા તેને અહર્નિશ રહેતી. આ કારણથી જ પોતાના અમૂલ્ય વખતનો ભોગ આપી અનેક ખાનગી તેમજ રાજ્યનિર્ણીત ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓને

ઉદ્યોગવિકાસના નવા નવા માર્ગો તરફ દોરવવા તેમને હંમેશા ઠાળી રહેલી અને તેમનું મનતબ્બ હંમેશાં માનથી રવીકારતું. હિંદની ઔદ્યોગિક પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ પણ તેમણે કર્યો હતો અને પરિપક્વ સંમેલન થવા અગાઉ મહિનાઓ પહેલાં તેમનું વ્યાખ્યાન તૈયાર થઇ ગયું હતું. તેમાં હિંદની ઔદ્યોગિક સુધારણા તરફ કેટલીક મહત્વની સૂચનાઓ સમભાવ ને ઝીણવટથી ઉલ્લેખાઈ છે.

પણ હવે સર્વ કાંઈ જાણે છે તે પ્રમાણે આ વ્યાખ્યાન રચરહડની વાણીથી સંબળાવા નિર્માયું નહોતું. અચાનક માંદગી અને ત્વરાથી થએલ ઓપરેશનને અંગે, હિંદ આવવાના સમય પૂર્વે જો માસે તેમનું અવસાન થયું અને અર્વાચીન વિજ્ઞાનમાં નવું ચૈતન્ય પ્રચારનાર એક દીપક યુગાઈ ગયો.

હિંદની આ વિજ્ઞાનપરિપક્વ નેતૃત્વ હવે ઇંગ્લંડના ખગોળશાસ્ત્રી સર જેમ્સ જીન્સને માથે આવ્યું. આ પસંદગી માટે કેણુ જવાબદાર હતું-સિટિશ એસોસિએશન કે અહીંના એ પરિપક્વ દાર્શનિકો, તેઓ કેણુ જાણે; પણ હકીકત એ છે કે હિંદમાં સર જેમ્સનો જેડીદાર કે તેનાથી ચઢીઆતો વૈજ્ઞાનિક સર સી. વેન્ટરરામનના રૂપમાં ખુશીથી મળી શકત. લોડ રચરહડની વાત જુદી હતી, તેનું અપ્રતિમ વ્યક્તિત્વ સૌને ઠાંકી દે તેનું હતું; પણ કલકત્તાની પરિપક્વ વિજ્ઞાન સમાજોપમાં રામનની પ્રતિભા, તેનું વક્તૃત્વ ને વેગવાન બાબુ સરખા શબ્દો જનસમુદાયને જે આકર્ષણ કરી શકત તે સર જેમ્સ જીન્સ તેમની વિદ્વત્તાના પ્રમાણમાં કરી શક્યા નહિ. પણ આ સમારંભમાં સર સી. વી. રામન આવે એ વાત અસંભવિત જેવી હતી. તેમની અને પરિપક્વ વચ્ચેનું વૈમનસ્ય જાણીતું છે; રામનને પરિપક્વઆંગણું શોભાવવાની દરકાર નહોતી.

સ્વાગત

ન્યુઝિલી-મહોત્સવની પ્રારંભિકિયા તા. ૨૭ નવમ્બરારીએ લોડ સિનિલિધગોને દાયે, કલકત્તા યુનિવર્સિટી કોમેજના વિરજીત

યોગાનમાં રોપાયલા મંડપમાં, પૂર્ણ શાહીદખ્ખલા સાથે યજ્ઞ, સ્વાગતસમિતિના પ્રમુખ અને કલકત્તા યુનિવર્સિટીના વાઇસ-ચાન્સેલર શ્રીયુત સ્વામીપ્રસાદ મુખર્જીએ પરિપદસભ્યોને આવકાર આપતાં કહ્યું કે આજના પ્રસંગે હિંદી વિજ્ઞાનપરિપદ ને બ્રિટિશ એસોસિએશન ને માત્ર ઇંગ્લેન્ડમાં નહિ પણ સમસ્ત બ્રિટિશ મહારાજ્યમાં વિજ્ઞાનની સમજ અને સંસ્કૃતિના પ્રચાર અર્થે મહત્વનું કાર્ય કરે છે, તે બંને સંસ્થાઓ આ મહોત્સવ નિમિત્તે એકત્ર થાય છે અને તેથી હિંદની પ્રજા તેમના પ્રત્યે આભાર દર્શાવવાની તક લે છે. આ પ્રકારનું સંયુક્ત મિલન જેમાં દેશદેશના નામાંકિત કાર્યકરો એક બીજા સાથે મળીને અનેક સામાન્ય પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરે છે, તેઓ અત્યારના નિરાશાવાદી જગતને, દેશ કે ધર્મથી નિર્બોધિત એવા એક મહાન બ્રાતૃભાવનું સ્મરણ કરાવે છે. બીજે કાષ્ઠ ઠેકાણે નહિ તો વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં તો હજી ઉભયસામાન્ય એકદેશી લક્ષ્ય અને નિઃસ્વાર્થ ઉત્સાહ છે જે માનવજાતનું ભવિષ્ય ધડવામાં અપાર સહાયતા કરી શકશે, એમ જાણી આપણા હૃદયમાં આશા અને ઉત્સાહ પ્રકટે છે.

હિંદીઓ માત્ર અખ્યાતવાદીઓ છે અને પાશ્ચિવ વિજ્ઞાનની પ્રગતિમાં તેઓ કશો ભાગ લેતા નથી તેનું તેમને માથેનું કલંક, હિંદના ઇતિહાસની ખોટી અને અધૂરી માહિતીમાંથી જન્મે છે. હિંદે સ્વખ્યાં જ નથી ધખ્યાં. તેની મહત્તાના કાળમાં હિંદે દેશાવરમાં યાણું રચાખ્યાં હતાં અને તેના ધર્મપ્રચારકો દેશેદેશમાં જઈ હિંદની સંસ્કૃતિનો સંદેશ સુણાવતા હતા. ચરક ને સુશ્રુત, નાગાર્જુન અને ભાસ્કરાચાર્ય, આર્યભટ્ટ ને લીલાવતી, અને તે સરખાં અનેકાએ પ્રકૃતિનાં ગૂઢ રહસ્યો ઉકેલ્યાં હતાં અને તે ઉકેલથી તેગની પછીની સર્વ પ્રજાઓ તેમની સદાકાળ ઝલણી ધર્મ રહી છે. અર્વાચીન કાલમાં પણ તેનાં કેટલાક સંતાનોએ જગતના જ્ઞાનમાં સંગીન ફાળો આપ્યો છે ને દેશાવરોમાં તેઓ

કીર્તિ પામ્યા છે. ખીજાં કેટલાયે અગ્રાત હોવા છતાં સ્થિરચિત્તે શાંતિથી વિજ્ઞાનસેવા કરી રહ્યાં છે, પ્રતિકૂળ સંયોગોથી અગાધ તેવાં તેમને કોઈ અનળ ઉત્સાહ, શ્રદ્ધા અને ભક્તિ જવાડી રહ્યાં છે.

વૈજ્ઞાનિક અન્વેષણોમાં જે આપણે ઝડપભેર આગળ વધવું હોય તે આપણી વિદ્યાપીઠો અને અન્ય શિક્ષણસંસ્થાઓને વધુ સ્વાતંત્ર્ય અને સહાયતા મળવાં જોઈએ. તેમનાં વેરણછેરણ સાધનો એકત્રિત કરી તેમનું એકચ સાધનું એકચ તાત્કાલિક મહત્ત્વનું છે. આ એકચ જમાવવાના સફળ પ્રયત્નો કરવા આપણે આપણા દેશના વૈજ્ઞાનિકો અને વહીવટકર્તાઓને વિનવીએ.

વૈજ્ઞાનિક સંપત્તિઓ આપણા આધુનિક જીવનમાં કેટલો ફેરફાર કરતી જાય છે એ તરફ પરિપક્વ લક્ષ દોરતાં શ્રીમુત સ્વામીપ્રસાદે કહ્યું કે ઉદ્યોગ અને કૃષિવિદ્યા, શરીરસ્થખાકારી ને પોષણકળા તે સર્વ વિજ્ઞાનનો સ્પર્શ પામતા જનસમાજના સુખ-ચેન વધારી રહ્યાં છે, ને આ કમનસીબ દેશ જ્યાં લાખો મનુષ્યો ગરીબાઈ, માંદગી ને અજ્ઞાનમાં ડૂબેલા છે તે સર્વને ઉદ્ધારવા વિદ્યાઓ સત્તર પ્રેરાય તેમ પ્રાર્થના કરીએ.

વિશ્વજંધુત્વ જે ન્યાય અને સમભાવ ઉપર રચાયેલું છે ને જોનાથી સત્ય, ધર્મ, સ્વાતંત્ર્ય અને શાંતિનો માર્ગ સુલભ થાય છે, તે આજના આ આંતરરાષ્ટ્રિય સંમેલનથી એક કક્ષા આગળ વધે છે.

પરિપક્વની મહત્તા : લોર્ડ લિન્લિથગોનું મન્તવ્ય

પરિવહકાર્યનો પ્રારંભ કરતાં ના. વાઈસરોયે સંમેલનને જ્યુનિટી પ્રસંગે અહિનંદન આપતાં જણાવ્યું કે કલકત્તાને આ મહોત્સવ ઊજવવાનું માન મળ્યું તે સર્વથા યોગ્ય જ છે, કારણ કે દિંદી વિજ્ઞાનપરિપક્વ પહેલું ઉપવેશન કલકત્તામાં જ થયું હતું. વળી કલકત્તાની જ એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ બેંગાલે આ પરિપક્વને પોષી અને સુવિખ્યાત

ઠગવણીકાર સર આશુતોષ મુખરજીએ. પહેલી પરિપદને પ્રમુખસ્થાને હતા તેમનું નામ પણ કલકત્તા અને તેની વિદ્યાપીઠ સાથે ઓતપ્રોત થયેલું છે. વૈજ્ઞાનિક સર્વ બાબતોમાં તેમના અખંડ રસ અને ઉત્સાહને લઈને જ આ પરિપદ ઉદ્ભવી ને તેની કાર્યશક્તિ વિકાસ પામતી થઈ.

લોર્ડ રૃથરફર્ડ અને સર જગદીશ બોઝનાં તરતમાં થયેલ અવસાનની સંજેદ નોંધ લીધા પછી તેમણે વિજ્ઞાનપરિપદની સ્થાપના વધુ હેતુઓથી-વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોને ઉત્તેજન આપવા અને તેનાં પરિણામોને પ્રસિદ્ધ કરવા; વૈજ્ઞાનિકોનું સંમેલન યોજવા; અને પ્રજાને વિજ્ઞાનમાં રસ લેતી કરવા,—થઈ હતી તેમ જણાવ્યું અને ઠહું કે ગયાં ૨૫ વર્ષોમાં તેણે ઠેટલી પ્રગતિ કરી તેનો ખ્યાલ નીચેના આંકડાઓ ઉપરથી આવશે: પરિપદનું પહેલું ઉપવેશન માત્ર પાંચ વિભાગો, ૧૦૯ સભાસદો ને ૩૧ નિવેદનપત્રો(પેપરો)થી શરૂ થયું હતું, જ્યારે આ ૨૫મું ૧૩ વિભાગો, ૧૬૦૦ ઉપરાંત સભાસદો અને ૮૦૦ નિવેદનપત્રોનું અસરકારક પ્રદર્શન કરતું આપણે જોઈએ છીએ. હિંદી વૈજ્ઞાનિકોનાં અન્વેષણો જગત સમક્ષ મૂકી તેઓમાંથી અનેકોને પરિપદે આંતરરાષ્ટ્રીય કીર્તિ અપાવી છે જે માટે હિંદ પરિપદનું સદા ય ઋણી રહેશે.

હિંદ અને પશ્ચિમજગત

હિંદની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ પશ્ચિમના કોઈ પણ દેશ કરતાં વધુ પ્રાચીન છે. તેના ધર્મ અને અધ્યાત્મવાદ, તેનું તત્ત્વજ્ઞાન ને કલા, સર્વ તેના પુરાતન ઇતિહાસ સાથે સંકળાયેલાં છે, પણ સમયનાં પૂર સાથે નવા પશ્ચિમજગતનો સળળ સંસર્ગ હિંદને થયો ને તેને પરિણામે પાશ્ચાત્ય આર્થિક અને રાજકીય સિદ્ધાંતો પોતાના લજ્જતરમાં તેણે અપનાવ્યા. તે જ રીતે નવી વૈજ્ઞાનિક શોધો જે પૂર્વકાળના સિદ્ધાંતો ને શ્દિ સામે પડકાર દેતી હતી તે પણ હિંદી જીવનમાં સ્થાન પામી.

બાપલુના આગળના ભાગ ઉપર આવતાં લોડ લિન્લિથગોએ જણાવ્યું હતું કે વિજ્ઞાન અને તે સરખી બીજી પ્રવૃત્તિના નેતાઓ જેમનાથી પશ્ચિમજગત અત્યારે આર્થિક વિકાસ પામી રહ્યું છે, તેઓ હિંદની પરિસ્થિતિમાં રસ લે અને તેને સમજે તેમજ તેની પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવે એ અત્યંત જરૂરનું છે, છતાં આ મહોત્સવપ્રસંગે પશ્ચિમવાસીઓએ કરેલી હિંદની સફરનો ઉપયોગ માત્ર એકતરફી નથી. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો ગમે તેવો ઉપાસક પણ કબૂલ કર્યા વગર રહેશે નહિ કે વૈજ્ઞાનિક સંપત્તિ ઉપર સત્તા ભોગવે ને આર્થિક સાથે આધ્યાત્મિક વિકાસ સાધે તેવી કોઈ સામાજિક વ્યવસ્થા પશ્ચિમમાં હજી ઉત્પન્ન થઈ શકી નથી. હિંદનાં સાદાં જીવન ને તેના ચૈતન્યવાદમાં કદાચ પશ્ચિમના કોઈ ઉન્નત જીવનને આ જીણુપ પૂરવાની તક મળશે. હિંદને પારખનાર ને તેના પ્રત્યે પ્રેમ ધરાવનાર તો સર્વ કોઈ સમજે છે કે પશ્ચિમના અને ઇતર જગતના વિચારો પ્રત્યે સંગીન શ્રાવણો આપવા હિંદ સોજે ઠળાએ સમર્થ છે.

પ્રમુખનાં આરંભવચનો

વાઇસરોયના બાપલુ જાદ, પરિષદપ્રમુખ સર જેમ્સ જીન્સે, સ્વ. લોડ રથરફર્ડનું વ્યાખ્યાન વાંચવા પહેલાં, ટૂંકામાં તે મહાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીના મૃત્યુની સખેદ નોંધ લેતાં ને તેનાં જીવન-સમરક્ષા વિશે ઉત્સેખ કરતાં કહ્યું કે જે રથરફર્ડ અવતર્યો ન હોત તો આ પરિષદમાં યનારી પદાર્થવિજ્ઞાનની ચર્ચાઓ કોઈ બીજા જ રૂપમાં થઈ હોત; વળી તેનું અકાળ મૃત્યુ માત્ર થોડા મહિના મોડું થયું હોત તો પણ આ સંમેલન આજના કરતાં છેક નિરાળું થયું હોત. તેનું ઉત્સાહી ને પ્રેરણાત્મક વ્યક્તિત્વ, તેનું અગાધ જ્ઞાન ને અનુભવ આપણી ચર્ચાઓને સજીવ બનાવી કોઈ આદલાદક માર્ગો તરફ લઈ જાત. પણ સુમાર્યે રથરફર્ડ આ સંમેલનમાં બીજી રીતે વ્યાપ્ત છે. આજના પ્રસંગ માટે તેની ઉત્સુકતા ધણી ઢતી અને તેથી તેનું વ્યાખ્યાન મહિનાઓ

પહેલાં તૈયાર થઈ ગયું હતું, જે હું હમણાં જ તમારી સંમક્ષ વાંચીશ. પરમાણુકેન્દ્રનાં ક્ષેત્રમાં પોતાની શોધો વિશે તેને જે છેલ્લામાં છેલ્લું કહેવાતું હતું તેનો તેમાં સમાવેશ થયો છે. આ સંશોધનો તેને ભૌતિકશાસ્ત્રના અગ્રણી તરીકે મૂકવા પૂરતાં હતાં અને હતાં તે સમજાતાં તેની જીવનસિદ્ધિઓમાંનાં થોડાં જ હતાં.

રૂથરફોર્ડનાં સાદાં તો જે સચોટ અને ભેદક અન્વેષણોનો ટૂંકો અહેવાલ આપ્યા પછી સર જેમ્સે પોતાને પરિષદપ્રમુખની પદવી આપવા માટે તેમ જ તેની પોતાની અને યુરોપથી આવેલા વૈજ્ઞાનિકોની જે મહેમાનગતિ પરિષદે અને હિંદે કરી તે માટે આભાર દર્શાવ્યો, અને અંતમાં જણાવ્યું કે રામાનુજ, રામનં, ચંદ્રશેખર, મેધનાદ શાહ અને સર જગદીશ સરખા ગણિતશાસ્ત્ર, ભૌતિકવિદ્યા ને ખગોળશાસ્ત્રમાં અમર યનાર વૈજ્ઞાનિકોનાં નામ વિજ્ઞાનનાં માત્ર થોડાં જ ક્ષેત્રોમાંનાં છે, અને તેથી સર્વ વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રોમાં હિંદના જ્ઞાનવર્ધક ધાળોનો ખ્યાલ સહેજે આવી શકશે.

Thinking on this great contribution, we of the British Association congratulate you of the sister Association most whole heartedly, not only on the completion of your twenty five years of existence but even more on the wealth of harvest you have gathered in those twenty five years.

લૉર્ડ રૂથરફોર્ડનું વ્યાખ્યાન

સર જેમ્સે વાંચી સંમળાવેલા વિદેહ પ્રમુખના વ્યાખ્યાનના શરૂઆતના ભાગમાં એસોસિએશનની હિંદની મુલાકાતે આવવાની અને હિંદી વૈજ્ઞાનિકો સાથે પરિચય કરવાની ધણી વખતથી યચ્છેલી ઇચ્છા, તેમ જ પરિષદનો મૂળ સ્થાપકો પ્રત્યે આભારદર્શન અને ગદ્ય સદીમાં તેમ જ આ સદીની શરૂઆતમાં હિંદમાં જે જે મહત્ત્વનાં વૈજ્ઞાનિક અન્વેષણો થયાં હતાં તે સંબંધે ઉલ્લેખ હતો. આમાં, કન્યાકુમારીથી હિમાલય સુધી ફરેલી

ભૌગોલિક માપણીઓ, જેનાથી જૂરતરચાઅર્માં ફેટલીક નવીન ઘટનાઓ મળી હતી, હિંદની ખનિજસમૃદ્ધિ પરત્વેનું કાર્ય અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થએલ લોખંડનો મદદાન ઉદ્યોગ, પૃથ્વીની હવાના ઉચ્ચ ભાગના વાતાવરણનો તેમ જ વર્ષાના પ્રવાહોનો હિંદમાંના વાયુશાસ્ત્રીઓનો અભ્યાસ ને તખ્તીખીશાઅર્માંનાં હિંદમાં થએલાં અન્વેષણો જેનાથી પૃથ્વી ઉપરના ઉષ્ણ કટિબંધમાં થતા ખાસ રાગો ને તેના નિદાન પ્રત્યે જરૂરની ગાહિતી મળી હતી, તે સર્વ વિષયોનો વિજયથી સમાવેશ થયો હતો.

હિંદમાં વિજ્ઞાનશિક્ષણનો ઇતિહાસ ટૂંકમાં તપાસતાં લોર્ડ રથરફર્ડે આગળ જણાવ્યું કે ઇ. સ. ૧૯૦૪માં હિંદમાં શિક્ષણમુખારબ્બા અર્થે લોર્ડ કર્ઝને નીમેલા કમિશને ધણી મહત્વની સૂચનાઓ કરી અને તેને પરિણામે ઉચ્ચ શિક્ષણને વેગ મળ્યો. વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગશાળાઓ નવી યોજના અને પદ્ધતિસર રચાઈ, જેને લઈ વર્ષો જતાં અનેક રથજોએ સ્વતંત્ર અન્વેષણો થવા લાગ્યાં ને ફેટલીક અન્વેષણસંસ્થાઓ પણ રચાઈ. આ યોજનાના ફળરૂપે, ઉચ્ચ પ્રકારની સંશોધનશક્તિ ધરાવતા અનેક હિંદવાસીઓ ભેગા મળ્યા અને તે રીતે નામાંકિત થએલી વ્યક્તિઓમાં, રામાનુજમ, સર વેકંટ રામન, પ્રોફેસર મેધનાદ યાદ, અને પ્રોફેસર જીરખલ સાહનાં નામો સહેજે તરી આવે છે.

ઉદ્યોગવિકાસ અને અન્વેષણ

આગ દિદે અર્વાચીન વિજ્ઞાનના શિક્ષણમાં અને સંશોધનોમાં ધણી પ્રગતિ કરી છે, નો પણ યોગ જ કાળમાં વધુ મોટી જવાબદારીઓ ઉભાવતાનું તેને સિરે આવશે. આધુનિક યુગ વિજ્ઞાનનો છે ને દુનિયાની કોઈ પણ પ્રજાના વિકાસમાં વિજ્ઞાન હંમેશાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. દરેક પ્રગતિમાન દેશ પોતાની નૈસર્ગિક સમૃદ્ધિઓનો પૂરેપૂરો લાભદાયી ઉપયોગ કરવા વૈજ્ઞાનિક

અને ઔદ્યોગિક અન્વેષણો પાછળ મોટી રકમો ખર્ચે છે. વળી ઔદ્યોગિક ક્રિયાઓમાં સુધારણા કરવા તરફ તેમ જ શુદ્ધ વિજ્ઞાનનાં અન્વેષણો-જેમાંથી ઘણી વખત કોઈ નવીન ઉદ્યોગ જન્મે છે, તે-ઉપર પણ દિવસે દિવસે વધુ લક્ષ્ય આપાતું જાય છે.

ઉદ્યોગવિકાસ સાધવા સૌથી પહેલી જરૂર યોગ્ય શિક્ષણ પામેલા વૈજ્ઞાનિકોની છે, ને તે માટે વિદ્યાપીઠો અને ઉદ્યોગશિક્ષણ સંસ્થાઓ તરફ આપણી નજર પહેલી પડે. ખીજા દેશોની માફક હિંદમાં પણ ટૂંક સમયમાં આ જરૂરીઆતમાં વધારો થવા સંભવ છે. જવાબદાર તંત્ર હિંદમાં પ્રસરતાંની સાથે જ રાજ્યનાં વૈજ્ઞાનિક ખાતાંઓમાં તેમ જ હિંદની વિદ્યાપીઠોમાં ઔદ્યોગિક અન્વેષણો હાથ ઉપર લેવા, તાલીમ પામેલા યુવાનોનો વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં ખર્ચ પડશે. આ પ્રમાણે વિદ્યાપીઠોનું શિક્ષણકાર્ય માત્ર વૈજ્ઞાનિક તાલીમ આપવાનું નહિ, પણ તેવી તાલીમ પામેલાઓ માંથી શ્રેષ્ઠને વીણી કાઢવાનું થશે, જે વધુ મુશ્કેલ છે. વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ હંમેશાં આગળ પડી આવતા સ્વતંત્રબુદ્ધિના મનુષ્યો ઉપર અવલંબેલી હોય છે, જેઓ નૈસર્ગિક શક્તિ વડે અન્વેષણો કરી શકે, ખીજાને દોરીને પ્રેરણા આપી શકે ને અતે હાથમાંના પ્રશ્નોનો સફળ ઉકેલ લાવી શકે. આવા નેતાઓ જુજ સંખ્યામાં જ મળી શકે તે ખરું છે, પણ ગમે તે અન્વેષણસંસ્થામાં તેમની આવશ્યકતા છે જ, અણબડ નેતાને હાથે ખીજા કાર્યક્ષેત્રોમાં તેમ વિજ્ઞાનમાં પણ પૈસા વેડશે નાંખવા એ બહુ સહેલી તો ચે વિનાશકારક વાત છે.

જો કે હિંદના ઉદ્યોગો અને હિંદની પરિસ્થિતિ વિશે મને સીધી માહિતી નથી, તો પણ પ્રજ્ઞના દિલને જરૂરી તેવી કેટલીક, વૈજ્ઞાનિક અન્વેષણો વિશે પદ્ધતિસર ધડાએલી યોજના પરત્વે મારા વિચારો જણાવું. જો હિંદને દુનિયાની પ્રજ્ઞાઓની હારમાં જીતમાં રહેવું હોય અને પોતાની પ્રજ્ઞના જીવનનું ને સુખાકારીનું ધોરણ ઊંચું કરવા જે કાંઈ થઈ શકે તેવું કરવાનો નિશ્ચય કરવો

દોષ, તે ને ને સદાયતા વિજ્ઞાન આપી શકે તે તે લેવા તેણે તત્પર થવું જોઈએ. સર્વ પ્રકારની કુદરતી સંપત્તિનો સકુપયોગ કરવામાં ને ઉલ્લેખો સફળ માર્ગે માથે તેની ખાતરી મેળવવામાં વિજ્ઞાનની સદાયતા અનિવાર્ય છે. દિંદિ આસ કરીને ખેતિમાન પ્રદેશ છે અને તેની વસ્તીનો ચોટ્ટો ભાગ જમીનની પેદાશ ઉપર જીવે છે. ૧૯૧૪ની સાલ પછી દિંદિમાં ધઉની વાર્ષિક ઉપજ ૮૩ લાખ ટનથી વધીને ૯૫ લાખ ટનની થઈ છે, પણ તે જ અરસામાં, દેશાવર જતા ધઉ ૨૦ લાખ ટનથી ધડીને માત્ર ૬૬ ટન ટન થઈ ગયા છે. આ જ રીતે અલ્લદેશને બાદ કરતાં દિંદિમાં ચોખ્ખાની વાર્ષિક ઉપજ છેલ્લાં વીસ વર્ષોમાં બેથી અડી કરોડ ટનની ઠાપમ રહી છે, છતાં અહીં પણ મહાકુદ પહેલાં પાંચ લાખ ટન ચોખ્ખા પરદેશ જતા ને હવે માત્ર બે લાખ ટન જાય છે.

આ ઉપરથી સદા જળાશય કે પ્રજાકીય અન્વેષણની ફાઇ પણ ચોખ્ખાઓમાં નિદે સૌથી પહેલું ધ્યાન આપ પદાથી તરફ આપવું જોઈએ. ખેતીની પદ્ધતિમાં સુધારાઓ કરવા સિવાય, વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ ખેતરનો પાક સુધારવા તરફ પણ અનેક રીતે થઈ શકે. દિંદિની પરદેશ જતા ધઉ દમખાંતાં વર્ષોમાં ધડી ગયા તેનો અર્થ એમ જ થાય કે મોટે ભાગે તે દિંદિમાં જ વપરાઈ જાય છે. ત્યારે દેશઅરમાં નહેર જાંધકામ થાય તે તે રીતે અનાજની ઉત્પત્તિ વધે ત્યારે ફરી પાછો પરદેશનો વ્યાપાર ખીલવવા ને ખીલ દેશની સરસાઈમાં ઉતરવા, દિંદિને ખેતી વિજ્ઞાનમાં મદદનાં અન્વેષણો માથે લેવાં પડશે.

દિંદિના બીજા પરદેશઆપારોમાં ૨૦ ટકા રૂનો વ્યાપાર છે. સુધારાના ધડા પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ દિંદિ રૂનો તાર ૬૭ કુનિયાના બજારમાં ટૂંકા અને પ્રમાણમાં જડો મળાય છે. જાવા રૂના કેટલાક આસ ઉપયોગો છે પણ તે જડુ થોડા છે. વજી કુનિયાના રૂના પાકમાં દિંદિનો રૂનો માત્ર સોળ ટકાનો

છે. આમાં વધારે ન થઇ શકવાનું કાંઈ કારણ નથી પણ ત્યાં સુધી જોઈ જાતનું કે બહોળા પાયા ઉપર ઉગાડી શકાય નહિ ત્યાં સુધી અમેરિકાના ચઢીઆતા કે સાથે હરીફાઈ કરવી ધણી મુશ્કેલ થાય. રૂના ઉદ્યોગમાં આમ હજી ઘણાં અન્વેષણોની જરૂર છે.

અનાજ અને કે સિવાય શણ, ચા, તેલ, ખીઆં, ચામડાં અને સાબુ પણ સારા પ્રમાણમાં પરદેશ ચઢે છે. આ સર્વ વસ્તુઓની પેદાશ વધારવામાં પણ વિજ્ઞાન સંગીન સહાયતા આપી શકે તેમાં શંકા નથી.

ઈંગ્લંડની સરકારે ઉદ્યોગખીલવણી અર્થે મહામુદ્દ પછી જે જે પગલાં લીધાં અને અનેક વિજ્ઞાનસંસ્થાઓ સ્થાપી તેનો અહેવાલ લૉડ રથરફર્ડે પોતાના વ્યાખ્યાનમાં ત્યાર પછી આપ્યો હતો. આ રીતે ૧૯૧૫માં વૈજ્ઞાનિક અને ઔદ્યોગિક સંશોધનસમિતિ, ૧૯૨૦માં તખીખી સંશોધનમંડળ, અને ૧૯૪૧માં ખેતીવિજ્ઞાન-અન્વેષણસમિતિ રચવાઈ. ઈંગ્લંડમાં અનેક સ્થળોએ યતાં ઔદ્યોગિક સંશોધનો, બજાવણીનો વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ કરકસરભર્યો ઉપયોગ, ખાદ્ય પદાર્થોની સંગ્રહ કરવાની અને સાવ-સાધ જા કરવાની રીતો, મકાનો અને રસ્તાઓમાં ખાંધકામની પદ્ધતિમાં સુધારા, વગેરે સામાન્યહિતની અત્યંત જરૂરની પણ અત્યાર સુધી વિસારે પડી રહેલી બાબતો ઉપર આ સંશોધનમંડળે કાળજીપૂર્વક દેખરેખ રાખે છે.

ઉદ્યોગવિકાસના પ્રાણરૂપ આ મહત્વના પ્રશ્નોની ચર્ચા ક્યો પછી વ્યાખ્યાનના છેલ્લા ભાગમાં રથરફર્ડે પરમાણુચર્યાના પરત્વેનાં પોતાનાં સંશોધનો જેનાથી સર જેમ્સ જીએ કુલું તે પ્રભાવે અત્યંત પદાર્થવિજ્ઞાન લગભગ પસટાઇ ગયું હતું અને જે અન્વેષણે રથરફર્ડના ખીખા જીવનરૂપ જ બની રહ્યાં હતા, તેવું એક પછી એક ડગલે આંગળ વધતું અને દરેક ડગલે મુક્તિ પરમાણુની નવી નવી દિશાઓ અજવાળવું સાદું

તો એ સચોટ વર્ણન આપ્યું હતું. થોડા જ વખત પહેલાં આ ત્રૈમાસિક રચરચના અવસાનની નોંધ લેનારે આ અન્વેષણો વિશે થોડું કંઈ હતું તે તરફ વાચકનું લક્ષ દોરીએ છીએ.

અન્ય પ્રસંગો

મહોત્સવસમારંભનું સૌથી મહત્ત્વનું પ્રકરણ આમ પહેલે દિવસે સમાપ્ત થતાં, પરિપક્વ બાકીના દિવસોનું કામ હંમેશના રિવાજ પ્રમાણે નિયમિત છ દિવસ આપ્યા હયું. આ વર્ષના ખાસ આકર્ષણમાં મુખ્યત્વે ઠરી સ્થિતિય વૈજ્ઞાનિકોના સંશોધનના અહેવાલો, તેમનાં જાહેર બાપણો અને ચર્ચા હતાં. ખગોળ-શાસ્ત્રીઓ જી-સ, એડિંગ્ટન ને સ્ટ્રેટન, ભૌતિક વિજ્ઞાનના ડાર્વિન અને એરટન, રસાયનશાસ્ત્રીઓ લેનાર્ડ-એન્સ અને બેલી, ભૂસ્તરવિદ્યાના બોરવેલ, જીવશાસ્ત્રનો ક્યુ, માનસશાસ્ત્રનો માયર્સ, આગળ પડી આવતા આ સર્વસુવિખ્યાત વૈજ્ઞાનિકોને બાપણ કરતા સાંભળવા કે તેમની સાથે વૈજ્ઞાનિક ચર્ચામાં ઉતરવું કે અહીં પીતાં પીતાં કોઈ સામાન્ય બાજત ઉપર વાત કરવી, તે સર્વ અત્યંત આનંદદાયક અનુભવો હતા.

સહેલગાદો, લંચ, ચાપાટી, નૃત્ય ને સંગીતસંમેલનો, પરિપક્વના કામકામનાં આ બીજા અંગો પણ સુખોદય હતાં. જગજાયપાટ ઉપરથી દુમલીને કિનારે કિનારે બંગ મામ્યશોખા અને જીવન દાખવતી નદીની દ્વંદ્વી સરસ, કેમિકલ સોસાયટીનું લંચ, બેંગાલ કેમિકલ અને રામોરયુટિકલ કંપનીના ઉદ્યાનમાં ગુલાબજળના કુતારાની ફેરમમાં ગોઠવાયેલી મુખ્યવરિયત ચાપાટી, સ્નેહ અને રસગુલાં ખવરાવવાનો ત્યાંના સંચાલકોનો દુરામત, નિવૃત્ત થયેલા સિવિલિયન શ્રીમુત દત્ત અને તેમા પુવાનમંડળના થોડા દસાવે તેવા તો પણ સ્પષ્ટ ગાંધીપંથી ભગવાએલા જીવનની સામાન્ય બાજતોમાં પણ રસ દાખવતા 'ધતાચારી' (નતાચારી)નાઓ ને આ સર્વને બુલાવે તેવું, દનકલતા, ચરદેન્દુ, શોધના, રેખા, શાન્તિકુમાર વગેરેનું કલામય નૃત્યકળા ને

સંગીતનું મનોરંજક પ્રદર્શન: વિજ્ઞાનની મોજ માણવા ગએલો કલકત્તાનો પ્રવાસી આ ચિત્રોને વીસરી શકશે નહિ.

ભદ્રમુખ કલ્યાણરાય વૈદ્ય

વાસરિકા

અધ્યાત્મજ્ઞાનનો છવનમાં વિનિયોગ

૨૨મી ઓગસ્ટ: જુઝાર્ના 'આર્યન પાથ'માં બે અવલોકન ખાસ ધ્યાન યેચે તેવાં છે. યોગાભ્યાસી શ્રીકૃષ્ણ પ્રેમે લખ્યું છે તે, આ. હકરેશીકૃત 'એન્ડ્રુ એંડ મીન્સ' તું; સમર્થ સાહિત્યવિવેચક (અને અધ્યાત્મશિક્ષક) 'હુ ગાઇ'આ. ફોસ્ટે લખ્યું છે તે, એલ. કેન્મર-બિગ્ગટ 'હુ મોરો'ંડ ફાર'તું. એ ગ્રન્થોનો સંતોષકારક પરિચય આવી દૂધીજ નેધિમાં ફરાવેલો સહેલો નથી, તો પણ ચલ કરી બેઈએ. ... હકરેશીના ગ્રન્થમાંના અનાસક્તિયોગની નેધિ તો આ વર્ષમાંજ 'વસંત'માં આવેલી. મારી પાસે એ ગ્રન્થ ત્રણચાર મહિના રહ્યો પણ પૂરો વાંચી શકાયો નથી. પણ એ અધૂરા વાચન, અને પ્રેરતુ તેમજ ખીન્ન અવલોકનો પરથી કહી શકાય કે એને 'શકવર્તી' ગ્રન્થ' તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યો છે તેમાં અત્યુક્તિ નથી. આજના પૂર્વપશ્ચિમ બંનેના વિચાર-શીલોએ, અધ્યાત્મજ્ઞાનને આજની દુનિયામાં કઈ રીતે વ્યવહારુ ઉપયોગમાં લેવું તેની ઝીણવટભરી તેટલીજ રસિક વિગતો અને દલીલોથી ભરપૂર, હૃદયગમ્ય તેટલોજ બુદ્ધિગમ્ય આ ગ્રન્થ વાંચવા ચૂકવું બેઈએ નહિ એમ નિઃસંકોચ કહી શકાય. એની વિરોધતા તો એ છે કે એના અગાઉ માત્ર બુદ્ધિવાદી, જડવાદી કહેવા જેવા પણ, દર્તા હવે જ્ઞાન-પૂર્વક અધ્યાત્મવાદી થયા છે અને આપણે બ્યક્તિઓ તરીકે તેમજ જ નૂથો ('ગ્રુપ્સ') તરીકે અનાસક્તિને શાન્તેશજના છવનમાં વણી લઇને કઈ રીતે હિંસાગંડુ આજના જગતમાં માનવની નીચી પ્રકૃતિએ ભરચક ભરેલાં દુઃખો અને જુસ્મોને કમી અથવા નાબૂદ કરી શકીએ તેની વિદ્વાન્યુક્ત ચર્ચા આકર્ષક શાખામાં તથા આજના સર્વ મહાપ્રસોને

દષ્ટિ સમક્ષ રાખીને કરે છે. મને લાગે છે એમાં ખર્ચેલા સાડાઆઠ શિલિંગ જરૂર જ લાગી નીકળે, કેમ કે સામાન્ય નવલની જેમ વાંચીને ભૂલવા જેવો નહિ પણ ફરીફરીને વાંચવા જેવો એ અન્ય છે અપૂર્વ. ... એ પહેલા અવલોકનનું મથાણું છે એ 'નેન-એટેન્ડ મેન એન્ડ ક્રી સોસાયટી' (અનાસક્તિવન્ત માનવ અને સ્વાતંત્ર્યભોગી સમાજ) તે ખીલનું છે 'ધ ક્રી મેન ઇન ધ વહર્ડ ઓફ નેસેસિટી' (સ્વતંત્ર માનવ અને નિયતિની સૃષ્ટિ). આ રીતે બંનેનો સંદેશ સ્વાતંત્ર્યનો છે: બાહ્ય સ્વાતંત્ર્યનો કેટલેક અંશે ખરો, પણ માત્ર બાહ્યનો નહિ. રા. કેન્મરબિંગના અન્યનું પેદાનામ સૂચવે છે કે પોતાના આંતરજીવનની એ આત્મકથા તેમણે આઠ જન્મનો વિનાશ (સૂક્ષ્માર્થમાં જ, અલગભગ) કરીને તેનું પુનર્વિધાન કરવાના પ્રયત્ન લેખે લખી છે, તેમાં તેમણે સમત્વયુક્ત જીવનની ખૂણી જન્મતા આંતરબાહ્ય લયનો- 'હિધમ'-નો-અંગ ન થાય તેમ જીવવામાં રહેલી છે એ બતાવ્યું છે. અવલોકન-કાર કહે છે તેમ તેઓ બે નગરના નાગરિક છે: જે નિત્ય છે તે સત્તા તથા અનિત્ય છે તે બવના નાગરિક. તેઓ સમાનતામાં જરૂર માને છે પણ તે ગુણવત્તાદાર સાધેલી સમાનતા છે, આયદે કૃત્રિમ નીવડે છે તે આર્થિક, સમાજરચનાવિષયક સમાનતા નહિ. ... આપણે હમણાં વધુપડતી વાંચીએ છીએ તે રા. રા-ડની એકવિધ ક્ષણજીવી શુભશક્તી નવરો વધારે મેંધી કે નમૂનેદાર દષ્ટિપ્રદ જીવનપાયેય હૃદય-મનમાં બરનો શિ. જાનો આ અંગ વધારે મેંધો ?

બંગાળી કવિતા : તામિલ વાહ્મય

રજ્જી: એ બંનેની અભ્યારની સ્થિતિ અને દિશા વિશે જુલોઈ 'ત્રિવેણી'માંના બે લેખોમાં પ્રથમ પરિચયપૂરતી ઠીક માહિતી મળે છે. ... 'જેજેલી પોએટ્રી ઓફ હુ-ડે' માં પ્રો. મોહિનીમોહન મુખરજી કહે છે કે સમકાલીન બંગાળી કવિતાની અર્વાચીનતા રવિબાણુની પ્રેરણાને આધારી છે. બંગાળી સમાજમાં જુદેજુદી પાશ્ચાત્ય અસરોને કારણે કલ્પન થયેલા સંઘર્ષણને પરિણામે જે ગદ્યપ્રભો જાક્યા છે તેમાંથી જ તેઓ તેમ યુવાન કવિઓ પોતાના વિષયો લે છે. પણ ઉલ્કયની કાવ્ય-ભાવનામાં તાર્કિક બેદ છે. શરૂદેવ જીવનનાં સનાતન તત્ત્વોને અનુલક્ષીને પોતાની રચનાઓ કરે છે; પણ પૂર્વોક્ત કવિઓ બાધાદ્વારા બાવો બંધત કરવામાં બાધાના કયા કયા નવાનવા ઉપયોગો મઈ શકે તેમ છે તેની શોધમાં પડ્યા લાંબે છે. દોમર, વડંરવર્ગ, બ્રાહ્મિંગ કે રવીન્દ્રનાથ માનવહૃદયની જે પ્રગળ જામિ'ઓ, એ હૃદયનો

તલસ્પર્શ' કરીને આલેખે છે, તેણે આ જીવાને હાથે સકથ નથી. પરંતુ તેમની આવી મર્યાદા સ્વીકાર્યા બાદ 'કહેવું' ધટે કે તેમનામાં કેટલાક શક્તિશાળી કવિઓ છે: જેમ કે 'અનામી' અને 'સુચંદ્રા'ના કર્તા દિલિપકુમાર રાય, જેમની કવિતામાં જીવાત્માની રૂપાન્તર અને પુનરુજ્જવન માટેની જાંખના પ્રતિબિંબિત યાચ છે. સંસ્કૃત અને વિદેશી-સાહિત્યની અસર હેઠળ કે'ક દુર્ભેદ છતાં નિવલિત રચનાઓ કરનાર સુધી-ન્દ્રનાથ દસ; કુરાળતાથી યજ્ઞેલા માનસપૃથક્કરણવાળા હિમિંગીતેના સંગ્રહ 'બુન્દિર બન્દન'ના રચનાર છુદ્દદેવ બોઝ વગેરે વગેરે. આ નવીન કવિઓ પ્રખલ્લ તથા સર્વથા અ-પૂર્વ સઘન રૂપરૂપમાઓ વાપરે છે તેમ જ પ્રાસ વિનાના સુક્ત પદ્યના પ્રયોગો પણ છૂટથી કરે છે. બંગાળી વૈચકો હજી તેમની પૂરતી કદર કરતા નથી અને ધણા વિવેચકો પણ તેમનો તીવ્ર વિરોધ કરે છે; આ સંલેખોમાં લંડનના 'ટાઇમ્સ લિટરરી સપ્લીમેન્ટ' અર્વાચીન બંગાળી કવિતા વિશે ધણો ગુણુદરશી લેખ લખ્યો તે નાંચીને કદરભૂખ્યા કવિઓ આનંદમાં આવી ગએલાં એ સમન્વય તેણે છે. ... 'રીસ'ટ તામિલ લિટરેચર'ના 'લેખક શ. એમ. એસ. રામસ્વામીના કહેવા પ્રમાણે એ ભાષાનું અર્વાચીન વાક્યમય આગ્રથી માત્ર ત્રણ દસકા પર, સ્વ. સી. સુબ્રહ્મણ્ય ભારતીના હૃદય સામે શરૂ થાય છે. 'દેશભક્તિના કવિ' તથા 'રાષ્ટ્રીયતાના પથગંબર' તરીકે સન્માનિત યજ્ઞેલા એ કવિ અને ગદ્યવામીએ નૂતની કવિતાનાં કૃત્રિમ અને રૂઢિવશ અંગે સામે વિરોધ કરીને સન્નિષ્ઠાની સ્થાપના કવિતામાં કરી છે; અને સુવિરાદ તેમ જ લયવાહી તામિલ ગદ્યનો આરંભ પણ તેમની જ સ્થાયે થયો. શ. રાજગોપાલાચાર્યે 'માર્કસ ઓરેલિયસના 'મેડિટેશન્સ'નું ભાષાંતર કરવા હપરાંત હાલનાં સામાજિક અનિષ્ટોના વિષય પર સુરેખ પ્રમાણુબદ્ધ ને સુકેમળ કલાવન્ત નવલિકાઓ પણ લખી છે. 'કલ્કિ' હપનામથી લખનાર નવલિકાકાર રચનાઓમાં વ્યક્તિત્વ, ચિત્રાત્મકતા નર્મકલ્પ અને વિરલ પૃથક્કરણ-શક્તિ છે. કલ્કિ સંમકાલીન તામિલનાડના સાહિત્યકારોમાં સૌથી ખડુમૂલું રત્ન છે; તેમનાં સંસ્કારી ગદ્યલખાણોમાં હજી ધણી આશા આપે ને વિકસે તથા પરિપકવ યાય તેવો તર્કો છે. એસ. વી. વી.-એ પાશ્ચાત્ય પ્રકારની સુન્દર નિબંધિકાઓ રચી છે. તામિલમાં કમનસીબે માઠી અસર કરનાર નવલો પણ રચાયા કરે છે. ગાંધીજીની આત્મ-કથાનું ભાષાંતર પણ ચલુ છે.

સુરોપીયન સાહિત્ય—તીફલુ દષ્ટિએ

—સુરોપીયન સાહિત્યકાર ત્યાં સુપ્રસિદ્ધ હોય એટલે તેને અહીં પણ માત્ર પ્રશંસાદષ્ટિએ સુપ્રસિદ્ધ જનાવવાનો રિવાજ આપણે પાડ્યો છે. આ જરાજર નથી; કારણ, એની પ્રસિદ્ધિ કેટલેક અવવા બધે અરો પણ વાગળી હોય ત્યારે પણ તેની તરફ સારાસારવિવેકની દષ્ટિ હવે આપણે કેળવવી જોઈએ. વિવેચનનું સવિરોધ કડક ધોરણ માળનાર સુરોપીયન વિવેચકો પોતાના શ્રેષ્ઠ કે શ્રેષ્ઠ મનાતા સાહિત્યકારોને પણ કેવી અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર કરે છે તેનું દષ્ટાંત યોડા વખત પર પ્રગટલા, ત્યાંના એક અગ્નિમ વિવેચક ચાંકો લાગ્નિના આરપેક્ટસ એક મોડર્નિટીમાંથી મળે છે. ગયા માર્ચમાં ગુજરાતી ઇટાલિયન કવિ દાનજિઓ પર તીફલુ દષ્ટિ ઠેરવીને તેકહે છે કે એ કવિની રાબદ-છટામાં હપલક ચગકાટ એવો હતો કે આતુરીથી ગોઠવેલા કાચકટકાને આપણે રત્ન માની ખેસવાની ખૂલ કરીએ; રિપરતા અને સ્થાયીપણું તેનામાં નથી... લાગ્નિને નોએલ પ્રાઇઝમેનો નુટ દાઝસન અને પિરાન્ડેલો જેવાનાં પણ કથાચરિત્ર કે નાટ્યવસ્તુની એકવિધતા તરફ 'માન ખેચ્યુ' છે; આ બધા પછી આપણે આપણા 'દિવ્યચક્ર' કાર સામેની આ બાબતની ફરિયાદો માંડી વાળવી જોઈએ નહિ ? જનનું જે પાસું કલાકારને સૌથી વધુ આકર્ષતું હોય, સ્વાભાવિકપણે આકર્ષતું હોય, તે તેની કૃતિઓમાં વારંવાર આવ્યા વિના ભાગ્યે રહે... 'આરપેક્ટસ'—માં એ ત્રણ વિશે, એ. વાઇલ્ડ તથા આનાતોલ ફ્રાંસ વિશે, જે રસિયન વગેરે બીજા લેખી કોટિના સાહિત્યકારોનાં નામ પણ આપણે સાંભળ્યાં નથી તેમને વિશે પણ નિગ્રહો છે એમ આ નોંધની પામણ અવસીકનનોંધ પરથી સમજાય છે.

કલાચિન્તાન: ગુજરાતી ને બીજું

રખમી: આજે જિનરાજદાસજીવ 'કલાસુદ્ધિ' આવી તે સાથે આ વિષયનું ગુજરાતી ને બીજું નૂતનસમયે નણેલું કે પાંદ કરેલું 'વાક્યમ સાંભર્યું'... ગુજરાતીમાં મન્યરૂપે પણ ખરું ભાષાન્તરો છે, જેમ આ નવો અલ્પમૂલ્ય (રૂ. ૧૫૦ નો) મન્ય, એમાંના સત્ત્વની દષ્ટિએ અમૂલ્ય મન્ય, પણ એક સરસ ભાષાન્તર છે. મને જે આગલાં ભાષાન્તરો સાંભર્યાં તે, અવનીન્દ્રનાયનું 'ભારતરસિદ્ધ' કોઈકે ગુજરાતીમાં ઉતાર્યું છે; એક બીજા બંગાળી મન્ય પરથી ગુજ. વ. સોસાયટીએ કરાવેલું 'સોનલતલ્પ'; એ સંસ્થાએ વાસુદેવ ગો. આપ્ટેના મરાઠી પરથી

કરાવેલું 'સૌંદર્ય' અને 'સહિતકલા'; સયાજી સાહિત્યમાળામાંના સર
જી. રેનલ્ડ્સજીવ 'કલા વિરો પ્રવચનો'; મ. ન. દિવેદીના 'ચેતનચાત્ર' -
ના આઠમા પ્રકરણમાંના થોડાંથોડાં સૌંદર્યવિચાર... વિષયના એ જ સ્વરૂપ
પર કેટલોક ઉપયુક્ત વિચાર રવિબાણુના હિન્દીમાં થયેલા 'સાહિત્ય'
નામે લઘુગ્રંથમાં પણ નેવામાં આવ્યો છે. એમના જ અંગ્રેજી ઉપરથી
'સૌંદર્યપ્રતીતિ' હમણાં મરાઠીમાં ('વિદ્યોત્તમ': જુલાઈ, ૩૮) જોવાનું છે.
...ફરી આપણી ભાષા, ભાષા, દષ્ટિ કરતાં, કાકા સાહેબના મહાગ્રંથો
(જે માત્ર હજી ને 'લગભગપહેલાઈ' વડે મહાન બનેલા નથી તે.)
'જીવનવિકાસ' અને 'જીવનનો આનંદ' જેમ ન જુલાઈ તેમ 'સાહિત્ય-
સમીક્ષા'ની કલમીરૂપ તેના સર્વપ્રથમ નિબંધમાંનું 'સૌંદર્યસમી-
ક્ષણ' પણ ન જ જુલાઈ નેહએ... આટલે પહેાંચે ત્યાં 'એક પ્રવાસ'
(રા. સુનર)માંના, કલાવિચાર તો ચાલુ જાયો, પણ તેના 'ઉત્તરરૂપે
બીજી પક્ષ સામર્થ્ય' પૂર્વક રજૂ કરનાર એક અપ્રસિદ્ધ અન્યકા ગયે
વર્ષે નેએલી તે પણ સાંભરી જ. '... કલાસૃષ્ટિ'ને અત્યંત આનંદપૂર્વક
આવકાર આપતાં ઈન્દ્રિયાનું મન યાય છે કે તેના ઉપોદ્ધાત-
લેખક રા. ભાઈ રવિભાઈ, રાજગનાં કલા વિરોનાં ગયાં, વીરોક વર્ષનાં
લખાણોનો સંગ્રહ તેઓ કે કોઈ સંસ્થા કે પ્રકાશક આપવા કૃપા
કરે તો એ ગુજરાતી મૌલિક કલાચિન્તનનો એક ગંજીનીય ગ્રંથ અવરજ
બને... રા. નાનાલાલ ચ. મહેતા અને સ્વ. કનૈયાલાલ વકીલનું 'અંગ્રેજીમાં
થએલું કાચ' વીણણીરૂપે ગુજરાતીમાં યવાની જેમ જરૂર છે, તેમ રા.
ભાઈ ધનમુખલાલ મહેતાનાં કલાવિવેચનો પણ મધ્યમ કદનો કીમતી એક
ગ્રંથ બને તેટલાં, અને ગ્રંથાદારપણાને પાત્ર, જરૂર છે. (પૂર્તિ: (૧)
ત્રણ વર્ષ પર એક હસાબ્દી અંકમાં પ્રો. વિષ્ણુભાઈ ત્રિવેદીએ લખેલો
'પ્રેરિત' એ એમનાં જૂના ઉપનામને અનુરૂપ પ્રેરણાન્વિત નિબંધ
સૌંદર્યની શોધ; અને (૨) હવે તો ઇતિહાસપૂર્વના હાલના લાગે તેવા
અમારા અસ્તેસૂબ બટુભાઈએ 'ચેતન'માં લખ્યો હતો તે સુંદર લેખ
'સૌંદર્યની શોધમાં રીકાકાર'.)

• ગોઠામાં ગોઠું આશ્ચર્ય

૨૮મી: આપણાં છાપાં રાજ ભઠીને કયાંકથી ખણી કાઢે છે
તેણે આ કોઈ-વૈજ્ઞાનિક ખોદખૂંટ આશ્ચર્ય નથી-તદ્દન ધૌરાણિક
છ: અને છતાં, તદ્દન વાસ્તવિક હોઈ; વિજ્ઞાને પણ માથે ચઢાવવા
યોગ્ય છે: . . .

મદામારતમાં યક્ષપ્રશ્નોત્તરના પ્રકરણમાં એક એવી વાત છે કે એક વાર જ્યારે યુધિષ્ઠિર થાક અને તરશથી વ્યાકુળ બન્યા હતા ત્યારે ધર્મના અધિદેવ યક્ષરાજે તેમને એવો પ્રશ્ન કર્યો કે જગતમાં સૌથી વધારે વિરમયજનક શું છે ? અને આ પ્રશ્નનો જવાબ જો સાચો મળે તો જ રાજા યુધિષ્ઠિરને પાણી પીવાની છૂટ મળે તેમ હતું; નહિતર થાક અને તૃષાથી તેમનું મૃત્યુ થવાનું હતું. યુધિષ્ઠિરે નમ્રતાથી એવો જવાબ આપ્યો કે આપણે આપણી દષ્ટિ સમક્ષ મનુષ્યોને મૃત્યુના મુખમાં જતાં જોઈએ છીએ, છતાં આપણે જોયો જીવતાં છીએ તેઓ એમ જ માનતાં જણાઈએ છીએ કે આપણું મૃત્યુ કદાપિ થવાનું નથી. આ જગતનું મોટામાં મોટું આશ્ચર્ય છે. (આજના 'યુજરાતી'ની એક તંત્રીનોંધમાંથી, વાક્યરચના જરા સુધારી લઇને.)

વિચારવાચન પિ. સંસ્કૃતિ

૩૦મી. ધર્મ વરસ પર, 'યુજરાતી'ના રાજ્યાતના દીપોત્સવી-અકાશમાં એકમાં, 'મનોવૃત્તિદર્શક મન્ત્ર' નામે લેખ આવ્યો હતો. અંગ્રેજીમાંથી બિનચૂક ઉત્તમ લખાણોની પસંદગી કરી રાકનાર શ્રી. ભાઈ ધનસુખલાલ મહેતાની પસંદગી અને કલમનું એ સુપરિણામ આજે જે યાદ આવે છે તે આન્દ્રે મૈર્વાની નવી કટાક્ષાત્મક, કલાપૂર્વક પરોક્ષ જોધ આપતી નવી નવલ 'ધ થોટ રીડિંગ મશિન'નું એક અવલોકન વાંચ્યું જોઈ જાય. આપણી મનોવૃત્તિઓ દર્શાવી નાંખનાર સંચો શોધાય તો કેવાં દુઃસહ પરિણામ આવે તેનું વર્ણન પેલા લેખમાં હતું; આ નવલમાં વધારે ચિત્રાત્મક રીતે પાત્રો ને પ્રસંગો દ્વારા એકું આકેષણમાં આવ્યું છે કે, આપણા મગજમાં સહેજ-સહેજમાં આવતા જતા તરંગો અને દિવાસ્વપ્નોને ખરી રીતે આપણા ચારિત્ર, ક્રિયારાજી અને કાર્યો સાથે તાત્વિક સંબંધ નથી તેથી, એ તરંગચરંગને તાસક પર માગોફોનની જેમ ટપકવતેક ને જલ્દેર કસાર મન્ત્ર સોધાવાથી સમાજમાં એવી અંધાધૂની ફેલાય છે કે સઘળું સંસ્કારી જીવન અસાકચ બને છે અને ફ્રેન્ચ જેવી સંસ્કારી પ્રજા એ સોધને પોતાના દેશમાં વ્યવહાર રચરમ લેવા જ દેતી નથી. બીજે પક્ષે, જે ફ્રેન્ચ પ્રાધ્યાપકના

વધુપડતા ફળદ્રૂપ લેખની એ પેદાશ હતી તેને લાખો ક્રાંતિના ખર્ચે અમેરિકા બોલાવીને ત્યાંની વેપારી પેટીઓ તેને ઉપયોગ કરે છે. (એ ઉપયોગ શો, તેનાં પરિણામ કેવાં ઇત્યાદિ બિનદુઓ વિશે અવલોકન મૂકું છે.) જે નાનુકાદા અને ચાતુર્યથી નવલ લખાઈ છે તેનાં અવલોકનકારે બેત્રણ વાર વખાણ કર્યાં હોવાથી આપણામાંથી કોઈકે એની કિંમતના ખાંચ શિલિંગ કડવા કરી નાંખીને પછી કથારસની મીઠાશ આખની-અખાડવી ઘટે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

ગેદમદંતર : જૈન ધર્મ

વડોદરાના ગયા માર્ચના અન્યકારસમેલનમાં આ બિ. વિધયો પરનાં વ્યાખ્યાનો ભણી ખાસ ધ્યાન એવવા ઇચ્છા થાય છે. તેમાંના પહેલામાં રા. હિમતલાલ અંબરિયા જેવા આયોજનવાદકય ગુજરાતી ભાષાના ઉપાસકે આપણા મધના ઘડનારાઓ વિશે મોટાં ઉપાનાંમાં વિસ્તૃત નોંધો રજૂ કરી છે. 'ગુજરાતી'ના ગયા (૧૯૯૩ના) દીવાળી અંકમાંના 'દશાયલો ખબનો'ના લેખક રા. રામમોહનરાયે તેમ પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાતાએ પણ અત્યારે તો લગભગ વીસરાશ જ ગયેલાં ગદ્ય બિ. પેટીનાં મૂલ્યવાન પુસ્તકો સંભારી આપીને મોટી સેવા કરી છે. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય સને ૧૯૨૦માં કે ૧૯૩૦, 'ઉપ કે 'ઉદમાં જ રાશ થતું હોય તેમ થણી વાર છાપાંગસ. વિદ્વાન વિવેચકોને વાત કરતા આપણે સાંભળીએ છીએ. આ ખેલકર સ્થિતિ ટાળવાનો ઉપાય ઉપલા બને લેખકોએ લીધો છે, તે છે. પણ તેમણે તો આંગળી ચીંધાનું પુરુષ-જે પણ મોટું છે તે-કયું, હવે આપણે એમણે ખતાવેલી દિશામાં આગળ વધવું નેધએ. એવો આરંભ 'પ્રધાન'માં પ્રા. રામનારાયણે નારાયણ હેમચન્દ્રનો છોર્ણદ્વાર કરવાના પ્રયાસરૂપે હમણાં જ કર્યો છે. ગદ્યવિકાસ પર રા. ભાઈ રાકરપ્રસાદ રાવળે અમારા અરેસૂલ (પ્રી-હિસ્ટોરિક) 'ગુજરાત'ના વિદ્વતા-અંકમાં (ભાદ્રપદ ૧૯૭૬ના) સંપેદ્ય; ત્યારપછીનો ઉપરાહ્લો પ્રયાસ, નાણુમાં, પહેલો જ છે. એમાંની માહિતી તેમ જ ચોતક વિવેચન વધારે અવશ્યસનાં પ્રેરક નીવડે તો સારું. ... 'ગુજરાતમાં જૈનધર્મ'માં સુનિશ્ચી જિનવિજયભંએ જૈનધર્મ ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિનો સારારા, એ વિષયથી અભણ્યઓને મટે એક સારા પ્રવેશકની ગરજ સારે તેવો, આપ્યો છે. તેમણે પ્રસંગોપાત વૈષ્ણવજ્ઞાનલુધર્મોઓની ધૂળ-મંદિરોની સંભાળ અને આપખાઈની

બાળતમા-એકંદરે સંબંધી અને કર્તવ્યબુદ્ધિથી ખંખેરી છે તે પણ સારું ક્યું છે. વ્યાખ્યાનસંગ્રહના પૃ. ૧૦૦-૧૦૨ ઉપર અચલેશ્વરનું જે વર્ણન ક્યું છે તે કોઈ પણ નિષ્ઠાળુ શૈવને નીચું ભેવડાવે તેવું છે. સામાજિકોમાંથી કોઈક એ પૂછોને પુનર્મુદ્રિત કરવાની તથા તે પર સતત લખાણો કરી લોકમત નજૂત કરવાની આવશ્યક ફરજ બજાવવી ધટે છે.

‘સાહિત્યસમીક્ષા’

૨૧. બાહ્ય વિશ્વનાથ બદ્ધતા એ અંધને ઘટે છે તેવી તેની સમા-
લોચના ‘માનસી’ છાપી રાકે ત્યાર પહેલાં એટલું કહેવાની તો આ
પહેલામાં પહેલી મળી તે તક લઈ છું (અને તે, મારા મતવિધાન
પ્રસ્તવે ગેરસમજ થવાની છે કે “આ તો પાછો બાહ્યબંધ ‘સાહ-
બંધને વખાણવા બેઠો” એવી ખાખી ખાતરી હોવા છતાં લઈ છું) કે
તેમાંના શિદ્ધ નિબંધ ભવાં એજ વિષયો પરનાં અને એકજ વિવેચકનાં-
શિદ્ધ રત્નો ગયાં નેવુંએ વર્ષના વિવેચનવાક્યમયમાં છે નહિ ને
હોય તો મેં ભયાં નથી. જોને દેખાતાં હોય તે બતાવે એ
બધા ગતકાલીનોનું ક્યું તેવું મૂલ્યાંકન સમકાલીનોનું કરે
એવી તેમને શિખામણ અપાયલી; મૂને તો, શુદ્ધ બુદ્ધિથી
અપાયલી. તેનો ‘ભૂમિ’માં એમણે કડકડતો જવાબ આપેલ જેનો
સામો મળેલો કડકડતો જવાબ લડકો થઈને તુર્ત ચોલવાય તેવોજરા
બધા વિચારશીલોને લાગ્યો છે: ખાસ કરી, કું જેવા રવાનુભવીઓને.
મારી કલમ આગના અક્ષરે લખતી, ૧૯૨૪-૧૯૩૫ના અગિયારકામાં;
હવે તે, એવો પ્રસંગ દોષ ત્યારે મણ, પહેલી નજી બરફના પાણીમાં
ગોળાય છે ને પછી આગળ ચાલે છે. ૨૧ માટે? આટલા માટે:
“તમારી રીતે લખવું તો ક્યારે પોસાય કે તમારી પાસે બે લાખનું
ફંડ હોય ને તમે તમારા સ્વતંત્ર મત પ્રમાણિકપણે દર્શાવે તેથી
તમને કોઈ ખતનો વધો ન આવે.” એક સાચા શુભેચ્છકની આ
સલાહને મેં અમલમાં નૂકવા માંડી છે ત્રણેક વરસથી; દોઢ
વરસથી તો વિરોધ કરી. પરિણામે, તમારા શુભચિત્તી
સાહિત્યને આવશ્યક એવી, એટલા ભાગની, સ્વતંત્રતા દુનિયા-
માંથી ધરી દરો: પણ માશ તો હૈમાં ને ધરમાં શાન્તિ પહેલાંના
પ્રમાણમાં ઘણી ફેલાઈ છે. કબૂલ છે કે એ કબરની શાન્તિ દરો અને
કબૂલ છે કે મને એ ગમતી નથી. પણ બે લાખનું પેલું ફંડ મને તેની જ

વાટ નેમ રહ્યો છું, આપણા સૌના આ સાહિત્યસ્વાતંત્ર્યનો ધનગરો ફરીથી ફરકાવી સકાય માટે. બાકી એ રાણગારીને તૈયાર તો હુંએને વિશે રાખ્યો જ છે; અને એ એવડું કુંડ નહિ તો પછી, મેઘાણી-ભાઈને મળ્યું છે તેવું સદ્દર સિમિટ્ટ કંપનીનું પીઠબળ કે 'સાહિત્ય-પ્રિય' ભાઈને મળ્યો છે તેવો ૪૦ વર્ષના બંગેલા સાપ્તાહિકનો સાચ મળશે તો પણ અમો બંને ચલાવી લઈશું. અને પછી તો-રો પરમાનંદ !-એ બે બંધુઓ, ત્રીને હું, ચોથા ભાઈ. વિશ્વનાથ; એમ ચતુર્મુખ બ્રહ્મદેવ સાહિત્યનું સ્વાતંત્ર્યસર્જન વિલસાવશેને. આ તમારા ગુજરાત દેરાતું, એટલે જગત એને નેમ રહેશે અને દેવો પણ અવની પર જતરી આવશે અમારી પર અમરપૂલડાંની અનરાધાર વૃદ્ધિ કરવા, વૃદ્ધિ કરવા.

સૂરતમાં વાઈમયપ્રવૃત્તિ

૧૨મી સપ્ટે : ગયા ચરણ દરમ્યાન સૂરતના સાહિત્યમંડળ તથા કોલેજમાં મળીને વાઈમયની ઠીકઠીક, નોંધવા લાખક પ્રવૃત્તિઓ થઈ છે. ...છત્રીસમી જુલાઈએ સાહિત્યમંડળના આશ્રય નીચે પ્રાધ્યાપક મનોહર રામચન્દ્ર પાળદેવું ભાષણ 'આધુનિક મરાઠી સાહિત્યના પ્રવાહો' વિશે થયું હતું. તેમનો વિષય ઇતિહાસ અને અર્ધશાસ્ત્ર છે તો પણ તેઓ સાહિત્યના માત્ર ઇતિહાસ નહિ-વિવેકશાલી અવ્યાસી પણ છે, તેનો ખ્યાલ એ દોઢેક કલાકનો અખંડ વાગ્ધારાએ તરખોળ થતાં ઓતાઓએ ન્યારે ચિપળૂલકરથી આજ સુધીનાં કેટલાંક મુખ્ય વહેણોના પરિચય સાથે ત્યારે તેમને સમભયું હતું... બંકિમ-રાતાપ્રદીની નોંધ આ અંકમાં અન્યત્ર લીધી છે. તે જ દિવસે કોલેજમાં પ્રો. બહુભાઈ ઠાકરે 'હિન્દના ઇતિહાસના સ્વભાવસિદ્ધ યુગો' પર આપ્યું હતું. પ્રાગૈતિહાસિક કાલમાં દિમાલય પણ નહોતો ત્યારથી માંડીને ક્ષિત્રિશ અમલ સુધીની જે મુખ્ય ચાર કે પાંચ તબક્કે આપણા ઇતિહાસની છે તે દરેકનો તેમણે વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરક નીવડે તેવી વર્ણનાત્મક તથા કેટલેક સ્થળે અપૂર્વ વિચારદર્શનગમ્ય પિછાન કરાવી, સ્વતંત્ર સરોધન પ્રતિ વળવા ઉદ્દેશ્યોધન કર્યું હતું, અને એ નથી થતું તે ગુજરાતીઓની વિદ્યાવિષયમાં લાપરવાહ, વિલાસી પ્રકૃતિને કારણે એવી વાજબી ટકાર પણ કરી હતી. ... ગયે અઠવાડિયે (તા. ૬મી) વડોદરાના પ્રાચ્ય-વિદ્યામંદિરવાળા પં. લાલચંદ્ર ગાંધીએ પણ એ જ સ્થળે મધ્યકાલીન ગુજરાતના પ્રાકૃત ભાષામાંના 'જૈન નાટ્યસાહિત્ય' વિશે ઘણી રસમય માહિતી અર્ધમાગધી સોસાયટીના વાર્ષિક રનેદસમેલન પ્રસંગે સાદર

કરી હતી. આ તથા મરાઠી સાહિત્ય વિશેનાં સાપક્ષે દુઃક સમયમાં 'માનસી'ના વાચકો માટે લખી આપવાની વિનંતિ વિદ્વાન સાપક્ષકર્તા-ઓએ સ્વીકારી છે એમ કહેતાં થશે. આનંદ યાય છે. સારા સાહિત્યનું વાચન વિદ્યાર્થીઓ તથા બીજા સાહિત્યપ્રેમીઓમાં વધે એ સફુદેશથી અર્હાના સાહિત્યમંડળે-ગુજરાતભરમાં એવો આ બીજો જ દાખલો છે-સાહિત્યની ધનામી પરીક્ષા આવતા બન્યુઆરીમાં લેવાનું 'કરાબ્યું' તથા બહેર કપું' છે તેની પણ સદર્પ નોંધ લેવી ઘટે છે.

નોંધ-ત્રિપુટી

૧૩મી: (૧) નર્મદ અને ન્હાનાલાલ વિશે ને નભોવાણી ગયા શેડા દિવસમાં સંબંધાદ તેણે ધણા સાહિત્યસંકોત્તર ધ્યાન ખેંચ્યું છે. ઓલ છડિયા રેડિયોના સંચાલકો ગુજરાતી સાહિત્યને એ સુલભ રીતે લોકચર્ય કરવાતા વધુ કાર્યક્રમો વારંવાર યોજે એ ઈષ્ટ છે. (૨) પ્રો. ઠાકોરે સપ્ટેમ્બરના 'ત્રિવેણી'માં અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય વિશે લખેલા લેખમાંનાં સારાં તત્વોનો સ્વીકાર આભારપૂર્વક કરીને, કવિ ન્હાનાલાલ પોતાની ઉત્તર વય તો હવે નર્મદ કરતાં દલપત મોઢા દતા એમ કરા કરવામાં ગાળે છે એવી મતભજના અચારતાવ સામે, અસત્ય-કથન સામે, વાંધો ઉઠાવ્યા વિના રહેવામ તેમ નથી. એ કથન આ દક્ષીણતા વટે અસત્ય કરે છે: (ક) રા. કવિએ 'આપણાં સાક્ષરરત્નો સા. ૨'ના પૃ. ૮૭-૮૩માં પર, (ખ) 'મહિમદોત્સવના સાહિત્ય-બોલ સા. ૧'ના પૃ. ૧૨૬માં પર, તથા (ગ) દલપતચરિત્રના (બાણમાં, 'પ્રતાપ'ના એક દીવાળી અંકમાં આવેલું તે) કવિ-મિલનપ્રકરણમાં નર્મદદલપત વિશે ને લખ્યું છે તે વાંચનાર દરેક જણ બહે છે કે, પ્રો. ઠાકોર ગતપ્રવર્તન મજકુર કરતી વખતે રા. કવિ વિશેના દુર્ગંધથી ખેંચાઈ ગયા છે; ખેદકર વિરોધ તો આ એટલા માટે બને છે કે એ લેખ દિનંતા બીજા જાત્રીમાં વંચારો ત્યાં આપણા સર્વોત્તમ વિદ્યમાન કવિને વિશે આ બાબતનો ધરમૂળ ખોટો ખ્યાલ પેઢરો; (૩) રા. હીરાલાલ ત્રિ. પારેખના સ્વર્ગવાસથી શોકની ને ધેરી ધાયા સમસ્ત સરેશરી ગુજરાત પર છવાઈ છે તે ખસતાં, ખાસ કરી નેમને એમના વધારે નિકટના સંબંધમાં આવવાને લાભ મળેલો તેમનાં હૃદયમાંથી ખસતાં, લાંબો સમય લાગશે ને કાર્યો એમને પ્રિય દતાં, નેમનાં પગાં એમને જળે અધૂરાં રહ્યાં છે, તે અને તેવાં બીજાં નવાં અનેક કાર્યો ધર્મબુદ્ધિથી કરવામાં તેમનું અનુકરણીય દર્શન આપણને દમેશ પ્રેરણાદનરૂપ નીવડે.

—વિ.

‘એશિયા તો એશિયાતું.’

કવિંદ્ર ટાગોરનો જાપાની કવિને ઉત્તર

જાપાને ચીન ઉપર આક્રમણ કર્યું છે તે માથ છે, એ મતલબનો જાપાનના કવિ ચોને નોગુચીએ કવિંદ્ર ટાગોર તથા મહાત્મા ગાંધીજીને પત્ર લખ્યો હતો. એનો ડૉ. ટાગોરે જે ઉત્તર આપ્યો છે તેમાંના કેટલાક મુદ્દા નોંધવા જેવા હોઈ અહીં આપ્યા છે.

‘એશિયા તો એશિયાતું’

એ વાદની તમે જે વ્યાખ્યા કરો છો તે એક રાજકીય જસાચિકી છે. નાતું ‘યુરોપ તે યુરોપતું’ એ વાદના જે સૌ ગુણુ એમાં છે તે મને અમાન્ય છે. રાજકીય પક્ષો અને ભાગલા-ઓની બીંતોને ભેદીને આપણને સર્વને સ્વકીય એકતાતું માન કરાવનાર માનવતાનો જરા પણ અંશ એમાં નથી.

વર્તમાન આક્રમણ

પશ્ચિમના દેશો પાસેથી તેમની સધળા હિંસક રીતિઓ શીખીને અને ચીનની માનવતા પર વિનાશક ચઢાઈ કરીને જાપાને સંસ્કૃતિના મૂલભૂત હરેક નૈતિક સિદ્ધાંતનો મર્યાદાશોષ કર્યો છે, ચીનનાં સ્ત્રીજાળકો પર જૈન્ય ફેંકવાની અને ગ્રામીન દેવાલયો તથા વિશ્વવિદ્યાલયોની પવિત્રતાનો લંગ કરવાની ક્રિયા તે એશિયાખાતે ચીનને જમે રાખવાતું સાધન છે, એમ દર્શાવવા તમે “એશિયાઈ ખંડમાં નવીન મહાન દુનિયાતું સંસ્થાપન કરવાતું, ભયકર તો ખરું, પણ અનિવાર્ય સાધન” એવો શબ્દપ્રયોગ કરો છો; ભારે તો તમે પશુઓમાં પણ અનિવાર્ય નથી એવી જીવનરીતિનો આરોપ મનુષ્યસમાજ પર

૧. જાપાની પ્રજા તો એ આક્રમણની વિરુદ્ધ એવી મતલબની કેટલીક વિગતો તા. ૧૧મી સપ્ટેમ્બરના ‘હરિજનબંધુ’માં છપાઈ છે તે તરફ સુઝ વાચકોનું ધ્યાન ગયું જ. દરો.—સ. ‘માનસી’

કરે છે. પ્રસંગવશાત્ કોઈ વાર પૂર્વદેશોએ જૂલ કરી તો જાણે; પણ એમની એ જીવનરીતિ છે એમ કદી કહી શકાય નહિ એ નિશ્ચિત છે. એશિયાના તમારા કલ્પનામંદિરને ફરતો કોટ મનુષ્યની ખોપરીઓનો છે.

બુદ્ધિમાનોની બેવકાઈ

આપણા યુગના રોગનું સૂચક બચકર ચિહ્ન તે બુદ્ધિમાનોની બેવકાઈ છે. બુદ્ધધેસળના કટોકટીભર્યા દિવસોમાં પણ પશ્ચિમમાં કદી એવા મહાત્માઓની ખોટ પડી ન હતી કે જે માનવતાને નામે તેમના જ બુદ્ધપ્રચારકોની સાથા થઈ લડાઈના ગડગડાટોની પાર પોતાનો અવાજ સંભળાવે. આ મહાપુરુષોને વેલુ' પડ્યું' હવું; છતાં સ્વદેશજનોના અંતરાત્માના એ પ્રતિનિધિઓએ કદી એનો દ્રોહ ક્યો ન હતો. મને આશા છે કે જાપાનના કલાકારો અને વિચારકો સેનાધિપતિઓની શેખાઈને નમ્યું નહિ આપે.

અજ્ઞેય ચીન

ચીન અપરાજ્ય છે. માર્શલ શિયેંગ કૈંગના નિર્ભય નેતૃત્વ હેઠળ ચીનની સંસ્કૃતિ સૌ સંકટ તરી પાર જીતરવાને અદ્ભુત સાધનશક્તિવિભર દાખવે છે. અમૂતપૂર્વ ઐક્યથી સંગઠિત ચિનાઈ પ્રજા જીવના જોખમે જે વશાદારી બતાવે છે તેથી તે દેશમાં નવયુગનું સર્જન થાય છે. ચીનના સંપૂર્ણતઃ જાગૃત થએલા આત્માને કોઈ તત્કાલિક પરાજય કચડી શકનાર નથી.

કમનસીબની વાત છે કે આ સંજ્ઞામાં પોતાનું મન્તવ્ય પ્રજાગપણે પ્રગટ કરવામાં જાણીની દુનિયા પણ લગભગ ડરપોક નીવડી છે; કારણ કે પોતાના જીવિષ્ય માટે એ જાણીની દુનિયા વળી કાંઈ કુખડી શકપતાઓ સેવતી હશે. પરિણામે, તુષાનપ્રિય વ્યક્તિઓ અને તત્ત્વો તેમનો ઇતિહાસ અબઝાવવાને તથા કીર્તિને ક્ષંકિત કરવાને છૂટા રહે છે. પરંતુ આવી શિક્ષાવિમુખતા સામે ગાંધી મહાન અનુનની આગાહીરૂપ છે.

શિયેંગ કૈથેકે હમણાંના એક સખાણુમાં જણાવ્યું છે કે જાપાન તો ચીનની કળાની પુરાણી કૃતિઓનાં, જેવું રચાન કરી ન. પુરાય એવી ચીનની સંસ્થાઓનાં, તથા મહાન શાંતિપ્રિય, પણ અત્યારે તો જાપાનને હાથે મૂર્છિત, પરિપીડિત અને વિનષ્ટ, લોકસમાજનાં પ્રેત માત્ર સર્જી રહ્યું છે.

એ પ્રેતનો કાણુ નાશ કરશે ? આપણે આશા રાખીએ કે અનતિદૂર ભવિષ્યમાં જાપાની તથા ચિનાઇ લોકો વિદ્યેષભર્યાં મૂતકાળનાં સ્મરણો ભૂંસી નાખવા હાથેહાથ મિલાવશે; ખરી એશિયાઈ માનવતાનો પુનર્જન્મ થશે; કવિઓ પોતાની કવિતા દ્વારા અવાજ ઉઠાવશે અને બેધડક એવી શ્રદ્ધાનો પુનરુદ્ધાપ કરશે કે મનુષ્યજાતિના નિર્મિત ભવિષ્યમાં માનવજન્મધુઓની માદવીને-અન્ધુવિદ્રોહને, તેના યાંત્રિક વિજ્ઞાનસાધ્ય જથ્થાબંધ જન્મને-રચાન નથી. ૧

૧. આ સખાણુ સર્ણી અમારું ધ્યાન ખેંચવા માટે અમે અમારા વિદ્વાન મિત્ર ડૉ. હીરાલાલ મોહીવાળાના આભારી છીએ; અને અનામી રહેવાઈશ્વરતા એક બીજા પ્રાધ્યાપક-મિત્રે આ સંબંધિતર તુર્તાતુર્ત કરી આપીને 'માનસી'ને એક વધુ વાર ઝાણી જનાવ્યું છે એટલું ઉમેરવાની પણ અમારી ફરજ છે.—સં. 'મહા.'

નિકપપૃત્તિ

યોગ પર દીપ્તિઓ, શ્રી અરવિન્દકૃતઃ અંબાલાલ પુરાણી (શ્રી અરવિન્દ કાર્યા. આણંદ; આના ૧૦).—“શ્રી અરવિન્દે તેમના શિષ્યોને પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપેલા તેમાંથી અવતરણો લઇને” તૈયાર થયેલા ‘લાઇટ્સ ઓન યોગ’નાં ચાર પ્રકરણોનું બાષાંતર, ‘જૂથ’યોગ-સમજવામાં તથા એના વિશિષ્ટ યોગધ્યાસમાં સાધકોને મદદ કરે તેવી પુસ્તિકા. એ યોગનું લક્ષ્ય શું છે, તેની દૃષ્ટિએ આપણી ચેતનાની ભૂમિમાં આ કઇ ને કટલી છે, તેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કઇ રીતે મેળવાય વગેરેને લગતી સ્વાનુભવસિદ્ધ સૂચનાઓ કર્તાએ આમાં આપી છે. જેમ કર્તાની અન્ય કૃતિઓ, જેમ ‘એસેસ ઓફ યોગ,’ (એનો ગુજરાતી પદ્યો ભાગ પણ ઉપલબ્ધ ન હોવાથી એ જ કિંમતે પ્રગટાવ્યો છે.) તેમ આ સાધક-પંથપ્રધાનક દીપ્તિઓના વાચન, મનન તેમ જ આપણી ચેતના પર થયેલા યોગ્ય થયેલા પ્રયોગથી આપણે સમગ્ર રાખીએ છીએ કે યોગ પણ ખરેખર એક ‘સાયન્સ’ છે અને આપણા કર્તા અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અપ્રતિમ ‘સાયન્ટિસ્ટ’ ત. જૂનું યોગ એ જનવત્તું એકમાત્ર સંપૂર્ણ અને સર્વોદ્દેશકારી સાયન્સ છે. આ જનનોનો સામિતી જેમને નેહીની ટોષ તેઓ કર્તાના મૂળ અંગ્રેજ મન્યો દ્વારા જને ત્યાં સુધી મૂળ રૂપમાં, નહિ તો પછી આના જેવાં કાળજીથી થયેલા બાષાંતરોનો આશ્રય લઇને, એ મેળવી શકે છે; અને મેળવીને સર્વ યેત્રમાર્ગો તથા વસ્તુશાસ્ત્રનાં હિતમંચોના સમન્વયરૂપ એકમાત્ર આ પરિપૂર્ણ લોકોદ્ધારક યોગમાર્ગના સાધક પણ બની શકે છે. પ્રવેશિકાઓ તરીકે, તથા વરસવાળું ‘જૂથ’યોગની ભૂમિમાં’ તથા ઉપજાતું ‘જૂથ’યોગ-નવનીત’ જરૂર ઉપયોગમાં લઈ શકાય. વાચકોમાપી સારી સંખ્યા એ રીતે લાભ લેશે જ એવી આશા રાખીએ.

વૈદ્યાદીની જનિતા, અન્નગ્રુપ્ત આયનના કાળનું અર્જુન નારકઃ પ્રજ્ઞાદ એ વિવાદ, અમદાવાદ; શ. ૧).—અન્નગ્રુપ્તના આયન ચતુર્થાંકે હિતર દિવસના ૧૮૯૭ મુખ્ય જ્ઞાનોનું સાર્વકારિક જ્ઞાન તથા પ્રજ્ઞાનું હનું તેના અલ્પાસપૂર્વક આલેખ પાંચ અંકના નારકારૂપે આપવાનો આ પ્રયાસ છે. પાંચે મુખ્યત્વે ધ્વનિ અને વૈદ્યક અને તેમના જ્ઞાન-માં એ સમજની વિષયપુનર્વિવિદ, આંતરજાતીય જ્ઞાન વગેરે જેવા મોટા સામાજિક પ્રશ્નો સંબંધી વસ્તુવિષયિક રીતે પ્રતિબિંબિત

મતી હતી તેનું આલેખન કર્તાએ - સાદી ભાષામાં ક્યું ' ૩૮. યોગાનુભવવિષયક હેતુ પ્રવેશ તો ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે, 'પ્રસ્થાનભેદ'ના વિદ્વાન તત્ત્વજ્ઞાનાભ્યાસી કર્તાની કલમને શોભે તેવો છે. એ તથા શ્રુતિદાસ અને ધારાશાસ્ત્રને તેમનો અભ્યાસ - અને અનુભવ આ રીતે રંગક'સ્વરૂપે આપણને મળવા માંડ્યો છે એ આનંદની વાત છે; એ મળવો આજ રહેશે તો વિશેષ આનંદ થશે એ વાત પણ નિર્વિવાદ છે.

રાજ્યપતિ જવાહરલાલને. પ્રદેશપ્રવાસ: રમેશનાથ રંગ-નાથ ગૌતમ (નૂતન પ્રદેશ કાર્યા. રંગૂન)-૫. જવાહરલાલનેહરુ ૧૯૩૭ના. ઇનાજામાં પ્રદેશ જમા હતા, તે સમયે. કર્તાને તેમના સહપ્રવાસી તરીકે ફરવાનો સાબ પ્રદેશના એક અગ્રણી કૌશિસ કાર્યકર તેમ જ ત્યાંના સર્વાગ્રણી ગુજરાતી પત્રકાર તરીકે મળ્યો. તેઓ એ સાબના સહભાગી આપણને આ રસપ્રદ મન્ય દ્વારા બતાવે છે. અન્યનું એક પણ પાતું શુધ્ધ નથી; આ કથન જે થોડા ગુજરાતી પ્રવાસ-અન્યોને માટે કરી શકાય તેમાંનો એક છે. પંડિતજીના મોઢક અને પ્રોત્સાહક વ્યક્તિત્વને તાદરાપણે આલેખતા નાના મોટા લાક્ષણિક પ્રસંગો અહીં રજૂ થયા હોવાથી, તેમના ભાવિ ચરિત્રકાર - ગુજરાતી શાખી, લઈને પણ પોતાના કાર્યમાં કર્તાના આ માનજનક - પ્રયાસનો - ઉપયોગ કરવો એકરો એવો અમારો સુચિન્તિત મત છે. અમારી પ્રત પર કિંમતવાળું પાતું નથી પણ તેમાંની એક છાપેલી ચળવળી બોલે છે. તેમ 'આટલે સરસે દામે' મન્ય સુલભ છે. આ કારણે, માગીતાગીને - નહિ પણ ખરીદીને જ, અમારા બંને તેટલા વધુ વાચકો એનું રસપાન કરે અને વારંવાર કરે, આપતવર્ગને પણ કસવે, એમ હિચ્છીએ છીએ.

જોસેફ પિદગુસ્કી, નૂતન પોલંડનો જન્મદાતા: હરિચન્દ્ર ભ. બટ (કુમાર કાર્યા. અમદાવાદ; શ. ૧). - યુરપ અને અમેરિકાના રાજ્ય-પ્રકરણ કે ત્યાંના રાજકીય નેતાઓ વિશે ગુજરાતીમાં-શું સ્વતંત્ર અભ્યાસ-થી, શું સારાં ભાષાન્તર તરીકે-આનાદ ગણીએ તેનું વાક્યમ બહુ જ થોડું રચાયું છે. એ વિષયની, લેનિન વગેરે વિશેની બબ્બે કે પ્રચાર શાપ્તિકો બૂલવા લેવી જ; એ સિવાયનીમાં પ્રો. કાકોર અને સ્વ. પ્રો. બટનું 'ધુટાક' સ્વ. કાન્તકૃત 'લિકન', સયાજી સાહિત્યમાળા અને સસ્તા સાહિત્યના 'નેશનલિયન' (પહેલાં 'એ' વિશેષ સારાં ભાષાન્તરો), ' કોરોટકિન કૃત " મેન્નાસ' નું ગુજરાતી

નિકષપૃતિ

યોગ પર દીપ્તિએક, શ્રી અરવિન્દકૃતઃ અંબાલાલ પુરાણી (શ્રી અરવિન્દ કાર્યા. આણંદ; આના ૧૦).—“ શ્રી અરવિન્દે તેમના શિષ્યોને પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપેલા તેમાંથી અવતરણો લઇને ” સૈયાર થએલા ‘લાઇટ્સ ઓન યોગ’નાં ચાર પ્રકરણોનું ભાષાંતર. પૂણ્યયોગ-સમજવામાં તથા એના વિશિષ્ટ યોગાભ્યાસમાં સાધકોને મદદ કરે તેની પુસ્તિકા. એ યોગનું લક્ષ્ય શું છે, તેની દૃષ્ટિએ આપણી ચેતનાની ભૂમિકાઓ કઇ ને કેટલી છે, તેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કઇ રીતે મેળવાય વગેરેને લગતી સ્વાનુભવસિદ્ધ સૂચનાઓ કર્તાએ આમાં આપી છે, જેમ કર્તાની અન્ય કૃતિઓ, જેમ ‘વેસેસ ઓફ યોગ,’ (એનો ગુજરાતી પહેલો ભાગ પણ ઉપલા જ કાર્યાલયે એ જ કિંમતે પ્રગટાવે છે.) તેમ આ સાધક-પન્થપ્રયોતક દીપ્તિઓના વાચન, મનન તેમ જ આપણી ચેતના પર થયા-યોગ્ય થએલા પ્રયોગથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે યોગ પણ ખરેખર એક ‘સાયન્સ’ છે અને આપણા કર્તા અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અપ્રતિગ ‘સાયન્ટિસ્ટ’ છે. પૂણ્યયોગ એ જગતનું એકમાત્ર સંપૂર્ણ અને સર્વોદયકારી સાયન્સ છે. આ કપનોની સાબિતી, જેમને ભેઈની હોય તેઓ કર્તાના મૂળ અંગે અન્યો દ્વારા જાને ત્યાં સુધી મૂળ રૂપમાં, નહિ તો મછી આના જેવાં કાળજીથી થએલાં ભાષાન્તરોનો આશ્રય લઈને, એ મેળવી શકે છે; અને મેળવીને સર્વ યોગમાર્ગો તથા તન્ત્રશાસ્ત્રનાં ઉત્તમાંગોના સમન્વયરૂપ એકમાત્ર આ પરિપૂર્ણ લોકોદ્ધારક યોગમાર્ગના સાધક પણ બની શકે છે. પ્રવેશિકાઓ તરીકે, તથા વરસવાળું ‘પૂણ્યયોગની ભૂમિકાઓ’ તથા હમણાંનું ‘પૂણ્યયોગ-નવનીત’ જરૂર ઉપયોગમાં લઈ શકાય. વાચકોમાંથી સારી સંખ્યા એ રીતે લાભ લેશે જ એવી આશા રાખીએ.

વૈશાલીની વનિતા, ચન્દ્રગુપ્ત મૈથિના કાળનું અપૂર્વ નાટકઃ પ્રભુદાસ દિવાનજી, અમરાવાદ; રા. ૧).—ઇસુખૂર્ણના ચોથા સતકમાં ઉત્તર દિવસના કેટલાક મુખ્ય ભાગોનું સાંસ્કારિક દર્શન કયા પ્રકારનું હતું તેનો અભ્યાસપૂર્વક આલેખ થાય અંકના નાટકરૂપે આપવાનો આ પ્રયાસ છે. પાત્રો મુખ્યત્વે બ્રાહ્મણ અને વૈશ્ય છે અને તેમના દર્શનમાં એ સમયની વિધવાપુનર્વિવાહ, આંતરબીજી લગ્ન વગેરે જેવા મોટા સામાજિક પ્રશ્નો સંબંધી વસ્તુસ્થિતિ કેવી રીતે પ્રતિબિંબિત

મતી હતી તેનું આલેખન કરાવે સાદી ભાષામાં કર્યું છે. યોગાનુભવવિષયક છેલ્લો પ્રવેશ તો ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે, 'પ્રસ્થાનભેદ'ના વિદ્વાન તત્ત્વજ્ઞાતાઓની કર્તાની કલમને શોભે તેવો છે. એ તથા ઇતિહાસ અને ધારાસાસ્ત્રનો તેમનો અભ્યાસ અને અનુભવ આ રીતે રંગક સ્વરૂપે આપણને મળવા માંડ્યો છે એ આનંદની વાત છે; એ મળવો આદુ રહેશે તો વિરોધ આનંદ થશે એ વાત પણ નિર્વિવાદ છે.

રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલનો જ્ઞાતિપ્રવાસ: રમેશનાથ રંગનાથ જૈતમ (નૂતન જ્ઞાતિપ્રવાસ: કાર્યા. રંગૂન)-પં. જવાહરલાલનેહરુ ૧૯૩૭ના ઉનાળામાં જ્ઞાતિપ્રવાસ ગયા હતા, તે સમયે કર્તાને તેમના સદપ્રવાસી તરીકે ફરવાનો લાભ જ્ઞાતિપ્રવાસને એક અમૂલ્ય કોષેસ કાર્યકર તેમ જ ત્યાંના સર્વામૂલ્યી ગુજરાતી પત્રકાર તરીકે મળ્યો. તેઓ એ લાલના સદ્ભાગી આપણને આ રસપ્રદ, મન્ય દ્વારા બતાવે છે. અન્યનું એક પણ પાતું શુદ્ધ નથી: આ કથન જે ઘોડા ગુજરાતી પ્રવાસ-અન્યોને માટે કરી રાકાય તેમાંનો એક છે. પંડિતજીના મોહક અને પ્રાસાદક વ્યક્તિત્વને તાદરાપણે આલેખતા નાના મોટા લાક્ષણિક પ્રસંગો અહીં રહી થયા હોવાથી, તેમના ભાવિ ચરિત્રકારે ગુજરાતી રીખી લઈને પણ પોતાના કાર્યમાં કર્તાના આ માનજનક પ્રવાસનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ એવો અમારો સુચિન્તિત મત છે. અમારી પ્રતિષ્ઠા પર કિંમતવાળું પાતું નથી પણ તેમાંની એક છાપેલી ચળવળી બોલે છે તેમ 'આટલે સસ્તે દામે' મન્ય સુલભ છે. આ કારણે, માગીતાગીને નહિ પણ ખરીદીને જ, અમારા અને તેટલા નધુ વાચકો એનું રસપાન કરે અને વારંવાર કરે, આપતવર્ગને પણ કરાવે, એમ હિંમતીએ છીએ.

લોસેફ પિદ્મુલ્સ્કી, નૂતન પોલ્કાનો જન્મદાતા: હરિચન્દ્ર ભ. ભટ્ટ (કુમાર કાર્યા. અમદાવાદ: શ. ૧).-યુરપ અને અમેરિકાના રાજ્ય-પ્રકરણ કે ત્યાંના રાજકીય નેતાઓ વિશે ગુજરાતીમાં-શું સ્વતંત્ર અભ્યાસ-થી, શું સારાં ભાષાન્તર તરીકે-માનાદ ગણીએ તેનું વાક્યમય બહુ જ થોડું રચાયું છે. એ વિષયની, લેનિન વગેરે વિશેની બધી કે પ્રચાર આપણીઓ ભૂલવા લાગી જ; એ સિવાયનીમાં પ્રો. કાકાર અને સ્વ. પ્રો. ભટ્ટનું 'પ્લુટોક' રવ. કાન્તકૃત 'લિકન', સયાજી સાહિત્યમાળા અને સસ્તા સાહિત્યના 'નેપોલિયન' (પહેલાં બે વિરોધ સારાં ભાષાન્તરો), 'કોપોલકિન કૃત "મેગાર્સ"નું ગુજરાતી

(આ પણ સંક્ષિપ્ત આધાનતર): એટલાં જ પહેલી ચોથે તો માદ આવે છે. ૧ આવી સ્થિતિમાં, જોછામાં જોછાં ૮ ને વધુમાં વધુ ત્રીસેક પુસ્તકો-લેખો વગેરેની મદદથી, પોલિશ ઇતિહાસની પશ્ચાદ્ધૂ પર, નહિ પોકળ શૈલીમાં અને નહિ શુદ્ધ શૈલીમાં પણ સારી વર્ણનાત્મક શૈલીમાં લખાયું આ દૂંડું સચિત્ર ચરિત્ર અવશ્ય આવકારાહું છે. જીવાન કર્તાનો આ પહેલો પ્રયાસ છે પણ એવા પ્રયાસની અપક્વતા કે અધૂરા જવાબદારીસાનનાં માઠાં દર્શન-વિષયયોજનામાં કે લખાવટમાં-અહીં થતાં નથી; અને તેથી જ, વિષયનું હાદ્ દર્શનની જેમ બરાબર પકડી લઈને લખેલા અન્યકાના પરિચયમાં રા. કલેસકર કહે છે તેમ અમને પણ “આશા છે કે ગુજરાતી વાચકો આવા સેવકોનો ઉત્સાહ વધારીને એમની ખાસેથી કરીને કામ લેશે.”

કેળવણીની કરુણતા, એડ. હોમ્સકૃત: ચન્દ્રભાઈ કા. ભટ્ટ (નૂતન શિક્ષણ કાર્યા. સુરત; રા. ૧) નવી કેળવણીના સિદ્ધાન્તો ફરી એક વાર ભારપૂર્વક રમ્લ કરતાં ત્રણ પ્રકરણો; એક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી કેમ કે આ પ્રકારના વિચારો ખાસસ્વરૂપકેર વિના ફરીફરીને વાચકો ખાસે મૂકનાથી નવી કેળવણીની જેવી છે તેવી સાવનાઓ તેમનાં મન ખાસે તાછ રખાય છે. બીજી દૃષ્ટિએ એતાં, એ કેળવણીના પ્રચારકોને બે બોલ કહેવાની જરૂર છે. કેળવણીમાં થતા સ્વાતંત્ર્યનાના પ્રયોગોની બ્યક્તિના તથા સમાજના છવન પર થતી અસર પોતે જ એક જુદો અભ્યાસવિષય બનવાની જરૂર દેવે લાગે છે. એ અભ્યાસ આપણને રીખવશે કે નવા સિદ્ધાંતો લાંબા સમયના પ્રયોગો પછી પણ સંતોષકારક પ્રમાણમાં ફળદાયક નીવડતા નથી; માતપિતા તથા કુટુંબની ભોગ આપવાની શક્તિની અતિશય આકરી કરોટી કરે છે; અને તે માત્ર આર્થિક બાબતોમાં નહિ પણ સ્વાભાવિક દદ સુધીનું ચેર, સહનશક્તિ, જુદતંત્ર સૌધુંસરખું નિમમિતપણે ચલાવવું, વગેરે જેવી બાબતોમાં પણ; તથા નવી કેળવણી અતિશય ખર્ચાળ છે અને જેઓ તેવા ખર્ચ કરવાની શક્તિવાળા છે તેમનાં બાળકો પણ ધણી વાર એ કેળવણીના તરખ કરતાં એ કેળવણીનો બદારનો ટોળ વધુ અરી ખામતાં દોય છે. આ બિન્દુઓની બરાબર

૧. રાજ્યપ્રકરણ વિષયમાં તો, ‘રાજ્યરંગ’ (નર્મદ); ‘ઇન્ડિયનો ઇતિહાસ’ (નવલરામ); ‘મહાપ્રજ્ઞાનાં લક્ષણ’ (ગા. મા. ત્રિ.); અને ‘યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ’ (પ્રો. કાકર); એટલાં જ ગણાય ને ?

તપાસ કરીને, હાલની સુધરેલી કેળવણીને સુધારવા મળી કેળવણીકારો વને, એને વિશે જોલવાલખવાની કે વધુ નવા પ્રયોગો કરવાની બાબત-માં દરેક વર્ષનો તહેવાર પાળવાની હિમ્મત બતાવે તો પવિણામે લાભ સેાને છે અને ખરી હાનિ કાઢને નથી. આશા રાખીએ કે આ નવીનતર દહિનાં કેળવણીકારો દેરામાં પાકવા માંડશે.

આપણા દેશની, સ્થિતિ, વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપળજીકરૃતઃકો. સાકરલાલ તુ. યાત્રિક (ચિત્રશાળા પ્રેસ, પુના; રૂ. ૦૧).—આર્વાચીન ભારતવર્ષમાં દૃષ્ટાની પદ્ધતિને યોગ્ય ને યોગ્ય વિદેહ મહાપુરુષો યથા તેમાં બંગાળ જેમ રામમોહનરાય તથા બંકિમચન્દ્રને, ગુજરાત નર્મદ, દાદાભાઈ તથા દયા-નંદને, અને તામિલનાડુ સુબ્રહ્મણ્ય ભારતીને ગણાવી શકે, તેમ મહા-રાષ્ટ્ર વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપળજીકર, આગરકર અને લોકમાન્યને ગણાવી શકે. તેવા એક મહાપુરુષે, રાંકરાચાર્યની જેટલી બત્રીસ જ વર્ષની આયુષ્યમર્યાદામાં, સ્વદેશ પર યએલા પારતત્ત્વ પરસ્પરકાર તથા પર-રાજ્યના આક્રમણની સામે આરાદે સાઠ વર્ષ પર કેવી પ્રશંસનીય કીર્તિદષ્ટિથી ‘ મરાઠી ભાષાના શિવાજી ’ તરીકે સ્વદેશી સ્વાતંત્ર્યનો ધ્વજ ફરકાવેલો, તેનો તેમની ચિન્તનપર વેગવન્ત તથા વેધક કટાક્ષમય વાણીદ્વારા આપણને પરિચય આ મહારવની પુસ્તિકામાં યાય છે. ને જમાનામાં “ સાહેબની વિરુદ્ધ એક દરદ પણ ઉચ્ચારવાનું કામ મુશ્કેલ હતું ” તે જમાનામાં સાચીજીએ સાહેબી સંસ્કૃતિની ખામીઓ અને હિન્દુ સંસ્કૃતિના પુનરુત્થાન માટે તેની ખૂબીઓનો નિર્દેશ અહીં પાને પાને કરેલો વંચાય છે. ગુજરાતી ભાષાનંતર સાચું થયું છે. લાંબા વખત સુધી સરકારી નપતા હેઠળ રહેલું આ અગત્યનું લખાણ પહેલી તકે ગુજરાતને આપવા બદલ ભાષાંતરકર્તા અને પ્રકાશકને શાબાશી થતે છે.

આજની સાપ્તાયશાળા (રૂ. ૦૧), રેલો તથા ગીત્તઃ રૂ. ૦૧૧), માર્કની હબેલી સુવાર્તાનો ખુલાસો (રૂ. ૧૧): મિરાન પ્રેસ, સુરત.—અમદાવાદના આઈરિશ પ્રેસિબટેરિયન મિરાનવાળા રેવ. રબરુ. એડામ મહિંનના આ ત્રણે અન્યે અમારા વાચકોના ધ્યાન પર લાવતાં અમને આનંદ યાય છે. તેમાંનો પહેલો અન્ય ભાષાંતર છે અને બીજા બે સ્વતંત્ર છે: પહેલો શિક્ષણવિષયક છે, બીજો ધર્મપ્રવચનોનો છે, ત્રીજો સૈંદ્યમાકૃત ભાગવત (‘ ઝોરેલ ’ માટેનો રવ. હાન્તનો રાજ્દ.) પરનું ભાષ્ય છે. ત્રણેત્રણ અન્યેની ભાષા

કોઈ જન્મે અને સંસ્કારે ગુજરાતી સુશિક્ષિત જૂદરથે. લખી હોય તેવી જ પ્રાંત અને છૂટથી પણ સવિવેક થએલા સંસ્કૃત રાખેના વપરાટવાળી છે; અને છતાં પ્રચાલીને જીવન્ત છે, શુષ્ક કે કિલબ્દ નથી. ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રચારકો એ જમાના પહેલાં જે ગુજરાતી લખતા તેની સરખામણીમાં તો રેવ. મહિંગનની બાધા ઘણી પ્રગતિસાધક તથા અદ્યતન ગણવા જેવી છે. આ કારણે, ગુજરાતી બાધાના ધર્મવિષયક ગ્રંથોમાં આ પ્રકારના ગણનીય અર્પણ કર્યા બદલ એ વિદ્વાનને આપણો સર્વનો હાર્દિક ધન્યવાદ થટે છે.

સહયોગીઓ

આર્યન પાથ (સપ્ટે. '૩૮): રાજ રવદેશમાં પૂલય છે, વિદ્વાન સર્વજ્ઞ પૂલય છે અને પયર્ગંબર પૂલય છે પરદેશમાં. આ છેલ્લા કથનની સાબિતી આપણને એટલા પરથી મળી રહે છે કે ગુજરાતીમાં લખાયેલા ગાંધીજીએ 'હિંદુ સ્વરાજ' ને જેટલું મહત્ત્વ નથી આપી રાક્યા ગુજરાતી વિચારકો અને નથી આપી રાક્યા પૂરતા પ્રમાણમાં ભારતીય વિચારકો પણ, તેટલું અસાધારણ અને ઘટલું મહત્ત્વ સમજાવી ન શકે તેના પ્રાક્ષેપમાં સોડી, કોલ અને બન્સ જેવા પ્રથમ પંક્તિના તથા બીજા પણ માનનીય છ વિચારકોએ 'આર્યન પાથ' ના આ હિંદુસ્વરાજ વિરોધમાં આપ્યું છે. એ નાના સરખા રાખતી અન્યમાંની, સાસ્ત્રિક જીવનની તથા સ્વાભાવિક સંનોષમય જીવનની ઉત્તમ ભાવનાઓ લેખકોમાંના ધણાખરા સ્વીકારે છે તથા એ ભાવનાપ્રયે પળોને પશ્ચિમના દેશોએ પણ પોતાની 'સંસ્કૃતિ'ને વહેલીએડી સંસ્કારવી પડશે એવા જ્ઞાનવાળું કે સ્પષ્ટ સ્વીકારવાળું લખાણ પણ કેટલાક લેખોમાં વાંચવામાં આવે છે. ચંત્રોએ જગતમાં આચાત કરેલી નૈતિક બરબાદીને કારણે ગાંધીજીએ જે ખરેખર ક્રાંતિવાદી વિચારો એ વિષયમાં તીવ્ર, બેડક, પ્રગલ્ભ પણ પ્રતીતિજનક દષ્ટિએ રત્ન કર્યા છે તેનો પ્રતિવાદ કેટલાક લેખકો આછી કરે છે; પરંતુ એ ટીકા પણ તેઓ સમાન્ય અન્યકારતું દષ્ટિબિંદુ સમજાવો પ્રયાસ કરીને માનપૂર્વકની ચર્ચાદ્વારા કરે છે-શુદ્ધ હૃમત્તાએ તરીકે નહિ. 'હિંદુ સ્વરાજ' ને તેઓ સામાન્ય કોટિનો અન્ય મણતા નથી એની પ્રતીતિ આપણને તેને માટે વપરાયેલા 'એ ડિસ્કોર્બિંગ

બુક,' એ રિપરિથ્યુઅલ ફ્લાસિક' એ ગ્રેટ નેચરલ ફીનોમીનન' લેવા શબ્દગુચ્છો તથા એ રીપર્કનાં મેસર્સ ઇ. ડી. એચ. કોલ, મિડલ્ટન મરી અને નેરડ હર્ડના વિચારો વાંચવાથી થાય છે. આ ઉલ્લા લેખકનો-લેખો અધ્યાત્મદૃષ્ટિએ સંસ્કૃતિ વિશે લખનાર ગણુતર પાશ્ચાત્ય લેખકોમાંના એક છે તેમનો-લેખ ગાંધીજીના ફિલિબિન્ડુને સૌથી વધુ ન્યાય આપનારો છે. આ વર્ષની ગાંધીજયંતીના અવસર 'આર્થન પાયે' ઉપર લેખી આછી જ પિછાન કરાવી શકાય છે તે, પ્રસ્તુત વિશેષાંક પ્રગટ કરીને જે વિશિષ્ટ ઉપયોગી સંસ્કૃતિસેવા બાળવી છે તે ધન્યવાદને પાત્ર છે.

શ્રી ફ્રોબર્સ ગુજ. સભા ત્રૈમાસિક (જી.-સપ્ટે.) વિદ્વતાની જાખર ભૂમિ હોવા માટે જાણે જર્વ લેનાર ગુજરાતમાં જે બહુ લોકો સામયિકો વિદ્વતાપોષણનું મહાપ્રયાસ રીતસર નિયમસર કરે છે, તેમાંના એકનો આ અંક, હમેશાના એના અલ્પસંખ્ય સંગ્રહણીય અંકોની જેમ, વિશેષ ઉપયોગી બન્યો છે. પ્રો. હીરાલાલ કાપડિયા, રા. કેશવરામ શાસ્ત્રી વગેરેના લેખોથી તેમ 'પ્રાચીન પાટણ' (માણિકલાલ ચ. દવે) અને 'ગુજરાતનું પુરાતત્ત્વનાવેષણ' (રણછોડલાલ ધ જ્ઞાની) એ ભારે મહત્ત્વના લેખોથી પણ-માધુરી (અં. ૧ થી ૩): અત્યાર પહેલાં જ સમાજના ચિષ્ટોનો સત્કાર પામેલું નવું ત્રૈમાસિક. 'માનસી'ની આ નાની પણ કોડલી બહેનને અમારા આવકાર જ હોય. જ્યાં સર્જન-ચિન્તન પોષવામાં જે અમને પણ દેંક સમયમાં ટપી જાય એમ ઇચ્છીએ છીએ.-કુસુમ: પુનેથી નીકળતા આ સાહિત્યરસિકોના ચારમાસીના બીજા અંકમાં 'ત્રિશળ' વાર્તા 'ફતરા' અને 'બમરાને' (પતીલ) સૌથી સારાં છે. મહારાષ્ટ્રવાક્યમયપરિચય કાવવામાં જે બને તેટલા વિશેષ હિસો આપે એમ ઇચ્છીએ. પૂર્ણા અને નૂતનશિક્ષણનું અનુક્રમે બીજું અને ચેતુ' વર્ષ ગયા ચરણમાં શરૂ થયું. એ માટે અમારાં બન્નેને અભિનન્દન. 'પૂર્ણા' તરફ સંસ્કારી ગુજરાતનું ધ્યાન હજી લેઈએ તેટલું થયું લાગતું નથી પણ શિષ્ટ સાહિત્ય અને વ્યાનપાત્ર સંશોધનનાં લખાણોની બાબતમાં બીજાં સારાં માસિકોની હારમાં તે પહેલેથી છે અને હવે વધુ આવડું જાય છે. આ બંને માસિકો લેવા અને 'માધુરી' લેવા વિશિષ્ટ સત્પ્રયાસો નવું: ગુજરાત કરતું જ રહે છે પણ ગુજરાતીઓને એની સામે લેવાની કુરસદ નથી

એમ મણી વાર લાગે છે. એ ખેડકર સ્થિતિ કદી સુધરશે ખરી ?

—રશિમ (૧૯૩૭-૩૮): સેન્ટ્રલ એવિયર્સ કોલેજના ગુજરાતી સાહિત્યમંડળ તરફથી પ્રો. ગૌરીપ્રસાદ આદના સુચોચ તર્જીપદે નીકળતા આ વાર્ષિકની સૌથી આગળપડતી વિશેષતા એ છે કે ઇલાકાની કોલેજોમાં માત્ર એ કોલેજના ગુજરાતીઓને પોતાની માતૃ-ભાષા માટે એવી અસામાન્ય આદરપાત્ર યેવના છે કે તેઓ માત્ર ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યની સેવા માટે આજે અગ્રચાર વર્ધધી પોતાનું પત્ર પ્રસિદ્ધ કરવાનાં અમસમય ફાળવ પાડે છે અને તેનો ખર્ચ પણ મેળવી લે છે. લેખોનું ધોરણ જિજ્ઞંસુ છે. મેસર્સ કાજ અને ભૂખલુ-વાળાના ‘નૃપુરજંકાર’ અને ‘વાર્તાકલા’ નો ખાસ ઉલ્લેખ આવ-સ્થક છે; જોમ, રા. બેટાઇ અને રા. મન:સુખલાલ ડવેરીનાં કાવ્યોનો પણ મંડળે ગુજરાતીનો અભાસ ઉત્તેજવા સ્થાપેલી શિષ્યશક્તિની સ્તુત્ય પ્રધાનું અનુકરણ બીજા લેખોને કરશે એવી આશા રાખીએ.—

—સાર્વજનિકનિઃક્રમ:—(માર્ચ ‘૩૮): એમ. ટી. બી. કોલેજ-લાઇ-બ્રેરીમાંની હાથપ્રતોની રા. ટાલાભાઈ પટેલે કરેલી વિસ્તૃત ચાઢીનો પદેલો ભાગ ૨૪ પાનામાં છપાયો છે. એ કારણે સૂરત કોલેજના મળગાસિકનો આ અંક સર્વ મધ્યકાલીન અભ્યાસીઓને પણ ઉપયોગી નીવડે તેવો છે. તર્જીરયાનેથી લખાયેલું એક અવલોકન ‘અધીની છત્રનનાવ’ ‘નાણાંવછર દોવ તો ?’ (રા. માર્શલ) અને રા. ગંધકલાલ આસરશિત કાવ્ય ‘વન્દિપ્રવેશ’ કોલેજ મેગેઝિન ન હોય તેવા સારા સામયિકમાં પણ શોભે તેવાં છે. નૈવાયિક લખાણોમાં મેસર્સ નાયક અને દેસાઈના ‘અર્ધ્ય’ (મન્યસંગ્રહ) તથા ‘દર્શનિકા’ બિંદોના લેખો તરફ પણ ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ મૈત્રી: મુંબાઈની ફેલોશિપ સંઘનો પણ મનોદર ચિત્રોવાળો દસાબ્દી-અંક. એ શુભ પ્રસંગ નિમિત્તે સાળાને અમારાં અખિનંદન. અંકમાં નાનાં, વિવિધતા અને તાજગીથી ભરેલાં યુક્તજ ગુજરાતી અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ બાળ-લખાણો: ઉપરાંત ‘નામ વિનાની નાટિકા’ (‘ગુપ્ત’ લિખિત) તેમજ રા. ચન્દ્રવદન મહેતાનું નિરાળ વિરોનું સરળ સુંદર નાનું કાવ્ય તથા ‘સુંદરમનું દુકું’ રસીકું સંરમરણાત્મક લખાણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. સાળાનો જૂનો તથા યકાતો ઇતિહાસ ‘પણ પ્રિ. શુકલે ઇંગ્રેજમાં અને રા. પ્રાણયંકર ઉપાધ્યાયે ગુજરાતીમાં લખેલો છે તે એના આદરો અને પ્રગતિનો પરિચય યથાથાગ્ય કરાવે છે.

—પૂર્ણિમાઃ આ નામની રા. રમણલાલ દેસાઈની નવલ પરથી તયાર થયેલી આકર્ષક ફિલ્મની ચિત્રમય ચિત્તાકર્ષક બે પત્રિકાઓ પ્રકાશ પિંચસં તરફથી મળી છે તેની પહેાંચ આભાર સાથે સ્વીકારીએ છીએ.

સ્વીકારનોંધ

[આ મથાળા હેઠળ નોંધાયેલા નવા ગ્રન્થોમાંના કેટલાક વિશે પરિચાલિકા અથવા સમાસોગ્યના હવે પછી આવશે.]

૧

૧. શ્રી ભગવતી-સારઃ, પંચમ અંબનો છાયાનુવાદઃ ગોપાલ-દાસ છ. પટેલ (જન સ દિવ્યપ્રકાશનસમિતિ, અમદાવાદ; રા. ૨). —૨. ચોગશાસ્ત્ર, હેમચન્દ્રાચાર્યકૃતઃ ગો. છ પટેલ (જન સા. પ્ર. સમિતિ, અમદાવાદ; રા. ૧). —૩. થીજ જપ્તજ, ગુરુ નાનકદેવકૃતઃ મગન-લાલ પ્ર. દેસાઈ (૬ આના); ચીનનો અવાજ, રવ. લોવેસ ડિકિન્સનકૃત 'લેટર્સ' સોમ જન ચાર્લનામેન'નું ભાષાન્તર, રા. કાલેલકરલિખિત પરિચય સાથે, બીજી આવૃત્તિઃ ચન્દ્રશંકર પ્રા. શુક્લ (રા. બા); એલિસ અને હાઈડ, રોબર્ટ હ. સ્લીવન્સનકૃત સુવિખ્યાત વાર્તાનું ભાષાન્તર, રા. મહાદેવ દેસાઈલિખિત પરિચયપત્ર સાથે, મ. પ્ર. દેસાઈ (૬ આના); હિમાલયનો પ્રવાસ, ચોથી આવૃત્તિ 'જીવનની તાજબી' નામક કર્તાની મંપી પ્રસ્તાવના સાથે ડ. બા. કાલેલકર (રા. બા); લોકમાતા, બીજી આવૃત્તિઃ ભારતની ૨૭ નદીઓ વિશે નિબંધિકાઓઃ ડ. બા. કાલેલકર (રા. બા); પાંચેના પ્રકારક નવ-જીવન પ્ર. મંદિર, અમદાવાદ.

૨

૮. જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું તૃતીય ઠરણ (Tertium Organum), વિદ્યમાન રશિયન તરજિમીનું યુરપેન્ડીના વાઈનું દિગ્દર્શન. પ્રો. બ. ક. કાકારની દીપો સહિતઃ અંબાલાલ પુરાણી (શ્રી અરવિન્દ માર્ચી. આણંદ; રા. બા). —૯ કબીર સંપ્રદાયઃ-એના મુખ્ય સિદ્ધાન્ત, કબીરની વિચારધારા, ગુજરાતમાં બે સંપ્રદાયનો પ્રચાર તથા તેની ગુજરાતી સ દિવ્ય પર થયેલી અસરનું નિરૂપણ પ્રો. બ. ક. કાકારલિખિત પ્રવેશક સહિતઃ કિસનસિંહ ગો. આવડા (કોબસ' ગુજ.

સમા, મુંબાઈ; રા. ૧).-૧૦. શુદ્ધદ્વૈતસિદ્ધાન્તામરીપ, પ્રો. ગોવિન્દ-
લાલ હ. ભટ્ટે દિગ્વિજય હમેરી સંશોધેલી નવી (ખીજ) આવૃત્તિ:
સ્વ. મગનલાલ મ. શાસ્ત્રી: (વાલીલાલ ન. શાહ, રા. ૧૧).-અક્ષ-
વાદપ્રવેશિકા કિંવા શુદ્ધદ્વૈત વેદાન્તનાં મૂળતત્ત્વો: કેશવરામ
મ. શાસ્ત્રી (શ્રી પુષ્ટિમાર્ગીય યુવકપરિષદ, મુંબાઈ; ૩ આના).

૩

૧૨થી ૧૪. હાસાસુદિ, સી. નિતરાજદાસકૃત ૪૦ નિબંધોનું
બાબાન્તર, રા. રવિશંકર રાવળલિખિત ઉપોદ્ધાત સાથે, ઇન્દુમતી
મહેતા, ભૂપતરાય મહેતા (રા. ૧૧); અધ્યાત્મમંથન, નિતરાજ-
દાસકૃત ૪૪ આધ્યાત્મિક પ્રવચનોનું બાબાન્તર: રાજ (રા. ૧.) બલ્લ-
વિદ્યાનો પારિભાષિક ક્રોધ: ભૂપતરાય મહેતા (બે આના)
ત્રણેના પ્ર. અંબાલાલ ભુ. શાહ.

૪

૧૫ દ્વિગન્ત-નવવિકાસ: સ્વરૂપ વિશેના લેખ સાથે, ૧૦
નવલિકાઓ; મોહિનીચન્દ્ર (નવચેતન સર્વદત્યમંદિર, અમદાવાદ;
રા. ૧૧).-૧૬. રક્તપિપાસુ રાજકુમારી, 'શુન્નરાત્રી'ની ૧૯૩૮ની
(૫૫મી) ભેટ: ભટ્ટાલાલ હ. મહેતા (શુન્નરાત્રી પ્રિ. પ્રેસ
મુંબાઈ; રા. ૩-૬-૦), ૧૭ રંગન-શુભસુન્દરીની ૧૯૩૮-૩૯ની
ભેટ: પ્રભાદ (શુભસુન્દરી કાર્યા. વડોદરા; રા. ૧૧).-૧૮. હાંખાં
કિરણ, વાર્તાસંગ્રહ: રતિલાલ ના. શાહ, અમદાવાદ (૭ આના).
-૧૯. નયન-હાંખાંમાસા. પ્રસ્તાવનાલેખક 'બેકાર': નયન; રાણાવાવ,
કાઠિયાવાડ (રા. ૧૧).-૨૦ હાય એટલે શું? આવૃત્તિ ત્રીજી;
ડો. પ્રાણીચંદન મા મહેતા, નમનગર (બે આના).

૫

૨૧. દોશમ લદરી ૧થી ૧૨: રાજદાસપ્રગાદ વર્મા (યુગાન્તર
કાવ્યો સૂરત; રા. ૧૧).-૨૨. આલસાદિત્ય-સર્વસૂત્રહ, બા. ૨,
૧૯૩૨-૩૬ સુધીનો, પવિત્ર સાથે. જીવરામ ભેષી: વડોદરા રાજ્ય-
પુસ્તકાલય મંડળ, વડોદરા (૧૦ આના)-૨૩, ૨૪. કુદરતકથાઓ,
બા. ૧; સોમભાઈ પટેલ: આપણું પક્ષીઓ: નરેન્દ્ર બપેકા:
દરેકના પ્ર. શ્રી દક્ષિણમૂર્તિ પ્ર. મંદિર, બાવનગર; (દરેકના પાંચ

આના).-૨૫. પતંગિયાં, આ. ૩૭: સં. જ. ફાળી (મુન્દર સાહિત્ય પ્ર. મંદિર, મુંબાઈ; ત્રણ આના)

૬

૨૬. સોરાખ અને દુસ્તમ. ૧૫મું આબિદક બાખ્યાન, ગુજ. વર્ના. સોસાયટીનું: પ્રો. બજવંતરાય ક. ઠાકોર (એ આના).-૨૭. શ્રી ગુજ. ફોર્મસે સભાનો જ્ઞાતાન્ત, ૧૯૩૭; તત્સમાન્તર્ગત શુદ્ધિર્મક પુસ્તકલય વિરોધી માહિતી સાથે.-૨૮. અમદાવાદ ગુજ. સાહિત્ય-સભાનો ૧૯૩૭-૩૮નો જ્ઞાતાન્ત.-૨૯. શ્રી વડનગર નાગર મંડળ, મુંબાઈનું ૩૦મું વાર્ષિક નિવેદન તથા વાર્ષિક મહોત્સવના પ્રમુખ ડૉ. બિહારીલાલ ના. અન્તાણીનું બાખ્યાન. ૩૦. હિન્દી અચારક મંડળ -સૂરતનું પ્રથમ (૧૯૩૭-૩૮નું) વાર્ષિક વિવરણ.

૭. (પુરવણી)

૩૧. લલિતકલા અને ખીલ સાહિત્યલેખો, નવ સાહિત્ય-વિષયક નિબંધો: ૨૫. સી. ચૈતન્યભાલા મળમુદાર (મંજુલાલ ર. મળમુદાર વડોદરા; (શ. ૨).-૩૨. ' શ્રી સંચિત ' નાં કાવ્યો:- ૨૫. ૩૫સંકર જ. ઝોઝા, એ કલાપીમિત્રનાં કાવ્યનો સંગ્રહ, રા મહારાંકર લ. હેસાર્દગિજિત છવનપરિચય તથા લલિતછલિખિત ' એ ભાલ ' સાથે (મનહર બધસં, મોરબી).-૩૩. તેજપાળનો વિજય, ગુજરાતના એ વીર મંત્રી વિરો માહિતી; ગોપ્રા, પાવાગઢ અને ચાંપાનેરના અપ્રકટ ઇતિહાસ સાથે: પં. લાલચન્દ્ર જ. ગાંધી (અભયચન્દ્ર જ. ગાંધી, લાલનગર; શ. ૭૦).

મંદિરનો ઘંટનાદ

૧. ગતાંક પળી મળેલી નીચેની વિરોધ મદદનો આભારસહ સ્વીકાર કરીએ છીએ:

શ્રેષ્ઠ પ્રાણુલાલ દેવકરણુ નાનજી, મુંબાઈ શ. ૨૫

શ્રેષ્ઠ અભેયંદ ગિરધર, પોરબંદર „ ૨૫

„ ૫૦

૨. નવી લોનનો ઉદ્દેશ્ય ગયે વખતે કરેલો તે હાલ તેા લેવો

પણ નથી એટલું સાચું છે; પરિણામે, એ દેવું ન્યાં દઈ ત્યાં (શા. સાડાઆઠસોનો સંખ્યાએ) રહે છે.

૩. ગયા એપ્રિલથી જુન દરમિયાન કરેલા એક ખાસ કામના સંખ્યા લઈને શા. બસો મળેલા, તે 'માનસી'ને નિયમાનુસાર અપાયા ગે.

૪. આ અંકની પૃષ્ઠસંખ્યા 'દમણ' તથા અંકથી બાંધેલી મર્યાદાની બહાર ગઈ છે એ દેખાઈ આવશે. વાચકોને તેથી લાભ ન થઈ એ દર્શાવત તરફ ધ્યાન એવના સારે લેખકબંધુઓને મેં મંત્રણા વિનંતિ કરીએ છીએ કે, પાનાં આમ વધવા દીધા છતાં, સ્વીકારાયલાં લખાણો છપાતાં વિલંબ થાય તેા દરમુજબ કરશે. અગારે કર્તવ્ય લેખે લખવાના વિભાગોને પૂરતી જગ્યા આપી શકાતી નથી એનું દીન અને દુઃખકર બાન અમને છે તેટલું બીજા કોઈને બાંધે હોઈ શકે એટલું જ એ બાબતમાં તેા નોંધીને વિરમવું યોગ્ય લાગે છે.

૫. પાનાં વધે એટલે અંક છપાઈ પૂરે થતાં એટલી વધુ વાર લાગે જ; બીજું, અમારા સૂરતનિવાસ પછી પણ ભાવનગરમાં જ છપાવવાનું વધુ ઠરકસરવાળું જણાતાં એ ચાલુ સંખ્યા હોઈ, એકથી દૂર રહેલા બંધસાથી છાપનાર અને નોકરિયાત છપાવનારના સંબંધી બધે હોય છે તેથી સંભવશયતા 'માનસી'એ પણ નસાવી લેવી પડે છે; ત્રીજું, સૂરતથી ભાવનગર બંક વેળાસર પૂરા કરના માટે જવા આવવાનો આવતો ખર્ચ પણ આ વખતે કર્યો નથી કેમ કે રહેલ કંપનીને ગુલામવાં દોત તે નાણાં આ અંકનાં વધી પડેલાં પાનાં (જવાનો વખત થવા પડેલાં જ) ખર્ચ ત્યાં દતાં. આથી બધા પરિશિષ્ટિતને કારણે (તેમ જ, આ નોંધ લખ્યા પછી જલ્દી તેમ, ભાવનગરની પ્રેસ દફતાળને કારણે. તા. ૧૮-૧૦-૩૮.) આ અંકનું અતિચ્છિન્નપણું અનિવાર્ય દર્શાવેલું અનુભવમાં રાખવા પાચકો કૃપા કરે.

૬. 'નાનુક સવારી'ને પત્રચિત્રોએ તથા મુંબાઈના રેડિયો-રેડિયોથી શા. વહેલ શરૂએ સીએ સાવપૂર્વક આપેલા આવકાર માટે છપાાર માનીએ છીએ. એ પુસ્તક પત્રના માલકોને વળતરથી મળવાનું તથે વખતે જલ્દી કરેલું એ સોજના આવતા દીસેંબર આખર સુધી અમલમાં રહેશે.

સૂરત: તા. ૨૧-૬-૩૮

વિ.

મંજુષા

નવસવિશેષ

‘વિહંગમ’ના બાંકિમ-અંક

કાંચેસનગર, નાગપુરથી નીકળતા આ માસિકે બધા મળી પાંચ ૪ આનામાં મળી શકે તેવા તેના આ (જુલાઈના) અંકમાં બાંકિમચન્દ્ર વિશે અનેકવિધ ઉપયુક્ત સામગ્રી પીરસી છે. અંકનાં ગદ્યકથાઓમાં માનનું સ્થાન રા. કાલેલકરના ‘નવયુગવિધાના બાંકિમચન્દ્ર’ને મળ્યું છે; એમનો જ જે નાનો શો મનોહર લેખ ‘લન્દે માતરમ્’ વિશેનો નામે ‘માતાનું અમર વૈતાલિક’ આપણને ૧૪મી ઓગસ્ટના ‘હરિજનઅંધુ’માં મળી ગયો છે તે અહીં મરાઠીમાં ‘રાષ્ટ્રગીતાયા ઋષિ’ નામથી રજૂ થયો છે. ‘બાંકિમચન્દ્રાંચે’ સ્કુટ લેખન’માં ‘માર્ગર’ ‘પુષ્પ નાટક’ અને ‘છત્રેજરતોત્ર’ અને ‘ગદ્ગદી’નાં મરાઠી ભાષાંતરો આપ્યાં છે. બાંકિમરાતાજી પ્રસંગનું એ નવસકથાકાર વિશેનું રવિ-બાપુનું તથા એક બીજું ગીત (મૂળ તેમ જ મરાઠી) અને એ પ્રસંગે ‘વિચિત્રા’ એ બંગાળી માસિકમાં આવેલો બાંકિમ-કલામાંના શિલ્પતત્ત્વ વિશેનો લેખ પણ ભાષાંતરરૂપે આપણે અહીં વાંચીએ છીએ. ઉપરાંત, પ્રો. શ્રીનિતાસ બનરજીના જે સ્વતંત્ર અભ્યાસપૂર્ણ લેખો સાથે આ આકર્ષક વિશેષાંક (જેમાં બીજા વિષયોનાં ટૂંકાં રસિક લખાણો ને નવલિકાઓ પણ છે તે) પૂરો થાય છે: સહજત મરાઠી નવસકથાકાર હરિભાઈ અને બાંકિમની

નવલકથાઓમાંની એકેકમાં તરી આવતું એક નાતું શું? ચમત્કૃતિ-જનક સામ્ય' દર્શાવનારો લેખ એક; તથા બંકિમના જીવનકલા વિશેનો ખીજો.

‘દક્ષિણ ભારત’નો સાહિત્યકંઠ

એ સામયિક મદ્રાસની દ. બા. હિંદીપ્રચાર-સભા કાઢે છે. તેનો ઉદ્દેશ દક્ષિણ ભારતીય સંસ્કારિતાનો હિંદી ભાષા દ્વારા દક્ષિણેતર ભારતના પ્રાન્તોને કરાવવો એ છે. એ ઉદ્દેશ ખર આવે તેવા લેખો આ અંકમાં છે. તેમાં ખાસ ઉલ્લેખપાત્ર આટલા છે: તામિલના મહાન શિષ્ટમાન્ય મધ્યકાલીન ગ્રન્થ ‘મણિમેખલાધ’ પરનું વિવેચન; કવિ મુખ્યદ્વય ભારતીના જીવનકવનની ટીકાત્મક રૂપરેખા; અર્વાચીન તેલુગુમાં નવસિકાલેખન; કનક અને મધ્યાણી લોકગીતો તથા વાર્તાઓ. લેખકોએ તામિલ વગેરે ભાષા-માંથી અવતરણ પોતાના લખાણમાં કર્યો હોય તે સર્વ તે તેભાષા-માં જ પણ નાગરી લિપિમાં છાપ્યાં છે.

૧૬મી. પી. ઈ. એન. પરિષદ

એ ગયા જીવનના છેલ્લા અઠવાડિયામાં પ્રાગ (છેકોસ્લોવાકિયા) ખાતે હતી. તેમાં જે બસો કરતાં ય વધુ વાઙ્મયસેવકો હાજર રહ્યા હતા તેમાં આન્તરરાષ્ટ્રીય વિશ્વકોશની પોતાની યોજના જેમણે હમણાં જ પ્રગટ કરી છે તે રા. એચ. જી. વેલ્સ, વિખ્યાત બ્રિટિશ ગ્રન્થકાર અને પત્રકાર રા. એચ. ડબ્લ્યુ. નેવિન્સન, સંસ્થાના આજીવ આન્તરરાષ્ટ્રીય પ્રમુખ રા. જુલે રોમે, પ્રસિદ્ધ છેક નવલકાર કારેલ કાપેક વગેરે હતા. હિન્દી કોઈ પ્રતિનિધિ આ વર્ષે જઈ શક્યા નહોતા.

પરિષદ પ્રાગ યુનિવર્સિટીમાં રૂઝ થઈ ત્યારે દેશના મુખ્ય પ્રધાન ડૉ. હૉડ્ડાએ હૃદય-હૃદયનો સમન્વય કરવાના વાઙ્મયના કર્તાવ્ય પ્રત્યે તેમજ રચનાત્મક રાષ્ટ્રીયતાની અગલ પ્રત્યે સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું.

પરિષદની સમિતિઓએ ચર્ચેલા વિષયોમાં બાલસાહિત્ય, કહેવાતા ભોક્ત્રિય સાહિત્યની નિરાળું જ એવું સારું સાહિત્ય કઈ રીતે વિકસાવવું અને પોષવું તેની વિચારણા અને ગ્રંથોની રચના તથા એના જીવનને જોખમમાં આણનાર લાગવા માંડ્યા છે તે રડિયો; ફિલ્મ અને ટેલીવિઝનનો સાહિત્યની સાથેનો સંબંધ; આ સર્વ હતા. ઠરાવોમાંના મુખ્ય જીવંત ભેખડોને મદદ કઈ રીતે કરાય તથા ભેખડોનું વાણીરવાતંબ સુરક્ષિત રહેવું જોઈએ-એ વિશેના હતા. આ છેલ્લી બાબત પર બોલતાં રા. વેલ્સે, હાંસ ચાલી રહેલા જાતિ-જાતિ વચ્ચેના વૈમનસ્ય વિશે ઊંડી લાગણીથી બાપણ ક્યું હતું. પરિષદને અંગે ખુલ્લી નાટકશાળામાં 'રામિયો એન્ડ જુલિયટ'નો પ્રયોગ પણ થયો હતો.

૧૯૩૬ની પી. ઇ. એન. પરિષદ રટોડહોમમાં અને ૧૯૪૦ની હિંદમાં મહીસુર રાજ્યમાં ભરાવાની છે. (' પી ઇન્ડિઅન પી. ઇ. એન. ' સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૮).

સામયિકામાંથી

મૃત્યુદૃતને

[શ્રી. જ્યોત્સ્ના શુક્લ: ' લોકવાણી ' (ત. ૨૮-૮-૩૮)]

કાણ કાણ રે તમે તાપીનાં નીરમાં ફૂલડાં વીણવા જિતયાં ?
કેના આદેશથી સંધ્યાના ચીરમાં ફૂળાં કુસુમ તમે સંધર્માં ?

ના'બ્યા સંદેશ, ના દીધાં સૂચન કે

કાળતી ન ખંજરી વગાડી,

રમતાં આનંદતાં બોળાં અજ્ઞાણને

લીધાં અચિંતબ્યાં જૂઠાવી:

૧. ગા. તા. ૧૨-૮-૩૮ ને રાજ જાહેર તાપી નદીમાં હોડી ફૂલવાના અત્યંત કહેણાજનક અકસ્માતને અંગે રચાયેલાં કાવ્યોમાંનાં જે સર્વાત્તમ આકૃષ્ટ ઉતાર્યા છે.—સ. ' મા. '

રે ! જળ મોતની એ કેમ તમે તાપીનાં નીરમાં બિછાવી ?

કેટલી ય માતાનાં હૈયાં તૂટ્યાં ને
બાંકુની બેલડીઓ તૂટી,
આશાને પાંદડે હિંચતી પ્રકુલતી
પાતીઓ જીવતી બરખાતી :

રે ! જળ મોતની એ કેમ તમે તાપીનાં નીરમાં બિછાવી ?

શ્રીફળ ને ફૂલનાં નિર્મળ સમર્પણ
લાઝ્યાં કે દેવને અધૂરાં ?
માનવ શ્રીફળ ને ફૂલડાં શાં બાળને
લૂંટીને ભોજ કયો પૂરા ?

રે ! જળ મોતની એ કેમ તમે તાપીનાં નીરમાં બિછાવી ?

નમતી સંધ્યાના સ્થામલ પાલવથી
કાળા એ કામને છપાવી,
આવી આદૃતિ,—આ હૈયાંની હોળાઓ
કિયા દેવે કહો સ્વીકારી ?

રે ! જળ મોતની એ કેમ તમે તાપીનાં નીરમાં બિછાવી ?
તાપીને તીરથી ચાને અમારાં ફૂળાં બાળક કહો જાયકયાં ?
સંધ્યાના ચીરમાં કોના આદેશથી મોંઘાં માનવ તમે છપવ્યાં ?

સૂરતનાં ઊંચાં

[પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી : ' પ્રતાપ ' (તા. ૨૭-૮-૩૮)]

“ જાઈ બચાવો ! જાઈ બચાવો !

કાળકુખેથી કાઈ બચાવો !

આજ મરતા જાઈ બચાવો ! ”

કાળ હસે ઇ: હી હી હી !

મોલ્લં બેઠે: ને હો હો !

“કાંઈ બચાવો-તે જાણી, બા મોરી
 ધર બનાવે બાળી;
 મલક મલક ધર્મ મને સંભળ્યા
 હૈયું જલો-સાળી—”
 “બેઠા, હું છું તારો સાથી.”
 “સાહસી, રહેજો માંરી સાથે
 બાપુ આપણને કહ્યું મોરો.”
 “બાપુ તમને લઈને જશે
 જો બાલકો મારાં !
 જાડો તો પીની—
 અરે બચાવો ! કાંઈ બચાવો
 બાલકો મારાં !”
 કાળ હસે છે : હી હી હી !
 મોતને ધૂમે ચારે કોર;
 વાયુનો શો, શોર !
 તલ પંચનાં શું વહાં બચાવે !
 કિશ્કાનો લેખડ શું હાથે !
 મકાન નીચાં નમીને કાઢે !
 રહેલોણી લોચાર :
 મુઠ થયાં કે,
 સ્તબ્ધ થયાં કે,
 દોટ દોટા કરતા કાઢે :
 કાણું મૂર પાણીમાં પાથ ?
 ત્યાં તો કાળ ગળે છે કાપ :
 ‘ગટક ગટક’ ને ‘લે લે લે લે’
 ધાર નિસાંમાં ‘ઉ’ ‘લે’ ‘લે’ ‘લે’
 ખરપોટા ફૂટે ફૂટે ને
 આસં તંજાવો નંધ.
 કાળ હસે છે : હી હી હી !
 મોતને ધૂમે ચારે કોર;
 માતલ હપર બાળે કોર.

‘ઉપનિષદ ફોર ધ લે રીડર’

‘લે રીડર’ એટલે વિદ્યાર્થી નહિ તેવો પણ વિદ્યારસિક વાચક. તેને માટે વિખ્યાત અને વિદ્યાવ્યાસંગી દેશનાયક રા. ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચાર્યે ઉપસા નામની ગ્રંથિકા લખી છે અને તે માત્ર છ આનામાં મળે તેમ દિલ્હીના હિંદુસ્તાન સિમિ-ટેડ પ્રગટ કરી છે. એના ‘હિંદુ’માં (તા. ૧૭-૭-૩૮) આવેલા અવલોકન પરથી જણાય છે કે કર્તાએ તેમાં કાંઈ ધરા કેન સ્વેતા-શ્વતર તૈત્તિરીય છાન્દોગ્ય મુંડક, મુખ્ય ઉપનિષદોમાંનાં એ સાતમાંનું મુખ્ય તત્ત્વજ્ઞાન સામાન્ય સંસ્કારી વાચક સમજી શકે તેવી સાદી સીધી સંક્ષિપ્ત શૈલીમાં સમજાવ્યું છે. તેમણે એમ પણ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે ઉપનિષદના દ્રષ્ટાએ ચમૌદુષ્યા પુદ્ધિ-પ્રધાન દિલસૂદો નહોતા પણ આત્મતત્ત્વનાં અન્વેષણો હિતસાદે પ્રાગદ્ગ્ય અને સુધર્મથી કરનાર વિજ્ઞાનવીરો હતા ને તેથી હાલની વૈજ્ઞાનિક શાસ્ત્રીય સંશયવાદી મનોવૃત્તિનાં માણસોએ પણ ઉપનિષદો જાણવાં અનુભવવાં જરૂરી છે-એમાંનું જ્ઞાન ખરું હોવાની ખાતરી યથાયોગ્ય મેળવેલા જાતઅનુભવ વડે કરી શકાય છે.

‘પીસ એન્ડ વોર ઇન ધ લાઇટ ઓફ થીઓસોફી’

‘ડૉ. જ્યોર્જ એરડેલફેલ્ટ આ નાના ગ્રંથમાં જોયા, બાવના-વાદના દષ્ટિબિન્દુથી, સમસ્ત સૃષ્ટિનાં અંગો છે જેમ મનુષ્ય-માત્ર તેમ પ્રાણીઓ પણ એ દષ્ટિબિન્દુથી, શાંતિની હિમાયત કરવામાં આવી છે. પણ તેની સૌથી મોટી વિશિષ્ટતા તો એ છે કે યુદ્ધાત્મા ઠહેતાં ‘વોર-રિપરિટ’નું અવતરણ વિશ્વની મનોમય ભૂમિકામાંથી વાસનામય (એરડેલ) ભૂમિકામાં અને તેમાંથી સ્પૂર્ણ ભૂમિકામાં થાય છે એ દર્શાવવામાં આવ્યું છે; યુદ્ધકારક વલણોનાં વિચાર-વાસનામય સૂક્ષ્મ રૂપો સમજાવવામાં આવ્યાં છે. કર્તા કહે છે: “જેને આપણે યુદ્ધ ઠહીએ છીએ તે તો ગાત્ર, ચેતનાવસ્થાની એક મનોમય ભૂમિકાથી પ્રવર્તતી હોય છે તે

રથૂળ પહેલાંની પરિસ્થિતિનાં છેલ્લાં જ્યાં અને દષ્ટિગોચર ચિન્હો છે. રથૂળ ભૂમિકા પરતું યુદ્ધ એ તો એવું યુદ્ધ છે જે, તેનો આખરી આવિર્ભાવ આ રથૂળ પાર્થિવ ભૂમિકા પર થયા પહેલા, ક્યારતુંય અન્યત્ર (સૂક્ષ્મ ભૂમિકાઓમાં) ચાલતું ન હોય છે. ” (‘હિન્દુ’ : તા ૨૭-૮-૩૮)

આ અંકનું શુદ્ધિપત્રક

ગો. મા. ત્રિ.-લેખનું

પૃષ્ઠ	લીટી	ઉપાયેલું	મુદારો
૩૦૯	૧૩	વ્યક્તિ	અભિવ્યક્તિ
૩૧૧	૬	મધ્યમને	વાહનને
૩૧૧	૮	મધ્યમ	ઉપાદાન

પારિજાતપ્રવેશકનું

૩૫૧	૧	પૂજાલાલ શાહ	પૂજાલાલ રણુછોડદાસ દલવાડી
૩૫૩	૬	આવે છે:	આપે છે:
”	૮	છે. અમારો	છે: તેમનો અમારો
”	૧૩	પ્રકાશનથી	પ્રકાશનની
૩૫૬	૧૬	૦ રે નથી,	૦ રે ઘણી નથી,
૩૫૯	૧૧	તારમ્ય	તારતમ્ય
૩૬૧	૨૦	વનમંદિરે	વદનમંદિરે
૩૬૪	૧૨	ગણુમાત્રનાં	ગણુમાત્રનાં
૩૬૫	ઉપાન્ય	અવીન	અવની

માનરસ

સૂરજન અને ચિન્તનની ગ્રંથશ્રેણી

વર્ષ ૩ : ગ્રંથાંક ૪

ડિસેમ્બર ૧૯૩૮

— આ અંકમાં —

મનોહર પાળદે • વાલીલાલ શાહ • નિરુદ્ધરાય વેંણુવ
જ્યે તીન્દ્ર દવે • અમૃતલાલ ખોલ • ગિરધરલાલ શેઠ
વિષ્ણુમસાદ ત્રિવેદી • દયાશંકર જોષી • મજરાય દેસાઈ
હીરાલાલ ગોહીવાળા • ભદ્રમુંખ વૈદ્ય • ભાઈલાલ કોઠારી
ભગવત્ ભટ્ટ • રમણભાઈ ઉમરવાડિયા

લાં છું આ યુ ય્ય
સુંદર સ્મરણશક્તિ
બલ તેજ અને
ચેતન મેળવવા

અંકુરું કેસરી જીવન

વાપરો
જેમાં

કે સ ર, ક સ્તુ રી
રમસિંદુર, અબક
તથા ખીજાં પોષિક
ઓષધો મેળવેલાં છે.

અંકુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લી.

મુખ્ય નં. ૧૪

લાવનગર એજન્ટ

મેસર્સ જયંતીલાલ અમૃતલાલની ફ. આંખાચોક

સહકારી વીમાપદ્ધતિની એક વધારે ક્રતેહ

તા. ૩૦મી જુન ૧૯૩૬ને રોજ પૂરી થયેલી મુદતે કરવામાં આવેલી બીજી મૂલ્ય-આંકણી (વેલ્યુએશન)ને પરિણામે, ધ ડો-ઓ પેરેટિવ ઇન્શ્યોરંસ સોસાયટી લિમિટેડ નીચે પ્રમાણે ત્રિવાર્ષિક 'બોનસ' જાહેર કર્યું છે.

આખી જિલ્લાગીતી પોલિસી પર દર હજારે રૂ. ૪૫
'એન્ડાઉમેન્ટ'ની " " " " " ૩૩

આમારી વિશેષતાઓ

૧. સરકારમાં રૂપિયા બે લાખ કરતાં વધુ વધુ રકમની જામીનગીરી મૂકેલી છે.
૨. નાણાંશિકાજીની પ્રવૃત્તિ પર અંકુશ રહે છે.
૩. દર સસ્તા છે.
૪. બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સમાં ચાલિસી ધરાવનારાઓનું પ્રતિનિધિત્વ છે.
૫. સરકાર તરફથી દેખરેખ રહે છે તથા હિસાબ-તપાસણી ચાલે છે.

સહકારી મંડળીઓને

ખાસ સગવડ આપવામાં આવે છે

વિગત માટે લખો

જ એલ. દેસાઈ, બી. એ.

મેનેજર

ધ ડો-ઓ પેરેટિવ ઇન્શ્યોરંસ

કંપની લિમિટેડ

સર ફિરોઝશા મહેતા રોડ, કોલ્, મુંબાઈ

મા ન સી

સર્જન અને ચિંતનની ગ્રંથશ્રેણી

વર્ષ-ગ્રંથાંક

૩-૪

પૂર્ણસંખ્યા

૧૨

દિસાબજાર ૧૯૩૮

[પ્રકાશન, ભા. ૩૬]

પ્રકાશનસ્થાન

આનંદ પ્રેસ : સ્ટેશન રોડ : ભાવનગર

થોડાં વાંચવાલાયક પુસ્તકો

ભોજ અને કાલિદાસ : (જેના દર નવા શ્લોક દીઠ
લાખ લાખ સોનામહોરો મળતી એવા સંસ્કૃત
સાહિત્યની હાસ્ય અને હાજરજવાબીની ૧૦૮
વાર્તાઓ) ૩૭ આવૃત્તિ : ૬૦૦ પાનાં : મૂલ્ય રૂ. ૪—૦

કેળાંવાળી અને બીજી વાતો : (શ્રી. મસ્તકીરની નવી
હાસ્યપ્રસાદી : ૧૧ વાર્તાઓ અને ૨૫૭ રેખા-
ચિત્રો) વાંચો ને હસો. ૧—૦

રાગિણી યાને કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદ : (જીવનચર્યાની
ઝલકદાર વાર્તા) ૪—૦

સંસારદર્શન : (સમાજજીવનની વેધક વાર્તાઓ) સચિત્ર ૧—૦

છત્રપતિશિવાજી : (શ્રી. વામન મુકાદમનો અભ્યાસપૂર્ણ
અને આધારબૃત્ત ઐતિહાસિક ગ્રંથ) સચિત્ર
(૭૦૦ પાનાં) ૫—૮

ગૂજરાતની જૂની વાર્તાઓ : (ગઈ કાલના ગૂજરાતની
રનેદ અને ચૌર્યની સાચી વાતો) ૨—૦

સાહિત્યપ્રવેશિકા : (શ્રી. દિગ્મતજ્ઞાલ અંગરિયાનું
માર્ગદર્શક પુસ્તક) ૧—૦

સાહિત્યદર્શન : (શ્રી. વિજયરાય વેદનું વિદ્વાતાપૂર્ણ
વિવેચનસાહિત્ય) ૨—૮

નર્મદ-શતાબ્દી સ્મારકગ્રંથ : (કવિનાં ગદ્ય-પદ્ય
લખાણોનો અને તેમને અપાયેલી અંગ્રજીઓનો
સારગ્રાહી દળદાર સંગ્રહ) ૩—૦

નર્મદ-શતાબ્દી સ્મારકચિત્રાવલિ : (શ્રી. કનુ દેસાઈ
અને શ્રી. રવિશંકર રાવલની કલાપ્રસાદી) ૨—૦

અમારું સંપૂર્ણ નવું સૂચીપત્ર મંગાવો

ગૂજરાતી, સંસ્કૃત કે ઈંગ્લીશ સાહિત્યના કોઈ પણ પુસ્તક
માટે અમને લખો

ગૂજરાતી સાહિત્યનું સૌથી જૂનું અને જાણીતું ગંગાવર મથક

પુ ક સે લ સં
પબ્લીશર્સ

એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની

પ્રિન્સેસરટ્રીટ
મુંબઈ નં. ૨

રહેવા જમવાની શ્રેષ્ઠ સગવડ માટે

મુંબઈમાં સુવિખ્યાત સ્થળ

ભારતીય નિવાસ
ક્ર હિન્દુ લોજ ક્ર

. ૨૧૫, કાલ્યાદેવી રોડ, મુંબઈ નં. ૨.

૨. નં. ૨૧૧૧૦.

તાર : ૪૪૬૮.

HOMOEOPATHY BIOCHEMISTRY

A SINGLE IDEA—*says* EMERSON

"May have greater weight than labour of all the men,
animals and engines for a Century."

A single idea in any art or plane is indeed dynamic in its effects and in its application and result; in medicine it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition to the *Materia Medica*, the reference book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formula and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and layman should make it a point to possess a copy of this invaluable ready reference Book.

Free on Request :

ROY & COMPANY,
PRINCESS STREET, BOMBAY 2.
Sole Agents for Bombay Presidency for—
BOERICKE & TAFEL

The world-renowned Homoeopathic Pharmacists
and Publishers of Philadelphia. U. S. A.

THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

શાપુરજી પાલણજીની

કંપની

તમારે બીજી વખત જ્યારે ઠીક પણ બાંધકામ-
પછી તે રહેણાક માટે જંગલો, વેપાર-ધંધા માટે
ઓફિસ વખાર કે સિનેમા માટે થીએટર વગેરે-સંબંધે-
નું કામ હોય ત્યારે અમારી સલાહ લેશો તો તમને
ફાયદો થશે. અમે તમને સી-ઇન્ફ્રારેડ કંક્રીટથી બાંધ-
કામ કરવામાં પણ સલાહ આપશું. વળી અગત્યનાં
બાંધકામોના ખર્ચમાં અને તેને લગતા બીજા ખર્ચમાં
કેવી રીતે અને કેટલો ઘટાડો કરાવી આપીએ વગેરે-
ની સંપૂર્ણ વિગતો માટે આજે જ નીચેને
ઠેકાણે લખો.

શાપુરજી પાલણજીની કું.

બિલ્ડીંગ કોન્ટ્રાક્ટરો

ચેડાજ સ્ટ્રીટ, કોલ, સુબર્ષ

તારનું સરનામું— ' જીતક્રેમ '

નિકષ

પારિભાષા

પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી	૫૯૩
સંસ્કૃતમાંથી લે લાપાન્તરો (' રોમકૂત ' : ' રમુવંશ ')	
પ્રા. દયારાંકર પો. ભેષી	૬૦૫
રંગદર્શી બુદ્ધિના ચમકારા (' રજકણ ' નગેરે)	
પ્રા. પ્રજ્ઞરાય મુ. દેસાઈ	૬૦૯
સરળ લાપામાં ક્ષયનિવારણ (' મરુકુંજ ')	
ડો. અમૃતલાલ હ. પટેલ	૬૧૬
ખસો-પાંચસો શબ્દોમાં (મહીસુર પ્રા. વિ. પરિ.)	
વિ.	૬૨૧
પરિચાચિકા, પ્રાસિદ્ધીકાર (વિ.)	૬૨૪, ૬૨૫

દેવનિ

૧. લાપા અને સાહિત્ય (વિ.)	૬૨૭
૨. નાટક અને ચલચિત્ર (")	૬૩૦
૩. કેળવણી (દિનકરરાય જી. વૈષ્ણવ)... ..	૬૩૩
૪. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન (વાડીલાલ મો. શાહ)... ..	૬૩૮
૫. વિજ્ઞાન (ડો ભદ્રમુખ ક. વૈદ્ય)... ..	૬૪૪
૬. ગ્રંથપ્રકાશન (પરમસુખરામ જી. પંડ્યા)	૬૫૬
૭. નિકષપૂર્તિ (વિ.)	૬૫૮
૮. વાસરિકા (,)	૬૬૩
૯. ધ્વનિપૂર્તિ (,)	૬૬૮
૧૦. કથાધ્વનિ (,)	૬૭૪
૧૧. મંદિરનો ધંટનાદ (,)	૬૭૭

મંજૂષા

૧. નવલવિરોધ	૬૭૯
--------------------	-----

૨. સામલિંગમાંથી	૧૮૩
૩. નવા ભારતીય મંત્રી	૧૮૪
૪. મન્યરવ ચિન્તન	૧૮૬
૫. ભૂત સૌર્ય	૧૮૭

માનસી મંથ્રેણી: સંચાલક વિજયરાય ઠ. વૈધ, દરજ મહોલ્લી; નાનપરા: સુરત. લવાજમ ૩. ૫); દેશાવર, રા. ૮; છટક, ર ૧૧. શાખાઓ: (૧) મુખાઇ, મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કં. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; (૨) સુરત, લોકનાણી મુદ્રણાદિર, ચાંદા પુલ; (૩) ભરૂચ, ભગવત રા. ભટ્ટ, ખેડાવાળની વાડી પાસે; (૪) વડોદરા, પ્રા. ગોવિંદ-લાલ ઠ. ભટ્ટ, શિર્ડીપુરા; (૫) અમદાવાદ, ગુર્જર મન્યરત્ન કાર્યાલય; ગાંધી રોડ; (૬) કરાસી, ભારતી સાહિત્યસંપ, ડેન્સો હોલ; (૭) રાજકોટ, ધ ન્યુ સ્ટોર્સ, યાવન હોલ સામે; (૮) ભામનગર, રા. રામચન્દ્ર ઓઝા, ઓઝાનો કહેલો; (૯) પોરબંદર, રા. જયેન્દ્રરાય મ. પાઠક. રામટંકરી રોડ.

હવે નવાં લવાજમ—

પાકિ હે. એ વિશેની વિગતો આ અંકના 'મંદિરનો ધંદ-નાક' માં વાંચીને ધટતું કરોજી. સંચાલક 'માનસી'

'માનસી' સરકારમાં મંજૂર

ના. મુખાઇ-સરકારના મેટેલના તા. ૧લી ડીસેમ્બર ૧૯૩૮ના અંકમાં બહેર થયા પ્રમાણે, 'માનસી'ને ઈલાકાના કેળવણીખાતા તરફથી મંજૂર થયેલાં પત્રોમાં અણવામાં આવ્યું છે. એ મંજૂરી માટે આભારી હોએ. પ્રાયશ્ચિત્તે માધ્યમિક શાળાઓ તથા ટ્રેનિંગ કોલેજો આ હકીકતની નોંધ તથા તેનો લાભ લેશે એવો આશા છે. —સં. 'મા'

થોડા માસમાં પ્રગટશે

જૂઠું અને કેતકી

સુવાળાં તથા કાંટાળાં

૪૫-૪૦ અવલોકનોનો સંગ્રહ

કર્તા :

વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય

વિગતો આવતો અંકે. 'માનસી'ના ગ્રાહકોને ખાસ
લાભથી મળશે.

આનંદ પ્રેસ : ભાવનગર.

સ્વ. ભાઈ કૃષ્ણદેવ હ. ભટ્ટ

એમણું અવસાન યુવાનવયે આત્મંત કરુણ સંયોગમાં
ચલાતા ખજર આ પૃષ્ઠોના પ્રજ્ઞ મોકલવાને દિવસે (૨૦મી
જાન્યુ.) જાણવામાં આવે છે. આ લખનારને પોતાની પ્રવૃત્તિ-
ને અંગે આડેક વર્ષ પર જળવપુર જવાનું થયું ત્યારે
ભાઈશ્રી કૃષ્ણદેવે તેમાં જે ભાવભર્યો સહકાર આપ્યો હતો તે
જૂલાય તેમ નથી. સ્વ. 'કાન્ત'ના એ સંસ્કારી ભત્રીજા એક
મુદ્દેખક પણ હતા. એમનાં કુટુંબીજનો પર થએલા આ
અસહ્ય ધાના શોકમાં અમારી ખરા દિલની દિલસોજી છે.

—વિ. ક. વૈ.

માન રા

સર્જન અને ચિંતનની ગ્રંથશ્રેણી

૫૫૬

 ગ્રંથ ૪

સરસ્વતીકંઠાભરણ

૪. અજરામર ઝંખના

આ આપણું વહાણ, પવન શઢને કુલાવે છે; અતટ દરિયાનાં મારકણી કંઠાણ આપણને નોતરે છે. ખલાસી બિરાદરો, આપણી અસંખ્ય સફરોની ભાઈબંધી; તોફાનના માર અને શાન્ત હસમુખા દરિયાના આવકાર બે ય તમને મને સમાન: આપણે કદી ડર્યા નથી, ડગ્યા નથી. ઘડપણના વાયરા બેઠા છે. પણ તેથી શું ? ઘડપણમાંય આપણો આત્મા પ્રસન્ન થાય એવાં મયન અરાકચ નથી. ઘડપણ પછી મોત નિર્ભેલું છે જ અને એ પછી-એ પછી-તો કેં જ બની નહિ શકે એ સિદ્ધ છે. તો આપણું બધું વે અંત પામે તે ઇતિ પહેલાં કેંક, જે બને તે, ચાલો ભાઈઓ આદરીએ, જુવાનીમાં દેવો સાથે ય તે બેચાર દાવ ખેલ્યા હોએ તે આપણે દવે આ સુરત નિરાંતમાં બેસી રહીએ એ તે કદી બને ! ચાલો ભાઈઓ, તવી સફર, કાંઈ નવી જ દુનિયાની શોધ ! વહાણને મૂકીએ રમટું, લઇએ આગળ, અને હલેસાંની તાલબદ્ધ ઝપટના પ્રોત્સાહક સંગીતથી લોહીને ઘાણું સતેજ યટું માણીએ. ચાલો: આ નીંજાએ તે નીંજાએ. આ દહાડો છોગે ને એ ને એ બનાવ, એ ને એ ધડભાંગ, એ ને એ મામૂલી હાથશોકભરી બેબેચ નિઃસાર

હુનિયા-તેને મૂકીએ પડતી અને આગળ આગળ આગળ નીકળી જઈએ. પૂર્વ દિશા કે દક્ષિણ દિશાએ-જણીતી જમીન તર્ક-વહાણનો મુખડો વાળવો જ નથી. પશ્ચિમમાં જ સફર ખેડવી એ મારો ટકઃ આયમણું જ ભેતાં ભેતાં આગળ ધપવું છે. ભેદએ સૂર્યનાં અને તારાઓનાં આયમણુંની ય પેલી પાર નીકળાય છે ? વચ્ચે કોઈ સ્થલે કોઈ ફાંસે દરિયો જ આપણને ગમે તો ભલે મળે. અથવા કોઈ પલે આ આપણું વહાણ તે હૃદયમંગલ ટાપુએ જઈ લાગે, અને ત્યાં આપણને વીર ઐકિલીસ મળે તો ય ભલે.

Tho' much is taken, much abides: and tho'
We are not now that strength which in old days
Moved earth and heaven, that which we are, we are:
One equal temper of heroic hearts,
Made weak by time and fate, but strong in will
To strive, to seek, to find, and not to yield.¹

૧. ટેનિસનકૃત 'યુલીસિસ'માંથી; સામાન્ય પ્રાધ્યાપક કાકોર-કૃત 'લિરિક'માંથી. ૭૫લાં સર્વ વચનો બોલનાર પુરાણપ્રાચીન નાયક યુલીસિસ " માનવજાતની અજરામર સંતતાતુર.....રોધક શુદ્ધિનો પ્રતીક " છે વગેરે વિગત અને કાવ્યવસ્તુની દૃષ્ટી પૂર્વકયા 'લિરિક'ના પૃ. ૮૩, ૮૪મા પર છે.

ન વ લ રા મ

વિવેચક^૧

પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનો આપણને સંપર્ક થયો તે પહેલાં વિવેચનનું સાહિત્ય આપણા દેશમાં હતું જ નહિ એમ કહીએ તો ચાલે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ધણુ મારું દરેક અંથ પર કોષકની દીકા હોય છે; પરંતુ તે માત્ર અર્થરેફાટ કરવાને અર્થે જ લખાએલી હોય છે. કવચિત્ તેમાં રસ, અલંકાર, છંદ વગેરેની ચર્ચા હોય છે. મગ્નટાદિ આલંકારિકાએ કાવ્યશાસ્ત્રના અર્થો રચ્યા છે તેમાં ઉદાહરણ તરીકે અમુક લેખકોના અમુક શ્લોકોની ચર્ચા કરી છે. પરંતુ અમુક અંથ કે અમુક અંચકારનું શાસ્ત્રદષ્ટિએ, કોષએ પણ વિવેચન ક્યું નથી. આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં પણ અર્થરેફાટ ખાતર લખાએલી દીકાઓ, પોતાની કે પોતાના વર્ગના લેખકની કૃતિઓને ચઢાવવાના હેતુથી અન્ય લેખકો પર કરાએલા કટાક્ષો સિવાય વિવેચન કહી શકાય એવું કે, પણ જોવામાં આવતું નથી.

શાસ્ત્રદષ્ટિએ ગુણુરોપનું^૧ પૃથક્કરણ કરી અંથ કે અંચકારની તુલના કરવાની પ્રથા પાશ્ચાત્ય છે, તે એ પ્રથાને આપણા સાહિત્યમાં પ્રથમ દાખલ કરવાનું માન નવલરામને ધટે છે. નવલરામ આપણા વિવેચનસાહિત્યના પ્રથમ સદ્ગુણ છે એટલું જ નહિ પણ વિવેચકનું પદ એમણે અસાધારણ સફળતાથી દીર્ઘકાળ પર્યંત દીધાવ્યું છે. એમની પૂર્વે કોષ વિવેચક હતો

૧. આમણે લેખાક મથા જુનના અંકમાં હતો.

નહિ, એટલું જ નહિ, પરંતુ એમના અવસાન પછી પણ લાંબા સમય સુધી દ્રોષ સર્ગ્ય વિવેચક થયો નહોતો; એ વાત પરથી એમણે વિવેચક તરીકે કેટલી સફળતા મેળવી હતી તે સમજાશે. નવસરામે કાવ્યો લખ્યાં છે, નાટકો રમ્યાં છે, જીવનચરિત્ર લખ્યું છે, નિબંધો લખ્યા છે; અને એ સર્વમાં ઓછવધતે અંશે એ સફળ પણ થયા છે, છતાં વિવેચક તરીકે જ એમણે ખરેખરી પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે, ને હજીયે પંકાય છે.

સર્જક સાહિત્યકાર વિવેચક કરતાં ઘણી રીતે મોટા છે. પરંતુ વિવેચકને જે ગુણો ને જે વિદ્તાની અપેક્ષા રહે છે તે સર્જક સાહિત્યકારને આવશ્યક નથી. સુંદર કાવ્યો લખવાને કાવ્યશાસ્ત્રનું સર્વાંશે જ્ઞાન હોવું જ જોઈએ એમ કહી શકાય નહિ. નવસકથા લખવાને માટે નવસકથાના શાસ્ત્ર ને ઇતિહાસનું મનન અનિવાર્ય છે એવો કોઈથી આગ્રહ કરી શકાય નહિ. ભરત મુનિનું કે પાશ્વત્ય નાટ્યશાસ્ત્રનું પરિશીલન ક્યો વગર નાટક રમી જ ન શકાય એમ નથી. પ્રતિભા, જનરવભાવ આલેખવાની શક્તિ, બાપા પરની પ્રભુતા, ભાવમયતા ઇત્યાદિ નૈસર્ગિક ગુણો હોય તો સર્જક સાહિત્યકારને બહારની કોઈ પણ મદદ વગર ચાલે, પરંતુ વિવેચકને તેમ ચાલે એમ નથી. એને તો કાવ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ, સરસતાનું શાસ્ત્ર ને તેને પારખવાની રસિકતા એનામાં હોવાં જોઈએ. ગ્રંથકારના સમયની તેને માહિતી હોવી જોઈએ. સાહિત્યના સર્વ શિષ્ટ ગ્રંથોનું પરિશીલન તેણે કર્યું હોવું જોઈએ. આ ઉપરાંત મનુષ્ય તરીકે પણ એણે કેટલાક ગુણો ખીલવવા જોઈએ ને કેટલીક નિર્જનતાઓ પર અંકુશ રાખવો જોઈએ. પોતે ભલે લેખકના અભિપ્રાયથી જુદો પડતો હોય પરંતુ લેખકનું વક્તવ્ય સમજવાને તેણે સમભાવ કેળવવો જોઈએ. પક્ષાપક્ષીના વમનમાં એણે ફસાવું ન જોઈએ. પોતાના અંગત અભિપ્રાયની પુરતકના વિવેચન પર

અસર ન થવી જોઈએ. અંચકાર પરનો તિરસ્કાર અંચ તરફ ન દર્શાવવો જોઈએ. તેમ જ અંચ પ્રત્યેના તિરસ્કારને લીધે અંચકારને અન્યાય ન કરવો જોઈએ. વિવેચકનું ખદ મોટી જવાબદારીનું છે. વિવેચકનાં વિવેચનોથી ધણી વાર લેખક પર અણુધારી અસર થઈ જાય છે, ને તેમના લેખોની દિશા પણ બદલાઈ જાય છે. વિવેચકો તે સાહિત્યના વડીલો છે. અભિનવ સાહિત્યકારોને નિષ્પક્ષપાતપણે ઔદાર્ય ને પ્રેમથી વિષયગામી થતાં અટકાવી યોગ્ય માર્ગે વાળવાનું તેઓનું કાર્ય છે, અને તેટલા માટે જેમને પોતાને જ યોગ્ય માર્ગ કયો છે તેનું બહુ સારી રીતે જ્ઞાન હોવું અત્યંત જરૂરનું છે. વડીલને યોગ્ય એવા અનુભવ, હઠાપણુ ને માનની તેમને આવશ્યકતા છે.

આ બધાં કારણોને લીધે આપણા દેશમાં તેમ જ અન્ય દેશોમાં સર્જક સાહિત્યકારો કરતાં વિવેચકો ધણા ઓછા થયા છે.

નર્મદાચંકર અને દલપતરામ બંને સમર્થ કવિ, વિદ્વાન, રસજ્ઞ અને કૈંક અંશે એ યુગના નિર્માતા હતા; છતાં બંનેમાંથી એક વિવેચકના પદને યોગ્ય નહોતા. નર્મદ પોતાની જ લાગણીમાં ગસ્ત રહેતો; અન્યનો વિચાર કરવાની એને ટેવ કે કુરસદ નહોતી. તેમ જ સર્વાનુભવરસિકત્વ એનામાં નહોતું. દલપતરામમાં સર્વાનુભવરસિકત્વ હતું, છતાં એ પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના સંપર્કથી રહિત હતા.

વિવેચકના જોખમદારીજરેલા પદને માટે નવલરામ સ્વમાન-થી જ યોગ્ય હતા. એમનામાં સર્વાનુભવરસિકત્વ હતું તે એમનાં નાટકો પરથી માલમ પડે છે. આગળ કહ્યું છે તેમ એમનો સ્વમાન વિચારપરાયણ હતો. એમનું મગજ કદી પણ નવરું રહેતું જ નહિ. જે કવિ કે લેખક એ વાંચતા તેમની વૃક્ષના ક્યાં સિવાય એમનાથી રહેવાનું નહિ. એમની નોંધયોથી એ

વાતની સાક્ષી પૂરે છે. દરેક ભાવ કે વસ્તુનું પૃથક્કરણ કરવાની એમને નાનપણથી જ ટેવ હતી. પોતાના ભાવ,^૧ પોતાનો સ્વ-ભાવ,^૨ પોતાની શૈલી^૩ વગેરેનું પૃથક્કરણ પણ એમણે કરેલું માલૂમ પડે છે.

નર્મદની 'new school' ને દલપતની 'old school' નો ભેદ એમણે છેક ઇ. સ. ૧૮૬૩માં નર્મદને લખેલા પત્રમાં આંક્યો હતો. અને એ જ પત્રમાં new schoolને ઉદ્દેશીને એમણે લખ્યું હતું; 'I am very ambitious to have the merit of being the critic who first perceived its existence and beauties.' વિવેચકના અંકુરો આ પ્રમાણે એમનામાં શરૂઆતથી જ હતા તે જોઈ શકાય છે.

સ્વભાવે નવલરામ શાંત હતા. વિચારબેદને લીધે એ કદી ઉશ્કેરાઈ જતા નહિ; પરંતુ સામા પક્ષનું સાત્ત્વ જોવા હંમેશ પ્રયાત્નશીલ રહેતા. આથી, વિવેચનો આપણા સાહિત્યમાં છેક નવીન હતાં અને સામાજિક તથા ધાર્મિક સુધારો કરવાના જનૂનમાં તેમ જ પોતાના ઇષ્ટ લેખકની પ્રશંસા કરવામાં વિવેક શાંતિ વિરલ થઈ ગયાં હતાં, તોપણ નવલરામને કદી કોઈ પણ જોડે એમના વિવેચનોને લીધે વૈર બંધાયું નહોતું. તેમ જ કોઈએ પણ અંગત રાગદ્વેષનો આરોપ એમના પર મૂક્યો નહોતો.

પરંતુ નવલરામના વિવેચનો બધાં એકસરખાં નથી. એમના વિચારો ધીરે ધીરે પરિપક્વ થતા ગયા છે, ને તેમ તેમ એમની વિવેચનપદ્ધતિમાં સંગીનતા આવતી ગઈ છે. આરંભ-કાળની કચાશ વધારે અતુલ્ય, વધારે વાચન ને ખાસ કરીને વિદ્વાનોના વિશેષ સમાગમથી પાછલી વયમાં ઓછી થતી ગઈ

૧. જુઓ નવલરામનું જીવનચરિત્ર પૃ. ૨૫-૨૭.-૨. એજન પૃ.

૩૩.-૩. મનના વિચાર, નવલચંદ્રાવલિ ભા. ૧. પૃ. ૩૯૯-૪૦૭.

છે. એક વખત નર્મદની એમને અજ્ઞા મોહિની લાગી હતી. નર્મદ જેવો કવિ-ગુર્જર ભાષામાં પાડ્યો જ નથી એમ એમને લાગતું. ઇ. સ. ૧૮૬૭માં નર્મદાશંકરની કવિતા વિષે લખતાં નર્મદની તુલના પ્રેમાનંદ, દયારામ આદિ પ્રાચીન કવિઓ સાથે કીધી છે અને એ લેખના અંતભાગમાં લખ્યું છે:

આ બધી વાતનો આપણે ન્યારે વિચાર કરીએ. છઈએ ત્યારે એમજ લાગે છે કે પ્રેમાનંદ સુદ્ધાં સઘળા ગુજરાતી કવિઓ કરતાં નર્મદાવ્ય ધણી બીસી જતલું છે; અને અગર, ને કે નિત્યના સહવાસથી નર્મદાશંકરના કવિત્વની ખુષીનો, પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપણા મનમાં આવી શકતો નથી, તોપણ આવતા જમાનામાં એ કવીશ્વર હમણાં કરતાં ઘણું જ વધારે માન પામશે, અને કદાપિ તે વખતના વિદ્વાનોને અચરત સરખું પણ લાગશે કે આવા નૂના કવિઓ સાથે એના સુખ-ખેલો જ શા માટે કીધો હશે ?

નવલરામની આ જૂલ ઘણી સ્વાભાવિક છે, ન્યારે કોઈ સમર્થ વ્યક્તિ તદ્દન નવીન શૈલીની કવિતા સાહિત્યમાં પહેલી જ વાર દાખલ કરે છે, ત્યારે પ્રાચીન સર્વ કવિઓનાં કાવ્યો કરતાં એનાં કાવ્યો ઉત્કૃષ્ટ છે એમ આપણને સહજ લાગે છે. અને ખાસ કરીને તે માટે આપણને અંગત માન ને પ્રેમ હોય છે તો એ લાગણીનો અતિરેક થઈ જતાં વાર લાગતી નથી. નવીનતાનો મોહ એ એ જૂલનું કારણ છે. પ્રાચીન કવિઓ અને અર્વાચીન કવિઓની શૈલી પરસ્પર અપ્રમેય છે, એ વાતને નવીનતાનું પ્રયજન આકર્ષણ આપણા ધ્યાનમાંથી ખસેડી નાખે છે. સર રમણભાઈ જેવા ઠરેલ બુદ્ધિના વિવેચક પણ આ જૂલમાંથી બચ્યા નથી. 'કુસુમમાળા' પ્રસિદ્ધ કરીને રા. નરસિંહરાવે પાશ્ચાત્ય કવિતાનાં સંપૂર્ણ લક્ષણોવાળાં કાવ્યોનું આપણને પ્રથમ દર્શન કરાવ્યું. તે વિષે લખતાં સર રમણભાઈ કહે છે:

અંતર્ભાવપ્રેરિત કવિતાની તૃપ્તિ ગુજરાતી સાહિત્યમાં કરતાં

બધે જલશૂન્ય રણ દેખી નિરાશ થયેલા મનને આત્માસન આપનારી, હૃદયમાં લાવનારી, એકજ નદી હૃદયમાં કોઈ પર્વતમાંથી નીકળી છે. નહાનાં નહાનાં ખાખાચીયાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે હરો, પણ વિસ્તારથી વહેતી ખરેખરાં લક્ષણવાળી કાવ્યસરિતા તો “કુસુમમાળા” જ છે. સૂક્ષ્મ અરણ્યમાં લીલું કુંજધામ દેખી કોતું મન આનંદમાં આવી ઉપકાર નહીં માને ? કુસુમમાળા ગળામાં ધરેલી એ તો ધન્ય સહુદયના સાગ્યમાં હોય ! તેનો સુગંધ લેતાં અમે જટ ધરાઈ ન રહીએ તો કૃપાદષ્ટિથી નેવું.^૧

પરંતુ પાછળથી નર્મદ સંબંધીના નવલરામના વિચારોમાં પરિવર્તન થયું હતું. ઇ. સ. ૧૮૭૩માં પ્રેમાનંદ વિશે લખાયેલા લેખમાં નર્મદ કરતાં ઉતરતા લાગેલા પ્રેમાનંદને આખરે ‘ગુજરાતી ભાષાના સર્વોત્તમ કવિ’નું પદ આપ્યું છે. નર્મદકવિતાની પ્રસ્તાવના તથા નર્મદના જીવનચરિત્રમાં નર્મદની યોગ્ય તુલના એમણે કરી છે.

૧. દલપતરામ વિશે પણ કેંક આવું જ થયું હતું. નવલરામ પ્રથમ અમદાવાદ ગયા ને ત્યાં દલપતરામને મળ્યા ત્યારે દલપતરામ વિશે જીએ અભિપ્રાય બંધાયો નહોતો. તે વખતે દલપતરામ એમને કેવા લાગ્યા એ વિશે તે લખેર છે:

He seems to be a man devoid of lively imagination or deep reflection. He talks on literature but betrays no marks of a sound education * * * His intelligence is rather below the common level but it is clear as far as it goes. The only poetic element on his face is a roughish humour. The education he has received from the world has perhaps dwarfed this natural power of his mind and rendered him a heavy companion and prosy humourist.

૧. કવિતા અને સાહિત્ય, (આ. ૧લી.) પૃ. ૨૧,

૨. નવલરામનું જીવનચરિત્ર, પૃ. ૪૬.

Some electric shocks would do him good, I believe he is quite the converse of Narmad. No wonder they cannot agree. One is a type of cold formalism, while the other personates the dancing egotism of a youth. ;

સુરતમાં હતા ત્યાં સુધી નવલરામને દલપતરામ સારુ જરા પણ માન ન હતું. અમદાવાદમાં એ પ્રથમ ગયા ત્યારે દલપતરામ એમને કેવા સાગ્યા તે ઉપરના ઉતારા પરથી માલુમ પડે છે, પરંતુ રાજકોટ ગયા પછી એમના વિચારો ફેરવાવા સાગ્યા. ઇ. સ. ૧૮૮૩માં સપ્તેસા 'સંસ્કૃતમય ગુજરાતી' નામના નિબંધમાં એમણે લખ્યું છે:

દલપતરામના રસ કે ગાંભીર્ય સંબંધી દુઃક સાક્ષરમંડળમાં ગમે એવા વિવિધ અભિપ્રાય હો, પણ એ વાતનો નિશ્ચય છે કે લોકના સાધારણ સંમૂહમાં સર્વોપરી જનપ્રિય કવિ આ જમાનામાં આપણા ગુજરાત પ્રાંતમાં દલપતરામ જ છે. ૧

અને નર્મકવિતાની પ્રરતાવનામાં, નર્મદની શાળાના હોવા છતાં પણ, નવલરામે જાનેની બહુ નિષ્પક્ષપાત અને ખરેખરી વૃક્ષના કરી છે. એકને ચઢાવવાના લોભમાં અન્યને ઉતારી પાડવાનું સ્વાભાવિક કાર્ય જાનેના અનુયાયીઓ કરી રહ્યા હતા તેમ ન કરતાં જાનેને યોગ્ય ન્યાય આપતાં એમણે લખ્યું છે. ૨

એ તો ક્યારનું સર્વાનુમતે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે આ જમાનાના કવિ તે બે જ: નર્મદાસંકર અને દલપતરામ. આ સમયે કવિતા કરનાર તો બેઠ્યે તેટલા છે, અને તેમાં થોડાક સારા કવિ પણ છે, પરંતુ જ્યાં કરિ રાબદ્તું વચ્ચારણ ક્યું ત્યાં પ્રથમ પ્રતીતિ સર્વે ગુજરાતીના મનમાં આ બેમાંના જ કોઈ એકની પાયા છે. ગુજરાતના આ છેડાથી પેલા છેડા સુધી અને બાળ કે યુવાથી જુદા પયત સર્વને બહીતા એવા તો આ જમાનાના કવિ એ જ છે. એ જાનેની પ્રસિદ્ધિમાં ફેર દરો, જાનેની પરંપર મિલ્લતામાં મતભેદ છે, અને વખતે

એકથી મોહિત જ નો ખીખને દોષપાત્ર જ ઠેરવવા મથતા હશે, તો પણ નિબંધપાત્ર ગંભીર બુદ્ધિને તો એ જાને આ જમાનાની કાંબૂમૂર્તિના પ્રતિબિંબરૂપે સમાન જ પ્રકાશતા માલમ પડે છે. દેશકાળથી પર એવી જ સામાન્ય કવિરૂપ ગણના તે તો એ જાનેની હવે પછીના જમાનામાં યમાગપણે ગાય, પરંતુ એ એ જાનેની શૈલીનું કાંઈ પૃથક્કણે સ્વરૂપ બંધુ હોય તો મિથ્યા ખેંચાખેંચ કોઈને રહે નહિ.

અને એ જ નિબંધમાં દસપતરામની કવિતાનાં લક્ષણો દર્શાવતાં લખે છે:

દસપતરામની કવિતા સાંત બુદ્ધિની, બ્યવહારમાં કુશળ, ચંતુરાંઈનો ભરી, અને સલાહજની છે. એ નવે રસમાં પ્રસંગોપાત્ત વિચરે છે, પણ તે સાંતિ અને વિવેકની સાથે; બ્યવહારની મર્યાદા એ જ આ કવિતામાં રચના સંભવાસંભવની મર્યાદા છે. કોઈ પણ રસની મરતી એ આ કવિતાને મન ગાંડાઈ છે. સંસારનું સાંત બુદ્ધિથી અવતોડન કરવું અને તેમાંથી બ્યવહારોપયોગી બોધ લેવો, એ દસપતરામીને સૌથી વધારે રુચિર છે. એ શૈલી જતે દઈથી મુક્ત હોવાને લાંબે બે ધડી નવસારાની બેળાએ વિનોદ કરવો એમાં જ મોટું સુખ માને છે. ઠાલક હાસ્ય (humour), ગર્ભાળાં કટાક્ષ (wit), વાણીની ખીકોરા અને રચનામાં વિવિધ પ્રકારનાં ચાતુર્ય, એ વડે દસપતરામીનાં સાંત ને સુખોદક બહુનો ઝગઝગી રહ્યાં છે. દસપતરામની ચોટ સદા સમાના મનરંજન કરવા ઉપર જ રહેલી હોય છે, અને તેમાં તે બરાબર ક્તેદ પામે છે, કેમ કે શ્રોતાના મનમાં ઉતરીને તેને કેમ લાગે છે તે એવાની શક્તિ આ કવિતામાં છે.^૧

આ પ્રમાણે નવસરામના નર્મદ તથા દસપત સંજ્ઞાધીના વિચારો ક્રમે ક્રમે ધડાયા છે. એમની વિવેકબુદ્ધિ ધીમે ધીમે ધડાતી ગઈ છે. સૂરતમાંના વિચારો કેંદ્ર અંશે અમદાવાદમાં ફેરવાયા ને અંતે રાજકોટમાં એમના સર્વ વિચારો દદ ને કરેલ બુદ્ધિયુક્ત યયા હોય એમ લાગે છે.

૧ નવસરામનાં વિવેચનોનો પ્રધાન સૂર ગ્રુથુંદસેન છે. પ્રત્યેક

પરીક્ષ પુસ્તકમાં ઉત્તમ શું છે તે જ તરફ એમનું લક્ષ રહેવું. જુદા જુદા અભિપ્રાયો ધરાવતારા ને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના સાહિત્યકારો હજી પણ એમનાં વિવેચનોની પ્રશંસા કરી રહ્યા છે તેનું કારણ મુખ્યત્વે આ ગુણુદર્શનની વૃત્તિ જ છે. તે કાળે સાહિત્ય ખીસતી દશામાં હતું; કેળવણીના પાયા નવા જ મંડાયા હતા; અંથકારો જીગતા હતા. અને તેથી વધારે પ્રમાણમાં તેમના દોષો દર્શાવવામાં આવે તો તેઓ કદાચ જીગતા જ અટકી જાય, ચરમાળ હોય તો કે' પણ નવીન પ્રસિદ્ધ કરતાં. આંચકો ખાય, અને જનતા તેના અંથ વાંચે નહિ. આવા વિચારોથી પ્રેરાઈને નવસરામે ગુણુ દર્શાવવા તરફ વધારે-કોષ્ઠક વખત તો જોઈએ તે કરતાં પણ વધારે-ધ્યાન આપ્યું છે. આથી એમનો વિવેચનનો આદર્શ જોઈએ તેટલો ઉચ્ચ યમ શક્યો નથી. આપણને આત્મારે જે નિર્માણ સામે તેવાં પુસ્તકોની પણ એમણે પ્રશંસા કરેલી મોલૂમ પ્રડે છે. આ વાત નવસરામ પોતે પણ જાણતા હતા. ઇ. સ. ૧૮૮૪માં શેઠ વલ્લભદાસને એક પત્રમાં એમણે લખ્યું છે :

કાદંબરી સાથે કાન્થકૌસ્તુભનું નામ લેવું એ ઘોડા સાથે મપેકું બાંધવા બસાવર છે. એને ચાહિયે તેટલું સુધી રાક્ષા એમ છે. એ બધું ખરું, તો પણ ગુર્જર મંદિનો ભરોળ નેતાં એ કાન્થકૌસ્તુભ પણ આદરથી આવકારે આપવાનેમ વધારો છે. મેં તો એવો નિયમ જ પકડ્યો છે કે પુસ્તકો વસ્તુતઃ દુષિત પણ દેશકાળ નેતાં ઉત્તેજન લામક લેમ તો તેની એક સોરી નોંધ જ કોટાપણા વિસ્તારથી લેવી, અને તેમાં તેના દોષ તો માત્ર ચતુરને ચેતાવવા ખાતર જ ન હોયારે જ દર્શાવવા. હજી આપણે વાંચનારો વર્ગ એવો છે કે જે આવા પુસ્તકના દોષને વિસ્તાર, તો તેના ગુણુ ગમે એટલા પ્રદર્શના લેમ તો પણ તેની કદર જ કરે નહિ. માટે આવાં પુસ્તકોની ચોક્કસ આવૃત્તિ ખપી રહે ત્યાં સુધી તો ચિરંજીવ વિવેચનથી પરહેજ રહેવું એ જ ન્યાય ને દેસાહિતને. રસ્તો છે. ૧

છતાં નવલરામે દરેક અંચની માત્ર પ્રશંસા જ કરી છે એમ નથી. દોષો પણ એમણે દર્શાવ્યા છે. સ્વ. મણિલાલ નશુ-ભાઇની 'કાન્તા'માં એમણે અનેક દોષો બતાવ્યા છે. રા. બ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાની 'અંધેરી નગરીનો ગર્ધવસેન', રા. છોટાલાલ સેવકરામકૃત 'ગુજરાતી શબ્દમૂળદર્શક કોષ' તથા રા. સા. મયારામ શંભુનાયકૃત 'સ્થાનિક રાજકીય સત્તા'નાં વિવેચનોમાં એમણે દોષો સ્પષ્ટતાથી દર્શાવ્યા છે ને તે અંચકારો પર સફળ ને સળળ પ્રહારો કર્યા છે. અને એવા પ્રહારો એટલા માટે જ કર્યા છે કે એ અંચકારો સમર્થ કાટિના હતા અને તેમણે એમને 'નાઉમેદ' કર્યા હતા.

એમના વિવેચનનો ખીન્ને ગુણ તે એમનું નિષ્પક્ષપાત-પણું અને ઔદાર્ય. મનુષ્યને નિષ્પક્ષપાતપણું સંપૂર્ણ અંશે નો સ્વભાવતઃ જ સાધ્ય નથી. પોતાના વર્ગના કે પોતાને જેના પર ભાવ હોય તેના તરફ સહેજે જ પક્ષપાત થાય છે, છતાં એકંદરે નવલરામે દરેક વિવેચન નિષ્પક્ષપાતબુદ્ધિથી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એ જણાઇ આવ્યા વિના રહેતું નથી. અંગત રાગદ્વેષથી એમનાં વિવેચનો કદી રંગાયાં નથી. દોષો દર્શાવતાં પણ એમણે કદી સૌજન્ય કે ઔદાર્યનો ત્યાગ કર્યો નથી.

એમણે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કે પરીક્ષ્ય અંચના પોતાના પર પડેલા સંસ્કાર દર્શાવનારાં વિવેચનો કર્યાં નથી. ન્યાયાધીશની માફક એમણે પરીક્ષ્ય પુસ્તકોના ગુણદોષ તપાસ્યા છે, તેના અંગાંગનું પૃથક્કરણ કરી સમગ્રનું નિરીક્ષણ કર્યું છે. આગળ કહ્યું છે તેમ નવલગ્રમમાં પૃથક્કરણ કરવાની શક્તિ સ્વભાવથી જ હતી. વૈજ્ઞાનિક પેઢે એ દરેક અંચના અવયવોનું બારીકાઈથી પૃથક્કરણ કરે છે; તેમાં રહેલા ગુણદોષનું નિરૂપણ કરે છે; દ્વારીતે દોષો દૂર થઈ શકશે તે દર્શાવે છે ને ગુણવૃદ્ધિનો માર્ગ બતાવે છે. ગ્રામીન ને સિદ્ધ અંચો સાથે એમણે વિવેચિત અંચોની તુલના કરી તેનું સ્થાન

નિશ્ચિત' કરવાની પ્રથા સ્વીકારી નથી; તેમ જ કલાનાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનું અન્વેષણ કરી કલાકારને સાચો કલાભાગ દર્શાવવાની રીત પણ એમણે વિરલ પ્રમાણમાં જ સ્વીકૃત કરી છે. મુખ્યત્વે કરીને એમણે પુસ્તકનો સાર આપી તેમાં રખડનો કયે કયે રથને થયાં છે તેમ જ સૌંદર્ય પણ ક્યાં રહેલું છે તે દર્શાવ્યું છે. ૧.

‘સુખોદયિતામંશિ વિવેચન’ એ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવું છે. એમાં નવલરામે કાવ્યના સ્વરૂપની ચર્ચા કરી છે; અંશકારની પ્રશંસા કરી છે તેમ જ તેના પર પ્રહારો પણ કર્યા છે. એમણે કરેલ કાવ્યચર્ચા સર્વાંશે ખરી છે એમ કહી શકાય એમ નથી છતાં એકંદરે એમનો મત ખરો છે, એમ તો કહેવું જ પડે. લેખકે જે જુરસા અને નિર્ભયતાથી પોતાના વિચારો પ્રગટ કર્યા છે તે માટે તેને અભિનંદન આપ્યું છે, એને ‘કવિ’ પણ ગણ્યું છે; તેમ જ ‘સુધારાનો નીતિબોધક કવિ તો એકલો જ’ જ હાલ મહુવામાં પહેલવહેલો જ જાયો’ એવા ‘હિંદુકળ હું’ માટે એના પર સમર્થ પ્રહારો પણ કર્યા છે.

‘અવણ્ણપિતૃભક્તિ નાટક,’ ‘કાંતા નાટક,’ ‘બુદ્ધિ અને રૂઢિની કથા’ છતાં પર એમણે લંબાણથી વિવેચન કર્યું છે. ‘અવણ્ણપિતૃભક્તિ નાટક’ના વિવેચનના આરંભભાગમાં નાટક, કાવ્ય આદિના વિવેચનમાં શી શી વસ્તુનું જ્ઞાન આવશ્યક છે તે વિશે સામાન્ય સૂચન કરતાં તે લખે છે :

‘નાટક, કાવ્ય વગેરે મોહનમયીનાં પુસ્તકોની તુલના કરવામાં પણ વાતનો વિચાર રહેલો છે. —વસ્તુસંકલના, પાત્રભેદ, અને રસ, જે ક્યાં હપર આપું કાવ્ય રચાએલું હોય તેને અલંકારના ઓળખાઈને વસ્તુ કહે છે, અને તે ક્યાંના જુદા જુદા ભાગને સુધારી બધારી અનુકૂળ આકારમાં ગોઠવવાની જે જુદી તેને વસ્તુસંકલના (Plot) કહીએ. કાવ્યમાં આવેલા સૌંદર્યરૂપના જુદા જુદા સ્વભાવ પ્રમાણે તેમની કૃતિ, મતિ, તથા રીતિ જુદી જુદી વર્ણવવી તેને પાત્રભેદ (Characters) કહેવામાં આવેલાં નામકનામિકાભેદ કહે છે. આમ કરવાથી

જ નાટકપાત્રમાં જીવ આવે છે, અને એ જ મહાકવિનું લક્ષણ છે. * * * પાત્રભેદ અને વસ્તુસંકલના ઉપર જ નાટક કે મહાકાવ્યનો સંપનો રસ અવલંબન કરીને રહેલો હોય છે. * * * ને એ બે વાનાં ભેદએ તેવાં હોય તો આપોઆપ જ કેટલોક રસ તો તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે આ નાટકમાં વસ્તુસંકલના અને પાત્રભેદ કેવા પ્રકારનાં છે તેનું જ કાંઈ આપણે વિવેચન કરીશું.^૧

ત્યાર પછી વસ્તુસંકલના તથા પાત્રભેદના સામાન્ય નિયમો પ્રમાણે અવલુપિતભક્તિ નાટકનું નિરીક્ષણ કરે છે, સાથે સાથે કથાસાર પણ આપતા જાય છે તથા તેમાં રહેલા ઔચિત્યભંગ કે ગુણવત્તાનું દર્શન કરાવતા જાય છે.

આ પ્રમાણે જે પ્રકારના સાહિત્યગ્રંથનું એમને વિવેચન કરવાનું હોય છે તે પ્રકારને લગતા કેટલાક સામાન્ય નિયમો ને સામાન્ય સૂચનો એમણે બીજાં વિવેચનોના અગ્રભાગમાં પણ આપેલાં છે ને તે સામાન્ય પુરુષને ઘણા ઉપયોગી નીવડે એવા છે; તેમ જ એમના તે વિષય પરત્વેના વિચારો જાણવાને માટે પણ જાણી ઉપયોગી છે. એ સામાન્ય નિયમો દીર્ઘકાળના અનુભવ ને અભ્યાસનું ફળ તેમ જ વિદ્યાર્થી બરેલા હોય છે.

રઘુવંશ કાવ્યના ભાષાંતરની સમાલોચના કરતાં ભાષાંતરો કેવાં હોવાં જોઈએ તે વિશે એ લખે છે :

ભાષાંતર કરનારનું કામ મૂળ કવિના પ્રતિરૂપી થવાને ઠેકાણે તેના ભક્ત, તેના આજ્ઞાકિત સેવક, તેના એકાંતિક મિત્ર થવાનું છે. જે ગ્રંથ ઉપર આપણી ભક્તિ નથી, એટલે જે તરફ આપણે સાનંદાશ્ચર્યથી નેતા નથી, તે ગ્રંથનું ભાષાંતર આપણે કદી પણ સારું કરી શકવાના નહીં; અને તે ગ્રંથ ને કાવ્યનો દરો, તો તે આપણે સંપનો શ્રમ પાણીમાં જરો એમ અગાઉથી જ જાણવું. ભાષાંતર કરનારે ક્યારે પણ પોતાની તરફનો વધારો ઘટાડો કરવો ન જોઈએ, કેમ કે આપણે તેના વિચાર જાણવા નથી બોડા, પણ મૂળ ગ્રંથકર્તા જેની

કાલિયા આપણે મોહિત થઈ ગયા હઈએ તે શું કહે છે તે આપણે બાબતું છે. એવે દેહાણે સાધાંતરકર્તાએ પોતાનું દોહડાણું કરવું એ એક ભત્તી કઠાર્થ છે. જે ગુણ, જે દોષ, જે છટા, જે સાધાની મીકાર મૂળમાં છે તે સમજી સાધાંતરમાં આવવી નોઈએ-બહુ તે જ કવિ આપણી સાધામાં સખંવા બેઠો હોય તો તે કમ લખે.^૧

‘નાટકશાળા ને ગોંધીચંદ નાટક’ નામના મેખમાં બોધ એ જ નાટકનો ઉદ્દેશ હોવો ન નોઈએ તેની ચર્ચા કરતાં તે લખે છે:

અમારા દેહ એ નથી કે નાટકો બોધપ્રાધાન્ય હોવાં નોઈએ. નાટક લખનારે બોધ કરવા ઉપર લક્ષ રાખવું નોઈએ, એમ પણ અમે કહેતા નથી. અમારા વિચારમાં તો બોધ કરવો છે એ વાત, જે તે બૂલી નેય તો સ્ત્રીથી ‘સાક’ છે. જેમ મોટા ઉપર મારે અસર કરવી છે એમ ધારી જે બાબતુ આપે છે, તે કદી પણ અસર કરનારો વક્તા થઈ શકતો નથી, તેમ જ બોધ ઉપર નજર રાખનારો નાટકો તો ન્યામો ટાહેલાં જ સમજવાં કે જે ધાખીના કુતરાની પેઠે નહિ ગામનાં કે નહિ પાંડનાં. એવાં ટાહેલાં તો હાલ બહુએ લખાય છે, પણ તેને કોઈએ નોટકશાળા ‘હાયમાં’ પકડેલી નથી, અને ‘હાયમાં’ પકડવાં ન જ નોઈએ. રસ જે કાવ્ય ‘નોટકોનું’ લક્ષણ, તે નેણે છોડ્યું, તે કાવ્યનાટક તો સ્વધર્મ જ છોડ્યો, અને તેમ થયું એટલે તે કરા કામનું રહ્યું નહિ. સુબોધ એ સારા નાટકનું સ્વાભાવિક ફળ છે, પણ તેનો ઉદ્દેશ નથી. શુદ્ધ અને શિષ્ટા રસમાં સ્વર્ણાવિકંપણે જ સારો બોધ સંભાળેલો છે, પણ તે બોધનરૂપે નહિ, અને બોધનરૂપે નથી તે માટે જ તે વધારે અસર કરે છે, જેમ ‘કહેલી’ કરતાં રહેલી જ ખરેખરી બધાને સુબોધલયક ગણાય છે. તેમ સરસ નાટકનાં પાત્રો વધારે આપીને નહિ પણ પોતાનાં મહાન આચરણથી જ સુનીતિને બોધ સમજાણુ રીતે કરે છે. આ કારણથી વ્યવહારમાં તો સારાં નાટકોથી રસ ને સુબોધ બંને મળે છે જ.^૨

‘કાન્તા’ તથા, ‘સુદ્ધિ’ અને ‘રૂઢિની કથા’ના વિવેચનમાં

૧. નવલમંથાવલિ ભા. ૨, પૃ. ૬૮. ૨. નવલમંથાવલિ. ભા. ૨, પૃ. ૨૬૫.

પણ આરંભમાં વિદ્યાર્થી સામાન્ય નિયમોની ચર્ચા કરી તે નિયમો પ્રમાણે તે પુસ્તકોની પરીક્ષા કરી છે. એમના 'કાન્તા'ના વિવેચન વિષે રા. નરસિંહરાવ લખે છે:

એ વિવેચન પ્રગટ થતાં વેંત ગઢે વાંચ્યું. તે વખત એની પદ્ધતિ એતાં મને લાગ્યું કે જર્વાઈનસનાં શેક્સપીયરનાં નાટકોનાં વિવેચન એમનાં એવામાં આવ્યાં હશે. જર્વાઈનસની પદ્ધતિની છાયા ગઢને એમાં જણાતી હતી.^૧

આ 'જર્વાઈનસની પદ્ધતિની છાયા' એમનાં અન્ય વિવેચનોમાં પણ એવામાં આવે છે; પણ તે છાયા માત્ર. જર્વાઈનસનાં વિવેચનોનું સર્વસારગ્રાહિત્વ, વિદ્યતા, તે ભંડી દષ્ટિ એમનાં વિવેચનોમાં ક્વચિત જ એવામાં આવે છે. તેમ એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે એમનાં વિવેચિત પુસ્તકોમાંનું એકે પુસ્તક શેક્સપીયરનાં નાટકની સાથે નામ દેવાને યે યોગ્ય નહોતું.

'બરુચ ગિસ્સાના કેળવણીખાતાનો ઇતિહાસ' 'લ્યોર્ડ્ બોશિંગ્ટન' 'વિલિયમ ટેલ' 'હિંદ અને ખ્રિસ્તીયતા' આ સર્વ પુસ્તકોનો સારમાત્ર આપ્યો છે અને આરંભ તેમ જ અંતભાગમાં અંચકારને અભિનંદન આપ્યું છે. એ સિવાય વિવેચન જેવું બીજું કંઈ પણ એમાં જણાતું નથી.

એમની વિવેચનપદ્ધતિ અંચના મહત્ત્વ પ્રમાણે ફેરવાતી. તે પોતાની વિવેચનપદ્ધતિ વિશે કહે છે:

અમે એવો નિયમ રાખ્યો છે કે કેટલાંક પુસ્તકોની તો માત્ર પહોંચ જ આપવી, કેટલાંક વિષે તેજ સ્થળે સામાન્ય વિચાર પાંચ દશ લીટીમાં દર્શાવી દેવા, અને જે થોડા પુસ્તક ઉત્તમ પ્રતિનાં માલૂમ પડે તેને જ વિસ્તીર્ણ વિવેચનને માટે રહેવાં દેવા.^૨

'યોગતત્ત્વ,' 'સત્યવિજય નાટક,' 'અસંકારચંદ્રિકા,'

૧. મનોમુકુર, અં: ૧, પૃ. ૩૪૪-૨. 'સુબોધચિન્તાગણિવિવેચન,' નવલઅંધાલિ, ભા. ૨, પૃ. ૨૧૮.

'પ્રિયાગ્રેમદર્શક' 'પ્રતાપ નાટક,' 'સ્વપ્રાક્રમ,' 'સ્વદેશા-
ભિમાન,' 'સ્વરૂપાનુસંધાન,' 'ભોગવતી બાગ્યોદય' ઇત્યાદિ-
ને એ નિયમ પ્રમાણે દ્વંકમાં પતાવી દીધાં છે.

'દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન, 'નાટકશાળા'ને ગોપીચંદ નાટક,'
તથા 'બાળલગ્ન' અને 'બાળાટકારનું' વૈધવ્ય,' એમાં વળી જુદી
જ પ્રથા રચીકારી છે. તે પુસ્તકોના ગુણદોષનું નિરૂપણ ન કરતાં
તે તે ગ્રંથના વિષયની સૂક્ષ્મ, તલરસપર્શી ને સમર્થ ચર્ચા કરી છે.
ગ્રંથના વિષયનું મહત્ત્વ એ આના કારણરૂપ છે.

'કરસનદાસ મૂળજી ચરિત્ર' અને 'મહેતાજી દુર્ગારામ મંછારામ-
નું જીવનચરિત્ર' એ બે ચરિત્રગ્રંથોનું વિવેચન કરતાં ગ્રંથકર્તાએ
આપેલી હકીકતો ઉપરાંત ચરિત્રનાયકના જીવન વિશેની ખીજ
વધારે માહિતી આપવા યત્ન કર્યો છે; અને એ રીતે એ વિવેચન
મૂળ ગ્રંથના પરિપૂરકરૂપ બન્યાં છે.

પુસ્તકોનાં વિવેચનો સિવાય નવલરામે સાહિત્યના જુદા જુદા
વિષયોની સ્વતંત્ર ચર્ચા પણ કરી છે. 'મનના વિચાર' અકબર-
ખીરખલ નિમિત્તે હિંદીકાવ્યતરંગ'માં કવિતાના સ્વરૂપ વિશે
ચર્ચા છે. 'સંસ્કૃતગય ગુજરાતીમાં' બાપાશૈલીની ચર્ચા કરી છે;
નર્મકવિતાની પ્રસ્તાવનામાં નર્મદ અને દલપતની તુલના કરી છે,
'સુધારના ઇતિહાસરૂપ વિવેચન'માં સુધારાના તાર્ત્વિક સ્વરૂપની
સમાલોચના કરી છે. પરંતુ એ સર્વ વિશે એમના વિચારો
આપણે આગળ જોઈશું.

આ પ્રમાણે નવલરામનાં વિવેચનો એમના નિષ્પક્ષ-
પાતપણાને લીધે, એમનાં ઔદાર્યને લીધે, એમની પરગુણપરમાયુને
પર્યંત કરી બતાવવાની શક્તિને લીધે, એમની 'વેધક દંછિને લીધે' ને
એમની આડંબરહીનતાને લીધે શોભી રહ્યાં છે. વિવેચન-સાહિત્યના
એ પ્રારંભક હતા. અને પ્રારંભકાળનાં વિવેચનો સર્વાંશે પરિપૂર્ણ
હોય એ અશક્યવત્ છે. એમનાં સર્વ વિવેચનો ઉત્તમોત્તમ કાટિનાં

કે અપૂર્વ વિદ્વાતાવાળાં નથી-છતાં, વિવેચક તરીકે નવલરામે મેળવેલી સફળતા આશ્ચર્યજનક છે. સાત્ત્વિક, રાજસ, ને તામસ; એમ વિવેચનોના એમણે ભેદ પાડ્યા તો નવલરામનાં વિવેચનોને સાત્ત્વિક પ્રકારનાં કહી શકાય. પોતાની વિદ્વાતાને દર્શાવવાને અર્થે લખાએલાં રાજસ વિવેચનો, તેમ જ નિંદામુક્ત આક્ષેપોથી ભરપૂર એવા તામસ પ્રકારનાં વિવેચનો અત્યારે, દુર્ભાગ્યે, આપણા સાહિત્યમાં વધતાં જાય છે, ત્યારે વિવેચનકલાની ઊગતી દશામાં પણ નવલરામે જે સાત્ત્વિકતા કેળવી છે તે બદલ નવલરામને માટે માન હિત્ત યથા વગર રહેતું નથી.~

૨૧. ગોવર્ધનરામ કહે છે તે યોગ્ય જ છે:

જેને જેવું ને જેટલું કહેવું ધટે તેને તેવું ને તેટલું કહી, કોઈને મ્હોટપ આપી, કોઈને ઉત્તેજન આપી, ખમનારને ખમે તેટલો પ્રહાર આપી, ન ખમે એવાને ધીરી લપડાક આપી, કોઈને રાખામણ આપી, કોઈને સૂચના આપી, કોઈની બાબતમાં ઉપેક્ષા કરી-અબોલા રહી નવલરામ સર્વ ન્હાના ન્હાના અંચકારોની પરીક્ષા કરતા વિવેક રાખે છે, "મારવો તો હાથી અને લૂંટવો તો ભંડાર" એ ન્યાયે વર્તે છે, કોઈ ન્હાના કે મ્હોટાનામાં કંઈ શુભ છે એવું લાગ્યા વગર શુભદોષની કયાથી માંસલ પરીક્ષા અથવા શુધ્ધ વિવેચન સરખું પણ કરવાનું માથે લેતા નથી, જ્યાં શુભ લાગે છે તેવું કીર્તન કર્યા વિના રહેતા નથી, અને અંતઃકરણમાંથી ગુજરાતી ભાષાની સંવૃદ્ધિ અને સંપત્તિ આદે છે. * * * ગુજરાતી સાક્ષરમંડળની એમના હિપર નિર્વિવાદ પ્રીતિ છે તેવું મૂળ જ આ "શુભપરીક્ષા" છે. આ સર્વે પરીક્ષાઓ શુભમધુના આ મધુકરનો ગુંબરવ છે-પછી તે વ્યક્ત છે કે અવ્યક્ત છે એ જુદી વાત છે. આ મધુર સર્વરસિક ગુંબરવ છેક અંતકાળ સુધી નવલરામે કર્યો છે.~

અને મધુ અને મધુકર જાને વિલુપ્ત યથા છતાં પણ એ મધુકરના 'રસિક ગુંબરવ'ના ગુર્જરી સાહિત્યકુળેમાં અંતકાળ સુધી પડ્યા સદ્દેખને તો સંભળાયાં જ કરશે.~

૧. નવલરામનું જીવનચરિત્ર પૃ. ૭૪.

૨. 'ગદ્યશૈલી' અને 'વિચારક' એ લેખાંકો હવે પછી.

“લમાં ધણી વસ્તુઓની ખોટ જણાય છે, ... એક વખત મને એક નવી જ વસ્તુની ખોટ જણાયલી એમ યાદ આવે છે. હું લખનૌ ડિસ્ટ્રિક્ટ જેલમાં હતો ત્યારે એક વાર મને એકાએક ઘઈ આવ્યું કે સાતઆડ મહિના થયાં કાર્ક ફૂતરાને લાસતો સાંભળ્યો નથી.”

જેલજીવનાનુભવી એક સાહિત્યરસિક મિત્ર બેળા આ પ્રકારે પંડિત જવાહરની આત્મકથા વાંચતાં તે વચમાં બોલી ઊઠ્યા:

“હા, ખરોખર આમ જ જનતું હોય છે. મને પણ જેલમાં આવી જ પીછ નછવી વસ્તુ માટે ઉત્કટ ઇચ્છા જાગેલી.”

મેં કંઈ ઉત્સુકતાપૂર્વક પૂછી નાંખ્યું.

“કંઈ વસ્તુની ?”

તેણે મોઢામાં સહજ વાર જીમ મગળાવી રસભરી સીમકારી બોલાવતાં આવેગપૂર્વક કહ્યું:

“સહેજતદાર ચટણીની. જેલમાં હું લૂખાસૂકા બોજન વખતે ચટણી માટે કંઈ તલસતો ! અને છેવટે સૂકાં ગરચાંની ચટણીનો નૈવેદ્યપ્રસાદ રસનાદેવીને ધરાવતો ત્યારે જ સંતોષાતો. જેલમાં ચટણી તો મારે મન રસચિંતામણિ હતી.”

આ સાંભળી કોઇ ઉદ્ભટ સમાસોચક જેમ સાદી લેખન-વાનગી પર ચડમડી બેઠે તેમ હું પણ ચટણી જેવી સાદી વાનગીનું નામ સાંભળી ચમકી બેઠ્યો. ખાંડ ને સાકરનો શીરો, વિવિધ પ્રકારના લાડુઓ, દૂધપાક, ગામુદી, શિખંડ કે વેડમીનાં નામ ગણાવવાનાં મૂકી છેવટે ચટણી ? સમાજમાં, સાહિત્યમાં તેમ સ્વાદમાં પણ નજીવી વસ્તુઓને મહત્ત્વ આપવાની પ્રથા તો નહિ હોય ? કે આકૃતિવર્ધક કાચની જેમ ચટણી સ્વાદના પરમાણુઓ વધારી રસનો સાગર છલકાવી દેતી હશે ? જેમ સંસ્કૃતને પ્રણાસિકા વગર ચાલે નહિ, પુરાણીને અવનાર વગર ચાલે નહિ, પંડિતને સંસ્કૃત વિના ચાલે નહિ, તેવી જ કોઇ અતૃપ્તિથી પ્રેરાઈ ચટણીનું આયોજન થયું હશે. માંદગીને ખિજાને પછડાઇ સાગ્ન થવા પછી સ્વાદશૂન્ય જીભ પર ચટણી મૂકવાનું, એની કદર કરવાનું, કોને મન નહિ થતું હોય ? એ અરસામાં અચાણું, પાપડ, ચટણી કે ફરસાણુ ખાવા મન બડમડી બેઠતું હોય છે. ખારી, તીખી, તૂરી, મીઠી, મોળી, ખાટી-પટરસની મીઠજાની ચટણીમાં છે.

પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના સંપર્કમાં આવનાર સૌ કોઇને વિદિત હશે કે યુરોપમાં તો હવે ભોજનના આનંદની બલભલી કવિતાઓ લખાય છે, અને એ નવીન યુગનું લક્ષણ મનાયું છે. આપણે ત્યાં રસનાનો આનંદ એ ભલે રથૂલ ઇન્દ્રિયનો આનંદ હોય, અને આપણા પુરાણા ગ્રંથો કે નાટ્યશાસ્ત્રોમાં ભોજન પર સંયમનો ઇસારો થયેલો હોય, પણ એની ખુમારી કંઈ ન્યારી છે. તેથી યુરોપના ક્લારસિકો ભોજનની પ્રશંસા કરે છે. આપણું પ્રેરણા-સ્થાન હવે પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય થઇ પડ્યું છે ને ? તો પછી વૈભવ અને વૈવિધ્યની મોહિની જેમાં મનમાની બમકી રહી છે એવા આપણે આ બાગતમાં પ્રેરણા લેવા ચૂકવું એ મુશ્કેલીકની દક્ષામાં પ્રવેશ કરી આશ્ચર્ય માનવા જેવું નથી ? સર્વગંતી પાકશાળાનો કોઇ સ્વાદ ટપકી પડ્યો હોય ને કેમ જાણે ચટણીમાં ઝીલાઇ

ગયો હોય એવો તો યથેચ્છ એનો સ્વાદ છે. આપણે ત્યાં જંગલ
કે 'ચાળ'ની વાત આપી કે તેમાં અન્નકૂટ કે શહેરની કંદોષની
દુકાનો જોળતાં પણ ન પ્રાપ્ત થાય એટલાં બધાં પકવાનોનો હુંડો
ગણાવ્યો હોય છે. બધી ઋતુઓમાં પાકતાં શાક ટોળે મળ્યાં હોય
છે પણ ચટણી વીસરાઈ કેમ જતી હશે તે સમજાવું નથી. વખત
છે એમ કેમ ન હોય કે અસલ બાપા પ્રાસ વિનાની હતી પણ
અર્વાચીન સાહિત્યમાં તેનો ઘણો ઉપયોગ વધી પડી એ સંગીતમય
શોભારૂપ બન્યો તેમ ચટણીનો પણ પાછળથી પ્રચાર વધી પડ્યો.
નહિ તો બાકી ચટણી જેવી સોમરસ કે વિજયા માફક સ્થૂલ
રસનાને ઉત્તેજિત કરી ચિત્તાવૃત્તિ સહેજમાં ઉદ્દીપ્ત કરી શકે છે,
તેને સાહિત્યમાંથી બાતલ કરી હોય. ભાને એ સાહિત્યમાંથી બાતલ
થઈ હોય પણ ફેન્સી ફલાલીન અને તરેડવાર કાપડની દુકાન
માફક ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તેનાં હાટ મંડાયા છે એટલી હવે સંતોષ
સેવા જેવી વાત છે.

અનેક પ્રકારની વાનગીથી બરેલા આંદોસોના કે જરમનના
ટાટ વચ્ચે ચટણીના લચકાવું દર્શન રતનમણિ જેવું રણિયામણું
નથી લાગવું? આ સ્થૂલ દ્રશ્યની વાત કારે મૂકીએ તો પણ
નિર્ગલ ભિષ્ટતામાં ચટણીનાં થોડી થોડી વારે ચટકાથી માંડી તે
સૂકા રોટલામાં ગરીબાઈની સાદાઈમાં સ્વાદસૌંદર્ય ઉમેરતી ચટણી
કેટલી બધી સુખદાયી છે! સુદામાજીના તાંદુલ શ્રીકૃષ્ણ હર્ષથી
આરોગે છે; તેમ શ્રીમંતો નિર્ધન પણ વતસલ ભેટ તરીકે ચટણીને
સત્કારે છે, એ મનુષ્યનો પ્રેમભરી આર્યા સમાન ચટણી તરફનો
કુદરતી, અનુપમ પ્રેમ સાબિત કરે છે. તો પછી સાસરવાસ જેવા
કપરા જેલજીવનમાં સ્વાદનો આવો ઠાઠ ઉત્પન્ન કરતા ચટણીની
બોગેચ્છા થાય એ સ્વાભાવિક છે, નહિ વારુ ? એ નિર્દોષ અને
પૌષ્ટિક ન હોવા છતાં પણ જિહ્વાપૂજક રસિકોની રસ-વાનગી
છે, સ્વાદજ્વરથી પીડાતાને તે રસસ્વાદથી તૃપ્ત કરે છે. ચટણી એ
કંઈ સર્વસ્વ નથી છતાં એના વિનાનું ભોજન નીરસ અને અધૂરું પણ

છે. બોજનમાં ચટણીદારા ખટરસની નિષ્પત્તિ થાય. સારે તેમાં તાલ, લહેન્ગત, રસ અને આર્નદ ઉમેરાય. સાદા બોજનવા મુસ્ત સ્વાદને જેર કરવામાં ચટણીની તોલે કોઈ ન આવી શકે. ચટણી ગિરવા-ધન્દ્રિયનું મધુરું સંવેદન છે.

સમાજનો ગોટા બાગ-જે મધ્યમ વર્ગનો જાનેસો છે-તે તો તત્ત્વજ્ઞાનના જેવું નીરસ બોજન આરોગે છે; સારે ચટણી જેવી રસમય-સ્વાદુ વસ્તુ બેળવી તત્ત્વજ્ઞાન અને જ્ઞાના સંમિશ્રણ જેવું બોજનમિશ્રણ કરી સ્વાદની તાલગદતા મેળવવા તેમાં ચોક્કસો પ્રયત્ન થયેસો. જોઈએ છીએ. કોલંબસને અકસ્માત અમેરિકાખંડ પ્રાપ્ત થયો હતો, તેમ સ્વાદની તૃપ્તિ શોધવાનો અકસ્માત માર્ગ પ્રાપ્ત થયો. તે ચટણી દ્વારા. અર્થાત્ સ્વાદની કમીના ચટણીએ પૂરી. સ્વાદસમૃદ્ધિ સાચવી રાખે છે તે પણ ચટણી જ, જેને બોજનમાં કોઈ ચોક્કસ સ્વાદનો તાગ લાધતો નથી તેને સ્વાદનાં તોડાન ધોરતી ચટણીના ચટકાની જરૂર પડે છે. અને તેમ છતાં જ્યાં સ્વાદની જીજ્ઞાસુ તેને દંભેશ રહી જવાની. પાક્યાશ્રમનાં ચટણી, ચૂરણ કે વડાંકચોરી, દોઢાં ને છદાં જેવા દરસાબના અનેક પ્રકારો દરદંભેશ વખ્યા કરવાના. અનુભવ અંગે રસોઈમાં મતાસાના મૂઝેમૂઝા નાંખવાની પ્રવૃત્તિ કાયમ રહેવાની. શું ત્યારે રસેન્દ્રિય જેમ રસતૃપ્તિ અધૂરી ને અધૂરી રહી જતી દશે? આ શરદો ઘડનાર ધમંડી વ્યાકરણાચાર્યો જુદા હો

દરેક જોગકની જેમ ચટણીને પણ પોતાનું ચારિત્ર્ય છે. આપ-જામાં કહેવન છે, " જેવું અમાણું જમડયું, તેવું વધું જમડયું જેની દાગ જમડી તેનો દિવસ થયજ્યો " ત્યારે આવા કહેડા અંજોશમાં ચટણી માત્ર બોજનની રસરાણી તરીકે આજ્ઞાસનરૂપ થઈ પડે છે. આથી બંધને તે સ્વાદમર્વરૂપ નથી છતાં એટલું તો હજુમ કરવું પડ્યો કે ચટણી વિનાનું બોજન તે " માટી વિના બાપના મન " જેવું કે " જોગ વિનાના કંસાર " જેવું અનેક રીતે નીરસ અને અધૂરું છે. કોઈ પ્રજા કમ્મે: ચટણીને પાક્યાશ્રમમાં

શેના ખપાવે છે તે ? કારણકે મુખ્યત્વે તેમાં કશી સામગ્રી પક-
વવાની-ચઢવવાની હોતી નથી. છતાં એ બોજનસામગ્રીમાં
ચટાકા તરીકે રાખતાં, દહીંવડા કે પંચામૃત કરતાં પણ સવિશેષ
સ્થાન પામી ચૂકી છે અને તેથી જ પાકશાસ્ત્રની પ્રતિષ્ઠામાં
ચટણી એક મૂલ્યવાન ઉમેરો થઈ ચૂકી છે, એમાં શંકા નથી.
દક્ષણીઓને કેટલાક વ્યંગ્યમાં 'ચટણા' કહે છે, કારણ કે તેઓ
સૌ કરતાં ચટણીના વિશેષ આરાધક-પૂજારી હોય છે. ચટણીના
સ્વાદના પારખ જનવાતું તેઓએ આપણને શીખવ્યું તો
નહિ હોય કેમ કે દક્ષણીઓ ચટણીના વિધાયક તરીકે અજોડ
રહ્યા છે. ચટણીની ખાખતમાં આપણે ગહારાબદની નજદિક
આવ્યા છીએ, એમ કહીએ તો ચાલે. ગુજરાતના ઘેરઘેર
ખાનપાતની ખાનદાની ચટણીથી ઘરોગર જળવાય છે.

રજસ્તમસાદૃત ચટણી અત્યંદ જલદ વરતુ છે, એ વાત
સાચી. જો તેમાં બેદિલ પતિપત્નીની જેમ એક રાગ ન હોય તો
ધણી વખત સ્વાદની અંધાધૂની આગળ તરી આવે છે. જો તે
જીભને જાણ નાંખે એવી તીખી હોય કે તેમાં મીઠાનો અગર હલવાઈ
ગયો હોય તો એના કારમા સ્વાદથી જીભ ચચરી ઘાઝી બેઠે,
આંખમાં પાણી લાવી નચાવી મૂકે. જો કે તરેહતરેહની ચટણીમાં
તાલ સચવાય ક્યાંથી ? વિશુદ્ધિ અને ચોક્કસાદિને અભાવે અથર્વ-
વેદમાં અલ્લાહસૂક્ત પેસી ગયું, રમૂતિઓમાં પરસ્પરવિરોધી
વચનો ઘૂસી ગયાં અને આપણા સાહિત્યમાં પ્રેમાનંદને નામે
કેટલાંક નાટકો ચઢી ગયાં. સાહિત્યમાં જ કેમ બોજનસામગ્રી-
માં પણ હિંદુનાં ખાખ જલેણી જોડે ધરાનની મેવામીઠાઈ
પણ ક્યાં બેળવાઈ નથી ગઈ ? અને તે પાછી ચાળ કચરાટમાં
ને પીરસાતાં ખૂમચામાં પીરસાય છે. જુઓ :

ખાખ લાડુ જલેણી યેવર જ છે સાર

મેવા મીઠાઈ ખુઆન બરી એલેઆં તે વાર

રસોજીવલ ચટણીનું ચારુત્વ એના રચનાવિશેષ પર

આધાર રાખે છે. ચટણી વાટવી ને કરવી, દરેક વસ્તુનાં પ્રમાણ જાળવવાં ને તાગગી ટકાવી રાખવી એ બધું શ્રમસામ્ય છે અને કૌશલ્ય માગી લે છે. ચટણી બનાવવામાં ખંત ન હોય, ચીવટ ન હોય, સંયમ ન હોય, પ્રમાણ કે માપ સમજવાની ગંધિતની ગમ ન હોય તો તે કપળી જાય. ચટણી આટલી આટલી ફસોટીકારા કરા નીકળેલી કલામય તેમ જ રામય વાનગી છે. તે આતિથ્યમાં અદ્ભુત ગધુરપ અને આનંદ મિલાવે છે. એક સમયે અમારા કુટુંબીજનોએ ચટણીનો વિષય છણ્યો. ચચાં દરબાન ગોટાભાઈએ કહ્યું “એના આદિરવરપમાં મરચા, માચુ, આદુ, ફુદીનો, મીઠો લીંબડો વગેરે અનેક ખાજ બાછપાલાની ચટણી હું ઉત્તમ ગણું છું.” હારે બાલીએ એમની કુશળતા જણાવતા કહ્યું: “દાળિયા, મગની પલાંજલી દાગ જેવા કોળા, દાઝા, કમંક, કોદા જેવા ફસફલાદિની સદાયતાથી નિવિધ પ્રકારની ચટણીઓ તૈયાર થાય છે તેની તમને ક્યાં ખજાર છે ?” વિવિધતાનાં શોખીન મારાં શ્રીમતીએ જણાવ્યું: “કાષર્ગના છીબુંને સમારી અદ્રાપૂર્વક તૈયાર કરેલી ચટણી જુદી જ બાત પાડે છે.” મેં મારો નણુનોતરો અભિપ્રાય ધર્યો કે “કાંદા ને કેરીના મરચાની મીઠું, છરં ને મરચાં બગરાવેલી પ્રાકૃત ચટણીની તોલે કાંઈ બેરો શકે એમ નથી.” આ બધા મનોનું સમાધાન કરનાં અમારા વરોટદ દાદા રસિકતા પ્રકટ કરતા બો.યા: “વાનગીએ વાનગીએ ચટણીના પ્રકારો બદલાતા હોય છે, એ તમે જ્યાં કેમ વાસરી જાઓ છો ? મમરા-સેવના બૂસા વખતે કાંદાકેરીની જ ચટણી શોભે. જાકાળા ખેંકમાં આદુમરચાં, માખાસચણુની જ ચટણી રાદકારી થઈ પડે, ને મિચાન બેજા પીંગા પચરક છીંચુ નીચે.વેલી જ વધાર્મી રીમે. વિનથી બોલીનો માખુસ બાનમાનના રોજામાં સમાય, તેમ બાનમાનની ચટણીઓ ૫ખુ બાનપાનની તમામ ચીજોમાં સુમેળ માર્યે છે. અને જનના પ્રસંગ હોય તો દિખજ ખાનર

કડવા લીમડાની લીલી કુંબર જેવી પત્તીઓની ચટણી વાટીને પણ પીરસાય.

ભાજીપાસાની ચટણીમાં લાલકીલા રંગની સૂક્ષ્મ છટા ઉપરાંત તે જેમ જેમ મનમધુરી ને વાયુમીણુરી વટાતી જાય તેમતેમ ધાણુ લરાણુ અને કુદનાની ફોરમ ઊડવા માંડે અને ભભકભયો ઘેરે. રંગ બનાવે. ચટણીનું રંગછટા વિનાનું લાવણ્ય-લાલિત્ય દીપી જીઠે ત્યારે જ એના સ્વાદની તરસતા, લાલસા વિશેષ પરખાઈ આવે. "હાથીદાંતે કરવત વેઠયું, નપુરે દુતાશન સહ્યો, મોતીએ સમુદ્રનો ખાર વેઢ્યો અને કળશે કુચની ઉપમા લીધી ત્યાર પહેલાં ધણુ વડે કુટાયો અને પછી ચાક પર ભમ્યો;" તેવી રીતે ચટણી પણ ધસારો વેઠી ખલસતામાં કુટાઈ દેહધારી મધ. તપ તપવાનો આ અજળ મહિમા ચટણી ગાઈ રહી છે.

કેટલીક ચટણીઓ ચૂરણની સગી બહેન જેવી માત્ર સ્વાદિષ્ટતાનો ગુણ ધરાવવા ઉપરાંત ઔષધ્યારિક છટા પણ બતાવે છે. પેટમાં વાયુની ગૂંચ બરાબ હોય તો ઉપયોગમાં લેવાય છે. તે વાત-હારી, પિત્તનાશક, વાયુહરણ કરનારી હોય છે. મોળય અને શીક મારતા મોઢામાં મધમધાટ, ધમધમાટ ફેલાવી મોઢું તાજગીભર્યું કરે છે. તેમાં કેટલાંક કારિયાણાં અને તેજનાની બહાર ખીલી જીઠે છે. ચટણી પરોણાગતમાં આગ્રહી હોવાનો તમારો કે મારો અનુભવ જૂનો હશે પણ મેધધનુષના રંગની પેઠે ચટણીના સ્વાદનું આયુષ્ય દૂંકું હોય છે. માતઃકાળની ચંદ્રલેખા કે અતિથિની મહેમાનગીરી જેમ તે ક્ષણજીવી છે.

ચટણી પ્રાન્નસ્વાદી ને હિમ છે. તેનામાં નવસ્વાદની રચના કરવાની, સ્વાદનો ઉઠાવ કરવાની તરકીબ છે. તે સ્વાદપોષક થાય એવું પરિવર્તન કરવા મધ્યે છે. મુત્સદ્દીની કાપાની જેમ જુદા-જુદા પ્રકારની ચટણીઓ નવાનવા સ્વાદ વ્યક્ત કરે છે: ત્યારે (જે કે પૂર્વાચાર્યોએ ભોજનના ખટરસ અને સાહિત્યના નવરસ કથા

છે; તો પણ) એ બધામાં એક રસ કયો તેને પકડવાનો ચટણી-
માં રસાયણિક પ્રયત્ન થયો હોય એમ નથી લાગતું ? તેમ
છતાં સ્વાદ કોઈ કાલે બંધાય ખરો કે ? ચટણીનો ખરો સ્વાદ
જ એના અરયામીપણામાં છે.

આદાર જીવન

પ્રવાદ, તટ, અને પ્રવાદનો ગુપ્તાનુરાગી સાક્ષર સાક્ષી-એ ત્રિપુરી-
ના હાથોમયી સાક્ષર જીવન આધિર્ભાવ પામે છે. એ સંગીતનાથું
જીવન એ જ સાક્ષર જીવન-એ જ *contemplative life*, એ જ
literary life, એ જ *philosopher's reflection*, એ જ *sci-*
entific men's laboratory માનું જીવન, એ જ ધરપટ્ટી બરેલી
કોદરીમાં નૈયાધિનું જીવન, એ જ ચે.વી.સી.માં મોઝ, અને એ જ નેપાળનું
સ્વાનુભૂતિ જીવન. એવું જીવન જ્યોતે દરશામાં, દરિદ્રતામાં, વાસનામાં,
પડતું હોય તો તેના ઉપર દષ્ટિ કરનારને શું થાય ? જ્યોતે દષ્ટિ કરનાર
એ જીવનનો મમંજૂ હોય તો તેને એ જીવનના હોય વરો નહિ.

('સાક્ષર જીવન' પૃ. ૧૬)

—ગોવર્ધનરામ

વેદાન્તી કવિ અખો

મુખે સૌ અત્યારે એક એવા યુગમાં છીએ છીએ જેમાં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ ઠશુંય વિચારવાનો આપણને વખત નથી. અધ્યાત્મવાદ અથવા તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય અતિ ગદ્ગદ તથા સૂક્ષ્મ છે. રચૂલ બુદ્ધિ એમાં ચામી શકે તેમ નથી. આ જગતમાં કયો પદાર્થ મત્ય (Real) છે તે જાણવાની ચાવી તત્ત્વજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય છે. ઇન્દ્રિયજન્ય વિષયોમાંનું તથા ભૌતિક પદાર્થોનું જ્ઞાન આપણને સત્ય વસ્તુની પ્રતીતિ કરાવી શકે નહિ, કારણ કે તે સૌમાં ફેરફારની ક્રિયા ચમાયત્તી છે. આપણે તેને જ મત્ય Real કહી શકીએ કે જે સદા નિત્ય, અવિનશ્વત તથા અવિનાશી હોય. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે જાતસ્ય દ્વિ ધ્રુવો મૃત્યુઃ । જે જન્મ્યું છે તેનું મૃત્યુ અવશ્ય છે. આ રીતે જોતાં આ જગત નાશવંત છે અને માટે તે સત્ય નથી. આપણે ક્યાંથી આવ્યા ? આપણું શું થવાનું છે ? આપણું ક્યાં જઈ રહ્યા છીએ ? આ જગત એ વસ્તુતઃ શું છે ? આ મધળા મુરકેલીભર્યા પ્રશ્નોનો જોડેલ તો પ્રાચીન ઓક તત્ત્વવેત્તા ઘેઘસથી માંડીને અત્યાગ સુધીના જર્મીન-ડ રસેલ હેન્રી જર્ગેમાં વગેરે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પળ લાવી શક્યા નથી. આપણે કેવળ આપણી આજુબાજુની દુનિયા જોને આપણે આપણી છતી આમે જોઈ શકીએ છીએ તેની સાથે જ આપણો જીવનઅવકાર ચલાવવામાં આપણા કર્તવ્યની છતિથી માની છે આજે જગતમાં જ્યાં

ત્યાં વાસના અને વિલાસ, શાંતિવાડા અને ધર્મવાડા કે પંથવાડા, પ્રપંચ અને પાપવાડ, જિન્સી આકર્ષણો અને સ્વાર્થોધતા, ધાર્મિક વિષયોમાં દંભ અને પાપવાડ, તથા હરામખોરી અને જોદુહામી અને પૈસો એ જ મારો પરમેશ્વરનાં વિવિધ પ્રકારનાં દંદી જેવામાં આવે છે.

ત્યારે આવી રીતિ પ્રવર્તે છે ત્યારે માનવી પોતે પરમાત્માનો, પરમતત્ત્વનો, બ્રહ્મનો એક અંશ છે, એ વસ્તુ બૂલી જાય છે. આવી અંધાધૂનીના સમયે આપણી વચ્ચે કાંઈ અવતારી પુરુષનો જન્મ થાય છે જે પોતાના જીવન અને વર્તનથી એ પરમ સત્યનું જ્ઞાન આપણામાં ફરીથી જન્મી કરે છે. ગીતામાં કૃષ્ણ ભગવાનને કહ્યું છે કે:

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।।

અમ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદામાનં સ્વજામ્પહમ્ ॥

તે આ ક્યનને પોમે છે. જગત પરના વ્યાપક ધર્મોના મહાપુરુષોએ અવળે રસ્તે ગયેલી માનવતાને સાચો રાહ બતાવવાના પ્રયત્નોમાં પ્રાણની પજુ દરકાર રાખી નથી. એ ઉત્તમ વ્યવસાયમાં સોક્રેટિસે ઝેર પીધું, કાઇસ્ટે પ્રાણની કુર્યાની કરી, બુદ્ધે મારનિજ્ઞય આદ્યો અને કબીર, નાનક, રામદાસ, તુકારામ વગેરેએ પોતાનાં ભક્તિ-વૈરાગ્યનાં પદોથી તેમ જ લોકો-તર વ્યક્તિત્વથી આ જગતમાં અમરત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે.

આવા જ કોઈ શુભ દેવું અર્થે જ્ઞાની ભક્ત અખાતો જન્મ થયો હતો. શુન્દરાતી સાદિસના આપણે જે ત્રણ યુગો સ્ત્રીકાયા છે તેમાં અખાતું રથાન સત્તરમા સૈકામાં એટલે કે મધ્ય યુગમાં આવે. તે સને ૧૬૧૫માં જન્મ્યો અને સને ૧૬૭૫માં મૃત્યુ પામ્યો. તે જાતનો સોની હતો અને અમદાવાદ કે તેની પાસેના જેનલપુરનો રહીશ હતો. એની બહેનના અવસાનથી એના મન પર નાનપણથી વૈરાગ્યના સંસ્કારો

પડ્યા દતા. એ પછી જે બાધને તે સગી બહેન કરતાં પણ અધિક ગણતો તેની 'સોનાની કંઠી' તેણે ગાંઠનું 'સોનું' ઉમેરી બનાવવા છતાંય એના પર તેણે 'સોનું' ચોર્યાની આણેલી શંકાનો પ્રસંગ, અને જ્યારે અમદાવાદની શાહી ટંકશાળનો તે ઉપરી હતો ત્યારે સિદ્ધા પાડવામાં એના તરફથી ચાંદી સાથે દબકી ધાતુનું મિશ્રણ થાય છે એવી જાતના આરોપનો પ્રસંગ-આ વગેરેથી એને સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય આવ્યો અને અમદાવાદથી માંડી જયપુર સુધી બ્રહ્મદર્શન કરાવે એવા સદ્ગુરુની શોધમાં તે ભ્રમ્યે, પરંતુ જ્યાં જોઈએ ત્યાં એને પાખંડીઓ અને ધાર્મિક દુરામખોરોનો જ ભેટો થયો. છેવટે એ કાંઈ ગયો જ્યાં ખૂબ પ્રયત્નને અંતે એની જ્ઞાનપિપાસા બુઝાવે એવા સંત એને મળી આવ્યા. એ સંત તે સમર્થ બ્રહ્મજ્ઞાની સ્વામી બ્રહ્માનંદ.

રાત્રિના વખતે ગમે તેવી ઋતુમાં બ્રહ્માનંદ સ્વામીના મઠ બહાર બેસી અંદર ચાલતા જ્ઞાનવાર્તાલાપનું બાર માસ સુધી એકચિત્તે શ્રવણ કરવું અને જે શિષ્યને માટે એ વાર્તાલાપ ચોખ્ખો હતો તેના કરતાં કેટલાય-ગણી એકતાનતાપૂર્વક લક્ષ આપવું અને અંતે ગુરુની દષ્ટિએ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અર્થે ઉત્તમ અધિકારી નીવડવું એ એની જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટેની તીવ્ર અભીપ્સા, તાલાવેલી કે તમજા બતાવી આપે છે. એ પછી એની રહેણી-કરણીમાં અજબ જેવો પલટો આવે છે. એનો આત્મા બ્રહ્મ-વિદ્યાના નવચેતને પ્રકુલ છે, એનાં જ્ઞાનચક્ષુ કેમ અદ્ભુત સૃષ્ટિનાં દર્શન કરે છે અને એ નિઝનંદે બહારવરૂપમાં મસ્ત બને છે. એ આખા ય ચેતનવંતા માનસનાં દર્શન એના આ શબ્દોમાં જ થાય છે:

આનંદ વાળો ને રંગ હલદયો રે પ્રકટયો છે કાંઈ પૂરજી જલ રે
સદ્ગુરુને ચરણે આવતાં રે;

તિમિર દતાં તે મારાં ટણા જ્યાં રે હલોચો છે કાંઈ જ્ઞાન
કરો બાણ રે.

એ જ્ઞાનચક્ષુ ઉદ્ભવ્યા પછી એની વાણીમાં ચેતન આવે છે. તેનું ભાષાવિષયક જ્ઞાન ઘણું મર્યાદિત હોવા છતાં પણ તે પોતાના વિચારોને સ્પષ્ટ અને સચોટ રીતે જાહેર મૂકી શક્યો છે. અહીં ધ્યાન રાખવું આવશ્યક છે કે અખો મુખ્યત્વે જ્ઞાની કે વેદાન્તી હતા; કવિ નહિ. કવિતા તો એ સમયની ભેખત-પદ્ધતિ અનુસાર તેના વિચારોનું વાદન માત્ર હતી. ભાષા એને મન મંત્ર સાધન હતું. એનું સાધ્ય તો બ્રહ્મજ્ઞાનનિરૂપણ હતું, ગુરુ-ગતી ભાવાર્માં ગદ્ય એ સમયે લખાવું ન હતું. નહિ તો તેણે કદાચ પોતાના વિચારો ગદ્યમાં જ મૂક્યા હોત. એને કવિ તરીકે નહિ પણ સાચા બ્રહ્મજ્ઞની તરીકે લખવું હતું. માટે જ તે કહે છે કે:

જ્ઞાનીને કવિમાં ન ગગીય

કિરણ સૂરજનાં કેમ વરણીય.

વાચાનું જે પ્રભવરથાન છે એવા બ્રહ્મનું વર્ણન વાચા કઈ રીતે આપી શકે ?

અખાની અત્યાર સુધીમાં જાહેર પડેલી કૃતિઓ નીચે પ્રમાણે છે:

શુજરાતીમાં

પંચીકરણ

ચિત્તવિચારસંવાદ

ગુરુશિષ્યસંવાદ

અનુમતિજિંદુ

અખેગીતા

દેવસ્થગીતા

છાંપા

૧૯૬૫ પહેા

(અને ત્યારપછી હલ્લા પાંચ

વરસમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં.)—

અખાજીના કક્ષા

.. બાર માસ

.. સાત વાર

દિન્દીમાં

સંતપ્રિયા

બ્રહ્મશીલા

(હલ્લા પાંચ વરસમાં)

અખાજીની જકડી દિંદી

અખાજીના દિંદી પંનજી જુલખા

અખાજીની એકલાદી રમણી દિંદી

દિંદી જાજો...વગેરે

” ગુજરાતી સજનો
” અવસ્થાનિરૂપણ...વગેરે

પચાસ સાઠ મિનિટ જેટલા આ વ્યાખ્યાનના ટૂંકા સમયમાં આ સઘળી કૃતિઓને ન્યાય આપી શકાય જ નહિ, પરંતુ એની મુખ્ય કૃતિઓ જેવી કે ‘અખેગીતા,’ ‘પંચીકરણ,’ ‘અનુભવગિંદુ’ તથા છૂટક છપ્પા એ વગેરેમાંથી આપણે એના તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રમેયો જાણવાનો અને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

અખાનું તત્ત્વજ્ઞાન સમ્યક્ રૂપે જાણવા તથા એક વેદાન્તી તરીકેનું એનું સ્થાન નક્કી કરવા માટે છ આસ્તિક દર્શનો-ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, પૂર્વ અને ઉત્તરમીમાંસા-તથા જૈન અને બૌદ્ધ જેવાં નાસ્તિક દર્શનોનો આછો ખ્યાલ હોવાની જરૂર છે. એ બધાંમાં સમાયલા સિદ્ધાંતોમાં અસારે ઊતરવા જતાં અહીં જ મધરાત થઇ જવાનો ભય છે એટલે આપ સૌ એ વિષયમાં વ્યુત્પન્નમતિ છો જ એમ માની લઇ આગળ ચાલું છું.

અખેગીતા એ ગ્રંથમાં અખાના અનુભવ (Realisation)ની કાંખી માત્ર છે. અનુભવ શબ્દ અહીં તેના વિશિષ્ટ અર્થમાં વપરાયેલો છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. માયાના બંધનમાં ફસાયેલા જીવોને મુક્તિ મળે, તેઓ પિંડમાંથી બ્રહ્માંડની સ્થિતિ પામે, જીવમાંથી શિવ બને, આત્મામાંથી મહાત્મા બને, micro-cosmic સ્થિતિમાંથી macrocosmic સ્થિતિને પામે, many-માંથી One થાય, પરિમિતમાંથી અમિત બન, મિથ્યા સ્થિતિમાંથી વસ્તુસ્થિતિમાં લય પામે એ લક્ષ્ય સમાવશું છે-પાંડિત્ય-પ્રકાશ નહિ. ‘અખેગીતા’ એટલે સરળ ધરમથુ ગુજરાતી ભાષામાં બ્રહ્મવિદ્યાનું સમ્યક્ નિરૂપણ. દિ. જી. શ્રી નર્મદાશંકર મહેતા જેમનો અખાવિષયક અભ્યાસ સર્વમાહી અને તત્ત્વરેપણી છે તે એ ગ્રંથને છ ખડોમાં વહેંચી નાખે છે. આપણે એમની વ્યવસ્થા પ્રમાણે અહીં એક પછી એક ખંડ લઇશું.

સૌથી પ્રથમ અખો મન-વાણીને અગમ્ય, જેને ઉપનિષદમાં

યતો વાચો નિવર્તતે અપ્રાપ્ય મનસા સદ્ । એ રીતે વર્ણવ્યા છે એવા પરાત્પર પરબ્રહ્મને પામવાના માર્ગનું દર્શન કરાવે એવા ગુરુતીરગુણિ દરે છે; અને પછી પ્રાચીન મહાકવિઓની મહત્તાનાં ગુણ-ગાન કરી તેમને પ્રશંસાઅર્થે અર્પે છે અને પોતે તેમના આગળ અતિ અલ્પ છે એમ નમ્રપણે સ્વીકારી પછી કહે છે કે,

તેભે મયં પદેભું એમ નમ્નુઃ,
અમો મગલ્ જગલ્ નયી નમ્નુતા,
તુક, ચોત્ર ચાતુરી ચક્રમકો,
અમો લક્ષ્મી વિના નયી આલુતા.

એ પછી પ્રાચીનોમાં કાણે કાણે બ્રહ્મવિદ્યાનું પરિશીલન કર્યું હતું તે જણાવતાં તે કહે છે કે નારાયણે બ્રહ્માને, દત્તાત્રેયે કાર્તિકે સ્વામી-ને, વસિષ્ઠે રામચંદ્રજી આગળ, શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને, જનકે શુકદેવને, નારદે મહાકવિ વ્યાસને, શિવે પાર્વતીને જે બ્રહ્મ-વસ્તુજ્ઞાન સમગ્રવ્યું હતું તે વિશે

કહે અમો વસ્તુજ્ઞાન વિના, કુચળ ન દોષ જાતને;
નિજધામ હીટા નમ્નુવા તો સેવો દરિ-ગુરુ-સંવને.

એ બ્રહ્મને કેવી રીતે ઓળખવા ? દરિની માયા અને જીવની અવિદ્યા વડે જીવત્ત જીવું થાય છે તેથી આપણે દરિને આત્મારૂપે ઓળખતા નથી. આપણે કર્મજન્ય છીએ. પરમાત્મા તરફ પીઠ રાખી, નિયમોમાં રત રહીએ છીએ જેથી આત્મતત્ત્વને, પરબ્રહ્મને ઓળખી શકતા નથી. જેમ ખાટકી વધ્ધ બકરાને સારી રીતે પાળે-પોળે છે તેમ માયા આપણને જગતના નાનાવિષ પદાર્થોનાં પ્રસોલનો લીધાં કરી સંસારની ધટમાળમાં બદ રાખે છે:

જેમ માયા નેય નાના ધરેજ, કર્મધર્મના ચબ્દનાના જોચરેજ;
જ્યે કેરા મનને અતિ ધણું આચરેજ. તેણે પુરંજન બલ ફેરા ફરેજ.

કર્મના બંધનમાંથી આપણે મુક્તિ મેળવી શકતા નથી. આપણી સામે સ્વર્ગ અને નરકનાં દ્વંદ્વો હંમેશાં સુખ અને

દુઃખરૂપે ખડાં રહેલાં હોય છે જેથી મોક્ષ જેવી વસ્તુ અપ્રાપ્ત રહે છે; માટે અખે કહે છે કે

માયા મોટી જમ માંદે નથી છ,
તે આગળ કોઈ ન રાકે ખરી છ;
દરિદર અજયી આગળ વડી છ;
સમગ્રી ન ભરે. જેવી માયા અટપડી છ.

શ્રી શાંકરમતમાં પરબ્રહ્મને પૂર્ણ ઐશ્વર્ય શક્તિસ્વરૂપ, પૂર્ણગાન-સ્વરૂપ તથા પૂર્ણ આનંદસ્વરૂપ માનવામાં આવે છે તેમ જ માયાને બ્રહ્મની એક ઔપાધિક (accidental) અવસ્થા માનવામાં આવે છે. જે પરિણામી, વૈકારિક તથા અનિય છે ને તે પરબ્રહ્મને સદૈવ આધીન છે, તેનો આધાર બ્રહ્મ ઉપર જ છે. જેમ લાકડામાં કે પત્થરમાં ચૂંદ રૂપે અગ્નિ રહે છે તેમ પરબ્રહ્મમાં, માયા અણુછતી રહે છે. માયામાં પરબ્રહ્મના તેજના પડવાથી તે પ્રકૃતિકારા જે વિશ્વની ઉત્પત્તિ કરે છે તેમાં રહેલા જીવો દેહાધ્યાસને લઈને તેમ જ વિષયો પ્રત્યેની આસક્તિને લઈને માયામાં ગોથાં ખાંધા કરે છે અને પરમપદ પામી શકતા નથી. ગીતામાં કહ્યું છે કે બ્રહ્મણેનાશ્યં જ્ઞાનં તેન ગુણંતિ જંતવઃ ગાનસ્વરૂપ બ્રહ્મણું મૂળ સ્વરૂપ અજ્ઞાનથી (એટલે કે માયાથી) આટત યથેષુ હોષ્તેનાથી જ સંસારી જીવો માયામાં મોહિત થયા છે. વળી ભગવાન ગીતામાં કહે છે કે પ્રકાશ નાદં સર્વજ્ઞઃ યોગમાવાસમાટતઃ અથોત્તું સર્વને પ્રકાશિત નથી એટલે કે સમજતો નથી, કારણ કે યોગમાયાથી હું દંકાપક્ષો રહું છું. અને જ શાંકરમતમાં વિવર્તવાદ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અખે એક દેકાણે ચત્યવાદીની એટલે કે બૌદ્ધમતની ટીકા કરે છે તેનું કારણ કેટલાકને મતે માયા એટલે મિથ્યા—ચત્ય Void એવો અર્થ યાપ છે પણ શાંકરમતનો એ અર્થ છે જ નહિ. એ રીતે સમજતાં તો જગતનો સર્વ વ્યવહાર અટકી પડે અને પરબ્રહ્મપ્રાપ્તિ પણ અશક્યવત્ થઈ પડે. એટલે જગતનું મિથ્યાત્વ એટલે આ જગત કામચલાઉ (Pragmatic) છે પણ નિત્ય નથી એમ સમજીને વ્યવહારમાં વર્તવું તે. આથી

કર્મો કરવા છતાં, અને હું પશુનો ભાવ નહિ થયો હોવાથી દેહાધ્યાસ થતો નથી; જેથી જ્ઞાનીનું ધ્યેય પોતાના નિરાકાર, નિર્ગુણ, પ્રત્ય-ગાત્મસ્વરૂપ શુદ્ધ ચિત્તન્યમાં જ રહે છે. સર્વ જૂતોને તે આત્મવત્ત્વ જુએ છે, વસુધાને કુકુંળ જેમ લેખે છે અને જગતના આંતરિક આત્માનું તથા પોતાના આંતરિક આત્માનું ઐક્ય સાધે છે અને અનુભવે છે.

શાંકર મતની આટલી ટૂંકી ચર્ચા પછી આપણે અખાતું મામાવિપયક નિરૂપણ વધુ સમગ્ર શકીશું. શ્રી ગદેતા કહે છે તેમ આ ચિદ્રશ્મિમાં અંતર્ગત રહેલી અને પછીથી બહાર પડતી મામાશક્તિ અખાના અભિપ્રાય પ્રમાણે પરમેશ્વરની આઘ પટરાણી છે અને પ્રથમ 'શન્યસ્વામિની' (શન્ય એટલે કે સૃષ્ટિસર્જન પહેલાંનો અવકાશ : બ્રહ્મ) એટલે કે બેદભાવ નહિ પામેલા બ્રહ્મમાં જે અસાર સુધી ગુપ્ત અથવા અણુજતી રહી હતી તે છૂટી પડી જગતની ઉત્પત્તિ, રિચિતિ અને લય કરનારા ત્રણ ગુણમય દેવાને-બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વરને-પ્રગટ કરે છે. આ શન્યસ્વામિની અન્ય જે ત્રિગુણમય દેવાની માતા હતી તે, તે ગુણોનો ભેદ કયો પછી તેમની 'યોધિતા' એટલે પત્ની થઈ જાય છે. આ કારણથી અખો પાછળ જણાવ્યું તેમ માયાને મોટી નદી કહે છે. વળી એ કહે છે કે

સમઘી ન જય એવી માયા દીરો નદિ ને બલવતી

ચિદ લોકની આદિ માતા આમકારથી પડેલી હતી.

આ છંદકાર શું છે એ વિશે જાણવું અગત્યનું છે, પરંતુ તે વિશેની ચર્ચા પંચીકરણની સમીક્ષામાં કરીશું. હવે માયાનાં ત્રણ તત્ત્વો (સત્ત્વ, રજઃ, તમઃ)માંથી ચોવીસ રગરૂપો થાય છે તે નીચે પ્રમાણે:

મૂળ ચિદ-શક્તિમાં રહેલી માયા બ્રહ્મતત્ત્વના સત્ત્વ, ચિત્ત અને આનંદ એ ત્રણ મૂલગત દ્વિત્વ અંશોમાંથી સત્ત્વ, રજઃ, તમઃ નામનાં તત્ત્વોદ્વારા મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર એ ચાર તથા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ મહાબૂતો, પાંચ શબ્દાદિ તત્ત્વો

મળી એકંદર ચોવીસ તત્ત્વો સર્જે છે અને તે સૌને પોષણ આપનારી મૂળ પ્રકૃતિ અથવા પ્રધાન (The unmanifested primordial matter) પચીસમા તત્ત્વ તરીકે અને પુરુષ અથવા પરમાત્મા છતીસમો એમ અખો માયાથી બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ સમજાવે છે. આ આખો ય સેશ્વર સાંખ્યવાદ છે.

હવે પ્રકૃતિ તે શું અને માયા તે શું? એ બે વચ્ચે કાંઈ ભેદ છે? અખાના મત પ્રમાણે બ્રહ્મચૈતન્યની ત્રણ પ્રકારની શક્તિઓ છે (૧) મૂળ ચિદ્રશક્તિ (૨) માયાશક્તિ (૩) અને ત્રીજી પ્રકૃતિશક્તિ.

અખેગીતાની શરૂઆતમાં જ અખો બ્રહ્માનંદની ચિદ્રશક્તિની સ્તુતિ કરે છે. એ પછી સાતમા કડવામાં કરોળિયો જેમ બાળ મૂંઝાને પાછો ખાય તેમ માયાશક્તિને મહાસામર્થ્યવાન ગણી છે અને છેવટે પ્રકૃતિને પચીસમું તત્ત્વ કહીને આખો ય ચોવીસ તત્ત્વોનો પરિવાર તેનો કહેશે છે. 'આમ બ્રહ્મચૈતન્યનો સ્વભાવધર્મ તે ચિદ્રશક્તિ; તેની આવરણ કરનારી માયાશક્તિ વડે તે બ્રહ્મચૈતન્ય જીવત્ત્વનો આભાસ, અને બંધ અને મોક્ષનો વ્યવહાર બિન્નો કરે છે. અને તેની પ્રકૃતિ નામની વિશેષ કરનારી ત્રીજી શક્તિ તે માયાથી આવૃત જીવને અનેકાકારવાણું જગત દેખાડે છે.' સમજવા ખાતર એક સંપૂર્ણ નહિ એવું ઉદાહરણ લઈએ. લકવાથી પીડાતો એક સમર્થ રાજા હોય જેનો સ્વભાવ-ધર્મ સત્યપ્રિયતા હોય તેને જેમ કાઈ દુષ્ટબુદ્ધિ પ્રધાન પ્રજા આગળ કાંઈ જુદો જ ચીતરે અને એ પ્રધાનનો મંત્રી એવું રમકડું બની પ્રજાજનો આગળ રાજા સમક્ષ જતાં આવતી મુશ્કેલીઓનું એક જટિલ ટોકકું રચે અને તેથી જેમ રાજાપ્રજા વચ્ચેનો વ્યવહાર જ અટકી જાય અને પ્રધાન તથા તેનો મંત્રી એક ચક્રવે સૌના પર રાજ્ય કરે, કાંઈક તેવી રીતે માયા જીવ અને બ્રહ્મ વચ્ચે કમોની એક દુર્ભેદ દીવાલ બિન્નો કરે છે અને જીવને સર્વદા જાદુ રાખવાનો પ્રયત્ન આદરે છે.

હવે આ માયારાજ્યમાંથી છૂટી બ્રહ્મપદ પામવું કષ્ટ રીતે એ કહેતાં અખો જાણાવે છે કે:

કહે અખો સડકો સુણો, એ આણો માયા અંતને;
તે આપોપું જોજો, ને સેવો હરિ-શુભ-સંતને.

એમાંથી છૂટવાના ત્રણ ઉપાયો છે: ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય. પહેલું સાધન તે વિરહવૈરાગ્ય. જ્યાં સુધી આપોપું અથવા સ્વત્ત્વ મેળવાય નહિ ત્યાંસુધી જીવે જૂઠું કે તરફડું જોઈએ. સંસારના ભોગવિલાસ તેને મન ખારા લાગવા જોઈએ. વિરહના તાપમાં તેજી અગિરત બનવું જોઈએ.

વિરહ વૈરાગ્ય જેને બળે તે નર હરિ યાએ સરે.

સાચે જ અખાતી પેતાની રિયતિ જ્યારે સદ્ગુરુની શોધમાં દાશી સુધી તે દોડ્યો ગયો ત્યારે કંઈક આવી જ હતી. તે બેચેન રહ્યો. હરિપ્રાપ્તિનું લક્ષ્ય એની નજર રામે હતું પરંતુ તે પામવાનો સાચો રાહ બતાવનાર બોમિયાની એને જરૂર હતી, જે અતે તેને બ્રહ્માનંદસ્વામીમાં મળી રહી.

ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનું મહત્ત્વ વર્ણવતાં અખો કહે છે કે:

એક તો મુમુક્ષુને ગુરુના વચનમાં અચૂત શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. તેમ કરવાથી એને દિવ્યશક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. જીવને તે શિવ સ્વરૂપે જોજાવવો થાય છે. જીજ્ઞા જીવે પ્રત્યેની એની વાસનાદષ્ટિ મટી શુદ્ધ બ્રહ્મદષ્ટિ કેળવાય છે કારણ પછી તે સૌ જી મટી જાય છે અને હરિ બને છે. આ દષ્ટિ તે સર્વાત્મભાવવાળી દષ્ટિ. સર્વ રચે એને પંચબ્રહ્માં દર્શન થાય છે. પોતે પોતાપણું વિસરી જાય છે. આ ભક્તિની અંતિમ રિયતિ એટલે લક્ષ્યનો સંપૂર્ણ પક્ષો યતાં ને ભક્તને

માયાને ઠામે પરમદ્ર બળે, સંસારનો સંભવ મળે.

એમ સમજવાનું છે. આવા જીવે તે જીવ-મુક્તો. હવે જીવ-

નુક્તનાં લક્ષણો કયાં? જે આકાશવત્ રહે છે, જેમ પાણીમાંના મગર સપાટી પર આવે પણ એનો આવાસ ઘણું જાડે હોય છે તેમ દૃશ્ય જગતમાં રહેવા છતાં પણ જે તેનાથી સદા ય નિર્લેપ રહે છે તે જીવનુક્ત. જેમ ત્યજેલી કાંચળીને અને સાપને સંબંધ નથી તેમ જીવનુક્તને અને તેના દેહને કાંઈ પણ સંબંધ નથી. તેને દેહ છે પરંતુ તે નથી એમ જ સમજવાતું છે. એના મહાપુરુષો સદેહે જોવા મળે પરંતુ તેમનો સખજો વ્યવહાર સત્-ચિત્-આનંદ રૂપ પરબ્રહ્મ સાથે છે. ભૌતિક ભાવના તેમનામાંથી નાશ પામી છે. જગતના દૃશ્ય પદાર્થો તેમને કશી અસર કરી શકતા નથી. તેઓ નિતાન્ત બ્રહ્મસ્વરૂપમાં ભરત રહે છે.

જીવનુક્તો સંસારમાં કેવી રીતે રહે છે? 'સંસારમાં સરસો રહે પણ ચિત્ત હરિની માંલ.' ની જેમ તેઓ વ્યવહાર જગત (Pragmatic world)નાં સઘળાં કાર્યો મારું; તારું એ. માયિક સ્થિતિમાં રહીને કરવા છતાં પણ મામાના રંગથી તેઓ સદા ય અલિપ્ત રહે છે. દ્વેષમાં તત્ત્વદર્શી પુરુષ એટલે દેહાધ્યાસથી મુક્ત પુરુષ.

બ્રહ્મ વસ્તુનું નિરૂપણ કરતાં અખે કહે છે કે,

વસ્તુને વાણી બોલી નવ શકેછ, મનતણી સૂરત જિહ્વાં જતાં યકેછ;
સદ્ગુરુ-કેદો ને લક્ષ આવે તકેછ, તે નર રવે હરિ યાય તેણે પતકેછ.

યતો વાચો નિવર્તતે અપ્રાપ્ય મનસા સહ ।

વાણી જેનું વર્ણન કરવા અસમર્થ છે, જે બુદ્ધિમાં આવી શકે તેવો નથી, એવો દેહાતીત, અખંડિત, અવિનાશ, અનર અમર, અનામી, અવ્યય, પૂર્ણજ્યોતિપ્રકાશ, અનંત (infinite), આદિ-મધ્ય-અંત રહિત, નિર્ગુણ (qualityless), નિરાકાર (formless) એવું એ પરમ તત્ત્વ છે. અખે આ સઘળું સુંદર રીતે વર્ણવે છે.

વાણીમાંહે જોડ ન આવે, તેજ તણી સર્વ વાણ્ય;
નેતિ નેતિ કરી સો કહીએ તેડની બહે સર્વ બણ.
કૂટર્ય આત્મા જલ કૈવલ્ય, તેડનો સર્વ પસાર;
જોડને વિશેષમ્ એક ન લાગે, તે વિલસી રહો સંસાર.
જે કેવો એ કહેવાય નહિ, સજ્જાતીત સદાય
અનિર્વચની વચન જોયે, તે નાવે વાણીમાંય.

એ તો પ્રીતિગદ્ધાર વિના પ્રીતિનું, પદાર્થ-વહોણી જે પ્રીતિ;
આપે આપનું જે નિરીક્ષણ, ઇચ્છા-વોદોણી જે ઇચ્છા,
કહે અખો એ વાણ્ય-વર્ણિત નિર્ગુણ મહાંતને;
એ સમસ્યા તેજે લહી, જોયે સેવ્યા દરિયુક સંતને.

જ્યારે એ જ્ઞાતવનું ધામ (તેજ) માયામાં પડે છે ત્યારે ઇશ્વરભાવ
ઉત્પન્ન થાય છે અને તેના ઐશ્વર્યથી અનેક આભાસરૂપ જીવો
રહે છે. આનું દર્શન ઉપમાથી અખો એની પોતાની જ
માયામાં કરાવે છે તે જોઈએ:

જેમ કાચનું મંદિર રચ્યું નીલ પીત શુભ રચામનું
તે ઉપર તથો ચૂર્ણ જ્યારે વિગિત રૂપ થયું ધામનું
કૈવલ્ય સૂરજ તથે સદા, માયા તે મંદિર કાચ
ઈશ્વર નામ તે તેડનું, ભાઈ જીવ યઈ માન્યું સાચ.

આટલા ઉપરથી આપણને જ્ઞાનના નિર્ગુણ્ય અને સગુણ્યત્વનો
ખ્યાલ આવી જશે.

અખો ત્રણ પ્રકારનાં સત્યો ગણાવે છે: કૈવલ્યપદ એ પરમ
સત્ય, ઇશ્વરપદ એ વ્યવહાર સત્ય અને જીવપદ એ પ્રાતિભાસિક
સત્ય—

“વલ્યપદ તમે નિર્ગુણ સ્વરૂપે ઈશ્વર પદ છે અનંત
મોહું સામર્થ્ય માયા કેકું જ્યાં ઉપજે મિથ્યા જાંત.

એ પરમ સત્યની જોને પ્રાપ્તિ થઈ છે તેઓ એક એવી
અનંતનિર્વિકલ્પ સમાધિની દસમાં દોષ છે જ્યાં તેઓ જ્ઞાન સાથે
તદાકારત્વ (in tune with the Infinite) અનુભવે છે. એ
મહામુકોનું ગર્જન કેવળ સાનથી જ સમજાય તેવું છે કારણ એ

અર્પુ તુરીય સ્થિતિમાંથી તેઓ બહારની સવિકલ્પ સ્થિતિમાં આવતા નથી. એટલે એ ઉન્નત અભેદમાંથી ઝાંખી પણ ખીમઓની દલ્પતામાં ડ્યાંથી આવી શકે? માટે જ અહીં 'સાન' શબ્દનો પ્રયોગ છે.

અત્યાર સુધી આપણે જેની વાત કરી તે કૈવલ્યને પામવાની ક્રમવાર સાધનશ્રેણી. દવે બીજી એક અક્રમ શ્રેણી છે, જેનાથી આ સંસારરૂપી પંથનો પાર આવે તેમ છે. અને તે સાધન તે અજ્ઞપ જ્ઞપ અથવા પ્રણવનું કે હૃંકારનું અનુસંધાન. પ્રણવમંત્ર એક સ્વસંવેદ બોધજનક ક્રિયા છે.

સ્વસંવેદ તે પદ સદા, આપે લહે તે આપને
જેમ ધુધવાતો અગ્નિ અત્યંતક યાય શિખા તેજતાપને.

વળી પરબ્રહ્મ વદન્તિ એમ જણે ધટધટ રહ્યા સમય.
જેમ કાષ્ઠ પાપાણુમાંથી, તે દેહ સાથે યથા નય.

અંબો કહે કે શબ્દગ્રહણના આ સામર્થ્યને શૂન્યવાદીઓ એટલે કે બૌદ્ધમતવાદીઓ-સૌત્રાન્તિકો અને વૈભાષિકો-ઓળખતા નથી, કારણ એ લોકો તો આ જગત મિથ્યા છે અને પરબ્રહ્મ કે પશ્વર જેવી કોઈ સત્તા જ નથી એમ માને છે. *Theirs is a philosophy of void.* પશ્ચિમનો તત્ત્વવેત્તા હુમ પણ શૂન્યવાદી જ હતો, પરંતુ શૂન્યવાદીના મતમાં અને વેદાંત કે શંકર મતમાં એક મૂલગત ભેદ સમાયસો છે. શૂન્યવાદ એ નાસ્તિક દર્શન છે જ્યારે વેદાન્ત એ આસ્તિક દર્શન છે. શૂન્યવાદી આ જગત મિથ્યા છે એમ માને છે અને તેની પાછળ તેનું ઉત્પત્તિકારણ પરમાત્મા જેવી કોઈ વસ્તુ નથી એમ માને છે; જ્યારે વેદાન્તી જગતને મિથ્યા એટલે કે શૂન્ય નહિ પણ કામચલાહિ (pragmatic) માને છે અને તેનાથી પરમથં ને પરમપદ પામવાના સાધન તરીકે તેને સ્વીકારે છે. શૂન્યવાદ વિશે આપણે પાછળ થોડી ચર્ચા કરી ગયા છીએ.

અખો કહે છે કે શન્યવાદી જગતને મિથ્યા કહે છે પરંતુ તેના હૃદયમાં પૂરી ખાતરી છે કે તે સત્ય છે. આમ પરસ્પર-વિરોધી વલણોવાળી રિયલિટીને શન્યવાદ પણ કહી શકાય નહિ. વેદાન્તીનું વલણ એક જ છે કે મૂળ સત્ય જગન્મિથ્યા જીવો મૂલેવ નાપરઃ । આમ હોઈને વેદાન્તી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ અર્થે જગતને મિથ્યા ગણી તેને સંગ્રામી શુદ્ધ જ્ઞેયોતિ જેવો આત્મસાક્ષાત્કાર કરે છે. માટે અખો કહે છે તેમ શન્યવાદીની સમગ્ર જિજ્ઞાસુના દીવા જેવી છે જ્યારે વેદાન્તીની સમગ્ર જિજ્ઞાસુ સાચા દીવા જેવી છે.

આમ બ્રહ્મવસ્તુનું સમ્યક્ નિરૂપણ કયાં પછી અખો એની રીત પ્રમાણે જ દર્શનોમાંથી જન્મી વાડા કેમ થયા અને તેમાં કેટલાય પાખંડીઓ પોતાને મનશ્ચક્ષુ જ્ઞાન લોકોને આપવા લાગ્યા તે ઉપર ટીકા કરે છે.

જેવટે ન્યાય વૈશેષિક સાંખ્ય યોગ ઉત્તરપૂર્વ મીમાંસા વગેરે દર્શનો કયાં કયાં અધૂરાં છે તેની આછી સમીક્ષા કરી અખો બ્રહ્મવસ્તુનું સત્ય દર્શન પોતે પોતાના મંતવ્ય પ્રમાણે આપણા આગળ મૂકે છે એ એની વિશિષ્ટતા છે.

—અપૂર્ણ—

સાધકની દષ્ટિએ-૩

૧.

ૐ દેવો; વરસાદની ઝડીઓમાં પડી રહેલાં કંઈ કાળજૂનાં બોદાયલાં દેવદારના જોખાનાં પાટિયાં, કોઈ અશુદ્ધ સુતાર અને ગુજરીમાંથી અદ્ધર ઉપાડી આરોંધે ભોદાને કાટમાળ.

એની પેટી ધડાવી એમાં દરદાગીના મૂકવાનો વિચાર કરે તેને કેવો કહેવો ? મૂઢ.

તો વાસના-ઝડીઓથી ચળાઈ ગએલા શરીર, ભક્તિનું દેવાળું કાઢેલું એવી બુદ્ધિ અગર બુદ્ધિનું દેવાળું કાઢેલું હોય એવી ભક્તિ અને ભોદાના કાટમાળ જેવા જીર્ણ સંપ્રદાયોનો આશરો લઈ પ્રભુપ્રાપ્તિ કરવાના, સ્વદેહને પ્રભુમંદિર બનાવવાના કોડ કરે તેને કેવો કહેવો ?

૨.

એક સટોરિયા પાસે ગાંજે એક અબજ કલદાર ખડખડે છે પણ ન્યાં સુધી એણે સટો છોડ્યો નથી ત્યાં સુધી એની આવતી કાલનો શો ભરોંસો ?

એમ જ કીર્તિ અને વૈભવના પરમ શિખરે ગિરાજતા મદા-ભાગીઓ પણ ન્યાં સુધી કીર્તિને કલંક લગાડવા અને વૈભવનો ભાંગી જુલો કરવા પૂર્ણ સામર્થ્ય ધરાવતી અશુદ્ધિઓમાંથી પરિ-મુક્ત નથી ત્યાં સુધી એમની આવતી કાલનો પણ શો ભરોંસો ?

પાયાની ખીલી શેવનાગને માથે મારી કીર્તિ અને વૈભવની ઇમારતોને અમર બાંધવી હોય તો પાયામાં પરિપૂર્ણ આત્મશુદ્ધિ, સ્વભાવશુદ્ધિના મહામૂલા દિવ્ય પથરાઓ હાંસીહાંસીને પૂરવા પડશે. ત્યાર પહેલાં, તેમ કર્યા વિના અપૂર્ણ પાવિત્ર્યની રેતીમાં બાંધેલી કીર્તિકાટડીઓની વલે સિદ્ધરાજના સહસ્રલિંગની જે વલે થઈ તેથી પણ ઘણી ખૂરી થાય તો તેનાં શી નવાઈ ?

૩

જેમ ખેતર મધ્યે ફૂલે તેમ મારા દેહમધ્યે હૃદય અને તે મધ્યે અમર કુવારો, નિગંતર ઉભરાતો—નાહિ કાત, નહિ બળદ—ખેતરને બરપટ્ટે પાણી પાતો.

અને ખેતર મધ્યે જંમ નીકો, ફૂવાના યાજ્ઞાદી વાડના મૂળ સુધી તેમ મારા અનંતપૂણ્યના ખેતરનું પણ મર્ગ ખૂણા સુધી જરૂર જેવી, નાનીમોટી અનંક નીકો.

શિવાજે ખેડૂત ખેતરખૂણે તાપણી કરે ને તાપે. હું ચે યજ્ઞકુંડમાં અગ્નિ પ્રકટાવું ને તપ કરું. ખેડૂત જાંખરાં બેગાં કરે ને ચક્રમક પથરે તાપણી પ્રકટાવી માંહિ જાંખરાં હોમ્યા કરે ને જરૂર જેમ ફૂંક્યા કરે. હું ચે પૂર્વપાપો બેગાં કરું ને આંતરવેદનાગ્ને યજ્ઞાગ્નિ પ્રકટાવું ને માંહિ પાપપુંજ હોમ્યા કરું હંદલા તણખલા સુધી ને ફૂંક્યા કરું અમત્યવિહોણી વાંસળાયા.

હું ચે ખેડૂત તો ખરા જ ને !

ખેડો, ખેડો. કાષ્ટ પૃથ્વી, કાષ્ટ દરિયો ને કાષ્ટ આંતર પ્રદેશ. આગળ વધવાની, આર્થિક જનવાની એક જ રીત છે : ખેડૂત થઈ ખેતી કરવાની.

૧. 'અર્' = ખેડવું : એ ધાતુપરથી 'આર્થ' શબ્દ થયો છે. સરખાવો : "માખુરો રખડવાનુ હાડી હઈ ખેડવાનુ રાકે કરું", અને એ 'આર્થ' થયો. —દ. બા. કાલેલકર : "દિમાસયના પ્રવાસ 'ની ચોથી આરતિનો ઉપોદ્ધાત નામે 'જીવનની વાજગી' પૃ. ૪-૫." 'માનસી'

૪

જીવાનો, સહરાનાં રણ અને હિમાલયનાં શિખર એ જ
જેવા જેવાં છે ? તમારા પુદ્ધિકલશ અને કીર્તિધ્વજ ત્યાં જ
રોપવા નિર્ધાર કર્યો છે ? આંતરપ્રદેશો અવગણવા જેવા નથી.
ત્યાં હૃદયક્ષેત્રની હરિયાળી ભૂમિ અને સચ્ચિદાનંદનાં ગગનચુમ્બી
શિખરો છે. ત્યાં ખેતી થાય છે, ઝાડ ઊગે છે, ફળફૂલ મળે
છે. સચ્ચિદાનંદની ટેકરીઓથી ખળખળ વહેતાં તેજઝરણો અને
એની આણુઆણુ વેરાયલી કુદરતનું અનુપમ સૌંદર્ય ત્યાં છે.

અનુભવીઓ પૂછે છે: ત્યાં શું નથી ?

અંધારે પગ મૂકવો પડે ને હૈયું કંપવું હોય, સોય ભોંકાય
ને જીવ જતો હોય તો દૈવી અધ્યાત્મજીવનનો સ્વાદ ક્ષેવાના
કોડ કરવા છોડી દેજો.

ધનધોર અંધારી રાતે રમશાનના શતંકારમાં ફક્કડ શા ફરી
શકતા હો, રાણા સંગને પડેલા ધા કરતાં હજારગણા તીવ્ર
ધા રમતપૂર્વક આનંદસહ ઝીલી શકતા હો તો જ આ માર્ગમાં
પગ મૂકનાનું નોખમ ખેડજો.

કેમ ?

કારણ કે આત્મસૂર્ય પ્રકટે ત્યાર પહેલાં તમારી અંદર
રહેલાં અણુકલ્પ્યાં અંધારાં તમારે જિલ્લેયનાં પડશે. મરણ અને
જીવન વચ્ચે એક વેંતનું જ આંતર જાકરી રાખે એવા અસ્વ-
ચક્ષુના કપરા ધા તમારી અંદર રહેલાં આસુરી તત્ત્વો તમારા
પર કરશે તે ઝીલવાં પડશે. શ્રી કૃષ્ણે કાલિંદીનો નામ નાથ્યો તેમ
અધ્યાત્મમાર્ગના સૌ પ્રવાસીએ આંતરપાપ નાથવાં પડશે.

પૂર્ણ દૈવી અધ્યાત્મજીવન વીરશિરોમણિ નિત્યસત્ત્વરથ
આત્મવાનને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

૬

ગુનેગાર ફાંસીના માંચડા પર ચઢી ગયો હોય, ફક્ત ગળે ટૂંપો પડવાનો જ જાણી હોય- તે વખતે તેને તે પરથી ઉતારી દેવામાં આવે, તેને મોતની શિક્ષામાંથી મુક્ત જાહેર કરવામાં આવે, તો તેને કેટલો આનંદ થાય ?

આ આનંદને આનંદનો એકમ ગણીએ તો બ્રહ્મદીક્ષા લેવાનો આનંદ એથી હજારગણો. બ્રહ્મવર્ચસ પામવાનો આનંદ હજારથી હજારગણો. અને લોકસમ્બંધાર્થે મુક્ત દિવ્ય કર્મ કરી અનેક બ્રહ્મવર્ચસની પ્રકટ કરવાનો આનંદ ખર્વ-નિખર્વગણો.

એક મહાયોગી પુરુષોત્તમનું પ્રાગત્ય એટલે ખર્વ-નિખર્વ કેદીઓનું સ્વાતંત્ર્ય. દિંદુસ્તાનમાં જન્માટમીનો દિવસ આજ સુધી ઉજવાય છે તે આ સ્વાતંત્ર્યદિન તરીકે. ગોળીઓ તથા ઉદ્ધવ, અક્ષર આદિનાં નામ ગવાય છે તે બ્રહ્મદીક્ષા લેનાર જાણી તરીકે. અને શ્રીકૃષ્ણ જેવો પરમપૂજ્ય અન્ય કોઈને દણુ સુધી મળ્યો નથી તે તે મહાન બ્રહ્મવર્ચસીએ અનેક બ્રહ્મવેતાઓને આજ સુધીમાં તૈયાર કર્યા છે તે કારણથી.

માનવ; જગ. તારામાં સૂતેલા અર્જુનને જગાડ અને શ્રી-કૃષ્ણની નામી પૂજા શરૂ કર.

૭

સ્તંભ આગ્નીમાં આપણું દેહ-સાવણ્ય ત્રીસાપ, સાગરનાં નીતપાં જલમાં આકાશમાં જિહ્વા પાંખીઓની ફફડતી પાંખો ત્રીસાપ, તો મહાભાગ મહાત્માઓની મન-આગ્નીમાં આપણું આત્મ-સાવણ્ય અને એમના દિલ-સાગરમાં આપણા પાપવિકાર, પુણ્યવિકારની ફફડતી પાંખો શું કામ ન ત્રીસાપ ?

સાગરના જલમાં પડેલા પ્રતિબિંબની પાંખ જેમ પશ્ચી વીધે તે સમુદાયથી; અને આપણા પાપવિકાર, પુણ્યવિકારની ફફડતી પાંખોના પ્રતિબિંબને ત્રીસી આપણા લીખ-સ્વભાવની

પાંખો પીંખી નાખે તે મહાયોગી, અધ્યાત્મવિદ્યાધનુધર.

૮

જેમ અતિશય વેગથી ફરતો ભમરડો બિંધે છે, ફરતી પૃથ્વી સ્થિર દેખાય છે, તેમ ભગવતપ્રાપ્તિ પછી ગાણુસ પરમ સક્રિય છતાં નિષ્ક્રિય જેમ બાસે છે. પણ જેમ સૌ કે'ઈ સમજે છે કે ભમરડો બિંધે છે છતાં તે વખતે જ વધારેમાં વધારે વેગથી ફરતો હોય છે, સ્થિર લાગતી પૃથ્વી કે'ઈ અજ્ઞાન વેગથી ફરે જતી હોય છે, તેમ અધ્યાત્મવિષયના અનુભવી જાણે છે કે ધમાલ કર્યા વિના ભગવતપ્રાપ્તિ કરેલ પુરુષ અજ્ઞાન સક્રિયતા દાખવતા હોય છે. અજ્ઞાનને ચિરંજીવી સર્જન કરતા જ હોય છે.^૧

૧. આ ગદ્યખંડોના પહેલા બે તિલાગ ગયે વધે ત્રીજા ને ચોથા અંકમાં છપાયા હતા.

વ્યાકુળતાની અગત્ય

“સી, પુત્ર, ધન લગેરેને માટે ધંડો ભરીને આંસુ પાડો છો. પ્રયુને માટે કોઈ દિવસ એક પણ આંસુ પાડ્યું છે ?” (શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ) ખરેખર ! જ્યાં સુધી એવી વ્યાકુળતા પ્રાપ્ત થાય નહિ ત્યાં સકુલ્યતાથી બુદ્ધિના સિદ્ધાન્તોનું અનુસરણ થાય નહિ ત્યાં સુધી પુસ્તકોનું કેવળ વાચન કરી, પ્રમુખપ્રાપ્તિની આશા રાખવી નિરર્થક છે.

(‘પૂર્ણયોગની ભૂમિકા’ પૃ. ૩૭)

—અ. પુરાણી

પ્લે ટો ૧

વ્યક્તિ તરીકે

૬૧ મુ પૂર્વે વર્ષ ૩૯૬૮ના વસંતની એક સવારે એથેન્સની વરિષ્ઠ અદાલત પાસે એક યુવાન બિભે છે; લગભગ ૨૮ વર્ષનો બિંબો, કદાવર અને સ્વરૂપવાન. ક્યાંકથી પવનની ઝીણી સહરી આવી ચળકતા સૂર્યની ઉગ્માને શાંત કરતી હોય છે. લીલી જેવી જણાતી રેકરીજો અને એકોપોલિસનાં સોનેરી આરસનાં દેવળો, એ સર્વે પાછળ પથરાતા નીલ, સ્વચ્છ આકાશની પછીત ઉપર સ્પષ્ટ તરી આવે છે. દૂર, એની પેઠે પાર વિસ્તાર પામતો સમુદ્ર મોજાં રેતાવતો હોય છે.

યુવાન અનિચેય આંખોએ જોતો હોય છે, સામી બીંત ઉપર એક ચર્મપત્ર પર અંકાયત્રા અક્ષરોને; ત્યાં જનતાની જાણ માટે રાજ્ય તરફથી તાજેતરમાં જ એક નિયિત. જાહેરનામું મુદ્રાયું છે. રાજ્યના એક ગુનેગાર ઉપરનું તહોમત. એ આ પ્રમાણે રજૂ કરે છે:

તહોમતનામું

સોક્રેટીસ ગુનેગાર છે: કારણ, પહેલું, સાઠું નગર જોને પૂજે છે તે દેવોને તે પૂજતો નથી; એટલું જ નહિ પરંતુ પોતે જ ભ્રષ્ટા કરેલા નવા દેવતાઓનો તે નગરમાં પ્રચાર કરે છે. બીજું, નગરના યુવાનોને તે કુમારો દોરી જાય છે. સન્ન: મૃત્યુ.

૧. જન્યુ. '૩૮ ના 'કલકત્તા રીવ્યુ' માંના લેખનું આપાંતર.

રસ્તે જતાં આવતાં લોક ટોળે મળી એ વાંચવા માટે ધડીક ઊભા રહે છે. એ ટોળામાં હાથમાં પુસ્તક સમેત કોઇ વિદ્યાર્થી, કે આરી ને કાટખૂણો લઇ કામે જતો કોઈ સુધાર અથવા ઓલિવનો કરંડીઓ લઇ નગરમાં વેચવા જતો કોઇ ખેડૂત પણ હોય છે. વળી નગરમાં લટાર મારતા બે શોખીનો પણ અકસ્માત ત્યાં આવી ચઢે છે. લોકને આકર્ષવા એમણે આંગળી પર ઝગઝગતી વીંટીઓ પહેરી હોય છે. એ લોક ઊભા રહે છે ને વાંચે છે. એક જણ ટોળા કરતો ખીજને કહે છે: “શું કરવા બેઠા છે? બિચારાને મારી નાંખે છે! કારણ? કારણ સોક્રેટીસ બહુ વાચાળ છે! વાહ, બાઇ, વાહ!”.....

ને તે જ ક્ષણે બોલનારની દષ્ટિ પેલા કદાવર જીવાન પર પડે છે ને એની જીભ અટકી જાય છે. એના સાથીનો હાથ પકડી તે એને દૂર ખેંચી જાય છે ને ધીમેથી કહે છે: “અરે, એ તો પ્લેટો હતો, એરિસ્ટન અને પેરિક્લીઓનનો પુત્ર, સોક્રેટીસના મિત્રોમાંનો એક, મને તો એને ચીઠ્ઠવડું પણ ગમતું નથી—એવો શરો લડવૈયો છે! યુદ્ધ પૂરું થયું ત્યારે મેં એને લડતાં જોયો હતો, ત્યારે સ્પાર્ટનો પર એ હલ્સો લઇ ગએલો હતો.”

શોખીનોનો સંવાદ આમ ચાલતો હતો ત્યારે, સામાન્ય રીતે વિશાળ રનાયુઓવાળા પ્લેટો તરીકે ઓળખાતો, અરિસ્ટોકલીસ એકચિત્તે પેલું જાહેરનામું વાંચતો હતો.

“રાક્ષસી!” જરા વારે તે બોલી ઊઠ્યો. “આ તે કેવી વાત! સોક્રેટીસ સમો ધાર્મિક મનુષ્ય એથેન્સમાં કોઇ છે જ નહિ.”

પછી નીચું મેં રાખી તે ગંજીગણે: “પ્રિય ગુરુવર્ય, તમારી બુદ્ધિના અસિધારાએ આ લોકનું અભિમાન ઘવાયું છે.” અને થોડી વારે કોઇ કારમા સત્યનું જ્ઞાન થતું હોય તેમ

સકંપ તે બોલી બિજો “મારું કાસળ પણ આ લોકો આમ જ કાઢવાના હશે ?” ને એક ક્ષણમાં તો રૂબતા માણસ પેઠે એનું સારું ચે બૂતજવન એની દષ્ટિ સમક્ષ વિદ્યુતના ચમકારા પેઠે આવીને ઊડી જવું જાણે તેણે જોષ લીધું.

તેણે જોયા પોતાના બચપણના રમ્ય દિવસો, માતા, નસોઃ ભરડા ને અન્યવિધ રમતગમતો; એના મોટા બાધઓ એડી-મેન્ટસ અને ડોક્ટર, બહેન પ્રોટોન, વળી નાનો ભાઈ એન્ટીફોન ...એણે જોયા સાત વર્ષનો કુમળો પ્લેટો, શિક્ષકની ‘આંગળી પકડી નિશાળે જતો, ન્યાં લાયર અને ઝીયર સાથે એ સંગીત શીખતો; એની નજરે પડ્યું હોમરનું ‘ઇલીઅડ’, જેણે એને એ જ કુમળી વયે, ટ્રોયની તળેટીમાં ચમકતાં બખ્તર પહેરી કારમાં હથિયારો વડે લડતાં એકીલીસ અને હેક્ટરની કથા કહી હતી, અને ‘ઓડીસી,’ જેણે એને પેસીડોનના ગુરસાનો કાગનો કરતાં ઓડીસીઅસ અને એના સાથીઓની વીરકથા કહી હતી; વળી જોષ હેસીડોનની ‘થીઓગની’ જેમાંથી એ, દેવ ને માનવોના પિતા, ઓલિમ્પસના રાજા ઝયુસ તથા એથેન્સવાસીઓના મૂળ પૂર્વજ, સંગીત ને લેલકના પંડિત એપોલોની કથા એ શીખ્યો હતો. —વળી એની નજરે ચઢ્યો વયમાં જરા વધેલો પ્લેટો, અખ્યાજમાં કવાયત શીખતો, તડકામાં ખુલ્લે શરીરે ઊભેલો, દોડતો, કૂદતો. બોક્સિંગ કરતો, તળકો ને કટારો ફેંકતો, આરગોસથી આવેલા નિષ્ણાત એરિસ્ટોનની દેખરેખ તીચે ઇસ્થમીઆની રમતોમાં ઇનામ જીતી જવા માટે કુરતી ખેલતો....

અને સ્પાર્ટા સામેનું યુદ્ધ તો ચાલતું જ હતું. એટીકા અને સામ્રાજ્યો પર સત્તા બોગવતું, સમુદ્ર અને ટાપુઓની સમ્રાજી સમું એથેન્સ, દક્ષિણની સમુદ્રશ્રમિ પર સત્તા ચલાવતા, જર્મીનની રાણી સમા, સ્પાર્ટા સામે યુદ્ધે ચઢ્યું હતું; સ્પાર્ટા, જેના જિનદરીક લડવૈયાઓએ યુદ્ધમાં કદી પીછેહઠ કરી નહોતી. એણે એથેન્સનાં ગમગાંઓ લૂંટાતાં જોયાં; ઘરો ભરમી-ભૂત ચતાં, મંદિરો ભ્રષ્ટ થતાં, એતરો નાશ પામતાં અને ગ્રામ-

વાસીઓને નગરજનો સાથે એથેન્સના કિલ્લા પાછળ કે પીરે-
અસના બંદર તરફ અંધાયલી જંગી દીવાલો પાછળ ભરાતા
દીઠા, તેણે દુકાળનો ઉપદ્રવ દીઠો, કરગરતાં લોકનાં ટોળાં
જેવાં; મૃતશરીરોના ઢગલા જેવા; કીકિયારી, ત્રાસ, અસંખ્ય
જંતુઓ દીઠાં; દેવી આર્થીનાને થતી પ્રાર્થનાઓ સાંભળી, એની
સંમુખ વધવિધિ થતી જોઈ ... અસદ વર્ષનો યુવાન પ્લેટો રજુહાક
સાંભળી રહ્યો; અશ્વો, કટારીઓ, ઝાડીઓ, દલ્હા, પીછેહઠ,
ધવાયલાં બખ્તરો ને મરણક્રિયાઓ.

એક તર્ફ યુદ્ધનાં આત્રાં અદિહાસનો આસતાં; બીજી તર્ફ
એના સાવકા પિતા પિરીક્લેમ્પીસ એને રાજકારણમાં પ્રવેશ
કરવા, ને એમ કરી એના મિત્ર પેરિક્લીસ, જેણે દેવમંદિરો
અને વાણિજ્યથી એથેન્સને વેબવી બનાવ્યું હતું, તેની સળળ
સામ્રાજ્યનીતિને ટેકો આપવા આગ્રહ કરતા હતા; સારે વ્યાયામ-
ભૂમિ ઉપર સોફિસ્ટ કેટીલસ હારિકલીટસના ઉપદેશનો પ્રચાર
કરી રહ્યો હતો. કે દૃશ્ય જગત વિશંવાદ ને અનિશ્ચિતતાથી બધું
બધું છે. ...વળી એને કોઈ વાર ચિત્રકલાનો શોખ જગતો કે
કવિતા રચવાનો તનમનાટ થતો; કરુણરસકવિઓ એસકીલસ
ને સોફોક્લીસ ને હાસ્યરસના કવિઓ ઍપિકાર્મસ ને સોક્રોન એને
આકર્ષી રહેતા ... અને હવે તો પ્લેટો જાતે જ નાટકો લખવાં પણ
શરૂ કરે છે, એકલાં નાટકો નહિં પ્રેમગીતો પણ રચવા માંડે છે.

પરંતુ એ જ કાળે તે પિતાના મિત્ર સોફ્રોક્લીસનો ઉપદેશ
સાંભળે છે અને પોતાનાં કાવ્યો અમિદેવને આધીન કરી તે
દેવતાનું આવાહન કરે છે : “ અહીં આવો, અમિદેવ,
પ્લેટોને હવે તમારી જ અપેક્ષા છે. ”

કારણ સોફ્રોક્લીસ એના આત્માને કવિતાથી ચે જિએરા પ્રદેશો-
માં દોરી જતો. સીલેનસ સમા મુખમાવે, સાધુચરિત સોફ્રોક્લીસ,
“ સદ્ગુણ એ જ જ્ઞાન છે ” એવો દૃઢ નીતિબોધ દેવે બરી, ઘેર-
ઘેર ભમતો; હાટે ને ચોટે, અખાડે ને કચેરીએ કે ધીરે વહતાં

ઝરણાંને તટે, કોઈ જાડ નીચે પણ, સોફ્ટીસ જનતામાં જમતો; તે છોકરાઓ સાથે ગિત્રાચારીની કે સેનાપતિઓ સાથે પરાક્રમની વાતો કરતો, અથવા કોઈ તત્ત્વવેત્તા સાથે શિક્ષણની ચર્ચા કરતો. આ સર્વ વ્યવસાયમાં એની પ્રેરણા તો હતી એકમાત્ર : જુનવાણીનાં વહેમખળાં કે શંકાશીલતા વિતંડાવાદના બીતરમાં રહેલા સત્યને શોધી કાઢવાની. આખરે વીસ વર્ષના પ્લોટોને આ એક મનુષ્ય એવો જણાયો જે મતામનની ઝુંબેશમાંથી સનાતન, સધન સત્ય નિશ્ચયાત્મક મને શોધ્યા કરતો હતો, ને જેના પગલે પોતે વિના-સંકોચે ચાલી શકે.

આખરે વર્ષો પછી સ્પાર્ટનાં સામેનું યુદ્ધ વિજય સહિત પૂરું થયું. એના પરિણામરૂપે જ નીચજોડી લોહીઆળ અવ્યવ-સ્થામાં એથેન્સના રાજપુરોહને ઘેલછા ગેડી.—એથેન્સના સર્વ સાચા મિત્ર સોફ્ટીસના પ્રાણ લેવાની.

“રાજકીય જીવન મારે માટે પૂરું થયું.” પ્લોટો બોલી બિચ્ચો.

એનું દિવાસન પૂરું થયું. એક ઊંડા નિઃશ્વાસ સાથે તે જંગી બિચ્ચો. તે એટલો જ જીભો હતો. કદાચ કેસ તો સર યદુ પણ મળેા હશે. ન નિશ્ચય કરે છે એના ગુસ્સવાળાપણે જેના રહેવાના માથે બળના તાલળ ઝખૂમવાં હોય છતાં સોફ્ટીસનાં પડખે તો તેણે બિખરું જ મેંઝ્યો.

x

x

x

x

દર ત્રી વહી ગય છે.

પ્લોટો લેખનપ્રવૃત્તિ ચડી કરે છે. ત્વરિત મનિએ તે લેખન વડે મીઠું ઉપર લખવા માટે છે. સોફ્ટીસને મોઝ એ બોલાવે છે : “હુનિયા જે માટે મરી શીટ છે તે માનવ્યકદામનો મેં ત્યાગ કર્યો છે. મને તમજા છે માત્ર સત્ય શોધવાની ને ચક્ર એટલું સુંદર જીવન જીવવાની. મારી જાંધી સક્તિઓ વાપરી હું સૌ કોઈ મનુષ્યને એ જ ખેલ તણી પ્રેરવા માન કરું છું.”

હવે પ્લોટો કલમ મૂકી દે છે ને કોઈ નિજી સાંપડ્યો હોય

એમ આસન પર અટ્ટેલી વિરમે છે, ગોરગીઆસ સમાપ્ત થયો—
પેલો સંવાદ જેમાં સોફ્ટીસ આત્માના અને રાજ્યના સ્વાસ્થ્યને
બચાવ કરે છે. બાર ઉપર સંવાદોની ગાલાનો એ છેલ્લો મણકો
હતો. એ માત્રમાં નિયતિ ઉપર લખાયેલો “આર્મિડીસ”,
દિગ્મત ઉપરનો “ધ લેકીસ,” સોફ્ટીસના મુક્દમાનું વર્ણન
કરેનો “એપોલોજી,” એના મૃત્યુનું વર્ણન કરેનો “ધ દીટો”
સદાચારના શિક્ષણ ઉપર લખાયેલો “ધ પ્રોટેગોરાસ” વગેરેનો
સમાવેશ થાય છે. એના નિયમશીલ જીવનના પ્રતાપે પ્રેમનો
એક કોલ આજે પૂરો થયો—ગુરુવર્ય સોફ્ટીસને તેણે આજે
કલાના સ્વરૂપમાં અમર કરી દીધો.

પણ પછી ?

પછી શું કરવું ?—શું રમી શકે ? એ પ્રશ્ન જ એને
મુંઝવતો હતો.

પ્લેટો યાદી ગયો છે.—એ યાક માન શરીરનો નથી; એ
કરતાં એ એને આત્મા વધારે શ્રાન્ત થયો છે. મૌલનાં પૂર
ઊતરી જવા આવ્યાં છે. પ્રૌઢ વય પાસે આવતું જાય છે; ને
ભવિષ્ય તો સાવ શન્ય જણાય છે.

તે માંદો હતો; એને યાદ આવે છે કે સોફ્ટીસે ઝેર પીધું
ત્યારે પણ એનું સ્વાસ્થ્ય સારું નહોતું; છતાં ગિજાનામાંથી ઊડી
તે ગુરુદેવના અન્ય મિત્રો સાથે મેગેરા તરફ નાશી ગયો હતો.
ત્યાંથી જળમાર્ગે એ દક્ષિણ તરફ આફ્રિકાના સિગ્નિન ખંદરે
ગણિતવેત્તા થીઓડોરમ પાસે શિક્ષણ લેવા ગયો હતો. ત્યાંથી
બરકતો એ ધજમ પહોંચ્યો હતો ને ત્યાં ધર્મગુરુઓએ પ્રતીતિ
સત્તાથી એનો તમ આત્મા શાંત થયો હતો.

અહીંથી જો એથેન્સ મુખરૂપ પાછો આવ્યો ત્યારે એથેન્સ-
વાસીઓ સ્પાર્ટા સામે યુદ્ધમાં રોકાયા હતા. ઉમદા
અશ્વસૈન્ય સંવિત તેણે ત્વરિત ગતિએ ઉત્તર તરફ

પુસ્તકભર્યા કોપેસ સરોવરને તીરે ફર્ય કરી, ન્યાં એથેન્સ અને
ગ્રીસનાં દૈન્યે એ પરાક્રમી સ્પાર્ટનોને મહાત કર્યાં ને સ્પાર્ટન
ગજવી લીસે-ડરને મારી નાખ્યો. એકાઃ વાં પછી પ્લેટો એથે-
ન્સથી પશ્ચિમ તરફ કોરીન્થમાં સ્પાર્ટન વ્યૂહરચનાના કુક્ષા
કરવા કુમકે ગયો ને એ પરાક્રમ માટે શુદ્ધભૂમિ પર પ્રતિજ્ઞા
પ્રાપ્ત કરી.

પરંતુ એનું ચિત્ત સૌક્રેટીસને પગવાર પણ ઊડાડતું નહોતું.
યુદ્ધના વિરામગાળામાં પણ શુરદેવ સાથે યએલી વાતચીતને
સંવાદકલાનું યોગ્ય સ્વરૂપ આપવાને માટે એ શાંતિ જોળતો.

શુરભક્તિનું આ પવિત્ર કાર્ય પણ આખરે પૂરું થયું.
પ્લેટો આજસ મરડે છે, જગારું ખાય છે, વિરામ લે છે, આંખો
ઉપાડે છે ને પાષ્ઠધેગોરાસના શિષ્ય, હારમરસ કવિ, એપિકાર્મસ-
ના એક પુસ્તકમાં શાંતિ મળી રહે છે. એ પુસ્તક ગૈ:વનાઝાગમાં
પણી યે વાર તેતકીઆ નાએ સંતાડી રાખતો. એપિકાર્મસ પ્ર-
એને બાવ દતો એના વિચાળ હારમરસ માટે, ને પાષ્ઠધેગોરાસ
પાસે મેળવેલી એની પ્રકૃતિ પ્રત્યેની દષ્ટિ માટે; એ અભ્યાસ જેમ
વધતો તેમ નવો જ આનંદ એ અનુભવતો; યુદ્ધનાં આદોક્ષનો કે
શુરદેવના સંવાદોના ઉત્સાહથી યે અભિનવ એવો આનંદ, જે
જગતની વારતવિક્રતામાં દષ્ટિ પહોંચ્યા શિવાળ મળી શકતો નથી.
આ અભ્યાસથી, ખીમે જળતો એનો પ્રાણ નવતર રૂપે જગમી
નિશ્ચયો. જેમ સંધ્યું પાષ્ઠધેગોરાસના કાષ્ઠ છાંત શિષ્યને પોતે
સોપવો જ નેમ્મએ, જે તે દૃષ્ટિથી એ જગતનો અભ્યાસ કરી શકે.
એને જડે છે આરકીટાસ, ધૃત્લીના પદે નિરંતે સૂતાં પેલાં વૈભવી
દેલનીય નગર ટેરે-ટમનો સરદાર, -વિખ્યાત સેનાપતિ આરકીટાસ, -
જેણે યુદ્ધમાં કદી યે હાર નેમ્મ જાણી નહોતી. ભોડા કહેતા કે એ
પાષ્ઠધેગોરાસનો શિષ્ય હતો.

અને દશ વર્ષમાં કદી અનુભવેા નહોતો એવા આનંદ

સંગેત પ્લેટા ટેરેન્ડમ બચી પ્રયાણ કરી ગયો.

x

x

x

અહીં એ આરકીટાસને મળ્યો. તે એની સંગાથે એણે બાધચારો ખાંધ્યો. એને થયું કે એણે કહ્યો હતો તે આદર્શથી જે આરકીટાસ વધુ કુશળ રાજપુરુષ હતો.

એની ખુદ્ધિ સંતોષાઈ એટલે એ સિસિલીની જ્વાલામુખી પર્વતમાળા જોવા બિપજો. એણે સિરેક્યુઝમાં વાસો કીધો—જે વિદ્યારી નગરને એના જાલિગ રાજવી ડાયોનીસીઅસે હેલનીય જગતમાં સૌથી વધારે બળવાન—એથેન્સ કરતાં જે વધારે બળવાન—બનાવ્યું હતું, તેમાં. અહીં પ્લેટોને વીસેક વર્ષની વયના એક જુવાન, ડીઓનનો ભેટો થયો. ડીઓનની બહેનને ડાયોનીસીઅસ તાજેતરમાં જ પરણ્યો હતો. ડીઓન શ્રીમંત હતો, ઉમરાવ હતો, વિદ્વાનો ઉત્સુક વ્યાખ્યાની હતો; પ્લેટોની મોખૂમિ ત્યારે વિચારોથી ઉમરાવતી હતી. બેઉ જાણે એકબેક માટે જ સર્જાયા હતા. પ્લેટો જેમ સોક્રેટીસનો પ્રિય શિષ્ય હતો તેમ જ આ ડીઓન પ્લેટોનો પ્રિય શિષ્ય બન્યો. એણે નિશ્ચય કર્યો— ઇટલી કે સિસિલીના સામાન્ય લોક જીવે છે એથી જુદું જ જીવન જીવવાનો અને શાલાઈને આનંદ કે મોજ—સોખથી જે અધિક ચહવાનો.

પ્લેટોના ઉત્સાહનો તો પાર નહોતો. તે એથેન્સ પાછો આવ્યો તે નગર બહાર ‘એકેડેમી’ નામે, એક આહવાદજનક ઉપવન પસંદ કરી, શાસ્ત્રીય અભ્યાસને સમર્પાયલાં એવા વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી, ચાલીસ વર્ષની વયે, સતત અભ્યાસનાં વરસો પછી, યુદ્ધનાં પરાક્રમો પછી, દેશાવરની મુસાફરી પછી, એને જણાયું કે એની જિન્દગીનું ધ્યેય શિક્ષણપ્રવૃત્તિમાં સમાયું હતું.

આ વિદ્યાલય સ્થાપતાં પ્લેટો એ એકં નવા જ પ્રકારના સંવાદો લખવા શરૂ કર્યા. “મ મેનો” મૂળભૂત વિચારતત્ત્વ ઉપર, “ધ શીડો,”

અમરતત્વ ઉપર, “ધ સિમ્પોશિયમ” ગ્રેગ ઉપર; “ધ રિપબ્લીક” ન્યાય ઉપર અને “ધ શીફ્સ” વિવિધ વિષયો ઉપર.

એના સંવાદોની પહેલી માળા જે “ગોરગીએસ” થી પૂરી થતી હતી તે સોક્રેટીસની પુણ્યસ્મૃતિને સમર્પાઈ હતી. આ બીજી માળા આર્કોટી-ન અને એના પાછથેગોરિયન સંપ્રદાયના સાથી-એના પ્રોત્સાહનથી રચાઈ હતી પરંતુ પ્રથમના જ બકિતબાવે પ્લેટોએ આ કૃતિમાં પણ સોક્રેટીસને અધિનાયક બનાવ્યો.

x

x

x

વિદ્યાલયમાં વિચારસ્વાતંત્ર્યને પ્રોત્સાહન અપાતું. વ્યક્તિ-ગત સંશોધનના થોડા કાળ પછી વિદ્યાલયના સભ્યો અભ્યાસ-મંડળમાં (Seminar) એકએકના નિકટ પરિચયમાં આવતા, કારણ પ્લેટોનો એક નિયમ હતો કે વાક્યો, કથનો, દશ્યઆકૃતિઓ અને ઇન્દ્રિયેગોચર જ્ઞાન, મિત્રભાવી વિવાદમાં પ્રશ્ન અને ઉત્તર દ્વારા હજીવા નોંધાયે.

ક્રમપૂર્વે વર્ષ ૩૬૮માં, પ્લેટોના ૬૦મા વર્ષમાં, એને એના મિત્ર ડીઓનનો પત્ર મળ્યો કે બલિમ ડાયોનીસીઅસ એની સત્તાને ગોખરે મરણ પામ્યે હતો, ને રાજ્યની સુપરત એના પુત્ર, ડીઓનના બત્રીસ, ડાયોનીસીઅસ બીજાને કરી ગયો હતો. રાજ્યમાં જે પક્ષો આ યુવાનનું મન રંજન કરવા મંચન કરતા હતા; એક સુધારક પક્ષ જેનો નેતા ડીઓન પોતે હતો, બીજો જુનવાણી પક્ષ જેનું નેતૃત્વ ઇતિહાસકાર ફિલીપ્પે લીલું હતું. ડાયોને પત્રમાં એનાં ગ્રિય ગુરુને સિરેક્યુઝ બંધ યુવાન ડાયોનીસીઅસને સર્જનાત્મક રાજકારણમાં દોરવાને વિનંતિ કરી હતી.

આંખો જિંદી કરી પ્લેટોએ વિચાર કરી નેયો. એનું યૌવન તો કષારનું ઓસરી મધું હતું. મુસાફરી અને યુદ્ધ હવે એને આકર્ષતાં નહોતાં; એ પોતે પણ વિદ્યાલયમાં પોતાના જ અવસાયમાં તક્તીન હતો.—જે કાર્ય ખરેખર ધૂણાપાત્ર

તો નહોતું જ. વળી, સ્વાતંત્ર્યથી ટેવાયેલા એના સરખા વિચારકને એક જુલમી રાજના દરબારમાં ગુંગળામણ થાય એમ પણ ખરું. ખીજી તરફ ડીઓન પર એને પ્રેમ હતો. ...એની આંખો વળી પાછી પત્ર પર પડી.

ત્યાં લખ્યું હતું: “જો કદી હોય તો અત્યારે જ સમય છે. જ્યારે તમારો પોતાનો આદર્શ સફળ થઈ શકશે અને જ્યારે એક જ વ્યક્તિમાં જ્ઞાનનો સાચો પ્રેમ અને વિશાળ રાજ્ય ઉપરની સત્તા ભેગાં થઈ શકશે.”

જૂના અગ્નિનો એક એક તણુખો વળી પાછો પ્લેટોના હૃદયમાં ઝમકી ઊઠ્યો અને તેણે વિચારોના સુગમ અવ્યાસને છોડી રાજ-દારણ સાથે બાથ ભરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

સિરેક્યુઝમાં એને માટે કામનો તો પાર નહોતો. ત્યાંના રાજકીય વાતાવરણમાં પ્રપંચ ભારોભાર ભર્યો હતો. ડાયોનીસીઅસ હોશીઆર હતો અને વહાલસોયો હતો પણ નિયમન કરતાં ખળ-ભળાટને વધારે પસંદ કરતો. પ્લેટોની દોરવણી કરતાં એનો પ્રેમ મેળવવા એ વધારે ઉત્સુક હતો. એની સલાહનો એણે ચોખ્ખો ઇનકાર કર્યો. ફિલસૂફ પ્લેટો આ પછી સીલ્સી રાજરમતમાં જોડાયો; સિરેક્યુઝ પશ્ચિમમાં હેલનીય સંસ્કૃતિની સીમારૂપ હતું એટલે છેલ્લા યુદ્ધમાં કાર્યજન્ય નાશ પામેલાં શહેરોમાં ફરી વાર વસાહત સ્થાપવાનો તેણે આગ્રહ કર્યો. પરંતુ એની સલાહનો થતો ઇનકાર અને આપણુદ રાજની ડીઓન પ્રત્યેની ઈર્ષ્યા એ બે કારણે એના હાથ બંધાયેલા હતા. પરિણામે વધારે થોડા કાળે પાછા આવવાની આશા સાથે તે એથેન્સ પાછો ફર્યો.

એની ગેરહાજરીમાં બે નવા વિદ્યાર્થીઓ “એક્ટેમો” -માં દાખલ થયા હતા. એક તો હિરેકલીડીસ, કાળા સમુદ્રને કિનારે આવેલા હિરેકલીયાનો શ્રીમંત શહેરી, અને ખીલ્લે મેસીડોનમાં

આવેલા રોગીરાયી આવેલો સત્તર વર્ષની કાચી વયનો કિશોર એરિરોટલ.

પ્લેટો ફરી વાર પોતાના અભ્યાસમાં ગુ થાયો. અને એની કૃતિઓ પ્રગટ થવા માંડી. તે કાળે ડીઓનીસિયસ તરફથી પત્ર ઉપર પત્રો આવતા, એને ફરી વાર સિરેક્યુઝ જવાનો આગ્રહ થતો એથી પ્લેટોને આશ્ચર્ય થતું.

ફરી વાર પ્લેટોએ સિસિલી તરફ વદાણુ હંકાર્યું અને ૩૬૨માં, એણે ત્રીજી વાર સિરેક્યુઝમાં પ્રવેશ કર્યો.

યુવાન સત્તાધીશે હવે કૃતનિશ્ચય થઈ વૃદ્ધ થતા જતા ફિલસૂફ પાસે અભ્યાસ શરૂ કર્યો. પરંતુ ડિયોન પ્રત્યેની એની જૂની દુષ્પ્રીયા ફરી પાછી બમૂઝા બીડી, ડિયોન તો દૂર દૂર એથેન્સના વિદ્યાલયમાં હતો છતાં પરિણામે એકાએક એણે સિરેક્યુઝમાં ખાંચેલી ડીઓનની બંધી માલમત્તાજીત કરી અને વેચી નાંખી.

પ્લેટો માટે આ કટોકટીને સમય હતો. કુમળા દેવાનો પિતા એના આચારપદ પુત્રને ચઢાવ્ય તેવો ડીઓનીસિયસ પ્રત્યે એને ભવ હતો. છતાં એ સત્તાવંત બાળક ડીઓનને ધિછારતો હતો અને તેનો નાશ કરતા કૃતનિશ્ચય બન્યો હતો. કારણ ? કારણ ડિયોન અને પ્લેટો વચ્ચેનો ગ્રેમ. ડિયોન પ્રત્યેના ગ્રેમનો ત્યાગ ફરી પ્લેટો એ જીવનભીની પૂર્ણ પામી શકત ને એમ ફરી રાજ્યને શુદ્ધિપ્રદ સમાગમમાં ફેરવી શકત. પરંતુ આનાં મૂલ્ય કેટલાં ! એક સાચા મિત્ર, જનગ્રેમી ને ન્યાયી મનુષ્ય, ડિયોન પ્રત્યેની એની વફાદારી આના જાલમાં આપવી પડે. નહિ, નહિ, ડીઓનને એ હદી તજ ના શકે. જિન્ન હૃદયે આવેશભેર એના મિત્ર ડિયોનીસિયસને છેલ્લી સલામ કરવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો.

પરંતુ એ આવેશમય યુગન ગ્રેમી પેઠે એને પકડી રહ્યો-એને જવા ન જ દીધો.

તાજેતરમાં જ રાજ્યના સૈનિકોના પગાર ઉપર કાપ મુકાયો હતો, નાણાંસંગી આ સૈનિકોએ એમના પગારકાપને પ્લેટોના સુધારા સાથે સાંકળી દીધો અને એ સુધારકનો જીવ લેવાની તેમને ધમકી આપી.

નિરાશાના આવેશમાં પ્લેટોએ, પામથેગોરાસના અનુયાયી, પેરેન્ટમના રાજવી મિત્ર આર્કિટાસને સંદેશ મોકલ્યો. પ્લેટોને આશ્ચર્ય થયું, કારણુ તુર્ત જ પેરેન્ટમ તરફથી પ્રતિનિધિઓ આવ્યા, જે જાણે વાત વાંતમાં જ હોય તેમ ડાયોનીસીયસને પ્લેટોને એમની સાથે પાછા ફરવાની રજા આપવા સમજાવી શકયા.

આર્કિટાસ અણીને વખતે પણ કામ આવ્યો હતો.

૩૬૦ના ઊનાળામાં પ્લેટો એથેન્સ પાછો ફર્યો, અને "એકેડેમી"ની શાન્તિમય ઘટાઓમાં ફરતાં એણે છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો. ડિયોનના ગ્રેગ ખાતર એણે આદર્શરૂપ નાગરિક-રાજ્ય સ્થાપવાની તક જતી કરી હતી.

સારે ડિયોન તે જુલમને જ વળગી રહેલો હતો. હેલનીય વિરુદ્ધ પૂરેપૂરો ઉશ્કેરાયો હતો. હેલનીય કાયદાને નામે એણે વિદ્યાલયના એના મિત્રોને ઉશ્કેર્યા અને સિરેક્યુઝના ગ્લિમની સત્તા ઉવેખવાનો નિશ્ચય કરી, તે સિસિલી તરફ વડાણુ હંકારી ગયો.

વતસલ પ્લેટોએ, ભારે હંમે, જાનો યુવાન મિત્રોને પત્રો લખ્યા.

ચાર વર્ષ પછી તેણે જ્યારે સ્માંજન્યું કે ડિયોનની હલ્ત થઈ હતી ત્યારે એ હતાશ થઈ ગયો. એને રડવું આવ્યું. કારણુ આ એક જ ધાએ એણે એ પ્રિયતમ મિત્ર ગુમાવ્યો હતો તેમ જ આદર્શરૂપ રાજ્ય સ્થાપવાની એની જાંધી આસા નષ્ટ થઈ હતી.

જતાં તે દિગ્મત હાર્યો નહિ. તેણે એથેન્સમાં જ બીજે ડિયોન સંજવાતું કાગ હાથ ધર્યું. હવેથી "એકેડેમી" રાજદારણીય

શિક્ષણાસયમાં ફેરવાઈ ગઈ. મિત્રોએ આત્માર મુખીમાં ખેંટોના રાજકીય વિચારોનો પ્રચાર તો કર્યો જ હતો. અનેક શહેરોએ નવા કાયદાઓ પાડ્યા માટે રાજકીય સલાહ બેઠા માટે 'એકેડેમી' નો આશ્રય લેવા માંગ્યો હતો. હેલ્થનીય સ્વાતંત્ર્યને પૂર્વમાં નોંધક્રમી પરીક્ષાની સામે કે પશ્ચિમમાં ધનાઢકતા કાર્યજ સામે ઉભવા માટે, એથેન્સ, રપાટો કે યીજસ દરતાં એ વધારે રિયર એવા કેઈ પ્રકારની હેલ્થનીય નાગરિક રાજ્યસંસ્થાની રચાપના થતી નોંધતી હતી. " ધ સોજ " નામે એનો આગેાએ લાંબો સંવાદ આવા રાજ્યની રચાપના અર્થે જ લખાયો હતો, જેમાં વિશાળ સોદશશબ્દોને ગદ્યગિંદુ ગણી રચાયલા બંધારણીય પ્રવૃત્તિઓની રચના વર્ણુ ગાઈ છે.

૩૪૭માં, એરો વર્ષની વગે, ખેટો કાંઈના લમપ્રતંગે થોળમસા બોજનના સમારંભમાં મૃત્યુ પામ્યો. તે પરણ્યો જ નહોતો, કોઈ આ વિશે એના અંતરમાં પ્રેમનો સંચાર થયો હતો કે નહિ એ અ વિશે કશી માહિતી મળતી નથી, પરંતુ પુરના પ્રત્યે તો એ સદા યે ઉચ્ચ પ્રેમભાવ રાખી શકતો, અને સૌથી વધારે તો એ જુદા લક્ષ્ય સૌંદર્ય પ્રત્યે આસક્ત રહતો એને મર્ત્ય સંતતિ કશી હતી નહિ, પરંતુ અગ પુરતકો જ એના વારસો છે.

મોક તરીકે, એથેન્સવાસી તરીકે, ઉચ્ચ વિચારક તરીકે, ખેટો સદૈવ કલાકાર જ રહ્યો હતો. ગીત ગવડાવતાં, ઇરથમિયાની રમનામાં ફરતી કરતાં, કાવ્ય સર્જતાં, રપાટનો સાથે પુર કરતાં, સંવાદો રચના, વર્ગનાં શિક્ષણ આપતાં કે રાજ્યવિધાનમાં મદદ કરતાં, જ્ઞાનના પ્રકાશ પંથે જ તે દોરાનો અને સદૈવ સંપૂર્ણતાને લઈ બંધતી કાર્ય કર્યે જતો.

મરાઠી વાઙ્મયનો

અલ્પ પરિચય

૧

આ નિબંધનો લેખક મરાઠી સાક્ષર નથી, અથવા, મરાઠી બાપાનો પ્રાધ્યાપક પણ નથી. તેણે પ્રદર્શિત કરેલા મતો કોઈ અધિકારી વિદ્વાને પ્રતિપાદન કરેલા હોવાથી સર્વાંશે માન્ય છે એમ કોઈએ માનવું નહિ. કદાચ, એ મતો શાસ્ત્રશુદ્ધ પણ હશે નહિ. કોઈ કોઈ વખત અવકાશની વેળાએ મરાઠી ગવપદનો થોડો આસ્વાદ ભેટી વખતે લેખકના મન ઉપર જે સંસ્કારો પડ્યા હોય તેનું સજ્જયિત્વ અહીં દોર્યું છે. ટૂંકામાં, આ લેખ કોઈ તદ્દવિદે લખેલો નથી, પણ આ વિષયના એક પ્રેમીએ લખેલો છે.

કોઈ પણ રાષ્ટ્રનું વાઙ્મય તેની રાજકીય સામાજિક આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિનું પ્રતિબિંબ હોય છે. પ્રતિદિન વ્યવહારમાં જોવામાં આવતો વ્યક્તિ અને સમાજનો જીવનક્રમ શબ્દરચનામાં પ્રગટ થાય એ સ્વાભાવિક છે; કારણ, ભાષાતત્ત્વજ્ઞ અને તેને સીધે શાસ્ત્ર યએલો અન્યોન્ય વિચારવિનિમય, ભાવનાસાન અને વ્યક્તિદર્શન, આ બધાં માનવી સંસ્કૃતિનાં વિશિષ્ટ સક્ષરો.

હીસે. '૩૮ અર્વાચીન મરાઠી વાઙ્મયનો અલ્પ પરિચય

આગ્રહથી પ્રતિપાદન કરવામાં તેમની લેખનશક્તિનો છૂટથી ઉપયોગ થયો હતો.

હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્ય સ્થાપન થયા પછી, અને વિશેષતઃ પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનો પ્રચાર કરનારી વિદ્ય.પીઠો જુદાં જુદાં કેન્દ્રોમાં ચાલુ થયા પછી, જીજ્ઞ પ્રાંતો પ્રમાણે મદારાષ્ટ્રના વિચારોમાં જોરથી ઉચ્ચપાયે ગયા સાગી, નવાં ધ્યેયો, નવી વિચારસરણી, નવું તત્ત્વજ્ઞાન, સામાજિક મૂલ્યાંકનની નવી પદ્ધતિઃ એ સર્વના આધાતો જૂની પરંપરા અને જીવનકગ ઉપર જોરથી થવા લાગ્યા. તેને લીધે જાગૃત થએલાં બુદ્ધિમંતોન મન હિસેજો ચઢવા માંડ્યાં હતાં. પાશ્ચાત્ય સુધારાની નવીનતાથી દિંદના કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોની આંખ અંજાર્ધ ગઈ હતી, અને એ ઉત્સાહમાં તેમણે હિંદની સંસ્કૃતિમાં કેં સરવ નથી, એ કીન છે, તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, એવી ઘોષણા કરવાની શરૂઆત કરી. એવી છીછરી અને એકતરફી ટીકાની સામે પ્રત્યાધાત શરૂ થાય એ અનિવાર્ય હતું. આટલું જ નહિ, આ પ્રકારની વૃત્તિનો કેટલોક અતિરેક પણ થયો હતો. તથાપિ એકંદરે, જૂનાને એ કેવળ જીર્ણ અને કટાર્ધ ગએલું હોવાથી તથા નવાને એ કેવળ અપરિચિત અને પારકું હોવાથી તિરસ્કારપાત્ર ન માનતાં, તે બેઉમાં રહેલાં હિતકારક અને પૌષ્ટિક તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરવો અને એવી રીતે હિંદના સમાજમાં નવચેતન ઉત્પન્ન કરવું એવો મન માન્ય રાખનારો વર્ગ મદારાષ્ટ્રમાં ટૂંક સમયમાં જ નીકળ્યો અને સુશિક્ષિત સમાજ ઉપર તેનું વર્ચસ્વ પ્રસ્થાપિત થઈ ગયું.

મહર્ષિ રાનડે

ન્યાયશૂર્તિ મદારદેવ જોશિદે રાનડેનું નામ મરાઠી વાઙ્મયના ઇતિહાસમાં પ્રગણ રીતે આવી શકે તેમ નથી; કારણ તેમણે મરાઠી બાળમાં પ્રચર્યતા કરેલી નથી; તે પછુ તેમના અમૂલ્ય કર્તૃત્વની પશ્ચાદ્ગૂભિનો ઉદ્ભવેળ કયાં મિત્રાય મરાઠી વાઙ્મયના

નિકામનું દર્શન રૂપે થઈ શકે નહિ. નવ ભારતના એક દ્રશ્ય તરીકે ગનડેની ચોખ્ખતા સર્વમાન્ય થએલી છે. રાષ્ટ્રભૂતિ આજનારી અને તેનું સંવર્ધન કરનારી દરેક ચળવળના તેઓ નાક અને પ્રણેતા હતા. દિંદી મદાસભા, સામાજિક પરિષદ, ઔદ્યોગિક પરિષદ, પ્રાર્થનાસભા, એવી મુખ્ય સંસ્થાઓની સ્થાપના થવામાં જે મદાપુરમોની પ્રેરણા કારણભૂત થઈ તેમાં રાનડે અગ્રગણ્ય હતા. મદારાષ્ટ્રમાં પણ અનેક નાનીમોટી સંસ્થાઓ તેમના નેતૃત્વ નીચે નિર્માણ થઈ, સર્વવ્યાપી અને વિશાળ શુદ્ધિ, અખંડ અભ્યાસ, અત્યંત શાંત અને નિર્મળ સ્વભાવ, ઉદાર અને સમનોત્સ દષ્ટિ, અને મદન વિચાર કરીને શાશ્વત સત્યોનું આકલન કરવાનું અને તેનો ઉપદેશ કરવાનું સામર્થ્ય એવા ભોટાત્તર ગુણ રાનડેમાં એકદા થએલા હતા. *Disc of the Marathi Potter* એ ઉદ્ગ્રાસ્ય નેમની ઐતિહાસિક ચિકિત્સાશાસ્ત્રની સાથી પૂરે છે. અર્થશાસ્ત્રના પ્રમેયેનો તેમના જેટલો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ તેમની પેટી દરમ્યાન ખીલત દાષ્ટ્યે કરેલો માલુમ પડતો નથી. એ પ્રમેયેનો અભ્યાસ કરતી વખતે દિંદના વિદ્યાર્થીઓએ દિંદુરતાની પરિસ્થિતિ ખ્યાનમાં રાખતી જોઈએ, કારણ, સમાજશાસ્ત્રના નિર્દાંતો દર્શેશ સ્વચ્છતાના વિગેષોથી મર્યાદિત હોય છે. આ વાત ગનડેએ પોતાની અધિભારયુક્ત વાણીથી પદેપદેથી ભોટાના મન ઉપર દસાવી. દેવી બાપાનું એમને ધણું અભિમાન હોત્તે, તેમનો સમાવેશ એમ. એ. જેવી ઉચ્ચ પરીક્ષામાં થતો જોઈએ એવી શાંચિય તેમજે કરી અને તેમની સાગવચ્ચી વહેલી-મોટી એ બાજબ અમલમાં પણ મુકામ. સારાંશ કે રાનડેએ જો કે મગાની વાણીમની રચના કરી નહિ તેા પણ એવાંમય રચનાર પુરો જે પરિસ્થિતિમાં ઉત્પન્ન થયા છે, તે પરિસ્થિતિ તેમજે મોટે અંગે જોઈ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો, અને આશ્ચર્યની વાત તેા એ છે કે આ બધું કાર્ય તેમજે મગારી નોમરીની મોટી જ્ઞાનવારી માગતીને પાર પાડ્યું.

હીસે. '૩૮ અર્વાચીન મરાઠી વાઙ્મયનો અલ્પ પરિચય.

વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપળૂણકર

ઉત્તમ વસ સ્વાભિમાન, દેશસેવા અને સ્વાર્થસાગના નવ-
યુગના આઘપ્રવર્તક વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપળૂણકર હતા એમ કહેવું
જોઈએ. તેમના પિતા કૃષ્ણશાસ્ત્રી ગોટા વિદ્વાન હતા અને તેમણે
ધણું મરાઠી પુસ્તકો અને ઠવિતાઓ લખ્યાં છે. 'અરણી બાથે-
તીલ સુરસ વ અમરકારિક ગોષ્ઠી' એ તેમનું 'અરેળિયન નાઇ-
દસ'નું બાષાંતર એટલું જ સરસ અને સ્વાભાવિક
યત્ન છે કે તે બાષાંતર છે એમ લાગતું જ નથી. વિષ્ણુશાસ્ત્રીમાં
પણ પિતાની ગાદ વિદ્વતા હતી. સંસ્કૃત અને મરાઠી વાઙ્મયનું
તેમનું અધ્યયન ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું હતું. 'સિવાય, આધુનિક પદ્ધતિ
પ્રમાણે અભ્યાસ કરી તેમણે બી. એ.ની પદવી મેળવી હતી.
અંગ્રેજી વાઙ્મયની સાથે તેમણે સારો પરિચય કરી લીધો હતો.
સ્વદેશ પર સર્વ બાબુથી યત્ન હતું તે પરકીય આક્રમણની
તેમના મનમાં ધણી ચીક હતી. પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ લઈને અંધ અને
સારાસારવિચારશૂન્ય બનેલા કેટલાક તે સમયના માણસોની સારી
રીતે ખગર શાસ્ત્રીજીએ લઈ નાંખી હતી. હિંદી સંસ્કૃતિ અને
વિદ્યાને તુચ્છ લેખનારા ન્યૂનતાંડ (inferiority complex)
ઉપર તેમણે જાગૃત્વ પ્રદાર કરીને મદારાપ્ત્રીય જનતાને સ્વા-
ભિમાનની દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરાવી.

ચિપળૂણકરની 'નિર્બંધમાળા' એ મરાઠી બાબાનો એક
અપૂર્વ ગ્રંથ છે. તેમાં અનેક વિષય ઉપર સર્વોત્તર વિવેચન
કરેલું છે. મરાઠી બાબા કેાઇ પણ જાતના સૂક્ષ્મ વિચાર, નાણુક
બાવનાઓ અને અર્થઘાયાઓ સુંદર રીતે વ્યક્ત કરી શકે છે
એવું 'નિર્બંધમાળા'એ સિદ્ધ કર્યું. સંસ્કૃતજીની કામધેનુ પાછળ
જીભી હોઇને અને જૂનું મરાઠી સંતવાઙ્મય ઉપલબ્ધ હોઈને,
મરાઠી બાબાને કેાઇ પણ જાતના શબ્દની ખોટ પડ્યાની નથી એવો
શાસ્ત્રીજીને વિશ્વાસ હતો અને તેની સત્યતા તેમણે સિદ્ધ કરી
જતાવી. 'નિર્બંધમાળા'માં અનેક પ્રૌઢ અને અર્થવાહક શબ્દો યોગ્ય-

વામાં આવેલા છે. તેનો વાક્યરચનાનો ઓષ ડોળદાર હોઈને વિષયની સમગ્રતા આપવાની તેની પદ્ધતિ અતિથય અસરકારક છે. સાહિત્યનાં સર્વ શસ્ત્રોનો ઉપયોગ આ ગ્રંથમાં રચે રચે કરેલો જોવામાં આવે છે. બાંધ્યોકિત, વિનોદ, ઉપહાસ, દીકા, દેશપ્રેમ, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ભાષા પરનાં પ્રભુત્વ, સાચદિલીથી ભરપૂર વસપૂર્ણ વિવેચન, એવા અનેક સચોટ અલંકારોથી ‘માલા’ના નિર્ગંધો વિખ્યાપન મળેલા છે. વિષ્ણુશાસ્ત્રીના પ્રયત્નોને લીધે, કોઈ ગદ્યલેખની દંડિકા ફરી હોય તેમ, આધુનિક ગદ્યની ગદ્યને એકદમ પાકું જ બારેખમ, સર્વમાલી, બરાવદાર અને સન્માનનીય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું. કોઈ પણ ભાષાના ઇતિહાસમાં આ એક જાનની કાન્તિ જ હોય એમ માનવું જોઈએ.

આગરકર અને દિગ્ગજ

વિષ્ણુશાસ્ત્રીએ ચાર કરેલા નવરાષ્ટ્રનિર્મિતિના કાર્ય તરફ બાકી જે મુખ્યસિદ્ધ વ્યક્તિઓનું ટૂંક સમયમાં આકર્ષણ થયું. આગરકર અને દિગ્ગજ આ અંગમાં ડેક્કન કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા. દેહની વિપરીત અને અવગત રિયલિટી તમને દમોશા ખૂંચ્યા કરતી હતી અને તેની સુધારણા કરવા માટે સેવાનું આકર્ષણ તરીકે રાષ્ટ્રના સામર્થ્યવાન તરોણીએ આગળ આવ્યું જોઈએ એવો ખ્યાલ તેમના મગજમાં ધોળાયા કરેલો હતો. વિષ્ણુશાસ્ત્રીએ પોતાની સરકારો નોકરો કંડારીને લોકપ્રચારના મદદના કાર્ય માટે ન્યુ ઇંગ્લિશ સ્કૂલની સ્થાપના પૂનામાં આ વખતે કરી હતી. એ સંસ્થાને પોતે જીવન સમર્પણ કરવાનો નિયમ દિગ્ગજ અને આગરકરે કર્યો; અને એની રીતે મદદારાષ્ટ્રના આધુનિક ઉદયકાળની ચરઆન થઈ.

આગરકર પણ એની કોટિના પુરવ્વ દના. તેમની વિદ્વતા મારૂ હતી. કોઈ પણ વિષય તરફ જોવાનો તેમનો દષ્ટિકોણ પુદ્ગિપ્રધાન હતો. આચારવિચારની યોગ્યોપાધ્યના અને ઇષ્ટા

હીસે. '૩૮ અર્વાચીન મરાઠી વાઙ્મયનો અદ્ય પરિચય

નિષ્ઠતાનો નિર્ણય નિર્નિકાર અને સમતાયુક્ત બુદ્ધિથી થવો જોઈએ એવો તેમનો આગ્રહ હતો, એમ છતાં આગરકરની બાવના-શક્તિ તીવ્ર હતી. હિંદુ સમાજ જોઈને તેમની મનોવૃત્તિ વિદોર્ણ થતી હતી. હિન્દુઓમાં ફેલાયેલા અનેક ધાતક રીતરિવાજ અને રૂઢિ, ધર્મને નામે થતો અનાચાર ને અન્યાય, વિચારોનો જીવંત કરો સૂકાઈ ગયો હોવાથી વિષમય અનેલી સમાજઘટના અને તેને લીધે સતત થતો જૌદિક માનસિક અને નૈતિક શક્તિપાત ઇલાદિ બીજા દરજે જોઈને તેમનું અંતઃકરણ દાઝતું હતું. હિંદુ સમાજની જાગૃતિ કરીને અને તેની દષ્ટિ અંતર્મુખ કરીને એ સમાજની ધરમૂળથી સુધારણા કરવાનો તેમણે નિર્ધાર કર્યો અને ખાસ તે માટે 'સુધારક' નામનું સાપ્તાહિક શરૂ કર્યું. મરાઠી વાઙ્મયમાંની તેમની કામગીરી એ સાપ્તાહિકના અંકોમાં આવેલા નિબંધો અને લેખોમાં અચિત્ત થએલી છે. જોબસ્વી ભાષા, પ્રતિદૃશ ત્રાસકોનું મન સૂઢાં પોતાની તરફ ખેંચી લેવાનું સાધવ, અંતઃકરણની સીઠી સરસતા, તર્કશુદ્ધ વિચારસરણી અને માંડણી, ઉપમા, દષ્ટાંત અને રસોષઃ એવા સાધનોથી વિષમ ખીલવીને રજૂ કરવાની હથોટી-એ આગરકરની લેખનશૈલીના મુખ્ય ગુણ કહેવાય. સમાજને અગ્રિય હતા તેવા વિષયો પર લેખ 'સુધારક' માં આવતા, તેમાં ઘણી વાર લેખિકાને ચાખખા મારવામાં આવતા, તે પછી 'સુધારક' પત્ર ઘણું જ લોકપ્રિય થતું હતું. તેનું કારણ આગરકરની નિષ્કલંક અને નિષ્પાપ જીવન-વૃત્તિ અને લેખનનું કીશલ્ય-એ હતું. તેમણે જેની હિમાયત કરી તે સુધારણા હવે સર્વમાન્ય થઈ છે. ચિપ્પૂભૂકરની 'નિબંધ-માલ' અને આગરકરનું 'સુધારક' એ બેઉ મહારાષ્ટ્રને સંજીવની જેવાં લાભદાયક નીવડ્યાં.

ટિળકનું નામ પ્રથમ શ્રેણીના રાજપુરુષ તરીકે હિંદુસ્તાનમાં પ્રસિદ્ધ છે. મરાઠી વાઙ્મયમાં પછી તેમણે ધણો મોટો ઉપકાર કર્યો છે. તેમની બુદ્ધિ અનેક વિષયમાં પ્રવેશ કરી શકતી. સંસ્કૃત

ગણિત, ખગોળશાસ્ત્ર, ન્યૌતિય, મરાઠી વાઙ્મય અને ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, ધારાશાસ્ત્ર, રાજકારણ, એવા ઘણા વિષયોનો તેમનો જાડો અભ્યાસ હતો. 'કેસરી' પત્રના તંત્રી તરીકે પુષ્કળ વર્ષ તેમણે મહારાષ્ટ્રના રાજકારણ જોટલી જ મરાઠી ભાષાની પણ સેવા કરેલી છે. 'કેસરી'માંનાં તેમનાં લખાણોના ત્રણ મોટા ખંડો પ્રસિદ્ધ થયા છે. અને તેમાં વિવિધ પ્રકારના વિષય ઉપર સરસ વિવેચન આપેલું છે. ટિળકની ભાષાશૈલી વિષ્ણુશાસ્ત્રી જેવી સંસ્કૃતપ્રચુર નથી અથવા આગરકર જેવી અખંડ ઓધવતી પણ નથી. અલંકાર, સુંદર વસ્ત્રો, ઇત્યાદિ જાણ ઉપાધિયી તે ઘણું કરીને સજેલી હોતી નથી. તેનો શણગાર જુદી જાતનો છે. તેમાં તેજ છે, અર્થ છે, શક્તિ છે, વાચકના ઠેક હૃદય સુધી જઈ પહોંચવાનું સામર્થ્ય છે. વિષય ગમે તેટલો ગદન હોય તો પણ તેનું જ્ઞાન અશિક્ષિત જહ્નનસમાજને આપવું એ ટિળકનું વૈશિષ્ટ્ય દોષો, 'કેસરી'માંની તેમની ભાષામાં અસરકારક સાદાઈ અને રોજના અનુભવનાં ધરગણ દૃષ્ટાંત ઘણાં મળે છે. ટિળકે મહારાષ્ટ્રના મનનું ઘડતર કર્યું. તેની વીરરૂતિ જાગૃત કરીને સ્વરાજ્યપુદ્ધનો પડકાર કર્યો. આ પ્રવૃત્તિની સાથે તેમણે મરાઠી ભાષાને ગૌરવ પ્રાપ્ત કરાવી આપ્યું. Orion અને Arctic Home in the Vedas આ તેમના અન્યો અંગ્રેજીમાં છે પણ તેનું ભાષાંતર મગાડીમાં થયું છે. માંડલેના કારાગૃહમાં 'ગીતારહસ્ય' જે ત જહ્નમૂલ્ય અન્યનો અવતાર થયો. આ અન્યનો વિષય અત્યંત ગંભીર અને તાત્ત્વિક સ્વરૂપનો છે. ટિળકની અસાધિક શુદ્ધિમત્તા, વિદ્વત્તા, ઉદ્યમ, તર્કજ્ઞાન, પોતાના મનને પ્રતીત થએલું સત્ય નિર્ભયતાથી ત્રણ પૂર્વજો વિશે આદર પુકત

૧. આ મહત્વપૂર્ણ અન્યનું સ્વ. ઉત્તમભાષા ૩. ત્રિવેણીએ કરેલું સરસ ભાષાંતર વાંચવા કોઈ પણ સંસ્કારી ગુજરાતીએ ચૂકવું નેહિ નહિ.—સુ. મહ.

ડીસે. '૩૮ અર્વાચીન મરાઠી વાક્યમયનો અદ્ય પરિચય

ભાવના સહિત સ્પષ્ટ કરવાનું કૌશલ્ય ધત્યાદિ ગુણોનો ઉત્કર્ષ
'ગીતારદસ્ય'માં દેખાય છે. મરાઠી ગદ્યવાક્યમયના તત્ત્વગોળ-
વિષયક વિભાગમાં આ પ્રગલ્ભ સંપન્ન અને યુગપ્રવર્તક
ગ્રંથનું સ્થાન અવિચલ છે.

—અપૂર્ણ

વડાણ ક્યાં જશે ?

આપણું જ્ઞાન એટલે અંગ્રેજોના એકાન્તૂકા વિચાર; આપણે
સુધારો એટલે 'તેમનું' બાલિશ અનુકરણ; આપણી કર્તૃત્વશક્તિ એટલે
પાશ્વમેઢને બદલે સાવજનિક સત્તા; સેંઢ પોસના ચચને બદલે પ્રાર્થના-
મંદિર; ને ક્રિકેટને બદલે ફીડાગુવન ! એટલે ન ઉધરકે ન ઉધરકે એ
કહેવત પ્રમાણે આપણે નથી આપણા આચારવિચાર સંપૂર્ણપણે
સાચવી શકતા ને નથી પાશ્ચાત્યોની વિચારસરણી અપનાવી શકતા !
હિયોને ચઢેડું આપણું આ વડાણ ક્યાં જશે કોણ બણે ? (શાધાન્તર
રા. સા. શાંશિકનું)

[‘આપણા દેશની સ્થિતિ’ (૧૮૮૧)]

—વિ. શા. ચિપળૂણકર

કષિ બંકિમચન્દ્ર^૧

આ મહાન પ્રાચીન સંસ્કૃતનાં જૂતપૂર્વ ગૌરવરચના સંભારી વિલાપ કરાવરા એવા ધણાક છે, જે એમ જ બોલે છે કે પુરાતન ઋષિઓ, વિચાર અને સંસ્કારિતાના એ ઈશ્વરપ્રેરિત સંસ્કૃતિઓ, તે જાણે આપણા સુવર્ણ-નીરવરિત-યુગનો એક ચમત્કાર હતા, ને તેજા ફરી આજના પતિત પુરુષોમાં આપણા કષ્ટકારી વર્તમાનમાં પાકવાના જ નથી. આ એક જૂસ છે-એક વાર નદિ પશુ ત્રણ વાર. આપણી તો સનાતન જૂગિ છે, સનાતન પ્રજા છે, સનાતન મર્મ છે. એનાં જાગ, મદતા અને પવિત્રતા પર કદીક આવરણ ફેલાય, પરંતુ કામુખર પશુ એમનો જૂગનો નાશ ન જ થાય. વીરજન, ઋષિજન, સંતજન, એ તો આપણી દિંદ જૂગિનાં કુદરતી ફળો છે. કોઈ પશુ એવો યુગ મળે નથી જેમાં એ ન પાક્યા હોય. આપણને ઈશ્વર સાક્ષાત્ સમગ્રાયું છે કે નચકના જૂતકાલીન યુગના ઋષિઓમાં આપણે તે પુરુષનું નામ મળવું જોઈએ કે જે પુરુષે ત્રણ દિવસે દશ પશુ ધરે છે તે આપણને પુનર્જનિત કરે, સંજ્ઞાન મંત્ર-વદે માતરમ્ નો મંત્ર-આપે.

સંત કરતાં ઋષિ બિન્ન હોય છે. ઋષિનું જીવન નિરુપ પાવિત્ર્યથી કે એનું ચારિત્ર્ય આદર્શ મૌલ્યથી વિશિષ્ટ

૧. આ નામના, ૧૯૨૩માં પ્રગટતા, શ્રી અરવિન્દના નિબંધનું અધ્યાનંતર.

ન પણ બન્યું હોય. પોતે કેવા હતા તેથી નહિ, પણ પોતે શું વાણીમાં ઉતાર્યું તેથી ઋષિનું મહત્ત્વ નિર્માય છે. એક રાષ્ટ્રને કે માનવસમસ્તને કોઈ મહાન ચેતનદાતા પયગામ આપવાને હોય; તે પયગામના શબ્દો યોગ્ય સ્વરૂપે ઉચ્ચારવા માટે ઈશ્વર એ ઋષિ-મુખને પસંદ કરે છે. અતિ અમત્યનું કોઈ દર્શન દેખાડવાનું હોય; ત્યારે પરવરદિગાર એ ઋષિનેત્રને પહેલાં ઉઘાડે છે. પોતાને જે સંદેશ મળ્યો છે, તે પોતાને જે દર્શનની બક્ષીસ મળી છે તે પોતાનું સમજી બળ એકત્રિત કરી એ ઋષિ દુનિયાને જાહેર કરે છે; ને ઈશ્વરી પ્રેરણાની એક ઉન્નત પળે એ એને એવો શબ્દદેહ આપે છે કે જે બોલતાંવેંત જ મનુષ્યોના અંતરનાં ઊંડાણ દલ-મલી ઊઠે છે, તેમનાં માનસ વિશદ બને છે, હૃદય વિવશ થાય છે, અને એવાં કાર્ય કરવા એઓ પ્રેરાય છે કે જેવાં સામાન્યતઃ એઓને જીવનમાં અશક્ય જ હોય. એવો શબ્દદેહ તેનું નામ મંત્ર, જેને પ્રગટાવવા પોતાનો જન્મ મર્યો, ને ઋષિ તે એ મંત્રનો દર્શા.

એવું શું છે જે ગાદે, આજે આપણે બંદિમનું નામ પૂછીએ છીએ? એણે આપણને શું સંદેશ આપ્યો છે, અને એવું તે કયું દર્શન જે એમણે કયું અને આપણને કરાવ્યું? એ મહાન કવિ હતા, સુંદર મુગડ વાણીના અધિપતિ હતા; કાપના-ભૂમિની લાવણ્યમય ખૂણસૂરત સ્વમમૂર્તિઓના સપ્તા હતા. છતાં અંગાળ આજ એમને ગાન દે છે તે કવિ, શૈલીકાર, કે નવલકાર તરીકે નહિ. સંભવ તો એવો છે કે ભવિષ્યનો સાહિત્યનિકપ-કાર 'કર્ણાલ કુણ્ડલા,' 'વિવદ્ધા,' અને 'કૃષ્ણકાન્તનું' વિલ,' એ ગ્રંથોને એમની શ્રેષ્ઠ કલાકૃતિઓ ગણશે, અને 'દેવી ચૌધરાણી,' 'આનંદમઠ,' 'કૃષ્ણચરિત,' કે 'ધર્મતત્ત્વ' વિશે પરિચિત પ્રશંસાના ઉદ્ગાર કાઢશે. છતાં પણ અર્વાચીન હિંદના ઘડનારામાં ગણતરી સમે તે તો આ પાછળ જણાવેલા ગ્રંથોના કરતાં બંદિમની, અને મહાન સર્જનાત્મક ગ્રંથમણિઓના કરતાં બંદિમની નહિ. પહેલાંના

બંદિમ માત્ર કવિ અને શૈલીકાર હતા— પછીના બંદિમ દ્રષ્ટા અને રાષ્ટ્રવિધાતા હતા.

પરંતુ કવિ અને શૈલીકાર તરીકે પણ બંદિમે પરમ રાષ્ટ્રિય અગત્યનું કાર્ગ કર્યું— સમસ્ત દિંદ માટે કે માત્ર આડકતરી રીતે સમસ્ત દિંદ માટે નહિ, પણ જંગાળ માટે કે જે જંગાળ દિંદને દોરવા તથા રાષ્ટ્રિય વિકાસને મોખરે રહેવા નિર્માયું હતું. જે નવીન સ્વરૂપે પોતાનો વિકાસ પરિણમતો હોય તેને લાયક સંતોષકર વાણીસાધન વિના, પોતાના વિચારો તથા ભાવોને ચિરંતન આકાર આપે અને હરેક નવીન પ્રવૃત્તિને જલદીથી જન-જનકારપૂર્વક પ્રગટીય એતનામાં તથા જીવનમાં મિલતી દે એવી બાબા વિના, કોઈ પણ રાષ્ટ્ર વર્ધમાન થાય જ નહિ. બંદિમે દિંદની પદેશી મદાન સેવા કરી તે એ કે એમણે દિંદને રજીમોખરે ઊભેલી જંગપ્રજાને આવું સંપૂર્ણ સંતોષકારી વાણીસાધન આપ્યું. જંગાળી બાબાની પવિત્રતાને દ્વિપિત કરવા માટે બંદિમને હપકો આપવામાં આવ્યો છે; પણ પુરાણા કવિઓનું વિશુદ્ધ જંગાળી તો રૂઢિગદ્દ પ્રગતિહીન જંગાળને જ વાણીમાં મૂર્ત કરી શક્યું હોત. પ્રજા વિકાસ અને વિકાર પામતી જતી હતી; ને તેવા વિકાર અને વિકાસને પાત્ર બાબાસાધન પ્રજાને જોઈતું હતું. વળી પંડિતોના વાપરની હિચ સાહિત્યક્રમ જંગાળીને જલ્દે, નહિ પંડિતબાબા ને નહિ સારી લોકબાબા, એવી મિત્ર સાધારણપ્રિય બાબા વાપરવા માટે પણ બંદિમ હપકાપાત્ર મળ્યા છે. પરંતુ પંડિતોની દુર્બોધ અનમનથી જંગાળીના બોજ નીચે જંગીય પ્રતિભાની વિકસતી નૈભવવિવિધતા અને ચપળતા ક્યકાઈ ગઈ હોત. આપણે જે બાબા જોઈતી હતી તે પ્રતાપી નિષંધે કે પાંડિતપૂર્ણ મનનો માટે નહિ. આપણે તો એવી બાબા જોઈતી હતી કે જેમાં સંસ્કૃતબાબાનાં જળ, ગૌરવ કે કેમય સૌંદર્ય સાથે દેશ્ય બાબાની શક્તિ અને સમર્થતાનો સુમેળ હોય; જેમાં એક પાસ દેશ્ય

ભાષાની રસોત્પાદકતા શક્ય હોય તો બીજી પાસ અત્યંત રણકાદાર ગાંભીર્ય પણ શક્ય હોય. બંદિમને આપણી આવશ્યકતાની દેવી આગાહી થઈ અને તે આવશ્યકતા મટાડવાની પ્રેરણા પણ થઈ—એમણે આપણને એવું ભાષાવાહન આપ્યું કે જે વડે બંગભૂમિ પોતાનો અંતરનો અવાજ પોતાને સંભળાવે. સ્વદેશનું ભવિષ્ય ધડવા માટેની ભાષા સંબંધી જરૂરિયાતની જેમ એમને આગાહી થઈ હતી, તેમ રાજકીય જરૂરિયાતની પણ થઈ હતી. આપણા મહાન જનહિતૈષીઓમાં પ્રથમ તેઓ રાજકીય સંશુદ્ધિ અને સંચલનની પોતાના સમયમાં ચાલતી રીતોની નિઃસરવતા તથા નિરુપયોગિતા સમજ્યા, અને નિર્દય ઠટાક્ષ વડે 'લોકરહસ્ય' તથા 'કમલાકાન્તનું' દર્શનમાં એને ઉઘાડી પાડી. પરંતુ માત્ર દોષદર્શી દીકાથી એમને સંતોષ ન હતો. દેશની ઉન્નતિ માટે શું જરૂરનું હતું તેનું એમણે રચનાત્મક દર્શન પણ કર્યું હતું. ઉપરથી રાજકર્તાઓ જે બળ વાપરે તેનો સામનો નીચે પ્રજામાંથી બળવત્તર પ્રત્યાધાત વડે થવો જોઈએ—દમનમળનો સામનો ઉછળતા રાષ્ટ્રીય બળ વડે થવો જોઈએ, એ એમને દેખાયું. એમણે આપણને ફરમાવ્યું કે જ્ઞાનની રીત હોડી સિંહની રીત અખત્યાર કરો. એમને તો એવી સ્વભૂમિ-માતનું દર્શન થતું હતું કે જેના સાત દુ યોદ કરોડ હરતોમાં તીક્ષ્ણ તરવારો હોય—નદી કે માગણનું શકોશ. 'આનન્દ મઠ' અને 'દેવી ચૌધરાણી'માં આવરણ રૂપીને રૂપકોથી આપણને બોધ કર્યો છે તે આકરા બળધર્મનો. ભૌતિક બળની પાઠે જે નૈતિક બળ હોવું જોઈએ, તેનું પણ એમને ઈશ્વરપ્રેરિત નિર્ઘર્મ દર્શન થયું હતું. એમને દેખાએલું કે નૈતિક બળનું પહેલું આંગ હોવું જોઈએ સાગ—દેશ માટે સંપૂર્ણ સ્વાર્થસાગ અને મુક્તિ-કાર્યને સંપૂર્ણ સ્વાર્થભૂ. એમને મતે માતૃભૂમિના કાર્યકર્તાઓ અને યોદ્ધાઓ એટલે રાજકીય સંન્યાસીઓ—એવા કે જેમને માતા પ્રત્યેના સ્વકર્તવ્ય સિવાય બીજો વિચાર ન હોય, જેઓ

બીજું સૌ પાછળ મૂકી નીકળી મૂક્યા હોય, એમ સમજીને કે માતાથી કોઈ અદકું નથી ને માતા માટેનું આપણું કામ પત્યે બીજું બધું મઈ રહેશે. જાનને, કે જાપાને, કે દીકરાદીકરીને, કે માલમતાને જે કોઈ સ્વદેશથી અધિક ચાહે છે તેનું દેશાભિમાન ગળીજાડું-અધૂરું છે. વળી એમને દેખાયું કે નૈતિક જાળનું બીજું અંગ નિયમન અને વ્યવસ્થા હોયું જોઈએ. આ સત્ય એમણે બતાવ્યું છે તે સ્વકાર્ય માટે દેવી ચૌધરાણીની બહુશ્રમ-સિદ્ધ કેળવણીમાં, ‘આનન્દમઠ’ સંસ્થાના કડક નિયમોમાં તથા એ પુસ્તકો આપે છે તે સંપૂર્ણ વ્યવસ્થાના ચિત્રોમાં. છેલ્લે, નૈતિક જાળનું ત્રીજું અંગ એમને એ જણાયું કે દેશ-હિતનાં કાર્યોમાં ધાર્મિક લાગણી રેડવી જોઈએ. દેશભક્તિનો ધર્મ, એ જાંકિંગનાં લખાણોની આસુતમ સર્વોપરિ ભાવના છે. ‘દેવી ચૌધરાણી’ માં એની કાંપી કવારની કરાવવામાં આવી હતી. ‘ધર્મતત્ત્વ’ માં આપી એ વિચારની રૂપરેખા; અને ‘કૃષ્ણ-ચરિત’ માં આપ્યું સ્ત્રમ જાડુમુખી કર્મયોગનું રેખાચિત્ર-એ કર્મયોગ કે જેની પરાકાષ્ટા સ્વદેશકાર્ય અને સ્વજનકાર્ય જ ગણાય. ‘આનન્દમઠ’માં તો આ સંકલ્પ પુરતકસમરતની ચાવી જ છે, અને તેમાં જ તેનો સંપૂર્ણ ઊર્મિઠાવ્યરૂપ આવિર્ભાવ થયો પેલા મદાગીતમાં કે જે સમરત દિંદતું રાષ્ટ્ર-ગીત જાનંજી છે. આ દેશની જાંકિમે જાગવેલી બીજી મદાન સેવા તે એ કે એમણે દેશનું મુક્તિનો માર્ગ દેખાડ્યો અને દેશભક્તિનો ધર્મ શીખવ્યો. આજે રાષ્ટ્રને પુનરુત્થાન અને સ્વા-તંત્ર્યનું પંથ દોર્યું જાય છે એ નવીન ચૈતન્યના પૂરનારા અને રાજકીય ગુરુ તે જાંકિંગ છે.

ત્રીજી અને સર્વોત્તમ સેવા જાંકિમે સ્વરાષ્ટ્રની કરી તે એ કે એમણે આપણને સ્વભૂમિમાતનું દર્શન કરાવ્યું. માતૃભૂમિની એ નવીન બુદ્ધિલક્ષણા પ્રતપત્તિ પોતે જાતે કાંત્રી મદાન પ્રેરક બન નથી; સ્વાતંત્ર્ય છટ્ટ છે એવો સ્વીકાર માત્ર કાંઈ ઉત્તેજક

પ્રવૃત્તિહેતુ નથી. હાલમાં જવલ્લે જ એવા હિંદી હશે-પછી એ રાજપક્ષી હો, મધ્યમમાર્ગી હો, વા રાષ્ટ્રવાદી હો-કે જે ન સ્વીકારતાં હોય કે અમારા પર દેશનો હક છે અગર તો સ્વાતંત્ર્યનો આદર્શ (in the abstract) ઇષ્ટ વસ્તુ છે. પણ ત્યાં રાષ્ટ્રના હક અને બીજાના હક વચ્ચે પસંદગીનો સવાલ આવે છે ત્યાં આપણામાંનો મોટો ભાગ પ્રત્યક્ષ આચરણમાં દેશ-સેવા પસંદ કરતો નથી. અને જે કે બંદુ જણની ઇચ્છા હોય છે કે સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધ થાય, તો પણ તેની સિદ્ધિ અર્થે પોતે કાંઈ કરવા ધારતા નથી હોતા. એવી બીજી વસ્તુઓ છે, જે આપણને વધારે વહાલી છે ને જે સ્વાતંત્ર્યના સંગ્રામમાં અગર તેની સિદ્ધિને પરિણામે રખે જોખમમાં આવી પડે, એવી બીજી આપણને છે. યોગક્ષેમના વહનની એ નિર્માલ્ય ચિન્તા તો માતૃભૂમિના અને તેની સેવાના પ્રેમની ચરચાહી આગમાં ત્યારે જ બરમસાત થાય, અને ચમત્કાર કરી શકનાર તથા નષ્ટપ્રાય રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર કરી શકનાર દેશભક્તિનો જન્મ પણ ત્યારે જ થાય, કે જ્યારે માતૃભૂમિ આપણા મનઃચક્ષુને પૃથ્વીના એક વિભાગ કરતાં કે વ્યક્તિઓના એક સમૂહ કરતાં કાંઈ વિશેષરૂપ છે એવું સમજાય અને ત્યારે સ્વદેશ આપણા આગળ એક મહાન દૈવી માતૃશક્તિ સ્વરૂપે એવો સૌંદર્યમય સ્ત્રાંગ ધરે જે આપણા માનસનું સ્વામિત્વ મેળવે, મનનો અભિભવ કરે, અને હૃદયને વિવશ કરે. એવું દર્શન જનતે કરવું અને બીજા આગળ નિવેદિત કરવું, એ કોઈ પુરુષોને ભાગે નિર્માયું હોય છે. જત્રોસ વર્ષ પૂર્વે જાંકિમે તેમનું મહા ગીત લખ્યું અને કોકે જ તે સાંભળ્યું. પરંતુ જાગૃતિની એક પળે અચાનક જાગૃતના લોક લંબા કાળની બ્રમનિદ્રામાંથી ઊઠ્યા, અને તેઓ સત્યની ખોજમાં આસપાસ જોતા હતા ત્યાં વિધિનિર્મિત એક પળે કોઈકે ગાયું 'વહે માતરમ્' મંત્ર મળ્યો; અને એક જ દિવસમાં આખી પ્રજાએ સ્વદેશભક્તિના ધર્મનો અંગીકાર કર્યો. ગાનાંએ સ્વરૂપદર્શન કરાવ્યું, અને જ્યાં લોકને

એક વાર એ દર્શન થયું ત્યાં, જ્યાં સુધી માતાનું મંદિર રચાય નહિ, મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા થાય નહિ અને બસિ ધરાવાય નહિ, ત્યાં સુધી ન હોય આરામ, કે ન હોય શાંતિ, કે ન હોય નિદ્રા એ દર્શન જે મહાન રાષ્ટ્રે કયું છે તે ફરીને કદી વિજેતાના પગ નીચે આવે જ નહિ.

૧. આ વર્ણનમાં મૂળમાં છે તે રહેવા દીધી છે. મૂળ નિબંધ પ્રગટ થયે છે ૧૯૨૩માં; 'આનન્દમઠ'નું, પ્રકાશન ૧૯૮૨માં; 'વંદે માતરમ્' તેની પણ 'પહેલાંનું', છે.—સં. મા.

ઇતિહાસસર્જક કૃતિ

આ કૃતિ ['આનન્દમઠ'] ઇતિહાસના પાયા પર રચાયેલી નથી એટલું જ નહિ પણ એ તો ઇતિહાસમૂલકને બદલે ઇતિહાસસર્જક નીવડેલી છે. ... કેમકે પણ ત્યારે જન્મી ન હતી. ... એવે સમયે આવી હયો હાડી ગાઠ ભક્તિ જેની અસ્મિતાનો હૃદયને ભીંજીને અને ઠંડપનાને ઉત્તેજે એવો બોધ, તથા એ અસ્મિતાના લાપક પાત્ર લેખે ભરતખંડને ઠેકાણે માલોમ જંગલનો જ જય, આ પુસ્તકનાં વિશિષ્ટ અને સર્જક તરફ છે, અને તે જ નકલને પ્રભતા માનસને ચોંચેલ પણ આપનારા એક ઇતિહાસિક બલનું ગૌરવ અર્પી રહ્યાં છે.

—ખ. ક. ઠાકોર

ગાંધી-ગ્રન્થસૂચી^૧

[૧૯૩૦માં ગાંધીજીએ ઘપાડેલી સત્યાગ્રહની લડત હંજ પૂરી નહોતી થઈ એ અરસામાં એ મિત્રો સાથે મળી ગાંધીજીનાં અને ગાંધીજી પર લખાયેલાં પુસ્તકો અને લેખોની એક યાદી તૈયાર કરવાનો પ્રસંગ સાંપડેલો. એમાંનાં કેટલાંક, તુરત જ બહાર પડેલાં, પુસ્તકો અમારા હાથમાં આવતાં જતાં તેમ વાંચતા પણ ખરા. એ પછી અવારનવાર આ યાદીમાં સુધારાવધારા કરેલા-પણ નિયમિતપણે નહિ; અને ૧૯૩૦-૩૧ પછી તો ઘણું ઘણું બીલ્યું છે. અને ગાંધીજીએ પણ ઘણું ઘણું લખ્યું અને ક્યું છે. વળી એમના વિચારોમાં પણ કહી કહી થોડાક ફેરફારો થયા છે. આ સર્વ હકીકતો ધ્યાનમાં રાખીને જ આ યાદીનો ઉપયોગ કરી શકાય.

ગાંધીજીના વિચારો, એમના સિદ્ધાંતો, વગેરે સંપૂર્ણપણે સમજવા હોય તો અર્વાચીન હિંદુ વિશે, હિંદુમાં ખ્રિષ્ટિય સંન્ય વિશે, તથા સ્વિન્દ્રનાથ યોગેર જેવા પુરુષો વિશે પણ કાંઈ બહુતું જોઈએ એમ સમજ થોડાંક એ વિષયો પર લખાયેલાં પુસ્તકોનાં નામો પણ આપ્યાં છે.

આ વિષયમાં રસ લેતા વાચકો ખીજાં વધુ નામો સૂચવશે એવી આશા રાખું છું.—હીરાલાલ ગોદીવાળા]

૧. આ પહેલો ભાગ છે; અંગ્રેજ ગ્રન્થોની યાદીનો ખીજો ભાગ આ અંકમાં સમાવી શકાયો નહિ તે માટે વિદ્વાન સંપ્રદાયક અને વાચકોની કૃપા માગીએ છીએ. —સં. ‘માનસી’

૧. ગાંધીજીના અન્યો વગેરે

૧. નવજીવન પુસ્તક ૧-૨૧ (નવજીવન કાર્યાલય; પ્રચાન કાર્યાલય) (' આત્મકથા ' અંદર આવી ગય)

૨. ધર્મમંથન.

૩. વ્યાપક ધર્મભાવના.

૪. અનાસક્તિયોગ (શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો અનુવાદ પ્રતાવના સાથે) નવજીવન કાર્યાલય.

૫. સર્વોદય-રચિકનના Unto This Lastનો અનુવાદ

૬. આરોગ્ય વિશે સામાન્ય જ્ઞાન (સરતું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય ૧૯૧૭) (અંગ્રેજીમાં 'Guide to Health')

૭. નીતિનાશનં ગાર્ગેઃ બ્રહ્મચર્ય અને સંતતિનિયમનના ઉપાયો એ વિષયો ૫૨. (અંગ્રેજીમાં Self restraint vs. self indulgence) નવજીવન કાર્યાલય.

૮. હિંદ સ્વરાજ (ગાંધીજીના હરતાક્ષરમાં પ્રચાન કાર્યાલય) (અંગ્રેજી Indian Home Rule-નવજીવન કાર્યાલય)

૯. દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ ભાગ ૧-૨ નવજીવન કાર્યાલય (અંગ્રેજીમાં Satyagraha in South Africa)

૧૦. ગાંધીજીની જુગાની (પંજાબની હંટર કમિટી સાથેનો બબ્બ ધાર્મિક સંવાદ.) (નવજીવન કાર્યાલય)

૧૧. આખરી ફેસલો ભાગ ૧-૨.

(સાથે અમજીવી, તપસ્વીનાં તાતાં તીર, ધર્મયુદ્ધનું રહસ્ય, યતવિચાર, ૫૨૫૩ મંદિરેયી, ૧૯૩૦-૩૧ નાં ગાંધીજીનાં ભાષણો અને બેખોનાં સંગ્રહ) ચુર્ચર અન્યરતન કાર્યાલય.

૧૨. Young India: Vols...(1919-22; with introduction by C. F. Andrews Pub. Natesau,

Madras (with introduction by Babu Rajendra Prasad; Pub. Natesan, Madras)

૧૩. Speeches and Writings (1896-1922) (with introduction and geographical sketch by C. F. Andrews; Pub. Natesan Madras)

૧૪. My Experiments with Truth આત્મકથાનો અંગ્રેજી અનુવાદ શ્રી. મહાદેવ દેસાઈદ્વારા Macmillan & Co. (મરાઠી, હિંદી, ઉર્દૂ વિગેરે ભાષાઓમાં પણ અનુવાદ થયા છે. Also Navjivan Prakashan Mandir.

૧૫. 'Harijan': Vols... (એ ઉપરાંત: પહેલાં આફ્રિકામાં 'Indian Opinion'માં લખાણો આવતાં તે; તથા છૂટાછવાયાં કોઈ પત્રોમાં તથા અંગત પત્રોમાં ગાંધીજીનાં લખાણો હશે તે. 'હરિજનગાંધી'ના અંક.....

૨. ગ્રીક્ષ્ણ અન્યથા

૧૬. પ્રભુદાસ ગાંધી: જીવનનું પરોઢ (ગાંધીજીના તથા એમનાં મિત્રોના દક્ષિણ આફ્રિકાના જીવનનો-ખાસ કરી શ્રીનિકેસ આશ્રમનો તથા શિક્ષણપ્રયોગોનો-ત્યાં ઉછરતાં બાળકની દૃષ્ટિએ સુંદર ચિતાર 'કુમાર' ૩૬ (ચાલુ)

૧૭. જીગતરામ દવે: ગાંધીજી (ખાળકો માટે) ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રીમંડળ, મુંબઈ.

૧૮. ડૉ. ડૉમસ: ઈશ્વરનું બલિદાન (ગાંધીજી પર લેખ) નવજીવન પ્રકાશનમંદિર.

૧૯. ગાંધી મણિ મહોત્સવ અંક: પ્રસ્થાન કાર્યોલય.

૨૦. ગાંધીકૃત્ય આલ્પમઃ પ્રસ્થાન કાર્યોલય.

૨૧. કનુ દેસાઈ ચંપારણમાં ગાંધીજી, ખેડાની લડત,

અસહકાર, કારાવાસની કહાણી, પ્રસ્થાન કાર્યાલય.

૨૨. મગનલાલ દેસાઈ: સંપૂર્ણ દારુનિષેધ (ગાંધીજીના લેખો સાથે) મીઠા વેરા, ભાગ ૧-૨: પ્રસ્થાન કાર્યાલય

૨૩. ગિજુભાઈ: (બારડોલીની) હિજરત. ૧૯૩૦. પ્રસ્થાન કાર્યાલય.

૨૪. મહાદેવ દેસાઈ: એક ધર્મયુદ્ધ (મિલમજૂરોની લડતનો ઇતિહાસ) પ્રસ્થાન કાર્યાલય

૨૫. જયમુખલાલ મહેતા: પૂજારીને પગલે

૨૬. નારાયણ ત્રારેશ્વર ખરેસંપાદિત આશ્રમ ભજનાવલિ નવજીવન કાર્યાલય. (અંગ્રેજીમાં ગાંધીજીએ કરેલો અનુવાદ: 'Songs from Prison' John Stogland એમણે સુધારાવધારા સાથે છપાવેલો Allen & Unwin London 1984

૨૭. હીરાલાલ મગનલાલ દેસાઈ: ગાંધીજીની શૈલી પર લેખ, 'ગુજરાત' (પહેલું વર્ષ: ૧૯૭૮-૭૯).

૨૮. મુનિદુમાર: ગાંધીજીની ગદ્યસેવા 'કૌમુદી' (પહેલું વર્ષ, ત્રિમાસિક).

૨૯. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ: ગાંધીજી સાહિત્યકા: ખરા કે? ('જીવન અને સાહિત્ય' એ લેખસંગ્રહમાં)

નિકષ

“ પારિજાત ”

આપણા એક કવિએ છેક હમણાંની કવિતા સંબંધી દિલ-
ગીરી બતાવનાર વિવેચકને ટકોર કરી હતી કે ‘કાવ્યમંગલા’
વા ‘મંગોત્રી’ પછી તે તે કવિઓના નવા ફાલ વિશે અભિપ્રાય
હચારવો હતાવળો ગણાય. સુન્દરમ્, ઉમાશંકર, રમેશ્વરશિખ
વગેરે પોતાનાં પ્રથમ પ્રકાશનો પછી શું લખી રહ્યા છે તે બાબતો
બહુધા અશક્ય છે, એટલે એમની કોઇ કોઇ જાપાંમાં આવતી
કૃતિઓ પરથી એમના વિકાસ અવિકાસ ગતિ આદિ વિશે મત-
બાંધવો યુક્ત નથી. આ મર્યાદા સ્વીકારીને પણ અટકળ કરાય
ખરી કે બનિષ્ઠમાં પણ ઉમાશંકર અને, પ્રગતિવાદના સિદ્ધાન્તો-
થી કલાદૃષ્ટિ ઝાંખી ન થાય તો, સુન્દરમ્ આપણા નવીન કવિ-
ઓને મોખરે રહેશે. ‘પારિજાત’ના કર્તાનું સ્થાન તેમની સાથો-
સાથ છે; વિલક્ષણ છતાં તેમના જેટલું જ સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વ અને
હૃદય કવિજનનાં તેમના જેટલાં જ સુદમ-સુકુમાર લાગણી અને
તેજદાર કદમના શ્રી. પુનલાલનાં છે.

પ્રો. દાકોરે સરસ, ઘોતક અને કવિજનોએ ખૂબ મનનીય
ઉપોદ્ધાત લખી ‘પારિજાત’ને યોગ્ય મહત્ત્વ આપ્યું છે; તેમની
ભક્તિકવિતાની અપૂર્વતા અને તેમના કલાસર્જનનું વૈવિધ્ય
સ્પષ્ટ થયું છે. કવિતાવિવેચક, કવિતાસિક્ષક કવિના હૃદયમાં
ઘાડો નહીં સમય અર્થ-રસને કેટલો સુગમ અને વિરાદ કરે

છે તેનું પ્રે. ઠાકોરનું ' પ્રિયા કવિતાને ' નું અવલોકન નમૂનેદાર ઉદાહરણ છે. વિવેચક કવિનું વસ્તુ શેલીના સુપ્રસિદ્ધ અવ્યવિધયથી જુદું પાડી જાણે ફરી સર્જે છે:

કવિતા ભાવનામય વિભૂતિ ય છે (શેલીમાં છે તેમ), કવિના વાસ્તવ કૃતિસંગ્રહમાં મૂર્ત થયેલ તત્ત્વ પણ છે. ભાવનામય મૂર્તિ લેખે એ આશાધ્ય અને સંપૂર્ણનીય છે. સર્જઈ ગયેલ અને સર્જવાની કૃતિઓના આત્મા કે તેમની મૂર્તિ લેખે એ સમભાવી સખી અને પ્રિય-તમા પણ છે. હૃદયમાં સંધાઈ આવતી કૃતિઓ દરમિયાન કવિતા-મૂર્તિને કવિ સાથે આનંદતી, દુઃખી આર્ત પોકાર રૂપ કૃતિઓ દરમિયાન કવિતામૂર્તિને કવિ સાથે આક્રંદતી, કલ્પવામાં વિચિત્રતા કે અતિ-શયોક્તિ નજેલી છે.

X

X

X

આમ કવિતામૂર્તિના સાનુકૂળ સહવાસ સહચારમાં કવિનાં પ્રભાતો, કવિની સન્ધ્યાઓ અને રાત્રિઓ, કવિના વનોપવન ભ્રમણો, કવિની વસન્ત ઋતુઓ, અને વર્ષાઋતુઓ, દુઃખીઓ સાથે કવિના સહવાસસહ-ચાર વગેરે કવિનું આખું જીવન કેવી રીતે સુંદર પ્રેમોદ્વેગિત સફળોન્નવલ વધું જાય છે, તેનું જ આખી કૃતિ મુદ્દામય મુદ્દાપ્રેરક આલેખન છે.

કવિત તરફ શ્રી. પૂર્ણલાલની દૃષ્ટિ અતિશય પ્રેમની, માન-ભરી, ઉદાત્ત ગંભીર છે. કવિની કવિતાકમલા ગરીબના ઘરમાં સસંગ્રમ જાય છે પણ તેમની આંખ સૌમ્ય અને સમતાભરી છે; સંસા ના અન્યાયોથી ઉગ્ર નથી થતી. કવિતાની આ ઉદાત્ત ગંભીર દૃષ્ટિ નરસિંહરાવ, ગોવર્ધનરામ, આદિની ભાવનાભક્તિનું રમરણ કરાવે છે, અને કવિતા સાથે રમત કરતા નવીન કવિઓથી પૂર્ણલાલની વિલક્ષણતા સ્પષ્ટ કરે છે.

તને પગપણે કને હું જાની મુઝ્ય બોલાવતો
અરોઅડ ઉછંગમાં પ્રભુચિની । લઈને તને
કયા મુજ પ્રવૃત્તિની શ્રવણ તાહરે રેડતો:-
તરંગ, કંઈ લડણો, હૃદયભાવઉછાળ કું,
અપૂર્વ અનુભૂતિઓ સરજતાથી સુણાવતો.

ધરં તુજ સમીપ હું રક્ષક જીવનાદરાને,
પ્રકુલ તહીં તાલકે વદનબિંબ સોહી રહે.

x

x

x

નરી કરુણ મૂર્તિ વિચિત્રન દુઃખથી દાઝતી
વિલાપ સૂણી આર્તના તું ઘરમાં વિધાઈ જતી.

ઉપોદ્ધાતમાં એકમે ચચીરપદ ખિન્દુઓ મને લાગે છે.
ગુજરાતી બાષાના ઉચ્ચારણમાં લઘુથી દ્વંદ્વા દ્રુત સ્વરો આઘ્યા
કરે છે. આ વાત સાચી છે. એ વાત પણ સાચી છે કે "મનહર
મતિમાં અકારોમાંના ધણાખરાને 'દ્રુત' કરતાં ચીપીને એટલે
લગભગ દરેકને લઘુ વા એક માત્રના ન બોલવા પડે છે." પણ
ખીજ છદોમાં પણ આ રિયતિ છે ન.

અમીનજરથી પેાઆ પુરુષાર્થી બનાવિયા,
પિતા મુગન શ્રદ્ધાનાં સ્વીકારવા ય ના રહ્યા.

ખટકે અંતરે એક ખીરો અજ્ઞાન કાળનો,
ખટકયા કરશે નિત્યે ખાણિયું છે તહીં મુખી.

પત્રો પાનખરે ખરી જયમ પડે તે રીત દાદાતણા
ધોળા લાળ ખરી જઈ ચગકતી માથે પડી તાલણી

અહીં દ્રુત સ્વરને એક માત્રનો બોલવો પડે છે પણ
બાષાના સ્વભાવની વિરુદ્ધ ચતું હોય એમ નથી લાગતું. કાં તો
મનહરમતિ પ્રયત્નની અપેક્ષા રાખે છે અને ગુજરાતીમાં પ્રયત્ન
બહુ બોલો હોય મનહરચરના મનહર નથી લાગતી; કાં તો
વૈવિધ્યના પ્રયત્ન છતાં તેમાં એકતાનતા રહે છે તેથી તે ગમડી
ઢોલક વગાડતી લાસે છે.

અનુષ્ટુપી સોનેટો લખતાં અનુષ્ટુપની મર્યાદાઓ ધ્યાનમાં
રાખવા સોનેટગરોને પ્રો. હાકેરે ચોમ્પ સૂચના કરી છે. સંભવ
છે કે રોકસપીરિયન ઘાટની સોનેટમાં છેલ્લી કડી લેખે અનુષ્ટુપ
મૂક્યે સારી સોનેટચરના ચર્ચ શકે. પણ તેથી વિશેષ ચોમ્પતા

આ ઘાટને માટે અનુષ્ટુપની નથી લાગતી. આમ છતાં કહેવું
પ્રાપ્ત થાય છે કે સામાન્ય અનુષ્ટુપનું એકમ આઠ નહીં પણ
૮+૮ વર્ણનું જ ગણાય, સોળ વર્ણનું જ સંવાદિતાંની દૃષ્ટિએ
એકમ થાય છે, અને ગાયત્રીનાં એકમોના કરતાં અનુષ્ટુપના
આઠ વર્ણને અંતેનો વિરાગ પણ ઓછો દઢ છે.

મુક્ત પદને માટે પૃથ્વી છંદની અદ્ભુત શક્તિઓ ખતાવી
પ્રા. બલવન્તરાયે ગુજરાતી કવિતાને નવી કાયા ને વેગ આપ્યાં
છે. એને લીધે હિન્દી મરાઠી ગંગાળી કવિતાને મુકાબલે ગુજરાતી
કવિતામાં વિલક્ષણ સૌન્દર્ય આવ્યું છે. ભવિષ્યના કવિઓ
માતખર રચનાઓ માટે પૃથ્વી છંદનો વધુ ને વધુ ઉપયોગ કરશે
એમ ભાખી શકાય. આ નવી શક્તિનો સર્જક પોતે જ મુક્ત
પદ તે અપદ ના ચર્ચ જગ તે સારુ સુરપદ માર્ગદર્શન અને
એતવણી 'પારિગત' ના ઉગ્રોદ્ધાતમાં આપે છે તે કવિઓએ અને
પ્રયોગકારોએ વળીવળી વિચારનાં જોધએ. આવી વિચારણા પર
આપણી કવિતાનું લારિષ્ય અવલંબે છે.

૨

શ્રી. પૂજાલાલની કવિતા સંબંધી અમુક સંસ્કાર રહેશે
છતાં 'પારિગત'ને મેં કારસી લખે છેલ્લેથી વાંચવું શરૂ કર્યું.
આનું પરિણામ ધણું સારું તો ના જ આવ્યું ગણાય. કનિની
કાવ્યસિદ્ધિનાં એકે તકાકે ઉચ્ચતમ શિખરોનાં દર્શન ન થતાં,
પ્રમાણમાં નીચાં શિખરો જોયાં અને તેમના અલંકારરૂપ
ઉપવનાદિમાં ફર્યો. “ ‘પારિગત’ માં આત્મિક જીવનનાં
કાવ્યોને જ રચાન આપવું ” એ કવિના મૂળ વિચાર પાછળ
શે હેતુ હશે તે સંભવનું. કનિની અપૂર્વ સિદ્ધિઓ આત્મિક
જીવનના કાવ્યોમાં જ છે એમ નહીં, પણ એમાં એમની શક્તિ
અમર્યાદ અને સિદ્ધિ જાણે જન્મથી વરેલી લાગે છે. ખીન
નિપયનાં કાવ્યો વાચનાં જૂનાનવા ગુજરાતી કવિઓની વધારે

હૃદયગમ કૃતિઓ સર્જારે છે અને પૂજાલાલની કલાની જિજ્ઞાસા કંઈક સમજાય છે.

તેમનાં ગીતા અને અંકકાવ્યોમાં મનોહારિતા ઓછી છે. છંદોગદ્ - કવિતામાં સુસ્થનતા અને માધુર્ય નવીનોમાંથી ધણા કરતાં અને જૂનામાંથી ઠાકોર, ખજરદર, બોટાદકર કરતાં ઘણું વધારે તે લાગી શકે છે, પણ જ્યે રચનામાં તે કામ આવ્યું લાગતું નથી. જ્યે રચના રોમેન્ટિક સ્વભાવને વધારે ગોઠીતી દશે ? પૂજાલાલની કલાત્મિક ગતિમાં વિશ્વ માપવાને માટે પણ હતાથી ગંભીરતાથી ઉદ્યમ કરે છે. તેમાં કથનામાં તાલાવેલી તરવરાટ લપસાત નથી. કેવી શાન્તિથી ધીરજથી ગંભીરતાથી પવિત્રતાથી તે જીવનદેવીને સત્કારે છે ! જ્યે કાવ્યોમાં 'માછીડો' 'વેચાતો રાખો' કાવ્ય લેખે સારાં છે, ગીત લેખે કીકા-કીક છે.

સુદર સાશ્વત કામે

બેઠો છે એક નિતારો નિમજ્જ બની નિજ કામે.

કાળનો પડદો દિશાની દિવાલે,

તે પર ચિત્રાલેખન ચાલે

બેઠે એનો કળવાની ગતિ નથી કોઈ કપાલે.

આ તો કવિતા નથી લાગતી, પદે નથી લાગતું, ગદ્ય લાગે છે. "આવીશ આવીશ"નાં લક્ષ્મીની લાક્ષણિક, પ્રભુ પામવાની નિશ્ચયાત્મક વૃત્તિનું સરસ આલેખન થયું છે, પણ તેમાં ગીત તરીકે માત્ર પહેલી કડી મનોરમ છે.

કવિનું રચિતંત્ર કલાત્મિક છે છતાં "સ્વાનંત્યના સૈનિકા" કે "રાજર્ષિ શિવાઈ"ની સફળતા મધ્યમ જ ગણાય. ભાષા પર પ્રભુત્વ અને વૃત્તનું ઔચિત્ય છતાં કાવ્યોમાં જીવ્ય કેમ લાગતી દશે ? કવિ લોહીતરશ્યાં યુદ્ધને આકર્ષક બનાવે એમ છે નહીં; પણ યુદ્ધને શુભાળી બનાવી દેતી દહીદોની વાતોની કલાલિકાને તે અનુસર્યો છે, અને અહીં

યુદ્ધની નહીં પણ સ્વાતંત્ર્ય માટે વીરત્વથી પ્રાણ ત્યાગ કરનારની પ્રશંસા જ કરવા ચાહે છે. પણ વૈયક્તિક વીરતાનું યુદ્ધમાં હવે સ્થાન રહ્યું નથી. એટલે ‘ખરે! કદર વીર માત્ર વીર કેરી કરી શકે’ એ ભાવમાં વાસ્તવિકતાનો રણકાર નથી. “રાજર્ષિ શિવાજી”માં દ્વિતાની દૃષ્ટિએ અપ્રતીતિજનક અંશ આવે છે. જીતેલા ગદના સૂયાના અંતઃપુરથી લાઘેલી ‘મુઝા કા વધુ ફૂટકી’ જેની શિવાજીને ભેટ કરવા સેનાપતિએ ધાયું છે તેને કવિ જે રીતે લખ જવાતી વર્ણવે છે તે ઐતિહાસિક હકીકત હોય તો પણ કાવ્ય માટે ઐચિત્યહીન છે, અસત્ય છે.

ત્રીજા વિભાગનાં ઘણા કાવ્યો સામાન્ય જનને પણ રસપ્રદ લાગશે. તેમાં ઉપર જણાવેલ કાવ્યો ઉપરાંત ‘જન્મપૂર્વ’ પણ જે ગિરિતણી અર્થસિદ્ધિ થઈ રકત અંતરે’ ને ‘માતૃભાષા’નું નિર્મલકાવ્ય રચનાસૌકર્યે, વર્ડ્ઝવર્થના “*Recollections of Immortality*”ની યદ આપે એવું પણ તેનાથી વિલક્ષણ વિચારજીવાળું ‘જન્મદિન’ અલિનવ કલ્પનાએ, હૃદય દ્રાવકતાથી ‘દવે’ અને કુટુંબપ્રિય જનને સ્વજનોની ભાસતી ચિત્રમાલા-સજનો વિશે લાગતી ભાવમાલા-હોવાથી “પિતાજીને શ્રદ્ધાંજલિ,” “દાદા”, “આર્થ વિધવા” વગેરે રમણીય કૃતિઓ છે.

નાનાકાકાના સુપ્રસિદ્ધ કાવ્યસાથે થી પૂજાલાક્ષની ‘પિતાજીને શ્રદ્ધાંજલિ’ સરળાવવાની લાલચને રોકું છું, કેમ કે એક તો ત્યાં ઉપર જૂનાતું કાણુ સ્પષ્ટ છે. વળી એવી મરખામણીથી રૂઝાસિકલ રોમાન્ટિક શૈલીઓનું તારતમ્ય નીકળે એમ પણ હું માનતો નથી. એકે શૈલી સ્વયમેવ ઉચ્ચ કે ઊતરતી નથી. દાદા અને પિતા વિશેના કાવ્યો કરતાં “આર્થ વિધવા” કાવ્ય બીનું અને દ્રાવક છે; સમર્થ કલ્પનાએ દૃષ્ટિ સમક્ષ ખડું થતું કરુણસુંદર આત્મેષન તેમાં પસરતી ભાવના વડે મનને ઊર્ધ્વ-ગામી કરે છે.

ન રંગલાની તવ અંગચુંદડી,
સાશી-વિદોણી રજની સમોવડી !
નથી કરે કંકણ કંકણતાં,
ન નૂપુરે કંકૃતિઓ મચાવે,
વિખૂટી ધાતાં સરિતા સમુદ્રથી
ન મમરે, મૂક વ્યયાતરે ગરે.

*

*

*

અણુએ અણુએ તારે જ્વલંત નેત્ર શંખનું
સદા ખુલ્લું રહી શરમીભૂત કામ બનાવતું.

આ અને ખીનાં ફેટલાંક “સીન્દર્યોપભોગ” “મૃગમુંડક”
આદિ કાવ્યોમાં કલાપીનું ભાવભાઈવ છે પણ પૂજાલાલની કાવ્યરીતિ
કલાપીથી જુદા પ્રકારની સહેજે સમજાશે, કેમ કે કોઈ પણ તરંગ
ભાવ કે વિચારને વાગોળવાનું વા વક્તાની હોયે રજૂ કરવાનું
પૂજાલાલના સ્વભાવમાં નથી.

૩.

સોનેટોમાં તો આ કામ્યશિલ્પીએ અપ્સરાઓ ધડી છે-
સહૃદ અને ભરેલા દેહવાળા, અનેકવિધ ગતિશીલાએ પૃથ્વીની
પાટથી ગગનાંગણ આપછંદે વિહરતી રચસુંદરીઓ. “પાટણુની
ભરમ હિપર ગંગ ઉતારનાર દ્રોણ ભગીરથની વાંછના ધારતી
“ પુરાણ પાટણુના અવશેષોમાં ”, મુક્ત પદાડોમાં જન્મેલા
પદાણુની વતનમાં ગ્રાણુ મુક્ત કરવાની છેલ્લી ધૃષ્ટિ નિરૂપતી
સોનેટ એકત્રીસમી, જ્યાં “ મહાગણિ અપાય બળિભર
અસ ને પ્રમુનો, પડાપડી કરે રાક્ષીઃ નરનારીઓ રંગમાં ” ત્યાં
નિવસતા સ્વાતંત્ર્યના પંખી વિશેનું ત્વરિત ગતિ, હિતસાહચિદ્રેક,
સંબ્રમ આદિ આ ગંભીર કાવ્યપાત્રમાં પણ હિતરી શકે છે તે
દાખવતું સર્જન, સહસ્રાટ ઊંચે ચડી જતી વિચારસમૃદ્ધ
“કાળી ચૌદશ” ની અવધર્યાના દ્વિલોણા ખવરાવતી માતળર “મેઘ-
કણ્ઠમુક્તિ”, રમતિયાળ “ રજનીને પ્રશ્ન ”, મનોહર “લિઓ-

નાહોં દા વિઝ્ઞાની " અને સર્વોત્કૃષ્ટ " અભિરમ્સુ યૌવન " વગેરે કૃતિઓ વિશ્વ, આત્મા, બ્રહ્મ, લક્ષિત આદિથી ભડકનારાઓને પણ ખડુ આહ્વાદ આપશે. સૌન્દર્યના પૃથક્કરણના શોખીનો સુસ્વિકષ્ટતા ઔચિત્ય જાણવા એક વર્ણપસંદગી જ નીચેના ખંડકોની તપાસે, એક એકને પડછે મૂકી જુએ.

(૧) પોષ્યો પીયૂષ પાર્થ, ખચિત ખલકના ખારથી આપ તો થે
હેથે રાખ્યો, હુલાઓ હરખખર મને લાડપેલા તરંગે
(મેઘ-જાણમુક્તિ)

(૨) અલિ રજની અંદ્રમા પર પસંદ શાને કર્યો?
કથંકિત અનેજ આપ, પરતેજથી રાજતો,
જણાય રમણીય કિંતુ કદરૂપ સાચે નર્યો;
(રજનીને પ્રસ્ત*)

(૩) સુવિશાળ બાલે કથી
રાકાય નવ એવી રેખ, અવહેલના કેં કરી
રહી જગત દુદ્ધતાળી! કરખેલણી શી નરી
સુદે લલિત રૂપમાં! ઉર જરા જરા બિછળી
ઉછાળી રહુ વિશ્વનું હૃદય.

"અભિરમ્સુ યૌવન" મને અતીવ સુંદર લાગ્યું છે. ભાવના-ભક્ત, મૃદુ, આજ્ઞાત યૌવનનું— જરણામાંથી ગિગિશાવતું રક્ષણ છોડી દર્મ વેગીલા બલરાત નદગજ થતા પ્રવાહનું— એ વાગ્ય ચિત્ર છે. અર્થમાં યૌવનનો ગદામન્ત્ર છે. શબ્દ અને લયથી "શિલાંગણ પરે નાયતું" "જાલઝરણ", "પ્રવાહ દુધવન્ત" નદ-રાજ અને સિન્ધુની "નીલમગ્ન ઘુતિસુન્દરી" પ્રત્યક્ષ થાય છે.

* આ કાવ્યના અંતનું વાક્ય લાંબુ છતાંદર છતાં દેટલું વિરાદ છે ? પૃથ્વી અર્થને અતીવ પોષક નીવડ્યો છે.

✱ ભગ્ય સોનેટ "અનિનું આવાદન" પણ કલાસિફિકેટું જાણું સિખર છે. 'ભલે રજનિ ! આવની ય ઉત્તમમાં જ ગાજતરી થાય.

એક ગમ કુટુંબ અને ખીજી તરફ જાવનારમણીની વચ્ચે પ્રતાપી યોવન જોર દીપી બેઠે છે.

૪

ઉપલા વિવેચનથી કવિની જીવનદૃષ્ટિ જોઈ જી સમજાઈ હશે. જેને જીવનના આત્મગત મૌલિક પ્રશ્નોની સૂગ હોય છે તેમને એ દૃષ્ટિ સમજાવી સમજાવવી કઠિન છે. પૂર્વલાલના જીવનની પાયાની હકીકત એ છે કે તે જીર્વપંથના યાત્રી છે. એટલે તેમનાં વિશ્વના રહસ્યની સમજ, જીવનધ્યેય, સાધના, ગંધનનાં કાવ્યોમાં પ્રવેશ કયાં વિના તેમના વિશે આપણી સમજ એકપક્ષી જ થાય; એકપક્ષી પણ ના થાય કેમ કે એમની પ્રપત્તિના મૂળમાંથી જ તેમના સમગ્ર સર્જનમાં પવિત્રતાનો રસ ફેલાયો છે.

પ્રમાણમાં પાર્શ્વ લાગણીવાળાં કાવ્યો ઉપરથી એટલું તો સમજી શકાય કે આ કવિના વિચારતંત્રમાં નિર્દોષી જે થોડું-ધણું શુદ્ધ ગ્રેય આપે છે તે અવગણ્ય નેવું નથી. કલા સાધના જેવી, સૌન્દર્યનો રસ પીવા જેવો, માતા પિતા પત્નીનો રોહ જીવનમંગલ ગણી વધાવવા જેવો, દેશપ્રેમ સ્વાતંત્ર્યભાવના ખીલ વવા જેવાં-આમ માનનારની ફિલસૂફી એકમાર્ગી નથી, વ્યાપક અને ઉદાર છે. શ્રી અરવિન્દની ફિલસૂફીનું એ વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. માદીની મર્યાદાઓ જાણુવા છતાં, એ મર્યાદાઓ વટાવવાની તૃપ્તિ છતાં, તે માણસને મહેણું ચાળખા નથી મારતી; મરશિયા નથી માતી; ગાદી પ્રસાદ, દરમિયાનગીરીનો સ્વીકાર, કષ્ટવાસ, નરક, આયર્ષ્નિક બંધની સજા, ગેરે હાથે બિલા કરી નથી બીન-રાવતી, નથી દૈન્ય આણુતી; તો બિગટ પક્ષે બુદ્ધિને છેતરી વાહ જીવન વાહ કરી રસિયાજી સાથે રંગબેર રમવા નોતરતી પણ નથી.

આદમનો શાપ એ તો રૂપક છે. કાર્ષ અકલ્પ કારણે પૂર્ણ સુકત સમિચદાનંદ તત્ત્વ અંશતઃ અનેકાંશતઃ આપણામાંથી અને જડ જગતમાંથી તિરોહિત થયું છે. સાથી થયું? લીજાએ? એ કેાણ કહી

શકે? આપણા સમ્વિદાનંદ સ્વભાવનું તિરોધાન તે આપણો, અને જડ જગતનો પણ શાપ છે. પણ શાશ્વત સ્વભાવની સ્મૃતિ એ ઇશ્વરની કરુણા છે, એ સોનાની સાંકળ છે; એ સ્મૃતિ વડે માટીની મર્યાદાઓ સ્વગણી, વાસનાજનિત પ્રસોગનો છૂતી, મૂલ સ્વભાવ જન્ય કરવો એ મનુષ્યધર્મ; એ જ્યોતિમાં રિચર યજુ' અને એ જ તેજને આપણા પાધિર્વ' જીવનમાં, મન અને મનોધર્મમાં, શરીર અને શરીરધર્મમાં પ્રગટ થવા દેવું એ જ જીવતી મુક્તિ. આપણે શાપિત નથી, આપણે તો દૈવી વારસો છે.

અલભ મનુજ દેહ લાભ પામી
નહિ મરણોન્મુખ માટીમાંહી રાશું;
હૃદયભર ભરેલ જડપ વામી
અમૃત હું ચિન્મય રૂપ સાધું સાશું.
ક્ષણભંગુર જોનિયં ચુદું
પ્રગુની અક્ષરતા ચિરંતના,
મરણાલયમાં મ હું લહું
અમૃત પ્રાપ્ત અનાધનન્તના.

* * *

વહે "જનમગ્રાહ તો મરણ્યાંગભે બાધતી,
વિમુદ્ધ મનુજતને નિષયવેનગારે મર્યા;"
પહું, અમૃત સાચ એ મૃત સ્વભાવને સાધતી,
અક્ષય ગમ કાળને લઈ જતી ગુદાગે થાયો.

(જન્મદિન)

વૈષ્ણવ ભક્તને વૈકુંઠ ગમતું નથી, ક્રમ કે ત્યાં નંદકુંવર નથી; આ ભક્તને વૈકુંઠ નથી ગમતું કારણ ત્યાં પ્રગતિ નથી. શાશ્વત અસંતોષથી, 'જગદ્ગ જંખનઝાળ'થી જનમનો સતત પ્રયત્ન નેનો આનંદ અને પુરુષાર્થ છે. વસ્તુતાએ આનંદધામની યાત્રા એટલી સાંખી અને કઠિન છે કે મનુજ શાશ્વત અસંતોષ માટે જન્મ્યો લાગે એ એનું દુઃખ તેમ સ્થાવો છે; એ માર્ગે યાત્રના

છે તે વારાણસી પશુ એ જ માર્ગે છે. સમિચદાનંદ ઇશ્વરનું માનવને ઊંચું આમંત્રણ કે તારી જડતા, વાસના પાપ ત્યજી મને ભેટ, એ શાશ્વત અસંતોષનું એક ખીજ, તેની એક બાજુ છે:-

દુઃ કણી મૃત માટીની મારા ખોળામાં નાખે;
કાળજીની સઠં વેદના મને વેચાતો રાખે.

(વેચાતો રાખે)

તારે કાળે દ્વાર મારાં અનંત
ખુલ્લાં છે સર્વ દિશાએ સદાનાં;
ચાહે ત્યાંથી આવ, હે ભાગ્યવંત !
મારે ધામે આલ ના આપદનાં
(મારે હોય આવ)

ભક્ત શ્રદ્ધાની કૃતિથી કહે છે:

આવીશ આવીશ તને સોધતો આવીશ હું
સુદ્ધર સોનેરી તારા ધામમાં !
વેદનાના પારાવાર ભેટમાં લાવીશ હું,
છલકાતા જીવનના નમમો.

ત્યાગ તપ સેવા ત્રિરહ આદિ સાધનાનાં કષ્ટ તે શાશ્વત અસંતોષનું ખીજું પાસું છે. આપણી વ્યક્તતામાં જે જડતા જડેલી છે તેને છોડ્યા વગર, તેના ધર્મોને જીત્યા વગર સિદ્ધિ નથી. સ્નેહનાં દુઃખથી સુખો, મમત્વો ને લાલચો, શંકા અને મતિબ્રમોથી ભક્તે પર યત્ન જોઈએ. (જુઓ 'પરમ સુખ્યક') આ પ્રયત્નમાં વારંવાર પીછેહઠ, ઇશ્વરની અવકૃપા ત્રિરહ આદિ જુદેજુદે રૂપે દેખાય. તે સ્થિતિમાં નામરટણ ઇશ્વરસ્તવન અભિ-માનને ગાળા નાખે એવી આર્ત પ્રાર્થના ભક્તને લાંબી વાટે ટકાવી રાખે છે.

નથી ભવ્ય દ્વાર માત્ર છે બાકોરિયું રે,
કેમ સરશે ત્યાંથી આલ જોગિયું,
વામન રૂપે કરજે પ્રવેશ બહુબારણું.
(અતિથિ)

તું પ્રેર, શુભ પ્રેર, વેગબર પ્રેર, અગ્નિ! મને
ક્ષણે વિરમ ના, વિરામ મુજને મ ના દે ક્ષણે.
(અગ્નિનું આવાદન)

વિશ્વનું અધિષ્ઠાન, ગૂઢ તત્ત્વ, પરમ આનંદધામ વિશ્વદેવનો
અને આ દિક્ષકાળગત રચનાનો યોગ કેવોક તે દિલસૂક્ષ્મીનો બીજો
મહાપ્રશ્ન છે. એ વિષય આપણા જોય પ્રદેશની બહાર એટલે
તેનું બે દૂ ચાર જેવું સમાધાન મળે જ શાનું? કવિની, ભક્તની
સાધકની કોઇ ક્ષણની પ્રેરણાએ, અંતઃસ્ફૂર્તિએ, અપ્રમેય
મનોઆપારે, કલ્પના બુદ્ધિ તથા લાગણીની યુગપત્તજાગૃતિ અને
એકત્રિત બળે પ્રજ્ઞાએ જે જેયું અનુભવ્યું અને ભાંગીતૂટી
વાણીમાં ઉત્તાયું તે જ આ વિશ્વરચનાનું મેધામૂલ સમાધાન
સૂક્ષ્મ અસ્પષ્ટ સમજાએલી વાતને સમજાવવા લાતલાતનાં રૂપકો-
નો આશ્રય લેવો પડે; તે રૂપકોને વળગી રહીએ તો અર્થનો
અનર્થ પણ થાય; તેમાં અસંગતિઓ થ હોય. છતાં આ
વિષય પરત્વે આપણી અંતઃશક્તિને જાગૃત કરવાનું દિલસૂક્ષ્મીની
કવિતા જ સાધન છે, કેવળ તર્કપરંપરા નથી. “શિવ,” “વિશ્વ-
દેવ,” “સનાતન શિશુ,” “ચિતારો,” વગેરે કાવ્યોમાં આ દૃષ્ટિ
ચોગ્ય છે. વિશ્વદેવના મંદિરને આંગણે ઉપા સાધિયા પૂરે છે અને
સંખ્યા આરતી ઉતારે છે. ચિતારો જ્યોતિની પીંછીને આનંદ-
સિંધુમાં બોળી સીમામાં અસીમ રૂપ સર્જે છે. શ્રી અરવિંદની ભવ્ય
કલ્પનાના શિવ-તિરોહિતચેતન વિશ્વનું જડ મૂર્ત સ્વરૂપ—
“બાલા જ્યોતિતતણા અનાવૃત કરે ઓજસવી એ આકૃતિ,” અથવા
વિશ્વ સમુત્કાન્તિનો પ્રભા—

સનાતન શિશુ-પ્રયુ કરે લીલા નીનનંદ લીન
અનંત બુદ્ધતતણા આંગણમાં, સુકોમલ પાયે
માતૃસ્વની રેખા આંકે, નૂપુરિયાં નાચે નિરાદિન
અપૂર્વ સંગીતસૂરે, ચરાચર પુલકે ભરાયે
દ્વિધિયા નિદારકાના લઈ શીલુ કમનીય કરે
અજગ્ય મારાને ફૂકે શીકરોએ છાઇ દે આકારા.

૩૦-૧૦-૧૯૩૮

વિષ્ણુપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદી

સંસ્કૃતમાંથી બે ભાષાંતરો

૧. મેઘદૂતઃ ત્રિભુવન ગૌ. બ્રાસ. રાજકોટ; ૩. ૧)–૨. રઘુવંશઃ નાગરદાસ, અ. પંડ્યા, વડવાણ સિંધી; ૩. ૨)

કોઇ પણ ભાષાંતરની પ્રથમ આવશ્યકતા તે શબ્દ અને અર્થની કાલિદાસ કહે છે તેવી સંપૂર્ણતા. પણ મૂળમાંથી શબ્દને અર્થનો સંબંધ સંચયીને કરેલ ભાષાંતર ઉત્તમ કોટિનું, યવાની શક્યતા ઓછી છે. શબ્દ અને અર્થની પાછળ રહેલ ભાગ પણ અર્થનો ઉત્તરવો જોઈએ. અને આ બધું. યથા પછી પણ મુખ્ય અને અગત્યની વસ્તુ તે, રસનિષ્પત્તિ. મૂળગ્રંથ વાંચતાં વાંચકને જે રસનિષ્પત્તિ સાંપડે તેવી જ રસનિષ્પત્તિ ભાષાંતર વાંચતાં થાય તો જ ભાષાંતરકારે પોતાના પ્રયત્નમાં સર્વાંગ સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે તેમ કહી શકાય. ઉત્તમ ભાષાંતરની સૌથી સરસ કસોટી તો એ જ છે કે મૂળ ગ્રંથ તથા તેના ભાષાંતરને સાથે રાખી વાંચતાં કાલિદાસ કુમારસંભવમાં પાર્વતીનાં ચંચલ પ્રદક્ષિણા વિષે કહે છે—તથા ગૃહીતં તુ મૃગાજ્ઞાનાભ્યસ્તત્તો ગૃહીતં તુ મૃગાજ્ઞાભિઃ—તેવો ભાવ યવો જોઈએ. એટલે કે બન્નેમાં મૂળ ગ્રંથ કયો અને ભાષાંતર કયું તે જાણવું મુશ્કેલ થાય. આપણા ગુજરાતી ભાષાના સમર્થ ભાષાંતરકાર સ્વ. કેશવ હર્ષદ દ્રુવનાં ભાષાંતરો—ખાસ કરીને એમનું ગીત ગોવિંદનું ભાષાંતર—વાંચતાં ઉપર્યુક્ત કથનનો સાચો ખ્યાલ આવી શકશે. યુરોપમાં પણ જર્મન કવિ રૂકર્ટનાં ભાષાંતરો—ખાસ કરીને મેઘદૂતનું એનું ભાષાંતર આવાં જ ઉત્તમ કોટિનાં ભાષાંતરો ગણાય છે.

કોઇ પણ સંસ્કૃત ગ્રંથને ગુજરાતીમાં ઉતારતી વખતે આપણી મોટી મુશ્કેલી તે સંસ્કૃત ભાષાની વિપુલ શબ્દસમૃદ્ધિની સરખામણીએ આપણી ભાષા દીનતા, અને ખાસ કરીને ભાષાંતર સમસ્યોક્તિ જ કરવાનું માથે લેવું હોય તો સંસ્કૃત સમાસોમાં સમાર્પ જતી અર્થધનતાને સુસ્થિર રીતે ગુજરાતીમાં ઉતારવાની

લગભગ અશક્યતા—જેનું પરિણામ ઘણી વખત તો અર્થની કિલ્લપટામાં જ પરિણમે છે.

આ દૃષ્ટિએ જોતાં કવિશ્રી ત્રિભુવન ભાઈની 'મેઘદૂત'ના બાષાંતર માટે 'જૂલણા'ની પસંદગી ખરેખર યોગ્ય છે, ખાસ તો એટલા માટે કે કવિશ્રીનો જૂલણા ઉપરનો, કાળુ અપ્રતિભ છે. મેઘદૂતનાં અચાર સુધીમાં થયેલાં બાષાંતરોમાં સ્વ. કિલાબાઈ ધનશ્યામનું બાષાંતર મારે નમ્ર મતે આદિતીય છે, પણ તેમનો પ્રયાસ સમશ્લોકી બાષાંતરનો હોય એમની મુશ્કેલીઓ વધી છે. કેટલીક જગ્યાએ તો એમને મૂળ શ્લોકની ચાર લીટીનું બાષાંતર અર્થસુશ્લિષ્ટતા માટે આઠ લીટીમાં કરવું પડ્યું છે. મૂળની અર્થગહનતાને બનેલાં સુધી મંદાકાન્તાની ચાર જ લીટીમાં ઉતારવાના તેમના હેતુથી તેમનું બાષાંતર જો કે વિદ્વદ્ભોગ્ય દૃષ્ટિએ ધણું સુંદર હોવા છતાં આમ જનતાને તેટલી જ સહેલાઈથી ભોગ્ય બનતું નથી. આ દૃષ્ટિએ કવિશ્રી ત્રિભુવનભાઈનું બાષાંતર ગુજરાતી જનતાના નીચલા ચરણે પણ દાલિદાસની વાણીનાં અમૃત સીંચી શકશે એમાં શેષ પણ શંકા નથી.

કવિશ્રી ત્રિભુવન ભાઈની કવિતાનો શુખ્ધ શુચ્ચ મને લાગ્યો છે તે, પ્રસાદ છે. તેઓ જે કંઈ લખે છે તે એટલી પ્રાસાદિકતાથી લખે છે કે બાળ્યને તેમાં લાગે જ રચના હોઈ શકે. એમનો આ શુચ્ચ મેઘદૂતના બાષાંતરમાં પણ રુબર ભર્યો છે એમ વાચકને લાગ્યા વિના નહિ રહે. એકાદ જે દાખલા લઈએ:

આશાચન્ધઃ કુસુમસદૃશં પ્રાયશો હ્યન્નનાનાં
સઘઃપાતિ પ્રણયિહૃદયં વિપ્રયોગે રુણદ્ધિ ॥ પૂ. મે. ૯.

ખરિ જતાં ઘડિકમાં પુષ્પ કોમળ સમાં
પ્રેમી હૈયાં ખરે ! નારિનાં શાં
વિરદના વાપમાં ધણું કરી એમને
નજવે બાધિ નિજ બંધ આશા

તન્વી શ્યામા શિશિરિદશના પક્વવિમ્બાધરોષ્ઠી
મધ્યે ક્ષામા ચકિતદરિણીપ્રેક્ષણા નિમ્નનામિઃ ।
'શ્રોણીમારાદલસગમના 'સ્તોકનમ્પ્રાસ્તનામ્યાં
યા તત્ર સ્યાદુવતિ વિવેચે સ્પષ્ટિરાધેવ ધાતુઃ ॥

અધર કુળિંગ સમ, દંત કુપળ સમા,
પાતળે અંગ બર મૌવના એ,
ચકિત દરિણી દગે, મધ્યમાં કૃશ વળી,
નાભિ ગર્ભીર લંડી જણાયે,
સ્તન તણા પારથી સ્થેજ ઝુઝી રહી,
મલપતી ચાલતી શ્રેણિભારે
યુવતિ એવી હશે ત્યાં પહેલી ધડી
અનુપ વિધિએ રચી નાર જ્યારે.

આ સિવાય પૂર્વ મેધના શ્લોક ૧૬-૫૨. ઉત્તરમેધ ૧-૨૫-
૩૪-૪૭ વગેરે શ્લોકોનાં ભાષાંતરો જોઈ જવાથી ઉપરનું કથન
સલા છે એમ જણાઇ આવશે.

આટલું કહ્યા પછી એકાદ નાનકડા દોષ તરફ અંગ્રુલિ-
નિર્દેશ કરી લઉં. આવા સુંદર લયબદ્ધ છંદગ્રવાહમાં પણ, ક્યાંક
ક્યાંક છંદનુટિઓ પ્રવેશી ગઈ છે... દાખલા તરીકે ઉપર્યુક્ત
શ્લોકમાં જ “યુવતિ એવી હશે ત્યાં પહેલી ધડી” “ત્યાં” ને
બદલે “ત્યાં જ” કરીએ તો જ છંદ ગરાગર બેસે છે. આ સિવાય
પૂર્વ મેધ શ્લોક ૨, ૧૭, ૧૬ તથા ઉત્તરમેધ શ્લોક ૨૮ વગેરે
જગ્યાએ આવી નુટિઓ હવે પછીની આવૃત્તિમાં દૂર થવી ઘટે છે.

શબ્દ ને અર્થનો સુંદર સમન્વય, મૂળના ભાવોનું તેવું જ
સુંદર આલેખન ભાષાંતરમાં સારી રીતે ઉત્પૂર્ણ છે એમ કહેવામાં
કંઈ પણ અતિશયોક્તિ નથી. કાલિદાસ જેવા સમર્થ કવિના
રસને ગુજરાતી ભાષાંતરમાં હિતારવો એ કંઠિન વસ્તુ છે એ કબૂલ
કર્તા પછી પણ કવિશ્રી ત્રિભુવનભાષના ભાષાંતરમાં એ રસની
નિષ્પત્તિપણુ ધણે અંશે આવી શકી છે એ વસ્તુ ભાગ્યેજ કહે-

વાની જરૂર રહે છે. સંસ્કૃત નહિ જાણનાર વર્ગ પણ એમનું ભાષાંતર વાંચીને ઉચ્ચ પ્રકારની રસતૃપ્તિ પ્રાપ્ત કરી શકશે એમ કહેવામાં કશી અતિશયોક્તિ નથી. એમનું આ ભાષાંતર ગુજરાતી ભાષાંતર સાહિત્યમાં એક સુંદર ઉમેરો છે.

કાલિદાસની સાહિત્યવાટિકાનું ખ્રીષ્ટુ સૌરભભયુ પુષ્પ તે રઘુવંશ. શ્રીયુત્ નાગરદાસભાઈએ કુમારસંભવને ગુજરાતીમાં ઉતાર્યા પછી આપણને રઘુવંશનું ભાષાંતર આપ્યું છે. કુમાર-સંભવનું ભાષાંતર મેં વાંચ્યું નથી પરંતુ અવલોકનો ઉપર આધાર રાખી શકીએ તો તેમની એ કૃતિ સદૃશ છે એમ જણાય છે.

એમનું રઘુવંશનું ભાષાંતર જોતાં એ પ્રયત્ન ઉચ્ચ દોષ્ટિનો તો ન જ કહી શકાય. સમસ્તોક્તિ ભાષાંતરમાં રહેલી મુશ્કેલીઓ ખ્યાનમાં રાખતાં છતાં પણ કહી શકાય કે તેમનો આ પ્રયત્ન બહુ સુંદર તો નથી જ. કાણુ જાણે કેમ પણ એમનું ભાષાંતર વાંચવાથી કાલિદાસના વાંચન પછી થતી રસનિષ્પત્તિ થતી જ નથી. આનું કારણ મારા નમ્ર મત પ્રમાણે તો કદાચ આ પ્રયાસની ઉતાવળમાં હશે. રવ. કિલાભાઈ યનશ્યામના મેધહૂતના ભાષાંતર વિશે તેમના મિત્ર મણિલાલ છગારામ બટ્ટ મે'તાના ઉપોદ્ધાતમાં કહે છે કે સ્વર્ગરથે તેને ઘૂંટીને આપવામાં દશી ક્યાશ રાખી નથી. કાષ્ઠપણુ ગ્રંથના સુંદર ભાષાંતર માટે પ્રથમ તે ગ્રંથને મૂળમાં જ ઘૂંટવો, સારી રીતે પચાવવો એ જાહુ જ અગત્યની વસ્તુ છે. શબ્દ અને અર્થ ભાષાંતરમાં ઉતારતાં જ ભાષાંતર ઉત્તમ જની જતું નથી. ઉપર કહ્યું તેમ મૂળના ભાવોનું આલેખન પણ જાહુ જ તાદૃશ્ય હોવું જોઈએ કે જેથી કૃતિના વાંચનને અંતે થતી રસનિષ્પત્તિ સંપૂર્ણ થઈ શકે. રઘુવંશના જે ત્રણ સુંદર મૂળ પ્રસંગો સાથે તે તે પ્રસંગોનું ભાષાંતર સરખાવતાં રસનિષ્પત્તિ જરાજર થાય છે કે નહિ તેનો ખ્યાલ આવી શકશે. દાખલા તરીકે દિલીપે વસિષ્ઠની ધેનુની કરેલ રક્ષાનો પ્રસંગ, અજનો ધન્વન્તરીના મૃત્યુ પ્રસંગે

વિલાપ લક્ષ્મણદ્વારા વનમાંથી સીતાએ રામને પાઠવેલ સંદેશો વગેરે.

‘અનુકૂલતો’ (‘ફલજો પ્રાર્થના’ કહેતો સમીર અનુકૂલતો, સર્ગ ૧, શ્લોક ૪૨), ‘તિહારથી’ (તિહારથી આ ગિરિની ગુફામાં. સર્ગ ૨, શ્લોક-૩૮), જેવા પ્રયોગો,

“આચાર્ય એ એક જ યેનુવાળા
થીબ્દી. શકે ક્રોધ હતારી એનો

(સર્ગ ૨, શ્લોક ૪૬)

જેવા કવિતાની દૃષ્ટિએ દૂષિત પ્રયોગો, બેબીત (તેણે મહી બેબીત ચક્રવાળા સર્ગ, -૨-શ્લોક, પર) જેવા આગમ જાપાપ્રયોગો, ‘ખખેડાટ’ (રાગ ખખેડાટ રહિત મીઠા સર્ગ ૨, શ્લોક ૭૨) જેવા કાલિદાસને બવલ્ય કર્કશ શબ્દપ્રયોગો, ઉમાવૃષધ્વજ, પ્રજ્વેશ, જેવા તદન સંસ્કૃતશબ્દો, ‘માતંગ ચાતું મહનીયું જે રીતે’ (સર્ગ ૩ શ્લોક ૩૧) જેવા હંદોળો વગેરે અલગત થોડી જ ભૂલો એજ ઉતાવળનું પરિણામ હોય એમ નજીવ છે, આટલું કહ્યા પછી પણ દ્વિતીય પંક્તિના બાપાંતર તરફે ગુજરાતી સાહિત્યમાં આવકારવા લાયક બાપાંતર તો આ અવશ્ય છે ન.

તા. ૨૭-૧૧-૩૮

દયાશંકર પોપટલાલ જોશી

રંગદર્શી બુદ્ધિના ચમકારા

[અનુસંધાન ગતિકના પ. ૪૩૫થી ૪૩૭]

કાર્ષ્યે કલું છે કે ધૂમકેતુ આગળ કલા બાજત કે જીવન બાજત સમન્વિત દર્શન નથી. મને ઊલટું લાગે છે. To make an art of life and to make life of an art આવું ક્યાંક મેં અંગ્રેજીમાં વાંચેલું તે એમનું ધ્યેય નજીવ છે.

જીવન (જે અર્થમાં) કલા છે (તે અર્થમાં અભિનય) કલા જીવન છે.

—જીવનચક્ર, પ. ૧૨:

સામગ્રીની અતિશયતા અને દુનેદબરેલી બુદ્ધિની અતિશયતા — એ બંધાને મૂર્છા પમાડી, રસસમાધિ દ્વારા માનવને માનવ પાસે લાવવા માટે કવિતા (સાહિત્ય, સંગીત, કલા) છે. — સર્જન ૦, પૃ. ૧૮૮

એમને સીધો પ્રશ્ન પૂછીએ તો એ પોતે પણ ધ્યેયનું ચિત્ર આપશે — ધણી સગળ સૂચક શબ્દોમાં — કદાચ આ અંગ્રેજી કથનથી જુદી રીતે આપશે. પણ એમને ધ્યેય છે એ ચોક્કસ છે; દર્શન-શક્તિ છે એ ચોક્કસ છે. પણ જીવનના કામગીરી આગળ કવચિત્ મતિ કુષિત થાય છે; અગર, જીવન સનાતન સમસ્યા છે; અથવા તો જીવન પોતે-અંતિમ સત્ય પોતે-એકરૂપ હોવા છતાં વિવિધ દૃષ્ટિકોણથી વિવિધ રૂપે દર્શન દે છે, એમ દૃઢ મતિ થાય છે. તેને પરિણામે ધ્યેયપ્રાપ્તિના માર્ગ સંબંધી એક-મત્ય નથી.

અનંત સમુદ્રમાં એકાદ તેજમૂર્તિ મોતી હુપાયું દોય તેમ, અનેક વનરાજિઆમાં એકાદ જન્માએ કાઈ નાનું સુંદર પંખી હુપયુપ બેડું દોય તેમ, વિશ્વનું રહસ્ય શોધનારને માટે નિત્ય દાગર બેડું છે, એના શોધનારની રાદ બેઠને... તે રહસ્ય તેની માર્ગત દુનિયામાં ફેલાય છે, મેં પાણુ વિગીન થઈ નય છે. ... ફેટલીએ સાધારણતાઓ એની મથને એ રહસ્ય શોખી રાકે નહિ. એ તો એકાદ એકાડી રાંકર કે કેન્દ્રને જ મનેર કાઠ ટી બીન્નીને દર્શન દે; કાઠ એરિરોટલ પાસે પ્રમટ થાય; કાઠ માદિલ એન્જેશને મને.

૨૪૬જી, પૃ. ૪૧

એક જ આપણું કેન્દ્ર દોઈ રાકે; પરંતુ આપણા માર્ગો અનેક દોય.

જીવનચક્ર, પૃ. ૧૧૪.

આ માન બદલાતી મનોદયાઓનું પરિણામ નથી.

ધ્યેય માટે એમને એટલો બધો ઉત્સાહ છે, એની પ્રાપ્તિ માટે એટલી બધી ઉતાવળ છે, કે એમની બુદ્ધિ સમતતની ગમે તેટલી દિમાપત ઠરે, પણ એમનું ચિત્ત અસૂતોાથી ઉમરાનું જ રહે છે, ને વ્યવહાર-જગતમાં સર્વત્ર સકારજી અસૂતોાને પોષાનારું જ વરુ નગરે મટે છે. આકાશમાંથી જીતી પૃથ્વી પર આવે છે ત્યારે

શીશ્ર વંસ ૧૪ ૫૧જીને સાથે રથા હવા એમના માનસમા

ક્યાંય પણ સમાનતા નથી એવાં દેખતી મુંબઈના માળામાં રસોયો, કૈયો, શોકર, ને શોકાણી એ ચાર, આ જમાનાની અતિ અગત્યની વ્યક્તિઓ... ... બી. એ.માં લાલુતો જેવડું છોકરો ને શ્રીમંતની દોરાધારા કરવા જતી વહુવાર, મંદિરમાં, 'જે જે,' કરતી દોડતી વેવલી સ્ત્રી, અને મધરાતે 'વિપલા'માંથી નવરો થઈને સ્ત્રીને સ્નેહ કરવા આવતો યુવરાત્રી, રવિવારે એક કલાક રાજદ્વારી લાપથ્થુ સાંભળીને 'પોલીટીકસમાં' પડવા મથતો સાહસિક 'જીવડો,' અને શ્રીમંતનાં બાળકોને ધમકાવતી નવી મા જેણી આપાઓ; મનુરોને રહેંસતો વેપારી ને આસામફાળામાં દરા હનર દઈ દેવાની 'પરોપકાર વૃત્તિ'

જીવનચક્ર પૃ.૩૩-૩૪

ધૂમકેતુની નંજરે ચડે છે. 'સમજણપૂર્વકની સહાનુભૂતિથી, એમને રજૂ કરવા એ ઇચ્છે છે-પણ તે કલાકૃતિ નવલિકામાં. 'જીવનચક્ર'માં સમાજ વિભાગના તેમના ઘણા લેખો દિવ્ય અસંતોષની આશુક્ષોભ મૂર્તિ સમા બની રહે છે. સાહિત્ય, ચિત્ર, અભિનય કે સંગીતની કલાની વ્યવહારજગતમાં થતી ઉપેક્ષા જોતાં જ એ અઝાબ જીટે છે. એ અઝગામણે આપણને ઘણાં સંસ્મરણીય ચિત્રકથનો આપેલાં છે, જે ઠેરઠેર વેરાએલાં છે. તેમની શાન્ત પળે પળ કાંઈ ચોડી નથી. ને એ શાંત પળેનાં જોડા લાંબા આંતરિક હોશ પછી નિત્ય જીવનની ખટપટ જુલાઈ ગઈ હોય ત્યારની કલ્પનાનિમગ્ન શાંત પળેનાં સર્જન ખરે આહ્લાદક હોય છે-નેહનાજન્ય આનંદનાં દાતા હોય છે.

ખડેરો !... માનવ માત્ર ખડેર છે એ જરૂર પછી તમારી આ હીન-હીન અવરથા ગાટે મને અંતરમાં લેશ પણ જ્ઞાનિ નથી કે તમારા જન્મ સ્વરૂપનો શોક નથી.

જે જે પાંગરે તે ખડેર- એ અવિચળ નિયમ લાગે તમને પણ લાગુ પડ્યો. જીવન'દુ પૃ. ૮૭.

એ જગન્નાથનો નિયમ છે, કલાસમાધિનો-રસસમાધિનો નહિ. મારો સ્થાપેલો યુગ બદલાવાનો છે, એમ ગાંધી કે મુન્શી નહિ કહે, ધૂમકેતુ કહેશે. ગાંધી યુગધર્મની વાત નહિ કરે, ધૂમકેતુ

કરશે- કરે છે. હતાં કસાધર્મ સનાતન છે-સનાતન જન ધર્મ છે.

‘દ્યોત નવજન પૂરે છે’ એ કથનથી શરૂ થતા સમાજ-વિભાગના ભેષોને અંતે નીચેનું કથન છે.

રાષ્ટ્રીય ધર્મનું તક્યાસ એના પંડિતો બધે રામે: નૈનિક ગયાને શુક નેદાંતીજો બધે ગ્રામ્યે એ મનુષ્યને ફરવનો દોષ તો સોન્દર્ય મારફત - કલા મારફત- એને જીવનો સદેસ પદોંગનો કરો. પ્રમ-જીવને કલાથી જીતો ને પ્રમ કલા પાછળ મરશે, જીવ ત્રણ રાખોનું બનેલું છે, માટે ત્રણ રાખોથી ફરે છે, - કલા: સોન્દર્ય: સત્ય.

Graceful women, Chosen men,

Dazzle every mortal

જીવનચક્ર, ૫, ૧૧૦

આ પરિવર્તનકારી કલા તે શું ? ઉત્તરમાં,

સમાજમાં સમન્વય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરનાર દરેક મનુષ્ય કલા-કાર છે.

-રત્નકંજ, ૫.૩૯

કવિનાને એ ‘રસ અને જ્ઞાનનો સંન્વય,’ કહે છે; કારખે ‘સંસ્કારી એકતા: સાધવા માટે સાદિત્ય એ એક સાધન છે.’ તેથી પૃથ્વી હંદિયા કવિનાનો જ્ઞાનમાર એમને અમાન્ય છે. આમ એક જાતુ ભોડના ઉદાર માટે સાદિત્યને લોકગમ્ય રાખવું છે, ને બીજી જાણુ સમાજને યોગ્ય સુંદર આત્માએ ની જરૂર બારપૂરક બતાવતી છે. એ રેરોટલ કે જુધનો મધ્યમ પ્રતિષ્ઠાનો માર્ગ એમને સ્વીકાર્ય છે. સમન્વય જેના રાખાવમાં નથી તે ધૂમકેશની જુદી સમન્વયને ‘ઠવે પછીના વિચારોનો મદાન શબ્દ,’ કહે છે.

કવિનામાં લેખકશીલ એ બળતી છે. અતિમદ્રાવી અને અતિ-તકની. કવિનામાં મૂખ પલ્લ લે પ્રારના છે. બધું જ અત્યંત છે એમ સમજનારા ને બધું જ અત્યંત છે એમ માનનારા. -રત્નકંજ, ૫.૪૧

કેવળ કાવ્યના અને કેવળ વ્યવહાર એ બંને પરિસ્થિતિ વ્યવિતલ દષ્ટે છે; પેલા નિષિષ્ટતા સંજ્ઞાને, બીજી પેલી કિંવા ગ્રીજનીને. ૫૪૪

‘જીવનચક્રને છેડે ‘પુરુષ અને સ્ત્રી— એક અનંત ચર્ચા’ એ વાર્તા જુઓ. ત્યાં એમણે ચમન્દવધની કેવી કાતીલ હાંસી કરી છે! છે તેવું જીવન તેમને ધ્યેય-દષ્ટિએ સંતોષ આપતું નથી એટલું જ નહિ; પણ એ અસંતોષ અનેક અકળામણુભર્યાં કથનોનો— અનેક પુણ્યપ્રકાશભર્યાં કથનોનો દાતા છે. છતાં જીવન તેમને કેવડો જ લાગ્યું છે— છે તેવું જ ટકનારું લાગ્યું છે. અંશતઃ તેવું ને તેવું ટકે તો અસુંદર નહિ બને એમ પણ એમને લાગ્યું છે.

મૂર્ખાઓ! તમને કોણે હલું કે સંસાર કરતાં સ્વર્ગ વધારે સોદા-મણું છે?... સંસારમાંથી આ ત્રણને લઈ લઈએ— પરિશ્રમ, પ્રયત્ન, અને વેદનાને—તો સંસાર સ્વર્ગ જેવો બને ખરો— વિવિધતા વિનાનો, એકધારો આળસુ, ને બ્યાજ ઉપર જીવનારો. —રંગકંજી, પૃ ૩૬

સોકકલ્પનાના સ્વર્ગથી એમણે સ્વર્ગ ન્યારું છે. પૃથ્વી પર હોય તો સારું, ને ન હોય તો કલ્પનાશૂભિમાં તો છે જ ને!

તમને આ મહાનુ આશ્ચર્ય નથી લાગતું? માનવની સૃષ્ટિમાં વાદળો, રંગબેરંગી સંધ્યા, નિઃસીમ આકાશ, જલનિધિ સમુદ્ર... નાનાં પંખીઓ, મનોહર ફુલો, પર્વતો, ઝરણાં, નદીઓ, રાત્રિ આકાશ બધું રહેલું છે. અને છતાં માનવ એ વિશે કોઈ દિવસ વાત કરતો નથી, કોઈ દિવસ વિચાર પણ કરતો નથી.

આ આશ્ચર્ય પર વિચાર કરતાં યાદી જાય છે, ત્યારે કવિઓ ચંદ્રનાં અને જલનિધિનાં, સાગરનાં અને સરોવરનાં, પંખીનાં અને પર્વતનાં ગાન ગાય છે.

એ આશ્ચર્ય પર— માનવખંડેર પર વિચાર કરતાં કરતાં શું ધૂમકેતુ યાદી ગયા છે? જલ્લાતી મનોદયાઓમાં રિચર ચએલી—રિચર થવા મથતી કોઈ મનોદયા ધૂમકેતુની છે કે કેમ? ‘જીવન ચક્ર’માં સાહિત્ય વિભાગને અતિ સઘળા સાહિત્યવિષયક બેળો પછી ‘એક ડોક્ટરનો એકગાર’ છે.

...એમ હું કાંઈ સત્યગુને સભા પુરું કે સોની ખાસ દેખરેખ

રાખનો આલુ? મારી પાસે પુસ્તકો છે, પુસ્તકોમાં પ્રિન્સીપ્સન છે, હાઈ પાસે દઈ છે. મારી પાસે દવા છે...

હું પણ માણસ છું. મારો દરજ્જો છે. હું પણ છત્રી કે દર્દી બને. પણ પુસ્તક દર્દીને બચાવે નહિ, એમાં હું છું કેરું?...

જેટલું થાય તેટલું કરું.

છતાં માણસો મારો કેડો ન મૂકે તો હું શું કરું ?

મેં કાંઈ ધર્મશાળા રાખી છે કે શ્રીને નિરાંતે બેસાડીને વાતચીત સાંભળું ?

મેં કાંઈ કલ્યાણશાળા કાઢી છે કે શ્રીને માટે માનસિક વલણ સરખું રાખું ?

હું પણ તમારા જેવો જ છું.

હું પણ માણસ છું.

હું માનું છું કે આ પણ વેપાર જ છે. છતાં અછતાના ભાવ આંત્રીં પણ આવે. માણસો ન સમજે તેમાં હું છું કેરું?

‘સાહિત્ય અને જીવન એ પરસ્પર ઉપકારી ક્રિયાઓ છે.’ એ કથનથી શરૂ થતા વિભાગમાં ‘સાહિત્ય સોફિસ્ટિક્સમાં કેમ પહોંચે ?’ એ વિષય પર આઠ પાનાંનો નિર્બંધ સખાયા બાદ તરત ઉપરનો ‘ડૉક્ટરનો ઝોકરાર’ આવે છે; તે ગોડવળમાં ધૂમકેતુએ કાંઈ મુશ્કેલી છે કે કેમ ?

કે પછી નીચેની મનોદશા રિયર થવા મળે છે ?

...આ કુદરત એવી ને એવી આંત્રીં વિલગ્ની રહી છે. ફક્ત પેલા માનવનું છું થયું એ આપણને ખબર નથી, એમાં જીવનની ભયંકર કુદરત રહી છે; અને તમે સૌ બેઠા બેઠા ‘કે તું કવિ છે, તું કવિ છે !’...હું તો કવિ પણ નથી અકવિ પણ નથી. હું કાંઈ નથી.

માનવ એકેને રાચનારો માનવ માત્ર છું । જીવિત્વ, પૃ. ૯૬-૧૦૦

પણ આ મનોદશા પછટાઈ decedent પણ જાની નવ ખરી: નહિતર, આની sophistry ક્યાંથી?

મદભરેલી માનનીઓ-અને મદિરાની ખાલીઓ! કોણ કહેતું હતું કે તમે ખરાબ છો?... રોદ ને સંસાર વિસરાવી દો છો, શક્તિને કંઈત કરી મૂકો છો- એમ કોણ કહેતું હતું?

...તમારામાં એકે દોષ નથી. તમે તો નિરાશ હૃદયોને બે ધડી આનંદ આપો છો... તમે ન હો- અને કેવળ સંચાક્રમ, નિરાશા, નફટ ધંધાદારી હુઆઈ હોય... એના કરતાં તો મદભરેલી માનનીઓ ! અને મદિરાની ખાલીઓ ! તમે-તમે જ અમર રહો.

તમારામાં કંઈ દોષ નથી. કોઈ પણ વસ્તુમાં દોષ નથી. દોષ તો એના માનવે રચેલા-કરેલા લપયોગમાં રહ્યો છે. —જસજિંદુ, પૃ. ૮૫

વ્યક્તિત્વ+ સર્વદેશિત્વનો આ સરવાળો ! અજેય શક્તિને બદલે આ નિર્મળતા ! સંવેદન માત્રથી જીવન માપવા જઈએ, કલ્પના તે પ્રેરણાની સૃષ્ટિને જન્મસિદ્ધ સંસ્કાર કરવા જઈએ ત્યારે અહીં આવીને ઊભા રહીએ; ખેયસક્ષીનો ઉત્સાહ-જીવાળ સહજો ઓસરી નાચ અને નિરાશાવાચક કટાક્ષનું લક્ષ એ ખેય પોતે જ થની નાચ:

‘સમાજવાદ’ માંથી ‘વ્યક્તિવાદ’માં, ત્યાંથી ગોન્ટેસોરીમાં, ત્યાંથી ક્રોઈડમાં અને ઓ પુરુષના વિકાસમાં ચર્ચા આવી પહોંચી ...

ત્યારે આપણે એમ કરીએ તો. સમન્વય કરીએ.

...યુદ્ધિસાળી માળાપ હોય તો કેવાં છાકરાં થાય ?

...આ યુદ્ધિસાળી દંપતીને એકું સંતાન થયું.

...નિયમનપ્રયોગ કર્યા છતાં સંતાન થયું ?... ડૉક્ટરોએ કશું કે બાળકને પુરુષત્વ અથવા સ્ત્રીત્વ બેમાંથી એકે ‘ત’નો સમન્વય સધાય એવું ઔપદેશન કરવામાં આવે તો એનામાં શક્તિ છે તે સંપૂર્ણ વિકાસ પામે.

—જીવનચક્ર, પુરુષ અને સ્ત્રી-એક અનંત ચર્ચા

આમ જનસ્વભાવ, જનસમાજ અને તેના પ્રત્રોની સંકુલતાનું એમને ધણી વાર ખાન છે. છતાં ધણી વાર જે કવિ રોલીની

એટલા માટે માનવને સંસ્કારી બનાવવો જોઈએ. સર્જન. પૃ. ૨૧૦
(કારણ કે)

સૌન્દર્યનો સૌથી સારો ઉપયોગ ધર્મમાં અને પ્રેમમાં હોય છે.

પૃ. ૧૫૩

ધૂમકેતુને મન સંસ્કારિતા એ ધ્યેય છે કે સાધન ? કે
જીવનદયા છે ? પ્રશ્ન થવાનું કારણ કે ઉપર જોયા મુજબ કેટ-
લીક વાર કલા દ્વારા દુનિયામાં સ્વર્ગનો અવતાર કરવાની એમને
કુમેલ છે.

મનુષ્ય લોક બિચારાં કલાના સૌન્દર્યની પાછળ ઘેલાં છે, કારણ કે
એ ઘેલછાનું નામ જ જીવન છે. —જીવનચક્ર, પૃ. ૧૫૬.

પણ આ 'ઘેલછા' ને ધાર્મિકોની ઘેલછાથી અત્યંત નિરાળા
સમજાવો, કારણ કે 'રજકણ, ના મુખપૃષ્ઠ પર

Beauty is the mean of all extremes એવો
જહોન પોવીઝનો વિચાર ટાંકેલો છે. તથા 'સર્જન અને ચિંતન'માં
કહ્યું છે:

પરિરિપતિ બાલુએ મૂડી એ વિચારને સાંપ્રદાયિક અધિશ્રદ્ધાથી
ભજવામાં આવે, તો મનુષ્યમાં જે અદૃષ્ટિ આવે એ અદૃષ્ટિ અસુન્દરતા
જન્માવે: એટલે કે, મધ્યમ માર્ગનો લોપ કરી ...સમતા શુભાવી બિરો.

પૃ. ૫૫

ખીજે ઘેલછા દરો. ખરાં કલા સૌન્દર્ય ઘેલછાને ઓળખતાં
જ નથી.

કલાકૃતિઓ-સાહિત્યની, શિલ્પની, સંગીતની કે ચિત્રની...માનવની
અણુદીર્ઘ ભૂમિઓને રક્ષાને એ માનવને વધારે સંપૂર્ણ જીવનનો
ખ્યાલ આપે છે...નવો અનુભવ આપે છે.

—સર્જન. પૃ.

એ ખ્યાલના અને એ અનુભવના સમાન સેવનમાં જ સંસ્કા-
રિતા રહેલી છે. એ સંસ્કારિતાને ધૂમકેતુ જીવનધર્મ સમજે છે,
જીવનધ્યેય સમજે છે.

જીવનનું ખરું અવલંબન દુઃખમાં કવિતા છે; અને સુખમાં પણ કવિતા જ છે. જીવનની જે પગ સુંદર હોય છે તે સોન્દર્યની દૃષ્ટિએ જ્વાલ છે... એ પળને સમ્પૂર્ણતામાં સરજવાની શક્તિ બહુ યોગમાં હોય છે. એ યોગમાંથી પણ, સોન્દર્યદર્શન વ્યક્તિગત અનુભવ ન રહેતાં સમાજનો સર્વવ્યાપી અંસ બને એવી રીતે કરવાની શક્તિ તો વધુ વિરલ છે. —રંગકંબુ, પૃ. ૧૪૨.

કલાવલંબનવડે સામાજિક કે આર્થિક ઉદ્ધાર કરવાનો સંદેશો ગુન્દરાતને આપવા ધૂમકેતુ ઇચ્છે છે, પણ જનસ્વભાવની વિવિધતા તથા મંડુલતા લક્ષમાં રિયર થઈ હોય ત્યારે તો એ અતિ વ્યાવહારિકતાની-સીધતની અગત્ય સ્વીકારે છે. ‘ઈશ્વરનું’ સ્થાન’ને અંતે એ વ્યાવહારિકતાની હદ આવે છે.

ઈશ્વર હોય કે ન હોય—પણ માનવકલ્પનામાં રહેલી ઈશ્વરી ભાવના તો રહેલી જ નેઈએ. નરણ કે એનું અંતિમ પરિણામ પ્રેમ અને સત્ય સ્થાપે છે. —સર્જન પૃ.

આવા બુદ્ધિવ્યાપારમાંથી શ્રદ્ધા જન્મે ખરી કે ?

ધૂમકેતુને મન, જેમ રાત્ર્યતંત્ર ચલાવનારા યોગાક બુદ્ધિ-શાળી અમણીઓ હોય તેમ-અગર તેમને જાહેર જ-દુનિયાના જીવનતંત્રનું પ્રભુત્વ ધારણ કરનાર યોગાક સંસ્કારસ્વામીઓ નેઈએ, જે સ્વામીઓ વ્યવહારિક દૃષ્ટિ રાખીને જરૂરી સીધતથી વર્તમાન પત્રો તથા સાહિત્યપ્રકાશનો દ્વારા સંસ્કારિતા કકડે કકડે પીરસે, — અગર તો ઠાંઈ એવી જ ‘નવરચના’ કરી દે, જેમાં પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ ધાય કે સંસ્કારિતા વર્ગબેદ માટે નથી, પણ માણસમાં ગુપ્ત રહેલું બિંચામાં બિંચું ખમીર જાદાર સાવવા માટે છે, અને માણસ માત્ર ઢાઈ એવી, ‘એક મનોદયામાં’ આવી ન્યય કે રાજયાસન કે જીવનયાસન કરનાર નરખુંમનો આગળ નહિ—અને ખરું પણ ખરું—પણ એમની બનાવેલી કે એમની બનાવેલી કલાકૃતિ આગળ ‘ઓ મારા પ્રભુ’ કરી બેસી ન્યય કે રૂપો કરે; ફક્ત માણસ માત્ર આગળ ‘એ સોન્દર્ય’ મૂર્તિ—અપરિ-

* જીવનચક્ર, પૃ.

ચિત છતાં ચિરપરિચિત હોય તેવી હરપળે હાજર રહે ને હૃદયને હૃદય રાખે,

સંસ્કારિતા વર્ગબેદ માટે નથી, પણ માણસમાં ગ્રમ રહેલું જીવામાં જીવું ખમીર બહાર લાવ્યા માટે છે ।

જ્યાં સુધી જીવ છે ત્યાં સુધી જીવિયામાં ઘણી જગ્યાએ ડેરડેમોના હશે । ત્યાં સધી એથેલો પણ હશે; ત્યાં સુધી ડેરડેમોનાને સાંભળીને માણસ મધુર આંસુ પાડશે અને એની કલ્પના પર, લાગણી પર, પ્રભા પર, આત્મા પર રોકસપિયર રાત્રી ચલાવશે. —સર્જન, પૃ. ૧૩૭.

આ પ્રમાણે શેક્સપિયર આદિના શાસ્ત્ર નીચે રહેલું તેનું નામ 'એમર્સન જેને *earnest on honor to eternity* કહે છે તે અનંત જીવન.' સર્જન, પૃ. ૧૩૭.

કારણ કે,

મનુષ્ય-પ્રાણ કરીને તો કલાવીર-કાંઈ ધરિયાળ નથી કે એક કલાકમાં એક કલાક જોઈ જીવે. —જીવનચક્ર, પૃ. ૧૨૬.

આ અનંત જીવન સૌને 'સુલભ થાય, સદૃશ થાય, એ ધૂમકેતુનું સ્વપ્ન-સ્વપ્નસત્ય, અથવા સમન્વિત દર્શન. પણ એ સર્વદા એને વળગી શકતા નથી. જીવે તો સ્વભાવ છે કે માયા-ભિમુખ રહેવું. તેમાં એનું જીવન છે. કલાભિમુખ થવું-અહ્યા-ભિમુખ થવું, એ આદિક દૃષ્ટિએ પ્યેય છે: પરમાર્થદૃષ્ટિએ એ સત્ય જીવનદશા છે.

પણ શંકરના માયાવાદે સૌને સંતોષ નથી આપ્યો, તેનું શું?

મજરાય મુકુંદરાય દેસાઈ

સરળ ભાષામાં ક્ષયનિવારણ

મરુકુંજ (સંસ્કારોનું નિવારણ) મણુસાસ ત્રિકમજ, (તવજીવન પ્ર. મંદિર; અમદાવાદ; શ. ૧૧)

ગુજરાતી ભાષામાં, સાધારણ ભણેલાને ઉપયોગી થઈ

પડે તેનાં વૈવિધ્ય વિષયનાં પુસ્તકો બહુ થોડાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે અને તેમાંનાં ધણાંખરાં, અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલાં પુસ્તકોનાં સીધાં ભાષાન્તર છે. આ પુસ્તક કોઈ બીજી ભાષામાં લખાયેલા પુસ્તક પરથી નથી. લેખકે આયુર્વેદ તથા ઔષ્ધોપચિક વૈદ્યકનાં પુસ્તકોનો આધાર લઈ, તેમાંથી જોઈતી સામગ્રી એકઠી કરી તેમ જ આ રોગ વિશેના ચોતાના અનુભવ ઉપરથી તેમને જે કાંઈ જાણવાનું ગણ્યું તેનો ઉપયોગ કરી, પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે. વૈદ્યકવિષયનાં ધણાંખરાં પુસ્તકો એવી અધરી ભાષામાં લખાયેલાં હોય છે કે તે ખાસ શોખ ધરાવનાર મનુષ્યો સિવાય બીજાને વાંચનાં ગમે નહિ. બાઈથી મથુરાદાસે આ પુસ્તક લખવામાં એવી કુનેદ વાપરી છે કે તે દરેકને વાંચવું ગમે એટલું જ નહિ પણ વાંચનારને પુસ્તક સમજવામાં જરા પણ મુશ્કેલી પડે નહિ. અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે "અજ્ઞાનમાં સુખ છે" પરંતુ આ કહેવત જિંદગીના બધા પ્રસંગો માટે ખરી નથી. જગતમાં દાયરોગનો ફેલાવો ધણા મોટા પ્રમાણમાં થયો છે તેનું વિશેષ કારણ મનુષ્યનું આ રોગ વિશેનું અજ્ઞાન છે. જે દરેક બાળકને નાનપણથી, આ રોગનો ફેલાવો થતો અટકાવવાનું જ્ઞાન આપવામાં આવે તો તેનો ઝડપથી ફેલાવો થતો જરૂર અટકે. બાઈથી મથુરાદાસનું પુસ્તક આ દૃષ્ટિએ ગુજરાતી વાંચનારી આસમને ધણું જ ઉપયોગી થઈ પડશે એવી અમારી ખાતરી પુસ્તક વાંચનાથી થઈ છે. પુસ્તકમાં અંગત સ્વાસ્થ્ય, અને જાહેર સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ આ રોગનું પૂરેપૂરું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. લેખકે પ્રકાશ, તાજ દવા અને આદાર વિશેનાં પ્રકરણોમાં આ ત્રણ વસ્તુઓની અમલ વિશે મહત્ત્વ લખ્યું છે. કોડલિવર આંધ્રસને બદલે તાજ માખણ વાપરવાની લેખકની મુચ્છતા ધણી જ ઉપયોગી છે. દાયરોગ રજા દવાઓ ખાવાથી સારો થાય છે એવી માન્યતા પ્રચલિત છે. લેખકે દાયરોગની ખરી દવા તે, દવાઓ નહિ પરંતુ નિયમિત

કસરત, ખુલ્લી હવા, પૌષ્ટિક અને પચે તેવો આહાર અને આરામ છે એમ બારપૂર્વક જણાવ્યું છે.

બાઇશ્રી મથુરાદાસ પોતે ડોક્ટર નહિ હોવા છતાં, તેમણે આ પુસ્તક વૈદ્યકીય દૃષ્ટિએ એવી સારી રીતે લખેલ છે કે ડોક્ટર પણ તેમને આ પુસ્તક લખવા માટે ધન્યવાદ આપશે. વધારામાં તેમણે આ પુસ્તક સાદી અને સમજાય તેવી ભાષામાં લખી, ડોક્ટરની ક્ષયના દર્દીઓને ક્ષયરોગ સંબંધી સાવચેતીઓ આપવા માટેની મહેનત ઓછી કરી નાખી છે. કોઇ પણ ડોક્ટર અથવા વૈદ્ય આ પુસ્તક પોતાના ક્ષયના દર્દીને. સલામત રીતે વાંચવા બલામણુ કરી શકશે. આ, પુસ્તક અમે યુવાનવર્ગ અને શિક્ષકોને વાંચવા ખાસ બલામણુ કરીએ છીએ, કારણ કે ક્ષયરોગનો ફેલાવો યુવાનવર્ગમાં જ ઘણા વધારે પ્રમાણમાં છે અને આ રોગ થતો કેમ અટકાવવો અને રોગ થયા પછી તેને માટે શા ઉપાયો સેવા તેનું સંપૂર્ણ તેમ જ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વિશ્વાસપાત્ર વર્ણન પુસ્તકના પાને પાને નજરે પડે છે.

અમૃતલાલ હ. પટેલ

ખસો-પાંચસો શબ્દોમાં

આઠમી પ્રાચ્યવિદ્યાપરિષદ

મહીસુરને વિશે ૧૯૩૫ની આખરે આઠમી અખિલ ભારત પ્રાચ્યવિદ્યાપરિષદ મળી હતી. તેનો સવાઅગિયારસો મોટાં પાનાનો અહેવાલ અને નિર્ગમસંગ્રહ^૧ આ વર્ષે મે માસમાં બહાર પડ્યો છે. પરિષદે સ્વીકારેલા ૨૦૧ નિર્ણયો અર્થાત્ નિવેદનપત્રોમાંના ૬૭ જ અખંડ કે સારાંશને રૂપે આ સંગ્રહમાં સેવામાં આવ્યા છે; બાકીના વિદ્યવ્યયોનાં સામયિકોમાં છપાઇ

૧. એના એક વિસ્તૃત અંગ્રેજી અવલોકન પરથી આ નોંધ લખી છે.

૨. એ પ્રકારના 'ચેપર્સ' માટેનો ડૉ. કાન્તિલાલ પંડ્યાનો શબ્દ.

ગએલા તેથી સંગ્રહ કરતાં એ છોડી દેવાયા છે!

છપાયલા નિવેદનપત્રોનું કાર્યક્ષેત્ર સિન્ધુતીરની સંસ્કૃતિ-થી માંડીને ટિપુ સુલતાનના અમલ હેઠળની રાજ્યની સંભવિત આવક સુધીના અનેક વિષયોમાં વિસ્તરેલું છે. એ સર્વમાં સરખું ધોરણ જળવાયું ન હોય એ સમજી શકાય તેવું છે; એવા પત્રો અહીં છપાયા છે જે નથી કોઈ જૂના મહાપ્રશ્નો ઊકેલતા કે નથી નવી માહિતી આપતા. આવા કેટલાકને છોડી દેવામાં કાંઈ ખોટું નહોતું.

વૈદિક વિભાગ: ડૉ. લક્ષ્મણસ્વરૂપે ભારપૂર્વક એવો વાદ રજૂ કર્યો છે કે સિન્ધુતીરની સંસ્કૃતિ ઋગ્વેદકાલ પહેલાંની નહિ પણ પછીની છે તથા મળેલાં પ્રમાણો પરથી તેને દ્રાવિડ સંસ્કૃતિ પણ ઠરાવી શકાય તેમ નથી.^૧ ઋગ્વેદનું પાપટ્ટિ તરફનું જે વલણ કેટલાક વિદ્વાનોનું ટીકાવિષય જન્યું છે તેનો પ્રતિવાદ કરી એક નિવેદનપત્રમાં ડૉ. રેવ. હેન્રી લેફેવેરે એ વેદમાંની ઋત કહેતાં વિશ્વનિયમની નૈતિક વિભાવનાની^૨ ભબ્બના પ્રત્યે શ્રોતાઓનું લક્ષ દોર્યું છે. રા. હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહનો નિવેદનપત્ર વેદ-માંની રૂઢવિભાવનામાં રહેલા ખગોળવિષયક પ્રતીકત્વ ('સિમ્બો-લિઝમ') વિશેનો છે.

પરિમાર્જિત^૩ સંસ્કૃતવિભાગ: ડૉ. એમ. કે. દેના અધ્યક્ષીય વ્યાખ્યાનમાં વિદ્વત્સભાજનનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે કે અનુવૈદિક એટલે પરિમાર્જિત સંસ્કૃતના અભ્યાસની કેટલીક

૧. એ સંસ્કૃતિ પ્રાગૈવદિક છે તેમ જ દ્રાવિડ છે એવો વાદ ઈતિહાસ-વિભાગના અધ્યક્ષ ડૉ. રાધાકૃમુદ મુખરજીએ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં કર્યો હતો.

૨. 'કન્સેપ્શન' માટેનો રા. રમણલાલ ન. વકીલનો સબ્દ.

૩. 'પરિમાર્જિત' એ આ સદર્જના 'ઠલાસિકલ' માટે મરાઠીમાં વાંચેલો સબ્દ છે.

શાખાઓ જે હજી ઉપેક્ષિતાઓ છે તેમાં નૃત્યકલા અને નાટ્ય, પદ્યરચનાનું શાસ્ત્ર^૧ અને કામગીરીમાંસાનો ('એરોટિક્સ'નો) સમાવેશ થાય, માટે તે તે વિષયોમાં અન્વેષણ કરી તેના ઇતિહાસો રચાવા જોઈએ. ભર્તૃહરિને ધન્યા વિદ્યાનો ઔદ્ધર્મી માને છે; એ વાદનો પ્રતિવાદ રા. રામસ્વામી શાસ્ત્રીના પત્રમાં થયો છે.

તત્ત્વદર્શનવિભાગઃ પ્રા. દિરિયેણ્ણાએ અધ્યક્ષપદેથી હિન્દુ અને ઔદ્ધર્મ પ્રબોધેલાં જીવનદર્શનો કે જીવનમાર્ગો વચ્ચેનો ભેદ સામર્થ્યપૂર્વક નિરૂપ્યો છે. ગદ્યરચના નિવેદનપત્રોમાંનો એક તે પ્રા. એન. બી. પુરોહિતનો,^૨ જેમાં, એક એવી 'કેશન-બલ થીઅરી' કે શંકરાચાર્યના ગુરુવર્ષ ગૌડપાદ ઔદ્ધર્મતા, તેનું નિરસન કરવામાં આવ્યું છે.

ઇતિહાસ અને પ્રત્નતત્ત્વાધિકારીના વિભાગોમાં અધ્યક્ષો તથા નિર્વાહીઓએ નિવેદિત કરેલાં લખાણોમાંઃ પ્રાચીન આર્ય રાજાઓ અભિષેકસમયે જે પ્રતિજ્ઞાઓ લેતા તે તેમની પાસે પળાવવાની કરી બંધારણીય ખોળાધરી હતી નહિ; શંકરાચાર્યનો સમય, એક નિર્વાહી રા. શ્રીકંઠ શાસ્ત્રીના મનાનુસાર ઈ.સ. ૬૨૫ હતો (એટલે, સામાન્ય માન્યતા પ્રમાણેનો સાતમી-આઠમી સદીઓનો સંધિકાળ એ એમનો સમય નહોતો.); સરકારી પ્રત્નતત્ત્વાધિકારીના કહેવા પ્રમાણે આ કાર્યોને સરકાર-મદદ વધુ મળવી અચકપ માટે ખાનગી સંસ્થાઓ, મુનિવર્સિટીઓ અને દેશી રાજ્યોએ એ કામ ઉપાડી લેવું-વગેરે વિષયો હતા.

૧. આ વિષય ગુજરાતમાં વદન ઉપેક્ષિત નથી એમ આપણે સ્વ. દિ. બ. કેશવલાલ મુવનો નાગરીમાં (તે તેથી, ઇતર પ્રાંતોમાંના કેટલાકની સગવડ સમયાય તેથી રીતે) છપાવેલા મન્નમણિ 'પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક આલોચના' બતાવીને કદી સમીચે.

૨. પૂરા નામને અમારે અટકળ જ કરવાની રહે છે કે આ વિદ્વાન તે બદામદીન કોલેજના સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક અને કૌટુંબ નાટ્યેતિહાસના ભાષાંતરકાર હશે.

કલાવિભાગના અધ્યક્ષ પ્રો. શહીદ સુહાવદીએ હિંદી કલાનાં વિવેચનો ઊર્મિલ ગને છે તે યોગ્ય નથી એમ કહી કલા-કૃતિમાં રહસ્ય કે ગૂઢાર્થ જોવાની પ્રયા પ્રત્યે અચ્ચુમ્બો દર્શાવી, “art is form” એ મતનું પ્રતિપાદન કરતાં, કલાનો ઇતિહાસ જુદેજુદાં કલાસ્વરૂપના અભ્યાસ તરીકે, આયોજન (‘ટેકનિક’) તરીકે થવો જોઈએ એમ સૂચવ્યું હતું.

પંડિતપરિપદમાં એના અધ્યક્ષ પ્રો. એમ. એમ. કુપ્પુ સ્વામી શાસ્ત્રીએ પંડિતોની જૂની પરંપરાની રીતેનો અર્વાચીન અન્વેષણપદ્ધતિની સાથે સમન્વય કરવાની ઉપયોગિતા સમજાવી હતી.

—વિ.

પરિચ્છાયાધિકા : ૧

ગુજરાત સાહિત્યસભાની ૧ ઠાકર્થવહી, ૧૯૩૭-૩૮ (અમ. દાવાદ, શ. ૭૧૧).—આશરે સવાત્રણસો પાનાંનો ચતુર્વિભાગી, મોટા ભાગે ઉપયોગી લખાણસંગ્રહ. પહેલા વિભાગનાં સોથી થ વધુ પાનાંમાં પ્રો. અનંતરાય મ. રાવળ ૧૯૩૭ના સાડાત્રણસો અન્યોની સમીક્ષા અનુકરણીય શ્રમશીલતાથી, જગૃત કર્તવ્યજુદિયી, મર્મગામી વિવેક-દષ્ટિથી, નિર્ણયતા અને પ્રિયત્વનો સુયોગ સાધીને, ગૌરવભરી તેટલી જ રસાળ શૈલીમાં કરીને આ વાર્ષિકાવલોકનોની મોટી ઉપયોગિતા (વર્તમાન તેમ જ ભવિષ્ય કાળને માટે) ફરી એક વાર સિદ્ધ કરે છે. બીજા વિભાગ સંસ્થાએ અપાવેલાં ભાષણોનો છે. એમાંની પાંચમી જે ચર્ચા છે તેના વિષયનો અમે સ્પર્શ નથી કરતા. ચીન વિશેનું ‘છાપાંગકું’ અને આત્મ-

૧. સાહિત્યનું કામ કરનારી આ સંસ્થા ભાષાશુદ્ધિને પોતાના કાર્યક્રમમાં ગણતરી હોય, તો હવેથી તેણે (૧) ‘સાહિત્યસભા’ રાખે તોડીને નહિ પણ સમાસ તરીકે જ છાપવો ઘટે; (૨) ‘માનદ મંત્રીઓ’માંનું વિરોધણુ ખોટું છે ને એ વિશે અગાઉ ‘વસન્ત’માં વિવાદ પણ થઈ ગયો છે, ‘માનાય’ કે ‘માનાદ’ રાખે વાપરવો ઘટે; (૩) ‘મુલ્ય’ જેવી ખોટી જોડણી ચાપીને આરોપે જ વર્ષોવર્ષ કાયમ કરવી ન ઘટે (આ છેલ્લી બાબત સંબંધી પહેાર અમે લખેલ’ ડીસેંબર ‘૩૭ના અંકમાં, પૃ. ૭૬૫એ;—પણ એ નકામું ગયું છે.)

લક્ષ વિશેષ' એ મહાવિષયને અછડતો જ ચર્ચનારું; એ બે અનાકારને પાત્ર નથી. બાકી 'રહાં' એ બંને સારાં છે: 'સ્થાપત્યનું' આધુનિક રૂપ' (ગમનન વિ. પાઠક); અને: 'ધ ક્લોસોસી ઓફ યોગ' (સ્થા. જ્ઞાના. નન્દજી). ત્રીજા વિભાગનું મૂલ્યવાન અંગ તે, ગુજરાતીમાં જે વિષય થોડા જ નિરૂપાયો છે—ઐતિહાસિક નવલકથાનું શાસ્ત્ર-તોનું રા. સુનીલાલ વ. શાહે ('સાહિત્યપ્રિયે') કરેલું સુવિચારિત અને જવાબદારીભર્યું નિરૂપણ. ચોથા વિભાગનાં સો પાનાં રંગભૂમિપરિવદના સંપૂર્ણ અહેવાલને અપાયાં છે. એ પ્રસંગનાં સર્વ લાભલેા અહીં 'સુખદ્વ રવરૂપ'માં રત્ન ધયાં અને સચવાશે એ તો ઘણું સાકું થયું છે; પરંતુ એ જ પ્રસંગે નાટ્યમંદિરની જે મોટી વાતો થયાનો આ જ અહેવાલ સાક્ષી છે, તેને વિશે પરિવદ પછી કે' થયું લાગતું નથી અને કાર્યવહીતું નિવેદન પણ આ બાબતમાં અર્થસૂચક મૌન ધરે છે એ જોઈને ખેદ થયા વિના રહેતો નથી. રંગભૂમિસુધારણાની ચર્ચા તો ૨૩-૨૪ વર્ષ પર પણ 'વસન્ત' 'માં મેસર્સ સત્યેન્દ્રરાવ દિવેટિયા, રણજિતરામ, અને સન્મુખલાલ પંડ્યાએ ઘણી કરી હતી, સારી રીતે કરી હતી; પરંતુ 'અમલી કામ' અને 'રચનાત્મક કામ'ને માટે ઈતિહાસમાં અમર ઘઈ જવા તલસી રહેલો આજનો યુગ પણ ચર્ચારૂપી જ અમલ અને ચર્ચારૂપી જ રચના કરવાનો છે કે શું ?

—વિ.

[અનુસન્ધાન પ્વનિષ્પન્નગત નિકષપૂર્તિમાં]

સ્વીકારનોંધ

[અહીં નોંધેલા ગ્રન્થોમાંના કેટલાક વિશે વધુ હવે પછી]

૧. રંગલક્ષ્મી: કનુ દેસાઈ, અમદાવાદ: આઠ ચિત્રોનો સંપૂર્ણ, ડો. જેમ્સ કલિન્સના અંગ્રેજી પુરોવચન સાથે અને ગુજ. ચિત્રપરિચય-લેખ સાથે.—૨. અનજ્ઞાતતાલોચન (અધ્યાત્મતાલોચન:) મુનિ ન્યાયવિજયજી; પ્રાકૃતમાં પ્રસ્તાવના અને અંગ્રેજી બાબાનંતર સહિત (પ્રવેતાગ્નર મૂર્તિપૂજક શ્રી જૈન સંપદ નમનગર).—૩. મારી જીવન.

૧. માર્ગશીર્ષ ૧૯૭૨થી કાર્તિક '૭૩ના અંકોમાં જુદે જુદે ચાર વખતે. તેવામાં જ રા. રમણીયરામ ગો. ત્રિપાઠીએ 'સમાલોચક'માં (ફેબ્રુ. ૧૯૧૬) પણ આ વિષય અર્થો હતો.

સ્મૃતિ તથા નોંધપોથી: રવ. સૌ. કનુબહેન દવે; રવ. સર રમણભાઈના આમુખ તથા ડો. મંજુલાલ દવેના નિવેદન સહિત (ડો. સૌ. પુષ્પલતા રંજિતલાલ પંડ્યા, મુંબાઈ; ડા. ૨).-૪. કીર્તિદાને કમળના પત્રો: બહુ-લાઘુ હમરવાડિયા: અર્વાચીન ગ્રુજ. સાહિત્ય વિરોના આઠપત્રો (ડા. ૧૧). -૫. ઉષાહરણ, વીરસિંહકૃત: ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા (ફોર્સ ગ્રુજ. સભા, મુંબાઈ).-૬. પારિજાત: પૂનલાલ ર. દલવાડી, પાંડિચેરી) ડા. ૨). -૭ સ્વાદો: રવ. વ્યોમેશચન્દ્ર જ. પાઠકજી. નર્મવિનોદયુક્ત ખાર સંવાદો (શ્રી. જયમનગૌરી પાઠકજી, સુરત; ડા. ૧).-૮. લલિતાકાવ્ય-સંશ્લેષ: કવિ લલિતાશંકર લા. બાસ (પ્રસન્નરાવ લ. બાસ. સુરત; ડા. ૧૧).-૯ કુંપળા: રવ. વરુણેન્દ્ર મજમુદાર (શ્રી દમયંતી ચ. મજમુદાર, સુરત).-૧૦ સ્નાનમાં સ્મૃતિ, ભા. ૧: રાણાલાલ હ. બની, વઢવાણ શહેર (પાંચ આના). -વાર્ષિક વૃત્તાંતો વગેરે: (૧) શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબાઈના ત્રેવીશમે (૧૯૩૭-૩૮ નો) વાર્ષિક રિપોર્ટ: ચરોતર એજન્સી. સોસાયટીનું ૧૯૩૭-૩૮નું નિવેદન; શ્રી એચસાધક અધિકારી વર્ગ, મુંબાઈના રાષ્ટ્રસવપ્રસંગનાં (તા. ૮-૧૦-૩૮) ગીતોની પુસ્તિકા. -દીપિકા: આગલા અંકે કરતાં સર્વથા સારી પ્રગતિ દર્શાવતો, ભાવનગરની આલ્ફ્રેડ હાર્સિક્સના સામયિક પત્રનો નવે. ' ૩૮નો અંક.

‘ મરાઠી વાક્યમય ’ લેખનું શુદ્ધિપત્રક

પાત્રું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૭૭	૬	એટલું જ	એટલું
,,	૨૩	સંસ્કૃતજીવી	સંસ્કૃતજીવી
૫૮૦	૨૩	લાલિક	લૌલિક
,,	૨૪	પણ	પણ
,,	,,	આદર યુક્ત	આદરયુક્ત

દેવનિ

[નં. ૧વાળી નોંધ ગતાંક માટે તૈયાર થએલી, પણ એમાં સમાઈ નહોતી. આ વખતે લખવાની નવી નોંધોમાંથી કેટલીક આવશ્યક ગ્રાસંગિક નોંધો લખવી જ બંધ રાખવી પડી છે.]

ભાષા અને સાહિત્ય

૧

એ-ગ્રન્થ અગત્યના પ્રશ્નો

અંગ્રેજ વાહુમયસેવકો માટેના 'રોયલ લિટરરી ફંડ'ના કાર્ય વિશે આ પૃષ્ઠોમાં બે વર્ષ પર અછડતો ઉલ્લેખ થએલો એ કેટલાક વાચકોને યાદ હશે. આ વર્ષે (૧૯૩૮માં) પણ જીન માસના પૂર્વાર્ધમાં એ પ્રવૃત્તિઅંગેનો વાર્ષિક (૧૪૮મો) બોજન-સમારંભ ના, પ્રિન્ટનરેશના નાનાલાઈ ડયુક ઓફ કેન્ટના પ્રમુખ-પદે થયો હતો. એ પ્રસંગે એમના વ્યાખ્યાન ઉપરાંત 'લિટરેચર'-

૧. 'માનસી'ના થોથા (અખાત્રીજ ૧૯૨૨ના) અંકમાંની નોંધ 'ચેતવું હોય ત ચેતે' યાદ આપવાની જરૂર પડે છે કે એ ચેત-વણી બ્યપહારગંદુ ગુજરાતીઓના બહેરા કાને સાંભળી જ નથી અને જો તેમાં હથારી હતો તેણે કયું 'આક્રે' પગલું' દુનિયા સામે ભરવાને બદલે, હમણાં તો, દુનિયાથી દારીને નોકરીખાઈના શરણ-ગત બનવું પડ્યું છે.

ની સલામતી લેવડાવતાં ટ્રેડચિટનના લોડ ચેન્સેલરે તથા ફંડ તરફથી ઉત્તર વાળતાં, વિદ્યમાનોમાં કદાચ સર્વાંગણી બ્રિટિશ સાહિત્યવિવેચક રા. ડેરમંડ મેફકાર્થીએ વાડૂમયજીવનના અગત્યના પ્રશ્નોમાંથી બેત્રણ પર બાંધણી કર્યાં હતાં.

પોતાનો વાચનપ્રેમ પોષવાની આગતમાં, આજના વાચકો કરતાં અઢારમા શતકનો અંગ્રેજ સદ્ગૃહસ્થ કેટલો વધારે સુખી અને અવકાશવન્ત હતો એ વિશે નુકતેચિની કર્યા બાદ પ્રમુખ-શ્રીએ કહ્યું હતું:

તે ખરેખર વાંચી શકતો; અને વાંચ્યું વિચારવા માટે પોતાને ધણો સમય મળે તેમ છે એમ પણ તે બણતો હોવાથી, એવી રીતે ધ્યાનપૂર્વક વિચારી પણ તે બણતો. આજે તો આપણે અન્યમાંની કંડિકાઓનું પહેલું ને છેલ્લું વાક્ય વાંચી લીધું, એટલે બહુ તેનો જીડો અવધાસ કર્યો હોય તેવી રીતે તેને વિશે ખાતો કરવા માંડીએ છીએ.

જેમી કોટિના સાહિત્યના અન્યો કેટલીક વાર એ અન્ય-કારોના જીવનકાળમાં પ્રજા તરફથી પૂરતો આદર પામતા નથી એ જગતના સંસ્કારજીવનની એક જૂની મુસીબતને યાદ કરી તેમણે કહ્યું હતું:

સાહિત્યની-કલાત્મક વાડૂમયની સુન્દરતમ કૃતિ પહેલી વાર પ્રકટ થાય ત્યારે, જે પ્રશંસાને પાત્ર એ હોય તે એને જવલ્લે જ મળે છે; ઘણી વાર આ પ્રશ્ન એવીકૃતિને ધરાબરદષ્ટિલક્ષમાં ગોઠવવાનો હોય છે.

આ ખરું છે-ખાસ કરી, હાલના જમાના માટે. આ જમાનાનું એકંદર વાતાવરણ એટલું કાલાદલપ્રિય છે કે ખીન્ન ક્ષેત્રોની જેમ વાડૂમયક્ષેત્રમાં પણ કૃતિ કેવી છે એ જોવા કરતાં કર્તા કેણુ છે એ જોવાની ટેવ આપણને વધારે અંશે પડી છે. અંધ-વિવેચનો ધણે ભાગે અંધકતીની સામાજિક અને આર્થિક રિયતિના માપે મપાઇને રચવામાં આવતાં હોવાથી, મધ્યમ કનિષ્ઠ અધમ કે અધમાધમ લખાણોનો ચઢાવો, વિવેચકને હાથે, ઉત્તમ કે ઉત્તમોત્તમના વર્ગમાં સહેજે થઇ જાય છે. એવો અવળો ચઢાવો એક ખીન્ન કારણે

થતા પણ આપણે વારંવાર જોઈએ છીએ: મધ્યકાલના સાહિત્ય-કારોને માથે જેમ એવો આક્ષેપ હતો કે તેઓ રાજાની બાટાઈ સિવાય બીજું થોડું જ કરતા, તેમ આજના પણ સાહિત્યકારો અને વિવેચકનામી વિવેચકો, પ્રજાપ્રતિનિધિમંન્ય વિવેચકો, પ્રજાને માટે શું સારું છે તેના પોતાના પંડને એકદમ ધન્ય ધન્યદાર-સમજનાર માની લખે, ઘણી વાર પ્રજાની બાટાઈ કરવામાં પણ ઓછા ઊતરતા નથી. સાહિત્યકારે પ્રજાહૃદય ઓળખવું એ એક વાત છે; સાહિત્યકારે પ્રજાના હૃદયત્વને હરી લેવું એ બીજી વાત છે. હૃદયત્વનું એ હરણુ પ્રજાને અનીતિ રૂપાળી કરી બતાવવામાં કે કોઈ કાચેકાચી પરદેશી ભાવના પ્રજાને ગળે ઓળવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં—અને તે પણ, ત્યાં પરદેશમાં તો એ પાછી પડવા માંડ્યા છતાં, પાછી પડવા માંડ્યા પછી પણ !—રહેલું છે. વધારે ખૂબીની વાત તો એ છે આવી કુપ્રવૃત્તિઓનો મહિમા પુણ્યપ્રવૃત્તિ તરીકે ગવાતો પણ સાંભળીએ છીએ. આવાં વાતાવરણમાં સુંદર ચિરંજીવ સાહિત્ય રચાય કયાંથી? અને જે થોડું રચાતું હોય તેને યથાયોગ્ય દષ્ટિક્ષણમાં જોઈવી તેનું વાજબી મૂલ્યાંકન થાય કયાંથી?

કલા કે ધંધો?

આ યુગમાં સાહિત્ય એ કલા મંદીને ઉલ્લેખ-ધંધો વધારે અંશે બનતું જાય છે, લેખનવ્યવસાયને ઉપજીવિકાના સાધન તરીકે સ્વીકારનારા પ્રતિવર્ષ વધે છે ને તેથી રોયલ સિટરરી ફંડ જે અશક્ત બનેલા કે અસહાય સાહિત્યકારોને મદદ આપવાનું સેવાકાર્ય માથે ઉઠાવે છે તે ઉપરનો ભાર પણ વર્ષે વર્ષે વધતો જાય છે એ પ્રમુખશ્રીનાં વ્યાખ્યાનનું બીજું મહત્ત્વનું બિંદુ હતું; એની વિગતવાર ચર્ચા ટૂંકામાં કરવી અશક્ય હોવાથી એટલું જ કહીશું કે સાહિત્યસર્જન કલા તરીકે ઉપાસના પામતું મંદી જાય અને ઉલ્લેખ કે ધંધાનાં પથ-હાલ બને છે

તેમ-નહારાં તત્ત્વેને વધારે પ્રમાણમાં અપનાવતું જાય એ સ્થિતિ દુઃખકર છે; દુર્તમાં એનો ઉપાય પણ ભાગ્યે થઈ શકે; - પણ હરેક સન્નિષ્ઠ સાહિત્યકાર એટલું તો જરૂર કરી શકે કે પોતાની કલાભક્તિના વિષયમાં નિત્યજગૃતિ રાખવી તથા તેમાં ઉદ્યોગ-ધંધાપણાનું સ્થાન પહેલું નહિ પણ બીજું રાખવું (છેલ્લું પણ રાખવું, જે વચ્ચે બીજા કોઈ તત્ત્વેને માટે અવકાશ મેળવવાનો હોય તો), આછામાં આછું જરૂરપૂરતું રાખવું અને બનેલાં લગી, બને તેટલી વધુ, સાત્ત્વિકતાવાળું રાખવું.

(૧) સાહિત્ય ઉચ્ચ પ્રતિનું હોવાની કસોટી એ છે કે તેની સમક્ષ પ્રણિપાત કરવાનું મન આપણને થાય; અને, (૨) ધંધે લેખક નહિ તેવા પ્રતિષ્ઠાવાંત કે પૈસાદાર માણસો લેખક બનીને ધંધાર્થી લેખકો પ્રત્યે ખૂટલ (‘બ્લોક લેગ્સ’) નીવડે છે : આ બે બાકીના બે વક્તાઓએ અનુક્રમે ગંભીરતાથી અને રમૂજમાં કરેલાં મુખ્ય વિધાનો હતાં. —વિ.

નાટક અને ચલચિત્ર

૨

સદ્ગત સ્ટેનિસ્લાવસ્કી

ગયા ઓગસ્ટમાં ગુજરેલા જગવિખ્યાત અભિનેતા તથા સૂત્રધાર^૧ અને મોરકો આર્ટ થીએટરના સ્થાપક રા. કોન્સ્ટેન્ટિન સર્જેયેવિચ સ્ટેનિસ્લાવસ્કીના નામથી તો વાચકો અમણુ નથી, પણ તેમની કામગીરીની જાણ આપણી બાળુ, ‘સિદ્ધિત’ વર્ગમાં સુદ્ધાં, બહુ થોડી હોવા સંભવ છે. આ કારણે એક ઈંગ્લિશ વર્તમાનપત્ર-માંની અવસાનનોંધ પરથી અહીં એ વિષય પર અહીં થોડું લખ્યું છે.

સ્ટેનિસ્લાવસ્કી (૧૮૬૩-૧૯૩૮) વાલી નામે ક્રૅચ અભિ-નેત્રીના પુત્ર હોવાથી રંગભૂમિના સંસ્કાર તેમણે ગળથૂથીમાં જ

૧. ‘પ્રિડયુસર’ માટેનો રા. ચન્દ્રવદન મહેતાનો અર્થ.

પીધા હતા એમ કહેવામાં-અત્યુક્તિ નથી. એમના પિતાં મોરકોમાં વેપારી હતા અને એ જ શહેરમાં તેમનો જન્મ થયો હતો.

પોતે ફિશોરવમમાં કરેલા અભિનયના પ્રયોગો, ધણા સાચા કવિઓના પણ પ્રારંભિક કાવ્યપ્રયોગોની જેમ, બીજા નટોના અનુકરણ તરીકે થયા હતા. પણ—એક બાબત એવી સ્થિતિ કે એ નટો અને નટીઓની કલા અત્યંત ઔપચારિક, રૂઢિવશ બનેલી ને બીજી બાબત એવી સ્થિતિ કે માત્ર રૂઢિઉપચારથી સંતોષામ નહિ તેવી સર્જક પ્રતિભાને અંતઃકરણમાં પોષતો આ ભાવિ નટરાજ આવું બને ત્યાં ચલણી કલાનામી કલા સામે થયા વિના પ્રતિભાવન્તથી રહેવાય જ કેમ? જુવાન કોન્સ્ટેન્ટિનથી પણ રહેવાયું નહિ. પોતે રૂઢિવશોની એ જડતાભરી શૃંખલામાંથી કેવી રીતે વેળાસર છૂટ્યા તેનું વર્ણન તેમણે ઝીણવટથી પોતાની આત્મ-કથામાં કર્યું છે. એવી મુક્તિ અતિમોડું થયા પહેલાં મળવાને લીધે જ તેમણે અભિનયકલાને ધર્મપદે સ્થાપી, પોતે રશિયાના નટશિરોમણિ બની શક્યા અને અનુગામી નટોનાં પ્રતિભામુકુલ-ને પૂર્ણ પ્રકુલતાએ વિકસવાનું, જેઓ પ્રતિભાવન્ત નહિ ને મેધા-વન્ત હતાં તેમની મેધાને પણ શક્ય તેટલી વધુમાં વધુ સિદ્ધિ સાધવાનું, અનુકૂળ વાતાવરણ સર્જી શક્યા.

એ સર્વ સિદ્ધિની આદિસાધના થઈ હતી એક બળાની ડાપરીમાં—મોરકોપડોચના પુષ્કિનામાં આવેલા તેના સ્ટેનિસ્લાવસ્કીના ઘરને લગતા ખેતરમાં. આ સ્થાને, ત્યારની જૂની રંગભૂમિથી કંટાળ્યા પછી થોડાં જુવાન મિત્રોની સહાયતાથી તેમણે નવી રંગભૂમિની નાની પણ મનોહર માંડણી ઊભરબેર કરી. ઊગતા નાટ્યકારોની એ બાળમંડળીમાં નાટ્યપ્રયોગો થતા, એની પર વાદવિવાદ થતા, વિવાદમાં જન્મેલા તત્ત્વબોધના પ્રકાશ ફરીથી વધુ પ્રયોગો થતા. એ પ્રવૃત્તિને નાટ્યરસિકોનું ઠીકઠીક હિતેજન મળતાં, સ્ટેનિસ્લાવસ્કીએ પોતાના એ સાથીઓ કોમિસર્યેવ્સ્કી તથા ફેડો-

ટોફના સહકારથી ૧૮૮૮માં 'સોસાયટી ઓફ આર્ટ એન્ડ લિટરેચર' તથા ૧૮૯૮માં 'મોરકો આર્ટ થીએટર'ની સ્થાપના કરી. એ સાદસોના શરૂઆતના વખતમાં તે આખી ય પ્રવૃત્તિની બીજ બધી તેમ મુખ્ય આર્થિક જવાબદારી પણ તેને માથે હતી.

રશિયન રંગભૂમિએ જે વ્યાપક અસર ગયા ચાર દાયકામાં એ દેશમાં તેમ જ બીજા દેશોમાં કરી છે તે ઘણે ભાગે આ મહાન અભિનેતાની ભાવનાઓ તથા પરિપક્વ ઉત્સાહને આભારી છે. વળી તેમણે જ એકાવની ઉમદા સર્ગશક્તિને સૌથી પહેલી પારખી હતી હતી અને તેનાં રચેલાં નાટકો પોતાની રંગ-ભૂમિ પર યથાયોગ્ય સજ્જવટથી ઉતાર્યાં હતાં. ખંને કલાનુરાગીઓની કલામાં સોવિયેટ ક્રાંતિ પહેલાંના રશિયન જીવનનું—એ જીવનના ઠાલાપણા અને આળાપણાનું, તેની કરુણાજનક નિર્જનતાનું, તેની વિચિત્ર ગતપ્રાણ આધ્યાત્મિકતાનું, દેશને માથે ઝૂમી રહેલી વિપત્તિ સામે સૌ નિઃસદાય છે એવા જાનનું, પોતાના એ ખંડીકરણ સમક્ષ મૂઢ પ્રારબ્ધવશતાથી શિર ઝુકાવવાનું આવાં એ જીવનનું—પ્રતિબિમ્બ કીલાયું છે.

સ્ટેનિસ્લાવસ્કી ખુલ્લી રીતે કે ઝાઝું સક્રિયપણે ક્રાન્તિવિરોધી નહોતા અને જનતાં લગી સોવિયેટ સરકાર જોડે સારાસારી રાખતા. એ સરકાર પણ એમની અભિનય-કલાધીશ તરીકેની આન્તરરાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠાને કારણે એમને નભાવી લેતી. જાકીં એમનું સાચું તાદાત્મ્ય તે ક્રાન્તિપૂર્વની જે સમાજરચનાનું પોતે ફક્ત હતા તેની જીવનપ્રણાલી સાથે છે એમ ઘણી વાર વર્તીઈ આવતું. એમના અવસાનથી જગતે જેમ એક જિંદી કાટિનો કલાસ્વામી ખોયો છે તેમ એક ભવ્યાકૃતિ અને ધૃતિમાન, ઉદાર અને આત્મભોગી પુરુષ પણ ખોયો છે.

કેળવણી

૩

ઈલાકાની માધ્યમિક શિક્ષકપરિષદ

મુંબઈ ઈલાકા માધ્યમિક શિક્ષકપરિષદનું તેરમું અધિવેશન સુરત મુકામે સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલમાં ઓક્ટોબર તા. ૧૭થી ૧૯મી સુધી ભરાયેલું. તેના પ્રમુખ તરીકે પૂનાના ગોખલે ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ પોલિટિક્સ એન્ડ ઇકોનોમિક્સના પ્રિન્સિપલ શ્રીયુત ડી. આર. ગાડગિલ, એમ. એ; એમ. સિટ. (કેરિબન) એમની વરણી થઈ હતી અને સ્વાગતસભિતિના અધ્યક્ષસ્થાને દિવાન બહાદુર સુનીલાલ માણેકલાલ માંધી, બી. એ; એલએલ. બી. એડવોકેટ હતા.

આ અધિવેશનને અંગે તા. ૧૬મી ઓક્ટોબરે કેળવણી-વિષયક એક પ્રદર્શન 'પણુ યોગ્ય' હવું, જેની ઉદ્ઘાટનક્રિયા પ્રિન્સિપલ કે. એસ. વકીલે કરી હતી.

ચારે દિવસનો કાર્યક્રમ ભરચક હતો અને જે રીતે તે પાર જિત્યો તે જોતાં યોજનાશક્તિ અને જહેમત માટે કાર્યકરોને ખૂબ ધન્યવાદ જરૂર આપી શકાય. કાર્યક્રમ જોટલો ભરચક હતો તેટલો જ સુંદર અને વ્યવસ્થિત પણ કહી શકાય અને એ સર્વ સરસતા તથા વ્યવસ્થાની યાજ્ઞ કોઈ એક ખાસ વ્યક્તિના વિચાર-શક્તિ અને કાર્યશક્તિની નોંધ-પામપૂર્વક લઈ શકાય તો તે અધ્યાપક માધ્યમી ચંદ્રવદન સુનીલાલ શાહની, અને આર્થિક વ્યવસ્થા માટે દિ. બ. માંધીની.

રવિવાર તા. ૧૬મીએ સવારમાં ફેડરેશનની કાઉન્સિલની સભા થઈ તેમાં પરિષદ સમક્ષ મેલવાના ઠરાવો નક્કી થયા બાદ સાંજના પાંચ વાગે પ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટનક્રિયા અંગે પ્રિન્સિપલ વકીલનું બાપણુ થયું જેનો મુખ્ય સૂર એ હતો કે પુસ્તકિયા જ્ઞાન-

ને સ્થાને વરતુગાન, વિવાદને બદલે વર્તન અને નિષ્ક્રિય લાણુતરને સ્થાને સક્રિય કેળવણી, તેમાં જ પ્રદર્શનની ઉપયોગિતા. પ્રદર્શનમાં જુદા જુદા વિભાગો ગોઠવવામાં આવ્યા હતા જેમ કે ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય વગેરે; અને દરેક વિભાગ માટે અલગ અલગ ખંડ અને પ્રદર્શકો હતા. સામાન્ય રીતે જને છે તેના ક્ષરતાં વિશેષ રસ આ પ્રદર્શનમાં સર્વ પ્રેક્ષકોએ લીધો હતો. પ્રદર્શનનો વિશેષ અભ્યાસ કરવા માટે તા. ૧૭ મીએ સાંજનો સમય કાબલ રાખવામાં આવ્યો હતો તેથી ખરું જોતાં પ્રદર્શન માટે એક નહિ પરંતુ બે દિવસ પ્રેક્ષકોને મળેલા અને તેનો લાભ સારા પ્રમાણમાં લેવાયો હતો. રાતના સાડાઆઠથી કેળવણીવિષયક આમોદાન રેકર્ડ તથા ટોકીઝની યોજના હતી. આ માટે જાપાનના કોન્સલ વગેરેની મદદ હતી.

તા. ૧૭મીએ રહવારમાં સંઘ(ફેડરેશન)ની કાઉન્સિલનો ફોટો લેવાયો અને અધિવેશનની શરૂઆત દિ. બ. ગાંધીના સ્વાગત-ભાષણથી થઈ. સુરત શહેરની પ્રાચીન જાહોજલાલીનું વિદગ્ધાવ-લોકન કરી તેમણે સાર્વજનિક સોસાયટીનો કેળવણીના ક્ષેત્રમાંનો જે ખાસ દિસસો તેનું વર્ણન કર્યું અને શિક્ષકોના સંગઠનની આવ-શ્યકતા દર્શાવી; સહકાર, સેવા અને પ્રમાણિકતાથી કામ લેવા સમજાવ્યું. પ્રિન્સિપલ હેમ્પ્ટને જીવન ખેલી જાણનારને શોભે એવી સરસ છતાં સમર્થ ચૈલીથી ગવા વર્ણના કામનો અહેવાલ તથા કેળવણી અને શિક્ષકો સંબંધી અમુક વિચાર આપ્યા હતા. માંગલિક પ્રવચન પ્રોફેસર કે. ટી. શાહે કર્યું હતું. તેમની વક્તવ્યશક્તિએ સર્વને મુગ્ધ કર્યો હતા અને તેમનાં વચનો પણ અર્થગંભીર છતાં વિનોદી તથા માર્મિક હતાં. શિક્ષણમાં સ્વાતંત્ર્ય અને શિક્ષકો-ના ચારિત્ર્ય પર તેમણે ભાર મૂક્યો હતો. આદ સ્વાગતસમિતિના ઉપા-ધ્યક્ષ પ્રિન્સિપલ શાહનું પ્રવચન અને પ્રિન્સિપલ ગાડગિલનું પ્રમુખ-સ્થાનેથી ભાષણ યથું હતું; ચોધાર અને વિચારપૂર્ણ એ હતું. જોષી-સમિતિ અને હેડો-સમિતિના રિપોર્ટની જાંડી, વૃત્તનાત્મક સમીક્ષા;

કેળવણી એ નૂતન રાષ્ટ્રસર્જનના પાયારૂપ હોય એ ક્ષેત્રમાં બહુ બહુ, ધીરગંભીર વિચારની આવશ્યકતા; પ્રયોગ અને અનુભવની તીવ્ર અને સાચી કસોટી સિવાય સિદ્ધાંતો અને મત-તંત્રોની અશક્તતા; શિક્ષકોની જવાબદારી; નૂતન યુગને પિછાનવાનું અને કટિબદ્ધ થવાનું આવાહન વગેરે શિક્ષણને લગતા વિધવિધ વિષયો પરની તેમની સર્વગ્રાહી દૃષ્ટિનું તેમાં દર્શન કરી સર્વને અનેરો આનંદ અને અનેરાં માન ઊપજ્યાં હતાં. માધ્યમિક શિક્ષણુ વિશે પ્રિન્સિપલ, ગાડગિલનો સીધો અનુભવ નહિ જોટસો તથાપિ તેમણે એ વિષય પર જે પ્રકાશ ફેંક્યો તેનાથી બલબલા અનુભવી આશ્ચર્યચકિત થયા અને ધચ્છવા લાગ્યા કે ગાડગિલસાહેબ જેવા પ્રમુખ તેમને હમેશાં મળતા રહે.

અગિયાર વાગે ફેડરેશનની રીટાયરિંગ કાઉન્સિલની સભા મળી અને જાપોરના ત્રણુથી રાતના આઠ વાગ્યાં સુધીના સમયમાં પ્રદર્શન તથા કેળવણીવિષયક વિધવિધ વસ્તુઓનાં વિકેતાના મંડળોની મુલાકાત, અલ્પાહાર, તથા કોડક કંપનીની ફિલ્મો જોવાનું આલ્હુ. રાત્રે નવથી અગિયાર સુધી સૂરતની જૂદી જૂદી શાળાઓ તથા મંડળોની ળાળાઓએ સુંદર ગરબા ગાયા.

તા. ૧૮ તથા તા. ૧૯મીના રોજ કાર્યક્રમમાં સહવારે સાડાસાતથી સાડાઆઠ શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ તરફથી વોલી બોલ વગેરે રમતગમતો રમાય, અને (૧) કેળવણીવિષયક આપણી રચના કેવી છે અને કેવી હોવી જોઈએ (૨) શાળાનિરીક્ષણ તથા દેખરેખ અને (૩) પરીક્ષાઓ એ વિષયો પર પ્રોફેસર આર. પી. પંજા, શ્રીયુત બી. પી. દલાલ અને જે. એમ. ઉપાધ્યાય, તથા શ્રીયુત હરભાઈ ત્રિવેદી તરફથી ચર્ચા ચાલેલી.

શ્રીયુત એસ. આર. બીસે, એસ. યુ. શુક્લ, વી. કે. જોષી તથા શ્રીયુત દામજે એમણે (૧) કેળવણીની પુનરંચનાની વિવિધ ચોગનાઓની સમીક્ષા અને (૨) અભ્યાસક્રમની બદલારની પ્રવૃત્તિઓ એ વિષયો પરત્વે ટૂંકા વિવેચનો કરેલાં.

તા. ૧૯મીએ (૧) અવ્યાસંકર્મચોજના (૨) આપણી કુળવંશીની રચનાને રાષ્ટ્રીય કવી રીતે બનાવી 'શકાય (૩) માધ્યમિક શાળાઓમાં હુતરી તાલીમ અને (૪) 'દસ્ય' શિક્ષણ એ વિષયો પર શ્રીયુત મજબુદાર, શુક્લ, પરીખ, ટારકર, ઠાકર, બીસે તથા હરસેકર એમણે ચર્ચા કરી હતી. આ સર્વ ચર્ચાઓની અંદર દરેકનું કંઈક મૂલ્ય તો હતું જ પરંતુ કાંઈક ખરેખર સારબૂત, મૌલિક અને સાચક મળ્યું હોય તો તે માત્ર શ્રી હરભાઈ અને શ્રી બીસે પાસેથી બાકીની વાતોની કાટિ સાવ સામાન્ય હતી.

પરિષદે પસાર કરેલા ઠરાવોમાં નીચેના મુદ્દાની ખાસ નોંધ લેવી થતે છે:-

(૧) આપણા ઇલાકાની માધ્યમિક શાળાઓમાં કાંમ કરતા શિક્ષકોની આર્થિક સ્થિતિ વિષે વિશ્વાસપાત્ર આંકડા મેળવવા પરિષદે એક વગદાર સમિતિ નીમી છે.

(૨) જોષી-સમિતિના નિવેદન પર બીજી એક સમિતિ સંપૂર્ણ વિચાર કરી પોતાનું નિવેદન તૈયાર કરશે.

(૩) અંગ્રેજી સિવાયના સર્વ પ્રશ્નપત્રો અંગ્રેજી ઉપરાંત ગ્રાંતીય ભાષાઓમાં છાપવાની પરિષદે મુખ્ય વિદ્યાપીઠને બક્ષા મણુ કરી છે.

(૪) માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોને સેનેટમાં ખાસ પ્રતિનિધિત્વ મળે એ માટે ૧૯૨૮ના યુનિવર્સિટી એક્ટમાં સુધારો કરી માધ્યમિક શિક્ષકોનો એક ગતદારવિભાગ બનાવવાનો પરિષદે સરકારને આગ્રહ કર્યો છે.

ઉપરાંત શિક્ષકો માટે પ્રોવિડન્ટ ફંડની ચોજના, રજા, પગાર, કાયમી નોકરી, વગેરેનાં વાજબી ધોરણ, એકપક્ષી કરારોની નાબૂદી છૂટા કરવાનાં સ્પષ્ટ કારણો લેખી રૂપે જણાવવા વગેરેની માગણીઓ થઈ છે. મુખ્યમાં સરકાર તરફથી જોડવામાં

આવનાર શારીરિક તાલીમની સંસ્થામાં માત્ર ટ્રેડ્યુએટોને નહિં પરંતુ અન્ડરટ્રેડ્યુએટોને, પણ દાખલ કરવા અને એવી ખાનગી સંસ્થાઓને આર્થિક મદદ આપવા પરિષદે સરકારને વિનંતિ કરી છે.

આપણે ઇચ્છીશું કે સર્વ હરાવેનો થોડો ધણો અમલ થાય. તા. ૧૯મીએ પરિષદના પ્રમુખ શ્રીમુત ગાડગિલનું સમાપ્તિવચન અણધારી પણ સ્વાભાવિક રીતે હૃદય કક્ષાએ પહોંચ્યું અને લગભગ દોઢ કલાક સુધી તેમણે પોતાના સચોટ સ્પષ્ટ વિચાર અને વાણીપ્રવાહમાં શ્રોતાઓને તણી ન રાખ્યાં. એ ભાષણનો મુદ્દો હિંદુસ્તાનીનું ફરજિયાત શિક્ષણ એ હતો. સામાન્ય પ્રણાલિકાથી જુદા પડી તેમણે કહ્યું કે મુખ્ય અને સામાન્ય શિક્ષણ તો માતૃભાષાનું જ હોવું જોઈએ; રાષ્ટ્રીયભાવના તેથી વધશે અને નહિં કે હિંદુસ્તાનીથી. જેમને પોતાના પ્રાંતની બહાર કામ કરવાનું હોય કે બ્યવહાર હોય તેમને માટે જ એક બ્યવહારભાષા તરીકે હિંદુસ્તાની જરૂરની છે; પરંતુ એવા કેટલાક? એમની અપેક્ષાએ અદ્ય સંખ્યાને માટે સમસ્ત પ્રજાની સક્તિ અને સમય પર વગરવિચાર્યો જોએ ન જ પડે જોઈએ. જેમ અંગ્રેજોના બાર દરેક પર ન હોવો જોઈએ, તેમ માતૃભાષાઓ હમેશ પહેલી જ, મુખ્ય અને સર્વસામાન્ય; અંકારણું બુદ્ધિબેદ નહિં જ; નૂતન કેળવણીનું ઘડતર હિતારણથી ન થાય, ખૂબ ધૈર્ય રખાય અને પૂર્ણ વિચાર થાય એ એમનો પ્રેરક સૂર હતો.

તા. ૧૯મીએ સર્વ મહેમાનો તથા સ્વામત-સમિતિના સભ્યો માટે જમણ રખાએલું. તે દરમ્ય રોહમયું એકતામયું લાગતું હતું. છેવટના કાર્યક્રમમાં શિક્ષકોએ જે સંગીત સંબંધાવ્યું અને પાઠ ભજવ્યા તેમાં તેમની સેવાવૃત્તિ માટે તો બે મત હોઈ ચકે જ નહિં પરંતુ વુલ્ફીનાં વિલાપનું શેકરપામર-રચિત અંગ્રેજ સંભાવણ અને એક અતિશય વિનોદી પાઠ ન થમાં હોત તો

સારું કહેવાત. આવા પ્રસંગે પાઠો યોગ્ય એ અલખત ૪૪ છે, પરંતુ તે માટે અનુભવીઓની સલાહ અને યોગ્ય પાત્રોની અને પાઠોની પસંદગી થવી જોઈએ.

મનોરંજનના કાર્યક્રમમાં બહેન કુસુમ દેસાઈનું મધ્યસ્ત્વ, બહેન નલિની જોગજેકરનાં ગીતો તથા અમુક શિક્ષક ભાઈઓનું સંગીત અને અભિનય ખાસ પ્રશંસાપાત્ર લેખાય.

એકંદર તો સૂરતને આંગણે પરિષદે મળવાનું સ્વીકાર્યું, ૨૫૦ જેટલા મહેમાનો બહારથી પધાર્યા, પરિષદના કાર્યમાં સેંકડો નરનારીઓએ રસપૂર્વક ભાગ લીધો, એ સર્વને માટે સુખકર સંગવડમયું વાતાવરણ અને બ્યવસ્થા જામ્યાં, લગભગ બધાને એમ લાગ્યું કે અપૂર્વ સફલતા પરિષદને મળી એ સૂરતના સ્વયંસેવકો, શિક્ષકો તથા વિદ્યાર્થીઓ માટે શાભાભર્યું અને ગર્વભર્યું છે.

દિનકરરાય જાદવરાય વૈષ્ણવ

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

૪

‘આર્ય’ અને ‘જૈન’ સમાનાર્થ?

પ્રાસ્તાવિક :

શ્રી અરવિંદની ‘આર્ય’ની ભાવનાનું સાધારણ કરવા માટે સદ્ગત વાણીલાલ મોતીલાલ શાહ આ માટે પ્રેરાયા હતા તે વાતનો સ્ફોટ તો તેઓએ તેમની આ ટૂંકી નોંધ દ્વારા કરેલો જ છે. સાચી વાત તો એટલી જ છે કે જે અર્થમાં શ્રી અરવિંદ ‘આર્ય’ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે લગભગ તે જ અર્થમાં વા. મા. શાહે ‘જૈન’નો ભાવ સમજાવ્યો છે. બીજી બાજુએ એ વાત પણ ખરી જ છે કે વિચારક

૧. આ નોંધના લખાણની જોડણી, સંપાદકની ઈચ્છાનુસાર, તેમની હાયપ્રતમાં છે તે જ રાખી છે.—સં. ‘મા.’

વાદીલાલે સ્વીકારેલો એ 'જૈન' શબ્દ જ જનતામાં ગેરસમજ ઉપભવનાર થઈ પડ્યો છે. એ શબ્દનો સાચો બાવ સમજવાની ખરેખરી ગરજ જોને હોય તેણે તેની કિંમત ધારવા તરીકે એ સદ્ગત ચિંતકનાં નીચે જણાવેલાં લખાણોને અભ્યાસવાં ધરે છે. 'જૈન હિતેચ્છુ'માં પ્રગટલાં એ લખાણોનો નામનિર્દેશ નીચે મુજબ છે:

૧. 'જૈન બનવાથી હણી થતી મુશ્કેલીઓ' : લેખક 'ઉમેદવાર જૈન' [જૈન હિતેચ્છુ : સને ૧૯૧૪, બન્યુઆરી : પૃષ્ઠ ૮૦-૮૮]
૨. 'એકાંતની પ્રેરણાઓ અથવા અંગત અનુભવો' : લેખક 'સમયધર્મ' [જૈ. દિ. : સને ૧૯૧૪, સપ્ટેમ્બર : પૃષ્ઠ ૭૨૧-૭૨૭]
- ૩ 'જૈન સાસનનું વિશાળ કર્તવ્યક્ષેત્ર' લેખક 'સમયધર્મ' [જૈ. દિ. : ૧૯૧૪, મે : પૃષ્ઠ ૩૩૧-૩૪૩]
૪. 'જૈન રૂતિ' (Spirit of Jainism) લેખક 'સમયધર્મ' [જૈ. દિ. ૧૯૧૫, બન્યુઆરી : પૃષ્ઠ ૧-૧૨]
૫. 'નૂતન સંવત્સરી પત્રિકા' : લેખક 'સમયધર્મ' [જૈ. દિ. ૧૯૧૫, સપ્ટેમ્બર : પૃષ્ઠ ૨૩૩-૨૩૮]
૬. 'જૈન અને જૈનેતર જગત' લેખક : વા. મો. શાહ [જૈ. દિ. ૧૯૧૭, જુન : પૃષ્ઠ ૨૨૦-૨૩૧]
૭. 'જૈન પ્રબનો મૃંત્યુધંટ' : એ અવાજના મૂળની તપાસ : વા. મો. શા. [જૈ. દિ. ૧૯૧૮, મે : પૃષ્ઠ ૧૯૦-૭૧૧]
૮. 'હજી પણ વાદીલાલ જૈન નામને કેમ વળગી રહ્યો છે ? શું એ પંથમોહ નથી ?' લેખક : વા. મો. શાહ [જૈ. દિ. ૧૯૨૦, સપ્ટેમ્બર : પૃષ્ઠ ૫૬-૬૩]
૯. 'જૈન દીક્ષા : પ્રથમ ખંડ' : [પ્રથમ આરૂતિ સને ૧૯૨૯]

આ બધાં લખાણોનાં મનનપૂર્વકના અધ્યયન પછી અભ્યાસક્રમે આપો-આપ સૂઝી આવશે કે આજના કહેવાતા 'ધર્મ' કે કહેવાતી 'નીતિ' નામની કોઈ ચીજનો ઉપદેશ કે મર્મ એ વા. મો. શાહના 'જૈન' શબ્દના પેટા-

૧. 'ઉમેદવાર જૈન' અને 'સમયધર્મ' : એ વા. મો. શાહે પોતા માટે થોભેલાં અનેક તખ્તસો માંદેના, છે. — ત્રિ. વી. હેમાવત્ની

જમાં છે જ નહિ; વાંચીલાલ શાહનો જૈન એટલે તો પ્રકૃતિથી-શુભથી 'જન' માત્ર નહિ, પણ 'જૈન' હોય એવો મનુષ્ય; એ 'જૈન' સામાન્ય મનુષ્ય નહિ, પરંતુ ' મનુષ્યવિશેષ ' હોય; એ જૈન એટલે જ્ઞાન અને ક્રિષ્ણાર્થી જાણે 'માત્રાઓ' જેના પર ચડી ચૂકી હોય, એવો 'જન' અથવા મનુષ્ય. દુઃકમાં એ 'જૈન' સુખનો ઉપયોગ સમૂહસ્પર્શક અર્થમાં નહિ પણ જાવતાસૂચક અર્થમાં તેઓ કરતા એ વાત સમજવા માટે તેમનાં 'જૈન હિતેચ્છુ'નાં મુખપૃષ્ઠ પર અપાતાં મુદ્રામંત્રોનો ઉતારો કરી લેવો વધુ ઠીક યદ્ય પડશે :

“ દુનિયા ભરમાં ત્હાં જ્ઞાં જૈનત્વ છૂપાવેછું [જાણતામાં રહેલું=Unrevealed] હોય ત્હાં ત્હાંથી લેને બહાર જાવનારં અને માત્ર 'જૈનત્વ'ને જ [નહિ કે જૈન પંથ કે શીરકા કે સમાજને કે ક્રિયાને] પૂજનારં પત્ર. ”

' An organ that aims at nothing but searching for, finding, admiring the Will-to-Power from all quarters, friendly as well as inimical. '

' જીવનું એ કીડાનું લક્ષ્ય : જીતનું એ જૈનનું લક્ષ્ય. '

' A friend of the Lover of Victory whoever he may be. '

જેતપુર : તા. ૨૩-૮-૧૯૩૮

—ત્રિ. વી. હેમાણી]

મહેં જિંદગીનું લક્ષ્ય ' જૈનત્વ ' અર્થાત Will-to-Victory અથવા Will-to-Conquer-વિજિગિષા એ જ માન્યું છે; મહેને સહમજ્જનું છે કે આર્યાવર્ત કે જે દુનિયાની સઘળી પ્રજાઓ કરતાં તત્વજ્ઞાન-અધ્યાત્મસાસ્ત્રને લગતી શોધખોળમાં વધારે આગળ વધેલો દેશ છે, તેના સર્વોત્તમ પૂર્વાચાર્યોએ એ તત્ત્વ પર જ સૌથી વધારે બાર મૂક્યો છે; અને આધુનિક યુરોપના સર્વોત્તમ વિચારક ફ્રેડરિક નિત્શેએ પણ એ જ તત્ત્વને શોધીને લોકપ્રિય કરવામાં જિંદગીની આહુતિ આપી હતી. જેમ જેમ મહારું વાંચન વિસ્તાર પામતું જાય છે તેમ તેમ મહારી આ માન્યતાને વધારે ને વધારે ટેકો-અનુમોદન-મજબૂતી મળે છે.

હમણાં 'આધુનિક' વિચારકોમાં શિરોગણિ એવાં શ્રી 'અર-
બિંદો ઘોષિના ઇ. સ. ૧૯૧૪માં 'સંખ્યાએલા એક લેખનો મહત્ત્વ
પરિચય થયો, જે વળી સવિશેષપણે મહારી માન્યતાને પુષ્ટિ આપ-
નાર હોવા ઉપરાંત 'આર્ય' નામથી ઓળખાતા સમસ્ત વર્ગનું
'જૈન' નામથી ઓળખાતા સમગ્ર વર્ગ સાથે સગપણ મેળવી
આપનાર લાગ્યો. આ નીચે આપેલા 'લેખનાં' વિચારો પરથી
રહમત્તરી કે આર્ય અને જૈન સમાન અર્થસૂચક શબ્દો છે :

“ હિંદના લોકો, 'આર્ય' શબ્દમાં રહેલો બાવ ભૂલી ગયા
છે. પાશ્ચાત્ય શબ્દશાસ્ત્રે 'આર્ય' શબ્દને માત્ર અમુક જાતિ
(Race) સૂચક અર્થ આપ્યો છે. હમણાં હમણાં શબ્દશાસ્ત્રીઓમાંના
પણ કેટલાક ઉંડા શોધકોએ એ શબ્દને એક જાતિને બીજી જાતિથી
જિત્ર બતાવવા માટે નહિ પણ એક સંસ્કૃતિ (Culture) ને દુનિયા-
ની બીજી સંસ્કૃતિઓથી જિન્ન બતાવવા માટે યોગ્યતા
શબ્દ તરિકે પિછાનવાની શરૂઆત કરી છે. એમ કરવાનાં કારણમાં
તેઓ કહે છે કે વેદમાં 'આર્ય' પ્રજા એ નામ એવા વર્ગ
માટે વપરાયું છે કે જે વર્ગમાં અમુક પ્રકારની જ સંસ્કૃતિ હતી,
અમુક જ પ્રકારના આચાર-વિચાર હતા, અમુક જ પ્રકારની
માન્યતાઓ અને ભાવનાઓ હતી.

છેલ્લું કેટલુંક થયાં 'આર્ય' શબ્દ અમુક નૈતિક અને
સામાજિક ભાવના સૂચવવા માટે વપરાવા લાગ્યો છે, કે જે ભાવના-
માં સુખ્યવસ્થિત જીવન, સંરંજતા, સજ્યતા, મહત્તા, પ્રમાણિકતા,
હિંમત, નમ્રતા, પવિત્રતા, દયા, અશક્તની રક્ષા, ઉદારતા,
સામાજિક કર્તવ્યોનું પાલન, જ્ઞાનની પ્રિપાસા, ડાહ્યા અને મોટા
તરફ માનની લાંગણીઃ ઇત્યાદિ ગુણોનો સમાવેશ થતો હોય. બીજા
શબ્દોમાં કહીએ તો બ્રાહ્મણની લાંબના (Ideal) અને
ક્ષત્રિયની ભાવના એ બન્નેનો સરવાળો તે આર્યત્વ એમ
મનાવા લાગ્યું છે. આ ભાવનાથી જુદી જાતની ભાવનાને માન-

નારા-એટલે જૂઠું, સખ્તાઈ, શક્તિ, કૂરતા, ઇત્યાદિનો. જહેમાં સગાવેશ થતો હોય એવી ભાવનાઓને માનનારાને 'આત્મ' મનાય છે.

પુણનાત્મક શબ્દશાસ્ત્રના પ્રાથમિક સમયમાં વિદ્વાનો શબ્દોના ઇતિહાસ ઉપરથી પ્રજનો પુરાણો ઇતિહાસ મેળવવાની કોશિશ કરવા લાગ્યા ત્યારે તેઓએ એવી 'કલ્પના' કરી હતી કે આત્મ શબ્દ અર્ એટલે ખેડવું એ ઉપરથી થયો છે, માટે તેઓ ખેતી કરતા હોવાથી એમનું નામ 'આત્મ' પડેલું. આ કલ્પનાને સત્યનો ટેકો નથી, તથાપિ જે આધ્યાત્મિક અર્થમાં ખેતી શબ્દનો વિચારીએ તો આત્માની ખેતી કે વિકાસ કરવાના કામને પ્રાધાન્ય આપનાર પ્રજા તરીકે આત્મ શબ્દ અર્ ખેતી કરવી એ શબ્દ પરથી નીકળ્યો હોવાની 'કલ્પના'ને સ્વીકારવામાં બહુ હરકત નથી. પણ ખરી હકીકત જુદી જ છે.

આત્મ શબ્દનું વધુ સંબંધિત મૂળ અર્ એટલે લડવું એ ઉપરથી ચોક્કો, વીર, બહાદુર એ જણાય છે. એ જ ધાતુ ઉપરથી ગ્રીક ભોકોનો યુદ્ધનો દેવ આરીસ (Ares) કલ્પવામાં આવ્યો હતો. એમાં પ્રથમ શારીરિક યુદ્ધ કરવાની શક્તિ અને પછી આધ્યાત્મિક યુદ્ધ કરવાની ભાવના સમાયલી છે.

'આત્મ' તે છે કે જે બહાદુર-વીર હોઈ એક પછી એક પ્રદેશ (આધ્યાત્મિક પ્રદેશ-'ભૂમિકાઓ'-ગુણસ્થાનો-stages -planes) પ્રાપ્ત કરતો કરતો ઉચ્ચતમ પ્રદેશે પહોંચવા જૂઝે છે, કશાથી ડરતો નથી, થપ્પડ વાગતાં પણ અટકતો કે પાછો ફરતો નથી, જુદી મુંઝાઈ જાય એવી ગહન બાબતમાં પણ જુદીનો વતન છોડતો નથી, જાન ભૂંઝાઈ જાય એવી બાબતમાં પણ આત્માનો વતન અજસાવતો નથી, હિંમત અને શક્તિ ખૂટી જાય એવી બાબતમાં પણ પ્રયત્ન ઢીલો કરતો નથી, દેવી ચોદાની માફક દરેક સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ વસ્તુની સહામે લડીને વિજય કરતો આગળ ધપે જ જાય છે, એવો વીર Divine Fighter and Vic-

tor, the noble man, aristos, best, the shreshtha of the Gita. *

છેક પ્રાયશિક અર્થમાં, આર્થ એટલે પ્રયત્ન, હિત્યાન, જય, આર્થન એટલે એવો મનુષ્ય કે જે પ્રગતિમાં વચ્ચે આવતી એવી જે જે ચીજો છે તેના અંદર તેમજ છે તેના બહાર હયાતી ધરાવે છે તે સર્વ ચીજો પર જય મેળવે છે. પોતા પર જય મેળવવો એ એની પ્રકૃતિનો પહેલો ગંત્ર હોય છે. પૃથ્વી અને શરીર પર પણ તે જય મેળવે છે અને સામાન્ય મનુષ્યોની માફક સુસ્તી, નિષ્ક્રિયતા, ગતાનુગતિકપણ, મર્યાદા, તૃપ્તિ, એ ચીજોને તે ખમી શકતો નથી, એમના તાળામાં રહેવાની તે ના કહે છે. જિંદગીની જરૂરિયાતોની પણ ગ્રહણી તે સહી શકતો નથી, છેના રક્ષામે પણ બળવો કરે છે અને વિજય મેળવે છે. મન કે જે મનુષ્યને વારસામાં મળેલી 'ભાવનાઓ' તેમજ સમાજમાંથી મળેલી 'ભાવનાઓ' અને ક્ષણિક આકર્ષણથી હિતબળ થતી ભાવનાઓ ધ્યાનદિનું સંમહરયાન છે તેની પણ તાબેદારી સ્વીકારવા તે ના કહે છે અને હુંદગા-શોષણ, પસંદ કરવા, દુલનાત્મક અને સ્વતંત્ર કિંમત આંકવા સાદસિક પ્રયત્ન જાતે પોતે જ કરે છે. કાંઈની વ્યાખ્યાથી કરાની 'કિંમત' નહિ આંકતાં દરેક ચીજની કિંમત પોતે પોતાના ઔદ હિત-વિકસિત સ્વતંત્ર ધોરણથી આંકે

* અરબિક ખાખુતી 'આર્થ'ની આ ભાવના ફ્રેડરિક નિત્સોની 'મહાવીર' (Superman)ની ભાવનાને અનુસર : મળતી છે, [આ વિધાન પ્રકાશન છે. -સં. 'માનસી' અને 'જૈન હિતેચ્છુ'ના સને ૧૯૧૮ના મે માસના અંકમાં "તમે ક્યાં હતા હો ?" એ લેખમાં 'યુગપ્રધાન' શબ્દ વડે જે ભાવના સમાજમાં યોગ્યિય કરવા મેં કોશિશ કરી છે તે ભાવના પણ આને બીલકુલ બંધાયેલી છે. વિરોધ સતોષનો વિષય તો એ છે કે મેં પસંદ કરેલો 'યુગપ્રધાન' શબ્દ જૈન શાસ્ત્રોમાં પરિચિત છે અને યોગ્ય મદિનાઓથી ગુજરાતી સંજ્ઞાદારીઓના લેખોમાં કવચિત્ કવચિત્ એ શબ્દ વપરાવા લાગ્યો જણાય છે. વા. મો. શાહ

છે અને દરેક ચીજમાં સારી-તેમજ નરસી કહેવાતી, બસી તેમજ દુષ્ટ કહેવાતી દરેક ચીજમાં-કયે ખૂણે અને કેવા રૂપમાં પ્રૌઢતા તેમજ શક્તિ અને સત્ય છે તે જોવા શોધવા પાછળ સઘળી શક્તિઓ ખર્ચે છે.

For always the Aryan is a worker and a warrior. He spares himself no labour of mind or body whether to seek the Highest or to serve it. He avoids no difficulty, he accepts no cessation from fatigue. Always he fights for the Coming of the Kingdom within himself and in the world.^૧

પૃથ્વીતા પામેસો આર્પ, એનું નામ અહંત.
ધાતકોપર સને ૧૯૨૦, સપ્ટેમ્બર

વાઠીલાલ માતીલાલ શાહ

વિજ્ઞાન

૫

દષ્ટિ અને તને અહાયકારી-કૃત્રિમ સાધનો

પ્રકાશના ક્ષેત્રમાં અનેક નાનાં મોટાં સંશોધનો માટે સુવિખ્યાત
હોર્ડ રેલેજે આ વર્ષના (૧૯૩૮ના) સપ્ટેમ્બર માસમાં કેમ્બ્રિજમાં

૧. સરખાવો આ વિચારો ત્રણાં 'નમ્ર સત્ય' માંના વિચારો સાથે, તેમજ સ્થળે સ્થળે 'જૈન' યજ્ઞ માટે આપેલાં વિવેચનો સાથે, તેમજ સરખાવો આ વિચારોને નિત્યેના 'બિયોન્ડ ગુડ ઓન્ડ ઇવીલ' (Beyond Good & Evil) માંના વિચારો સાથે. I am really proud to have unconsciously harmonised the three philosophies : the Jain, the Vedantic & the Nietzschean, through my various writings written during

મળેલી બ્રિટિશ વૈજ્ઞાનિક પરિષદના પ્રમુખરચાનેથી, મનુષ્યની દષ્ટિ અને તેને વિસ્તારવામાં મદદરૂપ વૈજ્ઞાનિક સાધનો પરત્વે, સમસ્ત દષ્ટિવિજ્ઞાનનું, અવલોકન કરતું વ્યાખ્યાન આપ્યું.

ઈન્દ્રિયો વડે મેળવાતી સર્વ માહિતી વસ્તુચિત્તિનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન કરાવે છે કે નહિ તે વિષય વ્યાખ્યાનની શરૂઆતમાં ચર્ચાતાં લોડ રેસેએ કહ્યું કે મધ સદીના ધણા વૈજ્ઞાનિકો કહેતા કે સામાન્ય રીતે સીધું ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન જ્ઞાતિકારક હોય છે. આના પુરાવામાં તેઓ જણાવતા કે રથૂલ કદમાં જણાતી સર્વ વસ્તુઓનું કદ ધણું સૂક્ષ્મ હોય છે, અને તેથી વિશ્વનું ખરું રૂપ જે ઝાઝે ભાગે અન્ય-મય છે તેને ખદબે અધટિત રથૂલ સ્વરૂપે દેવાનો ભાસ થાય છે. પણ આ વૈજ્ઞાનિકો શૂલી જતા કે કોઈ ઈન્દ્રિયો, જીવનમાં ધીમે ધીમે થયેલી ઉત્ક્રાંતિના પરિણામરૂપે છે અને તે બીજા પ્રાણીઓની જેમ મનુષ્યમાં પણ તેની મૂળ જરૂરીઆતો-ખોરાકની શોધ અને જીવ માટે દુક્રમનો સાથે લડવા માટે જ સરજાએલી છે. નૈસર્ગિક સર્વ ધટનાની સમજ આપવા કે તે માટેનાં સંશોધનો કરવા ઈન્દ્રિયો સરજાએલી નથી. તેનાથી જે કંઈ ઓળખાત તેનો ખરો અર્થ તો ઉચ્ચ કોટિએ ચઢેલી મનુષ્યની બુદ્ધિ જ કરી શકે. નવાં સંશોધનો કરવા તે બુદ્ધિ મૂળ ઈન્દ્રિયોને મદદરૂપ નવાં સાધનો ઉત્પન્ન કરી શકે અને તે રીતે પહેલી નજરે લાગતી મૂલમૂલામણીમરેલી દુનિયામાં કુદરતે રચેલા માર્ગો શોધી શકે. આંખ અને ચરમાં

આમ મનુષ્યે ઉત્પન્ન કરેલાં સાધનોમાં, આંખને મદદરૂપ અનેક યંત્રો રચાયાં છે, જેના વડે આપણી દષ્ટિ વિશ્વના ખૂણે-

various stages of my own thought-development. And the wonder of wonders is that the task accidentally falls upon one who has read very little of the Jain Scriptures or the Vedas. —વા. ગો. શાહ.

ખૂણામાં ફરી વળવા સમર્થ નીવડી છે. પણ તે યંત્રાને સમજવા પહેલાં આંખની અદ્ભુત રચના સમજવી જરૂરની છે. પ્રાણી-સૃષ્ટિને અપાયથી આ કુદરતની ગોંધી બંધીસ વડે સાધારણ રીતે આપણે આપણી સામેના અર્ધગોળ ક્ષેત્રમાં એક સાથે નજર કરી શકીએ છીએ, અને વેગથી ચાલી રહેલા સર્વ ફેરફારો આંખે વડે સહેલાઈથી સમજી શકાય છે. દિવસના સફેત પ્રકાશમાં જે રંગ સૌથી વધુ પ્રમાણમાં છે તેજ રંગ આંખને સૌથી વધુ ઉત્તેજિત કરી શકે છે. પહેલાં કહ્યું તેમ મનુષ્યની મુખ્ય જરૂરત—ખોરાકની શોધ અને દુશ્મનોથી સાવચેતી,— એ બંને કામ કરવા આ રીતે રચાયેલી આંખ સંપૂર્ણ છે. આંખના આ ગુણો-ખાસ કરીને સાદી આંખે જણાતા વિશાળ ક્ષેત્રનો ભોગ આપીને, કેટલાક નવા ગુણો-આંખને સંશોધનોમાં મદદ કરવા મેળવી શકાય. આંખના કુમ-કાચની રચનામાં કૃત્રિમ ઉમેરો કરી આપણે અત્યંત દૂરની કે અત્યંત સૂક્ષ્મ વસ્તુ જોઈ શકીએ.

પ્રકાશના જે રંગો આંખ જોઈ શકે છે તેના કરતાં સેંકડો-ગણા આંખના નેત્રપટ(Retina)ને બહાર ફેરોમાઈની પ્લેટનો ઉપયોગ કરવાથી જોઈ શકાય છે. વળી નેત્રપટને ઠેકાણે પ્રકાશથી ઉત્તેજિત યદ્ય વિદ્યુત્પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરતા 'ફોટોઇલેક્ટ્રીક સેલ'ના-ઉપયોગથી, નેત્રતંતુઓને ઠેકાણે તે સેલને જોડેલા તારથી અને મગજને ઠેકાણે પ્રવાહ માપતા ગેલ્વેનોમિટરના ઉપયોગથી, સાદી દૃષ્ટિએ મેળવેલી મનની છાપને ઠેકાણે આપણે કાગળ ઉપર ચોક્કસાઈથી માપી શકીએ તેવી છાપ મેળવી શકીએ છીએ. પ્રકાશ-કણો અને તેની શક્તિ તેના વડે માપી શકાય. પરમાણુની રચના વા બેદ તેનાથી જાણી શકાય, દર પળે નષ્ટ પામતા સ્વયં-સુરક્ષ 'રેડીઓ એક્ટિવ' પદાર્થોનું નિરીક્ષણ કરવા પણ તે ઉપયોગી થાય અને મૂળ તત્ત્વોના પરસ્પર સંબંધોને ઓળખવા પણ તે આપણને સદાયતા આપે.

દષ્ટિને અતિશય સહાયકારી એવી અવગીતીન વિજ્ઞાનની આ સિદ્ધિઓને આપણે જાણીએ તે પહેલાં નેત્રની રચના વિશે કાંઈક ઉલ્લેખ કરીએ. આંખમાં સળી અને શંકુ (rods and cones) એ બે પ્રકારનાં પ્રકાશથી ઉત્તેજિત થતાં મહત્વનાં તત્ત્વો છે. સળીઓની મદદથી અંધારામાં રાત્રે જોવાનું શક્ય બને છે. રંગો તેનાથી જાણખી શકાતા નથી. નિશામર. પ્રાણીઓની આંખમાં આ સળીઓ મનુષ્યઆંખો કરતાં, અંધારું ભેદવા વધુ સમર્થ હોય છે. શંકુઓ દષ્ટિ સમક્ષના મધ્યભાગને તીવ્ર રીતે બતાવવા માટે છે. રંગોના ભેદ પણ શંકુઓની સહાયતાથી જ સમજાય છે, ડોળાની અંદરના ભાગના દરેક શંકુ મગજમાં જતાં માનતંત્રથી જોડાએલું હોય છે. ખીજી તરફ, નેત્રપટને જોડતી નસો ઉપરનાં તંત્રો તપાસતાં જણાય છે કે આંખમાંના લાખો શંકુઓમાંના દરેકને નિરાળું તંત્ર જોડતું નથી, એક તંત્ર લગભગ ૨૦૦ શંકુઓને પૂરું પડે છે. નેત્રપટના તંત્રો ઉત્તેજવાથી તેઓ આંખ સામેની છાપનો સંદેશ મુખ્ય ચક્ષુનાડી મારફત મોકલાવે છે અને એ ક્રિયા પૂર્ણ થતાં આપણે નજર સામેનું ચિત્ર જોઈ શકીએ છીએ.

પ્રથમ 'સેન્સ' કાચ (આગિયો કાચ) કાણે શોધ્યો તેની આપણને ખબર નથી, પણ તેનો પહેલો ઉપયોગ એ વિજ્ઞાનના મનિદાસમાં મહત્વનું પગલું હતું. આપણે જાણીએ છીએ તેવાં ચક્ષુમાંનાં સેન્સ મધ્યયુગમાં લગભગ ઇ.સ. ૧૨૮૦માં શોધાયાં હતાં. રોબર્ટ બેકન સરખા કાષ્ટક વિચારક અને પ્રયોગશીલ વીરે કે અજાણ્યા કાષ્ટક ગ્રામકારીગરે પહેલું સેન્સ બનાવ્યું તેની કશી ચોક્કસ માહિતી નથી. પાણીથી ભરેલા કાચના ગોળાના ગુણનું નિરીક્ષણ કરવાથી સેન્સની બનાવટ સ્વયંબાદ હશે એમ તો ચોક્કસ જણાય છે, કારણ કે પ્રાચીન કાળમાં આવા ગોળાઓ આગિયા કાચ તરીકે વપરાતા એમ જાણવામાં છે. ઝીણા અક્ષરો લેખવા આવા ગોળાના ઉપયોગનો ઉલ્લેખ તો સેનેકાએ કર્યો

છે. પણ ગમે તે રીતે યએલી લેન્સની આ શોધ પછી, પહેલાં યશ્માં અને પછી દૂરગ્નિન શોધાર્થા; કારણ કે હાયન્સે કહ્યું છે તેમ ભૌતિક શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો અને નિયમોને જ આધારે લેન્સની શોધ તો કોઈક મનુષ્યાતીત શુદ્ધિ જ કરી શકી હોત.

દૂરગ્નિન અને સૂક્ષ્મદર્શક

નેત્રપટ જેના ઉપર દ્રવ્ય વસ્તુની આકૃતિ પડે છે તેની રચના કેનવાસપટ પરનાં છિદ્રો સરખી છે. કેનવાસ ઉપર જે કોઈ આકૃતિ ભરવી હોય તો તે આકૃતિની ઝીણવટ કેનવાસનાં છિદ્રોથી નાની હોવી જોઈએ નહિ. સઘળી ઝીણવટ જે કેનવાસ ઉપર ચોક્કસાપ્ત થી જતાવવી હોય તો આકૃતિ અથવા તો તેનો થોડો ભાગ વિસ્તૃત રૂપે તેટલા જ કેનવાસ ઉપર જતાવવો જોઈએ. આ જ રીતે જે કોઈ વસ્તુની ખારીકી જોવી હોય તો તે વસ્તુની આકૃતિનો ભાગ નેત્રપટની સળા અને શંકુઓ ઉપર મોટા બનાવવો જોઈએ. આમ કરવાથી દષ્ટિક્ષેત્ર સંકુચિત તો થાય જ, પણ તેટલો ભોગ આખ્યાથી નજર સામેની વસ્તુની ખારીકાઈનો અભ્યાસ કરવાનો લાભ આપણને મળે છે. જે દૂરની વસ્તુ આ ગ્રમાણે જોવી હોય તો આંખના દર્શકાચને બદલે લાંબા કેન્દ્રનો કાચ આપણે વાપરવો જોઈએ. પણ આંખમાંનો કાચ કાઢી ચકાય તેમ નહિ હોવાથી તેની અસર એક ખીજે અંતગોળ (Concavo) કાચ મૂકી નાબૂદ કરી શકાય. આમ કર્યા પછી નેત્રપટના ચિત્રને મોટું કરવા આપણે ગમે તેટલા લાંબા કેન્દ્રનો ખીજે કાચ (Objective, દૂરની વસ્તુની પ્રતિમા પાડવા વાપરી શકીએ. આંખ પાસેના કાચ (eyepiece) થી તેનું અંતર પ્રતિમાને તીવ્ર બનાવે તેટલું રાખવું જોઈએ તે તો દેખીતું છે. આ ગ્રમાણે તૈયાર થયેલું યંત્ર ગેલિલિઓએ પ્રથમ બનાવેલ સાદા દૂરગ્નિન સરખું થાય છે. ચિત્રને સ્પષ્ટ રાખવા દૂરનો કાચ લાંબા કેન્દ્ર સાથે મોટા કદનો પણ જોઈએ જ, નહિ તો નેત્રપટ ઉપર પડતી તેની આકૃતિ ઝાંખી અને અસ્પષ્ટ થઈ જાય.

બહુ જ પાસેની જો કદાચ વસ્તુ જોવી હોય તો આપણે તેને નીચી દૃષ્ટિએ ધારીધારીને જોઈએ છીએ. ટૂંકી નજરનો માણસ આ કામ બહુ સફળતાથી કરી શકે, પણ આંખના દગ્ગ-કાચ આગળ ખીંચે કાચ મૂકી, આપણી નજરને કૃત્રિમ રીતે ટૂંકી બનાવીએ તો આંખને વધુ પાસે લાવી, નેત્રપટ ઉપર પડતા પાસેની વસ્તુના પ્રતિબિંબને આપણે 'મોટું' કરી શકીએ. આ મદદરૂપ કાચને આપણે 'સાફું' સૂક્ષ્મદર્શક કહી શકીએ અને તેનાથી આગલા કાચે પાડેલી પ્રતિમા જોઈ શકાય. જો મૂળ વસ્તુ કરતાં પહેલી પ્રતિમા (આગલા કાચથી પડેલી) મોટી હોય તો આ સઘળી રચનાને મિશ્ર સૂક્ષ્મદર્શક (Compound microscope) તરીકે ઓળખી શકાય.

સાધારણ માન્યતા એવી છે કે સૂક્ષ્મદર્શકતા આંખની પાસેના અને દૂરના એ બંને કાચોની યોગ્ય પસંદગી અને તેમની વચ્ચેનું અંતર વધવટ કરવાથી સૂક્ષ્મદર્શકની શક્તિ ગમે તેટલી વધારી શકાય. પણ વસ્તુરિચિતિ તેમ નથી. દિવસના અજવાળામાં કે વિદ્યુત્પ્રકાશની મદદથી સૂક્ષ્મદર્શકમાં જે વસ્તુ જોવામાં આવે તેની રચનાની ખારીકાઈ પ્રકાશની ઊર્મિની લંબાઈથી ઓછી હોવી જોઈએ નહિ. હવે હમણાં જાણાવ્યા પ્રમાણેના પ્રકાશની ઊર્મિની લંબાઈ સાધારણ રીતે એક ઇંચના લાખગણુ ભાગ કરતાં ઓછી હોતી નથી. ગમે તેટલી નાની લાગતી આ લંબાઈ, જીવવિદ્યા અને બિયગૂવિદ્યામાં મદદરૂપની કેટલીક વસ્તુઓ—(નાનાં જીવાણુઓ વગેરે)ની અંતરરચના સાથે સરખાવતાં ઘણી મોટી છે, અને તેમ હોવાથી આ પ્રકારનાં નિરીક્ષણ માટે ગમે તેટલું 'સુધરેલું' સાધારણ અર્વાચીન સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર યોગ્ય નથી.

પણ અમાં થોડાં વર્ષોમાં વિદ્યુદણુઓ (Electrons અથવા Cathode rays)ના ગુણો આપણે વધારે સારી રીતે જાણ્યો શીખ્યા છીએ, અને તેઓ પદાર્થરૂપ હોવા છતાં પ્રકાશ સરખી શક્તિ

બતાવતાં કાંઈ ભિન્નરૂપે પણ વહે છે એમ જણાયું છે. સાધારણ પ્રકારની ભિન્નિ સંજ્ઞા કરતા વિદ્યુદ્દયની ભિન્નિઓની સંજ્ઞા દમ્ભરોગણી ઓછી હોય છે, તેટલું જ નહિ પણ તેના પ્રવાહનો વેગ વધારી-ઘટાડીને તેમની સંજ્ઞા ઉપર ઇચ્છા મુજબનો કાબુ રાખી શકાય છે. આમ હોવાથી સૂક્ષ્મ વસ્તુઓના નિરીક્ષણ માટે સાધારણ દ્રશ્ય પ્રકાશ જે વિદ્યુદ્દયના કરતાં પ્રગણમાં રચૂળ છે, તેને ગદ્યે વિદ્યુદ્દયની સદાયતાથી ગમે તેટલી સૂક્ષ્મ અને ખારી-કીથી ભરપૂર વસ્તુનો અભ્યાસ બવિધ્યમાં થઈ શકશે એમ આશા રહે છે. આ રીતનું ઇલેક્ટ્રોન સૂક્ષ્મદર્શક બનાવવામાં મુશ્કેલીઓ તો હજી ઘણી છે. હવામાં વિદ્યુદ્દયનો પ્રવાહ ચાલી શકે નહિ એટલે આખા યંત્રમાંથી પહેલાં તો હવા કાઢી નાંખવી જોઈએ, વળી કાચને બદલે વિદ્યુત-કિરણોને કેન્દ્રિત કરવા વિદ્યુત-મય તારનાં ગુંચળાં કે સુઅકનાં લેન્સો તેમાં વાપરવાં જોઈએ, આ બધું ક્યાં પછી આતિનાબુક જે વસ્તુ જોવાની હોય તેને વેગવાન 'કેથોડ' કિરણોના બીપણ આક્રમણથી મુક્ત રાખવી એ પણ બવિધ્યના સૂક્ષ્મદર્શકશાસ્ત્રી માટે ગંભીર વિષય છે.

રંગદર્શન

રંગો જોળખી શકવાની આંખની શક્તિ એ કુદરતની આશ્ચર્ય પગાડે તેવી એક ઘટના છે. આપણે તે શક્તિથી એટલા બધા પરિચિત છીએ કે તેમાં કશી નવાઈ આપણને લાગતી નથી. ગમે તે ગાણુસ લીલા છોડ ઉપરના લાલ ફૂલને જોળખી શકે એમ આપણે માની લઈએ છીએ, અને જે તેમ ન કરી શકે તેવા રંગદોષવાળા આંખના મનુષ્યને હસવાનું મન આપણને થાય છે. પણ આત્મારની સર્વ જ્ઞાનસિદ્ધિ, કુદરતે આ બધું શી રીતે કયું છે તે કહેવા શક્તિમાન નથી. રંગદર્શન (Colour Vision)ના પ્રયોગોથી જણાય છે કે મૂળ ત્રિરંગો- (લાલ, પીળો ને વાદળા)થી ઉત્તેજિત થતાં આંખનાં તંતુઓ એકબીજાથી નિરાળાં હોય છે. વળી આમળ કહ્યું તેમ નેત્રપટ

ઉપરનાં શંકુઓ જ એ ત્રણ રંગોથી ઊત્તેજિત થતા આંખના આ શંકુઓના ત્રણ પ્રકાર હજી પાડી શકાયા નથી, તેમ રંગદોષવાળા તેમ જ સામાન્ય આંખની રચનામાં શું ફેર છે તે પણ હજી કળી શકાયું નથી.

રંગ પારખવાની શક્તિ આંખ કરતાં વધુ રીતે, કૃત્રિમ ઉપાયોથી મેળવી શકાય કે નહિ ? આ પ્રશ્નના જવાબમાં પ્રકાશ પૃથક્કરણની આખી વિદ્યા આવી જાય. જો કાંઈ વસ્તુનો પ્રકાશ એક કરતાં વધુ રંગનો હોય તો તેને ત્રિપાસ્વર્વ(Prism)થી જોવો જોઈએ. તેમ કરવાથી તે વસ્તુની બિન્નબિન્ન રંગની આકૃતિઓ જણાય. જો પ્રકાશિત વસ્તુ અનેક રંગોથી પ્રકાશિત હોય તો ત્રિપાસ્વર્વમાંથી લેતાં તેની તેટલી જ રંગીન આકૃતિઓ એક બીજા ઉપર ચડી જતી અને અરપટ રેખાવાળી જણાય. દરેક રંગ જુદો પાડવા ત્રિપાસ્વર્વમાં જતાં કિરણની પહોળાઈ એટલી બધી સાંકડી કરવી જોઈએ કે જેવટ ન્યારે તે વસ્તુની આકૃતિઓ આપણે જોઈએ ત્યારે દરેક રંગ તો સારી રીતે છૂટા પડી ગયો જણાય, પણ આકૃતિઓ એટલી બધી સાંકડી થઈ ગયેલી હોય કે મૂળ વસ્તુ સાથે સરખાવતાં તે પ્રમાણમાં નહિ જેટલી જ જણાય. પ્રકાશપૃથક્કરણની આ રીતથી સૂર્ય, તારા અને ગ્રહોની પરિસ્થિતિ તેમ જ પરમાણુરચના વિશે આપણું જ્ઞાન ધણું વધ્યું છે, પણ તે વિષયની અચીંત્ય અહીં અરચાને ગણાય.

બહુરંગી પ્રકાશિત વસ્તુનો આકાર કાયમ રાખી જો તેને કાંઈ એક જ રંગમાં જોવી હોય તો ત્રિપાસ્વર્વમાંનાં બીજાં કિરણો ઢાંકવા આંખ પાસે એક પડદો રાખવો જોઈએ. પછી પ્રકાશ આપતી વસ્તુ ઉપર ઝડપથી સાંકડા કિરણદાર(Slit)ને ફેરવવામાં આવે તો તે વસ્તુના દરેક ભાગો આંખ સમક્ષ એક પછી એક આવતાં, આખી વસ્તુ સિનેમાના ચિત્રની માફક સળંગ અને ચાલતી દેખાય છે. આવી કરામતનો ઉપયોગ સૂર્યદર્શક યંત્ર—સ્પેક્ટ્રોહિસ્ટોગ્રાફ—બનાવવામાં થયો છે. તેનાથી સૂર્યમાં

ઉઠજતી સાખો. ગાદલ જિંચી આતશરંગી હાથેડોજન ભાગા-
ઓનું નિરીક્ષણ થઈ શકે છે, જે ખીજી રીતે સંપૂર્ણ સ્પર્શ-
પ્રદણ થાય ત્યારે જ જોઈ શકાય છે.

અત્યાર સુધી આપણે આપણી દૃષ્ટિને, સાદી આંખે દેખાતી
બહુ નાની, અથવા તો દૂરની ચીજો જોવા માટે, અથવા તો
સાધારણ રીતે ન દેખી શકાતા રંગો જોવા માટે, શા શા પ્રકારનાં
સાધનોની સહાયતાથી ખીલવી શકીએ તે જોઈએ. આ સાધનોમાં
આંખના દગ્ગાચને વધારના કાચોથી કે ત્રિપાશ્વર્યથી સજ્જ કરવા-
માં આવે છે. આ પ્રકારની સહાયતા નેત્રપટને આપવી અશક્ય
છે, પણ કેટલીક બાબતોમાં કુદરતી નેત્રપટને બાબુએ મૂકી,
બનાવટી નેત્રપટ અથવા તો ફોટોગ્રાફની પ્લોટોનો ઉપયોગ થઈ
શકે, જે ઘણી વખત કુદરતી નેત્રપટ કરતાં વધારે સારી રીતે
'જોઈ' શકે છે.

કૃત્રિમ નેત્રપટ

પ્રકાશનાં કિરણો ઘણી વસ્તુના રંગમાં ને તેથી તેમની
અભ્યુદયનામાં ફેરફાર કરી શકે એ હકીકત બહુ જૂના વખતથી
જાણીતી છે. ઘણા રંગો સૂર્યના તરંગમાં ઝાંખા પડી જાય
અથવા તો તદ્દન જિડી જાય એ સામાન્ય નિરીક્ષણ છે. તેથી જ
રીતે હવાના કેટલાક દારોને પ્રકાશમાં રાખવાથી તેમાં રાસાયનિક
ક્રિયાથી ફેરફાર થાય છે, જે અમુક પદાર્થોની દાનરીમાં, પ્રકાશ
પામેલા દારના બાગને કાળો બનાવે છે, ને પ્રકાશ ન મળ્યો હોય
તેવા બાગને સફેદ રાખે છે. આ ક્રિયા ફોટોગ્રાફ પાટાની કળામાં
જાણીતી છે. રૂપાના દારના આ ગુણથી માત્ર સફેદ પ્રકાશનાં
ખૂરાં અને જાંબુરંગી કિરણો જ નહિ પણ તેનાથી એ ટૂંકી જિં-
લંબાઈનાં અદર્ય અલ્ટ્રાવાયોલેટ અને 'એક્સ' કિરણો, ફોટોગ્રાફ-
ની પ્લોટ ઉપર સજ્જ અક્ષર કરી શકે છે, અને તેવા કિરણો વડે
અત્યાલેહી વસ્તુ, જે સાધારણ રીતે આંખે દેખી શકાતી નથી
તે આ કૃત્રિમ નેત્રપટથી જોઈ અને કાચમ માટે સંબંધી રાખવી

શક્ય બને છે. અતિશય મહત્વની આ શોધનાં મૂળ ૧૮૦૨ની સાલમાં કરાયેલા વેજનુડ અને ડેવીના પ્રયોગોમાંથી મળે છે. વિજ્ઞાનની ખીલવણીમાં એને દરરોજની સાધારણ વપરાશમાં ફોટોપ્લેટની કિંમત સર્વત્ર સુવિદિત છે. એક જ દૃષ્ટાંત તેનું મહત્વ બતાવવા પૂરતું છે. સુવિખ્યાત વિજ્ઞાનદાસી અ. ઇનરટાઇનના સાપેક્ષતાવાદના ક્રાંતિકારી નિર્દાનનો સમગ્ર પુરાવો ફોટોગ્રાફ પ્લેટ જ આપ્યો છે. સૂર્યગ્રહણ વખતે સૂર્યની બાજુઓના તારાઓના લેવાયેલા ફોટોગ્રાફ ઉપરથી જણાય છે કે, સાપેક્ષતાવાદના નિર્દાનના નુસાર પ્રકાશ પણ સૂર્યના ગુરુત્વાકર્ષણથી માર્ગચલિત થઈ, સૂર્ય નજદીકના તારાઓના સ્થાનને બદલતી પ્રમાણે ચલિત થયેલું બતાવે છે.

ખીજી તરફ, જૂરાં અને જાંબુરંગી પ્રકાશ ફિરલો સિવાયનાં લીલાં, પીળાં, રાતાં અને રંગપટને ખીજે છેડે આવેલાં વધુ લંબાઈનાં 'ઇન્ફ્રારેડ' ફિરલો વડે પણ રૂપાના ક્ષારને અસર કરવાનું અર્વાચીન ફોટોકેમિકલ શક્ય બનાવ્યું છે. આ પ્રકારની પ્લેટો રંગોથી ઉત્તેજિત થતી હોવાથી પેનકોમેટિક પ્લેટ તરીકે ઓળખાય છે. રૂપાના ક્ષારમાં બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં અમુક રંગોનું મિશ્રણ કરવાથી, તે ક્ષાર ગમે તે પ્રકારનાં દૃશ્ય કે અદૃશ્ય (ઇન્ફ્રારેડ અને અલ્ટ્રાવાયોલેટ) ફિરલોથી આગળ જણાવ્યા પ્રમાણેનો ફેરફાર કરી શકે છે. આવી પ્લેટો ઉપર લેવાયેલા પ્રહોના રંગપટના ફોટોગ્રાફથી ત્યાંની અનોખી સૃષ્ટિનાં ચિત્ર આપણને સાંપડતાં છે. શુક્રમાં કૌર્બોનિક વાયુનાં વાદળો ને ગુરુ, શનિ, યુરેનસ ને નેપ્ચ્યુનમાં એમોનીઆ અને મીથેન વાયુનાં, ગાદા આવરણો, માનુષી બનાવટની આ પેનકોમેટિક પ્લેટ શોધી કાઢ્યાં છે. દિવ્યચક્ષુ અથવા ફોટોઇલેક્ટ્રિક સેલ

ફોટોગ્રાફની પ્લેટ સિવાય ખીજું કૃત્રિમ કે માનવીની દિવ્ય-બુદ્ધિએ ઉપજાવેલું નેત્રપટ ફોટોઇલેક્ટ્રિક સેલ (કાચ) છે. પ્રકાશનાં અલ્ટ્રાવાયોલેટ ફિરલોને જસંતની ચક્રચકિત પ્લેટ ઉપર પડે તો

જે જે પદાર્થો કે નવી રચના શોધાઈ છે, તે શોધતી વખતે સંશોધન-કારોને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે તેમની શોધનો કેવો ઉપયોગ થશે. જો એમ કહેવામાં આવે કે અધમ કક્ષાએ પહેંચેલ વિવેક-બ્રહ્મ માનવી હવે નવી શોધનો ઉપયોગ કરવા લાયક નથી અને તેથી દુનિયાભરમાં યતાં વૈજ્ઞાનિક અન્વેષણોને કશું ઉત્તેજન ન આપવું, તો તેના જવાબમાં કહી શકાય કે એ પ્રમાણે નહિ બની શકવાનાં એ કારણો છે: પહેલું એ કે આપણામાંના દરેકમાં વધતે અશે જોએ અજ્ઞાતને જાણવાની મહેત્ત જ હંમેશાં હોય છે અને આમાંના ઘણા ગમે તે વિધોથી પણ પાછા હઠતા નથી, કારણ કે તેમની શોધનો ઉપયોગ જે ઘણી વખત તેમના મૃત્યુ પછી ઘણે કાળે થાય છે, તે ત્રિશે તેઓને કશી દરકાર હોતી નથી. બીજું એ કે દુનિયા, વિજ્ઞાને આપેલી બેટો પોતાના સ્વાર્થને ખાતર લેવા હંમેશાં આતુર હોય છે; તેની બેટોનો દુનિયાએ ક્યા પ્રકારે ઉપયોગ કરવો તેની સલહ જો વૈજ્ઞાનિક દુનિયાને આપવા જાય તો તેને કેાઈ સાંભળે નહિ. સંશોધનોને આમ એક તરફથી નિઃસ્પૃહ સેવકો, અને બીજી તરફથી સ્વાર્થ અને સત્તાની શોખીન પ્રજ્ઞઓ તેમને નેતાઓ, ઉત્તેજન આપ્યે જાય છે અને તેથી તે બંનેના અર્થો સરે છે. આમ હોવાથી, બિવિધ્યમાં યુદ્ધ ન થાય અથવા તો યુદ્ધમાં સંહારનાં ઘેર સાધનો ન ગપરાય એ વાત તો બનવી લગભગ અશક્ય લાગે છે.

ભદ્રમુખ ક. વૈદ્ય

અન્ય પ્રકાશન

૬

ગો. મા. ત્રિ.ના અન્યોની આવૃત્તિઓ.

‘સરસ્વતીચંદ્ર’થી માંડીને ‘સાક્ષરજીવન’ સુધીની એમની કૃતિઓમાં સૌથી વિશેષ જાણીતી અને લોકમાનીતી કૃતિ તો, જેને આનંદસંકર ભાઈ “હિંદુસંસારનું મહાભારત” કહે છે તે-

એમતી નવલકથા 'સરસ્વતીચંદ્ર' જ છે. 'રનેહમુદ્રા,' 'લીલાવતી-
જીવનકલા' કે એમનાં બીજાં પુસ્તકો એટલાં લોકપ્રિય કેમ નથી
એનાં કારણો દેખીતાં જ છે, છતાં 'લીલાવતી-જીવનકલા'ની ત્રણ,
અને 'રનેહમુદ્રા'ની ૪ આવૃત્તિઓ થઈ છે, એ નોંધવા જેવું છે.

'સરસ્વતીચંદ્ર'નો ૧લો ભાગ ઈ.સ. ૧૮૮૭માં ગુજરાતને મળ્યો.
ત્યાર પછીની અડધી સદીના આગામી એની ૯ આવૃત્તિઓ (ને
૩૦,૦૦૦ નકલો) થઈ. બીજા ભાગની ૭ આવૃત્તિઓ (ને ૨૨,૦૦૦
નકલો); ત્રીજાની ૬ આવૃત્તિઓ (અને ૧૮,૦૦૦ નકલો); ને ૪-
થાની ૫ આવૃત્તિઓ (ને ૧૫,૦૦૦ નકલો) થઈ.

એ પુસ્તકને હિંદીમાં ઉતારવા કોઈક ગૃહસ્થે અસ્લાહા-
બાદથી ઘોડાં વધે ઉપર પૂછાવેલું; પણ ગમે તે કરણસર એ
વાત એટલેથી જ અટકેલી. એવું મરાઠી ભાષાંતર થયેલું: ૧લા
ભાગની ૧લી આવૃત્તિ પણ પૂરી ખપેલી નહિ ને છેવટની
નકલો જીર્ણ દશામાં મુંબઈના કુટપાય ઉપર બબ્બે આને વેચા-
યલી. એના બીજા ભાગનું ભાષાંતર, 'ગુણસુદરી' એ નામે કાંઈક
સ્વતંત્ર નવલકથા રૂપે છપાયેલું ને તે ખપી ગયેલું; હવે હુબ્રાખ
છે, ત્રીજે ને ચોથા ભાગ તો મરાઠીમાં ઊતર્યા જ નથી.

અને આ વસ્તુરિશતિ જોયા પછી, આજે જ્યારે આપણે
વાંચીએ છીએ કે અમુક ઈંગ્લિશ કે ફ્રેન્ચ કે અમેરિકન પુસ્તકની
એ કે ત્રણ વર્ષમાં ત્રીસ કે ચાલીસ આવૃત્તિઓ થઈ, એ કે ત્રણ
લાખ નકલો ખપી ગઈ, ને જગતની સમગ્ર બધી મુખ્ય ભાષા-
ઓમાં એનાં ભાષાંતરો થયાં—ત્યારે એને મુકાબલે ગુજરાતી સાહિત્ય-
ના આ એક સૌથી લોકપ્રિય પુસ્તક સંબંધી ઉપર બતાવ્યા તે
આંકડા કંઈક એટલે અને આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. એનાં કારણોમાં અત્રે
નહિ ઊતરીએ; પણ એ એક હકીકત છે એટલું જ અત્રે નોંધીશું.

ગોવર્ધનરામ પછી ઘણા લેખકો થયા અને નવા યુગનો
સાહિત્યધ્રાવ પણ ઠીક ઠીક ઉતરતો જાય છે. એમાં ચે બહુ પ્રતિભા-
શાળી ને હિત્ત કોટિનાં નામો ગણાવી શકાય. છતાં આજે ચે—

જ્યારે ગુજરાતના લગભગ દરેક સંસ્કારી ઘરમાં 'સરસ્વતીચંદ્ર' પહોંચી ગયો છે ત્યારે—એનું વાર્ષિક વેચાણ ત્રણ હજાર રૂપિયાની આસપાસ રહે છે એ આછાપાતળા સંતોષની વાત કહેવાય. એના કારણેની સમીક્ષા રહેવા દષ્ટએ: પણ ગોવર્ધનરામની ધીરગંભીર શૈલી, એમનું અતિ વૈવિધ્યભર્યું ને મનોહર પાત્રાલેખન, ને હિંદુ સંસારનો એમણે આપેલો દૃઢ ચિતાર—એ લોકપ્રિયતાના મૂલમાં રહેલાં છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી બીજું ઘણું જુલાઈ જશે પણ સુવર્ણપુર ને મનોહરિયું, રત્નનગરી અને સુંદરગિરિનાં શિખરો સહેલાઈથી નહિ બૂલાય. અને એ સમર્થ સાહિત્યકારની કલ્પનાનાં સંતનો— ગુણસુંદરી અને સૌભાગ્યદેવી, ચંદ્રકાંત અને ગંગાભાભી, સુંદરગૌરી અને ચંદ્રાવલી મૈયા, કુમુદ અને કુસુમ ચિરંજીવ રહેશે.

પરમસુખરામ ઝ. પંઠ્યા

નિકષપૃત્તિ

એક કબીરવડની કથા

ન્યુબિલી કો-ઓપરેશન બોલ્ડયુમ: સાર્વજનિક એજ્યુકેશન સોસાયટી, સુરત.

કદે દેખાવે એ, અચરતી જણાયે જગતમાં,
ખરે એ ગદોરાંનો, મગજન રહે દેશ નવ કાં ?
મનાયે સત્સંગે પવિતર સુવિધા-ભગતમાં,^૧
પ્રજની વૃદ્ધિએ, નિત અમર કહેવાય નવ કાં ?

... .. And a seed was sown in Surat that was destined to grow into a KABIRVAD—The Sarvajanic Education Society... .. The Banian tree on the

૧. 'સુવિધા-ભગતમાં' = મૂળ કાવ્યના 'કબીરાભગતમાં' 'ત'. સંયોજિત ('એડિટેડ') પાઠોન્તર.

Tapti which we now behold in expansive foliage and ramification was planted by a saint of education. (pp. 2 & 20).

શિક્ષણસૃષ્ટિના એ સન્ત એટલે સુનીલાલ ધેન્નાભાઈ શાહ (૧૮૬૬—૧૯૨૮). સન્તોની ખરી પૂજા એમની બાવનાભક્તિ જ હોય છે; આ સન્તની જીવનકથા અને જીવનસિદ્ધિ પણ એ સત્યનું એક વધુ પ્રમાણ છે. તેઓ શારીરિક સ્થિતિએ હતા હમેશના દુર્બળ; સામાજિક સ્થિતિએ, અલ્પધન એક માધ્યમિક શિક્ષકના પુત્ર; શિક્ષણસ્થિતિએ, માત્ર ગ્રીસિયસ પાસ. પરંતુ આ મર્વાદાઓની સામેના પલ્લામાં મૂકાય તેવી મદાશક્તિ તેમનો હૃદયમાં હતી: તેમની જાડી દેશદાજ, તેમની અખંડ શિક્ષણપ્રીતિ, તેમની ધીરજ તથા દાર્પકુશળતા; અને સીધી વધુ તો, આત્મ-ભોગની તેમની અમોઘ શક્તિ. ચિત્તને શુદ્ધ અને આત્માને ઉજાત કરે તેવી આ સર્વ બાવનાઓથી પ્રેરાઈને, અને સરકારે જાણે પ્રજાની સ્વાર્પણ તથા વ્યવસ્થાની શક્તિને કરેલું આહવાન ઉપાડી લાઈને, સૂરના રાપૂતો સ્વ. સુનીલાલ શાહ તથા એમના નર્મદ-ભક્ત મિત્ર જોડીસનદાસ અદાવાળાએ જે બીજ સને ૧૮૮૮ના જીનમાં ખસે રૂપિયા ને માત્ર અગિયાર વિદ્યાર્થીવાળા 'ધી સુરત ઇંગ્લિશ સ્કૂલ' રૂપે વાળ્યું હતું, અને જે આજે રૂપિયા વીસ લાખની અસકમામત, અઢીસો જેટલા જુદી જુદી કક્ષાના કાર્યકરો અને ત્રણ હજારથી વધુ વિદ્યાર્થીઓ મરાવનાર સાર્વજનિક એન્ગ્લો-કેથન સોસાયટીની સંસ્થાઓરૂપી ધીંગા કબીરવડ તરીકે તાપીના પવિત્ર તટે ફૂલ્યું ફાલ્યું છે, તેની અદ્વૃત્તરસિક કથા આ ગ્રન્થમાં પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદીએ પચીસ ટૂંકાં ટૂંકાં રસપદ પ્રકરણોમાં, જેમ અભ્યાસપૂર્વક તેમ અભ્યાસસામગ્રીના ભારે દબાવ ગયા વિના બહુકે અભ્યાસવિષયના અંગેઅંગને યથાયોગ્ય દષ્ટિ-દ્રશ્યમાં ગોઠવીને, સુપ્રવાહી ગૌરવશીલ અને ઉત્ખાત્ત શૈલીમાં

હતી છે. યડતરદયાના કાળમાં રૂઝને, ૧૯૧૨માં સોસાયટી રચ-
પાછ ત્યારથી તેને, ૧૯૧૮માં કોસેજ શરૂ થઈ ત્યારથી તેને, કેવી
રીતે વારંવાર સદ્ભાવ્યોએ નાણાંરૂપે દ્રવ્યભાવ અને કાર્ય-
કરોને રૂપે બુદ્ધિભાવ થતો જ રહ્યો છે તેનો આ ઇતિહાસ માત્ર
ગુજરાતના નહિ પણ આખા ય ઇલાકાના, કદાચ હિન્દુઓના
શિક્ષણોત્તેજાસનું એક યશોભાવનસ પ્રકરણ છે અને એ ક્ષેત્રના
કાર્યકરોને લાંબા વખત સુધી પ્રેરણાદાયી નીવડશે.

સાર્વજનિક દાખરૂઝના હેઠાસ્તર રા. ધિજરતનલાલ
જ. અછડે આપેલી એ શાળાની યાદગાર ઇતિહાસરેખા,
પ્રો. કાળીદાસ લ. દેસાઈએ લખેલી સોસાયટી સાથે સંબંધ
ધરાવતી મુખ્ય વ્યક્તિઓની ચરિત્રરેખા અને તુલનાત્મક
આંકડાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ યણું ઉપયોગી એવાં વિદ્યાર્થીસંખ્યા
વગેરેને લખતાં સંખ્યાગ્રંથ કોષ્ટકો, શિક્ષકો-પ્રાધ્યાપકો વગેરેનાં
પ્રકાશનોની યાદી : આ સર્વ ગ્રંથનાં વધુ અંગો છે.

રૂપરંગે પણ સુંદર, અનેક પ્રસ્તુત છબિઓ વડે નવનમો-
દર, એવું આ પ્રકાશન ગ્રંથઘડતરની દૃષ્ટિએ પણ નમૂનેદાર
છે એમ કહેતા આનંદ યાય છે.

—વિ.

પાંચ પ્રેરણામૂર્તિઓ

[સર્વજનિક એન્યુરેશન સોસાયટીની જાળી અને યાદગાર કાર-
કર્તા દરમિયાન તેના યડતરમાં એ પાંચ જીવનશૈલી અને કાર્યદશા
પ્રકારોએ અસાધારણ અમલનાં સાત લીધાં છે તેમની બુદ્ધિમત્તા અને
જીવ્ય ચરિત્રનો પરિચય આપતા નીચેના પરિચય ઉપરથી ગ્રંથમાંના
પ્રો. વિ. ર. ત્રિવેદીના લખાણમાંથી લીધાં છે. સંસ્થાના કાર્યની વધારે
સજ્જ વિગત એથી વધે એમ માનીએ છીએ.]

C. G. Shah : He was a disciplined soul and
demanded discipline from all under him. He
was an idealist but not a dreamer of dreams,
lying supine on a lovely meadow and waiting

for the fruit to drop from the Kalpa-vriksha. Firm and persevering, he laboured for his ideals. Such a man knows no defeat. As a teacher he was perhaps a hard task-master, but not without paternal tenderness. (pp. 32).

T. N. Malvi: There is no nobler name in its [the S. E. Society's] story than Malvi's; he made the Society his greatest care, helped it all his life, helped it even when fortune was unkind to him We remember Malvi with pride and gratitude. Of the Society he was a great patron, and there were numerous public bodies to which he extended his ever-helping hand. By his death in 1935 Surat and Bombay lost a public servant of the highest order. (pp. 14,15).

Prin. D. R. Gadgil: We soon recognised in him a brilliant wit (a type we are familiar with in English literature), a charming speaker and a scholar. He was a sportsman besides. He cultivated familiar intercourse without losing an ounce of dignity. He was young, very young indeed for the post he occupied, but he had the mental poise and physical bearing of a man of long and varied experience of life. And what was most important from our point of view, he had come with a resolve to *serve an Educational institution of Gujarat.* (pp. 45)

સાહિત્યની ઉપેક્ષિતા

તા. ૨૭મી નવે: બર્મિલા (મિસિસ લક્ષ્મણનિ) એમ 'કાવ્યેર ઉપેક્ષિતા' છે તેમ, ઉપરકહી ચોપડી ' પાર્વતીકુંવર-આખ્યાન 'એ જરા જુદીરીતે, આપણા અર્વાચીન સાહિત્યની ઉપેક્ષિતાઓમાંની એક છે. નર્મ-દ્યુતની રમરખપાત્ર પણ વીસરાયથી જે ચોડી સારી ચોપડીઓ છે તેમાંની એ એક. અત્યારના શાષ્ટ સાહિત્યના વાચકોમાંથી કેટલાકને તેની નજ સયાઈ સાહિત્યમાળામાંના મહીપતરાગચરિત્ર દ્વારા અથવા પ્રા. ઠાકોરે કરેલા એકાદ વલ્લેખ દ્વારા (' ઈતિહાસદિગ્દર્શન ' પૃ. ૭૧.) દોષ તો દોષ, મહીપતરાએ લખેલું પોતાનાં પત્નીનું એ સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર સાચરિત્ર, સાદી ક્લાનો નમૂનો છે. સુધારક પતિને એમની સુધારાપ્રશ્નિમાં એ સગી નારીએ કેટકેટલા પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં નાને થોટ સર્વ પ્રસંગે, કેટલી અડત દિગ્ગતથી અને ધીરજને ખૂટવા કીમા સિવાય, સાથ આપેલો દતો તેની આજે પણ રસ પડે તેવી કેટલીક મદદની વિવરો એ મહીપતરામના લાક્ષણિક ગદ્યમાં લખાયેલી પુસ્તિકામાં આપણે વાંચીએ છીએ. ... ' પ્રતાપ ' નાટકવાળા મદેતાઈ ત્રિપુરામ રાજરામ બટ્ટે પાત્ર ' પાર્વતીકુંવર-ચરિત્ર ' પાનામાં લખ્યું છે: પણ એનું નામ જ દઈ સુધી તો એક મન્યવાદી દ્વારા નહીં છું, ચોપડી એઈ નથી.

હાથડ' સાહેબોએ તથા 'સરકારે મળી આપેલી.) બીજા ચોક્કાચાર દબરથી પણ વધુ રૂપિયા મુખાર્જીના જે શેઠિયાઓએ પૂરા પાડ્યા તેમાં પંદરેક પારસીઓનાં, ૩. ૨૫)થી ૩. ૧૩૧) આપનારનાં, નામ આપણે વાંચીએ છીએ. ... સાહિત્યવિષયમાં પણ બંને પ્રબલોનો સહકાર ત્યારે હતો તેટલો અત્યારે નથી: નર્મદને હપરાકપર મોટી રકમો અને છાપખાનાની સગવડો આપનાર નાનાબાઈ રસ્તમજી રાણીના-નાનું પ્રતિરૂપ આજના સમયમાં 'મળવું' અશક્ય છે. આ સ્થિતિ તરફ જુદા રાજ્યોમાં 'કાન્તમાતા'ના સંપાદક તરીકે પ્રા. કાકોરે (પૃ. ૪૧૬) ધ્યાન ખેંચ્યું જ છે.

વિવેચક વળી સર્જક હોય ?

૨૮મી: હા, હોય; અને આમ હું જ નથી કહેતો, ૨૯. કાન્ત પણ એક પત્રમાં (પત્રધારા: પત્ર ૧૨મો) કહે છે: "બધા વિવેચકો સહા છે." પણ એ કવિવિવેચકના એક ગુણાનુરાગી 'વિવેચકકવિ આ મત સ્વીકારતા નથી એમ આપણે થોડા માસ પરનાં જ ચક્રમણે ચઢેલાં 'પ્રસ્થાન' પુષ્ટોમાંથી નવ્યું છે. એ મોટા પ્રકારે આવી નાની નોંધમાં અર્થજાનું દુ:સાદસ નદિ કરતાં, જેમને ૨૨ હોય તેમને ૨૯. નરસિંહ-રાવના અભ્યાસીઓને સુપરિચિત એક પરિચ્છેદની યાદ ('મનોમુકુર' અં. ૧; પૃ. ૩૩૭-૩૮) આપીને જ વિરમવું પડે છે કે કવિ અને વિવેચક એ બંને જોડિયા ભાઈ તરીકે સ્વીકારવા હોવાથી, અને અમુક ભેદો છતાં "કવિની નદિ પણ કવિના જેવી પ્રતિભા અને કલ્પના વિવેચકનામાં પણ આવશ્યક" હોવાથી, વિવેચક પણ એ રીતે સર્જક છે જ છે. આ સત્યને આપણામાંથી કોઈ નકારવા ધારે તો નકારી રાકે છે; પણ એમ કરવા સાથે જ, એ સાહસિક પુરુષ અર્વાચીન યુરોપીઅન વિવેચનોના મોટા અને માનનીય ભાગને નકારી નાંખવાનું ભારે જોખમ ખેડે છે, એમ પણ સખેદ નહરે કરવું ગ્રાહ યાય છે.

સરળતાના પૂતારીઓને સમર્પણ

'મનોમુકુર' ના એ જ નિબંધ 'નવલરામ'માં (પૃ. ૩૪૨) આ હિતારે 'નવલગ્રન્થાવલી'ના બીજા ભાગમાંથી છે.

"જે કોઈને એમ લાગે કે મારા વિષયને જિંવી ભાષાની જરૂર છે. અને લોકના જે વગરે ઉદ્દેશીને હું લખું છું તે તો મારી ભાષાને સમજી રાકશે તો ભણે તે જિંવી ભાષા લખે. એક દેશમાં એક કાળે અનેક શૈલીઓ મારે જોઈએ તેટલી જગ્યા હોય છે."

આ છેલ્લું વાક્ય હું સ્થૂળ છાપું છું તે મારી અને મારા જેવા બધા ય 'સાક્ષરો' લેખકોની વજીલાત કરવા. નિરક્ષરો સાંભળતાંવેંત અને અલ્પાક્ષરો વાંચતાંવેંત સમઝ બધ તેવા ગુજરાતીની આપણા હાલના સમયને પહેલાં કરતાં વધારે જરૂર છે એ વાત સ્વીકાર્યા પછી પણ આપણે ધ્યાનમાં રાખવાનું બહુ જોખ્યા કરવાનું છે કે એનાથી જુદી રીતી માટે પણ આ ને આ જ દેશકાળમાં પૂરતો અવકાશ છે; તેથી, પહેલી નજરે જ આપણને હંમેશા સમજાય નહિ તેવું તખાલ્ફ યતું હશે ત્યારે એ સકારાત્મક અને આવશ્યક હોવાથી જ ધાય છે એ કહી પણ ભૂલાવું ભણ્યું નહિ.

આઘ વિવેચક કોણ ?

૨૬મી : આ પ્રશ્નનો ઉત્તર દશમંદર ૧૫૫ પર, 'નવલરામ જ' એનો અપાતો; પણ કેટલીક મહત્વની, વગરવિચારે કે અલ્પવિચારે રૂઢ બનેલી આપણી માનીનતાઓ (માન્યતાઓ; પણ આ સુરૂઢ બનેલ ચબ્દ સાચો નથી એનો એક પક્ષ છે એની અભવ્યંત્રિ ભણ કરવા જ એ પક્ષે જૂનાં 'વસન્ત'માં કોઈક વાર સૂચવેલા 'માનીનતા' તાલે કર્યો છે.)-માનીનતાઓનું પુનરીક્ષણ ('રીવિડજન' માટે શ. બાઈ વિશ્વનાથ નો રાબર.) કરવાની ફરજ પાડનાર પ્રા. કાકોરે કવિ નર્મદાશંકરને એ પદની એનામત કરવાની સપ્રમાણ સૂચના એક કે એ વાર કરેલી, (ક્યાં ? ન-રમરે; આ ક્રિયાપદનો ગણ અને પદ અર્થો ખોટું ૧૫૫-રાયું દોષ તો પણ એ જૂન એને 'ન-ભને' જેવું બતાવવા ભણીને જ કરેલી જણવી.) એ આપણે ભણીએ છીએ. પરંતુ, આઘ વિવેચક કવિ નર્મદાશંકર હતા એ મતને રજ. સર રમણભાઈ અને રજ. મહુ-ભાઈ કાલાવાળાનો પણ ટેકો છે તેની ધજાને ખબર નહિ હોય. તેમના માંના પહેલાંને નર્મદાશંકરને વિવેચનનાં બીજાં રોપનાર કલ છે ('કવિતા અને સાહિત્ય' આ. ૧૭, પૃ. ૩૩; પૃ. ૧૬૭) અને બીજાં એ જ વિવેચનાઓને 'સાચો વલરપર્યાં અને બૂઝ ભળુનારી' તરીકે ઓળખાવીને નર્મદાશંકરને આઘ વિવેચકને પદે સ્થાપ્યા છે ('નર્મદ-સત્યાગ્રહ' પૃ. ૨૫૬)...પણ એ જ લેખમાં જ એલી એક નાની બહુ મુધારી લેવાની જરૂર છે. હવે 'કવિસરાવલાત્વારના સામયિક' શીકાકાર નિયાદ કરીને ત્યાં કહ્યું છે "શીકાકાર'માં પણ, નવલરામનો સાહિત્યપ્રદેશમાં જન્મ યોગે તે પહેલાં પુસ્તકોની સમાલોચના આવતી." આ વિધાન માત્ર રસુતિ પાથી થયું હશે અને એ રમૂનિ રમૂતિપરને વફાદાર રહી નથી;

કારણ, નવલરામની પહેલી સમાલોચના ('કરણવેલા 'ની) ૧૮૬૭માં લખાઈ અને 'ટીકાકાર'નો સાહિત્યપ્રેરેશમાં જન્મ ૧૮૬૮માં થયો હતો. આ ઉલ્લા વિધાન માટે તા. ૧૫મી જુન ૧૮૬૮ના 'ડાંડિયા' માંના પૃ. ૨૫૪ મા ઉપરના નોંધેના કથનનો આધાર છે: " ડાંડિયાની સાંમે અમદાવાદીઓએ " ટીકાકાર " નામે પત્ર કાઢાડ્યું છે. અહીંમે અમારા મિત્રના જન્મથી બહુ ખુશી થયા છે. " દેખીતું છે કે 'ટીકાકાર' ૧૮૬૮ના મે અથવા જુનમાં રાડ થયું હોયું એકએ અને આ તેની ' ડાંડિયા 'એ લખેલી પહેલી જ સત્કારનોંધ છે... કાલક્રમે ઉપલી ચર્ચાનું નર્મદને જ આદ્ય વિવેચક ઠરાવાતું તારણ આ મુજબ નીકળશે:

(૧) ૧૮૬૫ : નર્મદામનો દલિ-કવિતા નિબંધ ને ચરિત્રો.

(૨) ૧૮૬૭ : નવલરામની પહેલી સમાલોચના.

(૩) ૧૮૬૮ : ' ટીકાકાર 'નું પ્રાકટ્ય.

એક વધુ દર્શકત પણ નોંધવા જેવી છે. 'નર્મદકવિતા'માંનું ૨૫-કાવ્યવિવેચન, એ કાવ્યસર્જનોનો જેમ જ, ૧૮૫૫-૧૮૬૬ના ગાળાનું છે. એમાંનાં કેટલાંક વિવેચન નર્મદની (જેમ વિચિત્રતાતેમ) વિવેચક-સાક્ષિ છતી કરે તેવાં હોઈ, નવલરામની પ્રવૃત્તિ રાડ થયા પહેલાં જ એ બધાં આટાપાયાં હોઈ, તેને આદ્યવિવેચકપદ અપાવે છે. ...વસ્તુ-સ્થિતિ આ પ્રમાણે હોવા છતાં નવલરામ એ પદના અધિકારી ગણાયા. તેનું બનવાનો ખુલાસો ચોપતાં જણાય છે કે તેમણે એ કામ એક વાર રાડ કર્યા બાદ વીર-એકવીર વર્ષ ચાલુ રાખ્યું અને રૂઢી રીતે ચાલુ રાખ્યું, પણ નર્મદ તો ઉપર કલા બેત્રણ વિવેચનપ્રયોગો પછી એ ક્ષેત્રમાંથી નિવૃત્ત થઈ ડોચકાર ધર્મવિચારક વગેરે બનવામાં પડેલો; પરિણામે એનું ચોટું પણ સંગીન વિવેચનકાર્ય ઢંકાઈ ગયું, તે લોક-દષ્ટિ સમક્ષ ચોચતાર્થક રહ્યો ખીન્ન જ કારણે. નવલરામનું કાર્ય, મુખ્ય અને દીર્ઘજીવિતાપાત્ર કાર્ય, વિવેચનો લેખે જ થયું તેથી અનુ-ગામી વિચારકો અને વાક્યમયગ્રંથોની નજર આગળ દીપતું ને દીપતું રહ્યું. નર્મદનાં વિવેચનો કરતાં નવલરામનાં વિવેચનો જગ્યામાં વધારે હતાં એ એક, અને વધારે વ્યાપક તથા જીવંત અસર કરે તેવાં બહુધા સમકાલીનોનાં હોવાથી-હતાં એ ખીલું: આ વધુ કારણો પણ એ સવિશેષ દીક્ષિમતા માટે ગણાવાય.

—ધિ.

સ્વીકારનોંધ-પૂર્તિ

શ્રી સયાજી-સાહિત્યમાળા

૧. ધર્મનાં ઉત્પત્તિવિકાસ : અ. ક. ત્રિવેદી (શ. ૧)-૨. કેળવણીની કળા: પાકક અને વ્યાસ (શ. ૧-૨-૦)-૩. વિજ્ઞાનના વિધાયકો: ડા. બા. પુરાણી (શ. ૧૧૧)-૪ મહારાષ્ટ્રીય ઈતિહાસનાં મુખ્ય વલણ: મ. મો. પોટા (શ. ૧-૫-૦) ૫. હિંદુસ્તાનમાં જુદા જુદા શક: મં. સે. દવે (શ. ૦૧૧)-૬. વિદ્યુત-દે. મ. ચાસ્તી. (શ. ૧)-૭. આણીઓનાં શુભાશુભ લક્ષણો: લ. વિ. ઝવિ (શ. ૦-૧૦-૦) ૮. વડનગર: ક. લા. દવે (શ. ૦૧) ૯. ભીષ્મ: વિ. વિ. મજમુદાર (શ. ૦-૬-૦)-૧૦. સુલતાન બહાદુરશાહ-એમ. એફ. લોખંડવાળા (શ. ૦-૬-૦)-૧૧. શોધખોળની વાતો-ફ. વિ. મજમુદાર (શ. ૦૧) -૧૨. શ્રી સૂર્યનમસ્કાર-ફ. હ. મનોહર (શ. ૦૧)-૧૩ આર્ય આણિ પાશ્ચાત્ય નીતિધ્યેય: ચિ: ગ. કવે (શ. ૧૧)-૧૩. ધર્મ: ઉદ્દગમ આણિ વિકાસ: ફ. પા. કુળકર્ણી (શ. ૧૧)-૧૫. બટોદે: વિ. સ. વાકચકર (શ. ૦-૬-૦)-૧૬. શ્રી હોત્ર નાશિક: રા. ગ. દવે (શ. ૦-૬-૦)-૧૭. ગંગાવતરણ: વિ. લા. ભેષી: (૦-૬-૦).

સ્મૃતિ અને દર્શન: ૨. મો. ત્રિવેદી. અમદાવાદ (શ. ૧૧)-૫તંગપુરાણ-હીરાલાલ ૨. કાપડિયા, સુરત (શ. ૦-૧૦-૦) શ્રી કમ્બ લોહાણ કેળવણી ફંડને ૧૯૯૨-૯૩નો અહેવાલ.

દિવાળી અંકો: લોકવાણી (વાર્ષિક), પ્રતાપ, દાંડિયો (નવ-લિકા અંક), ગાંધીવ, દેશીમિત્ર; નવચેતન, સારદા, ગુણસુંદરી; ગુજરાતી, બે ધડી મોજ; નૂતન બ્રહ્મદેશ, આદુતિ: આ સર્વ તરફથી મળેલા મનદર અને-અથવા મનભર દીપોત્સવીઅંકો માટે તેમને અભિનંદન આપી, સર્વનો આભાર સહિત સ્વીકાર કરીએ છીએ.

કેલેન્ડરો : મેસર્સ ત્રિપાઠી કં. (મુંબાઇ), ગુજરાતી સાપ્તાહિક (મુંબાઇ), મેસર્સ મનમુખલાલ દુખલાલ એન્ડ કં. (મુંબાઇ), દેશીમિત્ર (સુરત) અને ગુગાન્તર કાર્યાલય (સુરત) આ સર્વેએ મોકલેલાં ૧૯૩૯નાં કેલેન્ડરો માટે દરેકના આભારી છીએ.

ધ્વનિ-પૂર્તિ

વિવેચન અને સ્વાતંત્ર્ય

ગયા અંકની એક વાસરિકાનોંધમાં આ વિષયનો સ્પર્શ

થયો હતો એ વાચકોને યાદ દશે. તત્ત્વે કેંક ગંભીર પણ બાહ્ય સ્વરૂપે એકંદરે અગંભીર એવા એ સ્પર્શને જરા અતિગંભીર રીતે સ્વીકારી લઇને ચારેક સ્થળે? એ બાબતની ચર્ચા થઇ છે. તેમાંનું એક સખાણુ આ સખનાસ્તું જ હોવાથી એ ચર્ચા-પત્રમાંના વિચારોની પુનરુક્તિ અહીં કરવાની જરૂર નથી; જે થોડું સખણું છે તેમાં પણ સિદ્ધાંતદષ્ટિએ કેટલાંક ચર્ચાબિન્દુ ટપકાવવા અને થોડાક બનેલા દાખલા ટાંકવા સિવાય આ પ્રસંગે બીજું કેંક થઈ શકે તેમ લાગતું નથી.

૧. અત્યારના ગુજરાતમાં સમકાલીન સાહિત્યકારોની 'કૃતિઓનું' તેમજ પ્રવૃત્તિઓનું વિવેચન કરવામાં આડે નડતી મુશ્કેલીઓની આ આખી ચર્ચા છે.

૨. સાહિત્યકારો સાહિત્યનગરમાં વસતા હોય અને વિવેચકો વિવેચનપુરીમાં જુદા વાસો કરતા હોય તેવું બનતું નથી; મનોવૈજ્ઞાનિક વસ્તુચિંતિ એ છે કે એ બંને વર્ગોના વ્યક્તિગત, સામાજિક અને આર્થિક હિતસંબંધો એક કરતાં વધુ રીતે પરસ્પર સંકળાયેલા છે.

૩. આર્થિક બાબત પછી ભ્રષ્ટર; પણ માત્ર નૈતિક દષ્ટિએ વિચારતાં, પણ એવું વારંવાર બન્યું છે કે અમુક સાહિત્યકાર વિશેની વિવેચકે કરેલી પ્રતિકૂળ ટીકાથી, ટીકામાં અંગત તત્ત્વ લેશમાત્ર ન હોય પણ સિદ્ધાંતચર્ચા જ હોય તથા કડકાઇ સખાણુમાં આવી હોય તો સિદ્ધાંતબ્રહ્માને કારણે જ આવી હોય ત્યારે પણ, એ વિવેચક સામે એ સાહિત્યકારને અંગતભાવે માફ લાગી ગયા વિના રહેતું નથી.

૪. જ્યારે વિવેચક જુએ છે કે અંગતભાવી દુબણ

૧. 'પ્રબંધ' માં (તા. ૨૭મી અને ૨૭મી નવેમ્બર); 'ગુજરાતી' માં (તા. ૪થી ડીસે.) અને 'સાંકલ્પી' માં (તા. ૧૮મી ડીસે.)

કરવાની પોતાની ઇચ્છા નહોતી ને હેતુ નહોતો છતાં એવી દુઃખજનક યાચ તો છે જ ત્યારે, એવા કેટલાક સ્વાનુભવના બનાવો બન્યા પછી, તેણે એ તેમ જ એવા સાહિત્યકારોની કૃતિ વિશેના પોતાના વિવેચનમાંથી સ્વાતંત્ર્યનું તત્ત્વ કમી કરવું જ પડે છે; કેમ કે, અત્યારના ગુજરાતી સાહિત્યસમાજની રચના તથા ઉપર-કલ્પા હિતસંબંધો વગેરે જોતાં વિવેચકે સાહિત્યકાર સાથે, હરકોઈ સંજોગોમાં અને સત્ય તથા સ્વાતંત્ર્યને ભોગે પણ કેટલીક વાર, મીઠાશ જ રાખવી-તેની જોડે ‘જગાડવું’ નહિ-એવી મનોવૃત્તિ સમસ્ત શિક્ષિત સમાજમાં ફેલાયલી છે.

૫. એ મનોવૃત્તિની પાછળ છે તો ચે:ખેચો:ખુ, સાત પાણીએ ધોયલું, ખીકણપણું જ; પણ વ્યવહારવિદ્યાવિશારદ ગુજરાતી પ્રજા એ ખીકણપણાને ‘વ્યવહાર’નું રૂકું નામ આપવામાં ગૌરવ માને છે.

૬. એક ખીજ વદતોવ્યાધાત જેવી સ્થિતિ પણ પ્રવર્તે છે, “અમે તો સાચદિલ સ્વતંત્ર ટીકા માગીએ જ છીએ” એમ કહેનાર યુવાન કવિઓ પણ, એવી ટીકા એમને પીરસવામાં આવે ત્યારે એને ક્ષણવાર પણ જીરવી શકતા નથી. આ મતલબનું જાહેર કથન જ આપણા એક માનનીય વિવેચકે સુબાઈનું ઉપનગર છોડી ગુજરાતના પાટનગરમાં વસવા જતી વેળાના બાપણમાં દોઢ વર્ષ પર કરેલું એની યાદ વાચકોને આપીએ છીએ.

૭. એ તો દાખલો છે એક જ. પણ ખીજા ય કેટલાક એ પ્રકારના દાખલા અને છે કે એક જાણુથી ઉપલી ક્લમમાં નોંધ્યા છે તેવા અનુભવો યતા હોય અને ખીજા જાણુથી એ જ અજાણુ જા કવિજનોની રચનાઓની જરૂર વિવેચકને પોતાના સામયિક માટે પડતી હોય, અથવા તો પોતાની (વિવેચકની) કોઈ ચોપડી બહાર પડે ત્યારે, કુબાચલો ખેલો સાહિત્યકાર જ વિવેચક બનીને કોઈ છાપાખાપામાં ‘છાલી’ નાંખે નહિ એ ચોપડીને, માટે પણ તેને ટાઢો મીઠો રાખવાની પોતાને ગરજ.

હોય; અથવા તો માત્ર એવું હોય કે સાહિત્યકારની ઐત્રીનો લોભ, ઉભયના કેવળ વ્યક્તિગત જીવનમાં, વિવેચકથી છોડાતો ન હોય.

૮. આ તો છે પુરાણ, એટલે કલમવાર ટૂંકી નોંધમાં અર્ધી કયા ય આલેખાવાની નહિ; એટલે આર્થિક બાબુને થોડું સ્પર્શતિ જ હમણું તો અટકીએ.

૯. અન્યકારનું નામ 'ક' ને 'વિવેચકનું' નામ 'ખ'. એવું બને છે કે 'ક'ની ચોપડી વિશે 'ખ'એ પોતાનો પ્રામાણિક અને સ્પષ્ટવક્તા-પણુ લેશમાત્ર અંગતભાવી કડવાસ વિતાવે—અભિ-પ્રાય લખી છપાવે. હવે 'ક'એ શું કહ્યું ? તેણે 'ખ'ની જોદણી તો કરી જ, પણ એની સાહિત્યવિષયક પ્રવૃત્તિમાં તેને હાનિ થાય, બીજી રીતે પણ તેને ધણીક નિરર્થક માનસિક વ્યથા થાય, તેવાં ચક્રો ચલાવતાં વાર લગાડી નહિ; અને તેમાં તેણે 'ગ'ની મદદ માગી, જે પૂરેપૂરી મળી કેમ કે અગાઉ એ જ 'ગ'ની અજાણતાં 'હમણું' 'ક'થી પોતાની નિઃસ્વાર્થ વિવેચન-પ્રવૃત્તિને અંગે, ચંદ્ર ગએલી.

૧૦ 'ધ' છે ગરીબ અને આખાઓલો પણ સિદ્ધાંતી સાચદિલ નિર્ભય વિવેચક. તેણે પ્રસંગોપાત્ત પૈસાદાર અને પદવી-ધારી સાહિત્યકારો 'ચ' 'છ' 'જ' વગેરેની ટીકા કરી. એ કડવી પણ સત્યશીલ ટીકા કોઈ વાર અન્ય વિશે હોય, કોઈ વાર એ લોકોની ભારે ખામીભરી વાસ્તવિક પ્રવૃત્તિઓ હોય. આટલું બન્યા પછી 'ચ' વગેરે પોતાના પૈસા અને મોટી લાગવગને આધારે ગરીબ 'ધ'ને વધારે ને વધારે ગરીબ બનાવવા પોતાને હસ્તકનાં સતાવધિ પડ્ય-ત્રો છોડી મૂકે તથા પેલાને સમાજની નજરમાં અનેક રીતે હલકો—તે ખરી રીતે હલકો નથી એવી પોતાને બરાબર જાણ હતી—પાડવા તથા પકાવવા, બને તો તેને વાસ્તવક્ષેત્રમાંથી હાંકી જ કાઢવા, અનેક તદ્દખીરો રચે.

૧૧. આવી વસ્તુસ્થિતિ હોય ત્યાં, અર્ધગંભીર રીતે પણ, એમ સૂચવવામાં વળી જોડું શું છે કે સાહિત્યકારોના તરેહ-

તરેહના ભયત્રાસની નીતિના ભોગ જનતા સત્યવાદી વિવેચક પાસે કાં તો બે લાખ રૂપિયાનું ફંડ હોવું જોઈએ, કાં તો (અને આ તો પૂર્ણ ગંભીર રીતે કહેવાનું) તેને માતળર કાષ્ટક 'જન્મભૂમિ' કે 'પ્રજ્ઞાધુ'નું પીઠળગ હોવું જોઈએ ?

—વિ.

સૂરતની વાહ્મયપ્રવૃત્તિ

નવેમ્બર

પંદરમી તારીખે રાષ્ટ્રભાષા—અધ્યાપનમંદિર ખોલવા માટે રા. કિશોરલાલ મશરુવાળા આગ્રહ કરતા. ત્રણ વર્ષથી અહીં હિંદી વિદ્યામંદિર તો ચાલે જ છે અને તેનો મુખ્યત્વે યુવાન સૂરતીઓ સારા પ્રમાણમાં લાભ લે છે. આ ઉત્સાહનો લાભ લઈ ડૉ. ઘીઆ, પં. પરમેષીદાસ જૈન અને રા. વલ્લભદાસ અચ્છડના કુશળ નેતૃત્વ હેઠળ કાર્ય કરના સ્થાનિક હિંદી પ્રચારક મંડળે અધ્યાપનમંદિરની નવી પ્રવૃત્તિ હિપાડી છે તે માટે એમને અભિનંદન આપતાં આનંદ થાય છે. એ પ્રસંગે રા. મશરુવાળાએ આપેલું વ્યાવહારિક વિચારશીલનાવાણું વ્યાખ્યાન “ રાષ્ટ્રભાષાકી પઠાઈ ’ ડીસેંબરના હિંદી ‘ સર્વોદય ’ માં છપાયું છે અને એ આ ત્રિપદમાં રસ લેનાર દરેક જણે ધ્યાનથી વાંચવા જેવું છે. હિન્દુસ્તાનીના પણ પ્રાન્તો પરત્વે હિપમેદ જની ગયા છે (આપણે જેને ‘ સંસ્કૃત ’ કહીએ તેને ઉત્કલમાં ‘ અનુષ્ઠાન ’ કહે; આપણે ‘ ગ્રામોદ્યોગ ’ આન્દ્રમાં જાને છે ‘ ગ્રામસૌભાગ્ય ’ ગોરે.); ગુજરાતીઓ હિંદી બોલતાં જે જૂલો કરે છે તે તરફ ધરાયે તથા ગુજરાતીઓએ પોતાને હિંદી આવડે છે એમ મિથ્યાભિમાન પૂર્વક માની લીધું છે તેને જલ્દે તેમણે તેનો રીતસરનો અભ્યાસ મહારાષ્ટ્રીઓ તથા તામિલોની જેમ કરવો ધટે એવી સ્પષ્ટ વાણી; અને બાપાઅભ્યાસી ચારિત્રશીલ હોવો જોઈએ સૌથી પહેલો, એ માંધીજીના અભિપ્રાયનું અવતરણ : આ એ વ્યાખ્યાનનાં સૌથી મુખ્ય બિન્દુઓ છે.—એક ગુજરાતી યુવાન હિંદીમાં બાપણ કેટલી છટાથી કરી શકે છે તેનો અચ્છો.

નમૂનો પણ આ પ્રસંગે રા. વલ્લભદાસ અક્કડે કરેલા નિવેદન-રૂપે શ્રોતાઓએ આનંદ અને આશ્ચર્યથી જોયો હતો. એ જ દિવસે સવારે સાહિત્યમંડળ તરફથી રા. મણિલાલ સાથે વાર્તાલાપ રા. રતનલાલ ખાંડવાળાને ત્યાં રાખવામાં આવેલ ત્યારે મૂઢીમજૂરી, રાષ્ટ્રવ્યાપી લિપિ, સાહિત્યશોધન વગેરે પર રસિક પ્રશ્નોત્તરી થઈ હતી.

ડીસેમ્બર

તારીખ બારમીને રોજ ના. ગવર્નરે એમ. ટી. બી. કોલેજ-ને લગતી, સિત્તેર હજાર રૂપિયાના સત્તર હજાર અન્થોવાળી લાયબ્રેરીનું નવું મકાન-દેવેથી, 'લેડી કીંગ્સબાઈ ગ્રેમર' લાય-બ્રેરી'-૩૧. ૧૧) હજારની કિંમતનું, ખુલ્લું મકાન હતું. સરતને આ લાભ તેના એક સપૂત અને સાર્વજનિક એન્યુકેશન સોસાયટીના પ્રમુખ સર કીંગ્સબાઈ ગ્રેમરની હિદાયતને લીધે મળ્યો છે એ સહયોગ ગવર્નરે વિષય છે.

'સ્નેહરશ્મિ'એ જોગણીસમી તારીખે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ 'મારાં ગીતો' વિશે પ્રો. વિષ્ણુભાઈ ત્રિવેદીના પ્રમુખપણા નીચે ખોલતાં ફેટલીક રસ પડે તેવી આત્મકથાત્મક માહિતી આપી હતી અને સંખ્યાબંધ ગીતો મીઠી હલકે ગાઈ સંભળાવ્યાં હતાં.

નાતાલ નજીક આવતાં કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના વાર્ષિક રેનેહસ'મેલન પ્રસંગે મુંબાઈથી શ્રી. સોહિયા વાડિયાને નોતર્યાં હતાં. એ પ્રસંગનું તેમનું બાપણ જેમ મનમોહક વક્તૃત્વ-વાળું તેમ વિદ્યાર્થીઓને તેમનામાં રહેલી-માણસમાત્રમાં રહેલી-અખૂટ આધ્યાત્મિક સંપત્તિ, તેના વિકાસ અને યથાયોગ્ય ઉપયોગનું પ્રયોધનાર હતું. એ જ દિવસે સવારે સાહિત્યમંડળ તરફથી શ્રીમતી વાડિયાએ આપેલા બાપણમાં, (૧) સાહિત્યમાં સંખ્યા કે પ્રમાણ નહિ પણ ગુણવત્તા એ મુખ્ય વસ્તુ છે; (૨) સાહિત્યકાર જેમ સત્તાધારીથી રૂબાસો ન હોવો જોઈએ તેમ હાલે તેમ કસમ દલાવનાર બેજવાળદાર માણસ પણ ન હોવો

જોઈએ, (૨૩) પી. ઈ. એન. ઇન્ડર્નેશનલ કલેજ (જેના ભાર-
તીય કેન્દ્રનાં સ્થાપક તેઓ છે, તે) સાહિત્યશુદ્ધિ અને સાહિત્ય-
સ્વાતંત્ર્યના તેમજ સાહિત્યદ્વારા દેશ દેશ વચ્ચે બ્રાતૃભાવ કેળ-
વવા ચાહે અને મથે છે તેના આદર્શોની ધારાવાહી બાષામાં
સમજૂતી : આ ગુપ્ત ગિન્દુઓ હતાં.

બાપજી પછીની રા. ચન્દ્રવદન શાહને લાંની વાર્તાકાવ્યની
સભામાં એક સભ્યે જ્યારે ખેદ દર્શાવ્યો કે બ્રાતૃભાવ વિશે
આપણે બોલીએ બસે પણ આપણી બાવનાઓનો અમલ અશક્ય
છે, ત્યારે શ્રી વાડિયાએ ઉત્તર આપેલો કે ઇંગ્લંડની પી. ઈ.
એને હિટલરપીડિત એક લેખકોને આર્થિક મદદ કરી હતી.

જાન્યુઆરી

તા. ૨૧-૧૨-૩૮ને રોજ ૭૪ની વયે રાયબરેલીમાં અવ-
સાન પામેલા સમર્થ હિંદી વાઙ્મયસેવક પં. મહાવીરપ્રસાદ
દ્વિવેદીના પુણ્યસ્મરણાર્થે પ્રા. હકકુરના પ્રમુખપદે હિંદી પ્ર. મંડળ
તરફથી : બરાબરી સભામાં તા. જીજીએ સદ્ગતતા જીવન અને
કવન, પત્રકારત્વ અને વિવેચકત્વ વિશે જાણવાબેગ બાપજી
અને શોકનો ઠરાવ થયાં હતાં.

—વિ.

ઉપ-૬૫નિ

‘ છંદોરચના ’ ઇસતુ’ બહુમાન

“ જીજી એમની સઘન સાહિત્યસેવા તે કાવ્યશાસ્ત્ર-
વિષયનો અન્ય ‘ છંદોરચના. ’ આ ગ્રંથ મરાઠીમાં જ નહિ
પરંતુ સમસ્ત હિન્દના વાઙ્મયમાં અદ્વિતીય ગણાય એવો છે. ” જે
અન્યનો પરિચય આ રાખેલો વહે આશા છે વર્ષ ૧૯૨૧ રા. મનુભાઈ

૧. ‘ માનસી ’ ના જીજી વર્ષના જીજી અંકમાંના મહારાષ્ટ્ર
સાહિત્યસંમેલન વિશેના લેખમાં. આ પટવર્ધન વિશે વધુ માહિતી
પણ એ જ લેખમાં આપી છે.

ક. દેસાઈએ આ પત્રના વાચકોને કરાવ્યો હતો, તેને માટે હમણાં થોડા જ વખત પર પ્રા. માધવરાવ પટવર્ધનને (એમનો ગયા વર્ષમાં 'માનસી'એ છાપેલો રાજકવિ તાંબે વિરોનો લેખ પણ વાચકોને યાદ હશે જ.) સુખાઈ યુનિવર્સિટીએ 'ઝોકઠર ઓફ લિટરેચર'ની પદવી આપી તેમનું બહુમાન કયું છે. વડોદરામાં જન્મેલા એ ગુજરાતી-મહારાષ્ટ્રી વિદ્વાનની કદરવાનારી આટલી સરસ રીતે યએલી જોઈ આપણને સોને ધણો આનંદ થાય એ સમાજાવિક છે. 'મહારાષ્ટ્ર-સાહિત્યપત્રિકા' (નવ્યુ.-૩૯) લખે છે તેમ, આ પદવી આપવાનો ઉપક્રમ અત્યારે ચાલતા નવા મન્વંતરનું સુચિહ છે: "પ્રતિભા, વિદ્વતા વ ન્યાસંગ ચા હુમિલ ગુણાંચા સમુચ્ચય માધવરાવાંત પ્રકર્ષાને આદળતો." એમ એ સહયોગીએ એમની યોગ્યતાની પિછાન સુધક સહિષે કરાવીને ઉમેર્યું છે તે યોગ્ય જ છે કે તેમને આ પદવી આપીને યુનિવર્સિટીએ તેમની યોગ્યતામાં ઉમેરો કરવા કરતાં પોતાનો ગુણમાહકતા વધુ અંશે પ્રકટ કરી છે. ગુજરાતના પણ જુદા અને પ્રાંટ (ડો. પટવર્ધન માત્ર ૪૪ વર્ષના છે.) સુખાઈ વિદ્વાનોને એ પદવી હવે તો પ્રાપ્ત થવા માટે એ ઈષ્ટ છે એવી ધમ્મજા આ પ્રસંગે દર્શાવ્યા વિના કેમ રહેવાય ?

પં. મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદી

'દ્વિવેદી-અભિનંદનમંથ'માંના સમકાલીન હિન્દી સુકવિ સુમિત્રા-નંદન પંતના એક સુંદર કાવ્યના કેટલાક ભાગનો બાવાય' આ પ્રમાણે છે: "ભારતેન્દુ બાહુ હરિશ્ચન્દ્રે જે ભારતીવીણાનું નિર્માણ કરી તેનું સ્વરસંધાન અમર સ્પર્શીથી કયું હતું, તેનો પ્રથમ સ્વર્ણજંકાર દ્વિવેદીજીએ કરીને આખા દેશનો વાણીને એક આકાર આપ્યો. તેમણે મૂંગા દેશને ફરીથી વાચ્યા આપી: 'રૂપરંગરો પૂજ્ય કર દિયા છણું રાષ્ટ્રકંકાલ.' " રાષ્ટ્રના નૂતના હાડધિજરને એમ નવાં રૂપ-રંગે ભર-પૂર-નાર એ પ્રસિદ્ધ વાકમયપુરુષના થોડા દિવસો પર યએલા અવસાનની નોંધ લેતાં એટલાય છે. આજથી પાંચેક વર્ષ પર પ્રગટેલા પૂર્વોક્ત અભિનંદનમંથના વિદ્વાન પ્રસ્તાવનાકારો કહે છે તેમ ત્યાર પહેલાંનાં ત્રીય (આસાદે, સને ૧૯૦૪-૧૯૦૪) વર્ષ દરમ્યાન દિંદોનાં ભાષાસાહિત્ય પર, સદ્ગતના તંત્રીપણા હેઠળ ચાલતા

૧. સૂરતમાં અલભ્ય એવો આ મંથ સુલભ કરી આપવા માટે એમને અહીંના હિન્દી પ્રચારક મંડળના આભારી બીએ.

દેસાઈના એક વિધાનની, તથા એની પર 'મોડર્ન રીબ્યુ' કારે કરેલી ચર્ચાની સાધાર સમીક્ષા કરતો લેખ કાશીથી પ્રગટતા 'હંસ'ના ડીસેંબર અંકમાં પ્રા. હીરાલાલ ગોદીવાળાએ લખ્યો છે. તેમણે નર્મદદલપત, મ. ન. દિવેદી અને 'સરસ્વતીચન્દ્ર' કારમાંથી અવતરણ કે ઉલ્લેખ આપી સ્પષ્ટપણે બતાવી આપ્યું છે કે ઉપર્યુક્ત વિધાન બરાબર નથી કેમ કે આ સર્વ સાહિત્યસેવકોએ ખિઠિરા અમલની ટીકા-કેટલીક વાર ઘણી ભૂટથી પભ-કરી જ દતી. એ લેખ થોડા સમયમાં વાચકોને એના અસલ શુજરાતી સ્વરૂપે 'માનસી' દ્વારા મળી રહે ત્યાં સુધીમાં જિજ્ઞાસુઓ એની 'હંસ'માંની દિ'દી આદતિનો પૂરતો લાભ હઠાવશે જ એવી હમેદ રાખીએ છીએ.

—વિ.

સ્ત્રીકારનોંધ-પૂર્તિ : ૨

પથિકના પત્રો, ગુચ ૨: અંબાલાલ પુરાણી (શ્રી અરવિંદ કાર્યા. આણંદ; રા. બા)—હિંદુસ્તાનની ગરીબાઈ, સ્ત્ર. દાદાભાઈ નવરોજીકૃત: ગોપાલદાસ છ. પટેલ (રા. ૦-૧૪-૦); અને હિંમલયનો પ્રવાસ, દિપ્તિવાળા આ. પત્ર: દ. બા. કાચેલકર (ર. ૧): બનના પ્રકાશક નવજીવન પ્ર. મંદિર, અગાધવાદ)—શુજરાત વિદ્યાપીઠનું વાર્ષિક નિવેદન (૧૯૩૭-૩૮) અને રા. વીસ હજાર માટેના વાર્ષિક ફાળા માટેની વિનંતિ, એ વિનંતિ વાચકોએ વર્તમાનપત્રોમાં વાંચી હશે જ, “આટલી નાની રકમ શુજરાતનાં બાઇ-બહેનો વિદ્યાપીઠને આંગણે” સત્વર પહોંચાડે એવી અમારી પણ સર્વ વાચકોને આગ્રહભરી વિનંતિ છે.—વર્ધા કેળવણીનો પ્રયોગ: ન. દ્વા. પરીખ (નવજીવન પ્ર. મંદિર; છ આના)

મન્દિરનો ઘંટનાદ

૧. ગતોંક પછી એક જુદા પ્રકારની વિશેષ મદદ મળી છે. એક શુભેચ્છકે આપેલી લેખના રા. ૧૫૦) બાકી દતા. તેમાંના રા. ૫૦) અમે નિયમ મુજબ ડીસેંબરમાં લઈ ત્યારે તેમણે શ્રરાખબર આપ્યા કે બાકીના રા. ૧૦૦) પોતે માંગી વાગે છે.

૨. આ રીતે, ગઈ વખતે નેચિયુ રા. ૮૫૦)નું લેનોનું દેવું રા. ૭૦૦) પર હવે ભય છે.

૩. ૧૯૩૮ની 'માનસી'ની કુલ ખોટનો આંકડો તો મોટો થવા

મંજૂષા

નવસ્રવિશેષ

હિન્દુસ્તાની પ્રવેશિકા

‘ મંજૂષા ’નાં પૃષ્ઠો પ્રેસમાં જવાને સમયે જ ગદાર પડેલા આ પુસ્તકનો સત્કાર કરતાં આનંદ થાય છે. તેના સેખકો સૂરતના અચાક હિંદીપ્રચારકો પં. પરમેશીદાસ જૈન અને રા. વલ્લભદાસ અક્કડ છે. તેઓ ભૂમિકામાં કહે છે તેમ “ હિન્દુસ્તાનીનો પદ્ધતિ-પુરઃસર અભ્યાસ કરવા માટે તેમ જ ભાષાશુદ્ધિની દૃષ્ટિએ એનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે યોગ્ય ગણાય એવા પુસ્તકનો અભાવ ગુજરાતમાં હતો જ. ” જેઓ ગુજરાતી વાક્યદ્વારા હિન્દુસ્તાની શીખવા હચ્છે છે તેમને માટે આ પ્રવેશિકા ઘણી ઉપયોગી થશે. દસ જ આનાની કિંમતમાં અને પોણાગસો પાનાંમાં, તેમાં, મુખ્યત્વે આ વિષયોનો સમાવેશ થયો છે; હિન્દુસ્તાની ભાષા વિશે સર્વસામાન્ય માહિતી; પ્રારંભિક પણ શાસ્ત્રીય સદૃષ્ટાંત વ્યાકરણ; ૧,૮૦૦ હિંદી શબ્દોનો કેશ; મહત્ત્વના ભાષાદોષ, દોષનિવારણ માટેના શુદ્ધ પ્રયોગો સહિત; નિર્ગદ્યેષન, પદ્યેષન અને ભાષાંતર વિશે માર્ગ-સૂચન; કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગો. સારી પ્રવેશિકાનાં સર્વ અંગો ધરાવતું આ પુસ્તક સારો લોકાદાર પામે એમ હચ્છીએ છીએ.

પં. સાંકૃત્યાયનની સારસ્વત યાત્રા

[હિન્દુ તા. ૬-૧૦-૩૮]

સુપ્રસિદ્ધ પંડિત રાઘવ સાંકૃત્યાયને અપા મેથી ઓફ્ટોગ્રાફના

પાંચ માસ મધ્ય-તિમેટમાં ગાળીને પોતાની ત્યાંની એ ચોથી મુલાકાતને પરિણામે કેટલીક વધુ સામગ્રી ભારતવર્ષમાં પાછી આણી છે. ત્રીજી મુલાકાતવેળા, જેનાં માત્ર નામો ચીની અને તિબ્બતી બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાં મળતાં હતાં તે ગ્રન્થોની હાથપ્રતો તેઓ લાવેલા. આ વખતે તેઓ જિદારસરકારની આર્થિક અને જિદાર ઍંડ ઓરિસા રીયર્સ સોસાયટીની છતર સહાયતાથી એ મારસ્વત યાત્રાએ ગયા ત્યારે તાટપત્ર પર લખાયેલા સંસ્કૃત ગ્રન્થો, ભારતીય કલાની અસર લાખવતાં વ્યૂનાં ચિત્રો તથા શિલ્પરચાપત્યાદિના નમૂના મળીને એ દબ્બર વસ્તુઓની છત્રી ઉતરાવી એ સર્વ અભ્યાસસામગ્રી તિમેટના આઝાઝાર માઇસની ઊંચાણએ અ.વેલા એકાંત મઠોમાંથી બંગાળજિદારનાં વિદ્યાધામેના ઉપયોગ માટે લાવી શક્યા છે. તેમાં સૌથી વધારે મદત્તના બે ગ્રન્થો છે: (૧) હસવી આહના શતકન અંતમાગમાં જ્ઞાનથી નામે વિદ્વાને બાગ બાગમાં રચેલો ન્યાયશાસ્ત્રનો એક ગ્રન્થ; (૨) બૌદ્ધધર્મી ભાવનાવાદીઓના મેગાચાર-સંપ્રદાયના રચાપક અશ્વમે રચેલો એક ગ્રન્થ. કેટલાક વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે, આ ગ્રન્થને આધારે શંકરાચર્યે પોતાનો અદ્વૈતમત લખ્યો છે અને તેથી જ તેઓ 'પ્રવચન બૌદ્ધ' કહેવાયા છે.

૧. આ બન્નીની 'ગાજ' નો સુવનો અર્થ લેવો શક્ય છે-સરખાનો: "એમના [શંકરાચાર્યના] જ પૂર્વાવતાર જેવા મીઠા પુષ્ટિ જે ધર્મ-પ્રેરણા દેવાની હતી તેના માન્ય દિમાલકની પેઢી પાર [તિમેટમાં] શક્ય નહોતી. ગાજના પદોઆ જ દર્શાવે શંકરાચાર્યને તે પુણ્ય ગ્રંથોને નાસ્તિકધર્મના પુટ વડાવી એને રાષ્ટ્રીય બનાવવો હતો. શંકરાચાર્યને પ્રચાર બૌદ્ધ હતી એમના વિરોધીઓએ એમની નિતા નથી કરી. પણ એમના કાર્યની પરિપક્વ અને મદત્ત જ બતાવી છે." (દ. જા. શંકરાચાર્ય: 'દિમાલકનો પ્રવાસ' આ. ૪થી; પૃ. ૨૪૨).

—સં. 'માનસી'

ટોલ્સ્ટોય અને આત્મારત્ન રશિયા

['હિન્દુ' તા. ૬-૧૦-૩૮]

ટોલ્સ્ટોય જન્મેલા ૧૮૨૮માં, એટલે આ વર્ષે આવેલી એમની ૧૧૦મી જન્મતીર્થો હિત્તવ સોવિયેટ પ્રકાશનમંદિરોએ એમના ગ્રન્થોની દસ લાખ જેટલી નકલો છાપીને ઊજવ્યો છે. ક્રાન્તિપૂર્વેના રશિયામાં, ૧૮૯૭-૧૯૧૭નાં વીશ વર્ષ દરમ્યાન, એ ગ્રન્થોની જેટલી પ્રતો છપાયલી, તેટલીયો લગભગ એવડી એટલે કે એક કરોડ ને સિતેર લાખ પ્રતો ગયાં એકવીશ વર્ષોમાં (૧૯૧૭-૩૮) છપાઇ હોવાની ગણતરી થઇ છે. આ રીતે ઝાર-યુગના એ સાહિત્યકારની લોકપ્રિયતા સોવિયેટ-યુગના રશિયામાં પણ ગોઠીથી (જે જાતે સોવિયેટપક્ષી બનેલો તેનાથી) માત્ર બીજે નંબરે આવે છે. ઉપર જે આંકડો (૧,૭૦,૦૦૦,૦૦) આપ્યો છે તેમાંના ૧, ૫૦, ૦૦૦, ૦૦ રશિયન ભાષામાં જ પ્રગટેલી; બાકીની વીશ લાખ, સોવિયેટ સરકારની હકુમત હેઠળ જે બીજી બાબત ગિનરશિયન ભાષાઓ પ્રચરિત છે, તેમાં. ટોલ્સ્ટોયનાં નાટકોમાંનું એક મુખ્ય "લિવિય, કોસ" (સજ્જ શય) આજે પણ તેનાં લોકપ્રિય નાટકોમાંનું સૌથી માનીતું છે. તેની પ્રખ્યાત નવલો 'એના કેરેનિના' અને 'રીસરેકશન' (ગુજરાતી અવતારે, 'નવો અવતાર') પરથી જનાતાલસાં નાટકો જગપ્રસિદ્ધ મોરકો આટ' થીએટરમાં હજી બજવાય છે.

બ્રિટિશ લાઇબ્રેરી એસોસિએશનની પરિપદ

જુનમાં ગ્રેટબ્રિટનની લાઇબ્રેરી એસોસિએશનની પરિપદ સાહિત્યસી ખાતે મળી ત્યારે થએલી ચર્ચાઓમાં તથાચાર ગિન્ડુઓ બજવાજોગ દર્તાઃ (૧) કેટલાક વિષયો એવા છે જેના પર લખામલા ગ્રન્થોની વાચકો માગણી કરે છે પણ તે લખામલા હોતા જ નથી, માટે એવી મ ગણીએને આધારે ગ્રન્થપાલોએ એ પ્રકારના ગ્રન્થોની માદી કરવી જોઇએ તથા એ માટે લેખકો-પ્રકાશકો શોધી કાઢીને પ્રગતના વાહમયની એ ખોટ પૂરવી જોઇએ; (૨)

વાચકોએ અન્યપાલને મળવું-દળવું બદ્ધ મુશ્કેલ થાય છે એ રિયલિટી ગરાગર ન ગણાય માટે અંયાસમાં તેની કાટડીની પર 'ખાનગી' શબ્દ નહિ પણ 'અન્યપાલ' શબ્દ હોવો પટે, જે વાંચીને એના ગ્રાહકો વિનાસકોચ તેની મુલાકાતે જઈ પોતાની સર્વ મુશ્કેલીઓ રજૂ કરી શકે; (૩) પરિપત્તને ચીનાઈ સરકાર તરફથી એવી ગતલખનાં વિરુદ્ધિ થઈ હતી કે જાણીતી બોમ્બી નાથ પામેલાં ચીનાઈ અંયાસયોગમાંના પરિપત્તનાં વિલાકસ: વિશેના અંથો પરા પાડવામાં ચીનનાં અંથોને મદદ કરવા માટે પરિપત્તે સમિતિ નીમવી પટે; (૪) ઇરિપત્તોમાં વંચાઈ આવેલા અંથો જાંતુમન હોવાના બંધે તેને ત્યાથી આવ્યા બાદ અંયાસયો- માં અલગ રખવાની મૂચના સામે એક વાંધો એવો રજૂ થયો હતો કે સારી રિયલિટીનાં શોધનાં ધરોમાં પણ અંથોનો ઉપયોગ થવો પાર એવી રીતે થાય કે કે તેના મુકળે ઇરિપત્તોમાં થતો ઉપયોગ આરોગ્યદષ્ટિએ અંગેકમણા વધારે સુધક સંભાળ- બંધો હોય છે.

ભાષા-ભાષાનાં ભાષાન્તરો

'ટાઈમ્સ સિદ્ધ સંપ્.' ના (તા. ૧૦-૬-૩૮) જાણાવવા મુજબ, 'ઈન્ડિયન ટ્રાન્સલેશન' નો જે અંક ૧૯૩૮ના ત્રીજા ચરખામાં પ્રગલ્યો છે તેની અંદર, સુરપતી મુખ્ય ભાષામાં બીજી ભાષાઓમાંથી ઉનાચપલા અંથોની સંખ્યા આ રીતે આપવામાં આવી છે:

બીજી ભાષાઓમાંથી	કલ્પ વિષયમાં...	૧૩૮
"	ચિકિત્સાવાકિયનમાં ...	૧૧૧
"	જર્મનમાં...	૧૪૬
"	ફ્રેન્ચમાં ...	૪૬૧
"	રશિયાની ભાષાઓમાં ...	૪૮૧
"	પોલિશમાં ...	૪૩૮
"	રૂઝમાં ...	૪૪૧

”	”	હજેરિયનમાં ૪૫૨
”	”	સ્વીડિશમાં ૪૧૯
”	”	ઈંગ્લિશમાં *૩૧૦

સામયિકોમાંથી

લોંકાશાહ જયંતી

[ચુ. વ. શાહ: ‘પ્રબળધુ’ (તા. ૧૩-૧૧-૩૮.)]

લોંકાશાહ જે કાળમાં થયા હતા તે કાળ જૈન ધર્મના ઇતિહાસમાં ખળભળાટવાળો હતો. તે પૂર્વે વિક્રમની અગિયારમી સદીમાં ચૈત્યવાસી સાધુઓની ક્રિયાશિલિલતા સામે શ્રી જિન-વલ્લભસૂરિએ વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો તેમ ત્યાર પછી પાંચસો વર્ષે-સત્તરમી સદીમાં, એકલા લોંકાશાહે જ નહિ પણ પાર્શ્વચન્દ્ર-સૂરિએ, હડુવા નામના એક આવકે અને આનંદવિમલસૂરિએ પણ વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો અને તેમણે સાધુઓની ક્રિયાના ઉદ્ધાર માટેની આદ્યો દરમ્યાની હતી. આ ક્રિયોદ્ધારને કારણે લોંકા-શાહનો એક જુદો ગમ્મ નિમોણુ થયો હતો ... પણ તે સંપ્રદાય ન હતો. આજે સાંપ્રદાયિકતા વધી પડી છે ... સત્તરમી સદીના એ ક્રિયોદ્ધારકોને પ્રતાપે જ આજે જોનો કેંક વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં ટકી શક્યા છે.

આચાર્ય શંકાકૃષ્ણનનો સન્દેશ

[ગ૦ ‘ન્યાયિર્ધર’ : તા. ૩૧-૧૨-૩૮)]

પશ્ચિમ અને પૂર્વનાં તત્ત્વજ્ઞાન, આધ્યાત્મિક ધોરણો, જીવન પરત્વેનો દૃષ્ટિબેદ, જીવનના મહાપ્રશ્નોના ઉકેલનું માર્ગદર્શન

*આમાંના ૧૨૯ ‘સાદિત્ય અને કલાઓ’ એ વિષયના છે.

૧. એ પ્રસંગ તા. ૭-૧૧-૩૮ ને રોજ અમદાવાદમાં ઉજવાયો ત્યારના પ્રમુખભાષણનો આ સારાંશ છે. બીજા બાષણોના સારાંશ પણ એ જ ‘પ્ર. બં.’માં છે. લોંકાશાહ વિષેનું ૨૧ ત્રિ. વી. હેમાણી-નું ‘વખાણુ’ માનસી ના ચોથા સ્વર્ગમાં પડેલી તકે ઉપાયો.

”	”	હજેરિયનમાં ૪૫૨
”	”	સ્વીડિશમાં ૪૧૬
”	”	ઈંગ્લિશમાં *૩૧૦

સા મ યિ કો માં થી

લોંકાશાહ જયંતી^૧

[ચુ. વ. શાહ: 'પ્રખળધુ' (તા. ૧૩-૧૧-૩૮.)]

લોંકાશાહ જે કાળમાં ચલા હતા તે કાળ જૈન ધર્મના ઇતિહાસમાં ખળભગાટવાળો હતો. તે પૂર્વે વિક્રમની અગિયારમી સદીમાં ચૈત્યવાસી સાધુઓની ક્રિયાધિયિલતા સામે શ્રી જિન-વલ્લભસૂરિએ વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો તેમ ત્યાર પછી પાંચસો વર્ષે-સત્તરમી સદીમાં, એકલા લોંકાશાહે જ નહિ પણ પાર્શ્વચન્દ્ર-ધરિએ, હકુવા નામના એક આવકે અને જ્ઞાનંદવિમલસૂરિએ પણ વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો અને તેમણે સાધુઓની ક્રિયાના ઉદ્ધાર માટેની આજ્ઞાઓ ફરમાવી હતી. આ ક્રિયાદારને કારણે લોંકા-શાહનો એક જીદો ગમ્મ નિર્માણ થયો હતો ... પણ તે સંપ્રદાય ન હતો. આજે સાંપ્રદાયિકતા વધી પડી છે ... સત્તરમી સદીના એ ક્રિયાદારકોને પ્રતાપે જ આજે જોનો કેંક વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં ટકી શક્યા છે.

આચાર્ય^૨ રંધાકૃષ્ણનનો સન્દેશ

[ગ૦ 'જ્યોતિર્ધર' : તા. ૩૧-૧૨-૩૮)]

પશ્ચિમ અને પૂર્વનાં તત્ત્વજ્ઞાન, આધ્યાત્મિક ધોરણો, જીવન પરત્વેનો દષ્ટિકોણ, જીવનના મહાપ્રશ્નોના જોડેલું માર્ગદર્શન

^૧આમાંના ૧૨૬ 'સાહિત્ય અને કલાઓ' એ વિષયના છે.

૧. એ પ્રસંગ તા. ૭-૧૧-૩૮ ને રોજ અમદાવાદમાં ઉજવાયે ત્યારના પ્રમુખભાષણનો આ સારાંશ છે. જીન^૩ બાપણોના સારાંશ પણ એ જ 'પ્ર. બ.' માં છે. લોંકાશાહ વિષેનું ૧. ત્રિ. વી. હેમાણી-નું લખાણ 'માનસી'ના ચોથા ભાગમાં પહેલી વકે છપાયે.

વગેરેનો જીડો અભ્યાસ કરી, એ જાને ખાંડના તત્ત્વસાહિત્યના ભંડારમાં ભરેલા ગૂઢ વિચારોનો સમન્વય કરીને રપટ અને સુંદર રીતે રજૂ કરવાનું કાર્ય જેટલું સર સર્વપક્ષી રાધાકૃષ્ણને ક્યું છે તેટલું અત્યાર સુધી કોઈએ ક્યું નથી. તેમની વિદ્વતા, અંગ્રેજી ભાષાનું પ્રભુત્વ, વિષયનિરૂપણ કરવાની સરળપદ્ધતિ, વક્તૃત્વ અને વિશાળ દષ્ટિની કદર અત્યારે યુરપમાં, ખાસ કરીને ઇંગ્લેંડ અને અમેરિકામાં જાણી સારી રીતે થઈ રહી છે..... એમના એ [અમદાવાદ ટાઉન હોલમાંના] વ્યાખ્યાનમાં જે વિચારો રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા, જીવનમાં ધર્મનું રથાન, જીવન પ્રત્યેની ઉત્તમ ગંભીર દષ્ટિ, જગતના અત્યારના કોંઈકાંદલ, રવાર્થ, રથૂલ પદાર્થો પ્રત્યેની મમતા, જીવનમાં સિદ્ધાન્ત અને આદર્શના અભાવથી થી ટદ્યની અસ્વસ્થ સ્થિતિ વગેરે વિશે એમણે જે ગંભીર વિચારો રજૂ કર્યા હતા તે જીડા ચિન્તનના પ્રેરક હતા. The world does not belong to the worldly એ એમનું સૂત્ર આત્મારતા સમયમાં ખૂબ વિચાર કરવા યોગ્ય છે.

નવા ભારતીય ગ્રન્થો

શાન્તિનિકેતનમુઃ ભા. ૧

રવિબાણુ હર જીવનનારે શાન્તિનિકેતનમાં જે ધર્મવિષયક પ્રવચનો કરે છે, તેનું આ તેલુગુ ભાષાંતર શ્રી આકૃતિ કૃષ્ણ-મૂર્તિ અને તેમના ભાષ્યએ કરેલું છે. 'હૈકાર' નામે પહેલા પ્રવચનમાં હૈ અને પરમ સત્યનું એકત્વ સમજાવ્યું છે; જ્યાં ભેદો મળી જાય છે ત્યાં પ્રાણોના પ્રાણમાં જ પરમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, એ થતાં સુધી જ જીવનપ્રભો વિશે અસ્તિ કે નાસ્તિની ભાવના રહે છે પણ પછી રહેતી નથી તેમ જ એ એકત્વની ભૂમિકાએ પહોંચ્યા પછી જ જીવનસમન્વય શક્ય છે એનું વિશેષ નિરૂપણ પણ ક્યું છે. વચ્ચેનાં કેટલાંક પ્રવચનોમાં, નદિ શાસનની અને નદિ સંદાગની એવી, સંવાદિતાવાળા અને આત્મા-

પશ્ચયુક્ત કર્મની 'જીવનદિલસૂચી' રમૂ કર્યા પછી 'તપોવન' એ છેલ્લા પ્રવચનમાં, વાઘ્મીકિ રામાયણ, મુખ્ય કાલિદાસ કૃતિઓ વગેરે પ્રાચીન સાહિત્યની સમીક્ષાદ્વારા કવિપ્રવચનકારે આર્ય સંસ્કૃતિની પશ્ચાદ્ભૂ કેવી હતી તે સ્પષ્ટ કર્યું છે. તેમ કરતાં તેમણે એ સાહિત્યમાંની ભાવનાઓ સાથે શૈક્ષણિક અને મિલ્ટનની શ્રેષ્ઠ ભાવનાઓ સરખાવી છે. આર્ય પ્રજાએ કુદરત પર સત્તા ચલાવવાનું કે પોતાનાં ભૌતિક સુખસગવડ માટે તેને ઉપયોગ કરવાનું નહિ પણ તેની સાથે સંવદનમય અભેદમય જીવન જીવવાનું કેવી રીતે પસંદ કર્યું છે તે એ પ્રવચનમાં નિરૂપ્યું છે. માનવની મહત્તા તો છે પોતા શિવાયની સૃષ્ટિ સાથે તાદાત્મ્ય સાધવાની તેની શક્તિમાં; અને તેથી, વનના સનાતન સંગાથમાં—તેને આધારે—આપણી રાષ્ટ્રીય ઇજાવણીનો પાયો રચાવો જોઈએ એવું ઉદ્દેશ્યોક્ત પણ ગુરુદેવે કર્યું છે.

ભાર્પાંતર જંગમીને જાડુ જ વળગી રહીને થયું છે એ જાણીતું નથી. જંગમીનું સંસ્કૃતતત્ત્વ હમેશાં તેણે સંસ્કૃત-તત્ત્વદ્વારા જ જીતવું જોઈએ એવું નથી; કારણ જંગમીને ભાષાઓના રૂઢિપ્રયોગ અને વાક્યરચના નિરનિરાળાં હોવાથી પરિશ્રામ કાઢવાર કઠંગું આવે છે. (' હિંદુ ' : ૩૧-૭-૩૮)

‘ આર્ય એંડ આર્ટીઓલોજ એઓંડ ’

જાણીતા પ્રત્નતત્ત્વવિદ ડૉ. કાલિદાસ નાગકૃત આ અંગ્રજી કલકત્તા યુનિવર્સિટીએ પ્રકાશિત કર્યો છે. તેઓ ન્યુયૉર્કની એક સંસ્થામાં ‘ વિજિટિંગ પ્રોફેસર ’ તરીકે કાર્ય કરવા ગયા હતાં. યુરપઅમેરિકાનાં જુદાં જુદાં વિદ્યાકેન્દ્રોમાં તેમણે આર્ય સંસ્કૃતિ વિશે જેમ પ્રવચનો કરેલાં તેમ એ સર્વ સ્થળો વિશેની સંસ્કાર-વિષયક માહિતી પણ મેળવી હતી. એ દેશોમાં કલા અને પ્રત્ન-તત્ત્વના વિષયોનાં અન્વેષણનું કાર્ય શી રીતે થાય છે, તેઓ આવાં કાર્યો માટે કેટલી છૂટચી નાણું વાપરી ઇતિહાસવિષયક

સસંશેષ ને સંસ્કૃતિયોગ્ય માટે કેટલી કાંજી રાખે છે તેનો આ વીચ સુન્દર ચિત્રોવાળો ગ્રંથ આ વિષયના સર્વ તદ્દિદાને ધણો ઉપયોગી થાય તેવો જાન્યો છે. (' આર્યન પાથ ' : જુલાઈ ૧૯૩૮)

ગ્રંથસ્થ ચિન્તન -

કેશવચન્દ્ર સેન (૧૮૩૮-૧૮૮૪)

[અર્વાચીન ભારતવર્ષના આ એક મહાપુરુષની જન્મસાબી મળે તો. ૧૬મી નવેમ્બરને રોજ હતી. જન્મસ્થાનમાં તો ' નયોતિર્ધર ' (તા. ૧૭મી તથા ૫મીના વ્રજુઆર અંકો) સિવાય બીજા કોઈના કર્તવ્ય પ્રદેશમાં એ પ્રસન્ન આવશે જન્મીતો નથી એ વિરુદ્ધ લેખમાંથી આજના વાચકોને ધણું નવું અને પ્રેરક બજવાનું મળશે. એની નાની સરખી પૂર્વિ તરીકે અમે જાણીએ કંઈક (સખે કેસવના પોતાના જ છે,) જિમના હૃદયની ન હો. પ્રસન્નકુમાર સેને સત્યાગ્રહીનિમિત્તે પ્રકટ થેલા અસ્મિન્નગ્રંથમાંથી ઉતારીએ છીએ.]

અન્તર્જાન સૌને માટે છે.

અરું છે કે અન્તર્જાન અથવા સદગ્નેષલબ્ધિ ' ઇન્દ્રિય-દશન ')ની દિલસૂરીની સમગ્રજી અદ્યપરાંખ્યાનો માણસોમાં મર્યાદિત દોષ ૪, કેમ કે દરેક માણસ દિલસૂદ્ર નથી, પણ અન્તર્જાન પોતે તો છે સાર્વજનિક ગિલફત; એનાં સત્યો-એની અનુભૂતિની શક્યતા-એ તો આખી ૫ મનુષ્યાવતિનો વારસો છે. એ સત્યોની પશ્ચિ માટે-એના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનને માટે-દિલસૂદ્રના જેવી તાલીમની જરૂર અનિવાર્ય નથી. આપણા શ્રદ્ધાનિત માર્ગમાં પ્રવેશ પામના માટે પાંડિત્યની અગત્ય નથી. પ્રકૃતિ એ જ આપણે શુરુ, આ જો મર્મદર્શક. વિશ્વ આપણું મંદિર, પ્રકૃતિ આપણે મહાગુરુ-પ્રત્યેક મનુષ્ય, પછી તે અમળ્ય ગામ-ડિયો દેશ કે મદન દિલસૂદ્ર દોષ, સિંદાસનરથ મહારાજ દોષ કે ચોંધદેવાન મરુદેશ દોષ, યુરોપીઅન દોષ કે દિંદીવાન, પદેલી સદીનો દોષ કે આગળીસમીનો-એ પ્રત્યેક પોતાના

પિતા સમીપ પહોંચી શકે છે, તેને શ્રદ્ધા તથા પ્રેમથી પૂજી અને સેવી શકે છે.

જૂનું સોનું

[આ નવા વિભાગમાં, 'જૂનું' તે સુનું' એ કહેતીને ખરી કહેવે તેવાં અર્વાચીન ગુજરાતી વાક્યમયનાં દુર્લભ સામયિકો તથા મન્યોમાંથી તાત્કાલીન ક'ડિકાઓ આપવામાં આવશે.]

હિંદીપ્રચારની આવશ્યકતા

[કાંડિયો ૧ : તા. ૧લી માર્ચ સને ૧૮૬૮]

ખુશીની વાત છે કે પ્રાંત પ્રાંતની ભાષા સારીપેઠે ખેડાવા માડી છે. દક્ષિણી, ગુજરાતી, બંગાલી વગેરે ભાષામાં ગદ્ય પદ્યના પુસ્તકો યથા લાગ્યાં છે એ ખુશીની સાથે આ દલગીરી પણ છે કે એક ભાષાના વિદ્વાન બીજી ભાષાથી કેવલ અગ્નિ રહે છે જ્યાં સુધી એકમાંથી બીજામાં તરજુમા નથી થવા લાગ્યા ત્યાં સુધી દરેક ભાષામાં એક મોટી ખેડ છે એમ સમજવું. એક પ્રાંતની ભાષા સુધરવાથી તે તે પ્રાંતના લોકને લાભ છે. દેશને નથી. વળી એક પ્રાંતના લોકને બીજા પ્રાંતના લોક ગાયે જુદી જુદી ભાષાને લીધે વેદવાર રાખવામાં થણી અડચણ પડે છે. કોઈ ગુજરાત દક્ષિણીમાં કે હિંદુસ્તાનમાં પ્રવાસ કરવા નીકળ્યો તો તે જુદી જુદી ભાષા બોલી બેસતા લોકની સાથે ભણુ પુરું ઉરદુ બોલી કામ ચલાવે છે પણ મનમાનવી રીતે મનની વાત જણાવી શકતો નથી. માટે આખા હિંદુસ્તાનની ગામાન્ય ભાષા એક હોવી જોઈએ તે તેને સાદું હિંદી સડુને સુતરી પડે તેવી. હિંદી ભાષા જાણનારને હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ ભાગમાં પોતાના વહેવારમાં અડચણ પડતી નથી. પોત પોતાના પ્રાંતની ભાષામાં મને પુસ્તકો

૧. એના કેટલાક અંગ્રેજી હિ. બ. રૂપરૂપાણ મે. અંગ્રેજીના મન્ય-સંપ્રદમાંથી એવાનો લક્ષ અમને મળ્યો હોઈ, તેમાંથી આ ઉતારો કર્યો છે. બેડણી, ઠાપમૂકો વગેરે મૂળ લખાણમાં છે તેમ રાખ્યું છે.

સખાયાં કરે પણ સર્વ હિંદુઓના લાભને અરથે જે પુસ્તકો સખાય તે દિંદી બાપામાં ને દેવનગરી લીપીમાં સખાવાં જોઈએકે તેજ આખા હિંદુસ્તાનમાં વંચાય. દરેક વિદ્વાંને ચોતાની જન્મ બાપાની સાથે સારી પઠે હિંદી, કામ જોટલી સંસ્કૃત અને ધણી ધણી વાતની જાણ આપતી મળે માટે સારી પઠે અંગ્રેજી બાપા જાણવી જોઈએ કેટલાએક વિદ્વાને તો અંગ્રેજી બાપામાંજ નિપુણ થવું જોઈએ કે જેથી તે દેશીયોના કુખ સરકારને સારી રીતે જાણાવી શકે પણ એ થોડાથી જાને તેવું છે માટે ધણાખરાઓએ-તો હિંદીમાં સખવું જોઈએ. દુગારોતે આવે વિચારછે કે જેમ અંગ્રેજી કાલેજમાં લેટીન સંસ્કૃત વગેરે બાપા શીખવામાં આવેછે તેમ અમદાવાદ ને પુણા ટ્રેનીંગ કાલેજમાં હિંદી બાપા શીખવવામાં આવે ને એને સાફ આગરા અલાદબાદ તરફથી શુદ્ધ હિંદીને માટે કાઢ સારો શિક્ષાગ્રહ ગોલાવવો જોઈએ.

આગ જેવી ભાષાની ઉપયોગિતા

[પા. મો. શાહ: 'જેન ટિપ્પણ' રાષ્ટ્ર. ૧૯૧૭; પૃ. ૬૨૨-૨૩]

સમાજની આજની દશા જોતાં એને સૌથી વધારે અસર-કારક થઈ પડે એવી ભાષા પ્રચારકની ભાષા છે. સમાજ એવો નિષ્કુર-ગંદ લાગણીવાળો-તાણી થઈ ગયો છે કે તેને સામીય કે મુવતારની કે નિયંધકારની ભાષા અસર જ કરી શકતી નથી, એવી 'શક્તીમાં સખાયણું' એક આખું પુસ્તક વાંચી જવા છતાં વાંચનારના મન પર અસર રહી જવા પામતી નથી, કદા કે તેણે શુ વાંચ્યું એવું એને 'બાન' પણ હોતું નથી. આમ જેવી-તીજળી જેવી-ડંખવાળી ભાષા એના હૃદય પર આઘાત કરે છે અને એને ભયભીત કરી 'જમાડે' છે; ભયથી

૧. રા. ત્રિ. વી. દેમાણીએ દરી મોકલેલો હતારો. આનિયાં વિચેચનની ચર્ચા આવે છે તેમાં આ ચિનત્રારી દમખાં ખાસ કરીને પ્રિયજ્ઞવચક જાને છે.

બહાર પડ્યું છે.

વિશ્વદર્શન

સંપ્રાદેશ

છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર બી. એ.

ઉમી આઈ પેલ પૃષ્ઠ ૫૦૦ પાકું પુસ્તક દિરંગા બેકેટ

કિંમત રૂ. ૩-૮-૦૦

આ પુસ્તકનો આમુખ મુંબઈ યુનિવર્સિટીના વિખ્યાત અધ્ય-
શાસ્ત્રી પ્રો. સી. એન. વડીલે લખ્યો છે.

અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થતી Year Book ની ધારી પર લખાયેલ આ
પુસ્તક ગુજરાતી સાહિત્યના અણુખેડાયેલ પ્રદેશમાં પ્રવેશ
કરે છે. આપું વિવિધ માહિતીપૂર્ણ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં
હજુ એક પણ પ્રસિદ્ધ થયું નથી એટલે તે કક્ષાનું પહેલું પુસ્તક
હોવાનો મશ આ પુસ્તક ખારી બન્ય છે.

માત્ર હિંદ સંબંધી નહિ પણ આખા જગત
સંબંધી વિવિધ માહિતી એક જ પુસ્તકમાં મેળવવી હોય તો
આ પુસ્તક તમારે ખરીદ કરવું જ પડશે. જીવનના દરેક
ક્ષેત્રમાં પડેલ વ્યક્તિને એકસાથે ટિપ્પણી થઈ પડે તેવું આ
એક જ પુસ્તક છે. વેપારી સંસ્થાઓને આ પુસ્તક વિના
ચાલશે નહિ.

જલ્દુ થોડી નકલો ઉપાવેલી હોઈ તમારી નકલ સાવર
મેળવી લેવા માટે લખો:

સંપ્રાદેશને પાંકાનેર (ઝાંઝિયાવાડ)

અથવા

ભારતી સાહિત્યસંઘ: પાનકોર નાકા: અમદાવાદ તથા
મુંબાઈ, સુરત, કરાંચી તથા રાણપુરની તેની શાખાઓને.

‘જગેશુ’ તે હૃદય પછી બેયનું કારણ શોધવા પ્રેરાય છે. અને એ શોધ કરવા જતાં પેલા પ્રચારકના લેખમાંના સિદ્ધાંતો (Truths) આગેઆપ એમાં ધુસી જાય છે. આવા ‘લેખકો’ કોઈ ઇરાદાપૂર્વક એવી ભાષાનો ઉપયોગ કરતા હોતા નથી; પરંતુ, જેમ અતિ ગરમી વરસાદનાં ઝાપટાંને જે લાગી લાવનાર થઈ પડે છે, તેમ, સમાજની અતિ શિથિલ દશા અમુક અમુક વ્યક્તિઓમાં એવી જ શેલી પ્રેરનાર થઈ પડે છે, જેદની તે લેખકને પણ ખબર હોતી નથી; તે તો માત્ર unconsciously પોતાની આંતરપ્રેરણા (instinct) ને અનુસરે છે, પણ તે આંતર-પ્રેરણાની પાછળ પ્રેરકતત્ત્વ સમાજની દશા દોષ છે. એનું એને ‘માન’ પણ હોતું નથી.’

સ્વીકારનોંધપૂર્તિ : ૩

નવજીવન પ્ર.મંદિર

ત્યાગમૂર્તિ અને બીજા લેખો:

ગાંધીજીના સામાજિક લેખોનો સંગ્રહ, રા. ૦-૧૨-૦

વિરાજ વાહુ:

ચરદગાથુપ્રણીત, અનુવાદક મદાદેવ દરિબાઈ દેસાઈ, રા. ૦-૧૮-૦

કૃષ્ણવજ્રીનો કોથડો:

મોદનદાસ કરમચંદ ગાંધી, રા. ૧-૦-૦

નીતિનાશને માર્ગ:

મોદનદાસ કરમચંદ ગાંધી, રા. ૦-૪-૦

અપંગની પ્રતિભા:

અનુવાદક મગનભાઈ ઇજુદાસ દેસાઈ, રા. ૦-૧૨-૦

વિશ્વશાંતિ:

ગિમાઈકર લેખી, રા. ૦-૨-૦

રાંગીતની પ્રાથમિક માહિતી:

સ્વ. નારાયણ મોરેશ્વર ખરે, રા. ૦-૨-૦

દ્રોણેસ ગુજરાતી સભા-મુંબઈ-નાં પુસ્તકો

જા-પાઠશાળાઓ-ને ઈનામ માટે તેમ જ પુસ્તકાલયોના સંગ્રહ માટે
કિંમતની ગોઠવણ

શ્રી દ્રોણેસ ગુજરાતી સભાએ સરકારી, દેશી રાજ્યોનાં તેમ જ મ્યુનિસિપલ બોર્ડોનાં કેળવણી ખાતાં, અભ્યાસ તથા વાચનદ્વારા અને ઈનામો દ્વારા કે નિશાળો તથા સાર્વજનિક સાધ્નશ્રેણીઓ દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રચાર કરવા સહેલાઈ અને સસ્તાઈથી કરી શકે તે માટે એ સહુ સંસ્થાઓને જરૂરિયાતનાં પુસ્તકો માત્ર અર્ધા કિંમતે વેચાતાં આપવાની અનુમતિ આપી છે. આ સભાના ભાગ ૧-૨, એ બે ગ્રંથો તે ૨૦ ટકાના ઈમીશનથી મળશે. બુકલેન્ડ કે રેલ્વે પાર્સલનો અર્થ જુદો આપવો પડશે.

આ બાબત પત્રવ્યવહાર કરવાનું કે અખાલાલ બુ. જાની, ખી એ સહી કરે એ સભા, રૂ.૫, શ્રી દ્રોણેસ ગુજરાતી સભામંદિર, કોમિસ હાઉસ પોસ્ટ રોડ, મુંબઈ નં ૪

મૂલ્યના સલાનો પાતર કિંમતે પુસ્તકો વેચાણનો નિયમ હોવાથી મૂળ કિંમત થી ઓછી રાખેલી છે માત્ર જ્ઞાનપ્રસારના ઉચ્ચ હેતુ માટે જ આ ગોઠવણ છે

મુંબઈ સરકારી કેળવણી ખાતાની મંજુરી મળેલો ૩૦ પુસ્તકો

ઉત્તર વિભાગના કેળવણી ખાતાના ઈન્સ્પેક્ટર, સોલેબ તરફથી અમદાવાદ-૩૦ ના પત્ર નં ૧૭૭૨૩ થી, તથા તા ૮-૧૧-૩૩ના પત્ર નં. ૧૦૬૬૬થી જણાવેલું છે, 'સાથેની (નીચેની) યાદીમાં જણાવેલા પુસ્તકો, વિભાગી (ગુજરાતી) લેખની ભલામણ ઉપરથી યાદીમાં જણાવવામાં હેતુસર આ ઇલાકામાં મંજુર થઈ છે, અને એ મંજુરી "ગુજરાત શાળાપત્ર"ના સમયસર જાહેર કરવામાં

(૧) મહાભારત (ગુજરાતી પદ્ય) ભાગ ૧ લો: હરિદામનુ આદિપર્યવસન સભાપર્વ, ઉપોદ્યાત અને ગીતા સાથે, સ ગ ગ કેશવરામ ઠા ૧-૪-૦.

(૨) મહાભારત (ગુજરાતી પદ્ય) ભાગ ૨ જો (આરણ્યક (વન) પર્વ ઉપોદ્યાત સાથે), મ ગ રા. કેશવરામ ઠાણીરામ શાસ્ત્રી, મૂ રૂ. ૧-૦-૦

(૩) મહાભારત ભાગ ૩ જો, વિરાટપર્વ અને ઉદ્યોગપર્વ ટીકા અને ૯ ટીકા. રા રા કેશવરામ ઠાણીરામ શાસ્ત્રી મૂ રૂ ૧